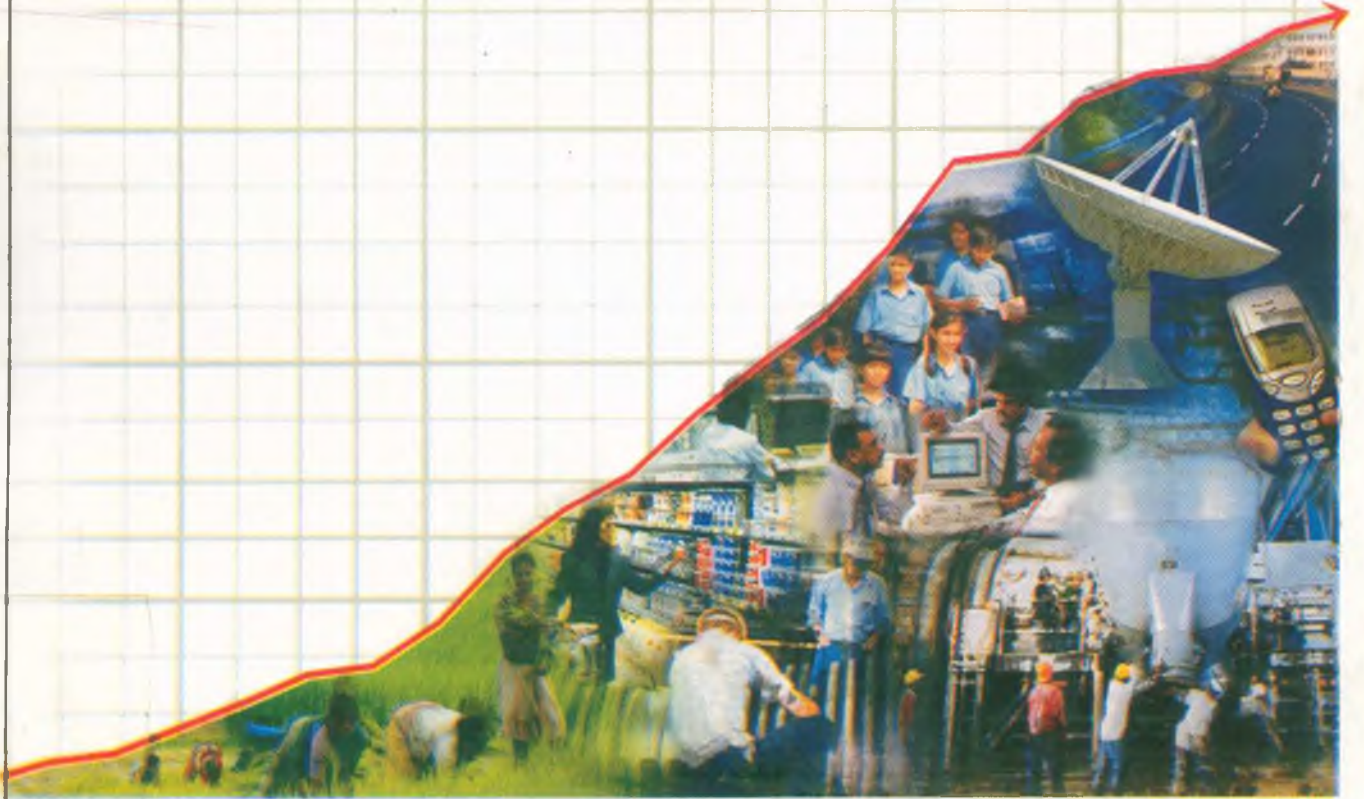

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००६-०७

**ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA
2006-07**

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS,
PLANNING DEPARTMENT, GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, MUMBAI

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

२००६-०७

*ECONOMIC SURVEY OF
MAHARASHTRA*

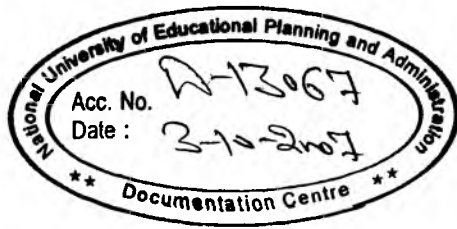
2006-07

NUEPA DC

D13067

338.954792
MAH 06-MA

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. मराठी व इंग्रजी अशा संयुक्त स्वरूपातील सदर प्रकाशन २००६-०७ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून प्रकाशनाच्या मालिकेतील त्याचा हा ४६ वा अंक आहे.

२. प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये दिली असून दुसऱ्या भागात सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत माहिती देण्याच्या प्रयत्नामुळे काही ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. अंतिम माहिती प्राप्त झाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

द.रा.भोसले

अर्थ व सांख्यिकी संचालक

नियोजन विभाग

महाराष्ट्र शासन

मुंबई,

दिनांक : २२ मार्च, २००७

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out the publication 'Economic Survey of Maharashtra' every year. The present publication for the year 2006-07 is the 46th issue in the series and is prepared in a combined form of Marathi and English.

2. The salient features of the State's economy are given in Part-I and statistical tables are presented in Part-II of this issue.

3. In attempting to give up-to-date data in this publication, provisional figures have been included at some places and those are likely to be revised after final data become available.

D.R.Bhosale
Director of Economics and Statistics
Planning Department
Government of Maharashtra

Mumbai,
Dated : 22 March, 2007

भाग एक - पाहणी

अनुक्रमणिका		
प्रकरण क्रमांक	विषय	पृष्ठ क्र.
1.	समग्र आढावा	1
2.	आर्थिक दृष्टिक्षेप व आनुषंगिक धोरणे	7
3.	लोकसंख्या	13
4.	लोकवित्त	18
	राज्यशासनाची वित्तीय स्थिती	18
	स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती	27
5.	राज्य उत्पन्न	30
6.	संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा	35
7.	किंमती व वितरण	40
	किंमतीविषयक स्थिती	40
	नागरी पुरवठा	44
8.	उद्योग	47
9.	कृषि व संलग्न कार्ये	58
	कृषि	58
	फलोत्पादन	62
	सिंचन	64
	वने व सामाजिक वनीकरण	70
	पशुसंवर्धन	71
	दुग्धव्यवसाय	72
	मत्स्यव्यवसाय	72
10.	सहकार	74
11.	पायाभूत सुविधा	80
	ऊर्जा	80
	परिवहन व दळणवळण	87
12.	सामाजिक क्षेत्रे	94
	मानव विकास	94
	रोजगार	94
	दारिद्र्य	101
	शिक्षण	102
	सार्वजनिक आरोग्य	110
13.	विशेष अभ्यास	123

PART I - SURVEY

CONTENTS		
Chapter No.	SUBJECT	Page No.
1.	Executive summary	139
2.	Economic Outlook and Policy Imperatives	146
3.	Population	152
4.	Public Finance	157
	Finances of State Government	157
	Finances of local bodies	166
5.	State Income	170
6.	Institutional Finance	175
7.	Prices and Distribution	180
	Price situation	180
	Civil supplies	184
8.	Industries	187
9.	Agriculture and allied activities	199
	Agriculture	199
	Horticulture	203
	Irrigation	205
	Forests and social forestry	211
	Animal husbandry	212
	Dairy development	213
	Fisheries	214
10.	Co-operation	215
11.	Infrastructure	221
	Energy	221
	Transport & Communications	229
12.	Social sectors	236
	Human development	236
	Employment	236
	Poverty	244
	Education	245
	Public Health	254
13.	Special study	267

अनुक्रमणिका / CONTENTS

आलेख पृष्ठ क्रमांक १२८ नंतर

Graphs after Page No.128

आलेख	GRAPHS
1. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)	Population and literacy rate (As per population census)
2. राज्य उत्पन्न	State Income
3. स्थूल राज्य उत्पन्न व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी	Sectoral Composition of GSDP & GDP
4. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न	Per capita State and National Income
5. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	All-India wholesale price index numbers
6. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer price index numbers for industrial workers
7. महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	Consumer Price Index numbers for urban & rural Maharashtra
8. कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार	Factories and factory employment
9. अन्नधान्य उत्पादन	Foodgrains production
10. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	Index numbers of agricultural production
11. महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील साखर कारखान्यांची संख्या व साखर उत्पादन	No. of Sugar factories & Sugar production in Maharashtra & rest of India
12. सहकारी संस्थांची वाढ	Growth of co-operative societies
13. विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर	Total electricity generation and consumption

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	129	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	132	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	134	Selected socio-economic indicators of States in India

अनुक्रमणिका/CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या	T-1	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	T-1	Rural and urban population in Maharashtra
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, बालमृत्यू दर व एकूण जननदर	T-2	Birth rates, death rates and infant mortality rates and total fertility rates based on sample registration Scheme, Maharashtra state
4. काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २००१ अनुसार आर्थिक वर्गवारी	T-3	Economic classification of workers as per population census, 2001
5. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	T-4	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
6. महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखांवरील जमेतील कल	T-5	Government of Maharashtra Budget : Trends in receipts on revenue and capital accounts
7. महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल	T-6	Government of Maharashtra Budget : Trends in expenditure on revenue and capital accounts
8. महाराष्ट्र राज्यशासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	T-8	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government Budget
9. महाराष्ट्र शासन : दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प	T-10	Government of Maharashtra : Budget at a glance
10. राज्य शासनाची भांडवल निर्मिती व त्यासाठी वित्तीय सहाय्य	T-11	Capital Formation by State Government and its financing
11. वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे	T-12	Borrowings & Other Liabilities during the year
12. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००५-०६ मधील उत्पन्न व खर्च	T-13	Income and Expenditure of urban LSG Institutions during 2005-06
13. औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-14	Gross State domestic product by industry of origin at current prices
14. औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार	T-15	Gross State domestic product by industry of origin at constant (1999-2000) prices
15. औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-16	Net State domestic product by industry of origin at current prices
16. औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार	T-17	Net State domestic product by industry of origin at constant (1999-2000) prices
17. औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार	T-18	Net National domestic product by industry of origin and National Income at current prices

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
18. औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न -स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार	T-19	Net National domestic product by industry of origin and National Income at Constant (1999-2000) prices
19. निव्वळ जिल्हा उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न	T-20	Net District Domestic Product and Per Capita Net District Domestic Product
20. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रांतील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज	T-22	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban / metropolitan areas of Maharashtra State
21. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक	T-23	All-India Wholesale Price Index numbers
22. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-24	All-India Consumer Price Index numbers for industrial workers
23. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-25	Consumer Price Index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
24. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-27	Consumer Price Index numbers for urban non-manual employees
25. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	T-27	Consumer Price Index numbers for agricultural labourers and rural labourers in Maharashtra and All-India
26. महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर	T-28	Inflation rates based on important price indices
27. महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक	T-29	Groupwise Consumer Price Index Numbers for urban Maharashtra
28. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक	T-30	Groupwise Consumer Price Index Numbers for rural Maharashtra
29. महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-31	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra
30. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन	T-31	Quantity of rice and wheat allotted by Government of India to Maharashtra State
31. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	T-32	Index numbers of industrial production in India
32. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी	T-33	Important characteristics of industries in Maharashtra State
33. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००३-०४	T-35	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 2003-04
34. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००३-०४	T-36	Percentage distribution of factories by size class of fixed capital in selected industry groups in Maharashtra 2003-04

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
35. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे	T-38	Important ratios for broad groups of industry divisions of industries in Maharashtra State
36. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	T-39	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra State
37. महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	T-40	Minerals production in Maharashtra State
38. कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	T-41	Total number, area and average size of operational holdings in Maharashtra according to Agricultural Censuses
39. महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	T-42	Land utilisation statistics of Maharashtra
40. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन	T-43	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
41. विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र	T-45	Area irrigated by various sources in Maharashtra State
42. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनांचे पीकनिहाय निर्देशांक	T-46	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
43. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कॉबड्या व बदके	T-48	Livestock and poultry in Maharashtra State
44. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)	T-49	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
45. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा	T-51	Electricity supply in Maharashtra State
46. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	T-53	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by Public Works Department and Zilla Parishads)
47. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	T-54	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
48. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटांनुसार कारखान्यांतील रोजगार	T-55	Factory employment in major industry divisions in Maharashtra State
49. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार	T-56	Working factories and factory employment in Maharashtra State
50. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	T-58	Employment in different industries in Maharashtra State
51. राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे	T-59	Registrations in the Employment and Self-Employment guidance centres in the State, the vacancies notified and placements effected

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
52. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००६ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या	T-60	Number of persons on the live register of Employment and Self-employment guidance centres as at the end of December, 2006
53. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च	T-61	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State
54. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्रपुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती	T-62	Performance of Centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State
55. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद	T-63	Industrial disputes in Maharashtra State
56. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रगती	T-64	Progress of education in Maharashtra
57. राज्यातील वर्ष २००६-०७ मधील आरोग्य विज्ञान, परिचर्या महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता	T-65	Number of Health Science, Nursing colleges / institutions in the State and their intake capacity for the year 2006-07
58. राज्यातील वर्ष २००६-०७ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी	T-66	Number of Technical Art colleges / institutions in the State, their intake capacity and admitted Students for the year 2006-07
59. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)	T-68	Medical facilities available in Maharashtra State (Public and Government aided)
60. उपभोग्य वस्तूंच्या गटांनुसार दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)	T-70	Monthly per capita expenditure (MPCE) by group of items of consumption
61. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी	T-72	Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure class
62. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९० आणि १९९८	T-73	Economic Census 1990 and 1998 at a glance
63. प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या	T-74	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups

भाग एक
पाहणी

PART I
SURVEY

समग्र आढावा

देशातील आर्थिक स्थिती

राष्ट्रीय उत्पन्न

१.१ सेवा आणि वस्तुनिर्माण क्षेत्रांतील जोमदार वाढीमुळे भारतीय २००६-०७ मध्ये अर्थव्यवस्था ९.२ टक्क्यांनी वाढेल असे अपेक्षित आहे. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर २००६-०७ मध्ये प्राथमिक क्षेत्रासाठी २.९ टक्के, द्वितीय क्षेत्रासाठी १०.४ टक्के आणि तृतीय क्षेत्रासाठी ११.२ टक्के इतके अंदाजित आहेत. २००५-०६ साठी चालू किंमतीनुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न ३२,५०,९३२ कोटी रुपये आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्न) २८,४६,७६२ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले आहे. २००५-०६ मधील दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न २५,७१६ रुपये इतके अंदाजित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १२.१ टक्क्यांनी जास्त असेल.

मोसमी पाऊस-२००६

१.२ नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन केरळमध्ये नेहमीपेक्षा एका आठवड्याने लवकर म्हणजेच २६ मे, २००६ रोजी झाले. तथापि, संपूर्ण देशात मोसमी पाऊस नऊ दिवसांनी उशीरा म्हणजेच २४ जुलै, २००६ पर्यंत पोहचला. भारतीय हवामानशास्त्र विभागाच्या ९३ टक्के भाकीताच्या तुलनेत संपूर्ण मोसमात देशभरात क्षेत्र-भारानुसार दीर्घकालीन सरासरीच्या ९९ टक्के इतका पाऊस पडला. २००६ च्या मोसमातील पावसाचे वेळेनुसार आणि विभागवार प्रमाण एकसारखे नव्हते. पावसाच्या या विषम वितरणामुळे उत्तर-पूर्व भारत, उत्तर-पश्चिम भारत आणि दक्षिण द्वीपकल्पावर विपरीत परिणाम झाला. मात्र, मध्य भारतात झालेला पाऊस सरासरीपेक्षा जास्त होता. देशातील ३६ हवामानशास्त्र विषयक उपविभागांपैकी, २० उपविभागांमध्ये सरासरीइतका, ६ उपविभागांमध्ये सरासरीपेक्षा जास्त, तर उर्वरित १० उपविभागांमध्ये अपुरा पाऊस पडला. मोसमाच्या शेवटी अंदाजित व निकोबार बेटे, अरुणाचल प्रदेश, आसाम व मेघालय, पश्चिम उत्तरप्रदेश आणि हरियाणा या पाच हवामानशास्त्र विषयक उपविभागांत मध्यम स्वरूपाची दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली होती.

कृषि उत्पादन

१.३ देशातील २००६-०७ मधील अन्नधान्यांचे उत्पादन २०९.२ दशलक्ष टन अपेक्षित असून ते २००५-०६ मधील २०८.६ दशलक्ष टन

उत्पादनाच्या तुलनेत किचीतसे जास्त असेल असा अंदाज आहे. गव्हाचे आणि कडधान्यांचे उत्पादनसुद्धा अनुक्रमे ४.५ टक्के व ८.२ टक्के वाढण्याचे अपेक्षित असून ते ७२.५ दशलक्ष टन व १४.५ दशलक्ष टन होईल असा अंदाज आहे. कापसाचे उत्पादन सर्वाधिक २१.० दशलक्ष गासड्या इतके अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १३.५ टक्क्यांनी जास्त असेल. त्याचप्रमाणे उसाच्या उत्पादनातही आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १६.८ टक्के वाढ अपेक्षित असून २००६-०७ या वर्षात ते ३१५.५ दशलक्ष टन होईल अशी अपेक्षा आहे. तथापि, तेलबियांच्या गेल्या वर्षाच्या २८.० दशलक्ष टन उत्पादनात १५.७ टक्के घट अपेक्षित असून ते २३.६ दशलक्ष टन इतके होईल असा अंदाज आहे.

औद्योगिक उत्पादन

१.४ अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९९३-९४), २००६-०७ मधील एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीकरिता २३९.० होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा १०.८ टक्क्यांनी जास्त होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रात २००६-०७ या वर्षात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली असून वर्ष ते वर्ष वाढीच्या स्थितीनुसार एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीत ११.४ टक्के इतकी वाढ झाली. ही वाढ गेल्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ९.० टक्के इतकी होती. औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकात ७९ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा औद्योगिक वाढीतील वाटा जवळपास ९१ टक्के होता.

सेवा क्षेत्र

१.५ सेवा क्षेत्रातील २००५-०६ मधील ९.८ टक्के वृद्धिदर २००६-०७ मध्ये दोन अंकी म्हणजे ११.२ टक्के इतका अपेक्षित आहे. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात सुमारे ५५ टक्के वाटा असणा-या सेवा क्षेत्राचा गेल्या ५ वर्षात स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या सरासरी वृद्धितील सहभाग जवळपास ६८.६ टक्के होता. माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान आधारित सेवा या क्षेत्रातील लक्षणीय प्रगती, तसेच 'व्यापार, हॉटेल, वाहतूक आणि दळणवळण सेवा' या क्षेत्रातील, विशेषतः भ्रमणध्वनींच्या संख्येत, झालेली गतिमान वाढ यांची सेवा क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणातील वाढीमध्ये महत्त्वाची भूमिका होती.

लोकवित्त

१.६ केंद्र सरकारच्या वित्तीय तुटीच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात घट होऊन ते २००६-०७ (सु.अं.) मधील

३.७ टक्क्यांच्या तुलनेत २००७-०८ (अ.अं.) मध्ये ३.३ टक्के होईल असा अंदाज आहे. महसुली तुटीच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात देखील २००७-०८ (अ.अं.) मध्ये घट होऊन ते २००६-०७ च्या २.० टक्क्यांच्या तुलनेत १.५ टक्के इतके कमी होईल असा अंदाज आहे. कराचे स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण २००७-०८ मध्ये १२ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याचे अपेक्षित आहे.

आयात-निर्यात

१.७ देशाच्या निर्यातीत २००६-०७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांत (एप्रिल ते डिसेंबर) आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्यातीच्या तुलनेत ३६.३ टक्के इतक्या लक्षणीय दराने वाढ झाली असून सदर निर्यात ८९,४८९ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतकी होती. याच कालावधीतील अंदाजित आयात १,३१,२१२ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती व ती ३६.३ टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीतील विदेशी व्यापारातील अंदाजित तूट ४१,७२३ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. मार्च, २००६ अखेर भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा १,४५,१०८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता, तर जानेवारी, २००७ अखेर तो १,७३,०८१ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका झाला. एप्रिल, २००६ ते जानेवारी, २००७ या कालावधीतील सरासरी विनिमय दर ४५.४८ रुपये प्रति अमेरिकन डॉलर होता.

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेष

१.८ तेलाच्या किंमतींमध्ये २००४-०५ पासून झालेल्या भरमसाट वाढीमुळे तेल आयात करणा-या विकसनशील अर्थव्यवस्थांचे व्यापार शेष कोलमडून पडले. भारताची व्यापारी तूट जी २००३-०४ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या २.३ टक्के होती, ती २००५-०६ मध्ये ६.४ टक्के अशी मोठ्या प्रमाणावर वाढली. त्यामुळे २००४-०५ पासूनची चालू खात्यातील तूट चालू वर्षाच्या पहिल्या सहामाहीतही कायम राहिली. व्यापारी तूट २००४-०५ मधील २.५ अब्ज अमेरिकन डॉलरवरून वाढून २००५-०६ मध्ये ९.२ अब्ज अमेरिकन डॉलर (स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या सुमारे १.१ टक्के) पर्यंत वाढली. पुढे, ही तूट २००६-०७ च्या पहिल्या सहा महिन्यांत (एप्रिल ते सप्टेंबर) ११.७ अब्ज अमेरिकन डॉलर पर्यंत वाढण्याचे अपेक्षित आहे. तथापि, इंडिया मिलेनियम बॉडच्या मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या परतफेडी नंतरही अनिवासी ठेवींच्या आवर्कामुळे वाढलेल्या परदेशी गुंतवणूकीच्या परिणामी भांडवली खात्यावर मोठी शिल्लक राहू शकली आणि त्यामुळे व्यापारी खात्यावरील तूट भरून काढूनही २००५-०६ मध्ये परदेशी चलनाचा साठा १५.१ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतका झाला. तर चालू वर्षाच्या सहामाहीतही तो ८.६ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतका झाला. मोठ्या प्रमाणावर विदेशी चलनाचा साठा असलेल्या प्रमुख देशांमध्ये भारताचे स्थान कायम राहिले.

चलन पुरवठा

१.९ अर्थव्यवस्थेतील मोठ्या वाढीच्या परिणामतः ढोबळ चलन पुरवठ्यातील (M_3) वाढ २००४-०५ पेक्षा २००५-०६ मध्ये जास्त म्हणजेच

१७.० टक्के होती. चलनविषयक बदल दर्शविणा-या ढोबळ चलन पुरवठ्यातील वर्ष ते वर्ष स्थितीच्या आधारे चालू वर्षातील वाढ १९ जानेवारी, २००७ रोजी २१.१ टक्के होती. ही वाढ केवळ २० जानेवारी, २००६ रोजीच्या १५.६ टक्के वाढीपेक्षाच नव्हे, तर भारतीय रिझर्व्ह बँकेने संपूर्ण वर्षासाठी अनुमानित केलेल्या १५.० टक्के वाढीपेक्षाही जास्त होती. चालू आर्थिक वर्षातील, व्यापारी क्षेत्रातील पतपुरवठ्यातील वाढ १९ जानेवारी, २००७ पर्यंत २६.९ टक्के होती. चलन पुरवठ्याच्या विविध घटकांपैकी जनतेकडील चलनातील वाढीचा वर्ष ते वर्ष स्थितीच्या आधारे वेग २००६-०७ मध्ये १९ जानेवारी, २००७ पर्यंत १६.९ टक्के होता आणि तो २० जानेवारी, २००६ रोजीच्या १६.३ टक्के वाढीच्या वेगाच्या तुलनेत किंचितसा जास्त होता.

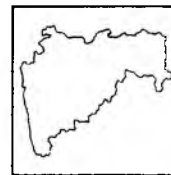
किंमतीविषयक स्थिती

१.१० चालू वर्षात घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित असलेला बिंदू ते बिंदू चलनवाढीचा दर २० जानेवारी, २००७ रोजी ६.११ टक्के होता. चलनवाढीचा हा वेग आधीच्या वर्षाच्या तत्सम आठवड्यात ४.२४ टक्के होता. प्रार्थमिक अन्नविषयक वस्तूंचा चलनवाढीचा वेग खूप जास्त म्हणजे ९.७६ टक्के होता. गहू, कडधान्ये, खाद्यतेल, फळे आणि भाज्यांच्या किंमतींमधील वाढ हे प्रार्थमिक अन्नविषयक वस्तूंच्या चलनवाढीचे मुख्य कारण होते. या वस्तूंच्या देशांतर्गत मागणीच्या तुलनेत देशांतर्गत पुरवठ्यातील कमतरता आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील या वस्तूंचे किंमतवाढ हे उपरोक्त वस्तूंच्या किंमतवाढीचे प्रमुख कारण होते. मात्र, १९ जानेवारी, २००७ रोजी नोंदविलेला ५२ आठवड्यांचा सरासरी चलनवाढीचा वेग ४.९ टक्के होता, तर २० जानेवारी, २००६ रोजी संपलेल्या ५२ आठवड्यांसाठी हा वेग ४.६५ टक्के होता.

१.११ औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर जून, २००६ मध्ये सात वर्षांतील सर्वाधिक म्हणजे ७.६ टक्के होता व तो डिसेंबर, २००६ मध्ये ६.९ टक्क्यांपर्यंत नियंत्रित पातळीवर आला. एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीतील औद्योगिक कामगारांसाठीच्या सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर ६.३ टक्के होता व तो आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील ४.२ टक्के दरापेक्षा जास्त होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

स्थूल राज्य उत्पन्न

१.१२ पूर्वानुमानानुसार, २००६-०७ मध्ये स्थिर (१९९९-२०००) किंमतींनुसार महाराष्ट्राच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात ९.३ टक्के दराने वाढ अपेक्षित आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर, प्रार्थमिक क्षेत्रासाठी (कृषि व संलग्न कार्ये) ६.६ टक्के, द्वितीय क्षेत्रासाठी ९.४ टक्के व तृतीय क्षेत्रासाठी (सेवा) ९.९ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पन्न स्थिर (१९९९-२०००) किंमतींनुसार २००५-०६ साठी ३,३९,४२५ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले असून ते

२००४-०५ मध्ये ३,१०,८३७ कोटी रुपये होते. चालू किंमतीनुसार २००५-०६ साठी राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न ४,३२,४१३ कोटी रुपये इतके अंदाजित करण्यात आले असून ते आधीच्या वर्षांच्या ३,७८,८३९ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १४.१ टक्क्यांनी अधिक आहे.

राज्य उत्पन्न

१.१३ प्रारंभिक अंदाजानुसार, २००५-०६ साठी चालू किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील राज्य उत्पन्न (निव्वळ राज्य उत्पन्न) ३,८६,२४१ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न ३७,०८१ रुपये असेल. स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार २००५-०६ मधील राज्य उत्पन्न ३,०२,९५२ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न २९,०८५ रुपये इतके अंदाजित आहे.

लोकवित्त

१.१४ अर्थसंकल्पीय अंदाज २००६-०७ अनुसार, राज्य शासनाची महसुली जमा २००५-०६ मधील ५२,१९८ कोटी रुपयांवरून १३.३ टक्क्यांनी वाढून ५९,१४६ कोटी रुपये होईल असे अंदाजित आहे. शासनाच्या कर महसुलात सुध्दा १३.३ टक्क्यांची वाढ अपेक्षित असून तो २००५-०६ मधील ४१,६०७ कोटी रुपयांवरून वाढून २००६-०७ मध्ये ४७,१३० कोटी रुपये होईल असे अपेक्षित आहे. चालू वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यांतील कर महसुलातील जमा ३२,१७२ कोटी रुपये होती व ती अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६८.३ टक्के होती. राज्य शासनाची कर्जे २००५-०६ मधील १,२५,३७९ कोटी रुपयांवरून ६.१ टक्क्यांनी वाढून २००६-०७ मध्ये १,३२,९६९ कोटी रुपये इतकी अपेक्षित आहेत. मात्र त्याच कालावधीत कर्जांच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात २.३ बिंदू अंकानी घट होऊन ते २६.७ टक्के इतके होईल असे अपेक्षित आहे.

१.१५ शासनाचा एकूण महसुली खर्च २००५-०६ मधील ५३,६१७ कोटी रुपयांवरून ९.७ टक्क्यांनी वाढून २००६-०७ मध्ये ५८,८४० कोटी रुपये होईल असे अंदाजित आहे. एकूण महसुली खर्चातील विकास खर्चाचा वाटा ५३ टक्के इतका अपेक्षित आहे. योजनेतर खर्च नियंत्रित करण्यात शासनाला २००४-०५ पासून यश आले आहे. वेतन, मजुरी आणि निवृत्तीवेतने या वरील खर्चाचे महसुली जमेशी असलेल्या प्रमाणात घट होऊन ते २००५-०६ मधील ४४.८ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये ३९.९ टक्के होईल असे अपेक्षित आहे. मात्र, व्याज प्रदानाचे महसुली जमेशी असलेल्या प्रमाणात वाढ होऊन ते २००५-०६ मधील १७.९ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये २०.३ टक्के इतके वाढेल असे अंदाजित असून, व्याज प्रदानावरील खर्च २००६-०७ मध्ये ११,९९९ कोटी रुपये इतका अपेक्षित आहे.

१.१६ राज्य शासनाची महसुली तूट २००४-०५ व २००५-०६ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या अनुक्रमे २.६ टक्के आणि ०.३ टक्के होती. २००६-०७ मध्ये ३०६ कोटी रुपयांची महसुली शिल्लक अनुमानित करण्यात आली आहे. शासनाच्या वित्तीय तुटीच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणातही घट होऊन ते २००४-०५ मधील ४.९ टक्क्यांवरून २००५-०६ मध्ये ३.८ टक्के इतके कमी झाले असून २००६-०७ मध्ये ते १.७ टक्क्यांपर्यंत खाली येण्याचे अपेक्षित आहे. हे, वित्तीय तूट ३ टक्क्यांपर्यंत कमी करण्याचे

राज्याने 'राजकोषिय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियम, २००५' मध्ये निश्चित केलेल्या ध्येयाशी सुसंगतच आहे.

मोसमी पाऊस

१.१७ राज्यात नैर्ऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन ३१ मे, २००६ रोजी म्हणजे ७ दिवस लवकर झाले आणि तो ६ जून पर्यंत टिकून राहिला. तदनंतर पावसात १० दिवसांचा खंड पडला आणि तो १७ जून नंतर सक्रिय झाला. हा मोसमी पाऊस जूनच्या तिस-या आठवड्यात मराठवाड्यात आणि शेवटच्या आठवड्यात विदर्भात पोहोचला. राज्यात जून अखेर सर्वत्र समाधानकारक पाऊस पडला. मात्र, राज्याच्या काही भागात जुलै महिन्यात अतिवृष्टी होऊन पूरसदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली व त्यामुळे खरीप पिकांचे नुकसान झाले. ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या पंधरवाड्यात ३१ जिल्ह्यातील २७३ तालुक्यात अतिवृष्टी झाली. सप्टेंबर महिन्यात (कोकण वगळता) राज्यात कमी अधिक प्रमाणात पाऊस झाला. १६ ऑक्टोबर, २००६ रोजी राज्यातील मान्सून संपुष्टात आला. कोकण विभागात पूर्ण मोसमात मोठ्या प्रमाणावर पाऊस पडला. संपूर्ण हंगामात राज्यात पडलेला पाऊस सरासरी पावसापेक्षा १७.३ टक्क्यांनी अधिक होता. राज्यातील ३३ जिल्ह्यांपैकी (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता) २५ जिल्ह्यांमध्ये सरासरीपेक्षा जास्त प्रमाणात, ७ जिल्ह्यांमध्ये सरासरीएवढा, तर केवळ एका जिल्ह्यात (भंडारा) अपु-या प्रमाणात पाऊस पडला.

कृषि उत्पादन

१.१८ राज्यात अन्नधान्यांचे उत्पादन २००६-०७ मध्ये १२९.३३ लाख टन अपेक्षित असून ते २००५-०६ मधील उत्पादनाच्या तुलनेत सुमारे ११ टक्क्यांनी जास्त असेल. कापसाचे (रुई) उत्पादन ४१.२७ लाख गासड्या अपेक्षित असून, ते आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत ३१ टक्क्यांनी जास्त असेल. तेलबियांच्या उत्पादनात ५ टक्क्यांची वाढ अपेक्षित असून ते ३३.९ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. उसाच्या उत्पादनात देखील मोठी वाढ अपेक्षित असून, ते आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत ६१ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे ६२७ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. उसाच्या उत्पादनातील ही वाढ प्रामुख्याने २००६-०७ मध्ये तोडणी क्षेत्रात ६८ टक्क्यांनी झालेल्या वाढीमुळे झाली आहे.

पशुधन उत्पादन

१.१९ राज्यातील दूध उत्पादन २००६-०७ मध्ये ७० लाख टन अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षांपेक्षा ३.४ टक्क्यांनी अधिक असेल. याच कालावधीत अंड्यांचे उत्पादन ३४० कोटी अंडी इतके अपेक्षित असून ते ३.४ टक्क्यांनी कमी असेल, तर मांसाचे उत्पादन २.४३ लाख टन अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत सुमारे ३ टक्क्यांनी अधिक असेल.

१.२० राज्यातील (बृहन्मुंबई वगळून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दूध संकलन २००६-०७ मध्ये (नोव्हेंबर, २००६ अखेरपर्यंत) सरासरी प्रतिदिन ३८.४२ लाख लिटर होईल असा अंदाज आहे. तर, ते २००५-०६ मध्ये ४०.०९ लाख लिटर होते. तथापि, राज्यातील एकूण दूध उत्पादनात वाढ होणे अपेक्षित आहे.

मत्स्योत्पादन

१.२१ राज्यातील सागरी क्षेत्रातील व गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन २००६-०७ मध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत अनुक्रमे १.४१ लाख टन आणि ०.३२ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. राज्यातील सागरी क्षेत्रातील वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. त्या तुलनेत २००५-०६ मधील मत्स्योत्पादन ४.४५ लाख टन इतके होते, जे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६.५८ टक्क्यांनी जास्त होते. २००५-०६ मध्ये गोड्या पाण्यातील अंदाजित मत्स्योत्पादन १.३५ लाख टन होते आणि ते आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा १२ टक्क्यांनी जास्त होते. राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील एकत्रित मत्स्योत्पादनाचे स्थूल मूल्य २००५-०६ मध्ये १,८८१ कोटी रुपये होते.

खनिज उत्पादन

१.२२ राज्यातील खनिज उत्पादनक्षम क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि.मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. राज्यातील उत्पादित खनिजांचे एकूण मूल्य २००५-०६ मध्ये ४,०९१ कोटी रुपये होते व त्यामध्ये कोळशाचा वाटा जवळपास ९३ टक्के (३,८२२ कोटी रुपये) होता.

औद्योगिक उत्पादन

१.२३ उपलब्ध माहितीच्या आधारे, राज्यातील औद्योगिक उत्पादनात (वस्तुनिर्माण) २००६-०७ या वर्षातील पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये ७.९ टक्के दराने वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. आधीच्या वर्षा म्हणजे २००५-०६ मध्ये ही वाढ ९ टक्के होती. राज्यातील वार्षिक उद्योग पाहणीत समाविष्ट असणा-या उद्योगांचो निव्वळ मूल्यवृद्धी २००४-०५ मध्ये ४२,९०७ कोटी रुपये होती.

औद्योगिक संबंध

१.२४ कारखान्यांतील संप व टाळेबंदीमुळे जानेवारी ते ऑक्टोबर, २००६ या कालावधीत झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या १८ होती व ती २००५ मधील तत्सम कालावधीतील काम स्थगित्यांएवढीच होती. जानेवारी ते ऑक्टोबर, २००६ या कालावधीत काम स्थगित्यांमुळे, आधीपासून चालू असलेल्या काम स्थगित्यांसह, वाया गेलेले मनुष्यदिवस ८.६ लाख होते व ते २००५ मधील तत्सम कालावधीतील वाया गेलेल्या ११.० लाख मनुष्यदिवसांच्या तुलनेत कमी होते.

माहिती व तंत्रज्ञान

१.२५ सिडको व महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ यांच्या सहकार्याने महाराष्ट्र शासन राज्यातील निरनिराळ्या भागांत सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान पाक्स विकसित करीत आहे. या अंतर्गत ३० शासकीय/सार्वजनिक व १८३ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान पाक्स उभारले जात आहेत. ई-गव्हर्नन्स धोरणाचा उद्देश नागरिकांना चांगल्या सेवा पुरविणे, सेवा पोहोचविण्यातील गुणवत्ता सुधारणे, शासनाचा महसूल वाढविणे आणि प्रशासनात पारदर्शकता आणणे हा आहे.

नवीन गुंतवणूक प्रस्ताव

१.२६ आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिल्यापासून डिसेंबर, २००६ पर्यंत देशातील एकूण प्रस्तावित औद्योगिक गुंतवणुकीपैकी २३.०७ लाख रोजगार क्षमतेसह ३,२९,९४४ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १३,७२० औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्रात उभारण्यास भारत सरकारकडे नोंदणीकृत आहेत. यापैकी डिसेंबर, २००६ अखेर ९५,३८३ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या ६,१०१ प्रकल्पांनी प्रत्यक्षात उत्पादन सुरू केले असून अंदाजे ६.०३ लाख रोजगार निर्माण झाला आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक

१.२७ उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिल्यापासून नोव्हेंबर, २००६ पर्यंत विदेशी थेट गुंतवणुकीअंतर्गत ५७,१७० कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ३,९२८ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात उद्योग स्थापन करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या मंजूर प्रकल्पापैकी मार्च, २००६ पर्यंत ३६,९३७ कोटी रुपये (६५ टक्के) गुंतवणुकीचे १,४७३ प्रकल्प (३८ टक्के) कार्यान्वित झाले आहेत. विदेशी थेट गुंतवणुकीखाली देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये महाराष्ट्र राज्य सातत्याने प्रथम स्थानावर राहिलेले आहे. विदेशी थेट गुंतवणुकीस मान्यता मिळालेले प्रकल्प प्रामुख्याने सेवा (२१ टक्के), माहिती तंत्रज्ञान (१९ टक्के), पायाभूत सेवा (११ टक्के), ऑटोमोबाईल (९ टक्के), अभियांत्रिकी आणि वीज व इंधन (प्रत्येकी ५ टक्के) या क्षेत्रातील आहेत.

किंमतीविषयक स्थिती

१.२८ राज्यातील नागरी व ग्रामीण क्षेत्रांसाठी स्वतंत्रपणे तयार करण्यात येणा-या ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकांनुसार एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ ह्या कालावधीत राज्यातील किंमतवाढ माफक प्रमाणात होती. या कालावधीत नागरी भागातील ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ४.९ टक्क्यांनी वाढला, तर ग्रामीण भागात ही वाढ ५.१ टक्के इतकी होती. अशा त-हेने राज्यातील किंमतवाढ सलग आठव्या वर्षाही माफक राहिली.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१.२९ लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत, २००६-०७ मध्ये, डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांकडून (अं.अ.यो. वगळून) तांदूळ आणि गव्हाच्या उचलीचे एकूण नियतनाशी प्रमाण अनुक्रमे ७६ टक्के आणि ८१ टक्के इतके होते. त्याचप्रमाणे, अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत हे प्रमाण अनुक्रमे ८४ टक्के व ८७ टक्के इतके होते.

वीज निर्मिती

१.३० महाराष्ट्रातील विद्युत् निर्मितीची बंदिस्त व अपारंपारिक ऊर्जा स्रोतांसह स्थापित क्षमता मार्च, २००६ अखेर, १५,३१० मेगॅवॅट होती. याशिवाय, एनटीपीसी/एनपीसी मधील राज्याचा हिस्सा विचारात घेता महाराष्ट्रासगठीची एकूण उपलब्ध क्षमता १७,४९९ मेगॅवॅट इतकी होती. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत त्यामध्ये काहीही भर पडलेली नाही. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत राज्यात विजेची निर्मिती ४९,३५२ दशलक्ष

किलोवॉट तास झाली व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा २.२ टक्क्यांनी कमी होती. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत १६,३८८ मेगॅवॉट विजेची अत्युच्च मागणी ३० डिसेंबर, २००६ रोजी नोंदविण्यात आली आणि त्यासाठी ३,९१२ मेगॅवॉट विजेचे भारनियमन करावे लागले. राज्यात विजेचा तुटवडा भासत असल्यामुळे भारनियमन ही नित्याची बाब झाली आहे. २००५-०६ मध्ये विजेच्या पारेषण व वितरणातील हानी ३२.६ टक्के इतकी होती. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये महानिर्मिती कंपनी व केंद्रीय प्रकल्पांकडून स्थापित क्षमतेत अनुक्रमे ७,०३२ मेगॅवॉट व २,९१३ मेगॅवॉट इतकी वाढ अपेक्षित आहे.

परिवहन व दळणवळण

१.३१ मार्च, २००६ अखेर राज्यातील सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकूण लांबी २.३१ लाख कि.मी. होती. राज्यातील लोहमार्गांची एकूण लांबी मार्च, २००६ अखेर ५,९१० कि.मी. होती व ती देशातील एकूण लोहमार्गांच्या लांबीच्या (६४,०७३ कि.मी.) ९.२ टक्के होती. रस्त्यावरील मोटारवाहनांची राज्यातील संख्या १ जानेवारी, २००७ रोजी १२१.८७ लाख होती. मार्च, २००६ अखेर राज्यातील टपाल कार्यालयांची संख्या १२,६२५ होती. त्यापैकी ११,२९५ टपाल कार्यालये ग्रामीण भागात, तर १,३३० नागरी भागात होती. ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यात असलेल्या दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ६३.७३ लाख होती. डिसेंबर, २००६ अखेर भारतातील भ्रमणध्वनींची संख्या १४.९६ कोटी होती. त्यापैकी २११.३२ लाख (१४.९३ टक्के) भ्रमणध्वनी महाराष्ट्रात (मुंबई सर्कलसह) होते.

लोकसंख्या

१.३२.१ १ मार्च, २००७ रोजीची राज्याची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे १०.५५ कोटी इतकी आहे. जनगणना २००१ अनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६९ कोटी होती. राज्यातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या अनुक्रमे ९८.८२ लाख व ८५.७७ लाख होती. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे उत्तर प्रदेश या राज्याखालोखाल भारतातील दुस-या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण ४२.४ टक्के असून भारतातील मोठ्या प्रमाणात नागरीकरण झालेल्या प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा तामिळनाडू खालोखाल (४४.० टक्के) दुसरा क्रमांक लागतो. राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९९१ मधील ९३४ वरून कमी होऊन २००१ मध्ये ते आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे ९२२ इतके झाले. राज्यातील बालकांमधील (० ते ६ वर्षे वयोगटातील) स्त्री-पुरुष प्रमाणात घट होऊन १९९१ मधील ९४५ वरून २००१ मध्ये ते ९१३ वर आले.

१.३२.२ जनगणना २००१ अनुसार, राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ७६.९ टक्के होते. हे प्रमाण पुरुष व स्त्रियांसाठी अनुक्रमे ८६.० टक्के व ६७.० टक्के होते. तथापि, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाने ऑक्टोबर, २००६ मध्ये घेतलेल्या सर्वेक्षणानुसार पुरुष व स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ८७.४ टक्के व ७६.० टक्के इतके वाढले आहे.

१.३२.३ जनगणना २००१ मधील झोपडपट्टीविषयक माहितीनुसार राज्यातील झोपडपट्ट्या असलेल्या ६१ नागरे/शहरांमध्ये राहणा-या प्रत्येक तीन व्यक्तीपैकी एक व्यक्ती झोपडपट्टीत राहत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. या झोपडपट्ट्यांमधील काम करणा-या एकूण व्यक्तींमध्ये पुरुषांचे व स्त्रियांचे प्रमाण अनुक्रमे ८४.५ टक्के व १५.५ टक्के होते.

१.३२.४ नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित माहितीनुसार राज्यातील लोकसंख्याविषयक निर्देशकांमध्ये चांगली सुधारणा झाली असून जन्मदर, मृत्युदर आणि बालमृत्यू दर सातत्याने कमी होऊन २००५ मध्ये अनुक्रमे १९.०, ६.७ व ३६ इतके झाले आहेत.

रोजगार

१.३३.१ कारखान्यांसंबंधीच्या आकडेवारीनुसार २००५ ह्या वर्षातील राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.६ लाख होता व तो २००४ मधील सरासरी दैनिक रोजगारापेक्षा ५.५ टक्क्यांनी जास्त होता.

१.३३.२ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखाली गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीनुसार राज्यातील सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमध्ये ३१ मार्च, २००६ रोजी ३६.१ लाख रोजगार होता व तो आधीच्या वर्षी ३५.४ लाख इतका होता.

१.३३.३ राज्यात रोजगार हमी योजनेअंतर्गत २००५-०६ मध्ये १६.९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. तर, आधीच्या वर्षी २२.२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. या शिवाय संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत २.९ कोटी मनुष्य दिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता, तर २००५-०६ या संपूर्ण वर्षात ६.६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. केंद्रपुरस्कृत राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत राज्यातील १२ जिल्ह्यांचा समावेश केला असल्याने आणि वर्षात पडलेल्या चांगल्या पावसामुळे प्रत्यक्षात रोजगार कमी झाला आहे.

१.३३.४ केंद्रपुरस्कृत राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही पहिल्या टप्प्यात महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात १२ जिल्ह्यांमध्ये फेब्रुवारी, २००६ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर योजनेमध्ये कामाची मागणी करणा-या ग्रामीण भागातील प्रति कुटुंबातील एका व्यक्तीला आर्थिक वर्षात किमान १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यात आली आहे. रोजगार पुरविला गेला नाही तर अशा व्यक्तींना बेरोजगार भत्ता देण्याची तरतूद आहे. या कार्यक्रमांतर्गत जानेवारी, २००७ अखेरपर्यंत २७,४४,१२७ कुटुंबांना ओळखपत्र देण्यात आले असून ३,२१,८९८ कुटुंबांनी कामाची मागणी नोंदविली, व त्या सर्व कुटुंबांना रोजगार पुरविण्यात आला. योजनेच्या आरंभापासून जानेवारी, २००७ पर्यंत १६७.३३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

१.३३.५ २००६ या कॅलेंडर वर्षात रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रात नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ६.१ लाख होती, तर २००५ मध्ये ही संख्या ६.५ लाख होती. २००६ मध्ये प्रत्यक्षात रोजगार पुरविलेल्या जागा १४.८ हजार होत्या, ज्या आधीच्या वर्षी १३.९ हजार होत्या. रोजगार

व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांतील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या डिसेंबर, २००६ अखेर ३६ लाख होती.

शिक्षण

१.३४ राष्ट्रीय तसेच वैयक्तिक विकास साधण्यामधील शिक्षण हे एक महत्त्वाचे सर्वमान्य असे साधन समजले जाते. राज्यात २००६-०७ मध्ये ६९,३३० प्राथमिक, १५,७६२ माध्यमिक, ३,९१४ उच्च माध्यमिक शाळा, तर ६६३ कनिष्ठ महाविद्यालये कार्यरत होती. राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळांतील व कनिष्ठ महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या २००६-०७ मध्ये अनुक्रमे ११६.८८ लाख, ५७.०९ लाख, ४५.६२ लाख व ७.९२ लाख अशी होती.

कृषि पतपुरवठा

१.३५ राज्यात कृषि हंगामासाठी पतपुरवठा हा सहकार क्षेत्रातील प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, वाणिज्यिक बँका आणि क्षेत्रीय ग्रामीण बँका यांच्याकडून करण्यात येतो. राज्यातील कृषि हंगामासाठी २००५-०६ मध्ये एकूण ७,०४० कोटी रुपयांचा कर्ज पुरवठा करण्यात आला होता. यापैकी, ४,९२८ कोटी रुपयांचा (७० टक्के) कर्जपुरवठा प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांकडून, १,९३५ कोटी रुपयांचा (२७.५ टक्के) कर्जपुरवठा वाणिज्यिक बँकांकडून व १७७ कोटी रुपयांचा (२.५ टक्के) कर्जपुरवठा क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांकडून करण्यात आला होता.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

१.३६ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची (शाखा) एकूण संख्या ३० सप्टेंबर, २००६ रोजी ६,५५४ इतकी होती व ती देशातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांच्या (६९,३८२) ९.५ टक्के इतकी होती. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी ३० सप्टेंबर, २००६ रोजी ५,६०,७५० कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा ३२ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ३५ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो ५,५५,५४४ कोटी रुपये इतका झाला. सप्टेंबर, २००६ अखेर राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या पतपुरवठ्याचे ठेवींशी असलेले प्रमाण ९९ टक्के होते. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठा ह्या दोन्हीबाबतच्या ३० सप्टेंबर, २००६ रोजीच्या स्थितीनुसार भारतात महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक लागतो.

म्युच्युअल फंड

१.३७ म्युच्युअल फंड ही सेबीचे नियंत्रण असलेली एक वेगाने वृद्धिंगत होणारी वित्तीय सेवा आहे. देशात ३१ मार्च, २००६ रोजी ३८

नोंदणीकृत म्युच्युअल फंड होते व त्यांच्याकडे २,३१,८६२ कोटी रुपये इतकी मालमत्ता होती. यापैकी ३५ (९२ टक्के) म्युच्युअल फंड महाराष्ट्रात नोंदणी झालेले होते. या ३५ फंडांनी २००५-०६ मध्ये ५२,२२४ कोटी रुपये गोळा केले होते.

विशेष अभ्यास

१.३८ राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेच्या ६३ व्या फेरीमध्ये (जुलै, २००६-जून, २००७) व्यापार वगळून सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांसंबंधी माहिती गोळा करण्यात येत आहे. या पाहणीच्या पहिल्या दोन उपफे-यांमध्ये (जुलै-डिसेंबर, २००६) राज्य नमून्यांतर्गत गोळा करण्यात आलेल्या निवडक आकडेवारीच्या शीघ्रतक्तीकरणाने आधारित काही महत्त्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत.

- आस्थापनांचे प्रमाण ग्रामीण भागात १२ टक्के, तर नागरी भागात २६ टक्के होते. ग्रामीण भागातील उर्वरित ८८ टक्के उपक्रम व नागरी भागातील ७४ टक्के उपक्रम हे 'स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रम' होते.
- कामगारांची प्रति उपक्रम सरासरी संख्या २.५ होती.
- ग्रामीण भागातील ७५ टक्क्यांहून अधिक तर नागरी भागातील ९५ टक्क्यांहून अधिक उपक्रम हे स्वमालकी स्वरूपाचे होते.
- ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांत मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा व भांडवलाची कमतरता या दोन प्रमुख समस्या सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांना भेडसावत आहेत.
- सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांमध्ये प्रति कामगार वार्षिक स्थूल मूल्यवृद्धी ग्रामीण भागात ३,४०२ रुपये होती, तर नागरी भागात ५६,३८७ रुपये होती. ग्रामीण व नागरी भागात प्रति उपक्रम वार्षिक स्थूल मूल्यवृद्धी अनुक्रमे ८,८३४ रुपये व १,४१,६९५ रुपये इतकी होती.

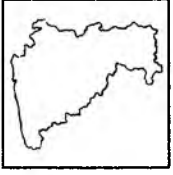
पाचवी आर्थिक गणना २००५

१.३९ केंद्र शासनाने २००५ मध्ये सर्व राज्य व केंद्रशासित प्रदेशात पाचव्या आर्थिक गणनेचे आयोजन केले होते. या गणनेत कृषि व बिगर-कृषि क्षेत्रातील सर्व आर्थिक कार्यांचा (पीक उत्पादन व मळे वगळून) समावेश करण्यात आला होता. पाचव्या आर्थिक गणनेच्या अस्थायी निष्कर्षानुसार राज्यातील उपक्रमांची संख्या ४३.८ लाख होती. तर, हीच संख्या चौथ्या आर्थिक गणनेत (१९९८) ३२.३ लाख होती. सर्व उपक्रमांत मिळून कार्यरत असलेल्या व्यक्तींची एकूण संख्या चौथ्या आर्थिक गणनेच्या १०४.४ लाखांच्या तुलनेत ११८.३ लाख होती.

आर्थिक दृष्टिक्षेप व आनुषंगिक धोरणे

राज्य अर्थव्यवस्था

२.१ राज्याची अर्थव्यवस्था लक्षणीय गतीने वाढत असून २००५-०६ मध्ये त्यात ९.२ टक्के इतकी वाढ झाली, तर चालू वर्षी म्हणजे २००६-०७ मध्ये ९.३ टक्के इतकी वाढ प्रक्षेपित आहे. राज्य अर्थव्यवस्थेच्या इतिहासात प्रथमतः

अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीदर हा ९.० टक्क्यांपेक्षा जास्त राहिला असून तो चालू वर्षात त्यापेक्षाही थोड्या वरच्या वृद्धीदर पातळीवर टिकून राहणे अपेक्षित आहे. कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्रांत २००४-०५ मध्ये झालेल्या ५.४ टक्के इतक्या ऋणवृद्धीनंतर, दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरच्या सलग दोन वर्षांत जवळपास ६.६ टक्क्यांनी दरवर्षी वाढ होऊन झालेली भरपाई, हे उच्च वाढीचे प्रमुख कारण असल्याचे दिसून येते.

२.२ दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या दोन वर्षांत (२००२-०३ व २००३-०४) राज्याच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात सरासरी वार्षिक ७.० टक्के दराने वाढ झाली. त्यानंतर त्यात जलद गतीने वाढ होऊन तिस-या वर्षी तो ८.३ टक्के झाला, तर अखेरच्या दोन वर्षांत (२००५-०६ व २००६-०७) तो ९.० टक्क्यांपेक्षाही जास्त झाला. याप्रकारे सातत्यपूर्ण जोमदार वाढीमुळे राज्य अर्थव्यवस्था, दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत सरासरी वार्षिक ८.५ टक्के वृद्धीदराने वाढेल असे अपेक्षित आहे. त्या तुलनेत नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत हा वृद्धीदर बराच कमी म्हणजे ३.२ टक्के होता. परंतु दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये निर्धारित करण्यात आलेल्या ८.० टक्के वृद्धीदराच्या लक्ष्यापेक्षा तो जास्त आहे, हे निश्चितच प्रशंसनीय आहे. राज्य अर्थव्यवस्थेमध्ये अधिक उच्च दराने वाढण्याची क्षमता असून क्षेत्र निर्देशित गरजांवर आधारित दर्जेदार स्वरूपाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यावर ठोस भर दिल्यास नजिकच्या काळात राज्य अर्थव्यवस्था दोन अंकी वृद्धीदराचा जादुई अंक प्राप्त करू शकेल.

२.३ दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत स्थूल राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर प्राथमिक क्षेत्रासाठी २.९ टक्के, द्वितीय क्षेत्रासाठी ८.३ टक्के, तर तृतीय क्षेत्रासाठी १०.० टक्के इतका अपेक्षित आहे. राज्य अर्थव्यवस्था मागील सलग तीन वर्षांमध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नातील टिकाऊ अशा ८.० टक्क्यांपेक्षाही जास्त वृद्धीदराने वाढत आहे आणि निश्चितच ती अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये चढत्या प्रमाणातील

वाढीचा कल दर्शवित आहे. सातत्यपूर्ण कामगिरी, वृद्धिगत अर्थव्यवस्था आणि तुलनेने अधिक चांगल्या पायाभूत सुविधांची उपलब्धता यामुळे जगभरातील गुंतवणूकदारांसाठी महाराष्ट्र हे पसंतीचे राज्य राहिले आहे. हे विचारात घेऊन जागतिक दर्जाच्या उत्कृष्ट अशा पायाभूत सुविधा पुरविण्यासाठी राज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून राज्य अर्थव्यवस्थेच्या पूर्ण क्षमतेचा वापर करता येईल. सध्या राज्यात उपलब्ध असलेले रस्ते, रेल्वे, बंदरे, विमानतळ, दळणवळण व उर्जा ह्या पायाभूत सुविधा जागतिक दर्जाच्या नाहीत तसेच वीज पुरवठ्यातील कमतरता राज्याच्या विकासाच्या गतीतील प्रमुख अडसर आहे. स्थापित क्षमता वाढविण्यासाठी राज्याने जरी पुढाकार घेतला असला तरी, उर्जा क्षेत्रास भेडसावणा-या विविध अडचणींकडे गांभिर्याने लक्ष देणे व त्यांचो सोडवणूक करणे यासाठी प्राथम्याने कार्यवाही करणे आवश्यक आहे.

२.४ कामगारांची मोठ्या प्रमाणात मागणी निर्माण होऊन त्यांना कृषि क्षेत्राकडून बिगर कृषि क्षेत्राकडे वळण्यास प्रोत्साहन मिळेल व त्या द्वारे बिगर कृषि असंघटित क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या मोठ्या प्रमाणात संधी निर्माण होतील, अशा प्रकारच्या विकास रचनेस चालना देण्याची गरज आहे. हे उद्दिष्ट वस्तुनिर्माण क्षेत्रात टिकाऊ अशी दोन अंकी वृद्धी केल्यास साध्य होऊ शकेल. त्याचबरोबर लघु व मध्यम उद्योगांच्या विस्तारास प्रोत्साहन देऊन संघटीत क्षेत्रात त्यांना खंबीरपणे उभे रहाता येईल, असे धोरणात्मक वातावरणही तितकेच महत्त्वाचे आहे. गुंतवणुकीस पोषक वातावरण व कामगारांची लवचिकता ही लघु उद्योगांची गरज असून ती सुयोग्य धोरणांद्वारे निर्माण करणे आवश्यक आहे.

लोकवित्त

२.५ राजकोषीय बळकटीकरण हे आर्थिक सुधारणांतील एक मोठे आव्हान असून राज्य शासनाने आर्थिक राजकोषीय असंतुलनासंदर्भात आतापर्यंत केलेल्या उपाययोजनांच्या परिणामी, अलिकडच्या काही वर्षांत राज्याची वित्तीय स्थिती सुधारली आहे. महाराष्ट्र राज्याची राजकोषीय तूट १९९३-९४ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.० टक्के होती. त्यानंतर, ती जवळपास सातत्याने वाढत जाऊन २००३-०४ मध्ये ती ५.३ टक्के झाली. त्यानंतर राज्याने मोठ्या प्रमाणात केलेल्या उपाययोजनांमुळे ती कमी झाली आहे. अर्थसंकल्पीय अंदाज २००६-०७ नुसार ती १.७ टक्क्यांपर्यंत कमी होणे अपेक्षित आहे. वेतन व निवृत्तीवेतनावरील वाढता

खर्च, ऊर्जा क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणात देण्यात येणारी अनुदाने, राज्य शासनाच्या मालकीच्या महामंडळांवर होणारा मोठ्या प्रमाणावरील खर्च, इ. ही राजकोषीय तूट मोठी असण्यामागील प्रमुख कारणे आहेत. राज्याची महसुली तूट २००५-०६ मधील सुधारित अंदाजानुसार स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ०.३ टक्के इतकी अपेक्षित आहे. राजकोषीय सुस्थिती प्राप्त करण्यासाठी शासनास महसुली तूट शून्यावर आणणे आवश्यक आहे. हे साध्य करण्यासाठी कर व करांव्यतिरिक्त महसूल वाढविणे, अनुदाने व कर्जे यावरील खर्च कमी करणे आणि विकासेतर खर्चात कपात करणे आवश्यक आहे. राज्यावरील कर्जे आणि व्याज प्रदाने यांचा वाढता बोजा, ही राज्याच्या दृष्टीने मोठी चिंतेची बाब आहे. राज्य शासनावरील एकूण कर्ज २००६-०७ मध्ये १,३२,९६९ कोटी रुपये इतके होणे अपेक्षित आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नाशी राज्यावरील कर्जाचे प्रमाण २६.७ टक्के तर ते व्याज प्रदानांशी २.४ टक्के इतके असून ते सातत्याने वाढत आहे. कर महसुलातील वाढ ही मुख्यत्वे विकासासाठी निर्धारित केलेली लक्ष्ये साध्य करण्यावर अवलंबून असते. त्यासाठी कर प्रशासनातील सुधारणांमुळे अपेक्षित कर पातळी गाठण्यास मदत होत आहे, याबाबत खात्री करणे आवश्यक आहे. विकासेतर खर्चावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व नियोजनातील महत्त्वाकांक्षी लक्ष्ये साध्य करण्यासाठी परिणामकारक उपाययोजना अंमलात आणणे आवश्यक आहे.

पायाभूत सुविधा

२.६ अर्थव्यवस्थेतची सातत्यपूर्ण वाढ त्याचबरोबर दारिद्र्य पातळी कमी करण्यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक होणे महत्त्वाचे आहे. पायाभूत सुविधांचा विकास हा विदेशी गुंतवणुकदारांकडून वाढीची क्षमता अजमावण्याकरिता महत्त्वाचा निर्देशक म्हणून विचारात घेतला जातो. निकृष्ट दर्जाच्या पायाभूत सुविधांमुळे केवळ आर्थिक वृद्धिमध्ये अडथळा निर्माण होतो असे नव्हे तर विदेशी गुंतवणुकीवर देखील त्याचा विपरीत परिणाम होतो. दर्जेदार वीज, उत्तम पाणीपुरवठा, वाहतुकीचे पुरेसे जाळे, विश्वासाह दूरसंचार यंत्रणा, इ. महत्त्वाच्या बाबी अर्थव्यवस्था प्रगतीपथावर नेण्यास कारणीभूत ठरतात. दर्जेदार शिक्षण व चांगल्या आरोग्य सुविधा या मानवी मूल्य विकासातील आवश्यक बाबी देखील अर्थव्यवस्थेच्या विकासास चालना देण्यामध्ये योगदान देतात.

२.७ पायाभूत सुविधांसाठी आवश्यक असणा-या सार्वजनिक भांडवलाच्या गुंतवणुकीस पूरक ठरेल अशी देशांतर्गत व विदेशी अशा दोन्ही प्रकारची खाजगी गुंतवणूक, वाढत्या प्रमाणात सुकरपणे आकर्षित करण्यासाठी सहाय्यभूत ठरेल असे वातावरण राज्य शासनाने निर्माण करणे आवश्यक आहे. राज्याच्या पायाभूत विकासाच्या गरजा भागविण्यामध्ये खाजगी क्षेत्राने महत्त्वाची भूमिका बजावावी अशी अपेक्षा असेल तर खाजगी गुंतवणुकीस पोषक ठरेल अशी धोरणे संबंधित क्षेत्रासाठी आखणे आणि त्यासाठी योग्य अशी नियामक यंत्रणा निर्माण करणे गरजेचे आहे. राज्यामध्ये जागतिक दर्जाच्या भौतिक पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी शासनाने खाजगी क्षेत्राच्या सक्रीय सहभागाने एकंदर गुंतवणुकीबाबत आराखडा तयार करण्यासाठी पथदर्शी धोरण आखणे आवश्यक आहे.

२.८ सुधारणांचे कार्य वेगाने पुढे नेण्याबाबत शासन वचनबद्ध आहे. त्याचबरोबर पायाभूत सुविधा विकास धोरणांमध्ये सार्वजनिक-खाजगी-भागिदारी हे निर्णायक असल्याचे शासनाने जाणले आहे. तथापि, भविष्यकालीन गरजांचा अंदाज, विश्वासाह खाजगी भागिदारांचा शोध, गुंतवणुकीसंदर्भातील निकड, कालबद्ध आराखडा आणि प्रभावी नियोजन ह्या प्रमुख बाबी असून त्यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर सार्वजनिक-खाजगी-भागिदारीसाठी पारदर्शक व पोषक धोरण असणे आवश्यक आहे.

कृषि

२.९ राज्यातील जवळपास एक-तृतीयांश क्षेत्र हे पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात येते, जिथे पाऊस अपु-या प्रमाणात आणि अनियमित स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे राज्यातील शेती क्षेत्रामधील वाढ ही अस्थिर राहिली आहे. आधीच्या चार-पाच वर्षांतील दुष्काळाच्या परिस्थितीनंतर गेल्या सलग दोन वर्षांत मान्सून अनुकूल राहिल्यामुळे राज्यातील कृषि उत्पादन चांगले झाले आहे. तथापि, राज्यातील पिक उत्पादकतेची पातळी राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा बरीच खाली आहे. सिंचन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करून देखील सिंचनाखालील क्षेत्राचे प्रमाण सर्वसाधारणपणे १५ ते १६ टक्के इतके राहिले आहे.

२.१० दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये (२००२-०७) राज्यातील कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्रातील स्थूल राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर २.७ टक्के इतका अपेक्षित आहे, तर नवव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये (१९९७-२००२) तो ३.७ टक्के इतका होता. अशा त-हेने कृषि क्षेत्राच्या निराशाजनक कामगिरीमुळे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या एकंदर वाढीमध्ये अडथळा निर्माण होत आहे. योजना आयोगाने निर्धारित केल्यानुसार अकराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत कृषि क्षेत्र हे ४ टक्के वृद्धिदराने टिकाऊ स्वरूपाची वाढ देऊ करील याबाबत जागृत राहणे गरजेचे आहे.

२.११ कृषि क्षेत्रामध्ये ४ टक्के वृद्धिदराने वाढ प्राप्त करणे हे निश्चितच अवघड काम आहे, कारण ही वाढ विविध स्वरूपाच्या पर्यावरणविषयक आणि भौगोलिक मर्यादांच्या पार्श्वभूमीवर प्राप्त करावी लागेल. उत्पादकतेत वाढ करणे, व्यापारी पिकांकडे कल वळविणे, सुधारित बियाणांचा वापर, जलक्षेत्रातील सुधारणा, आधुनिक पणन व्यवस्थापन, कृषि प्रक्रिया उपक्रमांची व शीतगुहांच्या साखळ्यांची स्थापना, कृषि पतपुरवठा आणि बियाणे, खते, कीटक नाशके व पशुवैद्यकीय सेवा या सारख्या निविष्टींचा पुरवठा इ. महत्त्वाच्या बाबी असून त्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे.

२.१२ राज्यातील जवळपास ५८ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात रहात असून तेथील बहुतांशी श्रमिकांचे शेती हेच उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन आहे. राज्यातील ज्या लोकांचा उदरनिर्वाह हा मुख्यतः कृषि व संलग्न कार्यांवर अवलंबून आहे, त्यांचे दरडोई वार्षिक उत्पन्न सुमारे ७,९०० रुपये इतके आहे, त्या तुलनेत राज्याचे दरडोई उत्पन्न ३२,६०० रुपये इतके आहे. यावरून कृषि व बिगर-कृषि क्षेत्रातील काम करणा-यांच्या उत्पन्नाच्या पातळीमध्ये मोठ्या प्रमाणात तफावत असल्याचे

दिसून येते. त्यामुळे कृषि क्षेत्रावर अवलंबून असलेले अतिरिक्त मनुष्यबळ इतर क्षेत्रांमध्ये सामावून घेणे ही तातडीची गरज आहे. कृषि प्रक्रिया उद्योगामध्ये अशी प्रचंड क्षमता आहे. या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेचे दोन आधारस्तंभ असलेल्या कृषि व उद्योग या दोन क्षेत्रांमध्ये सुयोग्य सांगड घालून, समन्वय निर्माण करण्यास कृषि प्रक्रिया उद्योग उत्तेजन देऊ शकतो. कृषि प्रक्रिया उद्योग, कृषि उत्पादन केंद्रांच्या जवळपासच्या भागात विकसित केल्यास कृषि क्षेत्रातील अतिरिक्त मनुष्यबळ ग्रामीण भागातून नागरी भागात स्थलांतरित न होता, तेथेच सहजपणे सामावले जाणे शक्य होईल.

२.१३ कृषि क्षेत्रातील क्षमतेचा पूर्णतः वापर केल्यास त्याचा फक्त शेतकरी व ग्रामीण भागातील गरीबांनाच लाभ मिळेल असे नव्हे तर कृषि क्षेत्रातील आघाडी व पिछाडीवरील घटकांमध्ये समन्वय साधून अर्थव्यवस्थेच्या एकूण वाढीस उत्तेजना मिळेल. ग्रामीण पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा, हंगामोत्तर व्यवस्थापन तंत्रज्ञान, ग्रामीण पायाभूत सुविधा व सिंचन यासाठी सार्वजनिक गुंतवणूक, संशोधन व विकास ह्या आवश्यक बाबी असून त्यांच्या विकासाकडे अधिक लक्ष्य देणे गरजेचे आहे.

उद्योग

२.१४ राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राचा (नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण) सरासरी वार्षिक वृद्धिदर अस्थिर राहिला असून त्यात मोठ्या प्रमाणात चढउतार दिसून आले. तर आठव्या व नवव्या पंचवार्षिक योजनांच्या कालावधीत हा दर मंद होता. तथापि, दहाव्या पंचवार्षिक योजना कालावधीतील तीन वर्षांमध्ये या क्षेत्राची कामगिरी चांगली झाली असून त्याचा वृद्धिदर १० टक्क्यांहून अधिक राहिला आहे. महाराष्ट्र हे मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकीकरण झालेले राज्य असून, त्याचा वाटा देशाच्या औद्योगिक उत्पादनात २१ टक्के व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात १३ टक्के इतका आहे.

२.१५ औद्योगिक वाढीतील सातत्य कार्यक्षम पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. त्यामुळे, १० टक्क्यांहून जास्त सातत्यपूर्ण औद्योगिक वाढ होईल अशी धोरणे आखणे हे राज्यापुढील मुख्य आव्हान आहे. जरी रस्ते, बंदरे आणि दूरसंचार या बाबतची मागणी व पुरवठा यांतील दरी कमी झाली असली तरी ऊर्जेची अपु-या प्रमाणातील उपलब्धता, पाण्याची गुणवत्ता व पुरवठ्याचे प्रमाण ह्या दोन्ही बाबतीत अपुरेपणा यांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या वाढीवर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.

२.१६ लघु व मध्यम उद्योग हे राज्याच्या औद्योगिक प्रगतीचा कणा आहेत. मोठ्या उद्योगांचे ते व्यावसायिक भागोदार असून रोजगारांसाठी इच्छुकाना सामावून घेण्याची त्यांच्यात क्षमता आहे. ह्या उद्योग घटकांना कमी व्याजदराने आणि सुलभ पद्धतीने भांडवल मिळण्याची सुविधा देऊन त्यांना पुरेसा आर्थिक आहार देणे गरजेचे आहे. ह्या उद्योग घटकांच्या गरजानुरूप प्रशिक्षण मनुष्यबळास उपलब्ध करणे आवश्यक आहे. राज्यातील जवळपास अर्धोअधिक लोकसंख्या ही चाळीसपेक्षा कमी वय असलेल्या तरुण वर्गाची असून ह्या मनुष्यबळास राज्य अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याकरिता ठोस प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

वीज

२.१७ आर्थिक विकास व जीवनमान उंचविण्यासाठी वीज हे एक महत्वाचे साधन आहे. वीज ही एक मूलभूत मानवी गरज आहे, त्यामुळे व्यापक प्रमाणात आर्थिक व मानवी विकास साधण्यासाठी प्रत्येक कुटुंबास चांवीस तास वीजपुरवठा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. विद्युतीकरण न झालेल्या कुटुंबांचे विद्युतीकरण करण्यासाठी आणि ग्रामीण भागातील विद्युतीकरणास गती देण्यासाठी, ग्रामीण भागाचे विद्युतीकरण ही मूलभूत किमान सेवा समजण्यात यावी असे “राजीव गांधी ग्रामीण विद्युतीकरण योजने” अंतर्गत प्रस्तावित करण्यात आले आहे.

२.१८ राज्यात देशातील सर्वाधिक अशी १५,३१० मेगावॉट (बंदिस्त व अपारंपरिक सह) स्थापित क्षमता आहे. राज्यात मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण झालेले असून राज्यातील विजेची मागणी फार मोठी आहे व त्यात सातत्याने वाढ होत आहे. तथापि, अलिकडील काही वर्षांत स्थापित क्षमतेत थोडीही भर पडलेली नसल्याने राज्यातील विजेची मागणी आणि पुरवठा यांतील तफावत मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. त्यामुळे राज्य अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर भविष्यकाळात टिकाऊ राहण्याबाबत प्रश्नचिन्ह उभे राहते. राज्यातील वीज पुरवठा निकृष्ट राहिला असून विजेचा दाब कमी होणे, त्यात वारंवार चढउतार होणे आणि विजेचे भारनियमन ह्या नित्याच्या बाबी झाल्या आहेत. विजेची कमाल मागणी आणि पुरवठा यांतील सरासरी तफावत २००५-०६ मध्ये ३,३३३ मेगावॉट इतकी होती. परिणामी, राज्य अर्थव्यवस्थेच्या स्पर्धात्मक क्षमतेवर आघात होत आहे.

२.१९ महाराष्ट्र राज्य वीज वितरण कंपनीची पारेषण व वितरणातील हानी जवळपास ३२.६ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात असून ती विकसित राष्ट्रांच्या आंतरराष्ट्रीय सरासरीशी तुलना करता, बरीच जास्त आहे. अशा मोठ्या प्रमाणातील हानीमुळे ऊर्जा क्षेत्राची अवस्था वित्तीय दृष्ट्या कमकुवत झाली आहे. पारेषण व वितरण यांमधील पायाभूत सुविधांवरील अपु-या गुंतवणुकीमुळे विजेच्या वहनामध्ये मर्यादा निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे, परिणामकारक वितरण जाळे निर्माण करून पारेषण व वितरण व्यवस्था सक्षम करणे आवश्यक आहे. विजेची वाढती मागणी भागविण्यासाठी राज्याने वीज निर्मितीच्या क्षमतेमध्ये लक्षणीय वाढ करणे गरजेचे आहे. विजेच्या या पेंचप्रसंगावर मात करण्यासाठी राज्य शासनाने पाउले उचलली असून खाजगी क्षेत्रासाठी वीज क्षेत्र खुले केले आहे. शासनाने अनेक सुस्थापित खाजगी कंपन्यांशी सामंजस्य करार केले आहेत. तथापि, त्यावरील अंमलबजावणीची गती मंद आहे. ह्या संबंधातील करावयाच्या कार्यवाहीस चालना देणे आवश्यक असून, ह्या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीसाठी कालबद्ध कार्यक्रम आखणे गरजेचे आहे. तरच भविष्यकालावधीत राज्य अर्थव्यवस्थेतील वाढ टिकविणे शक्य होईल.

रस्ते

२.२० आरोग्य व शिक्षण यातील प्रगती मोठ्या प्रमाणात रस्त्यांच्या संपर्क जाळ्यांवर निर्भर असते. राज्यातील बहुतांश गावे (९५ टक्के)

जरी बारमाही रस्त्यांनी जोडलेली असली, तरी या रस्त्यांचा दर्जा समाधानकारक नाही. राज्यातील नागरी भागांमध्ये रस्त्यांचे संपर्क जाळे चांगले आहे. तथापि, गेल्या दोन दशकांमध्ये शहरांतील वाहनांच्या रहदारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. परिणामी, रस्त्यांची अवस्था खराब झाली असून ते कार्यक्षम व जलद वाहतुकीची गरज पूर्ण करू शकत नाहीत. त्यामुळे राज्याच्या औद्योगिक, वाणिज्यिक व वित्तीय उपक्रमांच्या वाढीसाठी आणि नागरी भागात उपलब्ध असलेल्या आरोग्य व शिक्षण विषयक सुविधांचा सहजपणे लाभ घेण्यासाठी रस्त्यांच्या जाळ्यात सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. रस्त्यांची सुयोग्य देखभाल केल्याने वाहन चालविण्याच्या खर्चात बचत होते, वाहतुकीचा ओघ सुधारतो, अपघातांत घट होते आणि प्रदुषण व प्राणहानी कमी होते. चांगल्या दर्जाच्या रस्त्यांची बांधणी व देखभाल यासाठी खाजगी क्षेत्राच्या सहभागास उत्तेजन देण्यासाठी शासनाने योग्य पुढाकार घेण्याची आवश्यकता आहे.

शिक्षण

२.२१ ज्ञान, कौशल्य आणि उत्पादक रोजगार प्राप्त करण्यासाठी लोकांना सक्षम करून मानव विकास साधण्यामध्ये शिक्षण महत्त्वाचे साधन ठरते. गेल्या काही दशकांत राज्यातील साक्षरतेच्या प्रमाणात भरीव वाढ झाली असून स्त्री- पुरुष साक्षरता प्रमाणातील तफावत मोठ्या प्रमाणात कमी झाली आहे, तसेच विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण देखील लक्षणीयरीत्या घटले आहे. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाने अलिकडेच घेतलेल्या पहाणीनुसार, राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण २००६ मध्ये ८१.९ टक्के इतके अंदाजित असून ते २००१ मधील साक्षरता प्रमाणापेक्षा ५.० टक्के बिंदू अंकांनी अधिक आहे. तसेच, ६ ते १४ वर्षे ह्या वयोगटातील ९५.६ टक्के मुले शाळेत जात असल्याचे ह्या पहाणीत दिसून आले. प्रौढ साक्षरता, सर्व शिक्षा अभियान, मध्यान्ह आहार योजना, सावित्रीबाई फुले योजना, इ. विविध कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविण्यात आल्याने साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे तसेच विद्यार्थी पट नोंदणीमध्ये लक्षणीय प्रगती साधणे शक्य झाले आहे. तथापि, अपु-या पायाभूत सुविधा, शिकविण्याचा दर्जा व पातळी, शिक्षकांच्या अनुपस्थितीचे मोठे प्रमाण, अपुरी उपकरणे, इत्यादी राज्याच्या शिक्षणव्यवस्थेतील चिंतेच्या बाबी आहेत.

२.२२ अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल घडून येत असून ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेस असलेली मागणी प्रचंड वेगाने वाढत आहे. त्यामुळे राज्याने केवळ प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व विस्तार यांत समाधान न मानता शिक्षणाची किमान पातळी माध्यमिक किंवा इयत्ता दहावी पर्यंत उत्तरोत्तर वाढविण्याचे ध्येय ठेवणेही गरजेचे आहे. इयत्ता दहावी पर्यंतच्या शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी दीर्घकालीन आराखडा तयार करणे गरजेचे आहे. ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेची मागणी विचारात घेऊन व्यवसाय व तंत्रज्ञानविषयक प्रशिक्षण देण्यावर भर देणे आवश्यक आहे. हे प्रशिक्षण अर्थव्यवस्थेच्या गरजांशी निगडित आणि अनुरूप असे असावे. अत्यंत उच्च शिक्षण प्राप्त केलेले आणि केवळ शालेय शिक्षण प्राप्त केलेले

यांच्या संख्येत मोठी तफावत असून शालेय शिक्षण प्राप्त केलेल्यांना परिणामकारकरित्या शिक्षण व प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. अर्थव्यवस्थेच्या बदलत्या गरजा भागविण्यासाठी उच्च व तांत्रिक शिक्षणाची पुनर्मांडणी करणे गरजेचे आहे. ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेच्या वाढीच्या क्षमतेचा पुरेपूर उपयोग करून घेण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार, बीपीओ, जैव-तंत्रज्ञान, कृषि तंत्रज्ञान यांच्या गरजा योग्य प्रकारे समजून घेण्यात याव्यात, तसेच दूरदृष्टीने सुयोग्य धोरणांचा अवलंब करून संसंधनांसह पुरविण्यात याव्यात.

सार्वजनिक आरोग्य

२.२३ सातत्यशील विकासाचे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी आणि संसाधनांचे समन्यायी वाटप होण्यासाठी लोकसंख्या स्थिरावणे अत्यंत आवश्यक आहे. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी-३ (२००५-०६) अनुसार २००५-०६ मध्ये महाराष्ट्रातील एकूण जननदर २.११ इतका होता, तर १९९८-९९ मध्ये तो २.५२ आणि १९९२-९३ मध्ये २.८६ इतका होता. राज्याने गेल्या काही दशकांमध्ये कुटुंब नियोजनाच्या कार्यक्रमांची परिणामकारक रीतीने अंमलबजावणी करून साधलेली प्रगती निश्चितच उत्साहवर्धक आहे आणि राज्यातील लोकसंख्येची वाढ स्थिर पातळीवर म्हणजेच जवळपास 'रिप्लेसमेंट' पातळीच्या सीमेवर आली आहे. राज्यातील जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यूदर देखील कमी झाले असून नमुना नोंदणी पाहणी अनुसार २००५ साठी ते अनुक्रमे १९.०, ६.७ व ३६ इतके आहेत. पुरुष व स्त्रिया यांचे आयुर्मानदेखील २००६-१० या कालावधीकरिता अनुक्रमे ६७.९ वर्षे व ७१.३ वर्षे पर्यंत वाढणे अपेक्षित आहे. या तुलनेत २००१-०६ या कालावधीत ते अनुक्रमे ६६.८ वर्षे व ६९.८ वर्षे इतके होते. अशा तऱ्हेने एकंदर आरोग्यविषयक निर्देशकांच्या आधारे असे निश्चितपणे म्हणता येईल की राज्याने केलेली प्रगती समाधानकारक आहे. आरोग्यसेवा क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी करावयाच्या प्रयत्नांचे बळकटीकरण केल्यास राज्याचे लोकसंख्याविषयक धोरण २००१ मध्ये ठरवून देण्यात आलेली लक्ष्ये निश्चितपणे साध्य करता येतील.

२.२४ राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी वरून असे दिसून येते की राज्यातील ६६ टक्के प्रसूत्या वैद्यकीय संस्थांमध्ये किंवा रुग्णालयात झालेल्या आहेत. यावरून केवळ ह्या सुविधांचा वापर करण्याबाबत जनतेमध्ये असलेली वाढती जागृतीच दिसून येते, असे नव्हे, तर राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागात आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधांची उपलब्धता असल्याचेही त्यातून स्पष्ट होते. तथापि, नागरी व ग्रामीण भागातील आरोग्यसेवा विषयक पायाभूत सुविधांमध्ये गुणात्मकदृष्ट्या असलेली तफावत हे आरोग्य क्षेत्रापुढील एक मोठे आव्हान राहिले आहे. समाजातील गरीब घटकांना आवश्यक असणा-या आरोग्यसेवा सुलभतेने प्राप्त होण्यासाठी, योग्य ती काळजी घेऊन त्याची खातरजमा करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे, गुणवत्तापूर्ण पायाभूत सुविधा निर्माण करणे आणि रोगनिवारक सेवा पुरविणे यासाठी अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये भरीव वाढ केल्यास, आरोग्य क्षेत्राच्या बळकटीकरणास गती येईल आणि त्यामुळे राज्यातील जनतेला, विशेषतः गरीब व वंचित घटकांना लाभ होईल.

रोजगार

२.२५ शेतीवर अवलंबित्व असलेले राज्यातील मनुष्यबळाचे प्रमाण जरी कमी होत असले, तरी अद्यापही ते सुमारे ५५ टक्के आहे. गेल्या काही वर्षांत संघटित क्षेत्रातील रोजगारात सातत्याने घट झाली आहे. राज्यातील जवळपास ४५ टक्के लोकसंख्या १५ ते ४० ह्या तरूण वयोगटातील असून, ह्या शक्तीस राज्य अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे. त्यासाठी बिगर-कृषि व असंघटित क्षेत्रातील रोजगार वाढविणे आवश्यक आहे. लघु व मध्यम उद्योग हे औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, कारण ते मांछ्या उद्योगांच्या मागण्या पुरविण्यासाठी आधारभूत ठरतात. वेगाने बदलणा-या बाजारपेठेतील स्थितीनुसार त्यांचा विकास करण्यावर भर देणे गरजेचे आहे. पुरेसा पतपुरवठा, नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब, पायाभूत सुविधा, कुशल व तांत्रिक कामगार, इ. क्षेत्रांत तातडीने लक्ष घालणे गरजेचे आहे. वृद्धिंगत होत असलेल्या ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये कुशल व तांत्रिक कामगारवर्गाची मागणी वेगाने वाढत आहे. त्यामुळे कौशल्य विकास, व्यवसायविषयक प्रशिक्षण व तांत्रिक शिक्षण यांसाठीचे कार्यक्रम पूर्वी पेक्षाही मोठ्या प्रमाणात आयोजित करणे गरजेचे आहे.

२.२६ गेल्या काही दशकांत सेवा क्षेत्र लक्षणीय वृद्धिदराने वाढत आहे. ह्या क्षेत्राच्या रोजगारविषयक गरजा आणि इतर मागण्या पुरेशा पायाभूत सेवा आणि योग्य बाजारपेठेचे जाळे निर्माण करून पुरविणे आवश्यक आहे. वित्तीय सेवा, पर्यटन, हॉटेल, बांधकाम, माहिती व जैवतंत्रज्ञान या क्षेत्रांत रोजगाराच्या संधी निर्माण होण्यास भरपूर वाव आहे. या क्षेत्राच्या स्पर्धात्मक लाभास अनुकूल असे वातावरण निर्माण करून उत्तेजन देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे केवळ रोजगार निर्मितीच होईल असे नव्हे, तर अर्थव्यवस्थेचा वेगही वृद्धिंगत होईल. तांत्रिक, वित्तीय, व्यवस्थापकीय व कौशल्य वाढीबाबतचे प्रशिक्षण आणि खेळते भांडवल पुरवून स्वयंरोजगारास उत्तेजन देण्यासाठी धोरणविषयक रचना निर्माण करण्याची गरज आहे.

दारिद्र्य

२.२७ राज्यातील दारिद्र्याचे प्रमाण जरी काही काळापासून सातत्याने घटले असले तरी त्याचा दर तितकासा जास्त नाही. राज्यातील दारिद्र्याचे प्रमाण १९७३-७४ मधील ५३.२ टक्क्यांवरून १९९९-२००० मध्ये २५.० टक्क्यांपर्यंत घटले. शासनाने राज्यात काही वर्षांपासून राबविलेल्या विविध रोजगार आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचे हे फलित आहे. दारिद्र्याच्या प्रमाणात झालेल्या घटीचा दर ग्रामीण भागात नागरी भागाच्या तुलनेत बराच वेगवान होता. राज्याचे दरडोई उत्पन्न हे जरी राष्ट्रीय पातळीवरील दरडोई उत्पन्नाच्या दीडपट असले तरी राज्यातील दारिद्र्य घटण्याचा दर हा जवळपास देशपातळीवरील दराइतकाच राहिला. योजना आयोगाने ठरवून दिलेल्या लक्ष्यानुसार राज्यास दारिद्र्याचे प्रमाण दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या (२००२-०७) अखेरपर्यंत १६.२ टक्क्यांपर्यंत कमी करावयाचे आहे. तथापि, दारिद्र्याबाबतचे अलिकडील अंदाज असे दर्शवितात की दारिद्र्य प्रमाणात

लक्ष्याच्या तुलनेत कमी प्रमाणात घट होत आहे. शेतीवरील अवलंबित्व जरी कमी झालेले असले, तरी अद्याप राज्यातील ५५ टक्के लोक उर्जिवीकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहेत, तर राज्यातील कृषि क्षेत्रातील वाढ गेल्या काही वर्षांत कमीच राहिली आहे. त्यामुळे शेतीतील उत्पादन व उत्पादकता वाढविण्यास, कृषि क्षेत्रातील वाढीस अधिक गती देण्यास राज्याने सर्वाधिक प्राथम्य देणे गरजेचे आहे.

२.२८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान, वृद्धापकाळ निवृत्तिवेतन योजना, मध्यान्ह आहार योजना इ. विविध योजना परिणामकारकरित्या राबविणे आणि ग्रामीण व नागरी ह्या दोन्ही भागांत रोजगार निर्मिती कार्यक्रम गरिबांभिमूख करून राबविण्यास उत्तेजन देणे आवश्यक आहे. आर्थिक वृद्धिच्या प्रक्रियेमधून निर्माण झालेल्या संधींचा फायदा ज्यांना सहजपणे मिळत नाही अशांकरिता शासनाने दारिद्र्यनिर्मूलन धोरणाची पुनर्मांडणी करून दारिद्र्य निर्मूलनाची गती वाढविण्याची गरज आहे.

किंमती

२.२९ उदारीकरणानंतरच्या कालावधीत चलनवाढीच्या दरात घसरण झाली आहे. चलनवाढीचा सरासरी वार्षिक दर २००१-०४ या कालावधीत ४.१ टक्के इतका माफक राहिला आणि तो २००४-०५ मध्ये कच्चे तेल, खनिजे व धातू उत्पादने यांच्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील किंमतीमध्ये झालेल्या तीव्र वाढीमुळे ६.५ टक्क्यांपर्यंत वाढला. त्यानंतर शासनाने केलेल्या आर्थिक उपाययोजनांमुळे आणि पेट्रोलियम किंमतीत झालेल्या घटीमुळे २००५-०६ मध्ये तो ४.४ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. चालू २००६-०७ या वर्षांत चलनवाढीच्या दरामध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. पुरवठ्यातील अडचणींमुळे प्राथमिक वस्तुंच्या किंमतीत तीव्र वाढ झाली व किंमती वाढण्यास ही तीव्र वाढ कारणीभूत ठरली. चालू आर्थिक वर्षाच्या एप्रिल, २००६ ते जानेवारी, २००७ या कालावधीत चलनवाढीचा दर ६.२ टक्क्यांपर्यंत वाढला. आंतरराष्ट्रीय बाजारातील तेलाच्या किंमती जून-ऑगस्ट, २००६ या कालावधीत गाठलेल्या उच्चतम पातळीवरून जरी कमी झाल्या असल्या तरी, अर्थव्यवस्थेतील सातत्यपूर्ण वाढीचा चलनवाढीवर दबाव निर्माण झाला आहे. चलनवाढीने ६.७३ टक्के इतकी उच्चतम पातळी फेब्रुवारी, २००७ च्या पहिल्या आठवड्यात गाठली. चलनवाढ नियंत्रणात आणण्यासाठी शासनाने सिमेंट, भांडवली वस्तू, पॉलाद, अॅल्युमिनियम, तांबे व इतर औद्योगिक कच्चा माल, पाम व सूर्यफूल तेल, इ. बाबींवरील आयात शुल्कात कपात केली आहे. कच्च्या तेलाच्या किंमतीदेखील कमी करण्यात आल्या.

उपसंहार

२.३० राज्याच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत ८.५ टक्के अपेक्षित आहे. राज्यास अकराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या येत्या पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी परिणामकारक धोरणे आखण्याचे कठीण काम करावयाचे आहे, जे केवळ अर्थव्यवस्थेची दोन अंकी वाढ साध्य करण्यापुरतेच मर्यादित नसेल तर सर्व क्षेत्र समावेशक व्यापक पायावर आधारित वाढ साध्य करण्यावर

विशेष भर देण्यासाठी आणि वाढीच्या प्रक्रियेमध्ये गरिबांना सहभागी करून घेण्यासाठी व त्यातून लाभ उठविण्यासाठी सहाय्यकारी ठरणारे वातावरण निर्माण करणारे असेल. कृषि क्षेत्रातील मंद गतीच्या वाढीस चालना देणे आवश्यक आहे. अल्प व अत्यल्प भूधारकांच्या प्रश्नांकडे विशेष लक्ष्य पुरविणे गरजेचे आहे. पुरेसा पतपुरवठा, नवीन बियाणे, कृषि तंत्रज्ञान, कृषि प्रक्रिया केंद्राची उभारणी, इ. कृषि क्षेत्रातील बाबींकडे लक्ष पुरविण्याची गरज आहे. शासनाने कार्यक्षम, खर्चाच्या दृष्टीने फलदायक, भक्कम आणि उच्च दर्जाच्या पायाभूत सुविधा पुरविण्यासाठी आक्रमक उपाययोजना करायला हव्यात. पायाभूत सुविधा विशेषतः ऊर्जा, रस्ते व बंदरे ह्यामध्ये लक्षणीय व भरीव स्वरूपात सुधारणा करण्याची निकड आहे. पायाभूत सुविधांच्या गुणात्मक आणि संख्यात्मक विकासाकरिता सार्वजनिक-खाजगी-भागिदारीच्या सहभागास उत्तेजन देणे गरजेचे आहे.

सार्वजनिक-खाजगी-भागिदारीसाठी पारदर्शी व पोषक धोरणाची रचना आवश्यक आहे. उद्योगांचे विकेंद्रीकरण, नागरी भागातील पायाभूत सुविधांवरील ताण कमी करणे, की ज्यामुळे मोठ्या शहरांत येणा-या लोंढ्यास प्रतिबंध होईल अशा रीतीने रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे ही राज्यापुढील प्रमुख आव्हाने आहेत. ह्या आव्हानांना योग्य अशा दूरदृष्टीने आणि सुयोग्य कार्यक्रमांची चांगल्या त-हेने अंमलबजावणी करून सामोरे जाणे गरजेचे आहे. तांत्रिक दृष्ट्या कुशल मनुष्यबळाची मागणी प्रचंड वेगाने वाढत आहे. ती योग्य अशा धोरणांना उत्तेजन देऊन पुरविणे गरजेचे आहे. ह्या संदर्भात भौतिक आणि सामाजिक अशा दोन्ही प्रकारच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक अधिक मोठ्या प्रमाणात होण्यास अनुकूल ठरेल अशा पध्दतीने पुनर्रचना करण्यास विशेष महत्त्व आहे.

लोकसंख्या

३.१ जनगणना-२००१ अनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९.६९ कोटी असून ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या (१०२.८६ कोटी) ९.४ टक्के इतकी होती. राज्याची १ मार्च, २००७ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या सुमारे १०.५५ कोटी इतकी आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे भारतामध्ये उत्तर प्रदेश या राज्याच्या खालोखाल दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे.

३.२ जनगणना-२००१ अनुसार महाराष्ट्राच्या व भारताच्या लोकसंख्येबाबतच्या ठळक बाबी तक्ता क्र.३.१ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता क्र. ३.१

महाराष्ट्रातील व भारतातील लोकसंख्येबाबत ठळक बाबी- जनगणना -२००१

बाब	महाराष्ट्र	भारत
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)		
एकूण	९.६९	१०२.८६
पुरुष	५.०४	५३.२२
स्त्रिया	४.६५	४९.६४
ग्रामीण	५.५८	७४.२५
पुरुष	२.८५	३८.१६
स्त्रिया	२.७३	३६.०९
नागरी	४.११	२८.६१
पुरुष	२.१९	१५.०५
स्त्रिया	१.९२	१३.५६
दशवार्षिक टक्केवाढ (१९९१-२००१)	२२.७	२१.५
क्षेत्रफळ (लाख चौ.कि.मी.)	३.०८	३२.८७
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	३१५	३१३
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष)	४२.४	२७.८
साक्षरता (%) (७ वर्षे व त्यावरील)	७६.९	६४.८
अनुसूचिन जाती		
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	०.९९	१६.६६
शेकडा प्रमाण	१०.२	१६.२
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष)	९५२	९३६
नागरी लोकसंख्या (%)	३८.३	२०.१८
साक्षरता (%) (७ वर्षे व त्यावरील)	७१.९	५४.७
अनुसूचिन जमाती		
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	०.८६	८.४३
शेकडा प्रमाण	८.९	८.२
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष)	९७३	९७८
नागरी लोकसंख्या (%)	१२.७	८.२९
साक्षरता (%) (७ वर्षे व त्यावरील)	५५.२	४७.१

दशवार्षिक लोकसंख्या वृद्धिदर (१९९१-२००१)

बिहार	- २८.६२	पंजाब	- २०.१०
हरयाणा	- २८.४३	आसाम	- १८.९२
राजस्थान	- २८.४१	पश्चिम बंगाल	- १७.७७
उत्तर प्रदेश	- २५.८५	कर्नाटक	- १७.५१
मध्य प्रदेश	- २४.२६	ओरिसा	- १६.२५
महाराष्ट्र	- २२.७३	आंध्र प्रदेश	- १४.५९
गुजरात	- २२.६६	तामीळनाडू	- ११.७२
भारत	- २१.५४	केरळ	- ९.४३

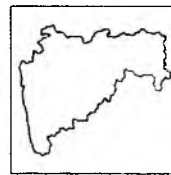
३.३ १९९१-२००१ या दशकात राज्याच्या लोकसंख्येमध्ये २२.७ टक्क्यांनी वाढ झाली (वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर २.०७ टक्के). ती आधीच्या दशकातील २५.७ टक्के वाढीपेक्षा कमी होती. मागील चार दशकांमध्ये राज्याच्या लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धिदर, १९७१-८१ या दशकाचा अपवाद वगळता, भारताच्या लोकसंख्या वाढीच्या संबंधित वृद्धिदरापेक्षा जास्त होता. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.३.२ मध्ये दिला आहे. राज्याच्या लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त असण्याच्या प्रमुख कारणांपैकी राज्याबाहेरून राज्यात होणारे स्थलांतर हे एक प्रमुख कारण आहे.

तक्ता क्र. ३.२

महाराष्ट्र व भारतासाठीचे दशवार्षिक लोकसंख्या वृद्धिदर

दशक	लोकसंख्येतील दशवार्षिक टक्केवाढ	
	महाराष्ट्र	भारत
१९६१-७१	२७.४५	२४.८०
१९७१-८१	२४.५४	२५.००
१९८१-९१	२५.७३	२३.८५
१९९१-२००१	२२.७३	२१.५४

लोकसंख्येची घनता

३.४ जनगणना-२००१ अनुसार महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता (लोकसंख्या प्रति चौ.कि.मी.) ३१५ होती व ती भारताच्या लोकसंख्येच्या घनतेपेक्षा (३१३) थोडी अधिक होती. राज्यातील जिल्ह्यांमधील

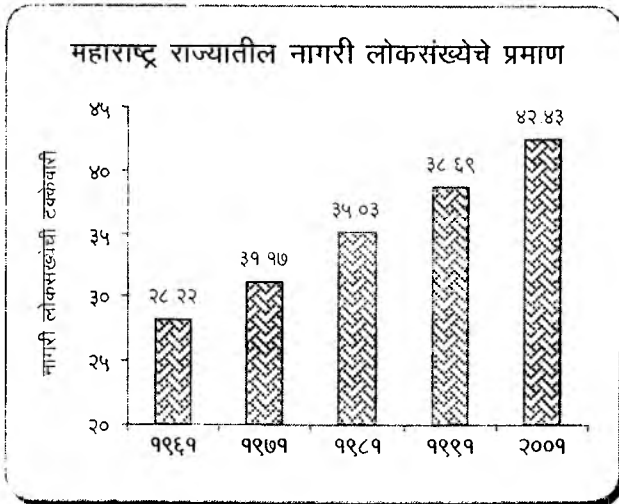
लोकसंख्येच्या घनतांमध्ये मोठ्या प्रमाणात तफावत होती. लोकसंख्येची घनता सर्वात जास्त मुंबई शहर जिल्ह्यामध्ये (२१,१९०) होती, तर ती सर्वात कमी गर्डाचरोली जिल्ह्यामध्ये (६७) होती. लोकसंख्येची घनता राज्यातील आठ जिल्ह्यांमध्ये राज्य सरासरीपेक्षा (३१५) जास्त होती आणि २७ जिल्ह्यांमध्ये ती राज्य सरासरीपेक्षा कमी होती.

ग्रामीण लोकसंख्या

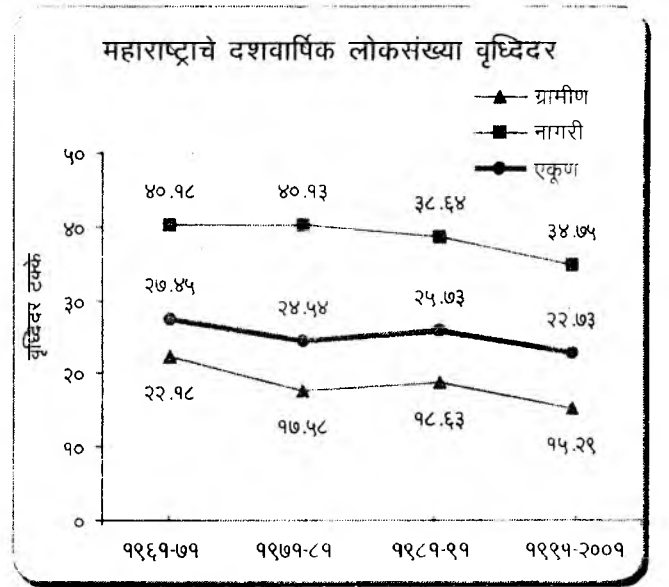
३.५ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील, वस्ती असलेल्या ४१,०९५ खेड्यांमध्ये राहणाऱ्या, ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ५७.६ टक्के इतके होते. १९९१-२००१ या दशकात राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या १५.३ टक्क्यांनी वाढली. ही वाढ भारतातील तत्सम वाढीपेक्षा (१८.१ टक्के) कमी होती.

नागरी लोकसंख्या

३.६ २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ४२.४ टक्के लोक नागरी भागात रहात होते. हे प्रमाण भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा (२७.८ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण १९९१ मधील ३८.७ टक्क्यांवरून २००१ मध्ये ४२.४ टक्क्यांपर्यंत वाढले. नागरी लोकसंख्येच्या प्रमाणाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये तामीळनाडूनेतर (४४.० टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो.

३.७ राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील लोकसंख्येच्या दशवार्षिक वृद्धिरांवरून असे दिसून येते की, नागरी भागातील लोकसंख्या वृद्धिदर हे ग्रामीण भागातील वृद्धिरांच्या तुलनेत जवळपास दृष्ट किंवा त्यापेक्षा जास्त आहेत. गेल्या चार दशकांमध्ये, १९८१-९१ या दशकाचा अपवाद वगळता, वृद्धिदरामध्ये उतरता कल दिसून येतो.

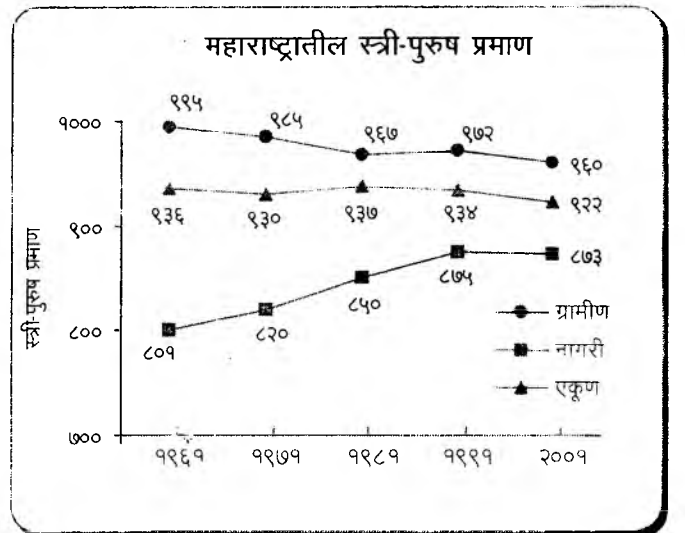

झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या

३.८ जनगणना-२००१ मध्ये महाराष्ट्रातील एकूण २५४ वर्धनिक शहर/नगरांपैकी ६१ शहर/नगरांनी त्यामध्ये झोपडपट्ट्या असल्याची माहिती दिली. ह्या ६१ शहर/नगरांतील एकूण लोकसंख्या ३.३६ कोटी होती आणि त्यामध्ये झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या १.१२ कोटी (३३.३ टक्के) होती, म्हणजे ह्या शहर/नगरांतील प्रत्येक तीन व्यक्तींपैकी एक व्यक्ती झोपडपट्टीत राहणारी होती. ह्या शहर/नगरांतील झोपडपट्टी क्षेत्रामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ८०.७ टक्के होते आणि पुरुषांमध्ये ते ८७.५ टक्के व स्त्रियांमध्ये ७२.३ टक्के इतके होते. ह्या ६१ शहर/नगरांत झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्येमध्ये अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण ११.५ टक्के, तर अनुसूचित जमातीबाबत ते २.५ टक्के होते. ह्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणाऱ्यांपैकी काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ३४.९ टक्के होते आणि त्यामध्ये पुरुष व स्त्रियांचे प्रमाण हे अनुक्रमे ८४.५ टक्के व १५.५ टक्के इतके होते.

स्त्री-पुरुष प्रमाण

३.९ जनगणना-२००१ च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९९१ मधील ९३४ वरून कमी होऊन ते २००१ मध्ये

आतापर्यंत सर्वात कमी म्हणजे १२२ इतके झाले. देश पातळीवरील स्त्री-पुरुष प्रमाणामध्ये सुधारणा झालेली असताना राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात झालेली घट ही चिंताजनक बाब आहे. राज्याच्या ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण हे नागरी भागातील या प्रमाणापेक्षा गेल्या चारही दशकांमध्ये जास्त राहिले आहे.

बालकांमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण

३.१० राज्यातील ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९९१ मधील ९४५ वरून कमी होऊन ते २००१ मध्ये ९१३ इतके झाले. राष्ट्रीय स्तरावर ०-६ वर्षे वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाण (९२७) हे महाराष्ट्र राज्यातील तत्सम प्रमाणापेक्षा (९१३) जास्त होते. शासनाचे स्त्री-पुरुष भेदभावासंदर्भात जागृती निर्माण करण्याचे विविध कार्यक्रम अपेक्षित परिणाम साधण्यामध्ये अयशस्वी ठरले आहेत, असे वाटते.

साक्षरता

३.११ भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्याने साक्षरता वाढीमध्ये प्रभावी कामगिरी केल्याचे जनगणना-२००१ चे निष्कर्ष दर्शवितात. सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात १९९१ मधील ६४.९ टक्क्यांवरून २००१ मध्ये ७६.९ टक्के अशी सुधारणा झाली. साक्षरता प्रमाणातील ही १२.० टक्के अंक वाढ गेल्या चार दशकांमधील सर्वाधिक वाढ होती. स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात झालेली वाढ अधिक लक्षणीय होती आणि ती ह्या अलिकडील दशकात १४.७ टक्के अंक इतकी होती. ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्रियांचे आणि पुरुषांचे साक्षरता प्रमाण तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. ३.३

महाराष्ट्रातील साक्षरतेचे प्रमाण

(टक्के)

क्षेत्र	व्यक्ती	पुरुष	स्त्रिया
जनगणना - २००१			
एकूण	७६.९	८६.०	६७.०
ग्रामीण	७०.४	८१.९	५८.४
नागरी	८५.५	९१.०	७९.१
जनगणना - १९९१			
एकूण	६४.९	७६.६	५२.३
ग्रामीण	५५.५	६९.७	४१.०
नागरी	७९.२	८६.४	७०.९

३.१२ राज्यातील साक्षर व्यक्तींनी शैक्षणिक पातळी किती प्रमाणात प्राप्त केलेली आहे, याबाबत सखोल दृष्टिक्षेप टाकला असता असे दिसून येते की एकूण ६३९.६६ लाख साक्षर व्यक्तींपैकी १.९७ टक्के व्यक्तींनी कोणत्याही प्रकारचे औपचारिक शिक्षण घेतलेले नव्हते आणि २५.१३ टक्के व्यक्तींनी केवळ प्राथमिक शिक्षण पातळीपेक्षा कमी शिक्षण घेतलेले होते. प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक पातळीवरील शिक्षण पूर्ण करणा-या व्यक्तींचे प्रमाण अनुक्रमे २५.४५ टक्के, ३१.३० टक्के व ७.७६ टक्के इतके होते. ०.७५ टक्के व्यक्तींनी पदविका पातळीवरील

आणि ७.६४ टक्के व्यक्तींनी पदवी व त्यावरील पातळीवरील शिक्षण पूर्ण केलेले होते. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.३.४ मध्ये दिला आहे आणि त्यातील स्त्री-पुरुष विभागांवरून असे दिसून येते की सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक पातळ्यांच्या बाबतीत पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांच्या तुलनेत जास्त आहे.

तक्ता क्र.३.४

राज्यातील साक्षरानी प्राप्त केलेली शैक्षणिक पातळी

(लाखात)

पूर्ण केलेली शैक्षणिक पातळी	व्यक्ती	पुरुष	स्त्रिया
औपचारिक शिक्षण न घेतलेले साक्षर	१२.६२	७.१९	५.४३
प्राथमिकपेक्षा खालील	(१.९७)	(५६.९८)	(४३.०२)
प्राथमिक	१६०.७२	८६.७३	७३.९९
	(२५.१३)	(५३.९६)	(४६.०४)
प्राथमिक	१६२.७८	८५.६४	७७.१४
	(२५.४५)	(५२.६२)	(४७.३९)
मॅट्रिक/शालान्त/माध्यमिक	२००.२४	१२३.८८	७६.३६
	(३१.३०)	(६१.८७)	(३८.१३)
उच्च माध्यमिक	४९.६५	३२.५१	१७.१४
	(७.७६)	(६५.४८)	(३४.५२)
पदविका/प्रमाणपत्र	४.७९	४.१४	०.६५
	(०.७५)	(८६.३५)	(१३.६५)
पदवी व त्यावरील	४८.८६	३१.७६	१७.१०
	(७.६४)	(६५.००)	(३५.००)
एकूण	६३९.६६	३७१.८५	२६७.८१
	(१००)	(५८.१३)	(४१.८७)

(कंसांतील संख्या एकूणशी टक्केवारी दर्शवितात.)

३.१३ याआधी उल्लेखिल्यानुसार संपूर्ण राज्यासाठी साक्षरतेचे प्रमाण (वय ७ वर्षे व अधिक) ७६.९ टक्के होते. राज्यातील ३५ जिल्ह्यांपैकी १५ जिल्ह्यांतील साक्षरतेचे प्रमाण राज्यपातळीवरील प्रमाणापेक्षा जास्त होते आणि २० जिल्ह्यांमध्ये ते त्यापेक्षा कमी होते. राज्यामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण मुंबई उपनगर जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक (८६.९ टक्के) होते आणि त्याखालोखाल ते मुंबई शहर (८६.४ टक्के), नागपूर (८४.० टक्के) आणि अमरावती (८२.५ टक्के) ह्या जिल्ह्यांत होते. साक्षरतेचे सर्वात कमी प्रमाण नंदुरबार जिल्ह्यात (५५.८ टक्के) असल्याचे दिसून आले. राज्यातील पुरुषांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ८६.० टक्के होते. हे प्रमाण ९० टक्क्यांपेक्षा जास्त मुंबई उपनगर (९१.६ टक्के), मुंबई शहर (९०.२ टक्के) आणि नागपूर (९०.२ टक्के) ह्या जिल्ह्यांत होते, तर ते ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी गडचिरोली (७२.९ टक्के) आणि नंदुरबार (६६.२ टक्के) ह्या जिल्ह्यांत होते. राज्यातील स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ६७.० टक्के होते. स्त्रियांच्या साक्षरतेबाबत सर्वाधिक चांगली कामगिरी असलेले जिल्हे मुंबई शहर (८१.४ टक्के), मुंबई उपनगर (८१.१ टक्के) आणि नागपूर (७७.४ टक्के) हे होते आणि कामगिरी खराब असलेले जिल्हे जालना (४९.० टक्के), गडचिरोली (४८.१ टक्के) आणि नंदुरबार (४५.२ टक्के) हे होते.

३.१४ साक्षरतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा नेहमीच वरच्या पातळीवर राहिले आहे. जनगणना-२००१ अनुसार साक्षरतेच्या प्रमाणात भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये केरळ राज्यानंतर (९०.९ टक्के) महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो.

राष्ट्रीय साक्षरता प्रमाणापेक्षा जास्त साक्षरता प्रमाण असणारी राज्ये-जनगणना २००१		
केरळ	-	९०.९
महाराष्ट्र	-	७६.९
तामीळनाडू	-	७३.५
पंजाब	-	६९.७
गुजरात	-	६९.१
कर्नाटक	-	६६.६
अखिल भारत	-	६४.८

३.१५ राज्याने जरी साक्षरतेच्या प्रमाणात भरीव वाढ साध्य केली असली तरी राज्यातील निरक्षर व्यक्तींची संख्या सुमारे १.९२ कोटी असून त्यापैकी सुमारे ८ टक्के व्यक्ती ७-१५ वर्षे वयोगटातील होत्या, तसेच एकूण निरक्षरांमध्ये स्त्रिया सुमारे ६९ टक्के होत्या. तथापि, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाने घेतलेल्या पाहणीनुसार असे दिसून आले आहे की, १ ऑक्टोबर, २००६ रोजीच्या स्थितीनुसार साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या बाबतीत अनुक्रमे ८७.४ टक्के व ७६.० टक्के असे वाढलेले आहे.

वयोगटानुसार लोकसंख्या

३.१६ १९९१ व २००१ च्या जनगणनांनुसार लोकसंख्येची वयोगटनिहाय टक्केवारी तक्ता क्र. ३.५ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र.३.५

वयोगटानुसार राज्यातील लोकसंख्या

वयोगट (वर्षांमध्ये)	लोकसंख्येची टक्केवारी		स्त्री-पुरुष प्रमाण	
	१९९१	२००१	१९९१	२००१
०-६	१७.१०	१४.११	९४५	९१३
७-१४	१८.५०	१७.९९	९३३	९१८
१५-४९	५०.३६	५२.७३	९२२	८९३
५०-५९	६.६५	६.३२	९१४	९२२
६० +	६.९८	८.७३	१०१८	११५०
वय न सांगितलेले	०.४०	०.१२	८३१	७९७
एकूण	१००.० (७.८९)	१००.० (९.६९)	९३४	९२२

टीप: कंसांतील आकडे एकूण लोकसंख्या कोटीत दर्शवितात.

३.१७ १९९१-२००१ या दशकात लोकसंख्येमधील ० ते ६ वर्षे आणि ७ ते १४ वर्षे ह्या वयोगटातील व्यक्तींच्या टक्केवारीत बरीच घट

झाली, तर १५ ते ४९ वर्षे या वयोगटातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात जवळपास २.५ टक्के बिंदू अंकांनी वाढ झाली. यावरून गेल्या दशकात राज्याच्या कार्यबलात वाढ झाल्याचे सूचित होते. वृद्ध व्यक्तींची लोकसंख्या (६० वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वय) १९९१ मधील ६.९८ टक्क्यांवरून वाढून २००१ मध्ये ८.७३ टक्के इतकी झाली. यावरून राज्यातील जनतेच्या आयुर्मानात वाढ झाली आहे, असे दिसून येते.

३.१८ वयोगटनिहाय स्त्री-पुरुष प्रमाणांवरून असे दिसून येते की, ० ते ६ वर्षे ह्या वयोगटातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात फार मोठ्या प्रमाणात घट झाली आणि त्यामुळे राज्यात स्त्री-पुरुष प्रमाणाच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणात स्त्रीविरोधी विकृत चित्र निर्माण होऊ शकेल.

जननदर

३.१९ जनगणना, २००१ वर आधारित महाराष्ट्रातील महिलांचा एकूण जननदर २.२३ इतका होता आणि तो संपूर्ण भारतासाठीच्या २.५२ ह्या जननदराच्या तुलनेत बराच कमी होता. अनुसूचित जातीबाबतचा एकूण जननदर (२.४२) राज्य पातळीवरील जननदरापेक्षा (२.२५) थोडा जास्त होता आणि अनुसूचित जमातीबाबत तो बराच जास्त (३.१४) होता.

३.२० जनगणना - २००१ अनुसार महाराष्ट्रातील ४.६५ कोटी स्त्रियांमध्ये आयुष्यात विवाह झालेल्या स्त्रियांची एकूण संख्या २.६६ कोटी (५७.२ टक्के) होती. जनगणनेतील माहितीवरून असेही दिसून आले की '१८ वर्षांखालील' ह्या वयोगटातील स्त्रियांपैकी १.१७ टक्के स्त्रिया विवाहित होत्या व '२१ वर्षांखालील' ह्या वयोगटातील पुरुषांपैकी १.२५ टक्के पुरुष विवाहित होते व अशा त-हेने त्यांनी विवाहासाठीच्या किमान वयोमर्यादेचे उल्लंघन केलेले होते. आयुष्यात विवाह झालेल्या २.६६ कोटी स्त्रियांपैकी ०.६३ लाख (०.२३ टक्के) स्त्रिया १५ वर्षांखालील ह्या वयोगटातील होत्या. ह्या स्त्रियांपैकी ९.१ टक्के स्त्रियांनी एका बालकास जन्म दिलेला होता आणि १५.६ टक्के स्त्रियांनी दोन बालकांना जन्म दिलेला होता. याशिवाय १५ ते १९ वर्षे ह्या वयोगटातील विवाहित स्त्रियांची संख्या ७.६० लाख (आयुष्यात विवाह झालेल्या स्त्रियांमध्ये २.९ टक्के) इतकी होती आणि त्यांच्यापैकी १,२,३ व ४ बालकांना जन्म देण्या-या स्त्रियांची टक्केवारी अनुक्रमे २२.५ टक्के, ४.४ टक्के, १.० टक्का व १.१ टक्के इतकी होती.

जन्माच्या वेळीचे आयुर्मान

३.२१ जनगणना-२००१ अनुसार जन्माच्या वेळीचे आयुर्मान महाराष्ट्रात ६९.६ वर्षे इतके होते. ते सर्वाधिक प्रमाणात पुणे जिल्ह्यात (७४.० वर्षे) आणि सर्वात कमी गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये (६२.७ वर्षे) होते.

स्थलांतर

३.२२ जनगणना-२००१ अनुसार महाराष्ट्राच्या ९.६९ कोटी इतक्या लोकसंख्येमध्ये ३२.३२ लाख (३.३४ टक्के) व्यक्ती भारतातील इतर राज्यांतून १९९१-२००१ ह्या दशकात स्थलांतरित झालेल्या होत्या आणि

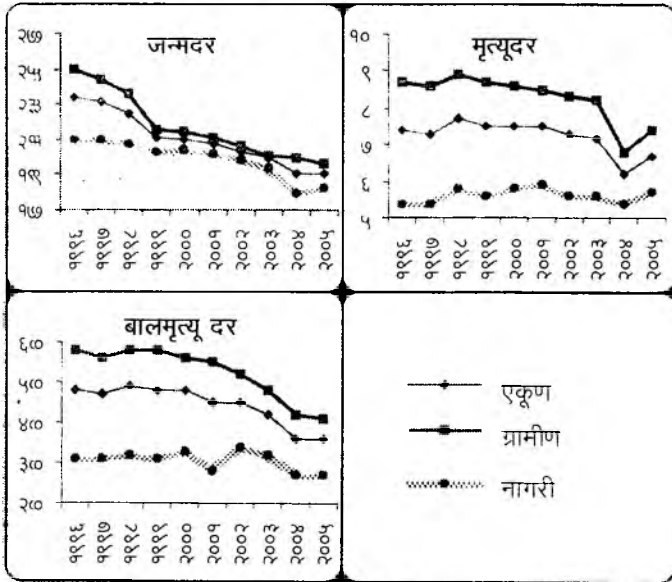
याशिवाय ०.४८ लाख (०.०५ टक्के) व्यक्ती इतर देशांतून त्याच दशकात स्थलांतरित झालेल्या होत्या. इतर राज्यांतून आलेल्या ३२.३२ लाख स्थलांतरितांमध्ये मोठ्या संख्येने स्थलांतरित उत्तर प्रदेशातून (२८.५ टक्के), तर त्या खालोखाल ते कर्नाटक (१४.७ टक्के), मध्य प्रदेश (८.५ टक्के), गुजरात (७.६ टक्के), बिहार (७.१ टक्के) व आंध्र प्रदेश (६.० टक्के) ह्या राज्यांतून आलेले होते. इतर राज्यांतून स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींच्या स्थलांतरामागील कारणांबाबतची माहिती तक्ता क्र.३.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ३.६

१९९१-२००१ ह्या कालावधीतील महाराष्ट्रातील स्थलांतरामागील कारणे

स्थलांतरामागील कारण	स्थलांतरितांची संख्या (लाखात)	एकूणशी टक्केवारी
काम/रोजगार	१३.६३	४२.२
कुटुंबाबरोबर स्थानांतर	८.०५	२४.९
विवाह	४.६८	१४.५
जन्मानंतर स्थानांतर	२.१५	६.६
शिक्षण	०.७४	२.३
व्यवसाय	०.२९	०.९
इतर	२.७८	८.६
एकूण	३२.३२	१००.०

३.२३ १९९१-२००१ ह्या दशकात राज्यातील लोकसंख्येत निव्वळ भार १.८० कोटीने पडली, ज्यामध्ये ३२.८० लाख (१८.२ टक्के) व्यक्ती स्थलांतरित होत्या. राज्यातून राज्याबाहेर स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या ८.९७ लाख होती. अशा तऱ्हेने राज्यात आलेल्या निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या २३.८३ लाख होती. याउलट राज्यातील लोकसंख्येची नैसर्गिक वाढ विचारात घेता, नमुना नोंदणी पाहणीतून प्राप्त

होणाऱ्या जन्मदर व मृत्युदर यांतील १९९१ ते २००० ह्या कालावधीतील फरक प्रतिवर्ष १.७ टक्के इतका परिगणित होतो व त्यानुसार १९९१-२००१ ह्या दशकात राज्यात ४२ लाख इतके निव्वळ स्थलांतरित बाहेरून आले, असे सूचित होते. अशा तऱ्हेने जनगणना-२००१ मधून उपलब्ध झालेली 'राज्यात बाहेरून आलेल्या स्थलांतरितांची निव्वळ संख्या' बऱ्याच खालच्या पातळीवर आहे, असे वाटते.

३.२४ महाराष्ट्रामध्ये इतर देशांतून आलेल्या एकूण ०.४८ लाख स्थलांतरितांमध्ये ६०.३ टक्के व्यक्ती नेपाळमधून, ७.६ टक्के व्यक्ती पाकिस्तानातून आणि ६.७ टक्के व्यक्ती बांगलादेशातून आलेल्या होत्या.

जन्मदर, मृत्युदर व बालमृत्युदर

३.२५ नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित महाराष्ट्राचा वर्ष २००५ करिताचा जन्मदर, मृत्युदर आणि बालमृत्युदर अनुक्रमे १९.०, ६.७ व ३.६ असून हे दर भारतासाठीच्या अनुक्रमे २३.८, ७.६ आणि ५.८ ह्या तत्सम दरांपेक्षा बरेच कमी होते. महाराष्ट्र आणि भारताबाबतची तपशीलवार माहिती भाग-२ मधील तक्ता क्र.३ मध्ये दिली आहे.

३.२६ जन्म-मृत्यू नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील जन्मदरांमध्ये उतरता कल दिसून येत असून त्यांमधील तफावत कमी कमी होत आहे.

३.२७ विविध कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबविण्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य नेहमीच आघाडीवर राहिले आहे. तथापि, राज्यातील लोकसंख्या १९६१ ते २००१ या कालावधीत अडीचपट झाली. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी उपाययोजना म्हणून शासनाने ठरवून दिलेली लक्ष्ये तक्ता क्र. ३.७ मध्ये दिली आहेत. आरोग्यविषयक कार्यक्रमांची कठोरपणे अंमलबजावणी केल्यास राज्यास नेमून दिलेली लक्ष्ये साध्य करणे शक्य होईल.

तक्ता क्र. ३.७

नवीन लोकसंख्याविषयक धोरणानुसार महाराष्ट्रासाठी निर्धारित लक्ष्ये

निर्देशक	२०१० पर्यंत सुधारित लक्ष्य	२००५ पर्यंत साध्य
जन्मदर *	१५	१९.०
मृत्युदर *	५	६.७
एकूण जननदर #	२.०	२.१ †
बालमृत्युदर @	२५	३६
अर्भकमृत्युदर @	२०	२६ ††

* जन्मदर व मृत्युदर प्रति हजार लोकसंख्येमागे

एकूण जननदर १५ ते ४९ वर्षे या जननक्षम वयोगटातील प्रति '००० स्त्रियांमागे

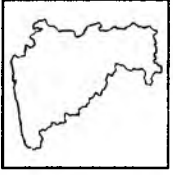
† राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी-३ वर आधारित

†† २००४ साठी

@ बालमृत्युदर व अर्भकमृत्युदर प्रति हजार जीवित जन्मांमागे

राज्याची वित्तीय स्थिती

४.१ अकराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पार्श्वभूमीवर विशेषत्वाने उल्लेख करणे युक्त ठरेल की, राज्याने राजकोषिय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ लागू करणे, मूल्यवर्धीत करप्रणाली (व्हॅट) सुरू करणे या सारख्या विविध वित्तीय सुधारणांचा अंगिकार केल्याने वित्तीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण २००३-०४ मधील ५.३ टक्क्यांवरून २००५-०६ मध्ये ३.८ टक्क्यांपर्यंत खाली आणण्यात राज्य शासनाला यश आले आहे. महसुली खर्चात कपात करण्याऐवजी महसुली जमा वाढविण्याच्या शासनाच्या वित्तीय धोरणामुळे महसुली तुटीचा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या प्रमाणातील भार कमी झाला आहे. हे ३१ मार्च, २००९ पर्यंत महसुली तूट संपुष्टात आणून महसुली आधिक्य निर्माण करण्याच्या शासनाच्या ध्येयाशी सुसंगतच आहे.

४.२ राज्याचे वित्तीय धोरण दोन महत्त्वाच्या स्तभांवर आधारित आहे. एक म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर करदात्यांचा समावेश असणारी तसेच सुयोग्य करांचे दर व कर सवलती किमान असलेली संतुलित कर प्रणाली. तर, दुसरे म्हणजे विकासेतर खर्चाच्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणारे खर्च विषयक धोरण. यामध्ये सामाजिक गरजा पुरविण्यासाठी व राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिने आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधांसाठी संसाधने उपलब्ध करून देण्याकडे पुरेसे लक्ष दिले जाते.

४.३ राज्य शासनाच्या वित्तीय धोरणात टिकाऊ, गतिमान आणि विस्तृत आर्थिक वाढ होईल याबाबत सुनिश्चिती करण्यात आली असून त्यामध्ये गुंतवणूक वाढविण्यावर तसेच ग्रामिण अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर भर देण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे राज्याच्या वित्तीय स्थितीवर अर्थसहाय्यांचा होणारा परिणाम कमी करण्याकरिता अर्थसहाय्यांची पुनर्रचना करण्यावरही भर देण्यात आला आहे. शासकीय संस्थांमध्ये वित्तीय जबाबदारीची जाणिव व सुस्पष्टता असावी यासाठी त्या संस्थांमध्ये आर्थिक शिस्त वाढविणे व त्यांच्या वित्तीय अधिकारांमध्ये वाढ करणे हा देखील या धोरणाचा उद्देश आहे.

४.४ गेल्या अनेक वर्षांतील मोठ्या प्रमाणावरील वित्तीय तुटीमुळे संचित कर्जांच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. काही कालावधीसाठी वित्तीय तूट कमी करून महसुली शिलकीतून भांडवली खर्च भागविल्यास कर्जाचा

महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ ची ठळक वैशिष्ट्ये

- महसुली तूट २००८-०९ पर्यंत संपुष्टात आणणे आणि तद्नंतर महसुली आधिक्य निर्माण करणे
- वित्तीय तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ३ टक्क्यांपर्यंत कमी करणे
- महसुली तूट आणि वित्तीय तूट कमी करण्याचे वार्षिक लक्ष्य सुनिश्चित करणे
- राज्याची आर्थिक स्थिती आणि संबंधित व्यूहरचना यासंबंधीचे वर्षनिहाय माहिती देणारे विवरणपत्र तयार करणे
- अर्थसंकल्पासोबतच राज्य कर्मचा-यांची संख्या, सार्वजनिक क्षेत्रातील अनुदानित संस्था, त्यांचे कर्मचारी आणि त्यांची वेतनविषयक माहिती देणारे विशेष विवरणपत्र तयार करणे

बोजा काही प्रमाणात सुसह्य होऊ शकेल. राज्य शासनाने २००५-०६ या वर्षापासून अर्थसंकल्पबाह्य कर्जे घेणे बंद केले आहे आणि बाराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकार राज्य शासनांना कर्जे देणे बंद करणार आहे. परिणामतः येत्या काही वर्षांत केंद्र सरकारकडून मिळणा-या कर्जांमध्ये मोठ्याप्रमाणावर घट होणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे, भांडवली खर्च भागविण्यासाठी, आवश्यकता भासल्यास राज्य शासनाला खुल्या बाजारातून कर्जे घ्यावी लागतील.

४.५ शिक्षण, आरोग्य आणि ग्रामीण विकासाच्या विविध योजनांवर होणा-या खर्चांमध्ये शासनाने वाढ केल्यामुळे राज्यातील मानव विकासात निश्चितपणे सुधारणा होत आहे. तथापि, राज्यातील मानवी जीवन अधिक चांगले करण्यासाठी शासनाला अद्यापही मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

४.६ २००५-०६ मधील कर महसूल २००४-०५ च्या तुलनेत २१.७ टक्के इतक्या लक्षणीय प्रमाणात वाढला असून कर जमा होण्यातील उपलब्ध कल विचारात घेता २००६-०७ मध्ये तो अधिक वाढण्याचे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे २००५-०६ चा कराव्यतिरिक्त महसूल देखिल गतवर्षीपेक्षा ५५.५ टक्क्यांनी वाढला आहे. केंद्रीय करांतून राज्याला मिळणारा हिस्सा २००४-०५ मध्ये ३,५९६ कोटी रुपये होता, तो २००५-०६ मध्ये ४,०७१ कोटी रुपये इतका वाढला आणि २००६-०७ मध्ये तो ५,६७६ कोटी रुपयांपर्यंत वाढेल असे अपेक्षित आहे.

आर्थिक निर्देशांक

२०००-०१ ते २००५-०६ या कालावधीसाठीचे
वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर

महसुली जमा	११.६९
कर महसूल	१३.०६
कराव्यतिरिक्त महसूल	६.५२
महसुली खर्च	८.०७
वेतन, मजुरी आणि निवृत्तिवेतन	४.०३
व्याजप्रदान	१२.२८
उभारलेली कर्जे	५.९१
परतफेड केलेली कर्जे	१०.६६

२०००-०१ ते २००५-०६ या कालावधीतील महसुली जमेचा वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर ११.७ टक्के होता. महसुली जमा २००६-०७ मध्ये १३.३ टक्क्यांनी वाढतील असे अपेक्षित आहे.

४.७ केंद्राकडून राज्याला मिळणारी वित्तीय संसाधने ही २००५-०६ मध्ये ९,६८२ कोटी रुपये होती. ती २००६-०७ मध्ये ११,६९० कोटी रुपये इतकी वाढतील असे अपेक्षित आहे. राज्याची कर्जे व इतर दायित्व २००४-०५ मधील १८,६८६ कोटी रुपयांवरून २००५-०६ मध्ये २०,३४६ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली आहेत. मात्र २००६-०७ मध्ये ती १५,२७० कोटी रुपयांपर्यंत कमी होतील असे अपेक्षित आहे. राज्याची कर्जे आणि इतर दायित्व यांचा २०००-०१ ते २००५-०६ या कालावधीतील वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर ४.४ टक्के होता. व्याज प्रदानावरील खर्च २००४-०५ मधील ८,९७९ कोटी रुपयांवरून वाढून २००५-०६ मध्ये तो ९,३२१ कोटी रुपये इतका झाला आणि २००६-०७ मध्ये तो ११,९९९ कोटी रुपयांपर्यंत वाढेल असे अपेक्षित आहे.

४.८ योजनेतर खर्चावर नियंत्रण ठेवण्यात शासनास यश आले आहे. वेतन, मजुरी आणि निवृत्तिवेतन यावरील एकत्रित खर्चाची महसुली जमेशी टक्केवारी २००५-०६ मधील ४४.८ टक्क्यांवरून २००६-०७ मध्ये ३९.९ टक्क्यांपर्यंत कमी होईल असे अपेक्षित आहे. परंतु, व्याजप्रदानावरील खर्च २००५-०६ मधील १७.९ टक्क्यांवरून वाढून २००६-०७ मध्ये २०.३ टक्के होईल असे अंदाजित आहे.

४.९ योजनेतर खर्चात कपात, कर्जांची परतफेड, पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठीच्या भांडवली खर्चात वाढ करणे, राजकोषीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्पिय व्यवस्थापन अधिनियमात नमूद केल्यानुसार महसुली तूट संपुष्टात आणणे आणि वित्तीय तूट कमी करणे इ. राज्यावरील महत्त्वाच्या वित्तीय आव्हानांना शासनाला नजिकच्या भविष्य काळात सामोरे जावे लागणार आहे.

२००६-०७ ची अर्थसंकल्पिय स्थिती

४.१० २००६-०७ च्या राज्य अर्थसंकल्पानुसार महसुली व भांडवली लेख्यांवर अनुक्रमे ३०६ कोटी रुपये व ६,५४५ कोटी रुपये इतके आधिक्य अपेक्षित असून एकूण अर्थसंकल्पिय आधिक्य ६,८५१ कोटी

तक्ता क्रमांक ४.१
२००६-०७ ची एकूण अर्थसंकल्पिय स्थिती

(कोटी रुपये)

बाब	जमा	खर्च/ संवितरणे	आधिक्य(+) / तूट(-)
अ. महसुली लेखा	५९,१४५.८८	५८,८४०.०३	३०५.८५
ब. भांडवली लेखा (१ ते ८)	६६,१४९.४२	५९,६०४.६४	६,५४४.७८
१) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	०.००	७,५१९.१६	(-)७,५१९.१६
२) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	१२,०२१.६९	४,४९२.८७	७,५२८.८२
३) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	६९३.७८	४०१.६८	२९२.१०
४) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	५१४.५१	१,७२०.३२	(-)१,२०५.८१
५) आंतरराज्यीय तडजोड	०.००	०.००	०.००
६) आकस्मिकता निर्धात केलेली विनियोजने	०.००	०.००	०.००
७) आकस्मिकता निधी	०.००	०.००	०.००
८) लोक लेखा	५२,९१९.४४	४५,४७०.६१	७,४४८.८३
क. वित्तीय स्थिती (अ+ब)	१,२५,२९५.३०	१,१८,४४४.६७	६,८५०.६३
१) आरंभीची शिल्लक			३,६७९.९९
२) अर्थसंकल्पात समाविष्ट न केलेला योजनांतर्गत नियतव्यय			(-)२,०५१.५८
३) २००६-०७ ची एकूण अर्थसंकल्पिय स्थिती			८,४७९.०४

रुपये इतके अपेक्षित आहे. वारंभीची ३,६८० कोटी रुपयांची शिल्लक आणि अर्थसंकल्पात समाविष्ट न केलेला २,०५२ कोटी रुपयांचा नियतव्यय लक्षात घेता, २००६-०७ या वर्षाची एकूण अर्थसंकल्पिय स्थिती ८,४७९ कोटी रुपयांचे निव्वळ आधिक्य दर्शविते. याविषयीचा तपशील तक्ता क्र.४.१ मध्ये दिला आहे.

महसुली जमा

४.११ राज्य शासनाची एकूण महसुली जमा २०००-०१ मध्ये २९,५६७ कोटी रुपये अर्थात स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ११.८ टक्के इतकी होती. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीस २००२-०३ मध्ये महसुली जमा ३१,१०३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली, परंतु तिच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेल्या प्रमाणात १०.४ टक्क्यांपर्यंत घट झाली. पुढे २००५-०६ मध्ये ती ५२,१९८ कोटी रुपयांपर्यंत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १२.१ टक्के) वाढली असून ती २००६-०७ या वर्षात ५९,१४६ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ११.९ टक्के) इतकी अपेक्षित आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.४.२ मध्ये दिला आहे.

४.१२ राज्य शासनाच्या एकूण महसुली जमेतील कर महसुलाचा हिस्सा २०००-०१ मध्ये ७६.१ टक्के होता. तो २००४-०५ मध्ये

तक्ता क्र. ४.२
महाराष्ट्र राज्याची महसुली जमा

(कोटी रुपये)

वर्ष	कर महसूल	कराव्यतिरिक्त महसूल	एकूण महसुली जमा	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
२०००-०१	२२,५०८	७,०५९	२९,५६७	११.८
२००१-०२	२३,७५६	६,३३७	३०,०९३	११.१
२००२-०३	२५,०७९	६,०२४	३१,१०३	१०.४
२००३-०४	२८,५५२	५,८१९	३४,३७१	१०.२
२००४-०५	३४,२०१	६,८१२	४१,०१३	१०.८
२००५-०६(सु.अं.)	४१,६०७	१०,५११	५२,११८	१२.१
२००६-०७(अ.अं.)	४७,१३०	१२,०१६	५९,१४६	११.९
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज		

८३.४ टक्के इतका वाढला, परंतु २००५-०६ मध्ये कराव्यतिरिक्त महसुलातील ५५.५ टक्के वाढीमुळे तो ७९.७ टक्क्यांपर्यंत घसरला.

४.१३ राज्याच्या कर महसुलामध्ये राज्याचा स्वतःचा कर महसूल आणि केंद्रीय करांतून राज्याला मिळणारा हिस्सा यांचा समावेश होतो. दहाव्या पंचवर्षिक योजनेच्या पहिल्या चार वर्षांत म्हणजे २००२-०३ ते २००५-०६ या कालावधीत कर महसुलाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण ८.४ टक्क्यांवरून ९.६ टक्क्यांपर्यंत वाढले. २००६-०७ मध्ये हे प्रमाण ९.५ टक्क्यांपर्यंत थोडेसे कमी होईल असे अपेक्षित आहे. राज्याच्या एकूण कर महसुलात 'राज्याचा स्वतःचा कर महसूल' महत्त्वाची भूमिका बजावतो. यामध्ये विक्रीकर (व्हॅट), मुद्रांक व नोंदणी शुल्क, राज्य उत्पादन शुल्क आणि विद्युत शुल्क इ. चा समावेश

तक्ता क्र. ४.३
महाराष्ट्र राज्याचा कर महसूल

(कोटी रुपये)

वर्ष	राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	केंद्रीय करांतील हिस्सा	एकूण कर महसूल	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
२०००-०१	१९,७२७	२,७८१	२२,५०८	९.०
२००१-०२	२१,३०४	२,४५२	२३,७५६	८.८
२००२-०३	२२,८१४	२,२६५	२५,०७९	८.४
२००३-०४	२५,१८१	३,३७१	२८,५५२	८.५
२००४-०५	३०,६०५	३,५९६	३४,२०१	९.०
२००५-०६(सु.अं.)	३७,५३६	४,०७१	४१,६०७	९.६
२००६-०७(अ.अं.)	४१,४५४	५,६७६	४७,१३०	९.५
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज		

होतो. गेल्या तीन वर्षांत एकूण कर महसुलात राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाचा वाटा जवळपास ८८ ते ९० टक्के इतका होता. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.३ मध्ये दिला आहे.

४.१४ राज्य शासनास विक्रीकरापासून सर्वाधिक महसूल मिळत आहे. २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलातील विक्रीकरापासून मिळालेल्या महसुलाचा वाटा अनुक्रमे ६०.९ टक्के आणि ६१.५ टक्के इतका होता. शासनाने १ एप्रिल, २००५ पासून विक्रीकराऐवजी मूल्यवर्धित करप्रणाली (व्हॅट) लागू केली आहे. २००५-०६ मध्ये राज्याच्या स्वतःच्या करमहसुलातील मूल्यवर्धित कराचा वाटा ६०.३ टक्के इतका असून २००६-०७ मध्ये तो ६३.५ टक्के इतका अपेक्षित आहे. राज्याच्या एकूण महसुली जमेमध्ये ४० टक्क्यांपेक्षा अधिक वाटा असणा-या मूल्यवर्धित करापासूनचा महसूल २००५-०६ मध्ये गतवर्षापेक्षा २० टक्क्यांनी वाढला. व्हॅट प्रणाली लागू केल्यामुळे होणा-या महसुलाच्या नुकसानांची भरपाई देण्याचे केंद्र शासनाने मान्य केले आहे. त्यानुसार २००५-०६ ह्या वर्षासाठी केंद्र सरकारने आतापर्यंत २,३७४.६१ कोटी रुपये नुकसान भरपाई राज्यास अदा केली असून सुमारे १,३२५ कोटी रुपये आणखी मिळण्याचे अपेक्षित आहे. मूल्यवर्धित कराव्यतिरिक्त मुद्रांक व नोंदणी शुल्क, राज्य उत्पादन शुल्क, विद्युत शुल्क, वाहनांवरील कर, जमिन महसूल इत्यादी इतर करांपासून मिळणा-या महसुलाचा राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलातील वाटा ३५ ते ४० टक्के इतका आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.४
महाराष्ट्र राज्याचा स्वतःचा कर महसूल

(कोटी रुपये)

बाब	२००४-०५ (प्रत्यक्ष)	२००५-०६ (सु.अं.)	२००६-०७ (अ.अं.)
१) मूल्यवर्धित कर (विक्रीकर)	१८,८१७	२२,६३७	२६,३१५
२) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	४,११६	५,०००	५,६००
३) राज्य उत्पादन शुल्क	२,२१९	२,८५०	३,१००
४) विजेवरील कर व शुल्क	१,६७४	२,२८७	१,५०२
५) उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	१,०७६	१,१००	१,१००
६) वाहनांवरील कर	१,१७७	१,२७५	१,४१०
७) विक्रेय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	७३७	९४७	९६२
८) माल व उतारवरील कर	४२८	५००	५२५
९) जमीन महसूल	३६१	९४०	९४०
१०) कृषि उत्पन्नावरील कर	-	-	-
एकूण (१ ते १०)	३०,६०५	३७,५३६	४१,४५४
महसुली जमेपेक्षा %	(७४.६)	(७१.९)	(७०.१)
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज	

राज्यांचा २००५-०६ चा स्वतःचा कर महसूल
(कोटी रुपये)

राज्य	राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	स्थूल राज्य उत्पादनाशी टक्केवारी
कर्नाटक	१८,६८०	११.६
तामिळनाडू	२०,६५१	१०.४
केरळ	११,१०७	१०.२
आंध्र प्रदेश	१९,९८१	८.९
महाराष्ट्र	३७,५३६	८.७
पंजाब	७,८७६	८.५
उत्तर प्रदेश	१८,२९०	६.८
बिहार	३,९८३	६.५
राजस्थान	९,५९९	६.१
मध्य प्रदेश	८,९२४	५.९
गुजरात	१३,९७८	५.९

४.१५ स्वतःच्या कर महसूला बाबतीत, २००५-०६ ह्या वर्षात देशातील प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा स्वतःचा कर महसूल सर्वाधिक म्हणजे ३७,५३६ कोटी रुपये इतका होता व त्या खालोखाल तामिळनाडू राज्याचा स्वतःचा कर महसूल २०,६५१ कोटी रुपये होता. बिहार राज्याचा स्वतःचा कर महसूल सर्वात कमी (३,९८३ कोटी रुपये) होता. महाराष्ट्राचा विक्रीकर (व्हॅट) महसूल सुध्दा सर्वाधिक होता. महाराष्ट्रातील करांचे स्थूल राज्य उत्पादनाशी असलेले प्रमाण ८.७ टक्के इतके होते. तर कर्नाटक, तामिळनाडू आणि केरळ या राज्यांच्या बाबतीत ते याहून अधिक होते.

एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ मधील प्रत्यक्ष कर महसूल

४.१६.१ नागरी लेखा विभागाकडून मिळालेल्या प्रत्यक्ष कर महसूलाबाबतच्या माहितीच्या आधारे, एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीत कर महसूलात आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत १९.८ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. ही वाढ कराव्यतिरिक्त महसूलाच्या बाबतीत ३७.२ टक्के व एकूण महसूली जमेच्या बाबतीत २२.७ टक्के इतकी झाली आहे. राज्याच्या स्वतःच्या कर महसूलात गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत २१.१ टक्के इतकी भरिव वाढ झाली आहे. यामध्ये व्हॅटपासून मिळणा-या महसूलात १९.९ टक्के, मुद्रांक व नोंदणी शुल्कात १९.५ टक्के, राज्य उत्पादन शुल्कात १५.३ टक्के, विद्युत् शुल्कात ७२.८ टक्के आणि वाहनांवरील कर यामध्ये ४२.९ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.५ मध्ये दिला आहे.

४.१६.२ चालू आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यांतील राज्याची एकूण महसूली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६६.८ टक्के होती. यामध्ये कर महसूली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६८.३ टक्के होती, तर याच कालावधीत कराव्यतिरिक्त महसूली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६०.९ टक्के होती. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.५

एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ मधील प्रत्यक्ष कर महसूली जमा
(कोटी रुपये)

बाब	एप्रिल ते डिसेंबर, २००५	एप्रिल ते डिसेंबर, २००६	आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत टक्केवारीतील वाढ
अ) एकूण महसूली जमा (अ+ब)	३२,१९७	३९,४९२	२२.७
अ) कर महसूल	२६,८६३	३२,१७२	१९.८
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	५,३३४	७,३२०	३७.२
स्वतःचा कर महसूल (१ ते ९)	२३,५५०	२८,५२३	२१.१
१) मूल्यवर्धित कर (विक्रीकर)	१४,७८६	१७,७२३	१९.९
२) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	३,७४६	४,४७७	१९.५
३) राज्य उत्पादन शुल्क	१,९११	२,२०३	१५.३
४) विजेवरील कर व शुल्क	६३६	१,०९९	७२.८
५) जमीन महसूल	२८२	२५३	-१०.३
६) वाहनांवरील कर	९१९	१,३१४	४२.९
७) उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	८५८	९१०	६.१
८) माल व उतारूवरील कर	५३	८६	६२.२
९) विक्रीय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	३५९	४५८	२७.६

तक्ता क्र. ४.६

एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ मधील महसूली जमा
(कोटी रुपये)

बाब	अर्थसंकल्पीय अंदाज २००६-०७	पहिल्या ९ महिन्यांतील प्रत्यक्ष जमा	अ.अं.शी टक्केवारी
अ) कर महसूल (१+२)	४७,१३०	३२,१७२	६८.३
१) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	४१,४५४	२८,५२३	६८.८
२) केंद्रीय करांतील हिस्सा	५,६७६	३,६४९	६४.३
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल(१+२)	१२,०९६	७,३२०	६०.९
१) कराव्यतिरिक्त महसूल	६,६९६	३,१७४	४७.४
२) केंद्रीय अनुदाने	५,३२०	४,१४६	७७.९
क) एकूण महसूली जमा(अ+ब)	५९,१४६	३९,४९२	६६.८

केंद्राकडून मिळणारा करांतील हिस्सा व अनुदाने

४.१७ बाराव्या वित्त आयोगाने महाराष्ट्र राज्यासाठी २००५-२०१० या कालावधीकरिता केंद्रीय करांतील हिस्सा ४.९९७ टक्के इतका निश्चित केला असून अकराव्या वित्त आयोगाने शिफारस केलेल्या हिश्यापेक्षा तो (४.६३२) थोडासा जास्त आहे. त्यानुसार, राज्याला सदर कालावधीसाठी केंद्रीय करांतून एकूण ३०,६६३.१९ कोटी रुपये मिळतील. २००५-०६ मध्ये महाराष्ट्राचा केंद्रीय करांतील हिस्सा ४,०७१ कोटी रुपये होता आणि तो २००६-०७ मध्ये ५,६७६ कोटी रुपये इतका अपेक्षित आहे.

केंद्रीय करांतील व अनुदानांतील राज्याला
मिळणारा हिस्सा (२००५-१०)

राज्य	केंद्रीय करांतील हिस्सा (कोटी रुपये)	सहाय्यक अनुदाने (कोटी रुपये)	दरडोई एकूण हस्तांतरण (रुपये)
ओरीसा	३१,६६९	५,२७३	९,३५१
बिहार	६७,६७१	७,९७६	८,१२८
उत्तर प्रदेश	१,१८,२०९	१५,२६२	७,०६९
मध्य प्रदेश	४१,१८१	५,१४१	६,७८५
आंध्र प्रदेश	४५,१३९	५,२१४	६,१३६
राजस्थान	३४,४१९	४,६४४	६,०९६
प. बंगाल	४३,३०३	७,५७३	५,८७१
केरळ	१६,३५३	३,२५५	५,८१९
तामिळनाडू	३२,५५३	४,१३५	५,५६५
कर्नाटक	२७,३६२	४,०५४	५,४८३
गुजरात	२१,९००	३,७०८	४,५४६
महाराष्ट्र	३०,६६३	५,५३१	३,३७२

४.१८ केंद्रीय करांतील हिश्यांव्यतिरिक्त राज्य शासनास केंद्र सरकारकडून अनुदाने प्राप्त होतात. २००३-०४ ह्या वर्षात केंद्रीय अनुदानांची रक्कम २,२७० कोटी रुपये होती, जी बाराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार २००५-०६ मध्ये ५,२४२ कोटी रुपये इतकी वाढली. २००६-०७ मध्ये अनुदानांची रक्कम ५,३२० कोटी रुपये इतकी अपेक्षित आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.७

केंद्राकडून राज्याला मिळणारे वित्तीय सहाय्य

(कोटी रुपये)

बाब	२००३-०४ (प्रत्यक्ष)	२००४-०५ (प्रत्यक्ष)	२००५-०६ (सु.अं)	२००६-०७ (अ.अं)
१) केंद्रीय करांतील हिस्सा	३,३७०	३,५९६	४,०७१	५,६७६
२) केंद्रीय अनुदाने	२,२७०	२,६९४	५,२४२	५,३२०
३) केंद्र शासनाकडून कर्जे	१,२५२	१,८०२	३६९	६९४
एकूण (१ ते ३)	६,८९२	८,०९२	९,६८२	११,६९०
सु.अं. - सुधारित अंदाज				अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

कराव्यतिरिक्त महसूल

४.१९ कराव्यतिरिक्त महसूलाच्या एकूण चार बाबी आहेत. (१) व्याजाच्या जमा रकमा, (२) नफा व लाभांश, (३) केंद्रीय अनुदाने आणि (४) कराव्यतिरिक्त मिळणारा इतर महसूल, उदा. शुल्क, दंड आणि शिक्षा यांद्वारे मिळणारी प्राप्ती इत्यादी. कराव्यतिरिक्त मिळणा-या महसूलात २००४-०५ मधील ६,८१२ कोटी रुपयांवरून (महसूली जमेच्या १६.६ टक्के) २००५-०६ मध्ये १०,५९१ कोटी रुपये (महसूली जमेच्या २०.३ टक्के) म्हणजे जवळपास ५५.५ टक्के इतकी वाढ झाली. ही

वाढ प्रामुख्याने २००५-०६ मध्ये केंद्रीय अनुदानांतील जवळपास दुप्पटीने झालेल्या वाढीमुळे झाली आहे. २००६-०७ मध्ये कराव्यतिरिक्त महसूलापासूनची जमा १२,०१६ कोटी रुपये अपेक्षित आहे. कराव्यतिरिक्त महसूलातील वाढीमुळे राज्याच्या संपूर्ण महसूली जमेमध्ये वाढ होण्यास मदत होईल. कराव्यतिरिक्त महसूलाच्या वाढीचे महत्त्व लक्षात घेऊन शासनाने कराव्यतिरिक्त महसूल वाढविण्यासाठी ज्यादा प्रयत्न करावला हवेत. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ४.८

महाराष्ट्र राज्याचा कराव्यतिरिक्त महसूल

(कोटी रुपये)

बाब	२००४-०५ (प्रत्यक्ष)	२००५-०६ (सु.अं)	२००६-०७ (अ.अं)
१) व्याजाच्या जमा रकमा	७३७	१,०३४	१,०४८
२) लाभांश व नफा	२७	४	४
३) केंद्रीय अनुदाने	२,६९४	५,२४२	५,३२०
४) कराव्यतिरिक्त इतर महसूल	३,३५४	४,३११	५,६४४
एकूण (१ ते ४)	६,८१२	१०,५९१	१२,०१६
महसूली जमेशी टक्केवारी	१६.६	२०.३	२०.३
सु.अं. - सुधारित अंदाज			अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज

महसूली खर्च

४.२० महसूली खर्चाचे दोन भाग आहेत. (१) विकास खर्च आणि (२) विकासेतर खर्च. राज्याच्या एकूण महसूली खर्चातील विकास खर्चाचा वाटा २०००-०१ मध्ये ६०.७ टक्के इतका होता, तो २००५-०६ मध्ये ५८ टक्के इतका कमी झाला. विकास खर्चाची वर्गवारी (अ) सामाजिक सेवांवरील खर्च (ब) आर्थिक सेवांवरील खर्च आणि (क) स्थानिक संस्था व पंचायत राज संस्था यांना देण्यात येणारी सहाय्यक अनुदाने व अंशदाने इत्यादींवरील खर्च होय. गेल्या तीन वर्षांमध्ये विकास खर्चातील मोठा वाटा हा सामाजिक सेवांवरील खर्चाचा होता. विकासेतर खर्चाची वर्गवारी (अ) सर्वसाधारण सेवा आणि (ब) व्याज प्रदान व ऋण सेवा अशी आहे. विकासेतर खर्चाचा मोठा वाटा हा सर्वसाधारण सेवांवर होणा-या खर्चाचा असून गेल्या तीन वर्षांमध्ये तो ५४ ते ५९ टक्क्यांच्या दरम्यान होता.

महसूली लेख्यातील विकास आणि विकासेतर खर्च

(रुपये कोटीत)

वर्ष	विकास खर्च	विकासेतर खर्च	एकूण महसूली खर्च
२०००-०१	२२,६९९	१४,७०२	३७,४०१
२००१-०२	२०,५५१	१७,७३१	३८,२८२
२००२-०३	२२,५२७	१७,९४७	४०,४७४
२००३-०४	२२,८६०	१९,८२०	४२,६८०
२००४-०५	२८,७७६	२२,२७१	५१,०४७
२००५-०६ (सु.अं.)	३१,०७७	२२,५४०	५३,६१७
२००६-०७ (अ.अं.)	३१,२४७	२७,५९३	५८,८४०

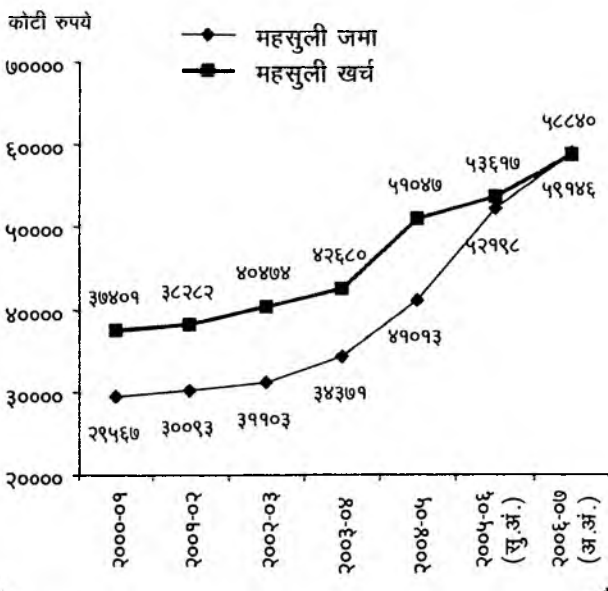
२००५-०६ या वर्षाचा राज्यनिहाय
महसुली जमा आणि महसुली खर्च

(कोटी रुपये)

राज्य	महसुली जमा	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	महसुली खर्च	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	३५,९७७	१६.०	३७,३७८	१६.७
बिहार	१८,७१९	३०.५	१८,५८२	३०.३
गुजरात	२३,२१८	९.९	२४,६५६	१०.५
कर्नाटक	२९,२१९	१८.१	२८,३६४	१७.६
केरळ	१६,६२४	१५.३	२०,६९६	१९.०
मध्य प्रदेश	१९,८४९	१३.१	२१,०३५	१३.९
महाराष्ट्र	५२,१९८	१२.१	५३,६१७	१२.४
ओरीसा	१२,६९३	१६.०	१३,७८४	१७.४
पंजाब	१७,२३९	१८.७	१९,३५७	२१.०
राजस्थान	२०,५३८	१३.२	२२,०६१	१४.१
तामिळनाडू	३०,२५१	१५.२	३१,६५६	१५.९
उत्तर प्रदेश	४२,६६८	१५.८	४८,०७१	१७.८
प.बंगाल	२१,३४०	८.६	३१,१३८	१२.६

४.२१ राज्याचा एकूण महसुली खर्च २००४-०५ मध्ये ५१,०४७ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १३.५ टक्के) इतका होता, तो २००५-०६ मध्ये ५३,६१७ कोटी रुपयांपर्यंत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १२.४ टक्के) वाढला. २००६-०७ मध्ये हा खर्च ५८,८४० कोटी रुपयांपर्यंत वाढेल असे अपेक्षित आहे. महसुली खर्चाचा २०००-०१ ते २००५-०६ या कालावधीसाठीचा वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर ८.१ टक्के होता. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.९ मध्ये दिला आहे.

महसुली जमा व महसुली खर्चातील कल

तक्ता क्र. ४.९

महाराष्ट्र राज्याचा महसुली खर्च

(कोटी रुपये)

बाब	२००४-०५ (प्रत्यक्ष)	२००५-०६ (सु.अं.)	२००६-०७ (अ.अं.)
(१) विकास खर्च (अ+ब+क)	२८,७७६	३१,०७७	३१,२४७
अ) सामाजिक सेवा	१७,५४९	२०,५४७	२०,६८०
ब) आर्थिक सेवा	१०,३८१	९,५७८	९,६९०
क) स्थानिक/पंचायत राज संस्थांना अनुदाने	८४६	९५२	८७७
(२) विकासेतर खर्च (अ+ब)	२२,२७१	२२,५४०	२७,५९३
अ) सर्वसाधारण सेवा	१३,०७०	१२,८१०	१५,०६८
ब) व्याज प्रदान व ऋणसेवा	९,२०१	९,७३०	१२,५२५
एकूण महसुली खर्च (१+२)	५१,०४७	५३,६१७	५८,८४०
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	१३.५	१२.४	११.८
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज	

४.२२ नागरी लेखा विभागाकडून महसुली खर्चाबाबतच्या उपलब्ध माहितीच्या आधारे, एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या नऊ महिन्यांच्या कालावधीतील शासनाचा एकूण महसुली खर्च ३७,५७७ कोटी रुपये (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६३.९ टक्के) होता. यामध्ये विकास खर्च २२,३६७ कोटी रुपये (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ७१.६ टक्के) तर विकासेतर खर्च १५,२१० कोटी रुपये (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ५५.१ टक्के) होता.

योजनांतर्गत आणि योजनेतर खर्च

४.२३ शासनाच्या खर्चाचे योजनांतर्गत खर्च आणि योजनेतर खर्च या आणखी दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करण्यात येते. एकूण खर्चातील

तक्ता क्रमांक ४.१०

एकूण अर्थसंकल्पातील योजनांतर्गत आणि योजनेतर खर्च

(रुपये कोटीत)

वर्ष	योजनांतर्गत	योजनेतर	एकूण खर्च
२०००-०१	६,९३४ (१४.४)	४१,२२६ (८६.६)	४८,१६० (१००.०)
२००१-०२	४,७२५ (८.६)	५०,१८६ (९१.४)	५४,९११ (१००.०)
२००२-०३	५,१६७ (८.४)	५६,०४८ (९१.६)	६१,२१५ (१००.०)
२००३-०४	७,५७० (१०.८)	६२,७८६ (८९.२)	७०,३५६ (१००.०)
२००४-०५	९,२२९ (१२.१)	६६,९७७ (८७.९)	७६,२०६ (१००.०)
२००५-०६ (सु.अं.)	१४,३८९ (१९.२)	६०,५१९ (८०.८)	७४,९०८ (१००.०)
२००६-०७ (अ.अं.)	१४,००८ (१९.२)	५८,९६६ (८०.८)	७२,९७४ (१००.०)

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००६-०७

तक्ता क्रमांक ४.११
वेतन, मजुरी, निवृत्तीवेतन आणि व्याज प्रदानावरील खर्च
(रुपये कोटीत)

वर्ष	वेतन, मजुरी व निवृत्तीवेतन	महसुली जमेशी %	व्याज प्रदान	महसुली जमेशी %
२०००-०१	१८,८५०	६३.८	५,२२५	१७.७
२००१-०२	१८,८५५	६२.७	६,४२९	२१.४
२००२-०३	१८,४६६	५९.४	७,१३०	२२.९
२००३-०४	१९,४७६	५६.७	८,३३५	२४.३
२००४-०५	२०,५१३	५०.०	८,९७९	२१.९
२००५-०६(सु.अं.)	२३,३८१	४४.८	९,३२१	१७.९
२००६-०७(अ.अं.)	२३,५८७	३९.९	११,९९९	२०.३

योजनांतर्गत खर्चाचे प्रमाण २०००-०१ मध्ये १४.४ टक्के होते, ते २००१-०२ आणि २००२-०३ मध्ये लक्षणीय प्रमाणात कमी झाले. मात्र २००३-०४ पासून त्यामध्ये वाढ झाली असून २००५-०६ मध्ये ते १९.२ टक्के झाले. याप्रमाणे, राज्य शासनाचा गेल्या पाच वर्षांतील ८० ते ९० टक्के खर्च हा योजनेत होतो, ज्यामध्ये प्रामुख्याने वेतन, मजुरी, निवृत्तीवेतने आणि व्याज प्रदानाच्या खर्चाचा समावेश होतो. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.१० व ४.११ मध्ये दिला आहे.

भांडवली जमा आणि खर्च

४.२४ भांडवली जमेचे तीन भाग आहेत, (१) कर्जाची वसुली, (२) इतर जमा म्हणजे आंतरराज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधीतील विनियोजन व आकस्मिकता निधी यांपासूनची निव्वळ जमा इत्यादी आणि (३) कर्ज व इतर दायित्वे

४.२५ 'कर्ज व इतर दायित्वे' यामध्ये राज्य शासनाची देशांतर्गत कर्जे, केंद्र शासनाकडील कर्जे व आगाऊ रकमा आणि व्याजी व बिनव्याजी गटबंधनापासूनची लोकलेख्यातील निव्वळ प्राप्ती यामध्ये भविष्यनिर्वाह निधी, राखीव निधी, नागरी ठेवी व आगाऊ रकमा, निर्लंबन व संकीर्ण आणि वित्तप्रेषणे इ.चा समावेश होतो. भांडवली जमेमध्ये कर्जे आणि इतर दायित्वे यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे जवळपास ९० टक्के इतके आहे. कर्जे व इतर दायित्वांपासूनच्या जमेचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण २००४-०५ या वर्षात ४.९ टक्के इतके होते. हे प्रमाण २००५-०६ मध्ये ४.७ टक्क्यांपर्यंत थोडेसेच कमी झालेले आहे.

४.२६ भांडवली खर्चाचे दोन भाग आहेत. (१) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च आणि (२) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा. भांडवली खर्चातील मोठा वाटा (जवळपास ७१ ते ८१ टक्के) हा महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्चाचा आहे, जो पूर्णतः विकास खर्च आहे. महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च २००४-०५ मध्ये ७,८७७ कोटी रुपये होता, तो २००५-०६ मध्ये ११,११९ कोटी रुपये पर्यंत वाढला. याबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ४.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१२
महाराष्ट्र राज्याची भांडवली जमा व खर्च
(रुपये कोटीत)

बाब	२००४-०५ (प्रत्यक्ष)	२००५-०६ (सु.अं.)	२००६-०७ (अ.अं.)
भांडवली जमा (१ ते ३)	२०,७२७	२०,८४१	१५,७८४
१. कर्जाची वसुली	२,०४१	४९५	५१४
२. इतर जमा	०	०	०
३. कर्ज व इतर दायित्वे	१८,६८६	२०,३४६	१५,२७०
भांडवली खर्च (१ ते २)	१०,६२८	१५,५४८	९,२३९
१. महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	७,८७७	११,११९	७,५१९
२. राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	२,७५१	४,४२९	१,७२०
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज	

महसुली तूट

४.२७ महसुली तूट म्हणजे महसुली खर्चाचे महसुली जमेशी असलेले आधिक्य होय. शासनाने राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ अन्वये राज्यची महसुली तूट ३१ मार्च, २००९ पर्यंत निरंक करण्याचे व तदनंतर राज्यात महसुली आधिक्य निर्माण करावयाचे ठरविले आहे. २०००-०१ ते २००४-०५ या कालावधीतील महसुली तूट जरी प्रत्यक्ष रकमेच्या स्वरूपात वाढलेली

तक्ता क्रमांक ४.१३
राज्य अर्थसंकल्पातील तूटीचे कल

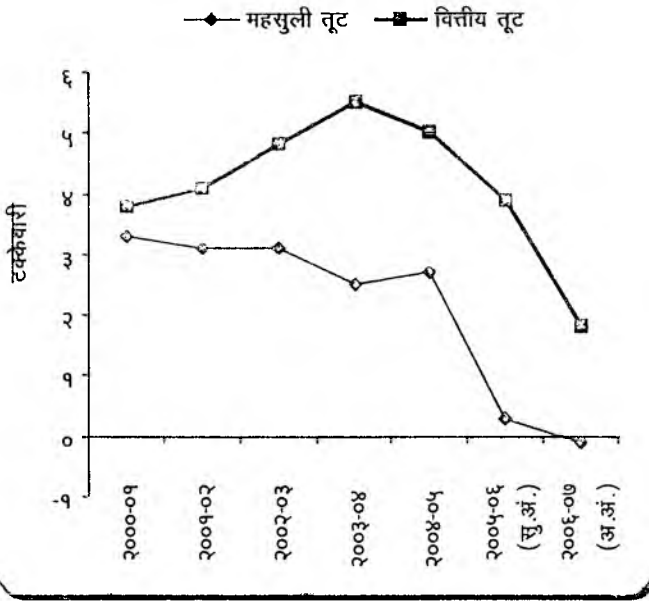
(रुपये कोटीत)

वर्ष	महसुली तूट	प्राथमिक तूट	वित्तीय तूट	म.तूटीची वि.तूटीशी%
२०००-०१	७,८३४ (३.१)	३,७५१ (१.५)	८,९७६ (३.६)	८७.३
२००१-०२	८,१८९ (३.०)	४,४६९ (१.६)	१०,८९८ (४.०)	७५.१
२००२-०३	९,३७१ (३.१)	७,१६० (२.४)	१४,२९० (४.८)	६५.६
२००३-०४	८,३१० (२.५)	९,५९३ (२.८)	१७,९२८ (५.३)	४६.४
२००४-०५	१०,०३३ (२.६)	९,६४१ (२.५)	१८,६२० (४.९)	५३.९
२००५-०६(सु.अं.)	१,४१९ (०.३)	७,१५१ (१.७)	१६,४७२ (३.८)	८.६
२००६-०७(अ.अं.)	(-३०६) (-०.१)	(-३,५८०) (-०.७)	८,४१९ (१.७)	-
सु.अं. - सुधारित अंदाज		अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज		

कंसांतील आकडे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

ऋण आकडे २००६-०७ साठीची शिल्लक दर्शवितात

महसुली आणि वित्तीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

असली तरी तिची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी ही कमी झालेली होती. २०००-०१ चो महसुली तूट स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ३.१ टक्के होती. ती २००४-०५ व २००५-०६ मध्ये अनुक्रमे २.६ आणि ०.३ टक्के इतकी कमी झाली. २००६-०७ या वर्षी ३०६ कोटी रुपये इतके महसुली आधिक्य अपेक्षित आहे.

वित्तीय तूट

४.२८ वित्तीय तूट म्हणजे शासनाने आपल्या मिळकतीपेक्षा केलेल्या अतिरिक्त खर्चाचे मोजमाप होय. गणिताच्या परिभाषेत, शासनाच्या एकूण खर्चातून एकूण महसुली जमा, कर्जांची वसुली आणि इतर जमा यांची बेरीज वजा केली असता येणारा फरक म्हणजे वित्तीय तूट होय. वित्तीय तूट २०००-०१ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ३.६ टक्के होती, ती २००३-०४ मध्ये ५.३ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणावर वाढली. मात्र तदनंतरच्या कालावधीत त्यात घसरण होऊन २००५-०६ मध्ये ती ३.८ टक्के इतकी झाली. २००६-०७ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार ती आणखी कमी होईल असे अपेक्षित आहे. राज्याच्या राजकोषीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमातील लक्ष्यांनुसार शासनाने २००८-०९ पर्यंत वित्तीय तूट, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या ३.० टक्के इतकी करणे आवश्यक आहे.

प्राथमिक तूट

४.२९ वित्तीय तुटीतून व्याजप्रदान रकमा वजा केल्या असता येणारी तूट म्हणजे प्राथमिक तूट होय. प्राथमिक तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण २०००-०१ (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १.५ टक्के) ते २००३-०४ (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.८ टक्के) या कालावधीत चढता कल दाखविते. तथापि, वित्तीय तूट कमी झाल्यामुळे प्राथमिक तुटीत

घसरण होऊन ती २००४-०५ मध्ये २.५ टक्के तर पुढे २००५-०६ मध्ये १.७ टक्के इतकी कमी झाली आहे.

महाराष्ट्राची ऋण स्थिती

४.३० राज्याच्या एकूण ऋणाचे तीन भाग आहेत, (१) सरकारी ऋण, (२) अल्पबचत व भविष्यनिर्वाह निधीतील उचल आणि (३) लोकलेखा व्यवहारातील उचल, म्हणजेच राखीव निधी आणि नागरी ठेवी यासारखी व्याजी गठबंधने. राज्याच्या एकूण ऋणाचा भार हा प्रत्यक्षात वाढत आहे. राज्याच्या मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरणानुसार

राज्य	एकूण ऋण	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	३१/३/०५ पर्यंत कमी केलेले कर्ज
बिहार	५३,०८८	८६.५	४,४५८
पंजाब	५४,८९३	५९.४	५,३५९
उत्तर प्रदेश	१,४९,२६०	५५.४	११,१८२
ओरीसा	३७,८७५	४७.८	२,१९४
प.बंगाल	१,१५,४३०	४६.६	९,१७६
केरळ	४९,५३१	४५.६	२,६०६
राजस्थान	६९,६५१	४४.६	५,७९८
आंध्र प्रदेश	७९,५८०	३५.५	७,३२१
गुजरात	८१,४९२	३४.६	९,६६०
मध्य प्रदेश	४९,९९३	३३.०	३,३२२
कर्नाटक	४९,३१९	३०.६	५,६४२
तामिळनाडू	५८,७१६	२९.५	६,७२१
महाराष्ट्र	१,२५,३७९	२९.०	१४,६७९

तक्ता क्र. ४.१४

एकूण थकीत दायित्व आणि व्याजप्रदान

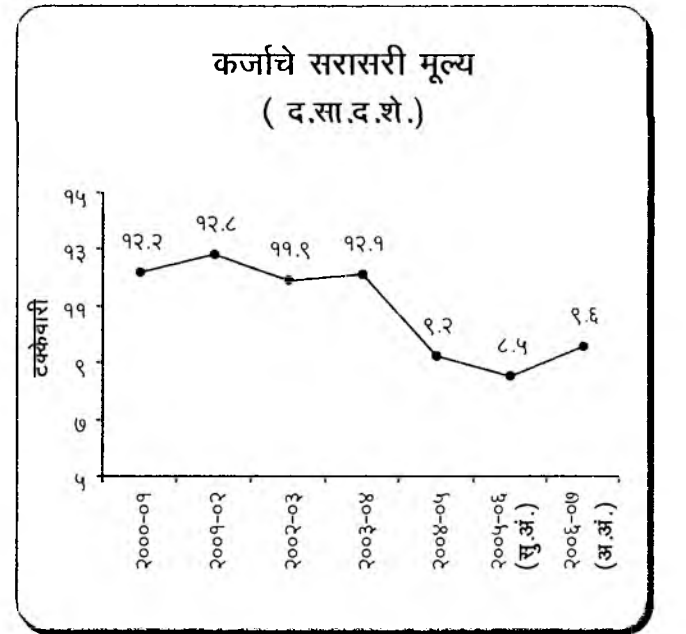
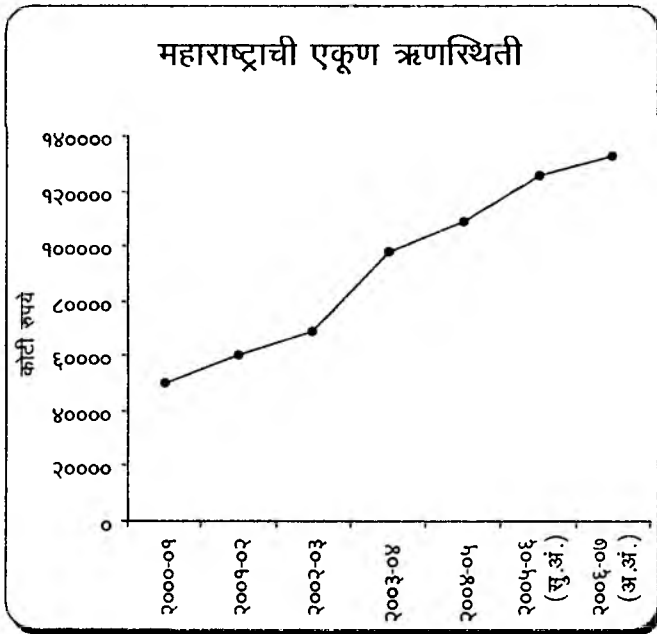
वर्ष	थकीत दायित्व	व्याज प्रदान	कर्जाचे सरासरी मूल्य (द.सा.द.शं.)
२०००-०१	५०,३१९	५,२२५	१२.२
२००१-०२	५९,८७०	६,४२९	१२.८
२००२-०३	६८,९७१	७,१३०	११.९
२००३-०४	९७,६७३	८,३३५	१२.१
२००४-०५	१,०९,१६६	८,९७९	९.२
२००५-०६(सु.अं.)	१,२५,३७९	९,३२१	८.५
२००६-०७(अ.अं.)	१,३२,९६९	११,९९९	९.६

सु.अं. - सुधारित अंदाज अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज
टीप : कर्जाचे सरासरी मूल्य हे त्या वर्षातील व्याज प्रदानाचे त्याच्या अगोदरच्या वर्षातील थकीत दायित्वाशी असलेले शेकडा प्रमाण होय

राज्यावरील अर्थसंकल्पबाह्य कर्जासह असलेले एकूण ऋण हे हळूहळू कमी करून ते स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या सुमारे २५ टक्के इतके कमी करण्याचे उद्दिष्ट आहे. २०००-०१ मध्ये राज्यावरील एकूण ऋण ५०,३१९ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २०.१ टक्के) इतके होते. ते २००५-०६ मध्ये वाढून १,२५,३७९ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २९.० टक्के) इतके झाले आणि २००६-०७ मध्ये ते १,३२,९६९ कोटी रुपयांपर्यंत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २६.७ टक्के) वाढण्याचे अपेक्षित आहे. २०००-०१ ते २००५-०६ या कालावधीत उभारलेल्या कर्जाचा वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर ५.९ टक्के होता. तर याच कालावधीतील कर्जाच्या परतफेडीचा दर १०.७ टक्के होता. मोठ्या व्याजदराची कर्जे कमी व्याज दरात रूपांतरित करण्याचा शासनाचा मानस असून ३१ मार्च, २००५ अखेरपर्यंत अशा प्रकारची १४,६७९ कोटी रुपयांची कर्जे शासनाने रूपांतरित केली आहेत. राज्याने २००५-०६ मध्ये २४७ कोटी रुपयांची मोठ्या व्याज दराच्या कर्जाची परतफेड केली आहे. याबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ४.१५ मध्ये दिला आहे.

व्याज प्रदान

४.३१ व्याजप्रदानावरील खर्च हा विकासेतर व योजनेतर असा आहे. व्याज प्रदानावरील मोठ्या खर्चाचा परिणाम राज्याच्या महसुली तुटीवर आणि वित्तीय तुटीवर पडत असतो. गेल्या काही वर्षांमध्ये शासनाने ऋणांची पुनर्बांधणी करण्यासाठी सातत्याने केलेल्या प्रयत्नांमुळे राज्यावरील कर्जाच्या सरासरी मूल्यात घट झाली असून ते २००१-०२ मधील १२.८ टक्क्यांवरून २००५-०६ मध्ये ८.५ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले आहे. तथापि, २००६-०७ मध्ये यात थोडीशी वाढ होऊन ते ९.६ टक्के होण्याचे अपेक्षित आहे. अलिकडील काही वर्षांत, व्याज प्रदानावरील खर्च जरी वाढत असला तरी त्याचा महसुली जमेशी असलेल्या प्रमाणात चढउतार दिसून येतो. शासनाने व्याज प्रदानावर केलेला खर्च २०००-०१ मध्ये ५,२२५ कोटी रुपये इतका होता, तो २००५-०६ मध्ये ९,३२१ कोटी रुपये झाला असून २००६-०७ मध्ये तो ११,९९९ कोटी रुपये होईल असे अपेक्षित आहे.

तक्ता क्र. ४.१५
महाराष्ट्राची एकूण ऋण स्थिती

बाब	(कोटी रुपये)						
	२०००-०१	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६ (सु.अ.)	२००६-०७ (अ.अ.)
१. एकूण ऋण : आरंभीची शिल्लक	४२,६६१	५०,३१९	५९,८७०	६८,९७१	९७,६७३	१,०९,१६६	१,२५,३७९
२. वर्षभरात घेतलेले ऋण	१६,१४९	२५,१९८	२७,१४५	४८,७८७	२९,४७२	२७,६५०	१६,९५९
३. वर्षभरात परतफेड केलेले ऋण	८,४९६	१५,६४७	१८,०४३	२०,०८५	१७,९७९	११,४३७	९,३६९
वर्ष अखेरीस एकूण ऋण (१ + २ - ३)	५०,३१९	५९,८७०	६८,९७१	९७,६७३	१,०९,१६६	१,२५,३७९	१,३२,९६९
राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(२०.१)	(२२.१)	(२३.०)	(२८.९)	(२८.८)	(२९.०)	(२६.७)

स्थानिक स्वराज्य संस्था

४.३२ स्थानिक स्वराज्य संस्था या अतिशय महत्त्वाच्या संस्था असून त्या स्थानिक स्तरावरील विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. स्थानिक स्वराज्य संस्था या ग्रामीण व नागरी भागांत सुस्पष्टपणे विभागल्या गेल्या आहेत. ग्रामीण आणि नागरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे वित्तीय स्रोतही भिन्न आहेत.

४.३३ राज्यात मार्च, २००६ अखेर कार्यरत असणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांची त्यांच्या विविध प्रकारांनुसार संख्या, त्यांचे २००५-०६ मधील एकूण उत्पन्न (आरंभीची शिल्लक धरून) व एकूण खर्च हे तक्ता क्र. ४.१६ मध्ये देण्यात आले आहे. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था संख्येने कमी असल्या तरी त्यांचा सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या एकूण उत्पन्न व खर्च या दोन्हीतील हिस्सा २००५-०६ मध्ये प्रत्येकी ५९ टक्के इतका होता.

तक्ता क्रमांक ४.१६
स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००५-०६ मधील
उत्पन्न व खर्च

स्थानिक स्वराज्य संस्था	संख्या	एकूण * उत्पन्न	एकूण खर्च
ग्रामपंचायती	२७,९६८	१,९५०	८२०
जिल्हा परिषदा	३३	१०,४२३	८,६५८
महानगरपालिका	२२	१४,४६७	१२,३३५
नगरपरिषदा	२२२	१,८८१	१,४२९
नगरपंचायती	३	१८	१२
कटक मंडळे	७	१८३	१४४
एकूण	२८,२५५	२८,९२२	२३,३९८

* आरंभीची शिल्लक धरून

ग्रामपंचायती

४.३४ राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींचे २००४-०५ आणि २००५-०६ या वर्षांसाठीचे प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा ढोबळ शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र. ४.१७ मध्ये दिला आहे.

४.३४.१ राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेत मागील वर्षांच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये ११ टक्के वाढ होऊन ती ८५८ कोटी रुपये इतकी झाली. शासकीय अनुदानात २००४-०५ मधील २४३ कोटी रुपये इतक्या रकमेत २० टक्क्यांनी भरीव वाढ होऊन २००५-०६ मध्ये ते २९३ कोटी रुपये इतके झाले. ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेमध्ये शासकीय अनुदानाचा हिस्सा महत्त्वाचा असून २००४-०५ मधील शासकीय अनुदानाचा एकूण जमेतील हिस्सा ३२ टक्क्यांवरून वाढून २००५-०६ मध्ये तो ३४ टक्के झाला. २००५-०६ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत जमा ३.०७ लाख रुपये होती.

४.३४.२ सर्व ग्रामपंचायतींच्या २००४-०५ या वर्षातील ७५८ कोटी रुपये इतक्या एकूण खर्चात ८ टक्क्यांनी वाढ होऊन २००५-०६ मध्ये तो ८२० कोटी रुपये इतका झाला. ग्रामपंचायतींच्या एकूण

तक्ता क्रमांक ४.१७
ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न व खर्च

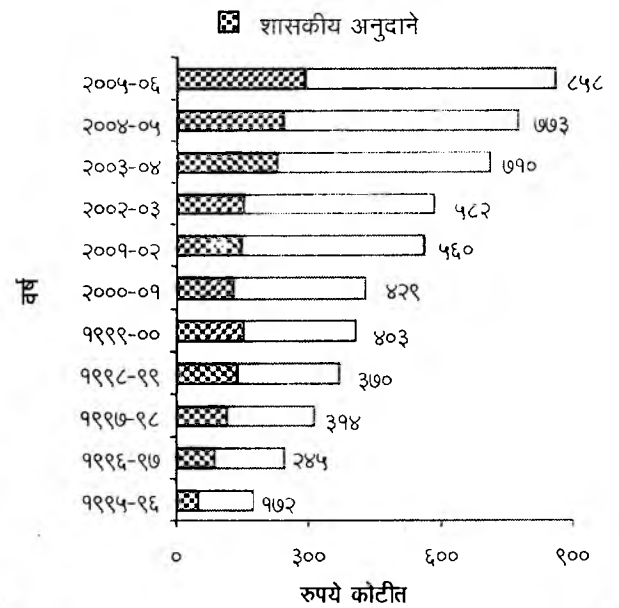
(रुपये कोटीत)

बाब	२००४-०५		२००५-०६	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारी *	प्रत्यक्ष	टक्केवारी *
उत्पन्न				
अ) आरंभीची शिल्लक	२७८	-	२९२	-
ब) जमा				
१. कर				
i) घरे व इतर मालमत्ता यांवरील कर	२१५	२७.८	२३९	२७.९
ii) इतर कर	१३१	१७.०	१४२	१६.६
एकूण कर (i+ii)	३४६	४४.८	३८१	४४.५
२. शासकीय अनुदाने	२४३	३१.५	२९३	३४.१
३. अंशदान व देणग्या	११२	१४.४	११२	१३.१
४. इतर जमा	७२	९.३	७२	८.३
एकूण जमा (ब)	७७३	१००.०	८५८	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ब)	१,०५१	-	१,०५०	-
खर्च				
१. प्रशासन	१३७	१८.०	१३६	१६.६
२. आरोग्य व स्वच्छता	१९२	२५.४	१९७	२४.०
३. सार्वजनिक बांधकामे	२८३	३७.३	३१७	३८.६
४. सार्वजनिक दिशाबत्ती	३५	४.७	४१	५.०
५. शिक्षण	२०	२.६	१९	२.४
६. लोककल्याण	५४	७.१	५४	६.६
७. इतर खर्च	३७	४.९	५६	६.८
एकूण खर्च (१ ते ७)	७५८	१००.०	८२०	१००.०

* आरंभीची शिल्लक वगळून

खर्चापैकी सर्वाधिक म्हणजे ३९ टक्के खर्च सार्वजनिक बांधकामांवर व त्या खालोखाल २४ टक्के खर्च आरोग्य व स्वच्छता या बाबींवर झाला.

ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेतील शासकीय अनुदाने

शिक्षणावरील खर्चाचा हिस्सा फारच कमी म्हणजे २ टक्के इतका होता. २००५-०६ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत खर्च २.९३ लाख रुपये होता.

जिल्हा परिषदा

४.३५ राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदांचे प्रमुख स्रोतांनुसार २००४-०५ (प्रत्यक्ष) आणि २००५-०६ (सुधारित अंदाज) मधील उत्पन्न तक्ता क्र. ४.१८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१८
जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न

बाब	२००४-०५		२००५-०६	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारी	सुधारित अंदाज	टक्केवारी
अ) आरंभीची शिल्लक	१,१३०	-	१,४०१	-
ब) महसुली जमा				
१. स्वनिर्मित साधनांपासून	२६०	३.०	२८४	३.२
२. शासकीय अनुदाने	६,६९०	७६.६	६,६६७	७३.९
२.१ सांविधिक अनुदाने				
i) सहेतुक	३,०९७	३५.४	३,३६०	३७.२
ii) आस्थापना	१,६५७	१९.०	१,६०२	१७.८
iii) योजनांतर्गत	७५५	८.६	६५४	७.२
iv) इतर	४५६	५.२	३९९	४.४
एकूण (२.१)	५,९६५	६८.२	६,०१५	६६.७
२.२ अभिकरण योजनांसाठी	७२५	८.३	६५२	७.२
एकूण महसुली जमा (१+२)	६,९५०	७९.५	६,९५१	७७.०
क) भांडवली जमा	१,७८८	२०.५	२,०७१	२३.०
ड) एकूण जमा (ब+क)	८,७३८	१००.०	९,०२२	१००.०
एकूण उत्पन्न (अ+ड)	९,८६८	१०,४२३

* आरंभीची शिल्लक वगळून

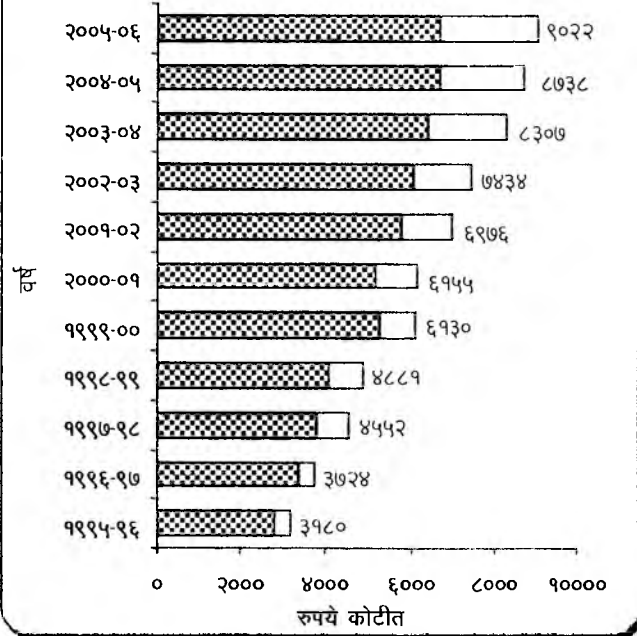
४.३५.१ सर्व जिल्हा परिषदांच्या २००४-०५ मधील ८,७३८ कोटी रुपये एवढ्या एकूण जमेमध्ये ३ टक्के इतकी अल्पशी वाढ होऊन २००५-०६ मध्ये ते ९,०२२ कोटी इतके झाले. भांडवली जमा व स्वनिर्मित साधनांपासून मिळणा-या जमेत मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे १६ टक्के व ९ टक्के इतकी भरीव वाढ झाली. परंतु सहेतुक अनुदान वगळता इतर सर्व योजनांतर्गत अनुदानात घट झाल्याचे दिसून येते. एकूण जमेतील शासकीय अनुदानाच्या हिश्यात देखील २००४-०५ मधील ७७ टक्क्यांवरून घट होऊन २००५-०६ मध्ये तो ७४ टक्के इतका झाला.

४.३५.२ जिल्हा परिषदांचा २००४-०५ (प्रत्यक्ष) व २००५-०६ (सुधारित अंदाज) या वर्षातील प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्र.४.१९ मध्ये दिला आहे.

४.३५.३ जिल्हा परिषदांच्या २००४-०५ मधील ८,४६८ कोटी रुपये इतक्या खर्चात २ टक्के इतकी अल्पशी वाढ होऊन २००५-०६ मध्ये तो ८,६५८ कोटी रुपये इतका झाला. शिक्षणावरील खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये ५ टक्के इतकी वाढ झाली परंतु वैद्यकीय

जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेतील शासकीय अनुदाने

शासकीय अनुदाने

तक्ता क्रमांक ४.१९
जिल्हा परिषदांचा खर्च

बाब	२००४-०५		२००५-०६	
	प्रत्यक्ष	टक्केवारी	सुधारित अंदाज	टक्केवारी
अ) महसुली खर्च				
१. सामान्य प्रशासन	५१२	६.०	५१६	६.०
२. शिक्षण	३,०११	३५.६	३,१५२	३६.४
३. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकामे)	४६२	५.५	४७४	५.५
४. पाटबंधारे	१८७	२.२	२०८	२.४
५. कृषि	५७	०.७	६८	०.८
६. पशुसंवर्धन	९७	१.२	९३	१.१
७. वने	१३	०.२	९	०.१
८. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	४९४	५.८	४८९	५.६
९. सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	२४९	२.९	२५८	३.०
१०. समाजकल्याण	२५८	३.०	३५१	४.१
११. सामूहिक विकास	३२३	३.८	२२८	२.६
१२. इतर खर्च	१,११३	१३.१	९७९	११.३
एकूण (अ)	६,७७६	८०.०	६,८२५	७८.८
ब) भांडवली खर्च	१,६९२	२०.०	१,८३३	२१.२
एकूण खर्च (अ+ब)	८,४६८	१००.०	८,६५८	१००.०

व आरोग्य सेवा कार्यावरील खर्चात १ टक्का इतकी घट झाली. समाजकल्याण कार्यावरील खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये ३६ टक्के इतकी भरवी व वाढ झाली त्याच वेळी वने व सामूहिक विकास यावरील खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ३० टक्के व २९ टक्के इतकी घट झाली. तथापि, सामान्य प्रशासनावरील खर्चात २००५-०६ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत फक्त १ टक्का इतकी वाढ झाली.

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था

४.३६ राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मार्च, २००६ अखेर २२ महानगरपालिका, २२२ नगरपरिषदा व ३ नगरपंचायती यांचा समावेश होता. राज्यातील २२२ नगरपरिषदांपैकी १८ 'अ' वर्गीय (लोकसंख्या एक लाखापेक्षा जास्त), ६२ 'ब' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० पेक्षा जास्त परंतु एक लाख पेक्षा जास्त नाही) आणि १४२ 'क' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० किंवा त्यापेक्षा कमी) नगरपरिषदा होत्या. या व्यतिरिक्त मार्च, २००६ अखेर राज्यात ७ कटक मंडळे होती. नागरी संस्थांचे (नगर पंचायती वगळून) २००४-०५ व २००५-०६ मधील उत्पन्न व खर्च तक्ता क्र. ४.२० मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.२०

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे उत्पन्न व खर्च

(रुपये कोटीत)

बाब	२००४-०५	२००५-०६
अ) महानगरपालिका		
१. संख्या	२२	२२
२. उत्पन्न	१२,४५४	१४,४६७
२.१ आरंभाची शिल्लक	१,३७१	१,५४०
२.२ जमा	११,०८३	१२,९२७
३. खर्च	१०,८८३	१२,३३५
ब) नगरपरिषदा		
१. संख्या	२२२	२२२
२. उत्पन्न	१,७६१	१,८८१
२.१ आरंभाची शिल्लक	३३९	३७९
२.२ जमा	१,४२२	१,५०२
३. खर्च	१,३६४	१,४२९
क) कटक मंडळे		
१. संख्या	७	७
२. उत्पन्न	१५८	१८२
२.१ आरंभाची शिल्लक	१९	२०
२.२ जमा	१३९	१६२
३. खर्च	१३५	१४४

४.३६.१ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००५-०६ मधील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न आणि ढोबळ शीर्षनिहाय खर्च ह्या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. १२ मध्ये दिले आहेत.

महानगरपालिका

४.३७ सर्व महानगरपालिकांची २००५-०६ मधील एकूण जमा १२,९२७ कोटी रुपये (बेस्ट उपक्रम वगळून) होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १७ टक्क्यांनी जास्त होती. एकूण जमेपैकी जकातीद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा हिस्सा ३९ टक्के, मालमत्ता कराचा हिस्सा ७ टक्के, शासकीय अनुदाने व अंशदाने ४ टक्के आणि पाणीपट्टी शुल्क यापासून जमा होणाऱ्या रकमेचा हिस्सा ८ टक्के होता.

४.३७.१ सर्व महानगरपालिकांचा २००५-०६ या वर्षातील एकूण

खर्च १२,३३५ कोटी रुपये (बेस्ट उपक्रम वगळून) होता आणि आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत तो १३ टक्क्यांनी जास्त होता. एकूण खर्चापैकी आस्थापनेवर ३८ टक्के, पाणी पुरवठ्यावर १० टक्के, जल व मलनिःसारणावर ४ टक्के आणि बांधकामांवर ८ टक्के खर्च झाला.

४.३७.२ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची (बेस्ट उपक्रम वगळून) २००५-०६ या वर्षातील एकूण जमा ७,६३९ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षापेक्षा १६ टक्क्यांनी जास्त असून राज्यातील सर्व महानगरपालिकांच्या एकूण जमेच्या ५९ टक्के होती.

४.३७.३ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा २००५-०६ या वर्षातील (बेस्ट उपक्रम वगळून) एकूण खर्च ७,१०० कोटी रुपये होता व तो राज्यातील सर्व महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चाच्या ५८ टक्के होता.

४.३७.४ बेस्ट उपक्रमाची २००५-०६ या वर्षातील एकूण जमा २,३६६ कोटी रुपये इतकी होती. त्यापैकी विद्युत् पुरवठा विभागाचा हिस्सा ६४ टक्के इतका होता. विद्युत् पुरवठा विभागाला २००५-०६ या वर्षात ७२ कोटी रुपये इतका नफा झाला असला तरी बेस्ट उपक्रमाची एकूण तूट १७९ कोटी रुपये इतकी होती.

४.३७.५ २००१ च्या जनगणनेनुसार बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्या १.१९ कोटी होती. राज्यातील सर्व २२ महानगरपालिकांच्या लोकसंख्येच्या ती ४१ टक्के होती. २००५-०६ या वर्षातील मुंबई महानगरपालिकेची दरडोई जमा (बेस्ट उपक्रम वगळून) ६,४१९ रुपये होती व इतर सर्व महानगरपालिकांच्या बाबतीत दरडोई जमा फक्त २,७८३ रुपये होती. तत्सम दरडोई खर्चाच्या रकमा अनुक्रमे ५,९६६ रुपये आणि २,७५५ रुपये होत्या.

नगरपरिषदा

४.३८ सर्व नगरपरिषदांची २००५-०६ या वर्षातील एकूण जमा १,५०२ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६ टक्क्यांनी जास्त होती. यात 'अ' वर्ग नगरपरिषदांचा हिस्सा २९ टक्के, 'ब' वर्ग ३७ टक्के व 'क' वर्ग ३४ टक्के होता. सर्व नगरपरिषदांच्या एकूण जमेमध्ये कर, शुल्क आणि भाडे यांचा हिस्सा २७ टक्के, शासकीय अनुदानांचा हिस्सा ५९ टक्के आणि ठेवी व कर्जांचा हिस्सा ९ टक्के होता.

४.३८.१ सर्व नगरपरिषदांचा २००५-०६ वर्षातील एकूण खर्च १,४२९ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५ टक्क्यांनी जास्त होता. एकूण खर्चापैकी २९ टक्के 'अ' वर्ग, ३८ टक्के 'ब' वर्ग व ३३ टक्के खर्च 'क' वर्ग नगरपरिषदांनी केला. सर्व नगरपरिषदांच्या एकूण खर्चापैकी ३४ टक्के खर्च आस्थापनेवर, १८ टक्के बांधकामांवर, ८ टक्के पाणीपुरवठ्यावर व १० टक्के खर्च कर्जसेवांवर झाला.

नगरपंचायती व कटक मंडळे

४.३९ राज्यात ३१ मार्च, २००६ रोजी तीन नगरपंचायती असून २००५-०६ मधील त्यांची एकूण जमा ९.९२ कोटी रुपये व एकूण खर्च १२.१९ कोटी रुपये इतका होता.

४.४० राज्यात ३१ मार्च, २००६ रोजी सात कटक मंडळे असून त्यांची २००५-०६ मधील एकूण जमा व एकूण खर्च अनुक्रमे १६२.२० कोटी रुपये १४३.६२ कोटी रुपये इतका होता.

राज्य उत्पन्न

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न २००६-०७ : पूर्वानुमान

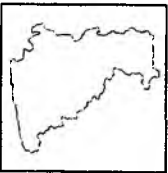
५.१ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सुधारित मालिकेवर आधारित केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने प्रसिध्द केलेल्या पूर्वानुमानानुसार २००६-०७ मध्ये स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात म्हणजेच एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात ९.२ टक्के एवढी वाढ अपेक्षित आहे तर २००५-०६ मध्ये ही वाढ ९.० टक्के इतकी होती.

दशाच्या अर्थव्यवस्थेतील ही वाढ मुख्यत्वे वस्तुनिर्माण व सेवा क्षेत्रातील वाढीमुळे होत आहे. प्राथमिक क्षेत्राची वाढ २.९ टक्के अपेक्षित असून कृषि, वन उद्योग आणि मासेमारी या उपक्षेत्रात २००५-०६ मध्ये झालेल्या ६.० टक्के वाढीच्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये २.७ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित आहे. द्वितीय क्षेत्रात २००६-०७ मध्ये १०.४ टक्के वाढ अपेक्षित असून ही वाढ प्रामुख्याने वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील ११.३ टक्के इतक्या वाढीमुळे आहे. तृतीय क्षेत्रात ११.२ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित असून ती प्रामुख्याने व्यापार, हॉटेल्स व उपहारगृहे, वाहतूक आणि दळणवळण या क्षेत्रातील १३.० टक्के इतक्या भरीव वाढीमुळे अपेक्षित आहे.

२००६-०७ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील वाढीचे अपेक्षित वृद्धिदर

(टक्के)

क्षेत्र	भारत	महाराष्ट्र
प्राथमिक	२.९	६.६
द्वितीय	१०.४	९.४
तृतीय	११.२	९.९
एकूण	९.२	९.३

५.२ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार या अगोदरच्या १९९३-९४ पायाभूत वर्षाऐवजी १९९९-२००० या पायाभूत वर्षावर आधारित राज्य उत्पन्नाची नवीन मालिका सुरु करण्यात आली आहे. महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पन्नाचे, २००६-०७ चे पूर्वानुमान हे कृषि व औद्योगिक उत्पादनातील अपेक्षित

वाढीची पातळी आणि वाहतूक, दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपहारगृहे, स्थावर मालमत्ता व व्यवसाय सेवा इ. सारख्या प्रमुख क्षेत्रातील कामगिरी विचारात घेऊन तयार करण्यात आले आहेत. स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न २००६-०७ मध्ये ९.३ टक्के एवढ्या जोमदार दराने वाढेल असं अपेक्षित आहे त्या तुलनेत २००५-०६ मधील ही वाढ ९.२ टक्के होती. ही लक्षणीय वाढ अनुकूल पाऊस, वस्तुनिर्माण आणि सेवा क्षेत्रातील सातत्यपूर्ण वाढीमुळे अपेक्षित आहे. कृषि क्षेत्रात २००५-०६ च्या तुलनेत २००६-०७ मध्ये ७.० टक्के इतकी उच्च वाढ अपेक्षित असून परिणामी प्राथमिक क्षेत्राची वाढ ६.६ टक्के अपेक्षित आहे. द्वितीय क्षेत्राची २००६-०७ मध्ये ९.४ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित असून ही वाढ मुख्यतः वस्तुनिर्माण (७.९ टक्के) व बांधकाम (१६.१ टक्के) या उपक्षेत्रातील वाढीमुळे आहे. तथापि, सेवाक्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेतील सर्वात वर्धिष्णू क्षेत्र ठरले असून २००६-०७ मध्ये त्यात ९.९ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित आहे.

स्थूल राज्य उत्पन्न २००५-०६

५.३ प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००५-०६ मधील स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न ३,३९,४२५ कोटी रुपये असून ते २००४-०५ मधील ३,१०,८३७ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ९.२ टक्क्यांनी जास्त आहे. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचा तत्सम वृद्धिदर ९.० टक्के होता. राज्यात सर्वदूर व समाधानकारक झालेल्या पावसामुळे, खरीप व रब्बी या दोन्ही पिकांच्या उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे अगोदरच्या वर्षाच्या तुलनेत प्राथमिक क्षेत्रात ६.५ टक्के इतकी भरीव वाढ झाली. वस्तुनिर्माण व बांधकाम या उपक्षेत्रातील भरीव वाढीमुळे द्वितीय क्षेत्र ९.७ टक्के इतकी वाढ दर्शविते. दळणवळण ११.८ टक्के, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे १०.६ टक्के, स्थावर मालमत्ता व व्यवसाय सेवा १०.२ टक्के अशा लक्षणीय वाढीमुळे २००५-०६ मध्ये तृतीय क्षेत्रात ९.६ टक्के इतकी वाढ होऊन ते अर्थव्यवस्थेतील वर्धिष्णू क्षेत्र ठरले आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वार्षिक वृद्धिदर तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिले आहेत.

५.४ प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे चालू किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न २००५-०६ मध्ये ४,३२,४१३ कोटी रुपये होते व ते २००४-०५ च्या तुलनेत १४.१ टक्क्यांनी जास्त होते. स्थूल राज्य

तक्ता क्र. ५.१

महाराष्ट्राचे स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार स्थूल राज्य
उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर

क्षेत्र	आधिच्या वर्षाच्या तुलनेत बदलाची टक्केवारी	
	२००४-०५*	२००५-०६@
प्राथमिक क्षेत्र	(-)४.८	६.५
कृषि	(-)५.१	६.६
वन संवर्धन व ऑडके पाडणे	(-)११.१	३.२
मासेमारी	(-)५.०	११.९
खाण आणि दगड खाणकाम	५.१	५.३
द्वितीय क्षेत्र	५.५	९.७
वस्तुनिर्माण : (अ) नोंदणीकृत	(-)२.१	१०.२
(ब) अनोंदणीकृत	७.४	६.१
बांधकाम	२४.०	१३.०
वीज, गॅस व पाणीपुरवठा	६.२	६.९
तृतीय क्षेत्र	१३.२	९.६
रेल्वे	७.२	८.४
वाहतूक व साठवण	९.१	७.४
दळणवळण	१५.८	११.८
व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	२२.९	१०.६
बँका व विमा उद्योग	१०.६	८.४
स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची		
मालकी व व्यवसाय सेवा	११.६	१०.२
सार्वजनिक प्रशासन	९.४	१३.५
इतर सेवा	४.६	६.८
एकूण (स्थूल राज्य उत्पन्न)	८.३	९.२

* अस्थायी @ प्रारंभिक

उत्पन्नाबाबत क्षेत्रनिहाय तपशील तक्ता क्र. ५.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ५.२

महाराष्ट्राचे क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य उत्पन्न

(कोटी रुपये)

वर्ष	प्राथमिक	द्वितीय	तृतीय	एकूण
चालू किंमतीनुसार				
१९९९-००	४०,८३६	७१,३६९	१,३५,२५२	२,४७,४५७
२०००-०१	४०,२२३	६६,७८४	१,४३,६३५	२,५०,६४२
२००१-०२	४४,५७२	६८,८६९	१,५७,८५२	२,७१,२९३
२००२-०३	४५,४६६	७८,७२८	१,७५,०८५	२,९९,२७९
२००३-०४	५०,१३७	९१,९८८	१,९५,३७०	३,३७,४९५
२००४-०५	५०,३१५	१,००,९३६	२,२७,५८८	३,७८,८३९
२००५-०६	५६,९७१	१,१७,५००	२,५७,९४२	४,३२,४१३
स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार				
२०००-०१	३९,३५१	६४,०५१	१,३७,८९९	२,४१,३०१
२००१-०२	४२,१३२	६३,१८१	१,४५,२४१	२,५०,५५४
२००२-०३	४२,६४३	६९,४८१	१,५६,०९९	२,६८,२२३
२००३-०४	४५,२११	७६,०४३	१,६५,६५०	२,८६,९०४
२००४-०५	४३,०४६	८०,२१४	१,८७,५७७	३,१०,८३७
२००५-०६	४५,८५४	८७,९६०	२,०५,६११	३,३९,४२५

दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न

५.५ स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्नात २००४-०५ च्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये ७.५ टक्के इतकी वाढ झाली तर चालू किंमतीनुसार ही वाढ १२.४ टक्के होती. दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्नाबाबत तपशील तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्र. ५.३

महाराष्ट्राचे दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न

(रुपये)

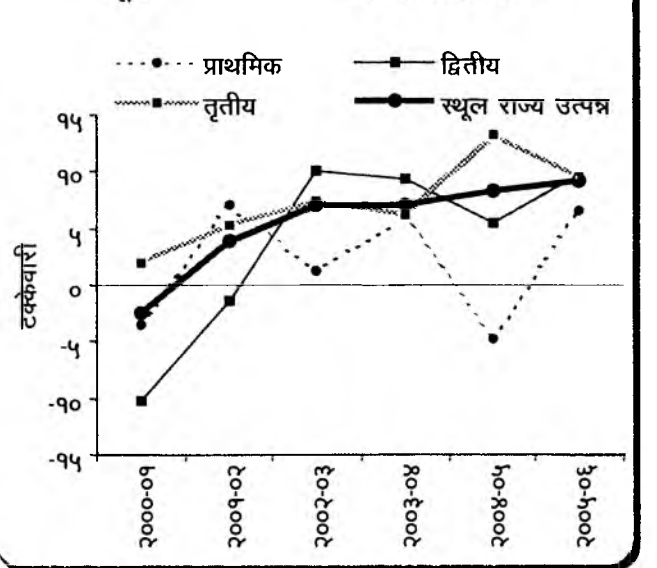
वर्ष	चालू किंमतीनुसार	स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार	
		दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न	निर्देशांक
१९९९-००	२६,२१७	२६,२१७	१००.०
२०००-०१	२६,०६३	२५,०९२	९५.७
२००१-०२	२७,७०४	२५,५८६	९७.६
२००२-०३	३०,११७	२६,९९२	१०३.०
२००३-०४	३३,४२६	२८,४१६	१०८.४
२००४-०५	३६,९३६	३०,३०६	११५.६
२००५-०६	४१,५१४	३२,५८७	१२४.३

वाढीचे कल

५.६ १९९९-२००० ते २००५-०६ या सहा वर्षांच्या काळात स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ५.८ टक्के होता. या कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्न ४.१ टक्के इतक्या वार्षिक वृद्धिदराने वाढले. या कालावधीत प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचे वृद्धिदर अनुक्रमे २.२ टक्के, ४.६ टक्के आणि ७.४ टक्के होते.

५.७ स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार मागील सहा वर्षांतील राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल अर्थव्यवस्थेतील तीनही क्षेत्रात एकसारखा नव्हता. प्राथमिक क्षेत्रातील १९९९-२००० मधील उत्पन्न ४०,८३६ कोटी रुपयांवरून २००५-०६ मध्ये ४५,८५४ कोटी रुपयांपर्यंत (१२.३ टक्के) वाढले. २०००-०१ व २००४-०५ या वर्षांतील अवर्षणाच्या

स्थूल राज्य उत्पन्नातील क्षेत्रवार वाढीचे कल

परिस्थितीमुळे प्राथमिक क्षेत्राचा वृद्धिदर ऋण होता, त्यामुळे प्राथमिक क्षेत्राच्या वाढीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. राज्याची अर्थव्यवस्था लक्षणीयरीत्या वृद्धिंगत होण्यासाठी कृषि क्षेत्राचा वृद्धिदर सातत्याने वाढत राहिल यासाठी जाणीवपूर्वक सनियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. याच काळात द्वितीय क्षेत्रात ७१,३६९ कोटी रुपयांवरून ८७,९६० कोटी रुपये (२३.२ टक्के) इतकी वाढ झाली, तर तृतीय क्षेत्रातील उत्पन्नात १,३५,२५२ कोटी रुपयांवरून २,०५,६११ कोटी रुपये (५२.० टक्के) इतकी भरवी वाढ झाली. २०००-०१ व २००१-०२ ही वर्षे वगळता या काळात द्वितीय क्षेत्रात वाढ दिसून आली. तृतीय क्षेत्रात देखील १९९९-२००० ते २००५-०६ या कालावधीतील वाढ २.० ते १३.२ टक्के इतक्या दरम्यान दिसून आली. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वार्षिक वृद्धिदर तक्ता क्र. ५.४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ५.४

स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

वर्ष	प्राथमिक	द्वितीय	तृतीय	स्थूल राज्य उत्पन्न
२०००-०१	(-) ३.६	(-) १०.३	२.०	(-) २.५
२००१-०२	७.१	(-) १.४	५.३	३.८
२००२-०३	१.२	१०.०	७.५	७.१
२००३-०४	६.०	९.४	६.१	७.०
२००४-०५	(-) ४.८	५.५	१३.२	८.३
२००५-०६	६.५	९.७	९.६	९.२

५.८ वरील तक्त्यावरून दिसून येते की, नजीकच्या काळात द्वितीय व तृतीय ही क्षेत्रे लवकरच दोन अंकी वृद्धिदर साध्य करतील. यावरून महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही जोमदारपणे उच्च वाढीच्या दिशेने वाटचाल करीत असल्याचा निष्कर्ष काढणे शक्य आहे. तथापि, राज्य अर्थव्यवस्थेचा उच्च वृद्धिदर टिकविण्यासाठी पायाभूत क्षेत्राचा विकास होणे आवश्यक असून त्यासाठी एकत्रित प्रयत्नाची आवश्यकता आहे.

५.९ अर्थव्यवस्थेचा नियोजनबद्ध विकास करणे हे शासनाचे उत्तरदायित्व आहे. स्थूल राज्य उत्पन्न हे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या पातळीची मोजदाद करण्याचा सर्वसमावेशक निर्देशक आहे, त्यामुळे विविध पंचवार्षिक योजनांच्या काळात राज्याच्या स्थूल उत्पन्नात झालेल्या वाढीचे सातत्याने मोजमाप व सनियंत्रण करणे क्रमप्राप्त ठरते. आठव्या, नवव्या व दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात स्थूल राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर अनुक्रमे ६.९ टक्के, ३.२ टक्के व ८.५ टक्के इतका होता. पंचवार्षिक योजनांच्या कालावधीतील क्षेत्रनिहाय स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वृद्धिदर तक्ता क्रमांक ५.५ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता क्र. ५.५

स्थूल राज्य उत्पन्नाचे योजना/क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर

(टक्के)

पं. वा. यो.	प्राथमिक	द्वितीय	तृतीय	एकूण
८ वी	४.९	७.७	७.२	६.९
९ वी	३.७	(-) २.८	६.३	३.२
१० वी *	२.९	८.३	१०.०	८.५

* अदाजित

राज्य उत्पन्न

५.१० प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे २००५-०६ मधील चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न, म्हणजेच निव्वळ राज्य उत्पन्न, ३,८६,२४१ कोटी रुपये होते व ते २००४-०५ च्या तुलनेत १४.२ टक्क्यांनी जास्त होते. प्राथमिक क्षेत्रातील निव्वळ उत्पन्नात १३.३ टक्के वाढ झाली तर द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात अनुक्रमे १६.९ टक्के आणि १३.३ टक्के इतकी वाढ झाली.

५.११ स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार २००५-०६ मध्ये राज्य उत्पन्न ३,०२,९५२ कोटी रुपये अंदाजित आहे व ते २००४-०५ मधील २,७७,३३९ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ९.२ टक्क्यांनी जास्त आहे. ही वाढ प्राथमिक क्षेत्रातील ६.५ टक्के, द्वितीय क्षेत्रातील ९.९ टक्के व तृतीय क्षेत्रातील ९.६ टक्के इतक्या वाढांच्या परिणामी झालेली आहे.

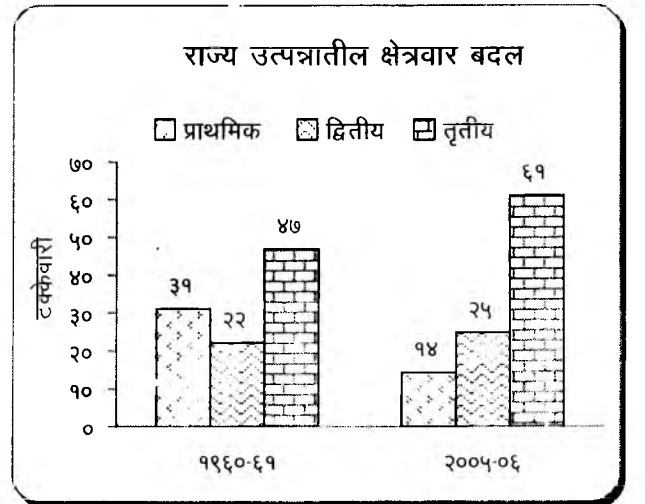
दरडोई राज्य उत्पन्न

५.१२ स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्नात (दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न) २००४-०५ च्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये ७.६ टक्के वाढ झाली, तर चालू किंमतीनुसार ही वाढ १२.४ टक्के झाली.

राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

५.१३ चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागणोवरून २००५-०६ मध्ये प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे १४.० टक्के, २४.६ टक्के व ६१.४ टक्के असल्याचे दिसून येते. १९९९-२००० या वर्षात तत्सम वाटा अनुक्रमे १७.५ टक्के, २६.२ टक्के व ५६.३ टक्के इतका होता.

५.१४ १९६०-६१ ते २००५-०६ या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागणीत लक्षणीय बदल झाले आहेत. या ४५ वर्षांच्या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा ३१ टक्क्यांवरून १४ टक्क्यांपर्यंत खाली आला, तर द्वितीय क्षेत्राचा वाटा २२ ते ३१ टक्क्यांच्या दरम्यान राहिला, मात्र, तृतीय क्षेत्राचा वाटा ४७ टक्क्यांवरून ६१ टक्के इतका वाढला. याप्रमाणे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा

सातत्याने कमी होवून तो तृतीय क्षेत्राच्या दिशेने स्थलांतरीत होत आहे. तर द्वितीय क्षेत्राचा वाटा जवळपास तेवढाच राहिला. राज्य उत्पन्नाची दशवार्षिक क्षेत्रवार विभागणी तक्ता क्र. ५.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ५.६
राज्य उत्पन्नाची दशवार्षिक क्षेत्रवार विभागणी
(टक्के)

वर्ष	प्रार्थमिक	द्वितीय	तृतीय
१९६०-६१	३१	२२	४७
१९७०-७१	२२	२८	५०
१९८०-८१	२३	३०	४७
१९९०-९१	२१	३१	४८
२०००-०१	१७	२४	५९
२००५-०६	१४	२५	६१

आंतरराज्य तुलना

५.१५ भारतातील प्रमुख राज्यांचे २००४-०५ या वर्षातील चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न आणि १९९९-२००० ते २००४-०५ या कालावधीतील राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे सरासरी वार्षिक वृद्धिदर तक्ता क्र. ५.७ मध्ये देण्यात आले आहेत. राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न या दोन्हीच्याही बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यात महाराष्ट्र राज्य हे प्रथम क्रमांकावर होते.

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

स्थूल राष्ट्रीय व राज्य उत्पन्न

५.१६ चालू किमतीनुसार २००५-०६ मध्ये अंदाजित स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न ३२,५०,९३२ कोटी रुपये होते व ते २००४-०५ मधील २८,५५,९३३ कोटी रुपये स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा १३.८ टक्क्यांनी अधिक होते. स्थूल राज्य उत्पन्नातील तत्सम कालावधीतील वाढ १४.१ टक्के इतकी होती.

राष्ट्रीय उत्पन्न व राज्य उत्पन्न

५.१७ चालू किमतीनुसार २००५-०६ मध्ये अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न (निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न) २८,४६,७६२ कोटी रुपये असून ते २००४-०५ मधील २५,०१,०६७ कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा १३.९ टक्क्यांनी अधिक होते. राज्य उत्पन्नातील तत्सम वाढ १४.२ टक्के इतकी होती. २००५-०६ मध्ये चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न २५,७१६ रुपये होते, तर दरडोई राज्य उत्पन्न ३७,०८१ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण राज्यातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण आणि तृतीय क्षेत्रांचे प्राबल्य हे होय. २००४-०५ च्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ९.१ टक्के वाढ तर राज्य उत्पन्नात ९.२ टक्के वाढ दिसून आली.

तक्ता क्र. ५.७

प्रमुख राज्यांचे राज्य उत्पन्न, दरडोई राज्य उत्पन्न आणि वार्षिक सरासरी वृद्धिदर

राज्य	चालू किमतीनुसार (२००४-०५)		वार्षिक सरासरी वृद्धिदर (टक्के)	
	निव्वळ राज्य उत्पन्न (कोटी रुपये)	दरडोई राज्य उत्पन्न (रु.)	राज्य उत्पन्न	दरडोई राज्य उत्पन्न
महाराष्ट्र	३,३८,२५४	३२,९७९	५.२*	३.४*
हरयाणा	७३,६४५	३२,७१२	६.८	४.७
पंजाब	७९,०१०	३०,७०१	३.९	२.४
केरळ	९८,२०२	२९,६९३	९.९*	५.४*
गुजरात	१,५२,५१६	२८,३५५	८.०	६.०
हिमाचल प्रदेश	१७,८८४	२७,४८६	६.०	४.२
तामिळनाडू	१,६७,१८३	२५,९६५	३.०	२.१
कर्नाटक	१,३२,१९८	२३,९४५	५.४	४.१
आंध्र प्रदेश	१,८९,२७४	२३,८०७	६.१*	५.०*
भारत	२५,०१,०६७	२२,९४६	५.८*	४.०*
पश्चिम बंगाल	१,८९,४८९	२२,४९७	७.१	५.७
मध्य प्रदेश	९१,४३२	१४,०६९	२.९	०.८
ओरिसा	५२,२४०	१३,६०१	६.१	४.८
उत्तर प्रदेश	२,०५,१७३	११,४७३	४.०	१.८
बिहार	५१,१९४	५,७७२	३.५	१.४

* वृद्धिदर स्थिर १९९९-२००० किमतीनुसार. उर्वरित वृद्धिदर स्थिर १९९३-९४ च्या किमतीनुसार.

५.१८ राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वृद्धिदर तक्ता क्र. ५.८ मध्ये दिले आहेत. त्यावरून वर्ष २००२-०३, २००४-०५ व २००५-०६ मध्ये राज्य उत्पन्नातील वृद्धिदर हे राष्ट्रीय उत्पन्नातील वृद्धिदरापेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्र राज्याने राष्ट्रीय उत्पन्नातील १३ टक्के वाट्यासह, देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील आपले आघाडीवरील स्थान सातत्याने कायम राखले आहे, हे गौरवास्पद आहे.

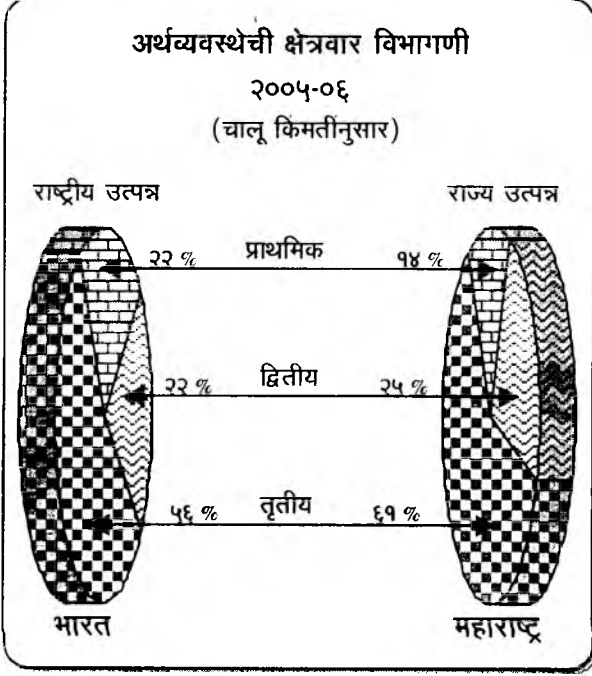
तक्ता क्र. ५.८

राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वृद्धिदर

(टक्के)

वर्ष	राज्य उत्पन्न	दरडोई राज्य उत्पन्न	राष्ट्रीय उत्पन्न	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न
२०००-०१	(-)३.३	(-)५.१	३.७	१.९
२००१-०२	४.०	२.१	५.८	३.९
२००२-०३	७.४	५.८	३.५	१.९
२००३-०४	७.२	५.५	८.८	७.०
२००४-०५	८.७	७.०	७.३	५.७
२००५-०६	९.२	७.६	९.१	७.४

५.१९ चालू किमतीनुसार २००५-०६ या वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २२.० टक्के, २२.३ टक्के व ५५.७ टक्के होता. याच कालावधीत राज्य उत्पन्नात तत्सम वाटा अनुक्रमे १४.० टक्के, २४.६ टक्के व ६१.४ टक्के होता.

५.२० चालू व स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न, राज्य उत्पन्न आणि चालू व स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न यांच्याबाबतचा क्षेत्रनिहाय तपशील या प्रकाशनातील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १३ ते १८ मध्ये दर्शविला आहे.

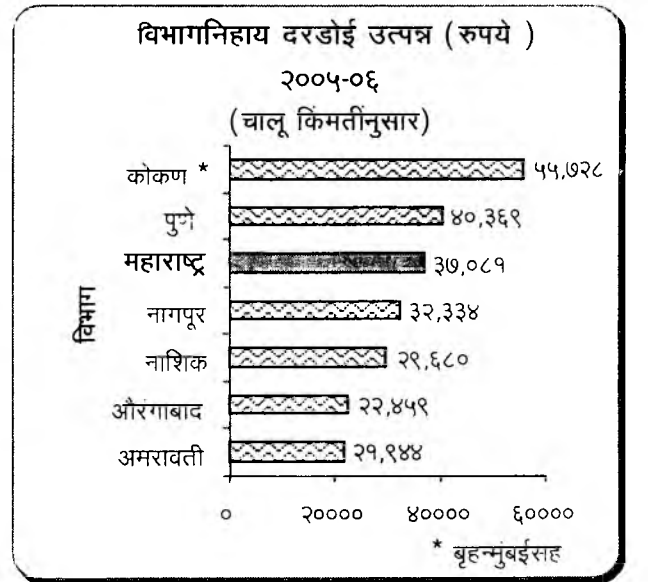
जिल्हा उत्पन्न - महाराष्ट्र

५.२१ राज्य उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता वापरण्यात येणाऱ्या पध्दतीप्रमाणेच 'उत्पन्न स्रोत पध्दती' या संकल्पनेचा अवलंब करून जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्यात आले आहेत. त्यामुळे राज्य उत्पन्न अंदाजातील सर्व अंगभूत मर्यादा जिल्हा उत्पन्न अंदाजाबाबतही लागू पडतात. जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अचूक अंदाज करण्यासाठी 'जिल्ह्यात संचयित होणारे उत्पन्न' ही संकल्पना वापरणे अधिक योग्य असले तरी जिल्हास्तरावरील आर्थिक उलाढालीचा परिणाम जिल्ह्यापुरताच मर्यादित रहात नसल्याने तसेच संबंधित जिल्ह्याला बाहेरून प्राप्त हाणान्या व संबंधित जिल्ह्यातून बाहेर जाणाऱ्या उत्पन्नाचे मोजमाप पूर्णतः करणे शक्य नसल्याने सदर पध्दतीचा वापर करता येत नाही.

जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता लागणारी जिल्हावार मूलभूत माहिती अजूनही समाधानकारकरित्या उपलब्ध नाही. वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता बहुतांश आकडेवारी उपलब्ध आहे, मात्र इतर क्षेत्राकरिता आकडेवारी अतिशय अल्प प्रमाणात उपलब्ध आहे, त्यामुळे ज्या क्षेत्राकरिता जिल्हास्तरावरील आकडेवारी उपलब्ध आहे, त्या क्षेत्राकरिता राज्य उत्पन्न अंदाज तयार करण्याची कार्यपध्दती अवलंबून जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार केले आहेत. ज्या क्षेत्राकरिता अशी माहिती उपलब्ध नाही, त्या क्षेत्राकरिता जिल्हावार अनुरूप असे निर्देशांक वापरून त्याआधारे राज्यस्तरावरील उत्पन्नाचे जिल्ह्यांमध्ये वाटप करण्यात आले आहे. आकडेवारीच्या उपलब्धतेचा अभाव, अनुरूप निर्देशांकांचा वापर तसेच अंदाज तयार करण्याच्या पध्दतीमधील विविध मर्यादा या सर्वांमुळे जिल्हा उत्पन्नाचे अचूक अंदाज बांधण्यामध्ये मर्यादा येत असल्याने, हे अंदाज ढोबळ मानाने जिल्ह्यातील उत्पन्नाची पातळी अजमाविण्याकरिता वापरावेत. जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज हे या प्रकाशनातील भाग - २ मधील तक्ता क्र. १९ मध्ये दिलेले आहे.

दरडोई निव्वळ जिल्हा उत्पन्न

५.२२ २००५-०६ मधील चालू किमतीनुसार जिल्हावार निव्वळ दरडोई उत्पन्नाचा विचार करता बृहन्मुंबईचे दरडोई उत्पन्न राज्यात सर्वाधिक म्हणजे ६५,६२५ रुपये इतके होते. त्या खालोखाल पुणे (५४,५३९ रुपये), ठाणे (५२,४७४ रुपये), रायगड (४३,५४७ रुपये) व नागपूर (४२,०१६ रुपये) या जिल्ह्यांचा क्रम लागतो. तथापि, नंदुरबार जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न सर्वांत कमी (१५,७६६ रुपये) होते.

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६.१ जागितकौकरण, वित्तिय अविनियमन आणि तंत्रज्ञानातील सुधार याचा वित्तीय परिदृश्यावर अलिकडील वर्षात मोठा परिणाम झाला आहे. व्याजदरातील अविनियमनामुळे वित्तीय व्यवस्थेतील स्पर्धात्मक गुणवत्ता व संसाधान वितरण प्रक्रियेत सुधार होण्यास मदत झाली आहे. वित्त क्षेत्रातील तंत्रज्ञान सुधारांमुळे उत्पादनात नाविन्य येण्यास आणि प्रक्रियेस वेग मिळण्यास मदत झाली असून कार्यक्षमता व व्याप्ति वाढ झाली आहे. ठेवीचे संकलन, तसेच विविध क्षेत्रांसाठी पतपुरवठा करून आर्थिक विकास साधण्यात देशातील वित्तीय संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

६.२ भारतातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची विभागणी त्यांच्या मालकीचे स्वरूप आणि/किंवा कामाचे स्वरूप यावरून वेगवेगळ्या पाच गटात करण्यात आली आहे. त्यामध्ये १) स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या संलग्न बँका, २) राष्ट्रीयीकृत बँका, ३) विदेशी बँका, ४) प्रादेशिक ग्रामीण बँका व ५) इतर अनुसूचित वाणिज्यिक बँका यांचा समावेश आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये ह्या संस्था महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावित आहेत. वाणिज्यिक बँकांनी त्यांचे व्यवहार बळकट करण्यासाठी विविध योजनांचा अंगीकार केला आहे. महाराष्ट्र आणि भारतातील बँकांच्या कार्यालयांची ३० सप्टेंबर, २००६ नुसार गटनिहाय संख्या तक्ता क्र. ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.१

बँक कार्यालयांची संख्या

गट	ऑक्टोबर २००६ अखेर		
	महाराष्ट्र	भारत	हिस्सा (%)
स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या संलग्न बँका	१,०७६	१३,९००	७.७
राष्ट्रीयीकृत बँका	३,९०७	३४,२०३	११.४
विदेशी बँका	६७	२४५	२७.४
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	५७०	१४,४०३	४.०
इतर अनुसूचित वाणिज्यिक बँका	९३४	६,६३१	१४.१
एकूण	६,५५४	६९,३८२	९.५

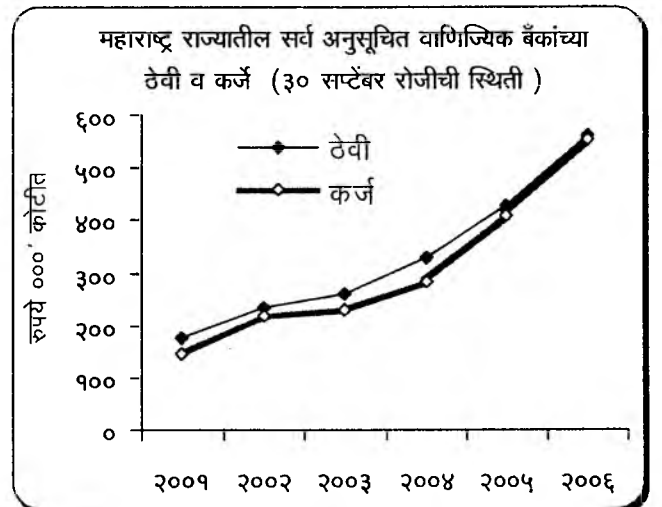
६.३ महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांची ३० सप्टेंबर, २००६ रोजी एकूण संख्या ६,५५४ होती व ती भारतातील सर्व

वाणिज्यिक बँक कार्यालयांच्या (६९,३८२) ९.५ टक्के होती. भारतातील एकूण विदेशी बँक कार्यालयांपैकी २७.४ टक्के बँक कार्यालये महाराष्ट्रात आहेत.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

६.४ आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत (१.८ टक्के) राज्यातील बँक कार्यालयांच्या संख्येत एक वर्षात १.७ टक्के इतकी वाढ झाली. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांपैकी ३१ टक्के कार्यालये ग्रामीण भागात, १९ टक्के कार्यालये निमनागरी (लोकसंख्या १०,००० व त्यापेक्षा जास्त परंतु एक लाखपेक्षा कमी) भागात, तर ५० टक्के कार्यालये नागरी भागात होती. राज्याच्या नागरी भागातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ४८ टक्के बँक कार्यालये एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होती. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ग्रामीण, निमनागरी आणि नागरी भागांत अनुक्रमे ४४, २२ आणि ३४ टक्के बँक कार्यालये होती. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या ३० सप्टेंबर, २००६ रोजी ६.१ इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम संख्येइतकीच होती.

६.५ बँकांकील ३० सप्टेंबर २००६ रोजी असणा-या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठा या दोन्हीबाबत महाराष्ट्राचा भारतात पहिला क्रमांक लागतो. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांच्या संख्येमध्ये राज्याचा हिस्सा जरी ९.५ टक्के इतका असला तरी एकूण ठेवींमध्ये व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये राज्याचा हिस्सा मोठा म्हणजे अनुक्रमे २५

व ३३ टक्के इतका होता. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी ३० सप्टेंबर, २००६ रोजी ५,६०,७५० कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षांपेक्षा ३२ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ३५ टक्के अशी भरीव वाढ होऊन तो ५,५५,५४४ कोटी रुपये इतका झाला. अखिल भारतीय स्तरावरील बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे २२ टक्के व ३० टक्के इतकी होती.

६.६ राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व पतपुरवठा ३० सप्टेंबर, २००६ अखेर अनुक्रमे २९,११५ कोटी रुपये व २२,७६४ कोटी रुपये इतका होता आणि आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये अनुक्रमे ८ टक्के व २५ टक्के इतकी वाढ दिसून आली. देशातील ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकूण ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे २५ टक्के व १८ टक्के इतकी होती. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या राज्यातील एकूण शाखांपैकी ५० टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निमनागरी भागात असल्या तरी एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा हिस्सा अनुक्रमे केवळ ५ टक्के आणि ४ टक्के इतकाच होता. सप्टेंबर, २००६ अखेरीस संपणा-या मागील पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील या बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये दुपटीने वाढ झाली.

६.७ राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांच्या संख्येमध्ये एकट्या बृहन्मुंबईचा हिस्सा २४ टक्के होता. तथापि, ठेवी व पतपुरवठ्यातील हिस्सा अनुक्रमे ८१ व ८७ टक्के इतका जास्त होता.

६.८ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठ्याचा सविस्तर तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्र. २० मध्ये दिला आहे.

६.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३० सप्टेंबर, २००६ रोजी दरडोई ठेवीची रक्कम ५१,८८९ रुपये होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम रकमेच्या (२०,०३३ रुपये) दुपटीपेक्षा जास्त होती. राज्यातील ह्या बँकांचा दरडोई पतपुरवठा ५१,४१० रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेच्या (१४,६२२ रुपये) तिपटीपेक्षा अधिक होता. बृहन्मुंबई वगळता, राज्यातील दरडोई ठेवी व पतपुरवठा अनुक्रमे केवळ १०,९२६ रुपये आणि ७,०४९ रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम दरडोई रकमांच्या जवळजवळ निम्मा होता.

६.१० राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण सप्टेंबर, २००६ अखेर ९९ टक्के इतके होते, तर आधीच्या वर्षी ते ९६ टक्के होते. बृहन्मुंबईतील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण सप्टेंबर, २००६ अखेर १०७ टक्के इतके बरेच जास्त होते. ग्रामीण व निमनागरी भागातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील एकत्रित पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण ६२ टक्के होते, तर आधीच्या वर्षी ते ६८ टक्के इतके होते. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी असलेले

प्रमाण (९९ टक्के) हे अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम प्रमाणापेक्षा (७३ टक्के) बरेच जास्त होते.

६.११ एकूण येणे कर्जांमध्ये, स्टेट बँक ऑफ इंडिया व तिच्या संलग्न बँका आणि राष्ट्रीयकृत बँकांचा एकत्रित वाटा ६३.३ टक्के होता. राज्यातील सर्व वाणिज्यिक बँकांचे गटनिहाय येणे कर्जे तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता क्र. ६.२

महाराष्ट्रातील संस्थानिहाय येणे कर्जे

(रुपये कोटीत)

प्रकार	३१ मार्च, २००४ रोजी		३१ मार्च, २००५ रोजी	
	येणे कर्जे	एकूणशी टक्केवारी	येणे कर्जे	एकूणशी टक्केवारी
स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि तिच्या संलग्न बँका	३५,९५८	१७.०	४९,३९९	१७.०
राष्ट्रीयकृत बँका	९६,३०३	४५.४	१,३४,१७३	४६.३
विदेशी बँका	२६,६११	१२.६	३१,८१७	११.००
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७७१	०.४	९५१	०.३
इतर अनुसूचित वाणिज्यिक बँका	५२,१०८	२४.६	७३,७६०	२५.०४
एकूण	२,११,७५१	१००.०	२,९०,१००	१००.०

६.१२ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ३१ मार्च, २००५ रोजी एकूण येणे कर्जे २,९०,१०० कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षांपेक्षा ३७ टक्क्यांनी जास्त होती. देशातील एकूण येणे कर्जांमध्ये ३१ मार्च, २००५ रोजी महाराष्ट्र राज्याचा हिस्सा २५.२ टक्के इतका होता व तो इतर राज्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक होता. मार्च, २००५ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण येणे कर्जांमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ३५.० टक्के इतका मोठा होता, त्या खालोखाल व्यक्तिगत कर्जांचा वाटा १५.८ टक्के होता. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्राचा वाटा फक्त ४.३ टक्के इतका होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागार, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे कर्जांमधील वाटा ३.२ टक्के होता. उपलब्ध आकडेवारीवर आधारित राज्यातील अनुसूचित बँकांच्या क्षेत्रवार येणे कर्जांचा तपशील तक्ता क्र. ६.३ मध्ये दिला आहे.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

६.१३ वार्षिक ग्रामीण पतपुरवठा वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या हेतूने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सेवा क्षेत्र पध्दती (सर्व्हिस एरिया अॅप्रॉच) ही योजना कार्यान्वित केली आहे. ह्या सेवा क्षेत्र पध्दतीनुसार खेड्यांच्या एका समूहातील ग्रामीण जनतेच्या पतपुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा पुरविण्याचे काम एकाच वित्तीय संस्थेकडे सोपविण्यात येते. या योजनेखाली पतपुरवठा वितरणाची वार्षिक लक्ष्ये वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी एकत्रितपणे साध्य करणे अपेक्षित असते. प्रत्येक

तक्ता क्र. ६.३

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची क्षेत्रवार येणे कर्ज
(रुपये कोटीत)

अनु क्र.	क्षेत्र	३१ मार्च, २००४ रोजी		३१ मार्च, २००५ रोजी	
		येणे कर्ज	एकूणशी टक्केवारी	येणे कर्ज	एकूणशी टक्केवारी
१.	कृषि व संलग्न कार्ये	१०,०१५	४.७	१२,३४६	४.३
२.	खाणकाम व दगड खाणकाम	४,२४८	२.०	५,४४६	१.९
३.	वस्तुनिर्माण *	७५,४२२ (७,८०८)	३५.६ (३.७)	१,०९,६०९ (९,२२०)	३५.० (३.२)
४.	वीज, वायू व पाणीपुरवठा	२,९६०	१.४	५,१५०	१.८
५.	बांधकाम	७,३२९	३.४	१३,३३६	४.५
६.	परिवहन	४,३९५	२.१	४,५०७	१.५
७.	व्यावसायिक व इतर सेवा	१०,७८५	५.१	१३,७९९	४.८
८.	व्यापार	२८,८५७	१३.६	३७,७९७	१३.०
९.	व्यक्तिगत कर्ज	२९,२९१	१३.९	४५,६९७	१५.८
१०.	इतर	३८,४४९	१८.२	५०,५०१	१७.४
एकूण		२,११,७५१	१००.०	२,९०,१००	१००.०

* कंसातील आकडे कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग व इतर लघु उद्योगाचे आहेत.

जिल्ह्यासाठी पतपुरवठा वितरणाचे लक्ष्य जिल्ह्याशी संबंधित अग्रणी बँकेकडून निश्चित करण्यात येते. राज्यामध्ये या योजनेचे सनियंत्रण करण्यासाठी महाराष्ट्र बँक ही निमंत्रक बँक म्हणून कार्यरत आहे. या योजनेअंतर्गत पतपुरवठा वितरणाबाबतची २००५-०६ आणि २००६-०७ या वर्षासाठीची लक्ष्ये व साध्ये तक्ता क्र. ६.४ मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता क्र. ६.४

वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील पतपुरवठ्याचे वितरण

(रुपये कोटीत)

क्षेत्र	२००५-०६			२००६-०७		
	लक्ष्य	साध्य	लाभधारक (संख्या)	लक्ष्य	साध्य (*)	लाभधारक (*) (संख्या)
कृषि व संलग्न कार्ये	८,८०५	७,६७२ (८७)	८,०७,२०५	१२,६०५	५,८४३ (४६)	५,२७,३९०
ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघु उद्योग	९५६	१,०३२ (१०७)	७,९३०	१,३६०	४८३ (३६)	२,८९५
इतर क्षेत्रे	३,०११	४,०२१ (१३३)	४,८४,१२०	४,०६५	२,०७९ (५२)	१,७६,७६९
एकूण	१२,७७२	१२,७२५ (९९)	१२,९९,२५५	१८,०३०	८,४०५ (४४)	७,०७,०५४

टीप : कंसातील आकडे साध्याची टक्केवारी दर्शवितात. * सप्टेंबर २००६ अखेरपर्यंतची स्थिती

६.१४ वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत २००५-०६ मध्ये राज्यामध्ये एकूण १२,७२५ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण १३ लाख लाभधारकांना करण्यात आले व ९९ टक्के लक्ष्यपूर्ती गाठली. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्रांमध्ये ती ८७ टक्के होती. वार्षिक पतपुरवठा योजना २००६-०७ अंतर्गत सप्टेंबर, २००६ अखेरपर्यंत ८,४०५ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण ७.०७ लाख लाभधारकांना करण्यात आले. या लाभधारकांपैकी ५.२७ लाख (६३ टक्के) लाभधारक कृषि व संलग्न कार्ये ह्या क्षेत्रातील होते. वार्षिक पतपुरवठा योजना २००७-०८ अंतर्गत पतपुरवठा वितरणाचे प्रस्तावित लक्ष्य २०,९०० कोटी रुपये इतके ठेवण्यात आले आहे.

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१५ महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च, २००५ रोजी १,४९,१३३ संयुक्त भांडवली संस्था होत्या व त्या मागील वर्षापेक्षा ५.७ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत ५.९ टक्क्यांनी वाढ झाली. नोंदणीकृत संयुक्त भांडवली संस्था आणि त्यांनी भरणा केलेले भांडवल या मध्ये महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे २१.९ टक्के आणि १९.४ टक्के होता. नोंदणीकृत संयुक्त भांडवली संस्था आणि त्यांनी भरणा केलेले भांडवल तक्ता क्र. ६.५ मध्ये दिले आहे.

अल्पबचत

६.१६ वित्तीय वर्ष २००५-०६ मध्ये अल्पबचती अंतर्गत १३,२६५ कोटी रुपये गोळा करण्यात आले होते व ते मागील वर्षाच्या तुलनेत ११ टक्क्यांनी जास्त होते. अल्पबचत योजनेअंतर्गत २००५-०६ मध्ये ९.५ टक्के दराने १५,७३३ कोटी रुपयांचे कर्ज सहाय्य मंजूर करण्यात

तक्ता क्र. ६.५

संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या आणि भरणा केलेले भांडवल

संस्थेचा प्रकार	३१ मार्च अखेर			
	२००४		२००५	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
खाजगी	१,२८,८३६	५,६४,१३२	१,३६,६५४	६,०१,३२१
			(६.०७)	(६.५९)
सार्वजनिक	१२,२०८	७७,३८०	१२,४७९	७८,३२८
			(२.२२)	(१.२३)
एकूण	१,४१,०४४	६,४१,५१२	१,४९,१३३	६,७९,६४९
			(५.७४)	(५.९४)
भरणा केलेले भांडवल (रू.कोटीत)	९५,७०६	४,९८,७९१	१,०२,६५०	५,२८,२४९
			(७.२६)	(५.९१)

टीप: कंसातील आकडे आधीच्या वर्षाशी वाढीची टक्केवारी दर्शवितात.

आले होते. २००६-०७ साठी गुंतवणुकीचे उद्दिष्ट निश्चीत करण्यात आलेले नाही. सप्टेंबर, २००६ अखेर अल्प बचत योजनेअंतर्गत ३,३३१ कोटी रुपये जमा झाले होते व मार्च, २००७ अखेर ही रक्कम ८,००० कोटी रुपये होण्याचे अपेक्षित आहे. २००६-०७ मध्ये सप्टेंबर, २००६ अखेर राज्य शासनास अल्पबचतयोजनेअंतर्गत रू.६,६५१ कोटी इतके केंद्रिय कर्ज सहाय्य प्राप्त झाले होते.

लॉटरी

६.१७ सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी निधी उभारण्याकरिता राज्य शासनाने १ मार्च, १९६९ पासून लॉटरी योजना सुरू केली. या योजनेखाली भव्यतम, मासिक, साप्ताहिक आणि २ अंकी सोडती काढण्यात येतात. २००५-०६ मध्ये लॉटरीपासून २७.०७ कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला होता, तर आधीच्या वर्षी तो ५.१० कोटी रुपये होता. २००६-०७ मध्ये नोव्हेंबर, २००६ पर्यंत लॉटरीपासून २०.३४ कोटी रुपये नफा झाला, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत १५.२७ कोटी रुपये नफा झाला होता. लॉटरीपासून २००६-०७ मध्ये १३.६७ कोटी रुपये निव्वळ नफा अपेक्षित आहे. ऑन-लाईन लॉटरीची चालू वित्तीय वर्ष २००६-०७ मध्ये १६१.९९ कोटी रुपये इतकी उलाढाल अपेक्षित आहे. लॉटरी सोडतीवरील लॉटरी करपासून शासनाला १०० कोटी रुपये महसूल चालू वित्तीय वर्षात अपेक्षित आहे.

भांडवली बाजार

६.१८ अतिरिक्त बचत विविध उत्पादक कार्याकडे वळवून अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्यामध्ये भांडवली बाजार महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. महाराष्ट्रामध्ये मुंबई शेअर बाजार (बीएसई), राष्ट्रीय शेअर बाजार (एनएसई) व पुणे शेअर बाजार (पीएसई) असे तीन प्रमुख शेअर बाजार कार्यरत आहेत. त्याशिवाय, ओव्हर दि काऊंटर स्टॉक एक्सचेंज (ओटीसीईआय) व इंटर कनेक्टेड स्टॉक एक्सचेंज (आयसीएसई) हे दोन शेअर बाजार सुध्दा कार्यरत आहेत. गेल्या दशकांत भांडवल उभारणी,

रोजगार व महसूल निर्मितीमध्ये भांडवली बाजाराची भूमिका महत्त्वाची ठरली असल्याचे दिसून आले आहे.

बाजारातील भांडवली मूल्य

६.१९ भारतीय शेअर बाजारातील समभागाच्या भांडवली मूल्यामध्ये २००५-०६ मध्ये भरीव वाढ झाल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारातील भांडवली मूल्य मार्च, २००६ अखेर अनुक्रमे २८,१३,२०१ कोटी रुपये व ३०,२२,१९० कोटी रुपये इतके होते. राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारामध्ये उपलब्ध रोखे व्यवहारातून २००५-०६ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत भांडवली मूल्यामध्ये अनुक्रमे ७७ व ७८ टक्के एवढी वाढ झाली. राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजाराचे २००५-०६ मधील भांडवली मूल्याचे प्रमाण ४८:५२ असे पूर्वाप्रमाणेच राहिले.

प्राथमिक रोखे बाजार

६.२० एप्रिल-सप्टेंबर, २००६ या कालावधीत २८ देकारांद्वारे उभारण्यात आलेली १२,१३१ कोटी रुपये भांडवली रक्कम ही वर्षातील तत्सम कालावधीत आधीच्या २७ देकारांद्वारे उभारण्यात आलेल्या ४,६९३ कोटी रुपये रकमेच्या तुलनेत १५८ टक्क्यांपेक्षा जास्त होती.

दुय्यम रोखे बाजार

६.२१ सर्व शेअर बाजारातील रोखे व्यवहारात गेल्या काही वर्षांत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. भारतातील सर्व २३ शेअर बाजारातील उलाढाल १९९४-९५ मधील १,६४,०५७ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये २३,९०,१०३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढलेली दिसून येते. २००५-०६ मध्ये देशातील सर्व शेअर बाजारांच्या उलाढालीमध्ये राष्ट्रीय शेअरबाजार व मुंबई शेअरबाजाराचा वाटा ९९.८ टक्के इतका होता. शेअरबाजारनिहाय उलाढाल तक्ता क्र. ६.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.६

शेअर बाजारातील उलाढाल

(रुपये कोटीत)

शेअर बाजार	उलाढाल	
	२००४-०५	२००५-०६
राष्ट्रीय	११,४०,०७२	१५,६९,५५८
	(६८.४)	(६५.७)
मुंबई	५,१८,७९६	८,१६,०७४
	(३१.१)	(३४.१)
इतर सर्व	८,१०८	४,४७९
	(०.५)	(०.२)
एकूण	१६,६६,८९६	२३,९०,१०३
	(१००.०)	(१००.०)

आधार : सेबी वार्षिक अहवाल २००५-०६

टिप : कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.

राष्ट्रीय शेअर बाजार

६.२२ राष्ट्रीय शेअर बाजार एप्रिल, १९९३ पासून मान्यताप्राप्त शेअर बाजार म्हणून कार्यरत आहे. राष्ट्रीय शेअर बाजार स्थापण्यामागील उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती. अ) सर्व प्रकारच्या रोखे व्यवहारांसाठी देशभर सुविधा निर्माण करणे, ब) सुयोग्य संपर्क जाळे उभारून त्याद्वारे देशातील सर्व गुंतवणुकदारांसाठी व्यवहाराची समान संधी उपलब्ध करून देणे, क) इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पद्धतीचा वापर करून चांगला सक्षम व पारदर्शी असा रोखे बाजार उपलब्ध करून देणे, ड) कमी वेळात व्यवहार पूर्ण करणे आणि हिशोबाच्या पुस्तकी नोंदी पूर्ण करणे व इ) शेअरबाजारास सद्यःस्थितीतील आंतरराष्ट्रीय दर्जा प्राप्त करून देणे.

६.२३ २००४-०५ मध्ये राष्ट्रीय शेअर बाजारात झालेल्या एकूण ११,४०,०७२ कोटी रुपयाच्या उलाढालीच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये ३८ टक्के वाढ होऊन ती १५,६९,५५८ कोटी रुपये इतकी झाली.

मुंबई शेअर बाजार

६.२४ शंभर वर्षांहून अधिक काळ कार्यरत असलेला मुंबई शेअर बाजार हा देशातील भांडवली बाजारात फार महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत आहे. मुंबई शेअर बाजारातील उलाढालीत २००५-०६ मध्ये सुध्दा वाढीचा कल दिसून आला. मुंबई शेअर बाजारातील २००४-०५ मधील उलाढाल ५,१८,७१६ कोटी रुपये होती, ती ५७ टक्क्यांनी वाढून २००५-०६ मध्ये ८,१६,०७४ कोटी रुपये झाली.

सिक््युरिटी अॅन्ड एक्स्चेंज बोर्ड ऑफ इंडिया

६.२५ गुंतवणूकदारांचे हित जपण्यासाठी सेबी त्यांची तपास यंत्रणा अलिकडच्या वर्षात अधिक बळकट करण्यात दक्ष रहात आहे. सेबीने २००५-०६ अखेर प्राप्त झालेल्या एकूण तक्रारीपैकी ९४.५ टक्के प्रकरणांचे निराकरण केले आहे, तर आधीच्या वर्षापर्यंत तक्रार निवारणाची टक्केवारी ९४.६ एवढी होती. सेबीकडे २००५-०६ मध्ये ४०,४८५ तक्रारी प्राप्त झाल्या होत्या आणि वर्ष अखेर १,५७,५२० तक्रारी निवारणार्थ प्रलंबित होत्या.

म्युच्युअल फंड

६.२६ भारतामध्ये युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाच्या स्थापनेपासून (१९६४) म्युच्युअल फंड उद्योगाची सुरुवात झाली. सार्वजनिक बँका व वित्तीय संस्थांनी म्युच्युअल फंड स्थापण्यास १९८७ पासून सुरुवात केली. खाजगी क्षेत्रातील बँकांना व विदेशी संस्थांना १९९३ पासून म्युच्युअल फंड

स्थापन करण्यास परवानगी देण्यात आली. ह्या वेगाने वाढणा-या उद्योगाचे नियमन सेबीकडून केले जाते. दि. ३१ मार्च, २००६ पर्यंत एकूण ३८ म्युच्युअल फंड कार्यरत असून त्यांच्याकडे २,३१,८६२ कोटी रुपये मत्ता (संपत्ती) होती. यापैकी ३५ (९२ टक्के) म्युच्युअल फंड महाराष्ट्रात नोंदणी झालेले होते. या ३५ फंडांनी २००५-०६ मधील ५२,२२४ कोटी रुपये गोळा केले होते.

विक्रेय वस्तूची बाजारपेठ

६.२७ भारतातील विक्रेय वस्तू बाजारास खूप मोठा इतिहास आहे. कृषि विषयक वायदे करार १८०० पासून तर धातू विषयक वायदे करार १९३० पासून अस्तित्वात आहे. विक्रेय वस्तू व्यापार पारंपारिक पद्धतीप्रमाणे 'अडत व वायदा व्यापार' म्हणून ओळखला जातो. विक्रेय वस्तूच्या व्यापारावरील बंधने शिथिल केल्याने अधिकाधिक वस्तूंचा वायदे बाजार व्यवहारात समावेश होऊ लागला आहे, ज्याचे नियमन वायदा बाजार नियमन अधिनियम, १९५२ द्वारे करण्यात येते. वायदे बाजारात वस्तूंचा व्यापार सुलभ व्हावा म्हणून शासनाने आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक वायदे व्यापार केंद्रे स्थापन केली आहेत. दोन मुख्य वस्तू विनियम केंद्रे - नॅशनल कोमोडीटी अँड डेरिव्हेटिव्ह्ज एक्स्चेंज, मर्यादित (NCDEX) व मल्टी कोमोडीटी एक्स्चेंज ऑफ इंडिया, मर्यादित (MCX) महाराष्ट्रात (मुंबई) कार्यरत आहेत.

६.२८ MCX व NCDEX यांची स्थापना २००३ साली झाली व त्याच वर्षी त्यांनी आपले कार्य सुरु केले. या दोन केंद्रात कृषी, धातू व उर्जा उत्पादने या मुख्य गटांमध्ये मोडणा-या वस्तूंचा वायदा व्यापार करण्यात येतो. या दोन केंद्रांमध्ये वायदा व्यापार करण्यात येणा-या वस्तूंची संख्या आणि एकूण उलाढाल याचा तपशील तक्ता क्र. ६.७ मध्ये देण्यात आलेला आहे.

तक्ता क्र. ६.७
वस्तू विनियम केंद्रामध्ये होणारी उलाढाल

वस्तू विनियम केंद्र	वस्तूंची संख्या	उलाढाल (रुपये कोटीत)	
		२००५-०६	२००६-०७ *
MCX	७३	९,६१,६३३ (३०)	१६,२२,३९७ (३३)
NCDEX	५१	१०,६६,६८६ (१५)	९,४४,०६६ (१५)

आधार - MCX आणि NCDEX

* डिसेंबर - ०६ पर्यंत

टिप - कंसातील आकडे महाराष्ट्राचा हिस्सा दर्शवितात.

किंमती व वितरण

चलनवाढ

७.१ किंमतीतील वाढीमुळे होणा-या असाधारण चलनवाढीस उच्च चलनवाढ असे संबोधले जाते. जी लोकांच्या राहणीमानावर प्रतिकूल परिणाम करते व विशेषतः गरीबांची क्रयशक्ती कमी करते. त्यासाठी शासनास किंमतीच्या स्थितीवर नियंत्रण ठेवणे क्रमप्राप्त ठरते. किंमतीतील वाढ किंवा घट सर्वसाधारणपणे किंमती निर्देशांकाच्या स्वरूपात मोजली जाते. साधारणपणे २ ते ५ टक्क्यांपेक्षा कमी असलेली चलनवाढ अर्थव्यवस्थेला पोषक समजली जाते.

७.२ राष्ट्रीय स्तरावर किरकोळ व घाऊक किंमतीतील बदल मोजण्यासाठी सध्या किंमती निर्देशांकाच्या पाच मालिका तयार करण्यात येतात. यापैकी औद्योगिक कामगार, शेतमजूर, ग्रामीण मजूर व नागरी श्रमिकेतर कर्मचारी या लोकसंख्येच्या विशिष्ट गटांसाठी तयार केलेले ग्राहक किंमती निर्देशांक (ग्रॉकिंनि) दैनंदिन उपभोग्य वस्तूंच्या किंमतीतील मासिक बदल मोजण्यासाठी वापरले जातात. तसेच अर्थव्यवस्थेमध्ये दर आठवड्यात होणा-या सर्व वस्तूंच्या खरेदी विक्रीतील घाऊक किंमतीमधील चढउतार मोजण्यासाठी घाऊक किंमती निर्देशांकाचा वापर केला जातो. घाऊक किंमती निर्देशांक हा घाऊक व्यापार व देवाणघेवाण यांचे प्रतिनिधित्व करणारा व दर आठवड्याला उपलब्ध होणारा निर्देशांक असल्याने अर्थव्यवस्थेतील चलनवाढीचा दर मोजण्याकरिता सर्वमान्य निर्देशांक म्हणून भारतात वापरला जातो.

अ. भारतातील किंमतीविषयक स्थिती

घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ

७.३ अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) आधारित वार्षिक सरासरी चलनवाढीचा दर १० व्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या वर्षी ३.४ टक्के इतका कमी होता. त्यानंतर त्यात सातत्याने वाढ झाली व २००४-०५ मध्ये तो ६.५ टक्क्यांपर्यंत उंचावला. प्राथमिक वस्तू आणि इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण गटातील किंमती कमी झाल्यामुळे २००५-०६ मध्ये तो ४.४ टक्के इतका कमी झाला. २००६-०७ च्या सुरुवातीला एप्रिल, २००६ मध्ये बिंदू

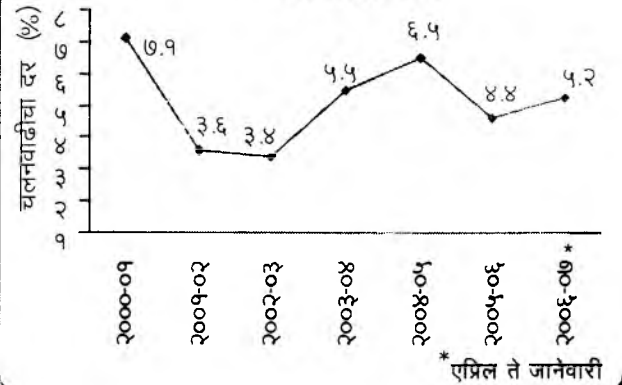
महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००६-०७

भारतातील चलनवाढ : एक दृष्टिक्षेप

घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर १९७० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत आणि त्यानंतर पुन्हा १९९० च्या दशकाच्या पहिल्या चार वर्षांत दोन अंकी होता. हा दोन अंकी असलेला चलनवाढीचा दर १९९१-९२ मध्ये १३.७ टक्के या उच्चतम पातळीवर पोहोचला. चलनवाढीचा वेग १९९५-९६ पासून सातत्याने कमी होत राहिला आणि १९९६-९७ ते २०००-०१ या कालावधीत चलनवाढीचा सरासरी दर ५.० टक्के इतका माफक राहिला. २००१-०५ या चार वर्षांत ४.७ टक्के इतका कमी राहिलेला चलनवाढीचा सरासरी दर २००५-०६ मध्ये ४.४ टक्क्यांपर्यंत उतरला व पुढे २००६-०७ मध्ये (जानेवारी, २००७ पर्यंत) तो ५.२ टक्के इतका होता. घाऊक किंमतीचा निर्देशांक भारत सरकारचे आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, हे प्रकाशित करते.

ते बिंदू चलनवाढीच्या ३.९ टक्के दराने सुरुवात झाल्यानंतर (जुलै, २००६ वगळता) त्यात सातत्याने वाढ होऊन जानेवारी, २००७ मध्ये तो ६.२ टक्के इतका झाला. प्राथमिक वस्तू गटातील तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, फळे आणि भाजीपाला, अंडी, मांस व मासे इ. वस्तूंच्या किंमतीतील वाढीमुळे चलनवाढीच्या दरात वाढ झाली आहे. घाऊक किंमतीचे अलिकडील कालावधीचे गटवार

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर

निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्र.७.१ मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता क्रमांक ७.१
अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक
(पायाभूत वर्ष १९९३-९४=१००)

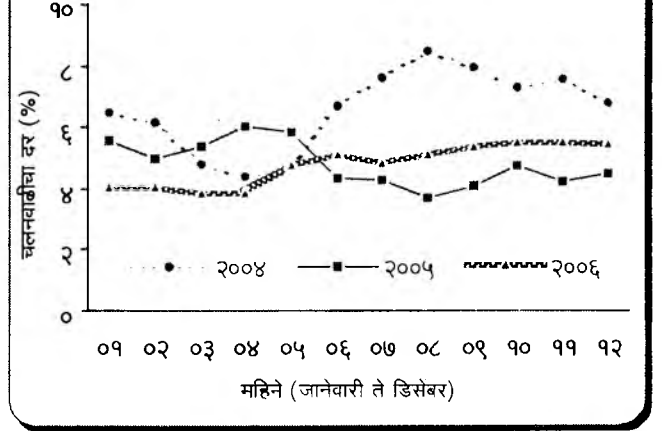
वर्ष/महिना	अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक				चलन वाढीचा दर
	प्राथमिक वस्तू	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण	वस्तुनिर्माण उत्पादने	सर्व वस्तू	
भार	२२.०२	१४.२३	६३.७५	१००.००	-
२०००-०१	१६२.५	२०८.१	१४१.७	१५५.७	७.१
२००१-०२	१६८.४	२२६.७	१४४.३	१६१.३	३.६
२००२-०३	१७४.०	२३९.२	१४८.१	१६६.८	३.४
२००३-०४	१८१.५	२५४.६	१५६.४	१७५.९	५.५
२००४-०५	१८७.९	२८०.२	१६६.३	१८७.३	६.५
२००५-०६	१९३.६	३०६.८	१७१.४	१९५.६	४.४
२००५-०६*	१९३.८	३०५.२	१७१.४	१९५.४	४.६
२००६-०७*	२०७.४	३२४.८	१७८.२	२०५.५	५.२
एप्रिल, ०६	१९५.८	३१७.०	१७३.८	१९९.०	३.९
जाने., ०७(अ)	२१३.८	३२२.२	१८१.३	२०८.५	६.२

*१० महिन्यांचा सरासरी (एप्रिल ते जानेवारी) (अ) अस्थायी

७.४ 'प्राथमिक वस्तू' या प्रमुख गटाच्या एप्रिल, २००६ ते जानेवारी, २००७ या कालावधीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ७.० टक्क्यांनी वाढला. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकामध्ये 'प्राथमिक वस्तू' ह्या गटाचा भार २२.० टक्के असून एकूण चलनवाढीमध्ये सदर गटाचा वाटा ३४.९ टक्के होता. आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत सदर वाटा २६.९ टक्के एवढा होता. 'प्राथमिक वस्तू' या प्रमुख गटातील 'खाद्य वस्तू' ह्या उपगटाचा भार १५.४ टक्के असून सदर उपगटाचा (एप्रिल, २००६ ते जानेवारी, २००७) या कालावधीतील एकूण चलनवाढीतील वाटा २३.१ टक्के एवढा होता. आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीकरिता सदर वाटा २३.९ टक्के होता. या वर्षातील किंमतीतील वाढ खाद्य पदार्थांच्या किंमतींमुळे झाली असल्याचे दिसून येते.

७.५ 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, २००६ ते जानेवारी, २००७ या कालावधीत ६.४ टक्के एवढी वाढ झाली. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकात सदर गटाचा भार १४.२ टक्के असून एकूण चलनवाढीतील सदर गटाचा वाटा १३.५ टक्के होता. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सदर गटाचा एकूण चलनवाढीतील वाटा ३८.३ टक्के होता. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकातील समाविष्ट तीन प्रमुख गटांपैकी 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या गटाचा चलनवाढीचा वाटा इतर गटांच्या तुलनेत कमी होता.

घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर

७.६ 'वस्तु निर्माण उत्पादने' या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, २००६ ते जानेवारी, २००७ या कालावधीत ३.९ टक्के वाढ झाली. मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ही वाढ ३.५ टक्के एवढी होती. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकात 'वस्तु निर्माण उत्पादने' ह्या गटाचा भार ६३.८ टक्के असून (एप्रिल, २००६ ते जानेवारी, २००७) एकूण चलनवाढीतील सदर गटाचा वाटा या कालावधीत ५१.६ टक्के इतका होता. तर मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ३५.२ टक्के होता. म्हणून चालू वर्षात वस्तुनिर्माण उत्पादने या गटाचा चलनवाढीतील वाटा सर्वांत जास्त आहे.

७.७ २००६-०७ या वित्तीय वर्षातील मासिक अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक एप्रिल, २००६ मध्ये १९९.० होता, तो ४.८ टक्क्यांनी वाढून जानेवारी, २००७ मध्ये २०८.५ इतका झाला.

ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ

७.८ विविध सामाजिक व आर्थिक गटांकरिता राष्ट्रीय पातळीवर ग्राहक किंमती निर्देशांकांच्या चार मालिका सध्या प्रचलित आहेत. सदर निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे विवेचन खाली करण्यात आले आहे.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांक

७.९ औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकाद्वारे देशातील औद्योगिकदृष्ट्या विकसीत अशा ७० केंद्रांमधील जीवनावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या मासिक किंमतीमधील बदल मोजले जातात. श्रम केंद्र, सिमला यांनी निर्देशांकाची मालिका सुधारित केली असून ती २००१ हे पायाभूत वर्ष धरून तयार केली आहे. या ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर व नाशिक ही महाराष्ट्रातील पाच केंद्रे आहेत. अलिकडील कालावधीचे औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दर्शविले आहेत. राज्यातील उपरोक्त पाच केंद्रांव्यतिरिक्त अन्य जळगांव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला या पाच केंद्रांसाठी सुध्दा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८२) कामगार आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र

तक्ता क्रमांक. ७.२

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे प्रमुख गटवार निर्देशांक

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ	पान,सुपारी,तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्वसाधारण निर्देशांक	चलन- वाढीचा दर
(पायाभूत वर्ष १९८२=१००)								
भार	५७.००	३.१५	६.२८	८.६७	८.५४	१६.३६	१००.००	-
२०००-०१	४५३	५९२	४५४	४६३	३१५	४४२	४४४.२	३.८
२००१-०२	४६६	६२०	४८३	५१४	३२५	४६३	४६३.३	४.३
२००२-०३	४७७	६३३	५३४	५५६	३३२	४८९	४८९.८	४.०
२००३-०४	४९५	६५५	५६६	५८२	३३८	५०७	५००.३	३.९
२००४-०५	५०६	६७४	६१३	६५२	३४६	५२५	५१९.५	३.८
२००५-०६	५२७	६८८	५८५	७३२	३५५	५४७	५४२.४	४.४
(पायाभूत वर्ष २००१=१००)								
भार	४६.१९	२.२७	६.४३	१५.२७	६.५८	२३.२६	१००.००	-
२००५-०६	११६	११६	१२९	१५८	११३	१२४	१२२.१	४.४
२००५-०६*	११६	११६	१२८	१५६	११२	१२३	१२१.५	४.२
२००६-०७*	१२५	११५	१२९	१२५	११३	१२५	१२४.२	६.६
एप्रिल, २००६	११७	११४	१२६	१२३	११३	१२३	१२०.०	५.१
डिसेंबर, २००६	१२९	११७	१३१	१२६	११४	१२७	१२७.०	६.९

* ९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर)

शासन यांचेकडून तयार केले जातात. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ ही निवडक सेवांचा अंतर्भाव असलेल्या किरकोळ किंमतींवर आधारित निर्देशांकावरून तयार केल्यामुळे सामान्य माणसांच्या राहणीमानावर किंमतीतील वाढीमुळे होणारा परिणाम ठरविण्यासाठी सर्वसाधारणपणे योग्य निर्देशांक म्हणून स्विकारण्यात आला आहे. म्हणून हा निर्देशांक सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील कर्मचा-यांचा महागाई भत्ता ठरविण्यासाठी वापरला जातो.

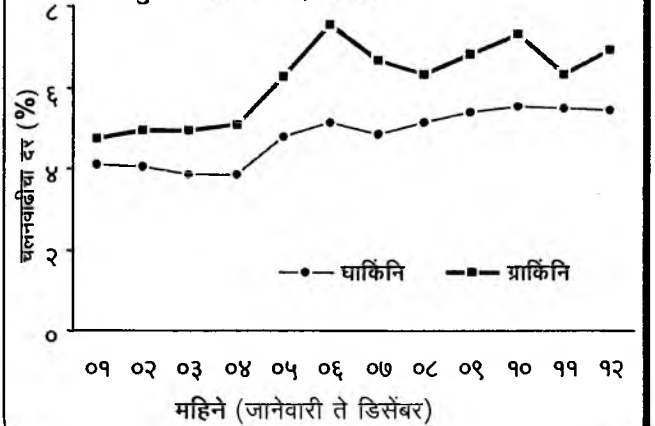
७.१० औद्योगिक कामगारांकरिता चलनवाढीचा दर वित्तीय वर्ष २००६-०७ च्या सुरुवातीला ५.१ टक्के होता. तो वाढून डिसेंबर, २००६ च्या अखेरीस ६.९ टक्के इतका झाला. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक १२४.२ हा आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.६ टक्क्यांनी अधिक होता. २००६-०७ या वित्तीय वर्षात डिसेंबर, २००६ मध्ये औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक १२७ होता. मार्च, २००६ मधील निर्देशांकापेक्षा (११९) तो ६.७ टक्क्यांनी अधिक होता.

७.११ राज्यातील दहा केंद्रांतील औद्योगिक कामगारांकरिता प्रमुख गटवार ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक या प्रकाशनाच्या भाग - २ मधील तक्ता क्रमांक २३ मध्ये देण्यात आले आहेत.

नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

७.१२ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेद्वारे देशातील ५९ शहरांकरिता मासिक मालिकेच्या स्वरूपात नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता अखिल

**घाऊक किंमती निर्देशांक (घाकिनि) व
औद्योगिक कामगारांकरिता
ग्राहक किंमती निर्देशांक (ग्राकिनि)
यानुसार वर्ष २००६ मधील चलनवाढीचे दर**

भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८४-८५) प्रकाशित केला जातो. या शहरांपैकी मुंबई, औरंगाबाद, नागपूर, पुणे आणि सोलापूर ही पाच शहरे महाराष्ट्रातील आहेत.

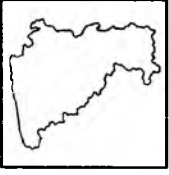
७.१३ हा निर्देशांक विविध शहरांतील जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवांच्या किरकोळ किंमतींतील बदल दर्शवितो. बँका आणि विदेशी दूतावास त्यांच्या कर्मचा-यांच्या वेतन भरपाईकरिता या निर्देशांकांचा उपयोग करतात. नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकांनुसार

२००६-०७ या वर्षातील (एप्रिल ते डिसेंबर) चलनवाढीचा दर आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ६.३ टक्के होता. तो २००५-०६ या संपूर्ण वर्षासाठी ४.८ टक्के होता. २००६-०७ (एप्रिल ते डिसेंबर) या वर्षात राज्यातील चलनवाढीचा दर अखिल भारतीय पातळीवरील ६.३ टक्क्यांपेक्षा मुंबई (५.७), सोलापूर (५.१) या शहरांकरिता कमी होता. मात्र, औरंगाबाद (८.८), नागपूर (७.१) व पुणे (७.७) या शहरांचा चलनवाढीचा दर यापेक्षा जास्त होता.

शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता - अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

७.१४ श्रम केंद्र, सिमला हे देशासाठी व राज्यपातळीवर शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता स्वतंत्रपणे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८६-८७) मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करते. २००६-०७ या वर्षामध्ये एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीसाठी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा सरासरी दर शेतमजूर व ग्रामीण मजूर या दोन्हीसाठी अनुक्रमे ७.२ व ६.९ टक्के नोंदविण्यात आला आहे. शेतमजुरांकरिता असलेल्या ग्राहक किंमती निर्देशांकाचा वापर कृषि क्षेत्रातील किमान वेतन ठरविणे आणि सुधारित करणे याकरिता केला जातो.

ब. महाराष्ट्रातील किंमतीविषयक स्थिती

७.१५ देशातील किंमतीविषयक स्थितीत होणा-या बदलांचा परिणाम राज्यातील किंमतीच्या स्थितीवर होतो. राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रांतून जीवनावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ किंमतीसंबंधी माहिती नियमितपणे गोळा करते. या किंमतींच्या आधारे राज्याच्या नागरी आणि

ग्रामीण भागांकरिता वेगवेगळे ग्राहक किंमतीचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष - २००३) तयार करण्यात येतात. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील ग्राहक किंमती निर्देशांक तयार करण्याकरिता ६८ ग्रामीण केंद्रांतून व नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक तयार करण्याकरिता ७४ नागरी केंद्रांतून गोळा केलेल्या साप्ताहिक किंमतींचा वापर करण्यात येतो. राज्यस्तरावर तयार करण्यात आलेल्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावरून असे निर्दर्शनास येते की, राज्यातील नागरी आणि ग्रामीण भागांतील चलनवाढीचा दर २००६-०७ (एप्रिल ते डिसेंबर) या वर्षात अखिल भारतीय पातळीवरील ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दराप्रमाणेच ६.६ टक्क्यांच्या खाली राहिला.

राज्याच्या नागरी भागातील किंमतीतील कल

७.१६ २००६-०७ मधील एप्रिल ते डिसेंबर या कालावधीतील नागरी ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ४.९ टक्क्यांनी जास्त होता.

७.१७ मार्च, २००६ (१०७.४) च्या तुलनेत डिसेंबर, २००६ चा नागरी ग्राहक किंमती निर्देशांक (११५.३) ७.४ टक्क्यांनी जास्त होता. या वाढीस प्रामुख्याने 'खाद्यपदार्थ' या गटातील तांदूळ, गहू, बटाटे, कांदे, इत्यादी वस्तूंच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत होती. अगदी अलिकडील कालावधीसाठी महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक आणि चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.३ मध्ये दिले आहेत.

राज्याच्या ग्रामीण भागातील किंमतीतील कल

७.१८ २००६-०७ मधील एप्रिल ते डिसेंबर २००६ या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ५.१ टक्क्यांनी जास्त होता.

तक्ता क्रमांक ७.३

महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक

नागरी							ग्रामीण						
खाद्य-पदार्थ	पान सुपारी व तंबाखू	इंधन वीज व दिवाबत्ती	कापड व बिछाना, पादत्राणे	संकोण वस्तू	सर्व वस्तू	चलन-वाढीचा दर	खाद्य-पदार्थ	पान सुपारी व तंबाखू	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना, व पादत्राणे	संकोण वस्तू	सर्व वस्तू	चलन-वाढीचा दर

(पायाभूत वर्ष २००३= १००)

४५.८०	१.५४	१०.२८	७.५१	३४.८७	१००.००	-	भार	५२.८५	२.१५	१०.६७	८.५३	२५.८०	१००.००	-
१०५	१०३	१०३	१०२	१०४	१०४	-	२००४-०५	१०४	१०५	१०३	१०२	१०२	१०४	-
१०९	१०७	१०७	१०३	१०७	१०८	३.२	२००५-०६	१०९	१०९	१०८	१०३	१०५	१०७	३.८
११०	१०६	१०७	१०२	१०७	१०८	३.५	२००५-०६*	११०	१०८	१०७	१०३	१०४	१०८	४.४
११९	११२	१०८	१०४	१०९	११३	४.९	२००६-०७*	११७	११६	११७	१०४	१०६	११३	५.१
११०	११०	१०७	१०४	१०८	१०९	२.८	एप्रिल, ०६	१०९	११४	११३	१०४	१०६	१०८	२.९
१२३	११३	१०८	१०५	१०९	११५	६.८	डिसेंबर, ०६	१२३	११९	१२४	१०५	१०८	११८	८.७

* ९ महिन्यांची सरासरी (एप्रिल ते डिसेंबर)

७.१९ ग्रामीण ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक मार्च, २००६ (१०७.२) च्या तुलनेत डिसेंबर, २००६ (११७.६) मध्ये ९.७ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ मुख्यत्वे 'खाद्यपदार्थ' या गटातील तांदूळ, गहू, ज्वारी, बटाटे, कांदे, इत्यादी वस्तूंच्या किंमतीत झालेल्या वाढीमुळे होती. अगदी अलिकडील कालावधीकरिताचे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतींचे प्रमुख गटवार निर्देशांक व चलनवाढीचे दर तक्ता क्रमांक ७.३ मध्ये दिले आहेत.

महाराष्ट्रातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

७.२० श्रम केंद्र, सिमला यांच्याकडून प्रकाशित करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र राज्यातील शेतमजूर आणि ग्रामीण मजूर यांच्याकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकांच्या मालिकेनुसार २००६-०७ मधील एप्रिल ते डिसेंबर या काळातील शेतमजूर व ग्रामीण मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकाची दोन्ही मालिकांतील वाढ आधीच्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकांपेक्षा अनुक्रमे ८.० टक्के आणि ७.५ टक्क्यांनी जास्त होती.

७.२१ प्रमुख गटवार घाऊक आणि ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक व चलनवाढीचे दर या प्रकाशनाच्या भाग - २ मधील तक्ता क्रमांक २१ ते २८ मध्ये देण्यात आले आहेत.

नागरी पुरवठा

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

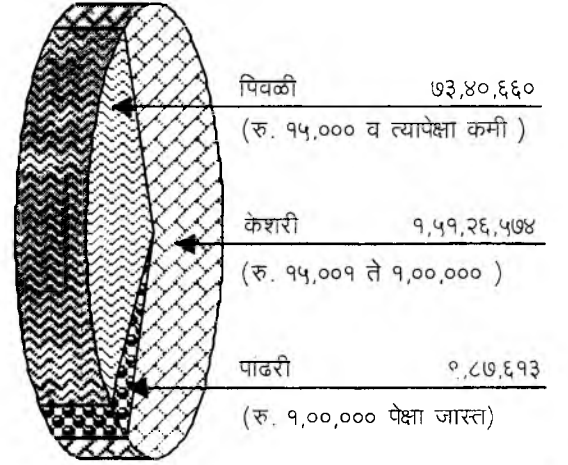
७.२२ अन्न, वस्त्र व निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. तथापि, अद्यापही कमकुवत वर्गातील ब-याच मोठ्या लोकसंख्येला जगण्यासाठी अन्न प्राप्त करणे अवघड जाते. यास्तव खुल्या बाजारातून अन्नधान्ये विकत घेऊ न शकणा-या कमकुवत वर्गाला केंद्र स्थानी ठेऊन सार्वजनिक वितरण व्यवस्था सुधारित केली आहे. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था हा शासनाच्या दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमातील एक महत्वाचा घटक राहिला आहे. ही योजना केंद्र व राज्य शासनांमार्फत संयुक्तरीत्या राबविली जाते. केंद्र शासन धान्याची खरेदी, साठवणुक व राज्य शासनांना अन्नधान्याचे ठोक वाटप इ.बाबींची जबाबदारी घेते, तर दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांचा शोध घेणे, पुरवठा पत्रिकांचे वाटप करणे, अन्नधान्याचे वितरण करणे व रास्त भाव दुकानांचे पर्यवेक्षण व र्मानयंत्रण करणे यामध्ये राज्य शासन सक्रिय भूमिका बजावते.

७.२३ गरजू कुटुंबांना धान्य मिळावे या उद्देशाने राज्य शासनाने १ मे, १९९९ पासून 'त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिका योजना' सुरू केली. कुटुंबांच्या वार्षिक उत्पन्नाच्या मानकानुसार कुटुंबाला पुरवठापत्रिका पुरवण्यात येते.

७.२४ राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, साखर आणि केरोसिन यांचे वितरण २००६-०७ या वर्षामध्ये चालू राहिले व सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या (सावि) धान्य साठवणूकीकरिता

राज्य शासन १,०९९ गोदामे वापरते. तसेच राज्यात ऑगस्ट, २००६ अखेर अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांची संख्या ५०,०१९ होती. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत केशरी पुरवठापत्रिका धारकांना निश्चित केलेले धान्यवाटपाचे प्रमाण दरमहा ३५ किलो आहे. तांदूळ आणि गहू यांची विक्री किंमत अनुक्रमे रु. ९.५० प्रति किलो आणि रु. ७.०० प्रति किलो आहे.

वार्षिक उत्पन्नानुसार पुरवठापत्रिका धारकांची संख्या (डिसेंबर, २००६)

लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

७.२५ सर्वसाधारण किमान गरजा कार्यक्रमांतर्गत गरीब जनता केंद्रस्थानी मानून सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कार्यक्षम करण्याचा निर्णय केंद्र शासनाने घेतला व त्यासाठी 'लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण (लसावि) व्यवस्था' लागू केली. ही व्यवस्था दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांसाठी असून ती जून, १९९७ पासून संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्याकरिता या व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांची संख्या ६५.३४ लाख इतकी निश्चित केली आहे. या योजनेअंतर्गत पिवळी पुरवठापत्रिकाधारक दरमहा ३५ किलो धान्य (गहू व/किंवा तांदूळ) मिळण्यास पात्र आहे. तांदूळ व गहू यांच्या किरकोळ किंमती ऑक्टोबर, २००१ पासून अनुक्रमे रु. ६ व रु. ५ प्रति किलो अशा निर्धारित करण्यात आल्या आहेत.

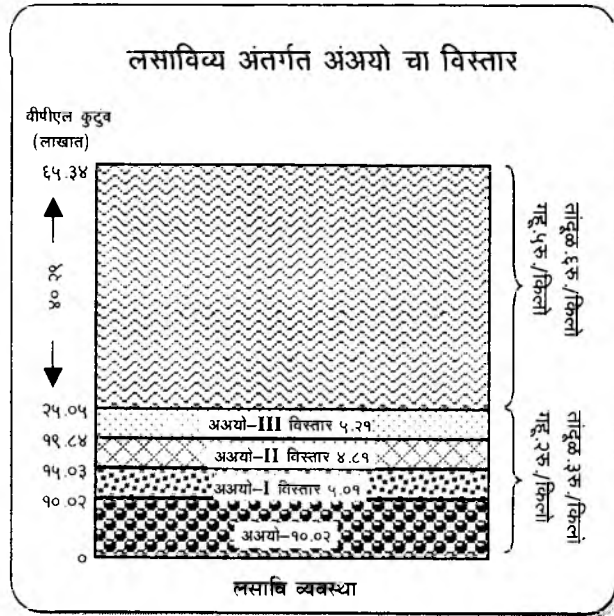
अंत्योदय अन्न योजना

७.२६ लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अधिक प्रभावशाली करण्यासाठी गरिबांतील अत्यंत गरिबांना केंद्रस्थानी मानून डिसेंबर, २००० मध्ये केंद्र शासनाने अंत्योदय अन्न योजना (अंअयो) सुरू केली व महाराष्ट्र राज्याकरिता १०.०२ लाख लाभार्थ्यांचा इष्टांक ठरवून दिला. या योजनेचा लाभ गरिबांतील अत्यंत गरीब कुटुंबांना द्यावयाचा मानस आहे. त्यानुसार लाभार्थी निश्चित करण्यात आलेले असून त्यांना या

योजनेअंतर्गत दरमहा ३५ किलो धान्य, तांदूळ रु. ३ व गहू रु. २ प्रति किलो या कमी दराने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

विस्तारित अंत्योदय अन्न योजना

७.२७ केंद्र शासनाने अंत्योदय अन्न योजनेचा ऑक्टोबर, २००३ मध्ये विस्तार केला असून ५.०१ लाख अतिरिक्त लाभार्थी संख्या राज्यासाठी निश्चित केली आहे. या योजनेचा लाभ कुटुंबप्रमुख विधवा स्त्री, अपंग, दुर्धर रोगग्रस्त व्यक्ती, ६० वर्षांवरील वृद्ध, तसेच सर्व आदिम आदिवासी अशा प्रकारच्या प्राधान्य गटातील दुर्बल कुटुंबांना देण्याचा मानस आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार लाभार्थ्यांची निवड करण्यात आली असून त्यांना लाभ देण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने २००४ मध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची व्याप्ती दुस-यांदा विस्तारित करून ४.८१ लाख अतिरिक्त लाभार्थ्यांचा इष्टांक राज्यास निश्चित करून दिलेला आहे. त्यानुसार लाभार्थ्यांची निवड करून त्यांना लाभ देण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने २००५ मध्ये तिस-यांदा अंत्योदय अन्न योजनेचा विस्तार केला असून ५.२१ लाख लाभार्थ्यांचा इष्टांक दिलेला आहे, त्यानुसार लाभार्थी निवडीची कार्यवाही चालू आहे व आजमितीस ३.९० लाख लाभार्थी निश्चित करण्यात आले आहेत.

अन्नधान्याचे नियतन आणि उचल

७.२८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत केंद्र शासन भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदूळ व गहूचे नियतन राज्य शासनाला करते. अं.अ.यो., दारिद्र्य रेषेखालील (दा.रे.खा.) (अं.अ.यो.वगळून) व दारिद्र्य रेषेवरील (दा.रे.व.) कुटुंबासाठी अन्नधान्याचे नियतन व उचल यांचा तपशिल तक्ता क्र. ७.४ मध्ये दिला आहे.

७.२८.१ दारिद्र्यरेषेच्या वरील कुटुंबात अन्नधान्याच्या उचलीचे नियतनाशी प्रमाण कमी आहे. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमधील आणि

खुल्या बाजारातील अन्नधान्यांचे भाव यांच्यातील कमी तफावत याचा हा परिणाम असू शकेल. यावरून असे दिसून येते की, दारिद्र्यरेषेच्या वरील कुटुंब सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या जाळयाबाहेर आहेत. यावर्षी दा.रे.व. कुटुंबाचे उचलीचे प्रमाण तुलनात्मक दृष्ट्या वाढले आहे व याचे कारण खुल्या बाजारातील तांदूळ व गहूच्या किंमतीतील वाढ आहे.

तक्ता क्रमांक ७.४
अं.अ.यो. दा.रे.खा.(अं.अ.यो.वगळून) व दा.रे.व.
कुटुंबासाठी अन्नधान्याचे नियतन व उचल

(लाख टन)

सन	नियतन		उचल		टक्केवारी	
	तांदूळ	गहू	तांदूळ	गहू	तांदूळ	गहू
अं.अ.यो.						
२००५-०६	३.३७	४.९४	३.०२	४.३७	९०	८८
२००६-०७ *	२.९६	३.२९	२.४९	२.८५	८४	८७
दा.रे.खा.(अं.अ.यो.वगळून)						
२००५-०६	७.५३	११.५९	६.३२	१०.०५	८४	८७
२००६-०७ *	६.६४	७.६९	५.०७	६.२४	७६	८१
दा.रे.व.						
२००५-०६	१६.५०	२८.९३	०.१२	१.१२	०.७३	३.८७
२००६-०७ *	१०.८८	४.०८	०.३०	०.८०	२.७६	१९.६०

उचलीची नियतनाशी टक्केवारी दिली आहे.

* डिसेंबर, २००६ पर्यंत

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना

७.२९ आदिवासी उप योजना व अवर्षणप्रवण क्षेत्रातील जनतेची अपुरी क्रयशक्ती विचारात घेऊन राज्य शासनाने आदिवासी, तसेच अवर्षणप्रवण क्षेत्रासाठी राज्य शासनाने नोव्हेंबर, १९९२ मध्ये योजना सुरू करून सा.वि.व्य. व्यतिरिक्त दैनिक गरजेच्या काही अतिरिक्त वस्तू, जसे आयोडिनयुक्त मीठ, चहा पावडर, स्नानाचा व धुण्याचा साबण पुरविल्या 'विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना' या योजनेअंतर्गत आदिवासी क्षेत्रातील १५ जिल्ह्यांचे ६८ तालुके, तसेच अवर्षणप्रवण क्षेत्रातील १२ जिल्ह्यांचे ५६ तालुके येतात. तथापि, २००५-०६ पासून अतिरिक्त वस्तूंचे नियतन करण्यात आलेले नाही.

द्वार वितरण योजना

७.३० राज्यात आदिवासी व अवर्षणप्रवण क्षेत्रात अनुक्रमे आदिवासी विकास महामंडळ व महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाद्वारे द्वार वितरण योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शासकीय गोदामापासून रास्त भाव दुकानापर्यंत धान्यांची वाहतूक शासकीय खर्चाने केली जाते. तथापि, वर्ष २००५-०६ पासून या योजनेखाली या वस्तूंचे वितरण करण्यात आलेले नाही.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

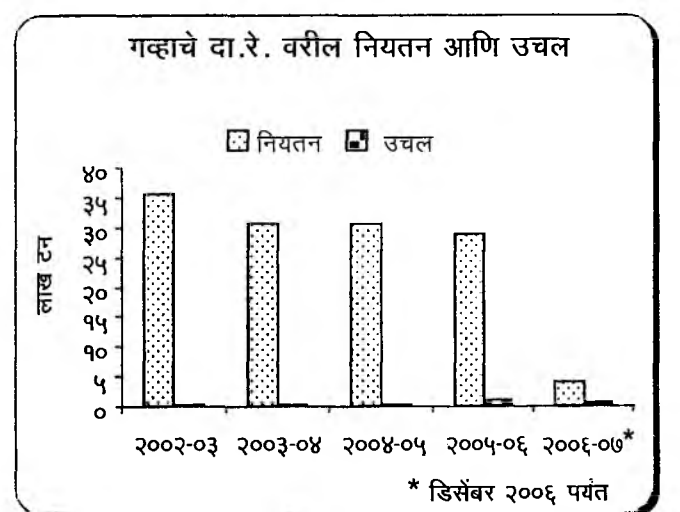
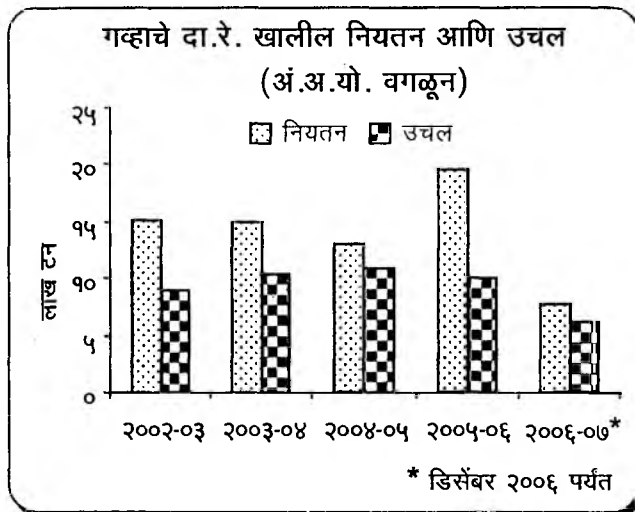
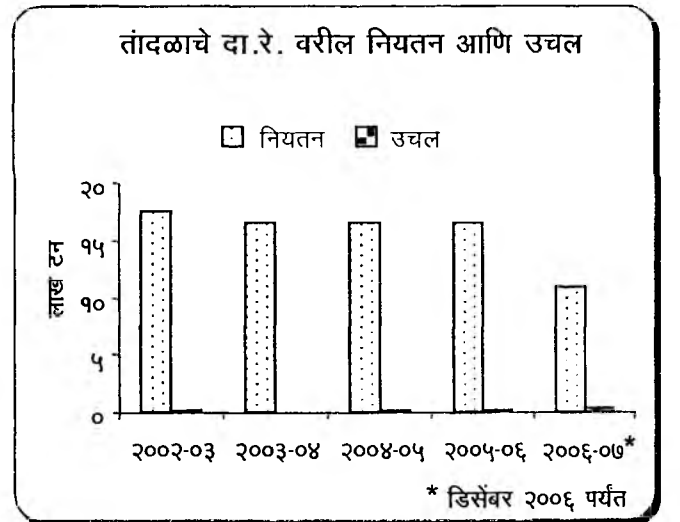
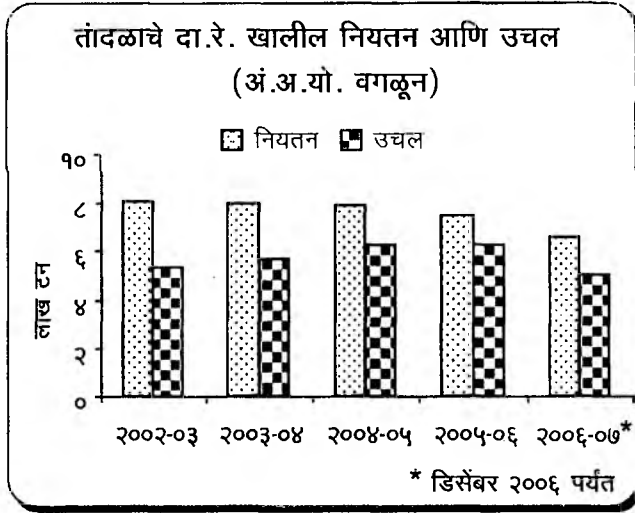
७.३१ सावित्र्यमार्फत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना साखरेचा सुध्दा पुरवठा करण्यात येतो. सन २००५-०६ मधील साखरेचे दरमहा सरासरी नियतन व उचल अनुक्रमे १,०७,३६३ व ४६,११३(४३ टक्के) क्विंटल होते. सन २००६-०७ मध्ये (डिसेंबर, २००६ पर्यंत) ही सरासरी ९१,३३५ आणि ८४,०५८ (९२ टक्के) क्विंटल होती. नियंत्रित साखरेच्या वितरणाचे प्रमाण दारिद्र्यरेषेखालील पुरवठापत्रिका धारकांना दरमहा दरडोई ५०० ग्रॅम इतके असून मार्च, २००२ पासून रु. १३.५० प्रति किलो दराने साखर पुरविण्यात येते.

केरोसीन व एल.पी.जी.

७.३२ सन २००५-०६ व २००६-०७ (डिसेंबर, २००६ पर्यंत) रॉकेलचे दरमहा सरासरी नियतन १,३६,७३२ किलो लिटर आहे व त्याची उचल १०० टक्के आहे. मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात केरोसिनची किरकोळ

विक्री रु. ९.०५ प्रति लिटर दराने, तर इतर जिल्ह्यांसाठी वाहतूक खर्च लक्षात घेऊन रु. ९.२५ ते रु. १०.८० प्रतिलिटर या दराने करण्यात येते. या किंमती ऑक्टोबर, २००२ पासून लागू आहेत. राज्यात केरोसिनचे एकूण ६०,२५२ परवानाधारक असून त्यापैकी ८०१ घाऊक परवानाधारक आहेत. राज्यात भारत पेट्रोलियम कार्पोरेशन मर्यादित, इंडियन ऑईल कार्पोरेशन मर्यादित, हिंदुस्थान पेट्रोलियम कार्पोरेशन मर्यादित या तीन महामंडळामार्फत देण्यात आलेल्या एकूण गॅस जोडणीची संख्या १.२३ कोटी आहे. यापैकी ९९ टक्के घरगुती व १ टक्का व्यापारी जोडण्या आहेत.

७.३३ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी शासनाने पावले उचलली असून त्यासाठी शासनाच्या अधिकृत संस्थेमार्फत शिधावाटप/ रास्त भाव दुकानांची नियमित व अचानक तपासणी करून सा.वि.व्य. अंतर्गत पुरविलेल्या धान्यांच्या दर्जाची पडताळणी करते व त्याची अनधिकृत नासाडी थांबविते.

उद्योग

८.१ राज्याच्या आर्थिक विकासामध्ये औद्योगिक क्षेत्र प्रमुख भूमिका बजावते. स्थूल राज्य उत्पन्नात वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा सुमारे १८ टक्के असून अखिल भारतीय स्तरावर तत्सम वाटा सुमारे १६ टक्के आहे. यावरून राज्याने औद्योगिकीकरणाची उच्च पातळी गाठलेली असल्याचे दिसून येते. वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) ही उद्योगांसंबंधीच्या माहितीचा मुख्य स्रोत असून सदर पाहणीवरून संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील विविध बाबींचे, जसे भांडवलाचे स्वरूप, रोजगार, उत्पादन, मूल्यवृद्धी इ. बाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. देशातील निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्र राज्याचा वाटा २००४-०५ मध्ये १९.५ टक्के इतका असून गेल्या काही वर्षांपासून तो कमी होत आहे. तथापि, निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या दृष्टीने २००३-०४ मध्ये गुजरातकडे गमावलेले अग्रस्थान महाराष्ट्राने २००४-०५ मध्ये पुन्हा प्राप्त केले. येथे नमूद केलेले वाउपा २००४-०५ चे निष्कर्ष अस्थायी असून त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

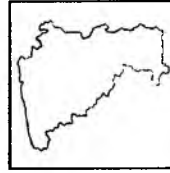
भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक

८.२ औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक यामध्ये खाणकाम, वस्तुनिर्माण व वीज या क्षेत्रांचा समावेश होत असून देशातील औद्योगिक वाढ मोजण्याचे हे एक सांख्यिकीय साधन आहे. अखिल भारतासाठी

असे निर्देशांक केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेकडून मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करण्यात येतात. २००६-०७ या वर्षाच्या डिसेंबर अखेरपर्यंत औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकानुसार (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) औद्योगिक वाढ १०.८ टक्के होती. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा भार ७९.४ टक्के आहे. २००५-०६ मध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील वाढ ९.० टक्के होती, तर २००४-०५ मध्ये सदर वाढ ९.२ टक्के होती. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा निर्देशांक २००५-०६ मधील तत्सम कालावधीच्या निर्देशांकाच्या तुलनेत ११.८ टक्क्याने जास्त होता. डिसेंबर, २००६ या महिन्याचा औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक (वस्तुनिर्माण) २७५.७ (अस्थायी) होता. डिसेंबर, २००५ च्या निर्देशांकापेक्षा तो ११.९ टक्क्याने जास्त होता.

महाराष्ट्राचे औद्योगिक चित्र

८.३ अखिल भारतीय पातळीवरील, तसेच राज्याच्या निव्वळ मूल्यवृद्धीत शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने; रसायने व रासायनिक उत्पादने; यंत्रे व यंत्र सामग्री (इतरत्र वर्गीकरण न केलेली); खाद्य उत्पादने; मोटार वाहने, ट्रेलर्स; मूलभूत धातू; इतर परिवहन सामग्री व धातूची उत्पादने ह्या उद्योग गटांचा भरीव वाटा असल्याचा दिसून येतो. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये या गटांचा २००४-०५ मधील एकत्रित वाटा ७५.५ टक्के होता. सदर उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकाच्या (एप्रिल ते डिसेंबर, २००६) आधारे राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) ७.९ टक्क्यांनी वाढले असे अनुमान आहे. आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीकरिता सदर वाढ ९.० टक्के होती.

तक्ता क्रमांक ८.१

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष १९९३-९४ = १००)

बाब	सरासरी निर्देशांक			शेकडा वाढ	
	भार	२००५-०६	२००६-०७*	२००५-०६	२००६-०७*
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	२२१.२	२३९.०	८.०	१०.८
खाणकाम	१०.४७	१५४.५	१५६.०	०.७	३.९
वस्तुनिर्माण	७९.३६	२३३.९	२५४.५	९.०	११.८
विद्युत्	१०.१७	१९०.८	२०३.३	५.१	७.५

* एप्रिल ते डिसेंबर २००६ या कालावधीकरिता (अस्थायी)

८.४ वार्षिक उद्योग पाहणीच्या अगदी अलिकडील (२००४-०५) निष्कर्षानुसार देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील राज्याचा वाटा स्थूल उत्पादन मूल्यात २१.४ टक्के आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत १९.५ टक्के होता, तर तो स्थिर भांडवलात १८.८ टक्के व उत्पादक भांडवलात १७.९ टक्के असा होता. वाउपा २००३-०४ आणि २००४-०५ वर आधारित राज्य व भारताकरिता प्रति कारखाना महत्वाचे निर्देशक तक्ता क्रमांक ८.२ मध्ये दिले आहेत.

८.५ औद्योगिक उत्पादनाच्या दृष्टीने (१) मोटार वाहने, ट्रेलर्स (२०.७ टक्के), (२) रसायने व रासायनिक उत्पादने (१२.५ टक्के),

तक्ता क्रमांक ८.२
वाउपानुसार प्रति कारखान्याकरिता निर्देशक (रुपये लाखात)

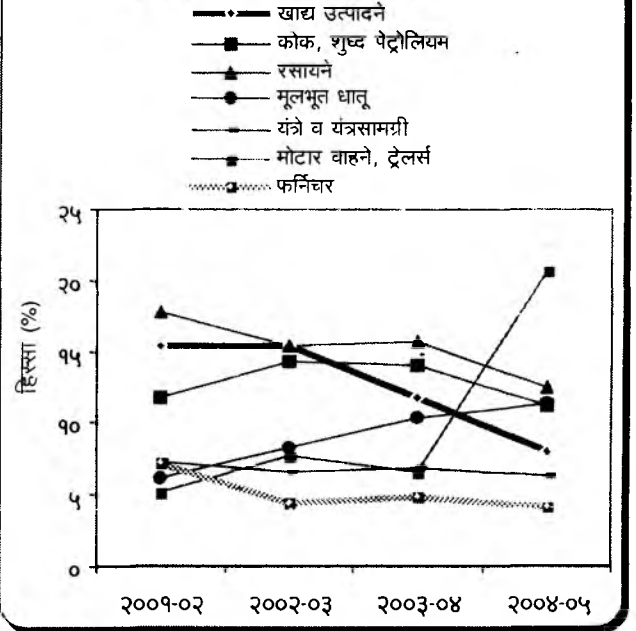
निर्देशक	२००३-०४	२००४-०५
१) स्थिर भांडवल गुंतवणूक		
महाराष्ट्र	४८१	५०७
भारत	३६५	३७४
२) वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन मूल्य		
महाराष्ट्र	१,३५२	१,८९५
भारत	९९६	१,२२७
३) निव्वळ मूल्यवृद्धी		
महाराष्ट्र	२४१	२२७
भारत	१६९	१६९
४) व्यक्तीसाठी रोजगार (संख्या)		
महाराष्ट्र	६३	६९
भारत	६१	६२

(३) मूलभूत धातू (११.३ टक्के), (४) कोक, शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने, अणुशक्ती इंधन इत्यादी (११.२ टक्के), (५) खाद्य उत्पादने (८.० टक्के), (६) यंत्रे व यंत्रसामग्री (६.३ टक्के) आणि (७) फर्निचर व जडजवाहीर (४.२ टक्के) हे महत्वाचे उद्योग गट आहेत. त्यांचा राज्यातील आद्योगिक उत्पादनातील एकत्रित वाटा सुमारे ७४ टक्के होतो. त्याचप्रमाणे निविष्टीच्या वापराच्या बाबतीत हेच उद्योग गट महत्वाचे होते व त्यांचा एकूण निविष्टीमधील वाटा ७४.८ टक्के होता. तसेच गुंतवणुकीच्या बाबतीतसुद्धा वरील उद्योग गटांचा एकूण स्थिर भांडवलामधील वाटा ६४.८ टक्के होता. तथापि ह्या उद्योग गटांच्या एकूण उत्पादन मूल्यातील

वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा)

औद्योगिक आकडेवारीकरिता वार्षिक उद्योग पाहणी हा मुख्य स्रोत असून देशामध्ये सदर पाहणी केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेद्वारे केली जाते. या पाहणीत कारखाने अधिनियम, १९४८ च्या विभाग- २एम्(एक) आणि २एम्(दोन) खाली नोंद झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगार कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंद झालेल्या विडी व सिगारेट या आस्थापनांचा समावेश आहे. यामध्ये केंद्रीय वीज प्राधिकरणाखाली नोंद झालेले वीज उपक्रम, शीतगृहे, पाणीपुरवठा व मोटार वाहनांची दुरुस्ती इत्यादी सारख्या सेवांचा सुद्धा समावेश होतो. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नमुन्याची रचना व व्याप्ती यामध्ये अलिकडच्या वर्षामध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे. १९९७-९८, १९९८-९९ व पुन्हा २००४-०५ मध्ये ही सुधारणा करण्यात आली आहे. सर्व विभागीय उपक्रम व सर्व वीज उपक्रम यांना या पाहणीतून वगळण्यात आलेले आहेत. २००४-०५ च्या पाहणीपासून राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण, २००४ चा वापर सुरू करण्यात आला आहे.

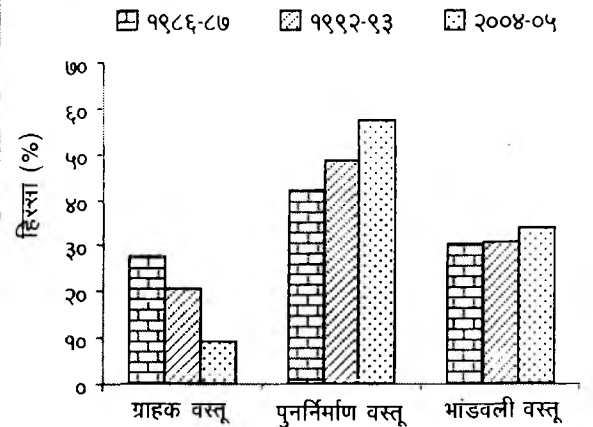
महाराष्ट्रातील स्थूल उत्पादन मूल्यातील प्रमुख उद्योग गटांच्या हिश्यातील कल

वाट्यामध्ये गेल्या काही वर्षांमध्ये बदल होत आहे. एकूण उत्पादनातील 'मोटर वाहने' या उद्योग गटाचा २००३-०४ मधील ६.५ टक्के वाटा २००४-०५ मध्ये गढून तो २०.७ टक्के इतका झाला. मूलभूत धातू या उद्योग गटाचा एकूण उत्पादनातील वाटा सतत वाढताना कल दर्शवितो. तर खाद्य उत्पादने या गटाचा वाटा उतरताना कल दर्शवितो. तसेच रसायने आणि यंत्रे व यंत्र सामग्री हे उद्योग गट देखील एकूण उत्पादनात उतरताना कल दर्शविताना.

८.६ महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्रातील घटकांच्या रचनेत गेल्या अनेक वर्षांत लक्षणीय बदल झाल्याचे वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आकडेवारीवरून दिसून येते. १९६० च्या दशकात ग्राहक वस्तु उद्योग गटाचा मूल्यवृद्धित सर्वांत महत्वाचा वाटा होता. तथापि नवीन आर्थिक

मूल्यवृद्धीनुसार महाराष्ट्रातील उद्योगांची रचना

धोरण जाहीर करण्याआधीदेखील ग्राहक वस्तू उद्योग गटाचा वाटा कमी होत होता व पुनर्निर्माण भांडवली वस्तू उद्योग गटाचा मूल्यवृद्धीतील वाटा वाढत होता, तर भांडवली वस्तू उद्योगाचा वाटा ३० टक्क्यांच्या दरम्यान राहिला. राज्यातील ग्राहक वस्तू उद्योगांचे सापेक्ष महत्व हळूहळू पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगाकडे वळत आहे.

वार्षिक उद्योग पाहणी २००४-०५ च्या निष्कर्षानुसार, महाराष्ट्रातील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी (रुपये ४,१८२) अखिल भारतासाठीच्या दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धीची (रुपये २,०५४) दुप्पट होती.

८.७ वार्षिक उद्योग पाहणीमध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची २००३-०४ व २००४-०५ मधील ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३२ मध्ये दिली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणी अंतर्गत समाविष्ट सर्व उद्योगांची राज्यातील निव्वळ मूल्यवृद्धी २००४-०५ मध्ये ४२,९०७ कोटी रुपये होती व ती २००३-०४ मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा ०.७ टक्क्यांने जास्त होती.

८.८ उद्योगांची एकंदर कामगिरी आजमावण्यासाठी, काही आर्थिक निर्देशक तक्ता क्रमांक ८.३ मध्ये देण्यात आले आहेत. २००४-०५ मध्ये राज्यातील कामगार उत्पादकता व प्रति कामगार उत्पादन हे अखिल भारतीय पातळीवरील तत्सम निर्देशकापेक्षा जास्त होते. त्याचप्रमाणे राज्यातील वेतन दर सुद्धा अखिल भारतीय पातळीवरील वेतन दरापेक्षा जास्त असल्याचे दिसून आले.

तक्ता क्रमांक ८.३
उद्योगासंबंधी काही आर्थिक निर्देशक

निर्देशक	२००३-०४	२००४-०५
१) कामगार उत्पादकता *		
महाराष्ट्र	७.२३	६.५७
भारत	७.१८	६.२१
२) प्रति कामगार उत्पादन (रुपये लाखात)		
महाराष्ट्र	३१.०१	४४.२३
भारत	२१.१६	२५.४२
३) प्रति कामगार वार्षिक वेतन (रुपयात)		
महाराष्ट्र	७६,३६८	८०,५४४
भारत	५०,०३७	५३,८२७

* कामगारांच्या प्रति एक रुपया वेतनाभागे झालेली निव्वळ मूल्यवृद्धी

८.९ २००२-०३ ते २००४-०५ या वर्षासाठी ढोबळ उद्योग गटानुसार राज्यातील संघटित उद्योगांबाबत आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाची गुणोत्तरे भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ३५ मध्ये दिली आहेत. एक रुपया निव्वळ मूल्यवृद्धी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या भांडवलाचे मोजमाप स्थिर भांडवल व मूल्यवृद्धी यांच्या गुणोत्तराने दर्शविले जाते. हे गुणोत्तर २००३-०४ मध्ये २.० होते तर २००४-०५ मध्ये ते २.२ झाले. निव्वळ

मूल्यवृद्धीचे स्थूल उत्पादनाशी गुणोत्तर उद्योगांची कार्यक्षमता दर्शविते. हे गुणोत्तर २००३-०४ मध्ये ०.१८ होते, तर २००४-०५ मध्ये ते ०.१२ झाले.

औद्योगिक प्रदूषण

८.१० वार्षिक उद्योग पाहणी १९९७-९८ (ज्या मध्ये औद्योगिक उत्पादनासंबंधी अद्ययावत माहिती उपलब्ध आहे.) अनुसार महाराष्ट्रातील एकूण कारखान्यांपैकी जवळजवळ ५० टक्के कारखाने प्रदूषणकारी होते. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादन व मूल्यवृद्धी यांमध्ये सदर कारखान्यांचा वाटा अनुक्रमे सुमारे ५८ व ५० टक्के होता तसेच सुमारे ५० टक्के कामगार प्रदूषणकारी कारखान्यांत कार्यरत होते. या तुलनेत सदर पाहणीनुसार देशातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादनात सदर कारखान्यांचा वाटा ६८ टक्के होता व ६० टक्के कामगार प्रदूषणकारी उद्योगांमध्ये कार्यरत होते. तथापि प्रदूषणाच्या कारणामुळे प्रदूषणकारी कारखाने बंद करणे अर्थव्यवस्थेला परवडणारे नाही. त्याऐवजी प्रदूषणकारी उद्योगांमध्ये प्रदूषण कमी करण्याच्या उपाययोजनांची कठोरपणे अंमलबजावणी करण्याची आवश्यकता आहे.

औद्योगिक धोरण

केंद्रीय धोरण

८.११ केंद्र सरकारने अकराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीसाठी औद्योगिक क्षेत्राच्या प्रतिवर्ष वृद्धिदराबाबत १० टक्के आणि वस्तुनिर्माण क्षेत्रासंदर्भात १२ टक्के इतके लक्ष्य ठरवून देण्याचे प्रस्तावित केले असून त्यामध्ये जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यावर भर देणे अपेक्षित आहे. या धोरणामध्ये कर आणि शुल्कात स्थिरता आणणे, स्थानिक क्षेत्रांमध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र (एसइझेड) आणि विशेष आर्थिक विभाग (एसइआर) यांवर विशेष भर देऊन पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यास उत्तेजन देणे, तंत्रशास्त्रीय आधुनिकीकरण, संशोधन व विकास यामध्ये गुंतवणूक, गुंतवणूकदारांसाठी सहाय्यकारी वातावरण निर्माण करणे, रोजगाराभिमुख मोठ्या प्रमाणावरील वस्तुनिर्माण, विकास केंद्रे आणि मध्यवर्ती व्यापारी केंद्रांची निर्मिती, पत पुरवठ्यातील अडथळे दूर करणे आणि बाजारपेठ सुविधेचा आधार पुरविणे इत्यादींचाही विचार करण्यात आला आहे.

राज्याचे धोरण

८.१२ राज्य शासनाचे औद्योगिक धोरण हे देशाच्या औद्योगिक धोरणाशी नेहमीच सुसंगत राहिले आहे. राज्य शासनाने २००६ मध्ये नवीन औद्योगिक, गुंतवणूक व पायाभूत सुविधा धोरण जाहीर केले. ह्या धोरणाची उद्दिष्टे समतोल अशा प्रादेशिक विकासावर भर देऊन मोठ्या प्रमाणातील व टिकाऊ स्वरूपाची आर्थिक वाढ साध्य करणे आणि औद्योगिक व पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये अधिक मोठ्या प्रमाणातील खाजगी व सार्वजनिक

गुंतवणुकीद्वारे रोजगार निर्मिती करणे, ही आहेत. धोरणाची ही उद्दीष्टे भर घावयाची महत्वाची क्षेत्रे निश्चित करणे, दर्जेदार पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, गुंतवणुकीस उत्तेजन देणे आणि विदेशी व देशांतर्गत मोठ्या गुंतवणुकी आकर्षित करणे याद्वारे साध्य करण्यात येतील.

८.१३ औद्योगिक, गुंतवणूक व पायाभूत सुविधा धोरण, २००६ ची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

१) औद्योगिक वाढीसाठी नवीन प्रकल्पांना अनुदान, २) गट/पार्कमध्ये पुढे विकसित होणाऱ्या येणा-या अधिकृत लघुउद्योगांना अतिरिक्त सवलती, ३) मानव विकास निर्देशांक कमी असणा-या जिल्ह्यांत येणा-या उद्योगांना विशेष सवलत, ४) फार मोठ्या प्रकल्पांसाठी विशेष पॅकेज योजना, ५) लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राचे बळकटीकरण, ६) गट (क्लस्टर) आधारित विकासावर, गटाच्या क्षेत्रातील काही क्षेत्रे विशिष्ट उद्योग व त्यांचे सहायक उद्योग यांच्यासाठी राखून ठेवून, विशेष भर, ७) नवीन औद्योगिक नगरांचा आणि विशेष आर्थिक क्षेत्रांचा विकास करणे, ८) खादी व ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात ग्रामोद्योग वसाहतीची स्थापना करणे, ९) जागतिक दर्जाची आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शन केंद्रे स्थापन करणे सुलभ करणे, १०) कामगार पणन माहिती कक्ष, सेवा प्रशिक्षण संस्था यांची स्थापना करणे, ११) एक खिडकी योजनेच्या माध्यमातून कामकाज, १२) विदेशी थेट गुंतवणुकीस उत्तेजन.

८.१४ औद्योगिक निर्यातीकरिता आंतरराष्ट्रीयदृष्ट्या स्पर्धात्मक आणि मुक्त वातावरण पुरविण्यासाठी शासनाने ४७ विशेष आर्थिक क्षेत्रांना मंजूरी दिली आहे. या विशेष आर्थिक क्षेत्रांमध्ये माहिती तंत्रज्ञान (२३), वस्त्रोद्योग (६), औषधीनिर्माण (४), बहुउत्पादन (४), अभियांत्रिकी (३), जैवतंत्रज्ञान (२), विद्युत निर्मिती (२) आणि रत्ने व जडजवाहीर माणिक मोती, मुक्त व्यापार साठवण व साखर उद्योग यांच्यासाठी प्रत्येकी एक, यांच्यासाठीच्या विशेष आर्थिक क्षेत्रांचा समावेश आहे.

जैव-तंत्रज्ञान

८.१५ राज्य शासनाने जैव-तंत्रज्ञान धोरण २००१ मध्ये जाहीर केले आहे. राज्यात जालना आणि हिंजवडी (पुणे) येथे जैव-तंत्रज्ञान पार्क विकसित केल्या असून जैव तंत्रज्ञाना संबंधीचे ५१ लघु उद्योग व १३ मोठे उद्योग कार्यरत आहेत. या उद्योगातील एकूण गुंतवणूक अंदाजे रू. २०४ कोटी रूपये आहे.

माहिती तंत्रज्ञान

८.१६ राज्य शासनाने 'माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा धोरण' २००३ मध्ये जाहीर केले आहे. माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा उद्योगांमध्ये गुंतवणूक होण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्रास सर्वाधिक पसंतीस्थानांचा दर्जा प्राप्त करून देणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) आणि महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एमआयडीसी) यांनी ३० माहिती तंत्रज्ञान

विशेष आर्थिक क्षेत्रांची स्थाने

- ★ सीझ (मुंबई)
- ★ बुटीबोरी (नागपूर)
- ★ सिन्नर (नाशिक)
- ★ गुहागर (रत्नागिरी)
- ★ द्रोणागिरी (नवी मुंबई)
- ★ कागल-हातकणंगले (कोल्हापूर)
- ★ शेंद्रा (औरंगाबाद)
- ★ खोपटा (रायगड)

स्वयंशासित औद्योगिक वसाहतीची स्थाने

- ★ विळे भागड (रायगड)
- ★ तळेगाव-दाभाडे (पुणे)
- ★ शेंद्रा (औरंगाबाद)
- ★ नांदगाव पेठ (अमरावती)
- ★ तडाळी (चंद्रपूर)
- ★ सिन्नर अतिरिक्त (नाशिक)
- ★ वाळूज (औरंगाबाद)
- ★ नांदेड
- ★ उस्मानाबाद
- ★ ऐरोली (नवी मुंबई)
- ★ हिंजवडी (पुणे)
- ★ लातूर अतिरिक्त
- ★ यवतमाळ अतिरिक्त
- ★ बुटीबोरी (नागपूर)
- ★ नरदाणा (धुळे)
- ★ पैठण (औरंगाबाद)
- ★ हिंगोली

कृषि-निर्यात क्षेत्रांची स्थाने

- ★ नाशिक
- ★ सातारा
- ★ पुणे
- ★ सोलापूर
- ★ सांगली
- ★ अहमदनगर
- ★ ग्रेप वाईन पार्क - विंचूर (नाशिक)
- पलूस (सांगली)
- ★ फूड पार्क - अलकुड-मनेराजुरी (सांगली)
- ★ फ्लॉरिकल्चर पार्क - तळेगाव (पुणे)
- ★ ऑरेंज सिटी पार्क - नागपूर

इतर निर्यात क्षेत्रांची स्थाने

- ★ जेम्स अँड ज्वेलरी पार्क - अंधेरी (मुंबई)
- नवापूर (नंदुरबार)
- ★ टेक्सटाईल पार्क - बुटीबोरी (नागपूर)
- ऐरोली (नवी मुंबई)
- ★ सिलव्हर पार्क - हुपरी (कोल्हापूर)

(आय टी) पार्क विकसित केले आहे. राज्य शासनाने १८३ खाजगी आय टी पार्क विकसित करण्यास मंजूरी दिली असून, त्यापैकी ५६.३६ लाख चौरस फूट एवढे बांधकाम क्षेत्र असलेले ४० आय टी पार्क विकसित झाले आहेत. त्यातील गुंतवणूक रूपये १,१२७ कोटी इतकी असून ८२,३६७ एवढ्या लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

ई-गव्हर्नन्स

८.१७ नागरिकांना उच्चतम सुविधा पुरविणे, सेवाक्षमतेत वाढ करणे, राज्याच्या महसुलात वाढ करणे आणि प्रशासनात पारदर्शकता आणणे ही उद्दिष्टे ठरवून राज्याचे ई-गव्हर्नन्स धोरण आखण्यात आले आहे. त्यानुसार २७ जिल्ह्यांच्या व ३१२ तालुक्यांच्या ठिकाणी 'सेतू' या

नावाने नागरी सुविधाकेंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. या केंद्रांत जनतेला त्यांच्या मागणीनुसार नेहमी लागणारे १४ विविध प्रकारचे दाखले दिले जातात. अशा प्रकारची सुविधा केंद्रे गाव पातळीवर सुध्दा स्थापन करण्याबाबत केंद्र शासनाच्या सूचना आहेत. तक्ता क्र. ८.४ मध्ये विभागनिहाय सेतू केंद्रांची संख्या दिली आहे.

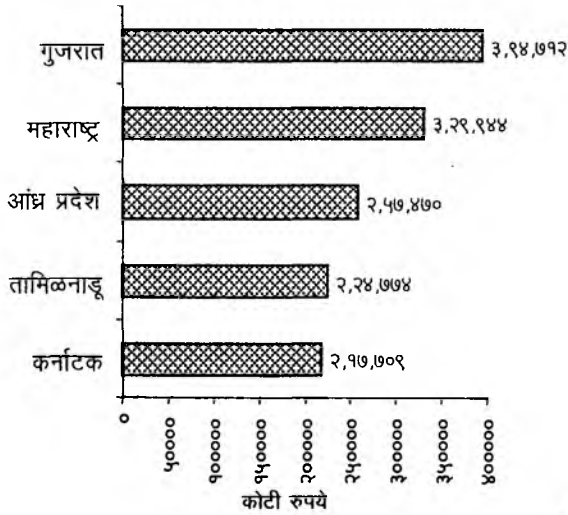
तक्ता क्रमांक ८.४

राज्यातील विभागनिहाय सेतू सुविधा केंद्रे

विभाग	सेतू सुविधा केंद्रांची संख्या
कोकण	
(बृहन्मुंबई सह)	३०
नाशिक	४९
पुणे	५३
औरंगाबाद	६८
अमरावती	५४
नागपूर	५८
एकूण	३१२

औद्योगिक गुंतवणूक

(ऑगस्ट, १९९९ ते डिसें, २००६)

औद्योगिक गुंतवणूक

८.१८ ऑगस्ट, १९९९ मध्ये उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्यापासून डिसेंबर, २००६ पर्यंत एकूण ३,२९,९४४ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १३,७२० औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात उभारणीसाठी भारत सरकारकडे नोंदविण्यात आलेले आहेत. या प्रकल्पांची रोजगार निर्मिती क्षमता अंदाजे २३.०७ लाख इतकी आहे. देशातील इतर राज्यांशी तुलना करता औद्योगिक गुंतवणुकीमध्ये गुजरात नंतर महाराष्ट्र राज्य दुस-या क्रमांकाचे पसंतीचे राज्य ठरते. देशातील एकूण प्रस्तावित गुंतवणूक व अपेक्षित रोजगारामध्ये राज्याचा वाटा अनुक्रमे जवळपास १२ आणि

१६ टक्के इतका आहे. डिसेंबर, २००६ अखेर १३,७२० औद्योगिक प्रकल्पांपैकी ९५,३८३ कोटी (२९ टक्के) रुपये गुंतवणुकीच्या ६,१०१ (४४ टक्के) प्रकल्पांनी उत्पादन सुरू केले असून अंदाजे ६.०३ लाख (२६ टक्के) इतका रोजगार निर्माण झाला आहे, तर ७,६१९ प्रकल्पांची उभारणी चालू होती. राज्यातील एकूण गुंतवणुकीमध्ये रसायने व खते (१७ टक्के), धातू (१६ टक्के), अन्न प्रक्रिया (१३ टक्के), वस्त्रोद्योग (७ टक्के), अभियांत्रिकी (६ टक्के), माहिती तंत्रज्ञान आणि रबर व पेट्रोलियम प्रत्येकी (५ टक्के) या प्रकल्पांचा गटनिहाय मोठा वाटा आहे. महाराष्ट्रातील औद्योगिक गुंतवणुकीची प्रगती तक्ता क्र ८.५ मध्ये दिली आहे.

महाराष्ट्रातील विदेशी थेट गुंतवणूक

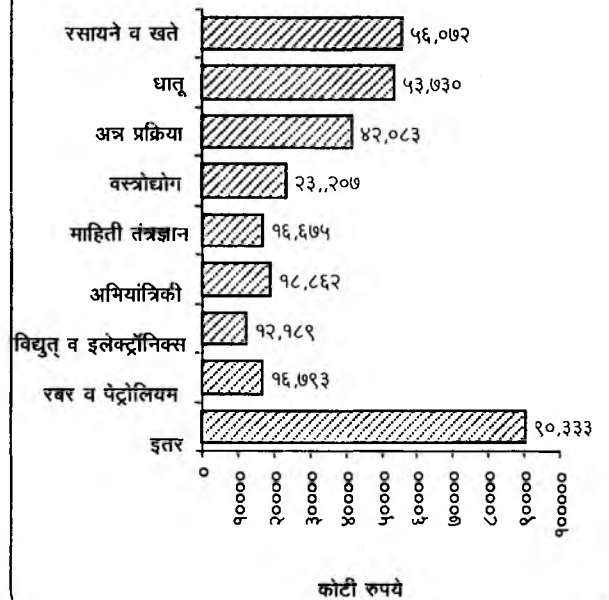
(ऑगस्ट, १९९९ पासून नोव्हेंबर, २००६ पर्यंत)

★मंजूर प्रकल्प (संख्या)	-	३,९२८
★गुंतवणूक (कोटी रुपये)	-	५७,१७०

८.१९ २००५-०६ मध्ये राज्यात औद्योगिक परवाना मिळविण्यासाठी भारत सरकारकडे १४ अर्ज प्राप्त झालेले आहेत. या कालावधीत राज्यात उद्योग स्थापण्यासाठी एक इरादापत्रे आणि ६ औद्योगिक परवाने दिले आहेत. तसेच एप्रिल ते ऑक्टोबर, २००६ या कालावधीत राज्यात औद्योगिक परवाना मिळविण्यासाठी ९ अर्ज प्राप्त झाले असून ५ उद्योगांना औद्योगिक परवाना दिला आहे. २००५-०६ या कालावधीत भारत सरकारकडे राज्यात औद्योगिक घटक स्थापन करण्यासाठी ७४४ आवेदनपत्रे प्राप्त झाली. तसेच एप्रिल ते ऑक्टोबर, २००६ या कालावधीत

उद्योग गटनिहाय औद्योगिक गुंतवणूक

(ऑगस्ट, १९९९ ते डिसें, २००६)

तक्ता क्रमांक ८.५
महाराष्ट्रातील औद्योगिक गुंतवणुकीची प्रगती

वर्ष	त्या वर्षात नोंदणी झालेले प्रकल्प			संबंधित वर्षात नोंदणी झालेल्या एकूण प्रकल्पांपैकी डिसेंबर, २००६ अखेर कार्यान्वित झालेल्या प्रकल्पांची संख्या		
	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रुपये)	अपेक्षित रोजगार (हजारात)	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रुपये)	रोजगार निर्मिती (हजारात)
१९९१-९२ *	७७८	२०,६७३	१५१	४४८	१२,६३५	६९
१९९२-९३	९९४	२१,१७२	१७८	५५३	८,५९३	७०
१९९३-९४	१,४८०	१८,०९२	२३०	८७२	९,८७९	९०
१९९४-९५	९७९	१९,६५४	१६०	५८३	११,४०२	५७
१९९५-९६	१,०७७	२०,७८०	२१०	६२७	१०,४०२	४६
१९९६-९७	८१२	१६,५६८	१३०	४७६	३,८७९	३५
१९९७-९८	५७६	६,९४७	८५	३७१	३,२०६	२७
१९९८-९९	१,३०३	४२,४६८	२९२	४६०	४,६९३	४७
१९९९-२०००	८४१	३७,७८९	१५०	३८७	३,०६६	२४
२०००-०१	७२४	१५,११४	१२०	३२४	१,८००	१९
२००१-०२	७०३	९,९९७	१०१	२९०	२,५८६	२४
२००२-०३	६२६	२१,५८३	७५	२०४	१४,६०५	३६
२००३-०४	६८५	८,८७८	१२५	१२९	१,४२६	१३
२००४-०५	७४४	१३,८१६	९४	१९८	३,७३०	२६
२००५-०६	८२७	२४,६९४	१२०	९०	१,२२३	८
२००६-०७**	५७१	३१,७१९	८६	८९	२,२५८	१२
एकूण	१३,७२०	३,२९,९४४	२,३०७	६,१०१	९५,३८३	६०३

* ऑगस्ट, १९९१ पासून

** डिसेंबर, २००६ पर्यंत

भारत सरकारकडून ५१२ आवेदनपत्रे प्राप्त झाली. यामध्ये वस्त्रोद्योग, माहिती व तंत्रज्ञान, लोखंड व पोलाद, अभियांत्रिकी आणि औषधी द्रव्ये व औषधी निर्मिती या उद्योगांचा प्रामुख्याने समावेश आहे.

विदेशी थेट गुंतवणूक

८.२० अनिवासी भारतीय तसेच विदेशी थेट गुंतवणूकदार यांचा सहभाग हे आर्थिक उदारीकरणानंतर झालेल्या औद्योगिक विकासाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. ऑगस्ट, १९९१ मध्ये स्वीकारलेल्या उदारीकरणाच्या धोरणामुळे आणि राज्य शासनाने निर्माण केलेल्या पोषक वातावरणामुळे राज्याचा औद्योगिक विकास झपाट्याने झाला. या औद्योगिक विकासामध्ये विदेशी थेट गुंतवणुकीचा भरीव वाटा आहे. ऑगस्ट, १९९१ ते नोव्हेंबर, २००६ अखेर विदेशी थेट गुंतवणुकी अंतर्गत ५७,१७० कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ३,९२८ प्रकल्प राज्यात सुरू करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या प्रकल्पांपैकी नोव्हेंबर, २००६ अखेर ३६,९३७ कोटी रुपये (६५ टक्के) गुंतवणुकीच्या १,४७३ प्रकल्पांनी (३८ टक्के) उत्पादन सुरू केले आहे. देशातील विदेशी थेट गुंतवणुकीमध्ये २१ टक्के हिस्सा प्राप्त करून महाराष्ट्राने अग्रस्थान अबाधीत ठेवले आहे. विदेशी थेट गुंतवणूक ही प्रामुख्याने सेवा (२१ टक्के), माहिती तंत्रज्ञान (१९ टक्के), पायाभूत सुविधा (११ टक्के), मोटार वाहने (९ टक्के), अभियांत्रिकी व विद्युत् आणि इंधन प्रत्येकी (५ टक्के) या क्षेत्रात होती.

महाराष्ट्रातून झालेली निर्यात

८.२१ राज्यातून प्रामुख्याने संगणक प्रणाली, हिरे व आभूषणे, तयार कपडे, सुती धागे, कृत्रिम धागे, यंत्रसामग्री व उपकरणे, धातू व

धातू उत्पादने व कृषि उत्पादने, इत्यादीची निर्यात होते. २००५-०६ मध्ये राज्यातून झालेली एकूण निर्यात १,१३,७०० कोटी रुपये होती. महाराष्ट्र व भारतातून झालेल्या निर्यातीचा तपशील तक्ता क्रमांक ८.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ८.६

महाराष्ट्र व भारतातून झालेली निर्यात

वर्ष	महाराष्ट्र व भारतातून झालेली निर्यात (कोटी रुपये)	
	महाराष्ट्र	भारत
२०००-०१	६९,४७४	२,३०,८०९
२००१-०२	७३,८६५	२,४४,२४५
२००२-०३	९९,७७८	३,००,२९०
२००३-०४	८५,९१६	३,४९,६१७
२००४-०५	१,९३,८३२	४,३४,९७९
२००५-०६	१,१३,७००	४,५४,८००

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

८.२२ मुंबई-ठाणे-पुणे पट्ट्यातील उद्योगांचा राज्यातील अविकसित व इतर विकासाभिमुख भागात प्रसार होण्यासाठी राज्य सरकारने १९६४ मध्ये सामूहिक प्रोत्साहन योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत जकात/प्रवेशकर परतावा, वीज शुल्कात माफी, विद्युत् पुरवठ्यात सुलभता, इत्यादी प्रोत्साहने उद्योगांना देण्यात येतात. माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, अपारंपरिक ऊर्जा उद्योग, तसेच बायो-गॅस, नागरी विभागातील घनकचरा, इत्यादीपासून वीज निर्मिती

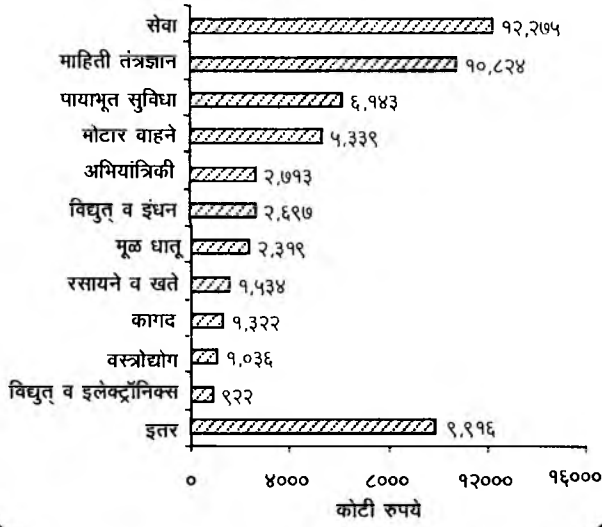
तक्ता क्रमांक ८.७

‘सामूहिक प्रोत्साहन योजना, २००१’ अंतर्गत तालुक्यांचे पुनर्वर्गीकरण

विभाग	तालुक्यांची संख्या	वर्गवारीनुसार तालुक्यांची संख्या					एकूण
		अ	ब	क	ड	ड+	
कोंकण	४७	१४	३	७	३	२०	४७
पुणे	५८	५	-	७	१७	२९	५८
नाशिक	५४	-	२	३	१८	३१	५४
औरंगाबाद *	७६	-	-	-	१	७०	७१
अमरावती	५६	-	-	-	-	५६	५६
नागपूर *	६४	-	-	-	१	५१	५२
एकूण	३५५	१९	५	१७	४०	२५७	३३८

* हिंगोली आणि गडचिरोली हे जिल्हे उद्योग विरहित जिल्हे म्हणून घोषित केले आहेत.

उद्योग गटनिहाय विदेशी थेट गुंतवणूक (ऑगस्ट, १९९९ ते नोव्हेंबर, २००६)

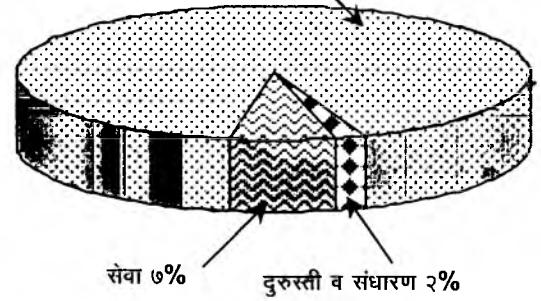
करणारे नवीन उद्योग आणि पारंपरिक नवीन ऊर्जा उद्योग सुद्धा या योजनेखाली पात्र आहेत. औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागात उद्योग जावेत यासाठी प्रोत्साहनांमध्ये वाढ करून ‘सामूहिक प्रोत्साहन योजना, २००१’ अंतर्गत औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या तालुक्यांचे पुनर्वर्गीकरण करण्यात आले असून ते तक्ता क्रमांक ८.७ मध्ये दर्शविले आहे. २००५-०६ मध्ये राज्य शासनाने लघु उद्योग घटकांना वाटप करण्यासाठी ७६.०५ कोटी रुपये अनुदान उपलब्ध करून दिले. चालू वर्षात ऑक्टोबर २००६ पर्यंत १९.३५ कोटी रुपये अनुदान वाटपासाठी आणि विक्रीकर परताव्या पोटी ५.५२ कोटी रुपये उपलब्ध करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये मध्यम/मोठ्या उद्योगाकरीता अनुदान वाटपासाठी २०६.२८ कोटी रुपये उपलब्ध करण्यात आले, २००६-०७ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत ७१.१८ कोटी रुपये अनुदान वाटपासाठी आणि २.४२ कोटी रुपये विक्रीकर परताव्या पोटी उपलब्ध करण्यात आले.

लघु उद्योग क्षेत्र

८.२३ उत्पादन, रोजगार व निर्यातीमधील लक्षणीय वाट्यामुळे लघु उद्योग क्षेत्र अर्थव्यवस्थेत एक महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. राज्यात लघु उद्योग क्षेत्राची जलद गतीने वाढ होण्यासाठी शासनाने लघु उद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत या आधीच सुलभता आणली आहे.

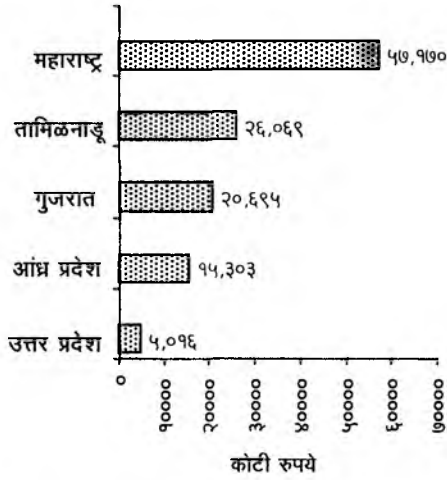
कार्यस्थितीनिहाय लघु उद्योग घटक

वस्तुनिर्माण / जुळवणी / प्रक्रिया ९९%

हस्त अवजारे (हँड टूल्स) व होजिअरी संबंधित लघु उद्योग घटकांसाठी कमाल गुंतवणूक मर्यादा ५ कोटी रुपये, तर इतर लघु उद्योग घटकांकरिता ही मर्यादा १ कोटी रुपये इतकी ठेवण्यात आली आहे. छोटे उद्योग, सेवा व व्यापार क्षेत्रातील लघु उद्योगांसाठी ही मर्यादा अनुक्रमे २५ लाख रुपये व १० लाख रुपये ठरविण्यात आली आहे. लघु उद्योगांकरिता मुदत कर्जाची एकत्रित कमाल मर्यादा ५ लाख रुपये इतकी आहे. लघु उद्योग घटकांची सुरुवातीला तात्पुरती नोंदणी करण्यात येते आणि उत्पादन सुरू केल्यानंतर त्यांची स्थायी नोंदणी करण्यात येते. ऑक्टोबर, २००६ अखेर राज्यात एकूण २.९६ लाख नोंदणीकृत लघु उद्योग (अस्थायी व स्थायी) घटक होते. त्यांची एकूण भांडवली गुंतवणूक अंदाजे ६७,०६२ कोटी रुपये होते, तर त्यातून निर्माण झालेला रोजगार २२.४५ लाख होता.

विदेशी थेट गुंतवणूक मिळवणारी प्रमुख राज्ये
(ऑगस्ट, १९९१ ते नोव्हेंबर, २००६)

लघु उद्योग घटकांची तिसरी गणना

८.२४ लघु उद्योग घटकांची तिसरी गणना २००१-०२ अनुसार राज्यात ३१ मार्च, २००१ रोजी एकूण १,३७,३४१ नोंदणीकृत लघु उद्योग घटक होते. त्यापैकी ८३,०९८ (६१ टक्के) लघु उद्योग घटक प्रत्यक्षात कार्यान्वित होते. या कार्यरत लघु उद्योग घटकांपैकी सर्वात जास्त लघु उद्योग पुणे जिल्ह्यात (२६,१७७) होते, तर त्याखालोखाल ते ठाणे (७,४३३), मुंबई उपनगर (६,७१८), नागपूर (५,७६१) आणि नाशिक (४,७३१) ह्या जिल्ह्यांत होते. एकूण नोंदणीकृत कार्यरत लघु उद्योगांपैकी ७२ टक्के लघु उद्योग हे व्यक्तिगत मालकीचे, तर १८ टक्के भागीदारी स्वरूपातील होते. त्यामधील ९१ टक्के लघु उद्योग वस्तुनिर्माण/जुळवणी क्षेत्रात, सात टक्के सेवा क्षेत्रात, तर उर्वरित दोन टक्के दुरुस्ती व संधारण क्षेत्रात कार्यरत होते. जवळपास ९४ टक्के नोंदणीकृत कार्यरत लघु उद्योग हे पूर्णतः विजेवर अवलंबून असल्याचे आढळून आले.

८.२५ तिस-या नोंदणीकृत लघु उद्योग घटकांच्या गणनेबरोबर नोंदणी न झालेल्या लघु उद्योग क्षेत्रातील घटकांची नमुना पाहणी सुध्दा घेण्यात आली होती. त्याप्रमाणे कार्यरत लघु उद्योगांची संख्या (नोंदणीकृत व अनोंदणीकृत एकत्रित) आणि त्यातील रोजगाराची माहिती तक्ता क्रमांक ८.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.८

महाराष्ट्र व भारतातील कार्यरत लघु उद्योगांची संख्या
व त्यातील रोजगार (३१ मार्च, २००१)

(हजारात)

बाब	महाराष्ट्र		भारत	
	नोंदणीकृत	अनोंदणीकृत*	नोंदणीकृत	अनोंदणीकृत*
लघु उद्योग	८३	७२०	१,३७५	९,१४६
रोजगार	६३१	१,४२१	६,१६३	१८,७६९

* अंदाजित

सहकारी औद्योगिक वसाहती

८.२६ राज्याच्या नागरी भागात केंद्रित झालेल्या उद्योगांचे ग्रामीण भागात स्थलांतर व्हावे आणि त्याद्वारे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या अधिक संधी निर्माण कराव्या हा सहकारी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यामागचा मुख्य उद्देश आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर ठिकाणी सहकारी तत्त्वावर औद्योगिक वसाहतीचा विकास करण्याचा कार्यक्रम राज्य शासनाने हाती घेतला आहे. सहकारी औद्योगिक वसाहत स्थापन करण्यासाठी राज्य शासन एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २० टक्के इतके भाग भांडवल देते व वित्तीय संस्थांकडून ६० टक्के कर्ज शासकीय हमीवर उपलब्ध करून देते आणि प्रकल्प खर्चाची उर्वरित २० टक्के रक्कम सहकारी औद्योगिक वसाहतीत उद्योग स्थापन करणा-या सभासदांकडून भाग भांडवल म्हणून गोळा करावी लागते. सहकारी औद्योगिक वसाहतीसाठी आवश्यक असलेले भूसंपादन महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियमाद्वारे करण्यात येते. या अंतर्गत सहकारी औद्योगिक वसाहतींना योजनाबद्ध आखणी व पाण्याच्या स्रोतांबाबत सल्ला, इत्यादी तांत्रिक बाबींसंबंधी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडून सहाय्य अपेक्षित आहे. ३१ डिसेंबर, २००६ अखेर राज्यातील सहकारी औद्योगिक वसाहतींची स्थिती तक्ता क्र. ८.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.९

३१ डिसेंबर, २००६ अखेर राज्यातील
सहकारी औद्योगिक वसाहतींची स्थिती

विभाग	औद्योगिक वसाहती		उद्योग घटक	रोजगार
	मंजूर	कार्यरत		
बृहन्मुंबई	३	३	२२४	११,१२३
कोकण	१४	१२	५००	९,६५३
नाशिक	३३	२६	१,२७२	३८,२९४
पुणे	४४	३३	२,७८३	४८,२०३
औरंगाबाद	२६	१३	४३०	३,९६१
अमरावती	१०	३	७४	५७५
नागपूर	१०	४	२६७	२,७१०
एकूण	१४०	९४	५,५५०	१,१४,५१९

आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन

मध्यम आणि मोठे उद्योग

८.२७ मध्यम व मोठ्या उद्योगांच्या पुनर्वसनासाठी भारत सरकारने आजारी उद्योग कंपनी कायदा (खास तरतूद), १९८५ अंतर्गत औद्योगिक वित्तीय पुनर्बांधणी मंडळाची स्थापना केली आहे. ज्या उद्योगांची निव्वळ मत्ता संपुष्टात आली आहे अशा उद्योगांनी आजारी उद्योगासंबंधीच्या सवलती मिळण्यासाठी औद्योगिक वित्तीय पुनर्बांधणी मंडळाकडे संपर्क साधणे आवश्यक आहे. आजारी उद्योगांना खालील प्रकारच्या सवलती दिल्या जातात : १) बीज कपात/बीज वापरावरील प्रतिबंधात विशेष सवलत, २) कामगारांशी वाटाघाटी करण्यासाठी शासकीय यंत्रणेमाफत

मदत, ३) विक्रीकर, खरेदी कर, जमीन महसूल, इत्यादी शासकीय शुल्क भरण्यासाठी हप्त्यांची पुनर्बांधणी आणि ४) विद्युत शुल्काची थकित रक्कम भरण्यासाठी दिलेली मुदत व बोर्डाकडे केलेल्या अर्जाचा दिनांक या दरम्यानचा विलंब आकार पूर्णतः माफ करणे. ३० नोव्हेंबर, २००६ अखेर मध्यम व मोठ्या आजारी उद्योगांची स्थिती तक्ता क्र. ८.१० मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.१०

नोव्हेंबर, २००६ अखेर मध्यम व मोठ्या आजारी उद्योगांची स्थिती

वर्णन	संख्या
मंडळाकडे प्राप्त झालेली प्रकरणे	८८३
पुनर्वसनासाठी मंजूर केलेली प्रकरणे	१३०
उद्योग गुंडाळण्याची शिफारस केलेली प्रकरणे	९५
फेटाळण्यात आलेली प्रकरणे	१०७
कामगार सहकारी संस्थाद्वारे पुनर्वसन	५

आजारी लघु उद्योग घटक

८.२८ लघुउद्योग आजारी असल्याबाबतचे प्रमाणपत्र राज्य शासनाने दिल्यानंतर अशा आजारी घटकाकडील थकीत विक्रीकर व वीज शुल्क रकमांच्या हप्त्यांची पुनर्बांधणी करता येते. नोव्हेंबर, २००६ अखेर राज्यात एकूण ५२३ लघु उद्योग घटकांना आजारी उद्योग प्रमाणपत्रे देण्यात आली.

उद्योगांना सहाय्य

८.२९ राज्याचा औद्योगिक विकास होण्यासाठी आणि राज्याच्या अर्थविकसित भागात उद्योग सुरू करण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे व आर्थिक प्रोत्साहने देण्याचे धोरण राज्य शासनाने पुढे चालू ठेवले आहे. तांत्रिक व वित्तीय सहाय्य पुरवून महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ, इत्यादी संस्थांमार्फत

तक्ता क्रमांक ८.११

राज्यातील महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रांबाबत महत्त्वाची आकडेवारी

विभागाचे नाव	महामंडळाची औद्योगिक क्षेत्रे				कार्यरत उद्योग घटक			भूखंडांची संख्या	
	मोठी	लहान	विकास केंद्रे	एकूण	संख्या	गुंतवणूक (कोटी रुपये)	रोजगार	विकसित	वितरित
बृहन्मुंबई	१	०	०	१	३०५	३१४	२६,०६४	३५३	३३१
कोकण	२२	३	३	२८	९,२८३	९२,०६२	१,६३,११३	१६,२३७	१४,१७०
नाशिक	१०	९	११	३०	४,७१६	१,०६०	९२,०००	८,५६१	७,४७७
पुणे	२८	१७	१५	६०	७,६६१	९,१३८	१,३६,४९८	१४,१३६	१२,१५७
औरंगाबाद	१४	१९	११	४४	३,७५९	१,१६४	४६,६९०	८,७६५	७,७०२
अमरावती	७	३२	८	४७	१,१९७	३७९	१५,८१७	४,२५७	२,७७१
नागपूर	११	२५	१०	४६	१,९९७	५,०१०	५२,१६३	५,३४१	४,०९३
एकूण	९३	१०५	५८	२५६	२८,९१८	१,०९,१२७	५,३२,३४५	५७,६५०	४८,७०९

राज्य शासन ही उद्दिष्टे साध्य करीत असते. वरील राज्यस्तरीय संस्थांव्यतिरिक्त भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आयडीबीआय), भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित, इत्यादी सारख्या देश पातळीवरील वित्तीय संस्थासुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य पुरवितात. या सर्व संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना पुरविण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील पुढील परिच्छेदांत थोडक्यात दिला आहे.

(अ) राज्यस्तरीय औद्योगिक विकास संस्था

(I) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.३० राज्याचा सुनियोजित आणि सुव्यवस्थित औद्योगिक विकास साधण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राची उभारणी करण्याच्या उद्देशाने १९६२ मध्ये महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ उद्योजकांना औद्योगिक क्षेत्रांतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा यासारख्या आवश्यक त्या पायाभूत सुविधांसह विकसित भूखंड उपलब्ध करून देते. राज्य शासन पुढील महत्त्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाद्वारे करीत आहे: (१) विकास केंद्रांची स्थापना, (२) राज्यातील सर्व तालुक्यांत लहान औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना आणि (३) राज्यामध्ये 'पंचतारांकित' औद्योगिक क्षेत्रांची उभारणी करणे.

८.३१ राज्यातील महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रांबाबत महत्त्वाची आकडेवारी तक्ता क्र. ८.११ मध्ये, तर ३१ मार्च, २००६ अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची प्रगती तक्ता क्र. ८.१२ मध्ये दिली आहे..

(II) महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ

८.३२ लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची १९६२ साली स्थापना करण्यात आली. महामंडळाची प्रमुख कार्ये १) लघु उद्योग घटकांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाची प्राप्ती करणे व त्याचे वितरण करणे, २) तयार मालाच्या विक्रीसाठी

तक्ता क्रमांक ८.१२

३१ मार्च, २००६ अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची प्रगती

१) अधिसूचित क्षेत्र (हेक्टर)	६५,१५८
२) ताब्यात असलेले क्षेत्र (हेक्टर)	५३,१२१
३) आखणी केलेले भूखंड	
अ) संख्या	५७,६५०
ब) क्षेत्रफळ (हेक्टर)	२२,८०५
४) वितरित केलेले भूखंड	
अ) संख्या	४८,७०१
ब) क्षेत्रफळ (हेक्टर)	२०,३८६
५) गाळा/शेड्स (संख्या)	
अ) बांधलेले	६,४४१
ब) वितरित केलेले	५,११७
६) औद्योगिक घटक (संख्या)	
अ) उत्पादन सुरू केले	२८,९१८
ब) बांधकाम चालू असलेले	२,५७३
७) पाणी पुरवठा क्षमता (द.ल.लि.प्रतिदिन)	२,२४१

मदत पुरविणे आणि मालाच्या साठवणुकीकरिता गोदामाची व मालाच्या चढ-उतारणीची सुविधा उपलब्ध करून देणे, ३) लघु उद्योग घटकांना आयात आणि निर्यातीसाठी सहाय्य करणे, ४) हस्तकला कारागिरांना मदत करणे आणि ५) प्रदर्शने आयोजित करणे ही आहेत. महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची प्रगती तक्ता क्र. ८.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.१३

महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची प्रगती

बाब	उलाढाल (कोटी रुपये)		
	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७*
कच्च्या मालाची खरेदी	१२०.२८	२४.१४	१८.२६
पणन	११४.१८	९५.५०	८१.७१
इतर	३.९८	३.९३	२.२१
एकूण	२३८.४४	१२३.५७	१०२.१८

* नोव्हेंबर, २००६ पर्यंत

(III) महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

८.३३ महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना १९६२ मध्ये करण्यात आली. राज्यातील खादी व ग्रामोद्योगातील उपक्रमांचे संघटन, विकास आणि विस्तार करणे ही मंडळाची मुख्य कार्ये आहेत. व्यक्ती, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना मंडळ आर्थिक सहाय्य पुरविते. तसेच लाभार्थी व्यक्तींना तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण आणि ग्रामोद्योगातील उत्पादनांची पणन व्यवस्था, इत्यादी कामे मंडळाकडून केली जातात.

८.३४ राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला विविध वित्तीय संस्था व राज्य शासन यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील तक्ता क्रमांक ८.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ८.१४

खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्रास पुरविलेले वित्तीय सहाय्य

तपशील	२००४-०५ २००५-०६ २००६-०७		
	(लाख रुपये)		
अ) अनुदान :			
खादी व ग्रामोद्योग आयोगाकडून	६२२	१,१७१	४७०
राज्य शासनाकडून	१,७६४	-	२५०
ब) कर्ज :			
* बँकांकडून	१,६४३	-	-

* यामध्ये राष्ट्रीयीकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश आहे.

८.३५ खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राच्या कक्षेत सध्या ११६ प्रकारचे उद्योग येतात. कारागीर रोजगार हमी योजनेअंतर्गत पुरविण्यात आलेल्या रोजगार संधी कमी होऊन २००५-०६ मध्ये ३.२८ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या, त्या तुलनेत मागील वर्षी ३.८६ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या होत्या. २००६-०७ मध्ये चार लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात येतील असे अपेक्षित आहे.

८.३६ राज्याच्या पश्चिम घाट विभागात मधुमक्षिका पालनाची विशेष योजनासुद्धा मंडळ राबवीत आहे. २००५-०६ या वर्षाअखेर पर्यंत मंडळाने २५,८४९ मधुमक्षिका पेटयांचे वाटप केले. सध्या ४,१६० मधुमक्षिका पेटया कार्यरत असून या पेटयापासून ३६,३३३ किलोग्रॅम मधाचे उत्पादन झाले. मंडळाने सहाय्यित केलेल्या घटकांचे उत्पादन मूल्य आणि निर्माण झालेला रोजगार याबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक ८.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ८.१५

खादी व ग्रामोद्योग घटकांचे उत्पादन मूल्य आणि रोजगार निर्मिती

वर्ष	सहाय्यित घटक	उत्पादन मूल्य (कोटी रुपये)	रोजगार (लाखात)
२००४-०५	२,५९,१६२	१,३३३	५.४६
२००५-०६	२,२६,४४९	८९८	३.५६
२००६-०७*	२,२८,५००	१,०००	३.८०

* अंदाजित

(ब) राज्य व केंद्रस्तरीय वित्तीय संस्था

८.३७ केंद्र, तसेच राज्यस्तरीय विविध वित्तीय संस्था महाराष्ट्रातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्याचा पुरवठा करतात. भारतीय जीवन विमा निगम, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, सर्वसाधारण जीवन विमा निगम, भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित, भारतीय लघु उद्योग विकास बँक व भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्यादित या प्रमुख केंद्रस्तरीय,

तर सिकॉम मर्यादित व महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ या राज्यस्तरीय वित्तीय संस्था आहेत. महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३६ मध्ये दिला आहे.

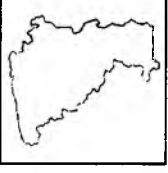
खनिज संपत्ती

८.३८ महाराष्ट्रामध्ये कोळसा, चुनखडी, कच्चे मॅंगेनीज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, डोलोमाईट, लॅटेराईट, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी खनिजे सापडतात. ही खनिजे प्रामुख्याने भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी,

सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांत सापडतात. राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठे असणारे सुमारे ५८ हजार चौरस कि.मी. इतके क्षेत्र असून ते एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के आहे. राज्यातील महत्त्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३७ मध्ये दिले आहे.

८.३९ राज्यातील खनिजांच्या उत्पादनाचे २००५-०६ मध्ये एकूण मूल्य ४,०९१ कोटी रुपये (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या एक टक्के) असून ते आधीच्या वर्षाच्या एकूण मूल्यापेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होते. उत्खनन केलेल्या कोळशाचे एकूण मूल्य २००५-०६ मध्ये ३,८२२ कोटी रुपये होते व ते राज्यातील सर्व खनिजांच्या एकूण मूल्याच्या ९३ टक्के होते.

महाराष्ट्रातील स्थिती

१.१ राज्यातील कृषि क्षेत्रामध्ये श्रमिकांना सामावून घेण्याची मोठी क्षमता असून कृषि क्षेत्रास राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा बनविण्यासाठी त्या क्षमतेचा सुयोग्य वापर करणे गरजेचे आहे. जनगणना २००१ नुसार राज्यातील जवळपास ५५ टक्के श्रमशक्ती उपजीविकेसाठी पूर्णतः शेतीवर अवलंबून आहे. राज्यातील एकूण पिकाखालील क्षेत्रापैकी ८० टक्क्याहून अधिक क्षेत्र कोरडवाहू आहे. त्या तुलनेत देश पातळीवर हे प्रमाण जवळपास ६० टक्के आहे. राज्यात पडणारा पाऊस अपुरा व लहरी आहे. राज्यातील सुमारे एक-तृतीयांश क्षेत्र पर्जन्यछायेत येते. कृषि उत्पादकतेत वाढ होण्याच्या दृष्टीने अथक प्रयत्न करुनही आणि मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या कामांवर मोठ्या प्रमाणावर खर्च करुन देखील कृषि उत्पादकतेत वाढ झालेली नाही. कोरडवाहू कृषि उत्पादकतेत भरीव वाढ होण्यासाठी जोमाने प्रयत्न केल्यास राज्याच्या कृषि अर्थव्यवस्थेत निश्चितच सुधारणा होईल आणि त्यामुळे राज्याच्या आर्थिक विकासास गती मिळेल.

१.१.१ कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्राच्या स्थूल राज्य उत्पन्नामधील हिश्यात सातत्याने घट होत आहे. हा हिस्सा १९९९-२००० मध्ये १५.७ टक्के होता, तो २००५-०६ मध्ये १२.४ टक्के पर्यंत खाली आला. राज्याच्या एकूण खर्चातील कृषि व संलग्न कार्ये यावरील खर्चाच्या प्रमाणातही सातत्याने घट होत असून २००१-०२ मधील हे प्रमाण ९.९ टक्क्यावरून २००५-०६ मध्ये ते ४.९ टक्के एवढे झाले आहे.

१.१.२ राज्याच्या कृषि आणि संलग्न कार्ये या क्षेत्रामधील अल्प आणि अस्थिर वाढीच्या दरामुळे राज्याच्या एकंदरीत आर्थिक प्रगतीवर

तक्ता क्रमांक १.१

वार्षिक सरासरी वृद्धिदर

(१९९९-२००० स्थिर किमतीनुसार)

(टक्के)

योजना कालावधी	स्थूल राज्य उत्पन्न वृद्धिदर	कृषि आणि संलग्न कार्ये
८ वी (१९९२-९७)	६.९	५.०
९ वी (१९९७-२००२)	३.२	३.७
१० वी (२००२-०७)*	८.५	२.७

* अंदाजित

प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. विविध पंचवार्षिक योजनांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न व कृषि आणि संलग्न कार्ये यामधील वार्षिक सरासरी वृद्धिदर तक्ता क्र. १.१ मध्ये देण्यात आले आहेत.

११ वी पंचवार्षिक योजना : धोरण

१.२ योजना आयोगाने ११ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये (२००७-१२) कृषि क्षेत्रासाठी चार टक्के वाढीचे लक्ष्य निश्चित केले आहे.

डॉ. स्वामीनाथन समितीच्या अहवालानुसार
प्रस्तावित कृषि धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये

१. कृषि क्षेत्राची सातत्यपूर्ण वाढ
२. पाणलोट क्षेत्र विकास
३. कृषि पिकांचे उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे
४. सेंद्रीय शेतीस प्रोत्साहन देणे
५. वनौषधी व औषधी पिकांचे उत्पादन वाढविणे
६. एकात्मिक कीड नियंत्रण आणि सुक्ष्म मुलद्रव्यांचा वापर
७. कृषि क्षेत्रात महिलांचा सक्रीय सहभाग वाढविणे
८. माहिती व तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर
९. कृषि उत्पादनांच्या निर्यातीस चालना देणे
१०. कृषि व संलग्न क्षेत्रात स्वयंरोजगार निर्मितीस प्रोत्साहन देणे

मान्सून २००६

१.३ राज्यात मोसमी पावसाचे आगमन सात दिवस आगोदर म्हणजे ३१ मे, २००६ रोजी झाले. हा पाऊस प्रामुख्याने अहमदनगर, धुळे व जळगाव जिल्हे वगळता कोकण व पश्चिम महाराष्ट्रात झाला व तो ६ जून, २००६ पर्यंत टिकून राहिला. तदनंतर त्यामध्ये १० दिवसांचा खंड पडला आणि तो १७ जून नंतर पुन्हा सक्रीय झाला. जूनच्या तिसऱ्या आठवड्यात तो मराठवाड्यात आणि शेवटच्या आठ वड्यात विदर्भात पोहोचला. राज्यात जून अखेर समाधानकारक पाऊस झाला. राज्याच्या सर्व भागात जुलै मध्ये मान्सूनचा पाऊस कमी-अधिक तीव्रतेने झाला. राज्यातील काही भागात अतिवृष्टी होऊन पूर परिस्थिती निर्माण झाली. मोठ्या प्रमाणातील पुरामुळे नदीकाठच्या क्षेत्रातील व धरणाच्या फुगवट्याजवळील क्षेत्रातील पिके बऱ्याच कालावधीपर्यंत पाण्याखाली गेल्यामुळे पिकांची वाढ खुंटून मोठ्या प्रमाणात

नुकसान झाले. मराठवाडा विभागातील लातूर व उस्मानाबाद जिल्ह्यात पाऊस कमी पडला. ऑगस्टच्या पहिल्या पंधरवड्यात ३१ जिल्ह्यांतील २७३ तालुक्यांत अतिवृष्टी झाली आणि दुसऱ्या पंधरवड्यात कोकण व नागपूर विभाग वगळता इतरत्र पावसाची तीव्रता कमी झाली. सप्टेंबर मध्ये राज्यात (कोकण वगळता) कमी-अधिक तीव्रतेने पाऊस पडला. ऑक्टोबरच्या पहिल्या पंधरवड्यात पावसाचे प्रमाण कमी होते आणि १६ ऑक्टोबर, २००६ पासून राज्यातील मोसमी पाऊस थांबला. कोकण विभागात पूर्ण हंगामात जोरदार पाऊस पडला.

९.३.१ एप्रिल व मे २००६ मध्ये पडलेल्या मान्सून पूर्व पावसाच्या सरी आणि मोसमी पावसाचे अपेक्षेपेक्षा लवकर झालेले आगमन, यामुळे मशागतीची पूर्व हंगाम कामे करण्यास अनुकूल वातावरण निर्माण झाले आणि राज्यातील ११ जिल्ह्यांत पेरणीस सुरुवात करण्यात आली. राज्याचे खरीप हंगामाखालील सर्वसाधारण क्षेत्र १३६.७८ लाख हेक्टर आहे. त्यापैकी जूनमध्ये ४२ टक्के, जुलैमध्ये ९६ टक्के आणि खरीप हंगामाच्या अखेरीस १०६ टक्के क्षेत्रावर म्हणजे १४३.५२ लक्ष हेक्टरवर पेरण्या पूर्ण करण्यात आल्या. आधीच्या वर्षी ही टक्केवारी १०२ इतकी होती. अतिवृष्टीमुळे राज्यातील उडीद, मूग, भुईमूग, ज्वारी, सोयाबीन व बाजरी या खरीप पिकांखालील जवळपास १० लाख हेक्टर क्षेत्र बाधीत झाले. राज्यातील रब्बी पिकाखालील सर्वसाधारण क्षेत्र ५६.२९ लाख हेक्टर आहे. सप्टेंबर व ऑक्टोबर, २००६ मध्ये झालेला पाऊस रब्बी पिकांच्या पेरणीस पोषक होता. रब्बी पेरणी ६२.६७ लक्ष हेक्टर क्षेत्रावर झाली. हे क्षेत्र रब्बी पिकांखालील सर्वसाधारण क्षेत्राच्या १११ टक्के होते.

९.३.२ जून, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर, २००६ मध्ये सर्वसाधारण पडणाऱ्या पावसाच्या अनुक्रमे ९७ टक्के, १०८ टक्के, १५३.६ टक्के, १११.७ टक्के आणि ९३ टक्के एवढा पाऊस पडला. मान्सून २००६ मध्ये राज्यात पडलेला पाऊस सरासरीपेक्षा १७.३ टक्क्यांनी जास्त होता. वार्षिक सरासरीपेक्षा भंडारा जिल्ह्यात अपुरा पाऊस पडला. पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार जिल्ह्यांचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ९.२ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ९.२

मान्सून २००६ मध्ये पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार जिल्ह्यांचे वर्गीकरण

पडलेल्या पावसाची सरासरी टक्केवारी	जिल्ह्यांची संख्या *
४० पर्यंत (अत्यंत अपुरा)	० (०.० %)
४१ - ८० (अपुरा)	१ (३.० %)
८१ - १०० (सामान्य)	७ (२१.२ %)
१०१ - ११९ (अधिक)	९ (२७.३ %)
१२० व अधिक (अत्याधिक)	१६ (४८.५ %)
एकूण	३३ (१००.० %)

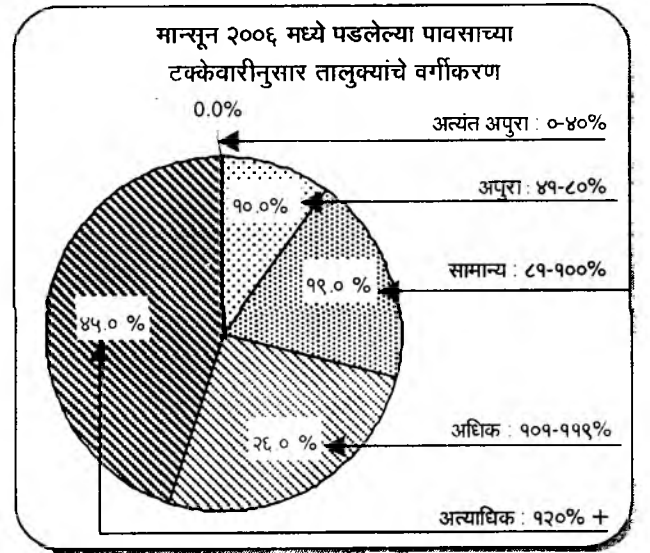
* मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून

९.३.३ राज्यातील ३५ तालुक्यांत ४१ ते ८० टक्के, ६७ तालुक्यांत ८१ ते १०० टक्के, ९१ तालुक्यांत १०० ते ११९ टक्के, तर १६२ तालुक्यांत १२० टक्के व त्यापेक्षा अधिक पाऊस पडला असल्याचे पर्जन्यानुसारच्या तालुक्यांच्या वर्गीकरणानुसार दिसते. पडलेल्या पावसाचा महसूल विभागनिहाय तपशील तक्ता क्र. ९.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.३

मान्सून २००६ मध्ये पडलेल्या पावसाच्या टक्केवारीनुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

सरासरी पर्जन्यमान टक्केवारी वर्ग	तालुक्यांची संख्या			
	कोकण नाशिक	पुणे औरंगाबाद	अमरावती नागपूर	एकूण
०-४०	०	०	०	० (० %)
४१-८०	४	३	१	३५ (१० %)
८१-१००	११	४	९	६७ (१९ %)
१०१-११९	१८	९	२३	९१ (२६ %)
१२० व अधिक	५०	४२	३३	१६२ (४५ %)
एकूण	४७	५८	७६	३५५ (१०० %)

९.३.४ प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसानुसार तालुक्यांची संख्या तक्ता क्र. ९.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ९.४

प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसानुसार तालुक्यांची संख्या

पावसाच्या मात्रेनुसार गट (मि.मी.)	मात्रेनुसार तालुक्यांची संख्या	
	मान्सून २००६	दीर्घकालीन सरासरीनुसार
२५० पर्यंत	१	०
२५१ - ५००	८	३४
५०१ - ७५०	६६	१०३
७५१ - १,०००	९४	८७
१,००१ - २,०००	१२२	७८
२,००१ - ५,०००	५९	५१
५,००० पेक्षा जास्त	५	२
एकूण	३५५	३५५

जलाशयांतील जलसाठ्याची स्थिती

९.४ राज्यातील सर्व मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) जलाशयांमध्ये १५ ऑक्टोबर, २००६ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा

३०,२८५ दशलक्ष घनमीटर (द.ल.घ.मी.) इतका होता. तो प्रकल्प क्षमतेच्या जवळपास ९५ टक्के होता. तर ही टक्केवारी २००५ मध्ये ८७ आणि २००४ मध्ये ६७ इतकी होती. तक्ता क्र. ९.५ मध्ये दिलेल्या विभागावार माहितीवरून १५ ऑक्टोबर, २००६ ची उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी नागपूर विभाग (८५ टक्के) वगळता उर्वरित सर्व विभागात तुलनेने जास्त असल्याचे दिसून येते.

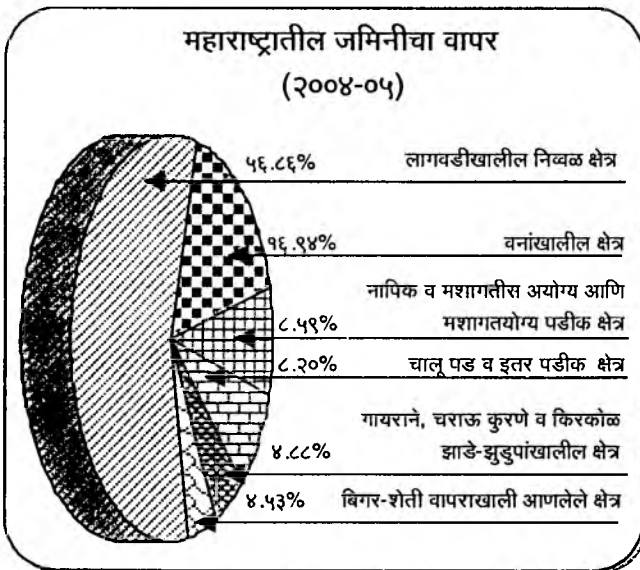
तक्ता क्रमांक ९.५
जलाशयांतील उपयुक्त जलसाठ्याची स्थिती

विभाग	प्रकल्प/ जलाशयांची संख्या	उपयुक्त जलसाठा (द.ल.घ.मी.)		१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी		
		प्रकल्पीय १५ ऑक्टोबर, २००६ रोजी	२००६	२००५	२००४	
कोकण	११५	५२४	५२०	९७	९३	९३
नाशिक	३६४	३,८५१	३,७८६	९८	८९	७७
पुणे	५०५	९,५३८	८,८६६	९३	९२	८६
औरंगाबाद	५१८	६,४०५	६,२२३	९७	७७	४५
अमरावती	३३४	२,४३६	२,३९७	९८	७७	३३
नागपूर	३६०	३,४४५	२,९२३	८५	९१	२८
इतर*	१४	५,८२०	५,५८०	९६	९२	८८
एकूण	२,२१०	३२,०१९	३०,२८५	९५	८७	६७

* पिण्याच्या पाण्यासाठीचे जलसाठे व जलविद्युत् प्रकल्प

जमिनीचा वापर

९.५ २००४-०५ मधील जमीनवापराच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या ३०७.६ लाख हेक्टर एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी १७४.९ लाख हेक्टर निव्वळ पेरणी क्षेत्र, ५२.१ लाख हेक्टर वनांखालील क्षेत्र, ३१.२ लाख हेक्टर मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र, २४.२ लाख हेक्टर मशागत न केलेले इतर क्षेत्र आणि २५.२ लाख हेक्टर पडीक जमिनीखालील क्षेत्र होते. महाराष्ट्र राज्यातील जमीनवापराबाबतची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र:३९ मध्ये दिली आहे.

२००६-०७ मधील कृषि उत्पादन

९.६ प्रारंभिक पूर्वानुमानानुसार राज्यातील २००६-०७ मधील अन्नधान्याचे एकूण उत्पादन १२९.३३ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील ११६.९६ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत, ११ टक्क्यांनी जास्त होईल असा अंदाज आहे. अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा ढोबळ तपशील तक्ता क्र. ९.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.६
महाराष्ट्रातील अन्नधान्याचे उत्पादन

पीक	उत्पादन (लाख टनांत)		वाढ (+)/घट (-) (टक्के)
	२००५-०६ (अंतिम अंदाज)	२००६-०७ (तात्पुरते अंदाज)	
खरीप + रब्बी			
(i) तृणधान्ये	९६.९१	१०६.६८	१०.००
(ii) कडधान्ये	२०.०५	२२.६५	१३.००
एकूण अन्नधान्ये	११६.९६	१२९.३३	११.००
तेलबिया	३२.३२	३३.९०	५.००

खरीप पिके

९.७ २००६-०७ मध्ये राज्यातील खरीप पिकांखालील क्षेत्र आणि उत्पादन याबाबतची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती.

खरीप तृणधान्ये

९.७.१ खरीप तृणधान्यांच्या पिकांखाली २००६-०७ मधील क्षेत्र ४९.७६ लाख हेक्टर होते तर आधीच्या वर्षात ते ४९.७६ लाख हेक्टर इतके होते. खरीप तृणधान्यांचे २००६-०७ मधील उत्पादन आधीच्या वर्षातील ६२.९३ लाख टनांपेक्षा दोन टक्क्यांनी जास्त म्हणजे ६४.४५ लाख टन इतके होईल असा अंदाज आहे. भात पिकाखालील २००६-०७ मधील क्षेत्र १४.९७ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा दोन टक्क्यांनी जास्त होते, तर त्याचे उत्पादन २५.३ लाख टन इतके, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा तीन टक्क्यांनी कमी होईल असा अंदाज आहे. खरीप ज्वारीखालील क्षेत्र १३.८४ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ६ टक्क्याने कमी होते आणि उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा ७ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे १८.९ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. बाजरीखालील क्षेत्र (१४.१ लाख हेक्टर) हे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत एक टक्क्यांनी कमी होते आणि त्याचे उत्पादन १० लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ७ टक्क्यांनी जास्त होईल असा अंदाज आहे.

खरीप कडधान्ये

९.७.२ राज्यातील २००६-०७ मधील खरीप कडधान्यांखालील क्षेत्र २३.४ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा तीन टक्क्यांनी जास्त होते, आणि त्यांचे उत्पादन ११.५ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ७ टक्क्यांनी कमी होईल असा अंदाज आहे. प्रारंभिक अंदाजानुसार २००६-०७ मध्ये तुरीखालील क्षेत्र १०.८ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या

वर्षाच्या तुलनेत एक टक्क्यांनी व उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ९ टक्क्यांनी कमी म्हणजे ७.२ लाख टन होईल असा अंदाज आहे.

खरीप तेलबिया

१.७.३ खरीप तेलबियांखालील २००६-०७ मधील क्षेत्र ३०.६ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा तीन टक्क्यांनी जास्त होते, आणि उत्पादन ३१.२ लाख टन, म्हणजे ७ टक्क्यांनी जास्त होईल असे अपेक्षित आहे. खरीप तेलबियांपैकी सोयाबीन हे प्रमुख पीक असून त्याखालील क्षेत्र ८० टक्के होते. सोयाबीन पिकाखालील हे क्षेत्र आधीच्या वर्षापेक्षा चार टक्क्यांनी जास्त होते आणि त्याचे २००६-०७ मधील उत्पादन २७.१ लाख टन म्हणजे ७ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. खरीप भुईमूगाचे २००६-०७ मधील क्षेत्र ३.४ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा दोन टक्क्यांनी जास्त होते व त्याचे उत्पादन २.९ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत पाच टक्क्यांनी जास्त असेल असे अंदाजित आहे.

कापूस

१.७.४ राज्यातील २००६-०७ मधील कापसाखालील क्षेत्र ३१.२४ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ९ टक्क्यांनी जास्त होते आणि कापसाचे (रुई) उत्पादन ४१.२७ लाख गासड्या (१७० किलो प्रति गासडी), म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ३१ टक्क्यांनी जास्त होईल असा अंदाज आहे.

ऊस

१.७.५ उसाच्या तोडणी क्षेत्रामध्ये २००६-०७ मध्ये बरीच वाढ होऊन ते ८.४० लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६८ टक्क्यांनी वाढले आहे. उसाचे उत्पादन ६२७ लाख टन इतके जास्त, म्हणजे आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा ६१ टक्क्यांनी जास्त असेल, असा अंदाज आहे.

१.७.६ प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन याचा तपशील तक्ता क्रमांक १.७ मध्ये दिला आहे.

रब्बी पिके

१.८ रब्बी अन्नधान्यांखालील क्षेत्र (उन्हाळी पिके वगळता) २००६-०७ मध्ये ५७.३३ लाख हेक्टर, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५ टक्क्यांनी जास्त होते. रब्बी ज्वारीखालील क्षेत्र २००६-०७ मध्ये आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ८ टक्क्यांनी कमी, तर गव्हाखालील क्षेत्र जास्त म्हणजे २९ टक्क्यांनी वाढेल असा अंदाज आहे. रब्बी कडधान्यांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा २२ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. ढोबळ अंदाजानुसार २००६-०७ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी तृणधान्ये वगळता) सुमारे ५३.३४ लाख टन, म्हणजे २००५-०६ मधील ४१.६७ लाख टन उत्पादनापेक्षा २८ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. ढोबळ अंदाजानुसार

तक्ता क्रमांक १.७

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

[क्षेत्र हजार हेक्टरांत, उत्पादन हजार टनांत (कापसा व्यतिरिक्त)]

पीक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२००५-०६ (अंतिम अंदाज)	२००६-०७ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी	२००५-०६ (अंतिम अंदाज)	२००६-०७ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी
भात	१,४७४	१,४९७	२	२,५९७	२,५३१	(-) ३
बाजरी	१,४३४	१,४१३	(-) १	९८२	१,०००	७
खरीप ज्वारी..	१,४७२	१,३८४	(-) ६	१,७६४	१,८८८	७
इतर खरीप तृणधान्ये ..	५९६	६९९	१७	१०००	१,०२६	३
एकूण खरीप तृणधान्ये	४,९७६	४,९९३	०	६,२९३	६,४४५	२
तूर	१,१००	१,०८४	(-) १	७९२	७२४	(-) ९
इतर खरीप कडधान्ये ..	१,१७०	१,२५३	७	४४४	४३०	(-) ३
एकूण खरीप कडधान्ये	२,२७०	२,३३७	३	१,२३६	१,१५४	(-) ७
एकूण खरीप अन्नधान्ये	७,२४६	७,३३०	१	७,५२९	७,५९९	१
सोयाबीन ..	२,३४७	२,४४०	४	२,५२७	२,७०८	७
भुईमूग (शेंगा) ..	३३७	३४३	२	२८०	२९५	५
इतर तेलबिया ..	२८२	२७५	(-) २	१०६	११६	९
एकूण खरीप तेलबिया	२,९६६	३,०५८	३	२,९१३	३,११९	७
कापूस (रुई) ** ..	२,८७५	३,१२४	९	३,१५३	४,१२७	३१
ऊस*	५०१	८४०	६८	३८,८५३	६२,६९०	६१
एकूण	१३,५८८	१४,३५२	८	-	-	-

** - कापसाचे उत्पादन '०००' गासड्यामध्ये (प्रति गासडी १७० किलो वजनाची)

* - तोडणीक्षेत्र

तक्ता क्रमांक ९.८
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

(क्षेत्र हजार हेक्टरांत, उत्पादन हजार टनांत)

पीक	क्षेत्र			उत्पादन		
	२००५-०६ (अंतिम अंदाज)	२००६-०७ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी	२००५-०६ (अंतिम अंदाज)	२००६-०७ (तात्पुरते)	वाढ/घट टक्केवारी
रब्बी ज्वारी	३,२६८	३,०१७	(-) ८	१,९४९	२,५३९	३०
गहू	९३३	१,२०२	२९	१,३००	१,५२७	१७
इतर रब्बी तृणधान्ये	७८	९३	१९	१४९	१५७	५
एकूण रब्बी तृणधान्ये	४,२७९	४,३१२	१	३,३९८	४,२२३	२४
हरभरा	१०२०	१,२७७	२५	७०५	१,०४६	४८
इतर रब्बी कडधान्ये	१४२	१४४	१	६४	६५	१
एकूण रब्बी कडधान्ये	१,१६२	१,४२१	२२	७६९	१,१११	४४
एकूण रब्बी अन्नधान्ये	५,४४१	५,७३३	५	४,१६७	५,३३४	२८
तेलबिया (रब्बी)	५७६	५३४	(-)७	३१९	२७१	(-) १५
एकूण	६,०९७	६,२६७	४	-	-	-

२००६-०७ मध्ये रब्बी ज्वारी आणि गव्हाचे उत्पादन अनुक्रमे ३० टक्के, १७ टक्के इतके जास्त होण्याची शक्यता आहे. राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन याची माहिती तक्ता क्र. ९.८ मध्ये दिली आहे.

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

९.९ महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादनाचा २००५-०६ चा निर्देशांक (पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००) १३५.३ होता. तो २००४-०५ मधील निर्देशांकापेक्षा २१.९ टक्क्यांनी जास्त होता. निर्देशांकातील ही वाढ जवळपास सर्व पीक गटांमध्ये दिसून येते. राज्यातील कृषि उत्पादनाचा १९८२-८३ ते २००५-०६ ह्या कालावधीकरिता दीर्घकालीन वार्षिक सरासरी वृद्धिदर एक टक्क्यापेक्षा कमी होता. तक्ता क्र.९.९ मध्ये पिकांच्या विविध गटांचे कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक दिले आहेत. राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता

क्र:४२ मध्ये दिले आहेत. राज्यातील कृषि उत्पादनाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर अखिल भारतीय पातळीवरील वृद्धिदरापेक्षा सर्वसाधारणपणे कमी आहे. निर्देशांकांतील मोठे चढउतार राज्यातील कृषि क्षेत्राची अनिश्चितता दर्शवितात.

फलोत्पादन विकास

९.१० फळपिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन हे पारंपरिक अन्नधान्यांच्या तुलनेत बरेच जास्त असते. राज्यातील फळपिकांखालील एकूण क्षेत्र १९९०-९१ पर्यंत २.४२ लाख हेक्टर इतके होते. राज्य शासन विविध फळपिकांची चांगल्या प्रतीची रोपे निर्माण करून ती शेतक-यांना पुरविण्यासाठी फळरोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि शेतक-यांना निवडक फळझाडे वाढविण्यासाठी अनुदान देणे यांद्वारे फलोत्पादन विकासास चालना देण्यासाठी कार्यक्रम राबवित आहे. फलोत्पादन विकासाची सांगड १९९०-९१ पासून रोजगार हमी योजनेशी (रोहयो)

तक्ता क्रमांक ९.९ पिकांच्या गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

(पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००)

पिकांचा गट	भार	वर्ष							
		१९८२-८३	१९८७-८८	१९९२-९३	१९९७-९८	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६
तृणधान्ये	४२.२२	८८.५	१०३.३	१३१.३	९२.८	९४.५	८८.९	९५.४	१०६.१
कडधान्ये	१०.४४	९९.२	१३९.३	१८०.३	११७.५	२०६.८	१९५.०	१७०.२	२०५.३
एकूण अन्नधान्ये	५२.६६	९०.६	११०.४	१४१.१	९७.७	११६.८	१०९.९	११०.२	१२५.८
तेलबिया	९.१६	७३.३	१३३.४	१२१.०	९५.६	८४.६	७८.५	८६.५	८७.३
तंतू पिके	९.९३	११०.१	१०२.७	१२९.३	११५.८	१७७.४	२१०.४	२००.८	२१५.८
संकीर्ण	२८.२५	११३.३	१०२.८	१२७.४	१४२.८	१४५.७	९४.५	८८.८	१४०.३
एकूण अन्नधान्येतर	४७.३४	१०४.९	१०८.७	१२६.६	१२८.०	१४५.६	११५.७	१११.८	१४५.९
सर्व गट	१००.००	९७.४	१०९.६	१३४.२	११२.०	१३०.५	११२.७	१११.०	१३५.३

घालण्यात आली आहे. २००६-०७ मध्ये नोव्हेंबर, अखेर ०.६६ लाख हेक्टर जमीन फळपिकांखाली आणण्यात आली असून त्याचा लाभ सुमारे ८५,००० शेतक-यांना देण्यात आला. ह्या कार्यक्रमाखाली ऑक्टोबर, २००६ अखेर एकूण १२.५१ लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली आणण्यात आले असून त्याचा लाभ १६.८३ लाख शेतक-यांना देण्यात आला.

१.११ मार्च, २००६ अखेर राज्यातील रोहयो निगडित योजनेखालील क्षेत्र धरून एकूण १३.७० लाख हेक्टर क्षेत्र फळपिकांखाली होते. त्यामध्ये प्रमुख फळपिकांचा हिस्सा पुढीलप्रमाणे होता. आंबा : ४.४५ लाख हेक्टर, काजू : १.६४ लाख हेक्टर, संत्रा : १.२१ लाख हेक्टर, डाळिंब : ०.९१ लाख हेक्टर, मोसंबी : ०.९२ लाख हेक्टर, केळी : ०.७३ लाख हेक्टर आणि द्राक्षे : ०.४५ लाख हेक्टर.

१.१२ पारंपरिक अन्नधान्यांच्या पिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादनमूल्य केवळ चार हजार ते १२ हजार रुपये इतके असते. या तुलनेत २००५-०६ मधील आकडेवारीवर आधारित प्रमुख फळपिकांची प्रति हेक्टर उत्पादनमूल्ये पुढीलप्रमाणे होती. द्राक्षे : ६.७९ लाख रुपये, मोसंबी : ३.९४ लाख रुपये, केळी : ४.०४ लाख रुपये आणि आंबा : ०.६१ लाख रुपये. फळपिकांखाली आणलेल्या अतिरिक्त क्षेत्रामुळे राज्यातील कृषि उत्पादनाच्या स्थूल मूल्यात भरिव वाढ होईल, अशी अपेक्षा आहे. राज्यातील प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतची माहिती तक्ता क्र. १.१० मध्ये दिली आहे.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान

१.१३ केंद्र सरकारने २००५-२००६ मध्ये खालील प्रमुख उद्दिष्टांचा समावेश असलेले राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान जाहीर केले आहे.

१) विविध कृषि हवामान विभागाच्या प्रादेशिक गरजा व अनुकूलता

विचारात घेऊन संशोधन, हंगामोत्तर तंत्रज्ञान, प्रक्रिया, पणन सुविधा, इत्यादी माध्यमातून सर्वांगीण विकास साध्य करणे.

२) शेतक-यांचे राहणीमान उंचावणे आणि त्यांच्या आहाराचे पोषण मूल्य वाढविणे.

३) फलोत्पादन विषयक विविध योजनांमध्ये समन्वय साधणे.

४) पारंपरिक उत्पादन पध्दती व नवीन सुधारीत तंत्रज्ञान यामध्ये सांगड घालून तंत्रज्ञानाचा विकास व विस्तार करणे.

५) कुशल आणि अकुशल बेरोजगार तरुणांकरिता रोजगारांच्या संधी निर्माण करणे.

६) फलोत्पादन क्षेत्र २०११-२०१२ पर्यंत दुप्पट करणे.

या अभियानांतर्गत असलेले कार्यक्रम ९० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहेत. त्यासाठी २००५-०६ आणि २००६-०७ मध्ये (डिसेंबर पर्यंत) अनुक्रमे ८०.६० कोटी रुपये व २४.४० कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला.

कृती आराखडयातील योजना

१.१४ कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी सन २००१-२००२ पासून विविध ४६ योजना कृती आराखडयाखाली राबविण्यात येत असून त्यासाठी केंद्र शासनाकडून ९० टक्के सहाय्य मिळते. या आराखडयात पीक उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे, पीक पध्दतीत बदल, कृषि विस्तार सेवांचे बळकटीकरण, शेतीच्या यांत्रिकीकरणावर भर, कृषि क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविणे, पायाभूत सुविधांचा विकास, नैसर्गिक संसाधनाचे व्यवस्थापन, जलसंधारण, इत्यादी संबंधीच्या योजनांच्या समावेश आहे. केंद्रीय हिश्यापोटी २००१-०२ ते २००५-०६ मध्ये ६१३.६२ कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला आहे, तर २००६-०७ मध्ये १०४.५६ कोटी रुपये इतका खर्च अपेक्षित आहे. कृती आराखडयातील महत्वाची साधने खालीलप्रमाणे आहेत.

तक्ता क्रमांक १.१०

राज्यातील प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन

(क्षेत्र ००' हेक्टरांत, उत्पादन ००' मेट्रिक टनांत)

फळपिकाचे नाव	बाब	१९९०-९१	१९९५-९६	१९९९-००	२०००-०१	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६
केळी	क्षेत्र	२९०	३८५	६१३	७२१	७२१	५७४	५७४	७२२	७३२
	उत्पादन	१६,०४०	२२,१६८	३६,७८०	४३,३०५	४३,३१३	३६,०७५	३५,५८८	४५,३४६	४६,०८४
संत्रा	क्षेत्र	३००	५३४	१,४११	१,३२२	१,४८४	१,५०८	१,३०३	१,१८५	१,२१५
	उत्पादन	२,२९०	५,५७८	१३,२३३	१०,७७६	८,३३१	८,८१५	८,७५४	७,१८४	७,२१२
द्राक्षे	क्षेत्र	१५०	२७५	२९८	२९८	२९८	३५२	३९०	४३८	४५०
	उत्पादन	२,४५०	६,७८४	७,७९२	७,७९०	७,७९०	९,८८७	८,९६०	१२,३३९	१२,७५०
आंबा	क्षेत्र	७७६	२,६५९	३,७६४	४,०३५	४,०९५	४,१९८	४,२५४	४,३२७	४,४४५
	उत्पादन	२,४४४	३,५१०	५,००५	५,००५	५,५९०	६,१५९	६,८४७	४,३४३	६,३८६
काजू	क्षेत्र	१५०	१९९	१,३०५	१,३८४	१,५३३	१,५९१	१,६९५	१,६३८	१,६४३
	उत्पादन	११२	१६१	९५५	१,०१५	१,२५२	१,३४५	१,५७६	१,५९८	१,६०३
डाळिंब	क्षेत्र	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	८१४	८४३	८८५	९१०
	उत्पादन	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	५,०९५	५,३३०	५,६८२	५,९३६
मोसंबी	क्षेत्र	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	८०१	८१४	८४६	९१६
	उत्पादन	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	५,५४१	५,६३७	५,८७०	६,११६

१) २४० प्रशिक्षण संस्थांचे बळकटीकरण व मनुष्यबळ विकासासाठी प्रशिक्षण, ५१ प्रयोग शाळांचे बळकटीकरण, १९४ तालुका बीज गुणन प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण आणि १३६ शासकीय फलोत्पादन रोपवाटिकांचे बळकटीकरण करण्यात आले.

२) कृषि क्षेत्रात खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने मृद चाचण्या, सूक्ष्म मूलद्रव्य तपासणी, जैविकी कीड नियंत्रण प्रयोगशाळा, इत्यादीसाठी प्रत्येकी २ लाख रुपये सहाय्य देऊन खाजगी क्षेत्रात ६ केंद्रांची स्थापना करण्यात आली.

३) दुर्गम क्षेत्रात २३० कृषि निविष्टा वितरण केंद्रांची स्थापना, १,७७५ काजू प्रक्रिया केंद्रे, १६० सामूहिक कृषि प्रक्रिया केंद्रे, १,०७५ मसाला प्रक्रिया केंद्रे, ६५ सुगंधी द्रव्ये उर्ध्वपातन केंद्रे, १,२२६ फळ रसवंती गृहे, १,०५० फळ हाताळणी केंद्रे व ८९ पुष्पोत्पादन विकास केंद्रे स्थापन करून खाजगी क्षेत्रात स्वयंरोजगार निर्मिती करण्यात आली.

४) धान्ये व ऊस पिकाचे उत्पादन व उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेतक-यांकरिता मोठ्या प्रमाणात प्रशिक्षण मोहीमा व प्रात्यक्षिकांचा कार्यक्रम राबविण्यात आला.

५) कृषि क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी सुमारे ७४,००० स्वयंसहाय्यता गटांची स्थापना करण्यात आली. त्याद्वारे राबविलेल्या कृषि पूरक व्यवसायांमुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत झाली.

६) सेंद्रीय शेतीखाली १.५० लक्ष हेक्टरपेक्षा अधिक क्षेत्र आणण्यात आले. तसेच गांडूळ खत उत्पादनासाठी ६०,००० पेक्षा जास्त केंद्रे कार्यरत आहेत.

कृषि प्रक्रिया व व्यापारक्षम शेती -

१.१५ कृषि प्रक्रियेवर विशेष भर देऊन राज्यात व्यापारक्षम शेतीच्या विकासास गती देण्याकरिता पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी राज्य शासनाने २००६-०७ मध्ये कृषि प्रक्रिया व व्यापारक्षम शेती या कक्षाची स्थापना केली आहे. त्यामागील प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे
- २) शेतक-याच्या मालाला खात्रीशीर व उच्च किंमत मिळवून देणे.
- ३) प्रक्रिया उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल वर्षभर उपलब्ध होण्यासाठी मदत करणे.
- ४) कृषि उत्पादनास देशांतर्गत व जागतिक बाजारपेठेत विक्रीच्या संभाव्य संधीचा शोध घेणे.

सिंचन

१.१६ राज्यातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र २००४-०५ मध्ये २९.४ लाख हेक्टर होते. ते आधीच्या वर्षातील क्षेत्राच्या जवळपास होते. सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने सिंचित क्षेत्र १९.४ लाख हेक्टर होते. २००४-०५ मध्ये सिंचनाखाली एकूण ३६.७ लाख हेक्टर क्षेत्र होते. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी २००४-०५ मध्ये १६.४ होती. ही टक्केवारी १९९०-९१ पासून सर्वसाधारणपणे १५ ते १७ टक्के इतकी राहिली असून सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राचे

पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी असलेल्या प्रमाणामध्ये उल्लेखनीय वाढ झालेली नाही. विविध स्रोतांनुसार राज्यातील सिंचित क्षेत्र भाग-२ मधील तक्ता क्र:४१ मध्ये दिले आहे.

सिंचन प्रकल्प

१.१७ महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाने (१९९९) राज्यातील नदीखो-यांतील पाण्याची उपलब्धता, लागवडीयोग्य जमीन, भूजलाची वाढ, पाणलोट क्षेत्र विकासाद्वारे पडणारी भर, आधुनिक सिंचनतंत्रांचा वापर व शेतीला पाणी देण्याच्या पध्दतीतील सुधारणा ह्या बाबी विचारात घेता राज्याची सिंचनक्षमता कमाल १२६ लाख हेक्टरपर्यंत वाढविता येईल, असे अनुमान काढले आहे. याशिवाय आयोगाने लाभक्षेत्रामध्ये भूपृष्ठावरील जलसाठ्यांचा आणि विहिरींचा वाटा जवळपास ८५ लाख हेक्टर इतका असेल असेही अनुमानित केले आहे. राज्याच्या सिंचन क्षमतेत जास्तीत जास्त वाढ करण्यासाठी शासनाने अनेक मोठे, मध्यम व लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. राज्यातील विविध पाटबंधारे प्रकल्प आणि त्यांपासून निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता याबाबतचा तपशील तक्ता क्र.९.११ मध्ये दिला आहे.

१.१७.१ राज्यातील मोठे, मध्यम व लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे जून, २००६ अखेर पर्यंत निर्माण करण्यात आलेली एकत्रित सिंचनक्षमता ५२.९० लाख हेक्टर इतकी होती. निर्माण करण्यात आलेल्या एकूण सिंचनक्षमतेमध्ये मोठे, मध्यम, लघु (राज्य क्षेत्र) आणि लघु (स्थानिक क्षेत्र) पाटबंधारे प्रकल्पांचा वाटा अनुक्रमे ४४.०६ टक्के, १३.४० टक्के, १९.९६ टक्के आणि २२.५८ टक्के इतका होता. २००५-०६ मध्ये निर्माण करण्यात आलेली अतिरिक्त सिंचनक्षमता १.१७ लाख हेक्टर इतकी होती. त्यामुळे जून, २००५ अखेर साध्य करण्यात आलेल्या एकूण सिंचनक्षमतेमध्ये २.२ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. जून, २००५ अखेरपर्यंत निर्माण करण्यात आलेल्या ५१.७३ लाख हेक्टर इतक्या सिंचनक्षमतेच्या तुलनेत, २००५-०६ मध्ये सिंचनक्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर २०.१३ लाख हेक्टर (३८.०५ टक्के) इतका होता.

१.१७.२ पंचवार्षिक योजना काळात मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च करुनही अतिरिक्त सिंचनक्षमता निर्माण करण्याचे साध्य ठरविलेल्या उद्दिष्टापेक्षा फारच कमी आहे. त्यामुळे पाटबंधारे क्षेत्रातील साध्यांचे सातत्याने संनियंत्रण करणे गरजेचे आहे.

पाटबंधारे क्षेत्रातील सुधारणा

१.१८ पाटबंधारे क्षेत्रात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने खालील उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत.

१.१८.१ राज्य जलनीती :- महाराष्ट्र शासनाने जुलै, २००३ मध्ये राज्य जलनीती जाहीर केली आहे. त्यामध्ये जनतेला आर्थिक व सामाजिक लाभ देण्यासाठी टिकाऊ स्वरूपाचा विकास, सक्षम व्यवस्थापन आणि भोवतालची सजीवसृष्टी व पर्यावरण विषयक मूल्यांचे महत्त्व कायम राखून नद्या व लगतच्या जमिनीवरील अपु-या जलस्रोतांचा इष्टतम वापर यांची हमी देण्यात आली आहे.

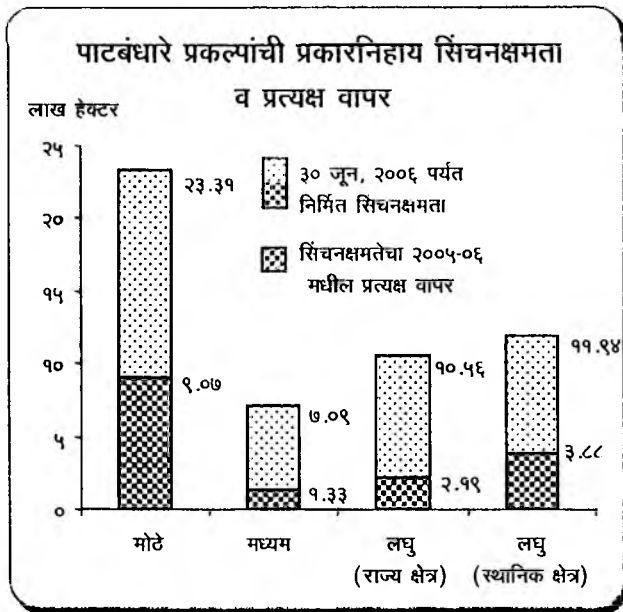
१.१८.२ महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियम,

तक्ता क्र. १.११

राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या व त्यांपासून निर्माण झालेली सिंचनक्षमता

अनु. क्र.	बाब	मोठे	मध्यम	लघु (राज्य क्षेत्र)	लघु (स्थानिक क्षेत्र)					एकूण लघु	एकूण
					को.प. बंधारे	पाझर तलाव	उपसा जलसिंचन	ल.पा. तलाव	इतर		
१.	३०.६.२००६ पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रगतीपथावरील प्रकल्पांची संख्या *	३२	१८३	२,३९४	९,१३३	१७,९२२	२,८४७	१,९४७	१६,९१७	५१,१६०	-
२.	३०.६.२००६ पर्यंत प्रगतीपथावरील प्रकल्पांची संख्या **	२२	३९	३२८	१,७२६	२,९९४	१२०	३६४	२,१०५	७,६३७	-
३.	निर्मित सिंचनक्षमता (लाख हेक्टर) अ) ३०.६.२००६ पर्यंत ***	२३.३१	७.०९	१०.५६	२.५९	५.५७	०.३६	१.९९	१.४३	२२.५०	५२.९०
	ब) ३०.६.२००५ पर्यंत	२३.२७	६.९२	९.८४	२.५१	५.४३	०.३६	१.९८	१.४२	२१.५४	५१.७३
४.	सिंचनक्षमतेचा २००५-०६ मधील प्रत्यक्ष वापर (लाख हेक्टर)	११.१७	२.०२	२.९८	०.८८	१.३६	०.१४	०.५९	०.९९	६.९४	२०.१३
५.	अनु.क्र. ४ व्यतिरिक्त लाभक्षेत्रातील विहिरीखालील सिंचनक्षेत्र (लाख हेक्टर)	४.६३	०.७७	०.५७	-	-	-	-	-	०.५७	५.९७

* सिंचनक्षमता पूर्णतः निर्मित, ** सिंचनक्षमता अंशतः निर्मित, *** अस्थायी

२००५:- हा अधिनियम मे, २००५ पासून अस्तित्वात आला असून त्यातील तरतुदीनुसार महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण ऑगस्ट, २००५ मध्ये स्थापन करण्यात आले. जलसंपत्तीचे नियमन करून समन्यायी वाटप आणि वापर सुकर करणे हा या अधिनियमाचा उद्देश आहे. त्याचप्रमाणे या अधिनियमामध्ये जलसंपत्तीचे टिकाऊ व्यवस्थापन आणि कृषि, औद्योगिक, घरगुती व इतर प्रयोजनांसाठी वापरावयाच्या पाण्याचे दर निश्चित करणे, यांची हमी देण्यात आली आहे.

१.१८.३ महाराष्ट्र सिंचन पध्दतीचे शेतक-यांकडून व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ :- निर्मित सिंचनक्षमता आणि तिचा प्रत्यक्ष वापर यातील तफावत भरून काढण्यासाठी, तसेच सिंचन व्यवस्थेतील वितरण,

वाटप, वापर आणि निःसारण यांचा वाढीव कार्यक्षमतेने वापर करून त्याद्वारे भूपृष्ठावरील व भूगर्भातील पाण्याचा यथोचित वापर करून जास्तीत जास्त फायदा होण्यासाठी राज्य शासनाने पाणीवापर संस्थांची स्थापना आणि कार्यचलन यांना कायदेशीर मान्यता देण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला आहे. त्यानुसार महाराष्ट्र सिंचन पध्दतीचे शेतक-यांकडून व्यवस्थापन अधिनियम, २००५ मान्य होऊन तो मे, २००५ पासून कार्यान्वित झाला आहे.

१.१८.४ पाणी वापर संस्था :- राज्य शासनाने जुलै, २००१ मध्ये पाणी वापर संस्था स्थापन करून सर्व पाटबंधारे प्रकल्पांचे सिंचन व्यवस्थापन ह्या संस्थांकडे हस्तांतरित करण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला आहे. ह्या धोरणामागील उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत. १) निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता आणि प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र यांतील तफावत कमी करणे, २) पाणी वापरासाठी सिंचन व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता वाढविणे, ३) सिंचन प्रणालीच्या देखभाल व दुरुस्तीवरील खर्च मर्यादित करणे, ४) हस्तांतरापूर्वी सिंचनप्रणाली दुरुस्त करणे, ५) पाण्याचा वापर अधिक कार्यक्षमतेने करणे आणि ६) पाणीपट्टीची प्रभावीपणे वसुली करणे. या संस्थांची २००५-०६ अखेरची माहिती तक्ता क्रमांक १.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १.१२
पाणी वापर संस्थांची माहिती

(००० हेक्टर)

पा.वा.सं.संख्या	संख्या	कार्यक्षेत्रातील क्षेत्र
प्रस्तावित	३,१६१	-
नोंदणीकृत	१,३०४	४८४.४२
कार्यरत	१,१००	३५४.८१
सामंजस्य करार केलेल्या	४२४	१५०.६४

सिंचन विकास महामंडळे

१.११ राज्यातील सिंचन प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करण्यासाठी शासनाने फेब्रुवारी, १९९६ ते ऑगस्ट, १९९८ या कालावधीत पुढील पाच सिंचन विकास महामंडळांची स्थापना केली. १) महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ, २) विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, ३) तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ, ४) कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ आणि ५) गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ. या महामंडळांनी मार्च, २००६ पर्यंत खुल्या बाजारातून एकूण १२,१०२ कोटी रुपयांचा निधी उभारला आहे. या महामंडळांमध्ये मार्च, २००६ पर्यंत शासनाने भागभांडवल ११,०३६ कोटी रुपये होते. रोख्यांवरील व्याजापोटी मार्च, २००६ अखेर राज्य शासनाने ६,६८३ कोटी रुपये इतकी रक्कम प्रदान केली. या महामंडळांचा तपशील तक्ता क्र. १.१३ मध्ये दिला आहे.

भारत निर्माण योजना

१.२० केंद्र शासनाने ग्रामीण भागात २००५-०६ ते २००८-०९ या कालावधीमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी "भारत निर्माण" योजना जाहीर केली आहे. या कार्यक्रमाखाली देशामध्ये एक कोटी हेक्टर अतिरिक्त सिंचनक्षमता निर्माण करण्याचे प्रस्तावित आहे. महाराष्ट्रासाठी

१८.४५ लाख हेक्टरचे लक्ष्य ठरवून दिले आहे. २००५-०६ मध्ये ०.९३ लक्ष हेक्टर एवढी अतिरिक्त सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली.

एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम

१.२१ राज्यातील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असल्याने राज्यात मृदसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येत आहेत. कोरडवाहू शेतीतील उत्पादन वाढविणे, त्यातील सातत्य टिकविणे व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा -हास थांबविणे यांसाठी राज्यामध्ये पाणलोटक्षेत्र आधारित मृद व जलसंधारणाची कामे १९८३ पासून हाती घेण्यात येत आहेत. विविध कार्यक्रमांची पुनर्आखणी करून ते एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रमाखाली राबविण्यात येत आहेत. ठरवून देण्यात आलेल्या निकषांनुसार राज्यातील एकूण १७,०२८ गावांची निवड करण्यात आली असून त्यापैकी १३,०७४ गावांमध्ये २६,६७९ पाणलोटक्षेत्रांची कामे हाती घेण्यात आली आहेत. ह्या कार्यक्रमावर २००५-०६ मध्ये ४४३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आणि २००६-०७ ह्या वर्षात डिसेंबर पर्यंत २१२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये कार्यान्वित केल्यापासून डिसेंबर, २००६ पर्यंत त्यावर करण्यात आलेला एकूण खर्च ४,५३८ कोटी रुपये इतका होता.

तक्ता क्रमांक १.१३

राज्य शासनाने स्थापन केलेल्या पाटबंधारे विकास महामंडळांचा तपशील

अनु. क्र.	महामंडळाचे नाव व स्थापनेचे वर्ष	सिंचन क्षमतेचे लक्ष्य (लाख हे.)	समाविष्ट पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या	एकूण आवश्यक निधी (कोटी रु.) (१.४.०५ रोजी)	शासनाने भागभांडवल १) एकूण २) २००५-०६ पर्यंत \$ ३) २००५-०६ पर्यंत कर्जरोख्यांवरील व्याज\$\$ (कोटी रु.)	२००५-०६ पर्यंत कर्जरोख्यांद्वारे उभारलेला निधी (कोटी रु.)
१.	महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ (फेब्रुवारी, १९९६)	१०.८५	२० * ४१** २६०@ १९+	११,६३२	३,५००.०० ४,५२२.६४ ३,८५९.३१	६,२३७.२२
२.	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ (मार्च, १९९७)	११.००	१४ * २७** ५५@	९,९५०	३,३३५.०० २,४९५.२३ १,०९०.३२	२,०९८.८९
३.	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ (डिसेंबर, १९९७)	५.२३	५ * २६** १०७@ १०+	५,८०७	२,३३७.०० १,०१७.७९ ६७४.८५	१,३२०.८६
४.	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ (डिसेंबर, १९९७)	०.८०	१* ४** ३३@	२,०५२	४२८.०० ३९९.२५ २७६.१७	५९४.८५
५.	गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ (ऑगस्ट, १९९८)	५.६१	१२ * १७** २५८@ ९+	४,०१४	१,९५०.०० २,६०१.४७ ७८२.१५	१,८५०.८०

* मोठे, **मध्यम, @ लघु, + उपसा सिंचन योजना, \$ २००५-०६ अखेरपर्यंत अदा केलेले भागभांडवल, \$\$ ही रक्कम शासनाने संबंधित महामंडळांना दिली आहे.

सुधारित बियाणे

१.२२ राज्यातील कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात येत असलेल्या विविध उपाययोजनांमध्ये विविध पिकांच्या संकरित व सुधारित वाणांच्या प्रमाणित/दर्जेदार बियाण्यांचे वितरण ही एक अत्यंत महत्त्वाची उपाययोजना आहे. अशा बियाण्यांच्या वितरणामध्ये सार्वजनिक व खाजगी ही दोन्ही क्षेत्रे लक्षणीय भूमिका बजावतात. महाराष्ट्रात बियाणे बदलाचा कार्यक्रम बहुतांश पिकांच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात येतो. खरीप २००५ हंगामात एकूण १२.०३ लाख क्विंटल व रब्बी २००५ हंगामात एकूण ४.७८ लाख क्विंटल बियाणे वितरित करण्यात आले. खरीप २००६ हंगामात सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत अनुक्रमे ११.६६ लाख क्विंटल व ३.९८ लाख क्विंटल प्रमाणित/दर्जेदार बियाणे वितरित करण्यात आले, असा अंदाज आहे. २००६-०७ मध्ये २२ पिकांच्या निरनिराळ्या जातींची बियाणे शेतक-यांना उपलब्ध करून देण्यात आले. काही प्रमुख पिकांच्या बियाणे वितरणाची माहिती तक्ता क्र. १.१४ मध्ये दिली आहे.

रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा वापर

१.२३ राज्यातील २००६-०७ मधील खतांचा वापर २५.७ लाख मे. टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील १९.७ लाख मे. टन खतांच्या वापरापेक्षा ३०.५ टक्क्यांनी जास्त असेल असा अंदाज आहे. राज्यात २००५-०६ मध्ये शेतक-यांना खतांचे वितरण ३९,२२३ खत वितरण केंद्रांमार्फत करण्यात आले. त्यापैकी ४,६८३ केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, २५६ सार्वजनिक क्षेत्रात, तर ३४,२८४ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती.

१.२३.१ राज्यात २००६-०७ मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या ३,१९३ मे. टन कीटकनाशकांचा वापर अपेक्षित आहे. तो आधीच्या वर्षाच्या वापराच्या जवळपास सारखाच आहे.

तुषार व ठिबक सिंचन

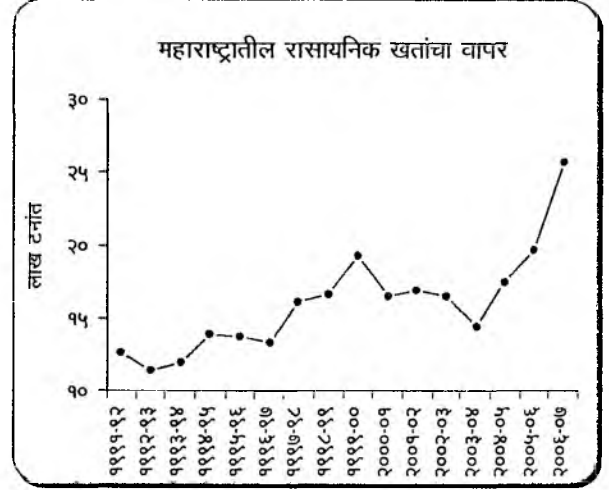
१.२४ तुषार व ठिबक सिंचन पद्धतींचा अवलंब केल्याने

तक्ता क्रमांक १.१४

महाराष्ट्रात सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत करण्यात आलेले बियाण्यांचे वितरण

(हजार क्विंटलमध्ये)

पिकाचे नाव	२००१			२००२			२००३			२००४			२००५		
	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण	सार्व-जनिक	खाजगी	एकूण
खरीप															
सोयाबीन	१६९	८०	२४९	२१६	२५७	४७३	३७२	२२६	५९८	४५४	२९०	७४४	३९३	३७५	७६८
संकरित ज्वारी	१९	९५	११४	१५	१००	११५	१२	९८	११०	१३	८४	९७	१४	८९	१०३
भात	६४	१७	८१	८३	२६	१०९	५८	२८	८६	७३	१५	८८	९५	१०	१०५
संकरित कापूस	६	४२	४८	६	३८	४४	५	३९	४४	५	४४	४९	२	४३	४५
संकरित बाजरी	१	२४	२५	२	२९	३१	२	२३	२५	२	२९	३१	१	२६	२७
रब्बी															
गहू	१५९	६३	२२२	१४४	६२	२०६	१७३	६१	२३४	१७२	१४२	३१४	१८२	२१५	३९७
हरभरा	१४	१०	२४	१६	१०	२६	२७	१५	४२	३०	१८	४८	२६	१८	४४
ज्वारी	९	७	१६	११	१२	२३	१०	१३	२३	१२	१८	३०	११	१९	३०

सिंचनासाठी वापरल्या जाणा-या पाण्याच्या मात्रेमध्ये २८ ते ५६ टक्क्यांची बचत होते. त्यामुळे २५ ते ४० टक्के अतिरिक्त क्षेत्र सिंचनाखाली आणणे शक्य होते. शिवाय त्यामुळे जमिनीची धूप होण्याचे प्रमाण कमी होते, मशागतीची कामे सुलभ होतात, खतांची कार्यक्षमता वाढते, किडींमुळे होणारे नुकसान घटते आणि परिणामी पीक उत्पादनात पिकाच्या प्रकारानुसार १२ ते ३१ टक्के इतकी वाढ होते. शेतक-यांनी ह्या सिंचनपद्धतीचा अवलंब करावा यासाठी राज्य शासन त्यांना तुषार/ठिबक सिंचन संघ खरेदी करण्यासाठी आखलेल्या योजनांमधून अनुदान देऊन उत्तेजन देते. राज्यामध्ये मार्च, २००६ अखेरपर्यंत तुषार व ठिबक सिंचनाखाली आणलेले एकूण क्षेत्र अनुक्रमे १.४६ लाख हेक्टर व ३.४४ लाख हेक्टर इतके होते. त्यासाठी शासनाने शेतक-यांना दिलेल्या अनुदानाची रक्कम अनुक्रमे १४३.८३ कोटी रुपये व ४८५.३५ कोटी रुपये होती.

राष्ट्रीय कृषि विमा योजना

१.२५ भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार राज्यात सर्वंकष पीक विमा योजना १९८५-८६ पासून सुरु करण्यात

आली. भारत सरकारने 'राष्ट्रीय कृषि विमा योजना' ह्या नावाने सुधारीत पीक विमा योजना सुरू केली असून राज्यामध्ये ती १९९९-२००० च्या रब्बी हंगामापासून राबविण्यात येत आहे.

१.२५.१ मूळ योजनेमधील भात, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे, तीळ, सोयाबीन व नाचणी ही दहा खरीप पिके आणि ज्वारी, गहू, हरभरा, करडई, सूर्यफूल, उन्हाळी भुईमूग व उन्हाळी भात ही सात रब्बी पिके, ह्या पिकांव्यतिरिक्त ऊस, कांदा, मका, मूग, उडीद व कापूस यांचा समावेश करण्यात आला आहे. यापैकी ऊस हे पिक २००२ पासून वगळण्यात आले होते, परंतु २००५-०६ वर्षापासून पुन्हा त्याचा समावेश करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेच्या अंमलबजावणीचा तपशील तक्ता क्र. १.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १.१५

राज्यातील राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेची प्रगती

हंगाम	लाभ दिलेल्या शेतक-यांची संख्या (लाखात)	विम्याची एकूण रक्कम (कोटी रु.)	जमा केलेल्या हप्त्यांची रक्कम (कोटी रु.)	दिलेली भरपाई (कोटी रु.)
खरीप २००२-०३	१७.९३	१,०१३	५२.०५	२८.२४
रब्बी २००२-०३	२.४८	८४	२.७५	१६.३३
खरीप २००३-०४	१७.२७	९२१	३५.८४	१००.९५
रब्बी २००३-०४	१०.३५	३४९	१०.१७	१९३.८२
खरीप २००४-०५	२०.७०	१,१२१	४६.०४	१२६.०७
रब्बी २००४-०५	१.४१	६५	१.९९	३.९५
खरीप २००५-०६	२३.०१	१,१९४	४६.४३	२८.७८
रब्बी २००५-०६	२.३९	९७	२.१३	३.५४

वहिति खातेदार

१.२६ महाराष्ट्रात १९९५-९६ मध्ये घेण्यात आलेल्या कृषिगणनेनुसार राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या १०६.५३ लाख इतकी होती. ती त्याआधीच्या १९९०-९१ मध्ये घेण्यात आलेल्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांच्या कालावधीत १२.५ टक्क्यांनी वाढलेली होती. तथापि, वहितीचे एकूण क्षेत्र १९९०-९१ मधील एकूण २०९.३ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये ५ टक्क्यांनी कमी म्हणजे १९८.८ लाख हेक्टर होते. वहिती खातेदारांकडील सरासरी क्षेत्र १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर होते. ते कमी होऊन १९९५-९६ मध्ये १.८७ हेक्टर इतके झाले आणि ते १९७०-७१ च्या गणनेतील प्रति वहिती खातेदार सरासरी क्षेत्राच्या (४.२८ हेक्टर) निम्त्यापेक्षाही कमी होते. कृषि गणना १९९५-९६ मधील काही ठळक वैशिष्ट्ये खालील तक्ता क्र. १.१६ आणि भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३८ मध्ये दिली आहेत.

कृषि वित्तपुरवठा

१.२७ राज्यात प्रत्यक्ष कृषि वित्तपुरवठा करण्याशी संबंधित अशा वित्तीय संस्था म्हणजे स्वतःच्या शेतकरी सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे देणा-या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था होत.

तक्ता क्र. १.१६

कृषिगणना १९९५-९६ नुसार राज्यातील वहिती खातेदार व क्षेत्र

आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदारांची संख्या (शंभरात)	वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरमध्ये)	वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)
०.० - १.०	४२,६६१	२०,८६६	०.४९
१.० - २.०	३१,७५५	४६,०५९	१.४५
२.० - ५.०	२५,३९३	७५,९३३	२.९९
५.० - १०.०	५,५५८	३७,१५०	६.६८
१०.० - २०.०	१,०२९	१३,५१४	१३.१३
२०.० व अधिक	१३२	५,२७४	३९.९५
एकूण	१,०६,५२८	१,९८,७९६	१.८७

ह्या संस्थांनी २००५-०६ मध्ये शेतक-यांना ४,९२८ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. त्यापैकी २,३५४ कोटी रुपयांची म्हणजे ४८ टक्के रकमेची कर्जे अल्पभूधारक व सिमांतिक शेतक-यांना देण्यात आली होती.

१.२७.१ प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था, अनुसूचित वाणिज्यिक बँका (राष्ट्रीयकृत बँका धरून) व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी राज्यात २००५-०६ मध्ये एकत्रितपणे ८,९६३ कोटी रुपयांची कृषि कर्जे दिली. ती २००४-०५ मध्ये दिलेल्या कृषि कर्जापेक्षा (६,७४८ कोटी रुपये) ३२ टक्क्यांनी जास्त होती.

१.२७.२ अनुसूचित वाणिज्यिक बँका (राष्ट्रीयकृत बँका धरून) आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी २००४-०५ व २००५-०६ मध्ये केलेल्या प्रत्यक्ष वित्त पुरवठ्याचा तपशील तक्ता क्रमांक १.१७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १.१७

बँकांनी राज्यात शेतीसाठी दिलेली सहेतुक कर्जे

(रुपये कोटीत)

हेतू	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका*		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		एकूण	
	२००४-०५	२००५-०६	२००४-०५	२००५-०६	२००४-०५	२००५-०६
शेतीच्या हंगामी कामासाठी	१,२९९	१,९३५	१३४	१७७	१,४३३	२,११२
दुग्धविकास	१३३	१८३	३	४	१३६	१८७
कुक्कुटपालन	११	४५	-	१	११	४६
मत्स्यव्यवसाय	२	८	-	१	२	९
कृषि अवजारे	६४	२१३	१	६	६५	२१९
फलोत्पादन व वृक्ष लागवड	२०७	४३९	३	३	२१०	४४२
इतर	७५३	१,००१	२९	१९	७८२	१,०२०
एकूण	२,४६९	३,८२४	१७०	२११	२,६३९	४,०३५

* राष्ट्रीयकृत बँका धरून

नाबाई

१.२८ राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबाई) ही शेतीच्या व

ग्रामीण विकासास हातभार लावून उत्तेजन देणारी देशातील शिखर बँक आहे. ह्या बँकेने राज्यात २००५-०६ मध्ये पुढील महत्त्वाची भूमिका बजावली.

अल्पमुदत पतमर्यादा

१.२८.१ नाबार्डने २००५-०६ मध्ये राज्यातील सहकारी व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्यामार्फत शेतीच्या हंगामी कामासाठी मदत करण्याकरीता एकूण ५६१.५० कोटी रुपयांची अल्पमुदतीची पतमर्यादा मंजूर केली. या तुलनेत २००४-०५ मध्ये मंजूर केलेली पतमर्यादा ३१२.३५ कोटी रुपये इतकी होती. येणे कर्जाची उच्चतम पातळी ५३१.०६ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली होती, म्हणजे ही रक्कम, मंजूर करण्यात आलेल्या पतमर्यादेच्या ९५ टक्के इतकी होती. याशिवाय नाबार्डने राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामांव्यतिरिक्त इतर उपक्रमांसाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना ५.९० कोटी रुपये मंजूर केले होते. त्या संदर्भातील येणे रक्कम अधिकतम ३.२८ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली. नाबार्डने २००६-०७ या वर्षासाठी राज्यातील सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना शेतीच्या हंगामी कामांना मदत करण्यासाठी १,०५४.४५ कोटी रुपये इतकी पतमर्यादा मंजूर केली. नोव्हेंबर, २००६ अखेर येणे कर्जाची उच्चतम पातळी ८३४.०८ कोटी रुपये होती. याशिवाय नाबार्डने राज्यातील शेतीच्या हंगामी कामांव्यतिरिक्त इतर उपक्रमांसाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना ३.२८ कोटी रुपये मंजूर केले होते.

गुंतवणूक पतपुरवठा

१.२८.२ नाबार्डने राज्यात २००५-०६ मध्ये गुंतवणूक पतपुरवठ्यांतर्गत विविध पतपुरवठा संस्थांना ५९९.९६ कोटी रुपयांचे पुनर्वितीय सहाय्य वितरित केले. ते आधीच्या वर्षातील सहाय्यापेक्षा २६ टक्क्यांनी जास्त होते. नाबार्डकडून २००५-०६ मध्ये पुनर्वितीय सहाय्य मिळालेल्या, देशातील राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्य तिस-या क्रमांकावर होते आणि देशातील एकूण सहाय्यामध्ये महाराष्ट्राचा हिस्सा ६.७ टक्के होता, जो आधीच्या वर्षातील ५.६ टक्के वाट्याच्या तुलनेत वाढलेला होता.

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

१.२८.३ नाबार्डने ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी (आरआयडीएफ) अंतर्गत महाराष्ट्र शासनाने ७,४४२ प्रकल्पांसाठी एकंदर ३,००० कोटी रुपये कर्ज मंजूर केले. ह्यापैकी फेब्रुवारी, २००७ अखेरपर्यंत २,३९६ कोटी रुपये वितरित करण्यात आले. आतापर्यंत मंजूर करण्यात आलेल्या प्रकल्पांपैकी ६,३१३ प्रकल्प नोव्हेंबर, २००६ अखेरपर्यंत पूर्ण करण्यात आले होते. मंजूर ७,४४२ प्रकल्पांपैकी ४०९ पाटबंधारे प्रकल्प, ५,४८४ ग्रामीण रस्ते, १,३२१ ग्रामीण पूल आणि २२८ ग्रामीण पाणी पुरवठा योजना होत्या. पूर्ण करण्यात आलेल्या ६,३१३ प्रकल्पांमध्ये २०९ पाटबंधारे प्रकल्प, ५,९५५ ग्रामीण रस्ते व पूल आणि १४९ ग्रामीण पाणी पुरवठा योजना होत्या. २००५-०६ व २००६-०७ मध्ये (फेब्रुवारी, २००७ पर्यंत) वितरित करण्यात आलेली रक्कम अनुक्रमे १६५ कोटी रुपये व ९९ कोटी रुपये इतकी होती.

किसान क्रेडीट कार्ड योजना

१.२९ शेतक-यांची अल्प मुदतीचे पीक कर्ज आणि कांही प्रमाणात

दैनंदिन निकड या सारख्या कर्जांच्या सर्वसमावेशक गरजा एका खिडकीद्वारे पुरेशा प्रमाणात व वेळेवर लवचिक आणि सुलभ प्रक्रियेतून भागविण्यासाठी राज्यामध्ये २० फेब्रुवारी, १९९९ रोजी किसान क्रेडीट कार्ड योजनेची सुरुवात करण्यात आली. राज्यात डिसेंबर, २००६ अखेर ४६.१८ लाख किसान कार्डांचे वाटप करण्यात आले. २००५-०६ व २००६-०७ मध्ये डिसेंबर पर्यंत मंजूर केलेल्या पतमर्यादेची रक्कम अनुक्रमे ७,०३३ कोटी रुपये आणि ८,४४५ कोटी रुपये इतकी होती.

महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ

१.३० महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळावर सोपविण्यात आलेल्या जबाबदा-यांत प्रामुख्याने पुढील बाबींचा समावेश होतो. राज्यातील बाजार समित्यांच्या कामामध्ये आवश्यक तो समन्वय ठेवणे, बाजार समित्यांचा विकास, बाजार समित्यांच्या बांधकामांचे अंदाजपत्रक व आराखडे तयार करणे, कृषि पणनाशी संबंधीत विषयांसाठी चर्चासत्रे, कार्यशाळा, प्रदर्शने आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे, कृषि उत्पादनाची निर्यात, कृषि निर्यात क्षेत्राची स्थापना, फलोत्पादन प्रशिक्षण केंद्रे आणि प्रतवारी व पॅकिंग सुविधांची स्थापना करणे, इत्यादी.

१.३०.१ मंडळाने शेतक-यांना कृषि पणन विषयक माहिती उपलब्ध होण्यासाठी ५४ बाजाराच्या ठिकाणी "मार्कनेट" प्रकल्प सुरु केला आहे. याशिवाय विविध योजना, प्रकल्प आणि इतर विविध उपक्रम, २९० मुख्य कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांची माहिती, कृषि उत्पादनांची दररोजची आवक आणि किंमती याबाबतची माहिती देण्यासाठी "डब्ल्यूडब्ल्यूडब्ल्यू.एमएसएमबी.कॉम" ही वेबसाईट सुरु केली आहे.

वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन मिशन

१.३१ विदर्भातील शेतक-यांच्या आत्महत्यांचा प्रश्न प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी राज्य शासनाने २००५-०६ मध्ये तीन वर्षाकरिता १,०७५ कोटी रुपयांच्या विशेष पॅकेजची घोषणा करून वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन मिशनची स्थापना केली. हे पॅकेज मुख्यत्वेकरून आत्महत्याग्रस्त अमरावती, अकोला, यवतमाळ, वाशिम, बुलढाणा आणि वर्धा या जिल्हयांसाठी आहे. या पॅकेजमधील कांही योजना राज्यातील इतर भागांना देखिल लागू आहेत. या पॅकेजमध्ये ३७० कोटी रुपये (३५ टक्के) एकाधिकार कापूस योजनेसाठी किंमत स्थिरता निधी, २२५ कोटी रुपये (२१ टक्के) पुनर्गठित पीक कर्जांवरील व्याजासाठी अनुदान, १५० कोटी रुपये (१४ टक्के) शेतक-यांना निविष्टा, अवजारे व शेती विकास इत्यादीसाठी सहाय्य, १३४ कोटी रुपये (१२ टक्के) कापूस उत्पादक शेतक-यांना नुकसान भरपाई, १०० कोटी रुपये (९ टक्के) विदर्भ पाणलोट मिशन आणि ९६ कोटी रुपये (९ टक्के) इतर योजना यांचा प्रामुख्याने समावेश आहे.

१.३१.१ मा.पंतप्रधानांनी राज्य सरकारच्या उपरोक्त पॅकेज व्यतिरिक्त वरील क्षेत्रासाठी तीन वर्षाकरिता २००६-०७ मध्ये ३,७५० कोटी रुपयांचे विशेष पुनर्वसन पॅकेज जाहीर केले. यामध्ये २,१७७ कोटी रुपये (५८ टक्के) आश्वासित सिंचन योजना, ७१२ कोटी रुपये (१९ टक्के) थकीत व्याजमाफी, २४० कोटी रुपये (६ टक्के) पाणलोट विकास, पाणी अडथळे (चेकडॅम्स) व पाणी साठवण (वॉटर हार्वेस्टिंग), २२५ कोटी रुपये (६ टक्के) राष्ट्रीय

फलोत्पादन अभियान, १८० कोटी रुपये (५ टक्के) बियाणे बदल, १३५ कोटी रुपये (४ टक्के) पशुधन व गाय बैल इत्यादी पासून पूरक उत्पन्न आणि ७८ कोटी रुपये (२ टक्के) सूक्ष्म सिंचन यांचा समावेश आहे.

९.३१.२ तीन वर्षांकरिताच्या दोन्ही पॅकेजमध्ये ४,८२५ कोटी रुपये एवढी तरतूद प्रस्तावित करण्यात आली आहे. दिनांक ८ फेब्रुवारी, २००७ पर्यंत प्रत्यक्ष प्राप्त तरतूद आणि खर्च अनुक्रमे २,४६६ कोटी रुपये आणि २,००३ कोटी रुपये इतका होता.

किमान आधारभूत किंमत योजना

९.३२ राज्यात महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषि सहकारी पणन महासंघ (नाफेड) आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ या संस्था किमान आधारभूत किंमत योजनेतर्गत खरेदी करण्यासाठी कार्यरत आहेत. केंद्र शासनाने जाहीर केलेली किमान आधारभूत किंमत व या योजनेखाली करण्यात आलेल्या खरेदीचा तपशील तक्ता क्रमांक ९.१८ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक ९.१८

जाहीर केलेल्या किमान आधारभूत किंमती व खरेदी

पिके	जाहीर केलेल्या किंमती		केलेली खरेदी	
	(रुपये प्रति क्विंटल)		(मेट्रीक टन (कापसाव्यतिरिक्त#))	
	२००५-०६	२००६-०७	२००५-०६	२००६-०७*
भात (एफ.ए.क्यू)	५७०	६२०	१,५१,३०८	९१,५३०
भात (अ-प्रत)	६००	६५०	२३	४३
ज्वारी	५२५	५४०	६७,२५८	१९५
बाजरी	५२५	५४०	५८	-
मका	५४०	५४०	२९,६६१	-
करडई	१,५५०	१,५६५	१५,१२६	३२,८५०
कापूस	{ १,६७५ ते २,०१०	{ १,६८५ ते २,०२०	१८.८४	३२.६५

कापसाची खरेदी लाख क्विंटलमध्ये

* कापसाची खरेदी फेब्रुवारी २००७ तर उर्वरित पिकांची डिसेंबर, २००६ पर्यंत

जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रातील कार्यवाही

९.३३ वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागविण्यासाठी कृषि उत्पादन वाढविण्याकरिता कृषि क्षेत्रामध्ये जैवतंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे गरजेचे झाले आहे. त्यानुसार राज्य शासनाने जैविक व्याप्ती व विकास समितीची स्थापना केली. महाराष्ट्र शासनाने जानेवारी, २००२ मध्ये जैवतंत्रज्ञान धोरण जाहीर केले असून महाराष्ट्र जैवतंत्रज्ञान मंडळाची स्थापना केली आहे. महाराष्ट्र जैवतंत्रज्ञान आयोग ह्या मंडळास व्यापारविषयक धोरणाशी संबंधित विविध बाबींबाबत सल्ला देण्यासाठी प्रमुख सल्लागार म्हणून काम पाहतो.

वने

९.३४ राष्ट्रीय वन धोरण-१९८८ (एन.एफ.पी-१९८८) नुसार देशातील ३३ टक्के भौगोलिक क्षेत्र वने व वृक्ष लागवडीखाली आणण्याचे उद्दिष्ट

राज्य	वनव्याप्ती (टक्के)
छत्तीसगड	४१
ओरिसा	३१
मध्य प्रदेश	२५
कर्नाटक	१९
तामिळनाडू	१७
आंध्र प्रदेश	१६
महाराष्ट्र	१५
गुजरात	८
उत्तर प्रदेश	६
राजस्थान	५

ठरविण्यात आले आहे. राज्यातील वनांखालील एकूण क्षेत्र ६१,९३९ चौ.कि.मी. असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१ टक्के आणि देशाच्या एकूण वन क्षेत्राच्या ८ टक्के आहे. एकूण वनक्षेत्रापैकी ४६,८६५ चौ.कि.मी. क्षेत्र वनव्याप्त होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या १५.२ टक्के असून राष्ट्रीय प्रमाणकाच्या तुलनेत बरेच कमी आहे. एकूण वनव्याप्त क्षेत्रापैकी १७.२ टक्के अत्यंत घनदाट जंगले, ४३.४ टक्के साधारण घनदाट जंगले आणि ३९.४ टक्के खुली जंगले या प्रकारात येते.

९.३४.१ वनांखालील क्षेत्र वाढविण्यासाठी राज्य शासन विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविते. २००५-०६ मध्ये सुमारे ३३,८४४ हेक्टर वन जमीन, तसेच सामूहिक गावजमीन वनीकरण कार्यक्रमांखाली आणण्यात आली. ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत (३८,६०० हे.) कमी होती.

वन उत्पादने

९.३४.२ राज्यातील मुख्य व गौण वनोत्पादने व मूल्य तक्ता क्र. ९.१९ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ९.१९

मुख्य व गौण वनोत्पादने व मूल्य

(मूल्य: कोटी रुपये)

वनोत्पादन	परिमाणू**	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७			
		(सुधारीत)	(अस्थायी)	(अपेक्षित)			
		उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
अ) मुख्य वन उत्पादने							
इमारती लाकूड लघमी	१.२२	१०५.०	१.१४	११३.०	१.२५	६०.०	
जळाऊ लाकूड लघमी	५.४६	२७.०	५.१६	२५.०	१.५८	१३.०	
एकूण (अ)		१३२.०	१३८.०	७३.०			
ब) गौण वन उत्पादने							
बांबू	लमेट	२.३६	२३.१	२.४८	२८.४	२.७३	३१.४
तेंदू	लस्टॅबॅ	५.२३	१९.४	३.९५	१५.७	३.९३	१५.०
गवत	मे.टन	८,२५८	०.३	३,६६६	०.२	३,७२५	०.२
डिंक	क्विंटल	६,९५४	०.२	२,२२०	०.१	२,४००	०.१
इतर	-	-	०.८	-	०.१	-	*
एकूण - ब		४३.८	४४.५	४६.७			
एकूण (अ+ब)		१७५.८	१८२.५	११९.७			

* टिप - उत्पादन अत्यल्प आहे.

** लघमी-लक्ष घन मिटर, लमेट-लक्ष मेट्रिक टन, लस्टॅबॅ-लक्ष स्टॅडर्ड बॅग्ज.

सामाजिक वनीकरण

१.३५ इंधन व वैरणीची गरज भागविण्यामध्ये सामाजिक वनीकरण विभाग महत्वाची भूमिका बजावते. २००५-०६ मध्ये सुमारे २,२५६ हेक्टर व १,२६१ कि.मी. सामूहिक जमिनीवर वृक्षारोपण करण्यात आले. या शिवाय विभागाने खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपण करण्यासाठी ३.३१ कोटी रोपांचे वाटप केले. २००६-०७ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत सामूहिक जमिनीवरील सुमारे २,७८९ हेक्टर व ६७८ कि.मी. क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले. तर खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणाकरिता ३.२६ कोटी रोपे पुरविण्यात आली.

रेशीम उत्पादन

१.३६ रेशीम उद्योग कृषि कुटीर उद्योग असून त्यामुळे शेतक-यांच्या उत्पन्नात वाढ होते. तसेच यातून रोजगार निर्मितीही होते. रेशीम उद्योगात तुती व ऐन या वृक्षांची लागवड, रेशीम किडयांची जोपासना, कोष उत्पादन आणि रेशीम उत्पादन यांचा समावेश होतो. २२ जिल्ह्यांमध्ये तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राबविला जात असून गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा आणि गोंदिया या चार जिल्ह्यांमध्ये टसर रेशीम विकास कार्यक्रम राबविला जात आहे. रेशीम उद्योग विकास कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता क्र. १.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १.२०

रेशीम उत्पादन उपक्रमांतर्गत प्रगती

बाब	मलबरी रेशीम		तुती रेशीम	
	२००५-०६	२००६-०७*	२००५-०६	२००६-०७*
लागवडीखालील क्षेत्र (हेक्टर)	१,४१५	२,६२९	१८,५१९	१८,५१९
रेशीम सूत उत्पादन (मे.टन)	७.००	८.११	१.२६	०.७५
पुरवठा (लाखात)	१०.२३	८.९२	२.४६	२.८४
कोष उत्पादन (मे.टन)	४२५.८८	३८७.५६	७९.३६	८.६६
रोजगार निर्मिती (संख्या)	३०,०००	३५,०००	२६,४३०	२७,७००

* नोव्हेंबर, २००६ अखेर पर्यंत

पशुसंवर्धन

१.३७ कृषि अर्थव्यवस्थेच्या विकासात पशुधन महत्वाची भूमिका बजावते. पशुगणना, २००३ च्या अस्थायी निष्कर्षानुसार महाराष्ट्रातील एकूण पशुधन सुमारे ३.६१ कोटी असून ते पशुगणना १९९७ च्या पशुधनापेक्षा (३.९६ कोटी) ९ टक्क्यांनी कमी आहे. कोंबडया-बदके यांची एकूण संख्या ३.४५ कोटी होती. राज्यात दर चौ.कि.मी.मागे पशुधनाची घनता ११७ इतकी होती. एकूण पशुधन आणि कोंबडया-बदके यांमध्ये महाराष्ट्राचा देशामध्ये वाटा अनुक्रमे ७.८ टक्के आणि ८ टक्के आहे. पशुधनाचा तपशील तक्ता क्र. १.२१ मध्ये देण्यात आला आहे.

१.३७.१ बर्ड फ्ल्यू (एव्हीएन इनफ्ल्यूएनझा) या अत्यंत प्राणघातक विषाणूजन्य व सांसर्गिक रोगाचा राज्यात प्रथमच फेब्रुवारी, २००६ मध्ये नंदुरबार आणि जळगांव जिल्ह्यातील १०१८ खेड्यांमध्ये प्रादुर्भाव झाला. या रोगाचा फैलाव नियंत्रित करण्यासाठी बाधीत क्षेत्राच्या परिसरातील ९.४० लक्ष कोंबडया

तक्ता क्र.१.२१

महाराष्ट्रातील पशुधन आणि कोंबडया-बदके यांची संख्या

(हजारात)

प्रकार	पशुगणना		शेकडा बदल
	१९९७	२००३	
गाई-बैल	१८,०७१	१६,७०१	(-) ८
म्हशी-रेडे	६,०७३	५,०९७	(-) १६
मेंढया आणि शेळया	१४,८०२	१३,६१२	(-) ८
इतर पशुधन	६९२	७१२	३
एकूण पशुधन	३९,६३८	३६,१२२	(-) ९
एकूण कोंबडया व बदके	३५,३९२	३४,५३४	(-) २

सक्तीने नष्ट करण्यात आल्या, तसेच ८,०३५ मे.टन कुक्कुट खाद्य व १५ लक्ष अंडीसुद्धा नष्ट करण्यात आली. बाधीत कुक्कुट पालक शेतक-याना नुकसान भरपाई देण्यासाठी शासनाने ८० कोटी रुपये मंजूर केले. त्यापैकी ५० कोटी रुपये वितरीत करण्यात आले असून डिसेंबर, २००६ अखेर ४८.४३ कोटी रुपये इतके खर्च झाले.

१.३७.२ २००६-०७ मध्ये झालेल्या अतिवृष्टीमुळे राज्यातील ६०,९८१ पशुधन, १२,८८४ कोंबडया-बदके आणि ५८३ इतर प्राणी यांची मोठया प्रमाणावर जीवित हानी झाली. अतिवृष्टीमुळे होणा-या साथीच्या रोगांचा प्रादुर्भाव टाळण्यासाठी ७६.८८ लाख पशुधनाचे लसीकरण करण्यात आले.

१.३७.३ दूध, अंडी, मांस आणि लोकर ही मुख्य पशुधन उत्पादने दैनंदिन जीवनातील महत्वाचे घटक आहेत. गेल्या दहा वर्षांच्या माहितीवरून या बाबींच्या उत्पादनामध्ये सातत्याने वाढ होत असल्याचे निदर्शनास येते. विशेषतः दूध, अंडी आणि मांस यांच्या उत्पादनात लक्षणीय वाढ दिसून येते.

दूध, अंडी, मांस आणि लोकर यांचे उत्पादन

बाब	१९९६-९७	२००५-०६	शेकडा वाढ
दूध @	५,१२७	६,७६९	३२
अंडी \$	२६९	३५२	३१
मांस @	१७३	२३६	३६
लोकर #	१५.६९	१६.४०	५

@ हजार टन, \$ कोटी, # लाख किलो

१.३७.४ २००५-०६ मध्ये राज्यातील दुधाची दरडोई दैनिक उपलब्धता १७५ ग्रॅम्स इतकी होती. ती राष्ट्रीय पातळीवरील (२३२ ग्रॅम्स) दुधाच्या दैनिक उपलब्धतेपेक्षा बरीच कमी होती. २००५-०६ मध्ये राज्यातील दरडोई प्रतिवर्ष अंडी उपलब्धता ३३ इतकी होती, ती राष्ट्रीय पातळीपेक्षा (४१) बरीच कमी होती.

१.३७.५ प्रारंभिक पूर्वानुमानानुसार २००६-०७ मध्ये ७,००७ हजार टन दूध, ३४० कोटी अंडी, २४३ हजार टन मांस व १६.६० लाख किलो

लोकर उत्पादन, होईल असा अंदाज आहे. दूध, अंडी, मांस व लोकर यांच्या उत्पादनाचा तपशील तक्ता क्र. १.२२ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १.२२

पशुधनाची मुख्य उत्पादने

बाब	२००४-०५	२००५-०६	शेकडा बदल
एकूण दूध @	६,५६७	६,७६९	३.१
त्यापैकी गाईचे @	३,३२६	३,४६१	४.१
अंडी \$	३४३	३५२	२.३
मांस @	२३०	२३६	२.६
लोकर #	१६.२०	१६.४०	१.२

@ हजार टन, \$ कोटी, # लाख किलो

१.३१.६ पशुधनाला होणा-या साथीच्या रोगांवर प्रतिबंधक उपचार उपलब्ध करून देण्यासाठी शासन पशुवैद्यकीय सेवा पुरविते. ३१ मार्च, २००६ रोजी उपलब्ध असलेल्या पायाभूत पशुवैद्यकीय सेवा केंद्रांचा तपशील तक्ता क्र. १.२३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १.२३

३१ मार्च २००६ रोजीची पशुवैद्यकीय सेवा केंद्रे

प्रकार	संख्या
पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालये	३१
पशुवैद्यकीय दवाखाने	१,५२३
प्राथमिक पशुवैद्यकीय उपचार केंद्रे	२,३९२
फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये	६५
जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे	२६
कृत्रिम रेतन केंद्रे असलेल्या संस्था	४,६८३

१.३१.७ गोठित वीर्याच्या उत्पादनासाठी राज्यात पुणे, नागपूर आणि औरंगाबाद येथे प्रत्येकी एक याप्रमाणे तीन प्रयोगशाळा कार्यरत आहेत. २००५-०६ मध्ये गायवर्गात एकूण विदेशी जातीची २.७५ लाख व संकरित जातीची ७.१० लाख नव्याने कृत्रिम रेतने करण्यात आली, तर आधीच्या वर्षातील ह्या संख्या अनुक्रमे २.७२ लाख व ७.६० लाख इतक्या होत्या. २००५-०६ मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ५.६१ लाख होती, तर २००४-०५ मध्ये ती ४.२८ लाख इतकी होती.

कुक्कुट विकास

१.३१.८ शेतक-यांना सुधारित कॉंबडया-अंडी उपलब्ध व्हावीत यासाठी शासनाने चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे, १६ सधन कुक्कुट चिकित्सालये आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे स्थापन केली आहेत. २००५-०६ मध्ये शासनाच्या मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांमधून पुरवठा केलेल्या कुक्कुट पक्ष्यांची संख्या ४.२६ लाख होती, तर २००४-०५ मध्ये ती ५.२० लाख होती.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्थांद्वारे दूध संकलन

१.३८ २००६-०७ मध्ये राज्यात एकूण ६४ प्रक्रिया दुग्धशाळा कार्यरत होत्या. त्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ७२.१५ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. ह्या प्रक्रिया दुग्धशाळांव्यतिरिक्त राज्यात

२००६-०७ मध्ये १२८ शासकीय/सहकारी दुग्धशीतकरण केंद्रे कार्यरत होती. त्यांची एकत्रित क्षमता २२.९६ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती.

१.३८.१ राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित सरासरी दैनिक दूधसंकलन (बृहन्मुंबई वगळून) २००६-०७ मध्ये (नोव्हेंबर अखेरपर्यंत) ३८.४२ लाख लिटर होते. तर २००५-०६ मधील सरासरी दैनिक दूध संकलन ४०.०९ लाख लिटर होते.

मत्स्यव्यवसाय

१.३९ समुद्र किना-यावर राहणा-या बहुतांश जनतेचा मासे हा दैनंदिन आहारातील प्रमुख घटक आहे. मासळीच्या उत्पादनात वाढ, तसेच मच्छीमारांची सामाजिक व आर्थिक उन्नती करणे हे मत्स्यव्यवसाय विभागाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे. मत्स्यव्यवसाय क्षेत्र रोजगार निर्मिती आणि अनेक दुय्यम उद्योगांच्या निर्मितीला पूरक आहे. महाराष्ट्र राज्याला सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि.मी. असून कालव्यांची लांबी सुमारे १२.८ हजार कि.मी. आहे. राज्यात १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र सागरी मच्छीमारीसाठी, ३.०१ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र गोड्या पाण्यातील मच्छीमारीसाठी आणि १८.६ हजार हेक्टर क्षेत्र निमखा-या पाण्यातील (१० हजार हेक्टर शासकीय खाजण जमीन व उर्वरित खाजगी खाजण जमीन) मच्छीमारीस योग्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचे सागरी प्रादेशिक जलक्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ.कि.मी. असले तरी त्यातील १८० मीटर खोलीपर्यंतचा केवळ १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्रफळाचा पट्टा खंडातर उताराचे क्षेत्र (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) आहे. यापैकी केवळ ७२ मीटर म्हणजेच ३० ते ४० वाव (फॅदम) खोलीपर्यंत मच्छीमारी होते. सागरी क्षेत्राची वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. या तुलनेत २००५-०६ मधील मत्स्योत्पादन ४.४५ लाख टन इतके होते. ते २००४-०५ मधील मत्स्योत्पादनापेक्षा ६.५८ टक्क्यांनी जास्त आहे. या मत्स्योत्पादनापैकी २.९३ लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले, ०.१२ लाख टन मासे खारविण्यात आले आणि १.२४ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. २००५-०६ मध्ये १,२४२ कोटी रुपये किंमतीचे १२४ हजार टन मासे निर्यात करण्यात आले. २००६-०७ या वर्षात सप्टेंबर अखेरपर्यंत अंदाजे १.४१ लाख टन सागरी मत्स्योत्पादन मिळाले.

१.३९.१ मत्स्योत्पादनाची पूर्ण क्षमता (वार्षिक ६.३ लाख टन) साध्य करण्याकरिता शासनाने सागरी आर्थिक क्षेत्रातील २०० मीटर खोलीपर्यंतच्या क्षेत्रातील मत्स्यसंपत्ती मिळविण्यासाठी मध्यम आकाराच्या मच्छीमार नौकांचा वापर सुरू करण्याचे ठरविले आहे. त्यासाठी आतापर्यंत मध्यम आकाराच्या ७१ मच्छीमार नौकांना अर्थसहाय्य देण्यात आले. खोल समुद्रात मासेमारी करण्यासाठी यंत्रचलित बोटींचा वापर केल्यामुळे मत्स्योत्पादनात वाढ झाली आहे. २००४-०५ मध्ये सागरी मच्छीमारीसाठी वापरण्यात आलेल्या बोटींची संख्या २२,४२३ इतकी होती, त्यात वाढ होऊन २००५-०६ मध्ये ती २२,४३४ इतकी झाली. एकूण मच्छीमारी नौकांपैकी ११,७४५ (५२ टक्के) यंत्रचलित होत्या. राज्याच्या सागरी किना-यावर मासळी उतरविण्याची १८४ केंद्रे होती.

सागरी क्षेत्रात कोकण विकास कार्यक्रमांतर्गत प्रस्तावित करण्यात आलेल्या १३ बंदरे आणि ३८ जेट्टीपैकी १ बंदर व १७ जेट्टीची कामे पूर्ण झाली असून २ बंदरे आणि ५ जेट्टीची कामे प्रगतिपथावर आहेत.

१.३९.२ २००५-०६ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.३५ लाख टन होते. ते २००४-०५ मधील उत्पादनापेक्षा १२ टक्क्यांनी जास्त होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितक्या जास्तप्रमाणात वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. २००५-०६

मध्ये राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादनाचे एकत्रित मूल्य अंदाजे १,८८१ कोटी रुपये होते. २००६-०७ ह्या वर्षात सप्टेंबर अखेरपर्यंत अंदाजे ०.३२ लाख टन गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन झाले.

१.३९.३ राज्यात मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रमाखाली २००५-०६ मध्ये ७० मत्स्यबीज उत्पादन/संगोपन केंद्रे होती. राज्यातील मत्स्यबीजांचे उत्पादन १८.२१ कोटी इतके होते, तर आधीच्या वर्षी मत्स्यबीजांचे उत्पादन २२.३९ कोटी इतके होते.

१०.१ विविध आर्थिक आणि सामाजिक उपक्रमांमध्ये कार्यरत असलेल्या दुर्बल व असंघटित लोकांचे हित जपण्यामध्ये सहकारी चळवळ महत्त्वाची भूमिका बजावते. सर्वसामान्य जनतेची सावकारांकडून होणारी पिळवणूक टाळण्यामध्ये तसेच लहान शेतकरी, ग्रामीण कारागीर, भूमिहीन शेतमजूर, पीडीत स्त्रिया, इत्यादींचा आर्थिक दर्जा उंचावण्यामध्ये सहकारी चळवळ सहाय्यभूत ठरली आहे. ह्या चळवळीने ग्रामीण भागात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण करणारी आणि समाजातील दुर्बल घटकांची उत्पादनक्षमता व स्पर्धात्मक सामर्थ्य वाढविणारी विकास केंद्रे निर्माण केली आहेत. तथापि, उदारीकरणानंतरच्या काळात सहकारी चळवळीस उत्पादन व सेवा यांचा गुणात्मक दर्जा टिकविण्यासाठी तीव्र स्पर्धेतील नवीन मोठ्या आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

१०.२ महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ ही सुरुवातीच्या काळात प्रामुख्याने कृषि पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरती मर्यादित होती. नंतरच्या काळात ही चळवळ बिगर-कृषि पतपुरवठा, गृहनिर्माण, शेतमाल प्रक्रिया व पणन उद्योग, कामगार, वाहतूक, इत्यादीसारख्या इतर क्षेत्रात वेगाने पसरली. परिणामी, राज्यभरात पुरेश्या सामाजिक पायाभूत सुविधा असलेली विकास केंद्रे निर्माण झाली. तथापि, अलिकडील काळात,

सहकारी चळवळीची गती कुठेत झाली आहे. नवीन आर्थिक परिस्थितीतील स्पर्धेशी जुळवून घेवून सहकारी चळवळीस योग्य मार्गावर आणण्याकरिता सुयोग्य नीती आखण्याची आवश्यकता आहे.

१०.३ राज्यातील सहकारी संस्थांची त्यांच्या प्रकारानुसार संख्या तक्ता क्र. १०.१ मध्ये दिली आहे. राज्यातील सहकारी संस्थांच्या संख्येमध्ये झालेली भरीव वाढ ही प्रामुख्याने गृहनिर्माण संस्था, बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था आणि उत्पादक उपक्रम यांच्या संख्येमध्ये मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या वाढीमुळे झाली आहे. १९६१ ते १९८१ या कालावधीत प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांमधील सभासदांची संख्या बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांमधील सभासदांच्या संख्येपेक्षा जास्त होती. तथापि, १९९१ पासून बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांमधील सभासदांची संख्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांमधील सभासदांच्या संख्येपेक्षा मोठ्या प्रमाणात वाढली.

१०.४ राज्यातील सहकारी संस्थांच्या काही महत्त्वाच्या बाबींविषयी माहिती तक्ता क्र. १०.२ मध्ये दिली आहे. राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांमधील एकत्रित सभासद संख्या ३१ मार्च, २००६ रोजी ४६५ लाख होती, ती ३१ मार्च, २००५ रोजीच्या संख्येपेक्षा १.५ टक्क्यांनी अधिक होती. या संस्थांचे मार्च, २००६ अखेर एकूण खेळते भांडवल १,८८,३१० कोटी रुपये होते व ते आधीच्या वर्षापेक्षा ४.९ टक्क्यांनी अधिक होते.

तक्ता क्रमांक १०.१
महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था

(संख्या)

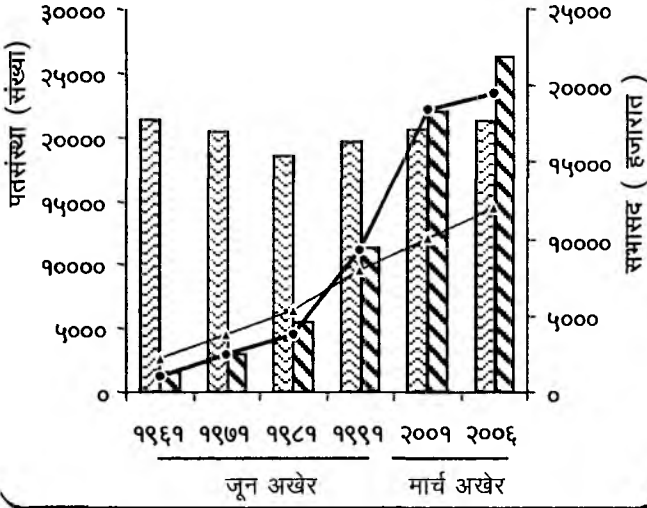
सहकारी संस्थेचा प्रकार	३० जून रोजी		३१ मार्च रोजी		
	१९६१	१९८१	२००१	२००५	२००६
शिखर व मध्यवर्ती-पतसंस्था					
i) कृषि	३७	२८	३२	३३	३३
ii) बिगर-कृषि	२	३	२	२	२
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२१,४००	१८,५७७	२०,५५१	२१,०९१	२१,१६२
बिगर-कृषि पतसंस्था	१,६३०	५,४७४	२२,०१४	२६,१४५	२६,१८९
पणन संस्था	३४४	४२३	१,११५	१,३१४	१,३८०
उत्पादक उपक्रम*	४,३०६	१४,३२७	३९,०७०	४१,६६९	४२,८९२
समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था**	३,८४६	२१,११५	७५,२३२	९४,१०६	१,०१,१३९
एकूण संस्था	३१,५६५	६०,७४७	१,५८,०१६	१,८४,३९०	१,९२,७९७

* साखर कारखाने, भात गिरण्या, दुग्ध संस्था, इत्यादी

** ग्राहक भांडारे, गृहनिर्माण संस्था, मजूर कंत्राट संस्था, इत्यादी

पतसंस्था व सभासद संख्या

- ▨ कृषि पतसंस्थांची संख्या
- ▨ बिगर-कृषि पतसंस्थांची संख्या
- ▲— कृषि पतसंस्थांमधील सभासद संख्या
- बिगर-कृषि पतसंस्थांमधील सभासद संख्या

तक्ता क्रमांक १०.२

राज्यातील सहकारी संस्थांसंबंधी महत्त्वाच्या बाबी (कोटी रुपयात)

बाब	मार्च अखेर		शेकडा
	२००५	२००६*	
१. संस्थांची संख्या	१,८४,३९०	१,९२,७९७	४.६
२. सभासदांची संख्या (लाखात)	४५८	४६५	१.५
३. i) भरणा भाग भांडवल	११,१८६	११,३५९	१.५
ii) पैकी शासनाचे	१,६४८	१,६५६	०.५
४. ठेवी	१,१०,९११	१,१४,१७०	२.९
५. खेळते भांडवल	१,७९,५०२	१,८८,३१०	४.९
६. कर्ज वाटप (स्थूल)	८३,४३३	८६,३८९	३.५
७. कर्ज वाटप (निव्वळ)	६२,५९२	६५,५४७	४.७
८. नफ्यातील संस्था			
i) संख्या	६३,९२५	६५,१४९	१.९
ii) नफा	२,३१५	२,३२८	०.६
९. तोट्यातील संस्था			
i) संख्या	४७,७५२	५०,२५६	९.४
ii) तोटा	३,३६२	३,४९६	४.०
१०. नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था	८,१२१	९,१८७	१३.१
११. नफा/तोटा न कळविलेल्या संस्था	६४,५९२	६८,२०६	५.६

* अस्थायी

१०.५ महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्थांची सभासद संख्या, खेळते भांडवल, कर्जपुरवठा, येणे कर्ज व उलाढाली याबाबतचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्र.४४ मध्ये दिला आहे.

१०.६ सहकारी संस्थांनी २००५-०६ वर्षात वाटप केलेले निव्वळ कर्ज आधीच्या वर्षात वाटप केलेल्या कर्जापेक्षा ४.७ टक्क्यांनी अधिक होते. सहकारी संस्थांच्या एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ३१ मार्च, २००६ रोजी १,६५६ कोटी रुपये (१४.६ टक्के) इतका होता. या सर्व संस्थांची एकूण येणे कर्ज ३१ मार्च, २००६ रोजी ९७,२२२ कोटी रुपये इतकी होती.

शिखर व मध्यवर्ती सहकारी पतसंस्था

१०.७ राज्यातील शिखर व मध्यवर्ती सहकारी पतसंस्थांमध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक, ३१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक व महाराष्ट्र राज्य गृहनिर्माण वित्त महामंडळ यांचा समावेश आहे. या सर्व शिखर व मध्यवर्ती सहकारी पतसंस्थांचे एकत्रित खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००६ रोजी ५८,३२१ कोटी रुपये होते व ते आधीच्या वर्षापेक्षा ६.८ टक्क्यांनी जास्त होते आणि सर्व सहकारी संस्थांच्या एकत्रित खेळत्या भांडवलाच्या ३१ टक्के इतके होते. या सर्व संस्थांनी २००५-०६ मध्ये केलेल्या कर्जवाटपाची एकत्रित रक्कम २०,८३४ कोटी रुपये होती. या संस्थांनी केलेले कर्जवाटप सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी केलेल्या एकूण कर्जवाटपाच्या २४.१ टक्के होते. ३१ मार्च, २००६ रोजी या संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम २८,१३६ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षाच्या अशा रकमेपेक्षा ७.९ टक्क्यांनी अधिक होती. या संस्थांमधील एकूण रोजगार मार्च, २००५ अखेरीस ३१,१६१ इतका होता व तो आधीच्या वर्षापेक्षा ८.३ टक्क्यांनी अधिक होता. राज्यातील शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि सहकारी पतसंस्थांच्या महत्त्वाच्या बाबींविषयक माहिती तक्ता क्र. १०.३ मध्ये दिली आहे.

१०.७.१ सहकारी कृषि पतपुरवठ्यामध्ये त्रिस्तरीय कृषि पतपुरवठा संरचना आहे. प्राथमिक स्तरावर प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, कृषक सेवा संस्था आणि बहूत आदिवासी बहुउद्देशीय संस्था या त्यांच्या सभासदांना कृषि पतपुरवठा करतात. या संस्थांना पतपुरवठा करण्याचे काम मध्यवर्ती स्तरावर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका करतात, तर शिखर बँक म्हणजे महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक ही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना कृषि पतपुरवठा करते.

१०.७.२ २००५-०६ या आर्थिक वर्षात महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने ७,५१५ कोटी रुपयांची कर्ज वाटप केली व ती आधीच्या वर्षापेक्षा ८.८ टक्क्यांनी अधिक होती. ३१ मार्च, २००६ रोजी या बँकेची येणे कर्ज ७,६३४ कोटी रुपये इतकी होती व त्यापैकी थकीत कर्ज १,४७२ कोटी रुपये होती.

तक्ता क्रमांक १०.३
राज्यातील शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि सहकारी
पतसंस्थांच्या महत्त्वाच्या बाबी

(रुपये कोटीत)

बाब	मार्च अखेर		शेकडा बदल
	२००५	२००६*	
कृषि सहकारी पतपुरवठा			
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक			
सभासद	४७,०००	५५,०००	१७.०
ठेवी	१३,४०४	१३,६३५	१.७
खेळते भांडवल	१८,०८२	१८,८१९	४.१
स्थूल कर्जवाटप	६,९०६	७,५१५	८.८
येणे कर्ज	७,६४३	७,६३४	(-)०.१
थकबाकी	१,३७३	१,४७२	७.२
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)			
सभासद	१,२३,०००	१,१६,१४६	(-)५.६
ठेवी	२४,८२३	२६,४०२	६.४
खेळते भांडवल	३४,७२०	३७,५९९	८.३
स्थूल कर्जवाटप	१३,९३४	१३,३१९	(-)४.४
येणे कर्ज	१७,१३३	१९,१६५	११.९
थकबाकी	४,३९०	४,१६७	(-)५.१
महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक			
सभासद	८२७	८२७	०.०
ठेवी	-	-	-
खेळते भांडवल	१,३९४	१,५१३	८.६
स्थूल कर्जवाटप	-	-	-
येणे कर्ज	१,०८१	१,१४५	५.९
थकबाकी	२३९	५०१	१०९.६
बिगर-कृषि सहकारी पतपुरवठा			
सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक			
सभासद	१,९७१	१,९७१	०.०
ठेवी	३२	२७	(-)१५.६
खेळते भांडवल	४७	४८	२.१
स्थूल कर्जवाटप	०	०	०.०
येणे कर्ज	२६	२६	०.०
थकबाकी	२६	२६	०.०
महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ			
सभासद	११,७४२	११,६२२	(-)१.०
ठेवी	०.७३	०.५४	(-)२६.०
खेळते भांडवल	३४७	३४२	(-)१.४
स्थूल कर्जवाटप	३.१४	०.३५	(-)८८.९
येणे कर्ज	१८२	१६५	(-)९.३
थकबाकी	१३३	१४०	५.३

* अस्थायी

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

१०.८

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था ह्या निम्नतम स्तरावरील सहकारी पतपुरवठा संस्था असून त्या अल्प मुदत कृषि पतपुरवठा करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. तथापि, थकबाकीचे मोठे प्रमाण, शेतक-यांना कर्ज पुरवठा करण्यासाठी अपुरा निधी व निधीच्या उपलब्धतेबाबत अनियमितपणा आणि संसाधने उभारण्यामधील असमर्थता ही प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था कमकुवत राहण्यामागील महत्त्वाची कारणे आहेत.

१०.८.१ राज्यात ३१ मार्च, २००६ रोजी प्राथमिक स्तरावर कृषि पतपुरवठा करणा-या २१,१६२ संस्था होत्या आणि त्यांची सभासद संख्या १२० लाख होती. या संस्थांमध्ये प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था (२०,१४३), कृषक सेवा संस्था (२१), आदिवासी सहकारी संस्था (९४४), धान्य बँका (२५) व जिल्हा सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँका (२९) यांचा समावेश आहे. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या खेळत्या भांडवलात ११,६९९ कोटी रुपयांवरून ०.३ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते ११,७३३ कोटी रुपये झाले. ह्या संस्थांनी २००५-०६ या वर्षात ४,९३३ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला व तो आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १.५ टक्क्यांनी जास्त होता. ह्या कर्जाचे वाटप ३८.७ लाख सभासदांना करण्यात आले, त्यापैकी ९.६ लाख सभासद अल्पभूधारक, तर ९.९ लाख सभासद अत्यल्पभूधारक होते. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या एकूण कर्जदार सभासदांपैकी ५०.४ टक्के सभासद अल्प व अत्यल्प भूधारक होते. प्रति अत्यल्प व अल्प भूधारक सभासदांना दिलेले सरासरी कर्ज जवळपास १२,०५० रुपये इतके होते.

१०.८.२ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००६ रोजी जवळपास ९,००० कोटी रुपये इतकी होती व ती आधीच्या वर्षापेक्षा पाच टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची वसुलीपात्र कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००६ रोजी ६,५५१ कोटी रुपये इतकी होती, तर ती आधीच्या वर्षी ६,४९८ कोटी रुपये इतकी होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २००५-०६ मध्ये ४,११७ कोटी रुपयांची कर्ज वसुली केली व ही कर्जवसुली आधीच्या वर्षाच्या कर्ज वसुलीपेक्षा एक टक्क्याने जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीपात्र कर्जाशी टक्केवारी २००४-०५ मध्ये ६२.८ होती. थकीत कर्जे ३१ मार्च, २००६ रोजी २,४३४ कोटी रुपये होते तर थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ३१ मार्च, २००६ रोजी ३१ टक्के इतके होते, तर आधीच्या वर्षी ते ३२.४ टक्के इतके होते. ३१ मार्च, २००६ रोजी असलेल्या एकूण थकबाकीपैकी ५७ टक्के थकबाकी ही दोन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांमधील रोजगार मार्च, २००५ अखेरीस २९,१७३ इतका होता. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २००५-०६ या वर्षात केलेल्या प्रति कर्जदार सभासद कर्ज पुरवठ्याचा वहितीधारण वर्गनिहाय तपशील तक्ता क्र. १०.४ मध्ये दिला आहे.

१०.८.३ महाराष्ट्र राज्य कृषि व ग्रामीण विकास बँकेच्या जिल्हास्तरावरील २९ शाखांना स्वायत्त दर्जा देण्यात आला आहे. ३१

तक्ता क्रमांक १०.४

प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांनी (धान्य बँका वगळून) वहितीधारण वर्गनिहाय केलेला कर्जपुरवठा (२००५-०६)

आकारमान वर्ग (हेक्टरात)	सभासद (लाखात)	कर्जदार सभासद (लाखात)	कर्जदार सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी	प्रति कर्जदार सभासद कर्ज पुरवठा (रुपयात)
< १	२६.८३	९.९५	३७.१	१२,०५८
१ - २	२७.३६	९.५८	३५.०	१२,०४८
२ - ४	१८.९५	७.९२	४१.८	१३,०२८
४ - ८	१२.०६	६.६९	५५.५	१३,०५८
> ८	४.९६	४.२३	८५.२	१५,४३९
उप-एकूण	९०.१६	३८.३७	-	-
इतर	१७.९५	०.३५	१.९	४,३५६
एकूण	१०८.११	३८.७२	३५.८	१२,७२७

मार्च, २००६ रोजी या सर्व बँकांची सभासद संख्या ११.५६ लाख होती. भाग भांडवल ६६ कोटी रुपये होते. या सर्व बँकांचे खेळते भांडवल १,५१९ कोटी रुपये होते. २००५-०६ या वर्षात या बँकांनी एकूण चार कोटी रुपयांचे नवीन कर्ज वाटप केले, तर मार्च, २००६ अखेर या सर्व बँकांची येणे कर्ज १,०५३ कोटी रुपये होती.

१०.८.४ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी २००५-०६ मध्ये केलेल्या कर्जवाटपाचा तपशील तक्ता क्र. १०.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक १०.५

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी (धान्य बँका वगळून) २००५-०६ मध्ये केलेल्या कर्जवाटपाचा तपशील

बाब	अत्यल्प भूधारक	अल्प भूधारक	सर्व सभासद
कर्जपुरवठा (कोटी रुपये)	१,१९९	११५५	४,९२९
कर्जपुरवठ्यामधील शेकडा हिस्सा	२४.३	२३.४	१००.०
येणे कर्ज (कोटी रुपये)	१,४३७	१,६२८	७,८५१
येणे कर्जामधील शेकडा हिस्सा	१८.३	२०.७	१००.०
प्रति कर्जदार सभासद येणे कर्ज (रुपये)	१४,४४९	१६,९८४	२०,२७४

बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

१०.९ ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यातील प्राथमिक बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २६,१८९ होती. या सर्व संस्थांची सभासद संख्या १९५.३१ लाख होती व ती आधीच्या वर्षापेक्षा १.५ टक्क्यांनी जास्त होती. सर्व सहकारी संस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांतील सभासदांची टक्केवारी २६ होती. या संस्थांच्या ठेवी ३१ मार्च, २००६ रोजी

७२,३६९ कोटी रुपये होत्या व त्या आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत दोन टक्क्यांनी जास्त होत्या. ३१ मार्च, २००६ रोजी या संस्थांचे खेळते भांडवल १,०२,५६५ कोटी रुपये होते व ते सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या एकूण खेळत्या भांडवलाच्या ५४ टक्के इतके होते. सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी २००५-०६ मध्ये केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यामध्ये बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांचा वाटा ७० टक्के इतका होता. ह्या पतपुरवठा संस्थांनी २००५-०६ मध्ये ६०,२१५ कोटी रुपयांची कर्जे दिली व ती आधीच्या वर्षापेक्षा पाच टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, २००६ रोजी ५८,९४३ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षापेक्षा पाच टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांच्या कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००६ रोजी ४,४२६ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षाच्या अखेरीस ती ४,३८२ कोटी रुपये इतकी होती.

सहकारी पणन संस्था

१०.१० सहकारी पणनाची मूळ उद्दिष्टे म्हणजे शेतकऱ्यांची व्यापा-यांकडून होणारी पिळवणूक टाळणे व शेती उत्पादनाच्या विक्रीची व्यवस्था करून शेतकऱ्यास उत्पादनाचा चांगला मोबदला मिळण्यास मदत करणे, आणि त्याचबरोबर ग्राहकांना चांगल्या प्रतीचा माल वाजवी किंमतीमध्ये उपलब्ध करून देऊन त्यांचा त्यांना लाभ करून देणे ही आहेत. ही उद्दिष्टे विचारात घेऊन सहकारी पणन संस्थांना त्यांच्या कार्याचा विस्तार करण्यासाठी राज्य शासनाकडून भागभांडवल व कर्ज या स्वरूपात अर्थसहाय्य दिले जाते.

१०.१०.१ पणन सहकारी संस्था ह्या रासायनिक खते व कीटकनाशके, कृषि यंत्र सामग्री व साधने आणि प्रमुख कृषि उत्पादनांची खरेदी विक्री ह्या व्यवहारात कार्यरत आहेत.

१०.१०.२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००६ रोजी २२.६६ कोटी रुपये होते. या महासंघाचे एकूण भरणा केलेले भाग भांडवल १३ कोटी रुपये होते व त्यामध्ये राज्य शासनाचा वाटा १२.३५ कोटी रुपये (९५ टक्के) इतका होता. या महासंघाची २००५-०६ मधील एकूण उलाढाल २५७.८८ कोटी रुपये होती व त्यामध्ये शेतीविषयक साधनांच्या उलाढालीचा वाटा ५३.५ टक्के होता.

१०.१०.३ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघ म.चे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००६ रोजी ४.९८ कोटी रुपये होते. या महासंघाची २००५-०६ या वर्षातील एकूण उलाढाल आधीच्या वर्षाच्या ३,७८० कोटी रुपयांच्या तुलनेत ३,०४० कोटी रुपये इतकी होती.

१०.१०.४ जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या मार्च, २००६ अखेर १,३८० होती. या संस्थांची सभासद संख्या १०.९२ लाख आणि खेळते भांडवल ४४७ कोटी रुपये होते. २००५-०६ या वर्षातील उलाढाल आधीच्या वर्षाच्या ४,९८० कोटी रुपयांच्या तुलनेत १,५७० कोटी रुपये होती.

एकाधिकार कापूस खरेदी

१०.११ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ अंतर्गत कच्च्या कापसाच्या खरेदीस राज्य शासनाने २००६-०७ या वर्षाकरिता मुदत वाढ दिली आहे. राज्य शासनाने खाजगी संस्थांना सुध्दा शेतक-यांकडून कापूस खरेदी करण्यासाठी परवानगी दिली आहे. अशा संस्थांना शेतमाल पणन समितीकडून परवाने दिले जातात. कापूस खरेदीच्या बाबनिहाय प्रति किंवल किमती (हमी किमती) तक्ता क्र. १०.६ मध्ये दिला आहेत. २००६-०७ या हंगामाकरिता कापूस खरेदी ६ नोव्हेंबर, २००६ पासून सुरु करण्यात आली.

तक्ता क्रमांक १०.६

कापसाची वाणनिहाय प्रति किंवल खरेदी किमती

कापसाची जात	प्रति किंवल खरेदीदर* (रुपयात)
बन्नी	२,०२०
ब्रम्हा	२,०१०
आरसीएच-२	२,०००
एच-४/एच-६	१,९९०
एमआरसीएच	१,८९५
एलआरए-५१६६	१,१३५
डीएचवाय-२८६, अंकुर-६५१,	१,८४५
एमसीएच-११, एचएच-४६८	
एनएचएच-४४(विदर्भ)	१,७१०
एनएचएच-४४(महाराष्ट्र	१,६८५
आणि खान्देश), वाय-१/एके सर्व	
जाती	

* सर्वसाधारण दर्जाच्या कापासासाठी

१०.११.१ ह्या योजनेअंतर्गत २००६-०७ मध्ये फेब्रुवारी, २००७ अखेरपर्यंत ६४५ कोटी रुपये किमतीचा ३२.६५ लाख किंवल कापूस खरेदी करण्यात आला. २००५-०६ मध्ये ३३६.३३ कोटी रुपये किमतीचा १८.८४ लाख किंवल कापूस खरेदी करण्यात आला. २००५-०६ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून त्यापासून ४.०२ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व ११.८४ लाख किंवल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या ४.०२ लाख गासड्यांपैकी अंदाजे ३.४० लाख गासड्यांच्या विक्रीचे करार २७ ऑक्टोबर, २००६ पर्यंत करण्यात आले होते. ११.८४ लाख किंवल सरकी ९४.५० कोटी रुपयांना विकण्यात आली. २००५-०६ च्या हंगामात २८ नोव्हेंबर, २००६ पर्यंत प्रति गासडी ७,७३० रुपये इतक्या सरासरी किमतीने ९.५५ लाख गासड्यांची विक्री करण्यात आली. २००४-०५ च्या कापूस हंगामामध्ये योजनेस ४३.२९ कोटी रुपयांची तूट आली आहे.

उत्पादक उपक्रम

१०.१२ कृषि उत्पादनावरील प्रक्रियेस ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. सहकाराच्या माध्यमातून कृषि मालावर करण्यात येणा-या प्रक्रियेमुळे शेतक-यांना चांगला मोबदला मिळण्यामध्ये व ग्रामीण कृषि उद्योगात शोषणरहित वातावरण निर्माण होण्यास मदत होते.

१०.१२.१ उत्पादक उपक्रमांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, २००६ रोजी ४२,८९२ होती आणि त्यांची सभासद संख्या ६८.७१ लाख तर खेळते भांडवल १०,६१७ कोटी रुपये होते. त्यापैकी ८६० सहकारी संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणा-या होत्या. या ८६० संस्थांपैकी ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यात २०२ नोंदणीकृत साखर कारखाने होते व त्यापैकी १२० सहकारी साखर कारखाने उत्पादन करीत होते. २००५-०६ या वर्षात १२० सहकारी व २२ खाजगी साखर कारखान्यांनी एकूण ४४५.५७ लाख मे.टन उसाचे गाळप केले आणि ५१.५८ लाख मे.टन साखर उत्पादन केले. हंगामपूर्वी अंदाजानुसार २००६-०७ या हंगामात अंदाजे ६३७ लाख मे.टन उसाचे गाळप होऊन अंदाजे ७३ लाख मे.टन साखर उत्पादित होईल असे अपेक्षित आहे.

१०.१२.२ साखर कारखान्यांव्यतिरिक्त स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणा-या नोंदणीकृत सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च २००६ रोजी ६५७ होती. त्यापैकी ६०८ संस्था २००५-०६ मध्ये उत्पादन करीत होत्या. या संस्थांची एकत्रित सदस्य संख्या ५.४८ लाख होती व भरणा केलेले भागभांडवल ५२.४५ कोटी रुपये होते. त्यामध्ये शासनाचा वाटा ९.५७ कोटी रुपये (१८ टक्के) इतका होता. या संस्थांचे एकत्रित खेळते भांडवल २५१ कोटी रुपये इतके होते, तर येणे कर्जे ३३.५५ कोटी रुपये होती.

१०.१२.३ कापूस पिंजणी करणा-या व कापसाच्या गासड्या बांधणा-या १८४ संस्थांनी २००५-०६ मध्ये ११.३५ लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली तर आधीच्या वर्षी ११.७१ लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली होती. ९० भात गिरण्यांनी ४०२ हजार टन भातावर प्रक्रिया केली.

१०.१२.४ स्वतंत्र उत्पादक उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या सहकारी संस्थांबाबतचा तपशील तक्ता क्र. १०.७ मध्ये दिला आहे.

१०.१३ राज्यामध्ये ३१ मार्च, २००५ अखेर एकूण १९० सहकारी सूत गिरण्या होत्या. या सहकारी सूत गिरण्यांची सदस्य संख्या ५.१८ लाख इतकी होती. त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल ७६७ कोटी रुपये होते व त्यामध्ये राज्य शासनाचा हिस्सा ८४ टक्के इतका होता. या गिरण्यांचे खेळते भांडवल १,६८१ कोटी रुपये होते. ३१ मार्च, २००५ रोजी ह्या सूत गिरण्यांचे येणे कर्जे ७३८ कोटी रुपये होती. राज्यातील १९० सहकारी सूत गिरण्यांपैकी फक्त ४८ सूत गिरण्या उत्पादन करीत होत्या व त्यांच्याकडील चात्यांची संख्या १६ लाख होती. या गिरण्यांनी २००४-०५ या वर्षामध्ये ७२३ कोटी रुपये किमतीच्या सुताचे उत्पादन केले. उर्वरित १४२ सूत गिरण्यांपैकी पाच गिरण्यांचे रूपांतर करण्यात

तक्ता क्रमांक १०.७

कृषि मालावर स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणा-या सहकारी संस्थांचा तपशील

संस्थेचा प्रकार	एकूण संस्थांची संख्या		उत्पादन चालू असणा-या संस्थांची संख्या		प्रक्रिया केलेला माल † (हजार टनांत)	
	२००४-०५	२००५-०६	२००४-०५	२००५-०६*	२००४-०५	२००५-०६*
साखर कारखाने	२०२	२०२	१२७	१७६	१९,४५४	४४,५५७
कापूस पिंजणी करणा-या व कापसाच्या गासड्या बांधणा-या संस्था	२२९	२२२	१९०	१८४	१,१७१	१,१३५
भात गिरण्या	९२	९०	८७	८५	४११	४०२
तेल गिरण्या	१४	१३	१२	१२	३०	३०
इतर	२९७	३३३	२७८	३१४	५२	५९
एकूण	८३४	८६०	६९४	७७१

† प्रक्रिया केलेल्या मालाचे स्वरूप, ऊस, कच्चा कापूस, भात, तेलबिया

*अस्थायी

येत होते, १० गिरण्यांनी उत्पादन बंद केले होते, ४२ गिरण्यांची उभारणी चालू होती आणि २० गिरण्यांनी नोंदणीनंतर पुढे कोणतीच प्रगती केली नाही.

१०.१४ राज्यात २००४-०५ अखेर ६८३ सहकारी हातमाग संस्था व १,०५० सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. हातमाग संस्थांकडे ३१.३ हजार हातमाग असून त्यांनी २००३-०४ मधील ८९ कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये ७८ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले. यंत्रमाग संस्थांकडील मागांची संख्या ३०.५ हजार असून त्यांनी आधीच्या वर्षाच्या ३७ कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत २००४-०५ मध्ये ३४ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले.

१०.१५ २००५-०६ मध्ये राज्यात २६,८८१ प्राथमिक सहकारी दुग्ध संस्था व ८७ दुग्ध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १८.४२ लाख व ०.४७ लाख होती. ह्या दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे २५३ कोटी रुपये आणि ७०४ कोटी रुपये होते. २००५-०६ मध्ये दुग्ध संस्थांनी विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत ६७१ कोटी रुपये आणि दुग्ध संघाबाबत ती ६५४ कोटी रुपये होती. या किंमती आधीच्या वर्षी अनुक्रमे १,०५० कोटी रुपये आणि १,४५५ कोटी रुपये होत्या.

१०.१६ राज्यात २००५-०६ मध्ये २,५७४ प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था, ३३ मत्स्यव्यवसाय सहकारी संघ आणि दोन महासंघ कार्यरत होते. या सर्व संस्थांची सभासद संख्या २.७१ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल ११७ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासे व माश्यापासूनचे उत्पादन यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत १८० कोटी रुपये होती. २००४-०५ मध्ये अशा विक्रीची किंमत १२३ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

१०.१७ राज्यात मार्च, २००६ अखेर शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १५० घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,२७६ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. शिखर ग्राहक महासंघाची २००५-०६ मधील एकूण विक्री ७५.०५ कोटी रुपये होती, तर २००४-०५ मध्ये ती ७०.४० कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक भांडाराचा नफा मार्च, २००६ अखेर २२.७४ लाख रुपये होता, तर आधीच्या वर्षी तो २४.५० लाख रुपये होता. या सर्व ग्राहक भांडारांची २००५-०६ मधील एकूण विक्री ८१९ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षी ती ८०३ कोटी रुपये होती.

१०.१८ ३१ मार्च, २००६ अखेर राज्यात ६७,५८६ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्य संख्या १७.३० लाख होती. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदनिकांची एकूण संख्या ३१ डिसेंबर, २००६ रोजी २.१९ लाख होती. ३१ डिसेंबर, २००६ पर्यंत त्यापैकी बहुतांश सदनिकांचे बांधकाम पूर्ण झाले होते. या संस्थांमध्ये मार्च, २००५ अखेर ३६,३४६ इतका रोजगार होता.

१०.१९ राज्यात २००५-०६ च्या अखेरीस मजूर कंत्राट संस्थांची संख्या १०,१८८ होती व त्यांच्या सभासदांची संख्या ६.६९ लाख होती. २००५-०६ ह्या वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी ५९९ कोटी रुपयांची कामे केली, तर आधीच्या वर्षामध्ये ५७३ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती. या संस्थांमध्ये मार्च, २००५ अखेरीस ९१,३२४ इतका रोजगार होता.

१०.२० ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यामध्ये २७० वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ६८ हजार होती. २००५-०६ मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री ८५ कोटी रुपये इतकी होती.

पायाभूत सुविधा

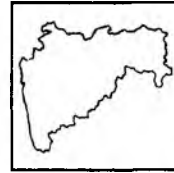
११.१ भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये ढोबळमानाने ऊर्जा, पाटबंधारे, दळणवळण आणि रेल्वे, रस्ते, हवाई व जल यांद्वारे वाहतूक, इत्यादींचा समावेश होतो. आर्थिक वृद्धी टिकवून ठेवण्यासाठी भौतिक पायाभूत सुविधा महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अर्थव्यवस्थेतील वाढीचा पूर्ण क्षमतेने लाभ उठविण्यासाठी, नियोजनबद्ध पद्धतीने व पुरेसा निधी पायाभूत सुविधांना उत्तेजन देण्यासाठी उपलब्ध करून देणे ही काळाची गरज आहे. परंपरागतपणे भौतिक पायाभूत सुविधांसाठी निधीचा पुरवठा मुख्यत्वे सार्वजनिक क्षेत्राकडून केला जातो. तथापि, सार्वजनिक निधी उपलब्ध करून देण्यातील मर्यादेमुळे गेल्या काही वर्षांपासून शासनाने हे क्षेत्र खाजगी सहभागासाठी खुले केले आहे. भौतिक पायाभूत सुविधांबाबत निर्माण झालेली तफावत भरून काढण्यासाठी हा सहभाग पुढे वाढविण्यास बराच वाव आहे, जेणेकरून नियोजित लक्ष्ये अधिक कार्यक्षमतेने साध्य करता येतील व दीर्घकालीन टिकाऊ विकासाची हमी बाळगता येईल. पायाभूत सुविधा धोरणामध्ये या सुविधा उच्चतम दर्जाच्या स्वरूपात व स्पर्धात्मक किंमतीत तत्परतेने पुरविण्यावर भर देण्यात आला आहे. पायाभूत सुविधांबाबतच्या धोरणाचे यश हे ग्राहकास पुरविलेल्या पायाभूत सेवेची गुणवत्ता, प्रमाण व आकारलेली किंमत या बाबी आणि जागतिक मानके यांच्या तुलनेत अजमावणे आवश्यक आहे.

ऊर्जा

वीज

११.२ पायाभूत सुविधांमध्ये विजेला मूलभूत मानवी गरज म्हणून शासनाने मान्यता दिलेली आहे. त्याचप्रमाणे वीज ही अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील एक महत्त्वाचा घटक असून राज्याचा व देशाचा सामाजिक-आर्थिक विकास त्यावर अवलंबून आहे. तथापि, गेल्या काही वर्षांत राज्यातील विजेची मागणी आणि पुरवठा यांमधील दरी रुंदावत असून ती एक चिंतेची बाब झाली आहे. विजेची निर्मिती, पारेषण व वितरण यांमधील कमतरता तसेच विजेचा अकार्यक्षमतेने होणारा वापर, ही याची महत्त्वाची कारणे आहेत. परिणामी मोठ्या प्रमाणात तांत्रिक व व्यापारो तोटे होत आहेत, व त्यामुळे आर्थिक स्थिती कमकुवत झाली आहे. उर्जा क्षेत्राची वाढ गतिशिल करण्याची आणि सर्व क्षेत्रांना वीज पुरवठा करणे

हे राष्ट्रीय वीज धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यामध्ये उपलब्ध उर्जा संसाधनांचा वीज निर्मितीसाठी वापर आणि उर्जा सुरक्षितता यासह ग्राहक आणि इतर भागधारकांच्या हितांचे रक्षण याचा अंतर्भाव आहे. या धोरणामध्ये २०१२ पर्यंत विजेची दरडोई उपलब्धता १,००० युनिटच्या वर वाढविणे अपेक्षित आहे. राज्यातील २००५-०६ मधील ६६१ युनिट दरडोई उपलब्धता विचारात घेता, २०१२ पर्यंत हे लक्ष्य गाठणे शासनासाठी हे एक आव्हान आहे.

११.३ महाराष्ट्र राज्य हे देशातील औद्योगिकदृष्ट्या अत्यंत प्रगत राज्यांपैकी एक राज्य असून देशातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण मूल्यवृद्धीमध्ये राज्याचा सुमारे १९.६ टक्के इतका हिस्सा आहे.

औद्योगिकदृष्ट्या अत्यंत प्रगत राज्य असल्याने राज्यात विजेची मागणीदेखील फार मोठी आहे. ही मागणी बहुतांशी (५८ टक्के) महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी (महानिर्मिती) आणि महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) यांचेकडून भागविली जाते. याशिवाय केंद्र शासनाच्या वीज प्रकल्पांद्वारे (२४ टक्के), टाटा इलेक्ट्रीसिटी कंपनी (१३ टक्के) आणि रिलायन्स एनर्जी (५ टक्के) यांच्याकडून वीज पुरविण्यात येते.

११.४ महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाचे चार कंपन्यांमध्ये विभाजन झाल्यानंतर वीज निर्मितीचे काम महाराष्ट्र राज्य विद्युत् निर्मिती कंपनी मर्या. (महानिर्मिती), पारेषणाचे काम महाराष्ट्र राज्य विद्युत् पारेषण कंपनी मर्या. (महापारेषण), वितरणाचे काम महाराष्ट्र राज्य विद्युत् वितरण कंपनी मर्या. (महावितरण) आणि एकंदर व्यवस्थापनाचे काम महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळ (मराविमं) सूत्रधार कंपनी मर्या. यांच्याकडून केले जाते.

स्थापित क्षमता

११.५ महाराष्ट्रातील विद्युत् निर्मितीची स्थापित क्षमता ३१ मार्च, २००६ रोजी १५,३१० मेगॅवॉट इतकी होती, ती आधीच्या वर्षातील स्थापित क्षमतेपेक्षा ७४५ मेगॅवॉटने जास्त होती. उपलब्ध असलेल्या स्थापित क्षमतेचा स्रोतप्रकारानुसार तपशील तक्ता क्रमांक ११.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१
स्थापित क्षमता

(मेगॅवॅट)

स्त्रोत प्रकार	३१ मार्च रोजी	
	२००५	२००६
(अ) राज्यातील		
(१) महानिर्मिती		
औष्णिक	६,४२५	६,४२५
जलजन्य	२,४४०	२,४५०
नैसर्गिक वायुजन्य	८५२	८५२
उप-बॅरीज (१)	९,७१७	९,७२७
(२) टाटा		
औष्णिक	१,१५०	१,१५०
जलजन्य	४४४	४४४
नैसर्गिक वायुजन्य	१८०	१८०
उप-बॅरीज (२)	१,७७४	१,७७४
(३) रिलायन्स		
औष्णिक	५००	५००
(४) दाभोळ		
नैसर्गिक वायुजन्य	७२८	७२८
(५) बंदिस्त विद्युत्	९०८	९०८
(६) अपारंपरिक ऊर्जा	७४८	१,३०८
(७) अणुशक्तिजन्य *	१९०	३६५
एकूण (अ)	१४,५६५	१५,३१०
(ब) एनटीपीसी/एनपीसी *	२,१८९	२,१८९
एकूण (अ+ब)	१६,७५४	१७,४९९

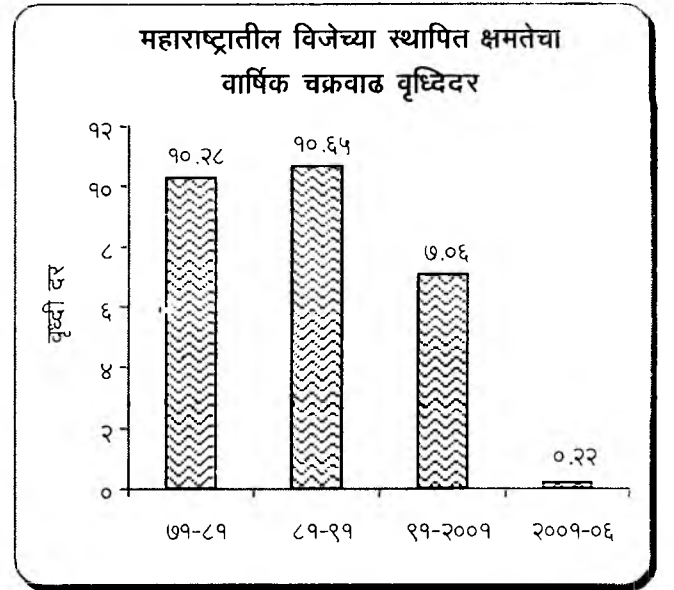
* राज्याचा वाटा

११.५.१ राज्याच्या एकूण स्थापित क्षमतेत महानिर्मितीचा मोठा हिस्सा (६४ टक्के) होता. त्याखालोखाल, टाटा (१२ टक्के), अपारंपरिक ऊर्जा (८ टक्के), बंदिस्त ऊर्जा (६ टक्के), दाभोळ वीज प्रकल्प (डीपीसी) (५ टक्के), रिलायन्स एनर्जी (३ टक्के) आणि अणुशक्तिजन्य (२ टक्के) असा होता. एकूण स्थापित क्षमतेमध्ये वाढ झाली असली तरी, ती वाढ केंद्रीय प्रकल्पांतील राज्याच्या हिश्यात व अपारंपरिक ऊर्जा स्त्रोतातील स्थापित क्षमतेमध्ये झालेल्या वाढीमुळे आहे. महानिर्मिती कंपनीच्या स्थापित क्षमतेत २००५-०६ मध्ये वाढ झालेली नाही.

११.५.२ वर नमूद केलेल्या १५,३१० मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेव्यतिरिक्त, राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ (एनटीपीसी) आणि अणुशक्ति महामंडळ (एनपीसी) यांच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा वाटा २,१८९ मेगॅवॅट इतका आहे. याप्रकारे ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यासाठी उपलब्ध असलेली विद्युत् निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता १७,४९९ मेगॅवॅट इतकी होती. २००४-०५ च्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये जलजन्य, अपारंपरिक व अणुशक्तिजन्य स्त्रोत यांच्या स्थापित क्षमतेत अनुक्रमे १० मेगॅवॅट, ५६०

मेगॅवॅट व १७५ मेगॅवॅटने वाढ झाली. भंडारदरा टप्पा-१ मुळे जलजन्य, पवन उर्जा प्रकल्पामुळे अपारंपरिक तर तारापूर प्रकल्पाच्या नवीन टप्प्यामुळे अणुशक्तिजन्य अशी स्थापित क्षमतेत वाढ झाली. याव्यतिरिक्त २००५-०६ मध्ये सरदार सरोवर प्रकल्पातील हिश्यापोटी राज्यास ९० मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेची भर अपेक्षित होती. तथापि, तिची अंमलबजावणी झाली नाही.

११.५.३ महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर, पहिल्या तीन दशकांमध्ये स्थापित क्षमतेत १० टक्क्यांपेक्षा जास्त वार्षिक चक्रवाढ दराने वाढ झाली. तथापि, १९९१-२००१ या दशकामध्ये ती ७.१ टक्के इतकी घसरली आणि त्यानंतर चालू दशकामध्ये २००५-०६ पर्यंत नोंद घेतली जाईल अशी स्थापित क्षमतेत भर पडली नाही, ही चिंतेची बाब असून त्याचे गंभीर परिणाम होऊ शकतील. राज्यातील विजेची अतिरिक्त मागणी भागविण्याच्या दृष्टीने महानिर्मिती कंपनीने त्यांच्या प्रकल्पांच्या स्थापित क्षमतेत वाढ करणे, तसेच केंद्रीय आणि आंतरराज्यीय प्रकल्पांमध्ये हिस्सा मिळविणे यासारख्या विविध उपाययोजना आखल्या आहेत.

११.५.४ अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत अपेक्षित असलेली स्थापित क्षमता तक्ता क्रमांक ११.२ मध्ये दिली आहे.

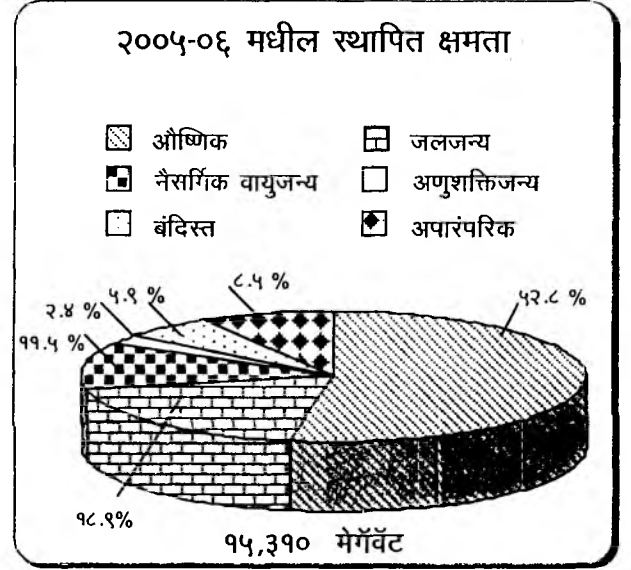
११.५.५ वरील प्रकल्पांव्यतिरिक्त, भारत सरकार सागरी किनारे व कोळशांच्या खाणीजवळ अत्यंत मोठ्या क्षमतेचे अल्ट्रा मेगा पाँवर प्रकल्प विकसित करण्यासाठी मदत करत आहे. क्षमतेने मोठ्या आकाराच्या प्रकल्पामुळे येणारा वीज निर्मितीचा खर्च कमी होतो व स्वस्त दराने वीज पुरविणे शक्य होते. या तत्त्वावर हे प्रकल्प आधारित आहेत. या ऊर्जा प्रकल्पांतून महाराष्ट्र राज्यास अंदाजे ४,६०० मेगॅवॅट ऊर्जा मिळणार आहे. त्यापैकी ८०० मेगॅवॅट मुंद्रा (गुजरात), २,००० मेगॅवॅट रत्नागिरी (महाराष्ट्र), १,००० मेगॅवॅट ताद्री व ८०० मेगॅवॅट कृष्णा पट्टणम या प्रकल्पांमधून वीज मिळणार आहे.

तक्ता क्र. ११.२

अकराव्या पंचवार्षिक योजनेतील राज्यातील अपेक्षित स्थापित क्षमता
(मेगॅवॅट)

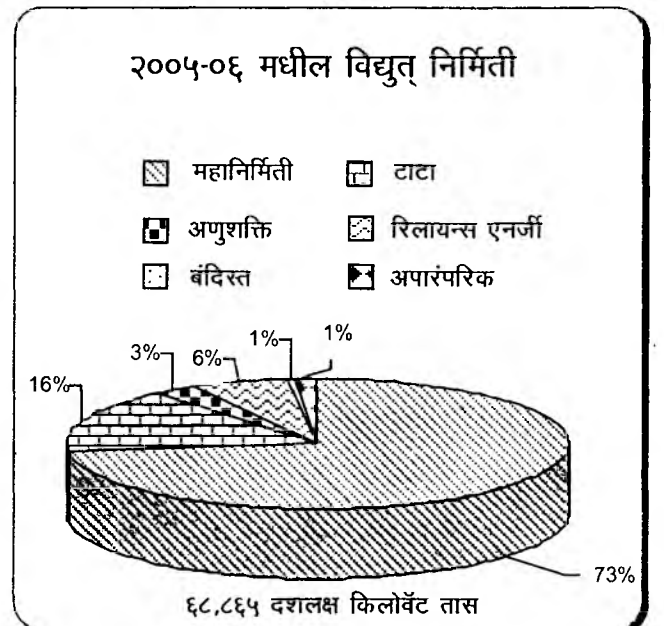
वर्ष/प्रकल्प	अपेक्षित स्थापित क्षमता	
	महानिर्मिती	केंद्रीय प्रकल्प
२००७-०८		
जीटीपीएस	७९२	-
विंध्याचल टप्पा-३, यु-१०	-	१६९
कहलगाव टप्पा-२, यु-६	-	३०
सिपात टप्पा-२, यु- ४ व ५	-	३१९
उप-बेरीज	७९२	५१८
२००८-०९		
सिपात टप्पा-१, यु-१ व २	-	२३०
बर्ह यु-१	-	३३
उप-बेरीज	-	२६३
२००९-१०		
नवीन परळी विस्तार-२	२५०	-
पारस विस्तार-२	२५०	-
सिपात टप्पा-१, यु-३	-	११५
बर्ह यु-२	-	३३
कावस विस्तार प्रकल्प	-	३७५
गंधार विस्तार प्रकल्प	-	३७५
उत्तर करणपुरा यु-१	-	३३
उप-बेरीज	५००	९३१
२०१०-११		
खापरखेडा टीपीएस विस्तार	५००	-
भुसावळ टीपीएस विस्तार-१	५००	-
भुसावळ टीपीएस विस्तार-२	५००	-
बर्ह यु-३	-	३४
उत्तर करणपुरा यु-२	-	३३
सुभानश्री जलजन्य	-	६००
कोराडी टीपीएस विस्तार	८००	-
उरण गॅस टर्बाईन विस्तार ब्लॉक-१	७००	-
उरण गॅस टर्बाईन विस्तार ब्लॉक-२	३४०	-
उप-बेरीज	३,३४०	६६७
२०११-१२		
उत्तर करणपुरा यु-३	-	३४
चंद्रपूर टीपीएस विस्तार	८००	-
धोपवे यु-१	८००	-
धोपवे यु-२	८००	-
उप-बेरीज	२,४००	३४
एलईपीसी (आयपीपी)	-	५००
एकूण बेरीज	७,०३२	२,९१३

११.५.६ ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यातील एकूण १५,३१० मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा ५३ टक्के होता. त्या खालोखाल जलजन्य १९ टक्के, नैसर्गिक वायुजन्य ११ टक्के, अपारंपरिक ऊर्जेचा ९ टक्के, बंदिस्त विद्युत ६ टक्के व अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्याचा हिस्सा) २ टक्के असा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, २००६ रोजीची अवनिर्धारित क्षमता १३,०३५ मेगॅवॅट होती. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत राज्याच्या विद्युत् निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत वाढ झालेली नव्हती.

विद्युत् निर्मिती

११.६ २००५-०६ मध्ये एकूण विद्युत् निर्मिती (अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतांमधून प्राप्त वीज निर्मिती धरून) ६८,८६५ दशलक्ष किलोवॅट तास होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ०.५ टक्क्याने अधिक होती.

राज्यातील एकूण विद्युत् निर्मितीत महानिर्मितीचा वाटा ७३ टक्के होता. त्याखालोखाल टाटा १६ टक्के, रिलायन्स सहा टक्के, अणुशक्तिजन्य तीन टक्के आणि बंदिस्त व अपारंपरिक ऊर्जा प्रत्येकी एक टक्का असा होता. राज्यातील विद्युत् निर्मितीचा स्त्रोतप्रकारानुसार तपशील तक्ता क्रमांक ११.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ११.३
राज्यातील विद्युत् निर्मिती
(दशलक्ष किलोवॉट तास)

स्त्रोत प्रकार	२००४-०५	२००५-०६	शेकडा बदल
(अ) राज्यातील			
(१) महानिर्मिती			
औष्णिक	४२,९२९	४०,९२८	(-) ४.७
जलजन्य	४,०७९	५,६५१	३८.५
नैसर्गिक वायुजन्य	४,११५	३,७७७	(-) ८.२
उप-बेरीज (१)	५१,१२३	५०,३५६	(-) १.५
(२) टाटा			
औष्णिक	८,१७६	७,८५४	(-) ३.९
जलजन्य	१,४३५	२,०२०	४०.८
नैसर्गिक वायुजन्य	१,३३५	१,३३१	१७.३
उप-बेरीज (२)	१०,९४६	११,२०५	२.४
(३) रिलायन्स			
औष्णिक	४,३७९	४,३२६	(-) १.२
(४) बंदिस्त विद्युत	-	३५०	-
(५) अपारंपरिक ऊर्जा	८८३	८८८	०.६
(६) अणुशक्तिजन्य *	१,१७६	१,७४०	४७.९
एकूण (अ)	६८,५०७	६८,८६५	०.५
(ब) एनटीपीसी/एनपीसी *	१८,०१५	१९,११३	६.१
एकूण (अ+ब)	८६,५२२	८७,९७८	१.७

* राज्याचा वाटा

वीज निर्मिती खाजगीकरण

११.६.१ केंद्र शासनाने पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी घेतलेला धोरणात्मक निर्णय दृष्टीसमोर ठेवून महाराष्ट्र शासनाने खाजगी क्षेत्रास ऊर्जा निर्मिती क्षेत्रामध्ये सहभागी करण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतला आहे. त्यानुसार महाराष्ट्र शासनाने एकूण १२,५०० मेगॅवॉट क्षमतेची वाढ करण्यासाठी २००५-०६ मध्ये पुढील आठ खाजगी कंपन्यांशी सामंजस्य करार केले आहेत. (१) सिपको (२,००० मेगॅवॉट), (२) इस्सार (१,५०० मेगॅवॉट), (३) जीएमआर एनजी (१,००० मेगॅवॉट), (४) इस्पात एनजी (१,००० मेगॅवॉट), (५) रिलायन्स एनजी (४,००० मेगॅवॉट), (६) स्पेक्ट्रम टेक्नॉलॉजी (५०० मेगॅवॉट), (७) टाटा पॉवर कॉर्पोरेशन (१,५०० मेगॅवॉट) आणि (८) जिंदाल पॉवर कॉर्पोरेशन (१,००० मेगॅवॉट). महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी त्यांच्याकडून स्पर्धात्मक किंमतीत वीज खरेदी करणार आहे. जीएमआर आणि स्पेक्ट्रम टेक्नॉलॉजी या कंपन्यांव्यतिरिक्त इतर सर्व कंपन्यांनी जमीन संपादन, इंधन उपलब्धतेची व्यवस्था, जागा रिकामी करून घेणे व पर्यावरणाचा अभ्यास इत्यादी कामांना सुरुवात केली आहे.

११.६.२ २००६-०७ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत राज्यात ४९,३५२ दशलक्ष किलोवॉट तास विद्युत निर्मिती झाली, ती २००५-०६ मधील तत्सम कालावधीतील वीज निर्मितीपेक्षा २.२ टक्क्यांनी कमी होती.

वीज खरेदी

११.६.३ राज्याने २००५-०६ मध्ये एकूण ५,८१५ कोटी रुपयांची २२,२४४ दशलक्ष किलोवॉट तास इतकी वीज खरेदी केली. वीज खरेदीबाबतचा तपशील तक्ता क्र. ११.४ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्र.११.४

२००५-०६ मधील वीज खरेदी

कंपनीचे नाव	दशलक्ष कि.वॉ.तास	कोटी रुपये
एनटीपीसी/एनपीसी	१७,०६६	३,००७.९७
बीएचईपी (डॉडसन)	५१	१२.९४
पॉवर ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया	१,२९३	४४०.९०
अदाणी एक्स्पॉर्ट लिमिटेड	१,२५२	४३०.९९
एनटीपीसीचा विद्युत व्यापार निगम लि.	३८१	१२९.९०
इतर	२,२०१	१,७९२.१४

वीज वापर

११.७ राज्यात २००५-०६ मध्ये विजेचा वापर ५९,२८७ दशलक्ष किलोवॉट तास इतका झाला (इतर राज्यांना विक्री केलेली वीज वगळून). तो २००४-०५ मधील एकूण ५५,६८४ दशलक्ष किलोवॉट तास वीज वापराच्या तुलनेत ६.५ टक्क्यांनी अधिक होता. राज्यातील विजेचा वापर औद्योगिक क्षेत्रात सर्वात मोठ्या प्रमाणात (४३.३ टक्के), तर त्या खालोखाल घरगुती (२२.९ टक्के) व कृषि (१८.७ टक्के) या क्षेत्रांत झाल्याचे दिसून येते. राज्यातील एकूण वीज वापरामध्ये या तीन क्षेत्रांचा एकत्रित वाटा ८४.९ टक्के होता. महाराष्ट्रातील विजेच्या वापराचा तपशील तक्ता क्रमांक ११.५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक ११.५

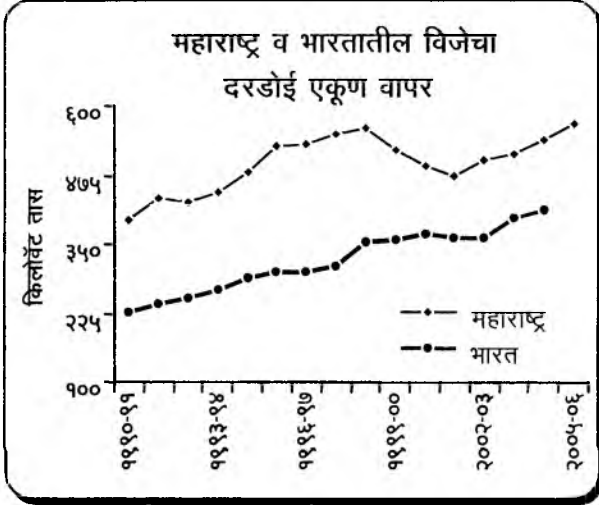
राज्यातील विजेचा वापर

(दशलक्ष किलोवॉट तास)

प्रकार	२००४-०५	२००५-०६	शेकडा बदल
घरगुती	१२,९१६	१३,५७२	५.१
वाणिज्यिक	५,४२०	४,८४१	(-)१०.७
औद्योगिक	२२,५१५	२५,६९२	१४.१
कृषि	१०,७३३	११,०९४	३.४
सार्वजनिक दिवाबत्ती	६३०	६२२	(-)१.२
रेल्वे	१,८५०	१,८६१	०.७
सार्वजनिक पाणीपुरवठा	१,५४४	१,५२६	(-)१.२
संकीर्ण	७६	७९	४.०
एकूण	५५,६८४	५९,२८७	६.५

टीप : तक्त्यात दर्शविलेल्या विजेच्या वापरात इतर राज्यांना केलेल्या वीज विक्रीचा समावेश नाही.

११.७.१ सर्वात अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार, २००४-०५ या वर्षात अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ४११.० किलोवॅट तास, १२६.२ किलोवॅट तास आणि ८७.८ किलोवॅट तास इतका होता. त्याच कालावधीत महाराष्ट्रासाठी तो अनुक्रमे ५३७.९ किलोवॅट तास, २१७.५ किलोवॅट तास व १२४.७ किलोवॅट तास असा होता. २००५-०६ मध्ये महाराष्ट्रासाठी तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ५६९.२ किलोवॅट तास, २४६.८ किलोवॅट तास व १३०.३ किलोवॅट तास होती.

बीज विक्री

११.७.२ २००५-०६ या वर्षात महाराष्ट्राने इतर राज्यांना काहीही बीज विकलेली नाही, तर २००४-०५ या वर्षात ०.३९ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी बीज विकली होती.

संयंत्र उपलब्धता आणि भारांक

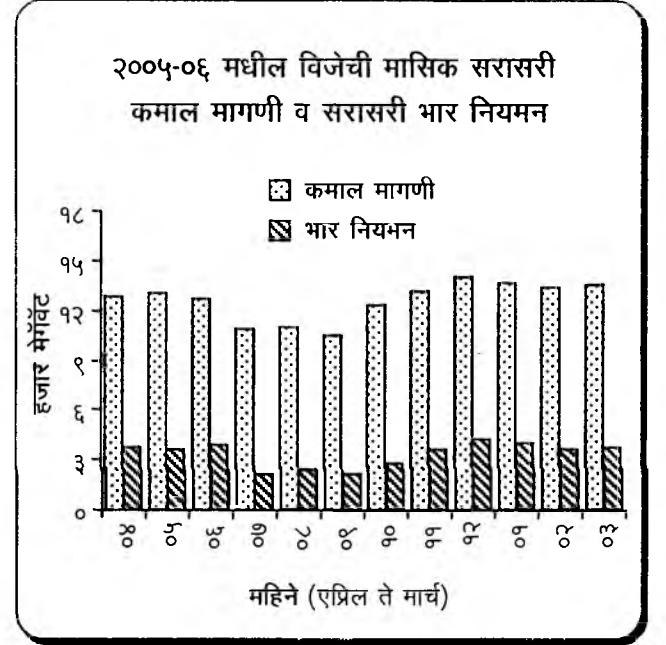
११.८ २००५-०६ मध्ये महानिर्मितीच्या औष्णिक विद्युत् केंद्रांचा सरासरी संयंत्र उपलब्धता अंक ८१.२ टक्के होता, तर टाटा विद्युत् कंपनीचा ९३.५ टक्के असा होता. तसेच, महानिर्मिती कंपनीचा संयंत्र भारांक ७३.१ टक्के आणि टाटा विद्युत् कंपनीचा ७८.८ टक्के इतका होता. राष्ट्रीय स्तरावर २००४-०५ मध्ये सरासरी संयंत्र भारांक ७८.८ टक्के होता. संयंत्र उपलब्धता अंक व संयंत्र भारांक यांमधील तफावत महानिर्मिती आणि टाटा विद्युत् कंपनीकरिता अनुक्रमे ८.१ टक्के अंक आणि १४.७ टक्के अंक होती. तत्त्वतः संयंत्र उपलब्धता अंक आणि संयंत्र भारांक हे जवळपास सारखेच असायला हवेत. कोळशाचा व देखभालीचा दर्जा, तसेच संयंत्राचा कार्य कालावधी अशा अनेक घटकांचा परिणाम संयंत्र उपलब्धता अंकावर होतो, तर संयंत्र भारांक हा भार व्यवस्थापन दर्जावर अवलंबून असतो.

कमाल मागणी

११.९ २००५-०६ मध्ये विजेची १६,०४९ मेगॅवॅटची कमाल मागणी दिनांक २८ डिसेंबर, २००५ रोजी होती व ती ४,२०५ मेगॅवॅटचे भार

नियमन करून भागविण्यात आली. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेर पर्यंत विजेची कमाल मागणी ३० डिसेंबर, २००६ रोजी १६,३८८ मेगॅवॅट होती व ती ३,९१२ मेगॅवॅटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली.

११.९.१ २००५-०६ मधील सर्वात जास्त मासिक सरासरी कमाल मागणी डिसेंबर, २००५ या महिन्यात १४,०६१ मेगॅवॅट होती व ती सरासरी ४,२०५ मेगॅवॅटचे भारनियमन करून भागविण्यात आली.

पारेषण व वितरणातील हानी

११.१० ३१ ऑक्टोबर, २००६ रोजी महापारेषण कंपनीकडे ५६,३२५ एम.व्ही.ए. पारेषण क्षमता असलेली उच्च दाबाची ४७३ उपकेंद्रे होती. तसेच, महापारेषण कंपनीकडे ३५,१८५ सर्किट कि.मी.चे उच्च दाबाचे पारेषण जाळे होते. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये उच्च दाबाची उपकेंद्रे, पारेषण क्षमता व उच्च दाबाचे पारेषण जाळे यांत अनुक्रमे १३८, २६,३७० एम.व्ही.ए. आणि १७,१३१ सर्किट कि.मी.ची भर अपेक्षित आहे.

११.१०.१ महावितरण कंपनीने अंतर्गत सुधारणा कार्यक्रमाखाली सदोष मीटर्स बदलणे, कमी दाबाच्या परिपत्रांची विभागणी करणे, अत्याधिक भार असलेल्या वाहिन्यांवरील (फिडर्स) भार दुसरीकडे वळविणे, नवीन उपकेंद्रे, रोहित्रे व तारा टाकण्याची विविध योजनांखालील कामे करणे, बीज चोरी आणि अनधिकृत बीज वापर याबाबत नियंत्रण ठेवणे अशा उपाययोजना सुरु केल्या आहेत. परिणामी, २००५-०६ मध्ये पारेषण आणि वितरणातील हानीचे प्रमाण आधीच्या वर्षापेक्षा ३ टक्के अंकांनी खाली म्हणजेच ३२.६ टक्क्यांपर्यंत आले आहे. वितरणातील हानीचे प्रमाण २००४-०५ मध्ये ३१.१ टक्के होते ते कमी होऊन २००५-०६ मध्ये २८.० टक्के इतके झाले. तथापि, पारेषण हानीचे प्रमाण २००५-०६ मध्ये अल्पसे वाढून ते ६.४ टक्के इतके झाले. २००४-०५ मध्ये ते ६.० टक्के इतके होते.

११.१०.२ विजेच्या चो-या शोधून काढण्यासाठी व चो-यांना प्रतिबंध करण्यासाठी राज्याच्या निरनिराळ्या भागांत ३६ भारी पथके कार्यरत आहेत. सदर फिरत्या पथकांना २००५-०६ मध्ये १२,४७७ विद्युत जोडण्या नियमबाह्य/अनधिकृत आढळून आल्या व त्यापैकी ३,६३३ प्रकरणे वीज चोरीची होती. २००६-०७ मध्ये नोव्हेंबर अखेरपर्यंत तत्सम वीज चोरीची प्रकरणे २,२१५ इतकी होती.

ग्रामीण विद्युतीकरण

११.११ लघुउद्योगांच्या वाढीस व कृषि पंपांच्या विद्युतीकरणास उत्तेजन देण्यासाठी, तसेच अधिक संतुलित व वैविध्यपूर्ण अशा अर्थव्यवस्थेस चालना देण्यासाठी आणि ग्रामीण विद्युतीकरण जलद गतीने करण्यासाठी केंद्र शासनाने नवीन ग्रामीण विद्युतीकरण धोरण घोषित केले आहे. नवीन धोरणानुसार "ज्या गावात शाळा, पंचायत कार्यालय, आरोग्य केंद्र, दवाखाना, समाजमंदिर इ. सार्वजनिक ठिकाणी वीज पुरविण्यात आली असेल, तसेच गावातील एकूण कुटुंबांपैकी किमान १० टक्के कुटुंबांकडे वीज जोडणी झालेली असेल तर त्या गावाचे विद्युतीकरण झाले आहे, असे समजण्यात यावे". ग्रामीण विद्युतीकरणाच्या नवीन व्याख्येनुसार ३१ मार्च, २००६ अखेर एकूण ३६,०१० खेड्यांचे विद्युतीकरण झाले असून अद्याप ५,०८५ गावांचे विद्युतीकरण झालेले नाही. राज्यातील विद्युतीकरण शक्य असलेल्या सर्व हरिजन वस्त्यांचे (३३,७११) विद्युतीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे. या व्यतिरिक्त २००५-०६ मध्ये ११८ वाड्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले असून विद्युतीकरण झालेल्या वाड्यांची एकूण संख्या आता ३७,९४१ झाली आहे.

वीज जोडणीतील प्रगती			
(संख्या लाखात)			
माचे	विद्युतीकरण केलले	कृषि पंपासाठी	घरगुती
अखेर	कृषि पंप	नवीन अर्ज	ग्राहक
	(संचित)		(संचित)
२००१	२३.२८	०.७७	१२९.७३
२००२	२३.६७	०.५५	१३०.४३
२००३	२४.१७	०.४८	१३३.१२
२००४	२४.९१	१.०६	१३५.३२
२००५	२५.७३	०.३२	१३६.५६
२००६	२६.५३	१.०२	१३९.१७

११.११.१ २००५-०६ मध्ये ७९,९६१ कृषिपंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. त्यामुळे राज्यात विद्युतीकरण करण्यात आलेल्या कृषिपंपांची एकूण संख्या मार्च, २००६ अखेर २६.५३ लाख इतकी झाली. ३१ मार्च, २००६ रोजी कृषिपंपांच्या वीज जोडणीसाठी प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.७६ लाख होती, तर ३१ मार्च, २००५ रोजी ती ३.५४ लाख इतकी होती. प्रत्येक वर्षी सरासरी ७०,००० नवीन कृषि पंप जोडणी अर्जांची भर पडल्याचे आकडेवारीवरून दिसून येते.

महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग

११.१२ महाराष्ट्र शासनाने विजेच्या दरआकारणीच्या सुसूत्रीकरणासाठी आणि ऊर्जा क्षेत्रातील आर्थिक व्यवस्थापन सुधारणांसाठी वीज नियामक आयोग अधिनियम, १९९८ अंतर्गत तरतुदीनुसार महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाची स्थापना केली आहे. या आयोगाकडे प्रामुख्याने तर्कशुद्ध व पारदर्शक पद्धतीने वीजदर ठरविण्याचे काम सोपविण्यात आले आहे.

११.१२.१ महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाच्या अगदी अलिकडील दिनांक २० ऑक्टोबर, २००६ च्या आदेशानुसार प्रति युनिट वीज पुरवठ्याचा सरासरी खर्च रु.३.३० येतो असे जाहिर केले आहे. तथापि, वीज बिलाची आकारणी सर्वच ग्राहकांना समान दराने केली जात नाही. विविध प्रकारच्या ग्राहकांना आकारले जाणारे प्रति युनिट शुल्क आणि प्रति युनिट सरासरी दराचे प्रति युनिट वीज पुरवठ्याच्या खर्चाशी प्रमाण याचा तपशील तक्ता क्र. ११.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक. ११.६

आकारलेले प्रति युनिट सरासरी शुल्क व त्याचे प्रति युनिट पुरवठा खर्चाशी प्रमाण

ग्राहकाचा प्रकार	आकारलेले सरासरी शुल्क (रु./युनिट)	प्रमाण (%)*
कमी दाबाने वीज पुरवठा		
घरगुती	३.२९	९९
बिगर-घरगुती	४.७२	१४३
सर्वसाधारण प्रेरक शक्ती	४.४०	१३३
सार्वजनिक पाणीपुरवठा	१.६६	५०
शेती	१.९२	५६
सार्वजनिक दिवाबत्ती		
अ) ग्रामपंचायत व अ,ब,क नगरपालिका	२.३४	७१
ब) महानगरपालिका	२.७४	८३
उच्च दाबाने वीज पुरवठा		
औद्योगिक		
अ) अर्खंडित	३.२६	९९
ब) खंडित	३.९९	१२१
रेल्वे	३.९०	११८
पाणी पुरवठा		
अ) जलद फीडर्स	३.३४	१०१
ब) साधारण फीडर्स	३.१५	९५
शेती	१.४४	४४
एकत्रित पुरवठा		
अ) निवासी	२.८०	८५
ब) वाणिज्यिक	४.२४	१२८

टीप : प्रति युनिट वीज पुरवठ्याचा सरासरी खर्च रु.३.३०

* प्रति युनिट आकारलेल्या सरासरी शुल्काचे प्रति युनिट पुरवठ्याच्या खर्चाशी प्रमाण टक्केवारीत

बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत् निर्मिती

११.१३ औद्योगिक घटकाने प्रामुख्याने स्वतःच्या वापरासाठी वीज निर्मितीकरिता उभारलेल्या विद्युत् संचास बंदिस्त विद्युत् निर्मिती संच असे म्हणतात. या योजनेअंतर्गत उद्योगाने उभारलेल्या बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत् निर्मिती संचामधून घटकाच्या स्वतःच्या वीज वापरासाठी मर्यादापातळी विहित करण्यात येते आणि अतिरिक्त वीज जाळयामध्ये विकण्यास त्यांना अनुमती देण्यात येते. या धोरणास अनुसरून डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत महावितरण कंपनीने एकूण १,७५७ मेगॅवॅट क्षमतेच्या पारंपरिक ऊर्जा निर्मितीवर आधारित १६३ प्रकल्पांना अनुमती देऊन ना-हरकत प्रमाणपत्रे दिली आहेत. या प्रकल्पांपैकी ७८ प्रकल्पांनी आतापर्यंत एकूण ९०८ मेगॅवॅट विद्युत् निर्मिती चालू केली आहे.

अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत

११.१४ गेल्या दोन दशकांत विविध प्रकारच्या पुनर्वापरयोग्य ऊर्जा तंत्रज्ञानाचा विकास, प्रायोगिक वापर व प्रसार यांच्याशी संबंधित उपक्रमांचा मोठ्या प्रमाणात पाठपुरावा करण्यात आला आहे. भारत सरकारच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयाकडून प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपानुसार अर्थसहाय्य दिले जाते. महाराष्ट्रात अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात.

११.१४.१ मेडाने त्यांच्या स्थापनेपासून दोन दशकांत पुनर्वापरयोग्य ऊर्जा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात काम केले आहे आणि ग्रामीण भागावर, एकल उपकरणे तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. तसेच राज्यातील जवळपास ४०० उद्योगांमध्ये ऊर्जा संधारणाचे काम देखील घेण्यात आले आहे.

११.१४.२ खाजगी क्षेत्राच्या उत्कृष्ट सहभागामुळे मेडास ऑक्टोबर, २००६ अखेरपर्यंत महाराष्ट्रातील बारा वेगवेगळ्या ठिकाणी सुमारे ७५० मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेच्या पवन ऊर्जा निर्मिती प्रकल्पांची स्थापना करणे शक्य झाले. मेडाने इतर पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जास्रोत असलेले विद्युत्निर्मितीचे प्रकल्प उभारण्यासही सुरुवात केली आहे. उसाच्या चिपाडापासून सहनिर्मिती, भाताच्या तुसासारख्या शेतीतील इतर टाकाऊ पदार्थांवर आधारित ऊर्जा प्रकल्प, औद्योगिक व नागरी भागातील कच-यापासून ऊर्जा निर्मिती इत्यादी अशी इतर क्षेत्रे आहेत ज्यामध्ये लक्षणीय प्रगती साधण्यात आली आहे.

११.१४.३ पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जा स्रोतांपासून वीजनिर्मिती करण्यात महाराष्ट्र राज्य देशात दुस-या क्रमांकावर असून राज्यात जवळपास १,५७० मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेचे (लघु जल विद्युत प्रकल्पांसह) प्रकल्प आहेत व ही क्षमता राज्याच्या विद्युत निर्मितीच्या एकूण स्थापित क्षमतेच्या १०.३ टक्के एवढी आहे.

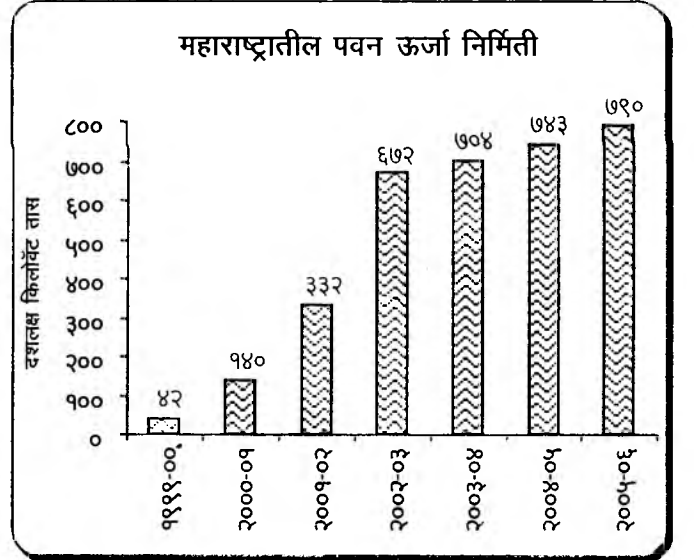
साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

११.१५ महाराष्ट्रातील १३५ साखर कारखान्यांची विद्युत् निर्मितीची क्षमता सुमारे १,२५० मेगॅवॅट आहे. महावितरण कंपनीने ४४४.४ मेगॅवॅट

क्षमतेच्या ३९ सहनिर्मिती कंपन्यांशी करार केला असून १२४ मेगॅवॅट क्षमता असलेल्या १६ प्रकल्पांकडे काम सोपविण्यात आले आहे. त्या १६ प्रकल्पांपैकी ७०.५ मेगॅवॅट क्षमतेचे ८ प्रकल्प ३१ डिसेंबर, २००६ अखेर कार्यान्वित होते. याशिवाय, मेडाने २८६ मेगॅवॅट क्षमता असलेल्या १८ प्रकल्पांना मान्यता दिलेली आहे.

पवन ऊर्जा

११.१६ महाराष्ट्राची पवन ऊर्जेची क्षमता ४,१३८ मेगॅवॅट इतकी आहे. वार्षिक सरासरी पवन ऊर्जा घनता २०० वॅट प्रति चौरस मीटरपेक्षा जास्त असलेली स्थाने पवन ऊर्जा निर्मितीसाठी सक्षम स्थाने समजली जातात. महाराष्ट्रात अशी ३१ स्थाने आहेत. पथदशी प्रकल्पांमुळे दिसून आलेली तांत्रिक व्यवहार्यता, तसेच महाराष्ट्र शासनाने घोषित केलेले आकर्षक गुंतवणूक धोरण यामुळे पवन ऊर्जा क्षेत्रात ६,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त खाजगी गुंतवणूक सुकर झाली आहे. राज्यात १२ ठिकाणी जवळपास १,२४४ मेगॅवॅटचे खाजगी पवन ऊर्जा प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत. २००५-०६ मध्ये या प्रकल्पांद्वारे ७९० दशलक्ष किलोवॅट तास वीज निर्मिती झाली.

जैविक (बायोमास) ऊर्जा

११.१७ राज्यात अतिरिक्त असलेल्या कृषिजन्य टाकाऊ जैविक पदार्थांपासून पारेषण जाळ्याच्या दर्जाची वीजनिर्मिती करण्याची ७८१ मेगॅवॅट इतकी क्षमता आहे. महाराष्ट्रात खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक आकर्षित होण्यासाठी आखलेल्या धोरणामुळे या क्षेत्रात गुंतवणूकदारांचा कल उत्साहवर्धक दिसून येत आहे. याचा परिणाम म्हणून गोंदिया जिल्ह्यातील तुमखेडा गावात ८ मेगॅवॅट क्षमतेचा टाकाऊ कृषिजन्य पदार्थांपासून ऊर्जा निर्मितीचा प्रकल्प कार्यान्वित झाला आहे. महावितरण कंपनीने १५७ मेगॅवॅट क्षमतेच्या १५ जैविक ऊर्जा उत्पादकांसोबत वीज खरेदी करार केलेला आहे. यापैकी बहुतांश प्रकल्प २००८-०९ मध्ये कार्यान्वित होण्याची शक्यता आहे.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम

११.१८ औद्योगिक आस्थापनांतील ऊर्जेचा अकार्यक्षमपणे होणारा वापर शोधून काढण्यासाठी व ऊर्जेची बचत करण्याकरिता मार्ग व उपाय सुचविण्यासाठी मेडाकडून या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांची ऊर्जा तपासणी केली जाते. औद्योगिक, कृषि, घरगुती आणि वाणिज्यिक क्षेत्रांमध्ये ऊर्जा संधारणासाठी असलेला अंदाजित वाव अनुक्रमे २५ टक्के, ३० टक्के, २० टक्के आणि ३० टक्के इतका आहे. 'ऊर्जा बचत कार्यक्रमांतर्गत' मेडाने प्रशंसनीय काम केले असून ३१ ऑक्टोबर, २००६ पर्यंत ४०० औद्योगिक कंपन्यांत ऊर्जा तपासणीचे काम केले आहे व त्याचा परिणाम म्हणून औद्योगिक क्षेत्रात मोठया प्रमाणात वीज बचत झाली आहे.

११.१८.१ मेडाकडून राबविल्या जाणा-या इतर महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती तक्ता क्रमांक ११.७ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.७

मेडाकडून राबविल्या जाणा-या योजनांची प्रगती

	बाब	२००५-०६ मध्ये	मार्च, ०६ अखेर संघर्षी
(१)	पुनर्निर्मितीद्वारे ऊर्जा निर्मितीची स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट)		
	(अ) पवन ऊर्जा प्रकल्प	५४५.१	१,००१.१
	(ब) बायोमास ऊर्जा प्रकल्प	८.०	१४.०
	(क) बाँस सहनिर्मिती विद्युत् प्रकल्प	२४.५	१८.०
	(ड) औद्योगिक घन कच-यापासून वीज निर्मिती	०.०	६.१
(२)	सौर ऊर्जा कार्यक्रम		
	(अ) विकलेले सौर कुकर्स (संख्या)	२८५	४७,९३७
	(ब) पॅराबॉलिक सौर कुकर्स (संख्या)	७५	६४३
	(क) पाणी गरम करण्याच्या सौर संयंत्रांची एकूण क्षमता (लाख लिटर प्रतिदिन)	१९.६	८३.५
	(ड) सौर फोटोव्होल्टेक पथदीप (संख्या)	४१	२,४७१
	(इ) स्थापित केलेले फोटोव्होल्टेक पद्धतीचे सौर कंदील (संख्या)	१,०६४	१०,८१७
	(फ) पवन ऊर्जा संकरित प्रकल्प	२६	७९
(३)	इतर ऊर्जा बचत साधने		
	(अ) वनराई, फ्रेम माउंटेड पंप (संख्या)	१६१	३४६
	(ब) मॉडर्न सिंगल माउंटेड स्प्रेपंप (संख्या)	२६९	३८३
	(क) बायोमास वर आधारित वॉटर हिटिंग पंप्स (संख्या)	७६,४५०	१,८७,३३०

सार्वजनिक वाहतूक

११.१९ परिवहन यंत्रणा ही विविध माध्यमे व सेवा यांनी युक्त असून त्यामध्ये प्रामुख्याने रस्ते, रेल्वे, जल आणि हवाई याद्वारे होणा-या वाहतूकीचा समावेश होतो. सातत्यपूर्ण आर्थिक विकासासाठी कार्यक्षम परिवहन सेवा ही आवश्यक बाब असून ती विकास प्रक्रियेच्या पायाभूत सुविधांमधील वाढीचा महत्त्वाचा घटक आहे. उत्पादकता वाढविणे आणि अर्थव्यवस्थेची स्पर्धात्मक क्षमता उंचाविणे तसेच विशेषतः दुर्गम मागास भाग व नागरी क्षेत्र जोडण्यासाठी कार्यक्षम परिवहन यंत्रणा महत्त्वाची भूमिका बजावते.

रस्त्यांचे जाळे

११.२० राज्यामध्ये रस्त्यांच्या पायाभूत सुविधांचा विकास महाराष्ट्र शासनाचा सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, नगर परिषदा, महानगरपालिका, महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (एमएसआरडीसी), वन विभाग, महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास महामंडळ (एमआयडीसी), इत्यादींकडून करण्यात येतो. वाहतूक सेवा सुरळीत राहण्यासाठी रस्त्यांच्या जाळ्यांची नियमित देखभाल होणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. वाहतूकीची होणारी कोंडी टाळण्यासाठी विशेषतः, मोठया शहरांच्या बाबतीत वाहतूक वाढीच्या प्रमाणात रस्त्यांच्या जाळ्यांचा विस्तार होणे जरूरीचे आहे. मार्च, २००६ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (स्थानिक संस्थांकडील अंतर्गत रस्त्यांची लांबी वगळून) २.३१ लाख कि.मी. इतकी होती. पृष्ठांकित (२,०२,१८३ कि.मी.) व अपृष्ठांकित (२९,२४७ कि.मी.) रस्त्यांच्या लांबीचे एकूण रस्त्यांच्या लांबीशी प्रमाण आधीच्या वर्षाप्रमाणेच अनुक्रमे ८७.४ टक्के व १२.६ टक्के इतके होते. रस्त्यांच्या प्रकारानुसार रस्त्यांची लांबी तक्ता क्र. ११.८ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

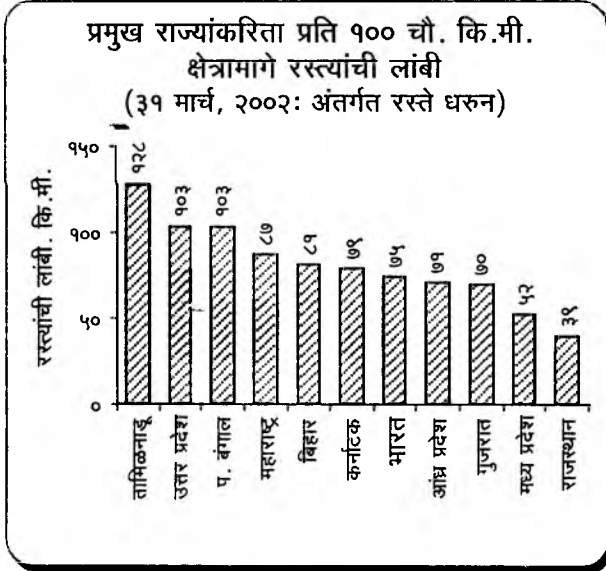
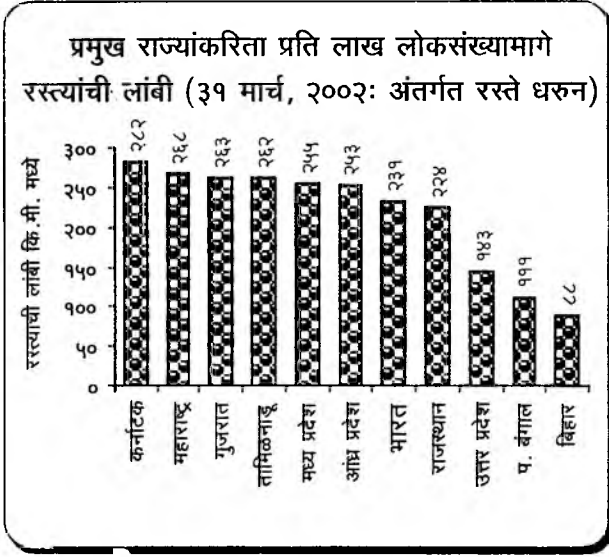
तक्ता क्रमांक ११.८

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी (कि.मी. मध्ये)

रस्त्याचा प्रकार	मार्च अखेर		टक्के वाढ
	२००५	२००६	
राष्ट्रीय महामार्ग	४,३६७	४,३६७	०.००
राज्य महामार्ग	३३,४०६	३३,५७९	०.४९
प्रमुख जिल्हा रस्ते	४८,८२४	४८,९८७	०.३३
इतर जिल्हा रस्ते	४४,७९२	४५,२२६	०.९७
ग्रामीण रस्ते	९७,९१३	९९,२७९	१.४०
एकूण	२,२९,३०२	२,३९,४३०	०.९३

११.२१ रस्त्यांच्या लांबीत २००५-०६ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ०.९३ टक्के इतकी अल्प वाढ झाल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसते. तथापि, राष्ट्रीय महामार्गांच्या लांबीमध्ये वाढ झाली नाही. याशिवाय, वन विभागाच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी मार्च, २००५ अखेर ११,३९५ कि.मी. होती आणि मार्च, २००६ अखेर महाराष्ट्र

औद्योगिक विकास महामंडळ देखभाल करीत असलेल्या रस्त्यांची लांबी २,४२३ कि.मी. होती.

११.२२ मार्च, २००६ अखेर राज्यात सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी प्रति १०० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे ७५ कि.मी. इतकी होती, तसेच प्रति लाख लोकसंख्येमागे रस्त्यांची लांबी २१९ कि.मी. होती.

११.२३ मार्च, २००६ अखेर जनगणना १९९१ अनुसार राज्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ४०,४१२ गावांपैकी ३८,४८३ गावे (९५.२३ टक्के) बारमाही रस्त्यांनी, तर १,३९७ गावे (३.४ टक्के) हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती. उर्वरित ५३२ (१.११ टक्के) वस्ती असलेली गावे बारमाही किंवा हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली नव्हती. या ५३२ गावांपैकी २२१ गावे (त्यातील डोंगरी भागात ९१) आदिवासी क्षेत्रात होती, तर ३११ गावे (त्यातील डोंगरी भागात १२४) बिगर-आदिवासी क्षेत्रातील होती.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ

११.२४ प्रामुख्याने खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून रस्ते विकासाचा कार्यक्रम राबविण्यासाठी १९९६ मध्ये महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास

महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महामंडळामार्फत राबविण्यात येणारे बहुतांश प्रकल्प 'बांधा, वापरा व हस्तांतरण' या मूलभूत तत्वावर आधारित आहेत. हाती घेण्यात आलेल्या विविध प्रकल्पांची व त्यावर डिसेंबर, २००६ अखेर झालेल्या खर्चाची माहिती तक्ता क्र. ११.९ व ११.१० मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.९

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने पूर्ण केलेले प्रकल्प

(रुपये कोटीत)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्पाची किंमत	डिसेंबर, ०६ अखेर खर्च
मुंबई-पुणे द्रुतगती मार्ग	२,१३६	२,१०६
मुंबईतील ५० उड्डाणपूल व ५ पादचारी भुयारी मार्ग	१,६१७	१,२०१
रेल्वे उड्डाणपूल	१९५	१९९
कल्याण-दुर्गाडी पूल	उ.ना.	१५
ठाणे-घोडबंदर रस्ता	११८	७४
वर्धा-नाकोडा रस्ता	उ.ना.	८
सार्वजनिक बांधकाम प्रकल्प	४३	७९
लातूर शहरातील रस्ते	३३	३३

उ.ना. : उपलब्ध नाही.

११.२५ पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांच्या एकूण ३,७१५ कोटी रूपये खर्चाच्या तुलनेत ३१ डिसेंबर, २००६ पर्यंत एकूण २,०७८ कोटी रूपये टोल जमा करण्यात आला.

तक्ता क्रमांक ११.१०

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने हाती घेतलेले प्रकल्प

(रुपये कोटीत)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्पाची किंमत	डिसेंबर, २००६ अखेर खर्च	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
रा.म.४ : सातारा-कोल्हापूर-कागलचे चौपदरीकरण	६३२	८०५	२००६-०७
वांद्रे-वरळी सागरीसेतू	१,३०६	५९१	२००८-०९
नागपूर-औरंगाबाद-सित्रर-घोटी रस्ता सुधारणे	५२५	५२१	२००९-१०
नागपूर शहरातील रस्ते	४२२	२८८	२००९-१०
औरंगाबाद शहरातील रस्ते	१४२	३०	२००९-१०
नंदुरबार शहरातील रस्ते	२१	१३	२००९-१०
अमरावती शहरातील रस्ते	११५	९०	२००९-१०
नांदेड शहरातील रस्ते	८८	१६	२००९-१०
पुणे शहरातील रस्ते	२७१	१२९	२००९-१०
सोलापूर शहरातील रस्ते	८८	७२	२००९-१०
कोल्हापूर शहरातील रस्ते	१७२	२	२००९-१०
बारामती शहरातील रस्ते	३६	३८	२००९-१०
मुंबई पारबंदर सागरी मार्ग	४,०००	उ.ना.	२०११-१२
पश्चिम सागरीसेतू	३,७५१	उ.ना.	२०१२-१३

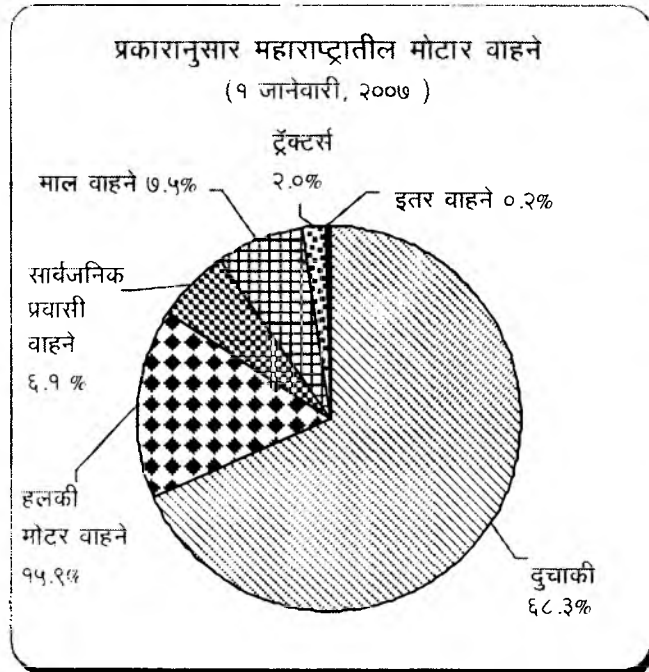
उ.ना. : उपलब्ध नाही.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण .

११.२६ बृहन्मुंबईमध्ये पायाभूत सुविधांच्या विकासास चालना देण्यासाठी व नागरिकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने (एमएमआरडीए) मुंबई नागरी परिवहन प्रकल्प (एमयुटीपी) व मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प (एमयुआयपी) हे दोन महत्वाकांक्षी व नावीन्यपूर्ण प्रकल्प हाती घेतले आहेत. राज्य व केंद्र शासनाचा संयुक्त उपक्रम असलेल्या एमयुटीपी अंतर्गत रेल्वे क्षेत्राच्या विकासावर विशेष भर देण्यात येत आहे. एमयुआयपी अंतर्गत पश्चिम व पूर्व उपनगरांना जोडण्यासाठी जोगेश्वरी-विक्रोळी (जेव्हीएलआर) व सांताक्रुझ-चेंबूर (एससीएलआर) असे दोन जोड रस्ते बांधण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे. एमयुटीपी व एमयुआयपी या प्रकल्पांचा अंदाजे खर्च अनुक्रमे ४,५२६ कोटी रुपये व २,६४८ कोटी रुपये इतका आहे.

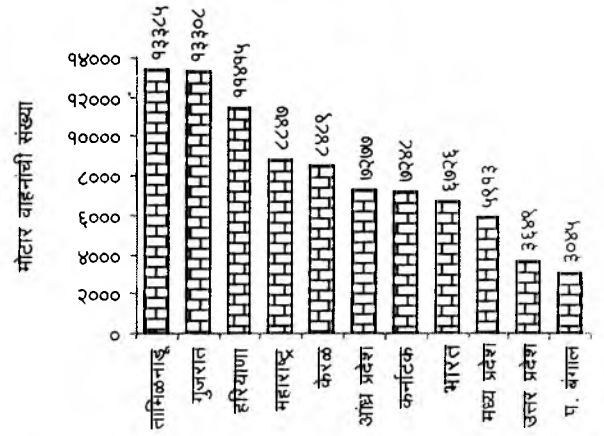
मोटार वाहने

११.२७ राज्यात १ जानेवारी, २००७ रोजी १२१.८७ लाख मोटार वाहने (दर लाख लोकसंख्येमागे ११,४७०) होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत १०.५१ टक्क्यांनी जास्त होती. एकूण वाहनांपैकी सुमारे १५ लाख (१२.०९ टक्के) वाहने बृहन्मुंबईत होती. निवडक वर्षांकरिता १ जानेवारी रोजी राज्यात असलेल्या मोटार वाहनांचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ४७ मध्ये दिला आहे.

११.२८ राज्यात मार्च, २००६ अखेर मोटार वाहने चालविण्यासाठी वैध अनुज्ञप्तींची संख्या १५३.८१ लाख होती, तर मार्च, २००५ अखेर ती १४४.८८ लाख होती. यावरून, राज्यातील प्रत्येक सातव्या व्यक्तीकडे वाहन चालविण्याची वैध अनुज्ञप्ती असल्याचे दिसून येते.

प्रमुख राज्यांकरिता प्रति लाख लोकसंख्यामागे मोटार वाहनांची संख्या (३१ मार्च, २००४: अस्थायी)

११.२९ २००५-०६ मध्ये मोटारवाहनावरील कर आणि फी यांच्या महसुली जमेत १४.५४ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती १,८१५.११ कोटी रुपये इतकी झाली.

११.३० २००५-०६ मध्ये मोटार वाहनांपासून प्राप्त झालेल्या १८१५.११ कोटी रुपये एकूण महसुलापैकी मुंबई मोटार वाहन कर व प्रवासी कर यांची टक्केवारी अनुक्रमे ७२ व २८ होती. सीमा तपासणी नाके, भरारी पथके, अवैध वाहतूक, प्रदूषण नियंत्रण तपासणी केंद्रे व अतिभार मालवाहतूक यांपासून २००४-०५ मधील १७६.२४ कोटी रुपयांच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये २२४.३७ कोटी रुपये वसूल करण्यात आले.

सार्वजनिक प्रवासी वाहतूक

११.३१ सार्वजनिक रस्ते वाहतूक यंत्रणा आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. सार्वजनिक वाहतूक यंत्रणेची किफायतशीर व समन्वयित सेवा यामुळे नागरिकांमध्ये ती अधिक पसंतीची बनली आहे. शिवाय, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था ही राज्याची महत्त्वाची पायाभूत सुविधा आहे. राज्यात सार्वजनिक प्रवासी वाहतुकीची सुविधा महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ तर मुंबईत ही सुविधा बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा व परिवहन उपक्रम तसेच सहा शहरात संबंधित महानगरपालिकांमार्फत पुरविण्यात येते.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

११.३२ महामंडळाने २००५-०६ या वर्षात प्रतिदिन ५७.९८ लाख प्रवासी वाहतूक केली असून ती आधीच्या वर्षातील वाहतुकीपेक्षा १.१४ टक्क्यांनी कमी होती. ही घट प्रतिदिन रस्त्यावरून धावणाऱ्या २००४-०५ मधील १५,२२९ इतक्या सरासरी वाहन संख्येवरून २००५-०६ मध्ये १४,६७९ इतकी झाल्याने असू शकेल. २००५-०६ मध्ये प्रतिदिन वाहतूक केलेल्या ४७.१६ लाख कि.मी. मध्ये मागील वर्षांपेक्षा ४ टक्क्यांची घट दिसून येते. वाहने व चालक-वाहक ही वाहतूक व्यवसायाची प्रमुख

तक्ता क्रमांक ११.११

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक विषयक आकडेवारी

बाब	परिमाण	वर्ष		शेकडा बदल
		२००४-०५	२००५-०६	
वर्ष अखेरीस वाहतूक करण्यात येत असलेले मार्ग	संख्या	१७,५८४	१६,६९७	(-)५.०५
वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी	लाख कि.मी.	१२.६६	१२.३०	(-)२.८५
वाहतूक केलेले प्रतिदिन सरासरी सार्थ कि.मी.	लाख	४९.२५	४७.१६	(-)४.२५
वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	लाख	५८.६५	५७.९८	(-)१.१५
महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या	संख्या	१५,९५२	१५,७५६	(-)१.२३
मार्गस्थ असणाऱ्या गाड्यांची प्रतिदिन सरासरी	संख्या	१५,२२९	१४,६७९	(-)३.६२
बस ताफ्याचा सरासरी वापर	टक्के	९५.४७	९३.१६	(-)२.३१*
वाहन उत्पादकता	कि.मी.	३०७.९०	२९९.३०	(-)२.७९
चालक/वाहक वापर	कि.मी.	२१५.५४	२०५.२६	(-)४.७७
वाहतूकीपासून वर्षातील एकूण जमा	कोटी रुपये	२,९०९.७२	३,२००.४५	१०.००
मार्गस्थ गाड्यांच्या आसनक्षमतेचा सरासरी वापर	टक्के	५६.२०	५६.५९	०.३९*
प्रति वाहन कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण (नियतामगो दि.३१ मार्च रोजी)	संख्या	७.२५	७.४१	२.२१
एकूण वाहने (निकामी झालेल्या वाहनांसहित दि.३१ मार्च रोजी)	संख्या	१६,४७२	१५,९५६	(-)३.१३

* प्रत्यक्ष तफावत

संसाधने आहेत. वाहन उत्पादकता व वाहनचालक वापर यामध्ये २००५-०६ या वर्षात अनुक्रमे ८.६ कि.मी. व १०.३ कि.मी. इतकी घट झाल्याचे ठळकपणे दिसते. ३१ मार्च, २००६ रोजी प्रति वाहनामागे कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण ३१ मार्च, २००६ रोजी ७.४१ इतके झाले, तर ते गतवर्षी ७.२५ इतके होते.

११.३३ वाहतूकीमध्ये जरी घट झाली असली तरी वाहतूकीपासून प्राप्त झालेले उत्पन्न २००५-०६ मध्ये मागील वर्षापेक्षा १० टक्क्यांनी वाढून ते ३२०० कोटी रुपये इतके झाले. आसन क्षमतेचा सरासरी वापर ०.३९ टक्के बिंदूनी वाढून तो २००५-०६ मध्ये ५६.५९ टक्के इतका झाला. राप महामंडळाची वाहतूकविषयक आकडेवारी तक्ता क्र. ११.११ मध्ये दिली आहे.

११.३४ मार्च, २००६ अखेर राज्यातील सुमारे १,४२५ गावांमधील रहिवाशांना जवळच्या महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या बसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी सरासरी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते.

११.३५ २००५-०६ मध्ये महामंडळाला ३,२९६ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला, तो आधीच्या वर्षापेक्षा एक टक्क्याने जास्त होता. चालन खर्चात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३.५ टक्क्यांनी घट झाली. करपूर्व नफ्यात २००४-०५ मधील २९६ कोटी रुपये रकमेत २००५-०६ मध्ये वाढ होऊन तो ४२४ कोटी रुपये झाला. कर भरल्यानंतर आणि पूर्वकालीन समायोजन वगळून महामंडळाला २००५-०६ मध्ये ४० कोटी रुपये तोटा झाला. हा तोटा आधीच्या वर्षातील १२९ कोटी

रुपये तोटाच्या तुलनेत कमी आहे. राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्रमांक ११.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक ११.१२

राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी

(रुपये कोटीत)

बाब	२००४-०५	२००५-०६
एकूण जमा	३,२६३	३,२९६
एकूण खर्च (कर वगळून)	२,९६७	२,८७२
(अ) चालन खर्च	२,९१४	२,८१२
(ब) चालनेतर खर्च	५४	६०
करपूर्व नफा	२९६	४२४
एकूण कर	४२९	४६५
(अ) प्रवासी कर.	४२०	४५५
(ब) मोटार वाहन व इतर कर	१०	९
एकूण खर्च	३,३९७	३,३३७
निव्वळ नफा/तोटा	(-)१३३	(-)४१
पूर्वकालीन समायोजन (नफा/तोटा)	४	१
एकूण नफा/तोटा	(-)१२९	(-)४०

११.३६ राप महामंडळ विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरीक (६५ वर्षापेक्षा अधिक वय असलेले), कॅन्सरचे रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक, इ. प्रवाशांना बस भाड्यात सवलत देत असते. २००५-०६ मध्ये समाजातील या वर्गाला दिलेली सवलत ३७३ कोटी रुपये होती. याशिवाय, दुर्गम भागात अल्प उत्पन्न देणाऱ्या 'क' वर्गाच्या फे या चालविल्या जातात, त्यामुळे राप महामंडळाला २००५-०६ मध्ये सुमारे २२४.३९ कोटी रुपये तोटा सहन करावा लागला.

११.३७ तत्का क्रमांक ११.१२ वरून दिसून येते की, राप महामंडळाने एकूण भरलेल्या करांपैकी, ९८ टक्के रक्कम (२००५-०६ मधील ४५५ कोटी रूपये) प्रवासी करापोटी भरली होती. राप महामंडळ वाहतूक महसुलाच्या ठराविक टक्केवारीने (१७.५ टक्के) प्रवासी कर भरत असते, तर खाजगी वाहतूकदार प्रवासी कर प्रति आसन प्रती वर्ष या प्रमाणे भरतात. त्यामुळे राप महामंडळाला खाजगी वाहतूकदारापेक्षा जादा प्रवासी कर अदा करावा लागतो. परिणामी प्रवासी कराची पुनर्रचना करण्याची गरज आहे.

शहरी वाहतूक

११.३८ राज्यातील १६ शहरांत सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध आहे. ३१ मार्च, २००६ रोजी या शहरांपैकी ९ शहरांत (अर्नाळा, वसई, नालासोपारा, रत्नागिरी, नांदेड, सांगली-मिरज, नागपूर, चंद्रपूर आणि नाशिक) राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ व उर्वरित ७ शहरांत संबंधित महानगरपालिका वाहतूक सेवा पुरवित आहेत. २००५-०६ मध्ये राप महामंडळाकडे यासाठी ६६५ बसगाड्या कार्यरत होत्या, तर महानगरपालिकांच्या एकूण ४,६९२ बसेस (महापालिकेच्या वाहतूकीमध्ये बेस्ट, पीएमटी, टीएमटीयू, पीसीएमटी, केएमटीयू, केडीएमटी व एनएमएमटी यांचा समावेश आहे) वापरात होत्या. त्यापैकी एकट्या मुंबईत बेस्टच्या मालकीच्या ३,०७५ बसेस (६५.५ टक्के) वापरात होत्या. महानगरपालिकांच्या परिवहन सेवांची महत्त्वाच्या बाबींची आकडेवारी तत्का क्र.११.१३ मध्ये दिली आहे.

रेल्वे

११.३९ आंदोलन आणि आर्थिक विकासामध्ये गेल्या १५० वर्षांपासून भारतीय रेल्वेचा सहभाग आहे. ही सर्वांत जास्त पसंतीच्या वाहतूक यंत्रणांपैकी एक आहे. ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यातील लोहमार्गाची

एकूण लांबी ५,९१० कि.मी. (३८२ कि.मी. कोकण रेल्वेसह) होती व ती भारतातील एकूण ६४,०७३ कि.मी. लांबीच्या ९.२ टक्के एवढी होती. लोहमार्गाच्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, गेल्या ४७ वर्षांत राज्यातील लोहमार्गाची लांबी केवळ १३ टक्क्यांनी वाढली आहे. ही वाढ मुख्यतः कोकण रेल्वे अस्तित्वात आल्यामुळे झाली आहे. रेल्वेने हाती घेतलेल्या कामांमध्ये बहुतांशी कामे मीटरगेज (१ मी.) आणि नॅरोगेज (०.७६२ मी./०.६१० मी.) लोहमार्गांचे ब्रॉडगेज (१.६७६ मी.) मध्ये रूपांतरण करण्यासंबंधीची होती. ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यातील भौगोलिक क्षेत्रानुसार प्रति १००० चौ.कि.मी. मागे लोहमार्गाच्या लांबीचे (कोकण रेल्वेसह) प्रमाण १९.२ कि.मी., तर देशात हे प्रमाण १९.५ कि.मी. होते.

११.४० राज्यात चालू असलेल्या रेल्वेच्या कामाच्या प्रगतीबाबत मार्च, २००६ अखेरची स्थिती पुढीलप्रमाणे आहे.

११.४०.१ अमरावती ते नरखेड (१३८ कि.मी.) या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर असून ५२ टक्के काम पूर्ण झाले आहे. उर्वरित काम मार्च, २००८ अखेर पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. या प्रकल्पाचा अंदाजित खर्च २८४.२७ कोटी रुपये इतका आहे.

११.४०.२ अहमदनगर-वीड-परळी वेंजनाथ या २६१.२५ कि.मी. लांबीच्या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर आहे. या लोहमार्गाचा एकूण अंदाजित खर्च ४६३ कोटी रुपये इतका आहे. त्यापैकी ३१ मार्च, २००६ पर्यंत १५.१६ कोटी रुपये इतका खर्च झाला.

११.४०.३ बारामती-लोणंद या ५४ कि.मी. लांबीच्या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर असून ११.६ टक्के काम पूर्ण करण्यात आले आहे. प्रकल्पाचा एकूण अंदाजित खर्च १३८.४८ कोटी रुपये असून ३१ मार्च, २००६ पर्यंत १६.११ कोटी रुपये इतका खर्च झाला.

तत्का क्रमांक ११.१३

महाराष्ट्रातील महानगरपालिकांमार्फत वाहतूक व्यवस्थेसंबंधीची वर्ष २००४-०५ व २००५-०६ (अस्थायी) मधील माहिती

परिवहन सेवा	वर्ष	प्रति दिवस सरासरी कि.मी. वाहतूक (लाखांत)	प्रतीदिन सरासरी प्रवासी वाहतूक (लाखांत)	वाहतूकीस उपलब्ध असलेल्या सरासरी बसेस	निव्वळ नफा/तोटा (रू.लाखांत)
बेस्ट	२००४-०५	६.५६	४४.८१	३,०६९	(-)३०,२५८
	२००५-०६	६.५८	४१.३८	३,०७५	(-)२३,७९३
पीएमटी	२००४-०५	१.६२	६.२५	७६४	(-)१,८१७
	२००५-०६	१.६१	६.८८	७८४	उ.ना.
टीएमटीयू	२००४-०५	०.५१	२.८९	२४६	(-)३९४
	२००५-०६	०.४७	२.९४	२३९	(-)५३९
पीसीएमटी	२००४-०५	०.३३	०.८३	१२३	(-)१,२०८
	२००५-०६	०.३८	०.९७	१४६	(-)१,१३६
केएमटीयू	२००४-०५	०.३०	०.९२	१२८	(-)१८५
	२००५-०६	०.३३	०.९६	१३९	(-)२६६
केडीएमटी	२००४-०५	०.२०	०.८२	८८	१३
	२००५-०६	०.१८	०.७९	८३	(-)११४
एनएमएमटी	२००४-०५	०.४३	१.५१	२०१	(-)१
	२००५-०६	०.४५	१.६०	२२६	(-)४

११.४०.४ पुणतांबे-शिर्डी या १७.८ कि.मी. लांबीच्या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर असून २१ टक्के काम पूर्ण झाले आहे. या प्रकल्पाचा एकूण खर्च ४८.७८ कोटी रुपये इतका असून त्यापैकी ३१ मार्च, २००६ पर्यंत ३४ कोटी रुपये इतका खर्च झाला.

११.४०.५ मिरज-लातूर नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम टप्प्याटप्प्याने करण्यात येत आहे. प्रथम टप्प्यातील कुर्दुवाडी ते पंढरपूर (५२ कि.मी.) गेज रूपांतराचे काम पूर्ण झाले असून मार्च, २००१ मध्ये हा मार्ग सुरू करण्यात आला. दुस-या टप्प्यातील लातूर ते लातूर रोड (४२ कि.मी.) काम पूर्ण झाले असून तिस-या टप्प्यातील कुर्दुवाडी ते लातूर (१५२ कि.मी.) हे काम प्रगतिपथावर आहे. या लोहमार्गावरील ४३ लहान आणि ३ मोठ्या पुलांची कामे देखील पूर्ण झाली आहेत. शेवटच्या चौथ्या टप्प्यातील मिरज-पंढरपूर (१३७ कि.मी.) या लोहमार्गाचे काम सुद्धा प्रगतिपथावर आहे. या प्रकल्पाचा एकूण अंदाजित खर्च ५१२.५७ कोटी रुपये असून ३१ मार्च, २००६ पर्यंत ३३० कोटी रुपये इतका खर्च झाला.

११.४०.६ पाकणी-मोहोळ (१७ कि.मी.) या लोहमार्गाच्या दुपदरीकरणाचे काम प्रगतिपथावर आहे आणि हा प्रकल्प नोव्हेंबर, २००७ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

११.४०.७ पनवेल-जसई-जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट (२८.५ कि.मी.) या लोहमार्गाच्या दुपदरीकरणाचे काम पूर्ण झाले असून हा लोहमार्ग ऑगस्ट, २००६ मध्ये कार्यान्वित झाला आहे. दिवा-कल्याण (१०.७३ कि.मी.) या लोहमार्गाच्या ५व्या-६व्या मार्गांच्या दुपदरीकरणाचे ७० टक्के काम पूर्ण झाले. या खेरीज पनवेल-रोहा (७५.४४ कि.मी.) या लोहमार्गाच्या दुपदरीकरणाचे ७० टक्के काम पूर्ण झाले असून पाकणी-सोलापूर (१६.२८ कि.मी.) या लोहमार्गाच्या दुपदरीकरणाचे काम लवकरच पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

११.४०.८ मुंबईतील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि नवी मुंबई विकसित करण्यासाठी रेल्वेची पुढील कामे प्रगतिपथावर आहेत.

(१) ठाणे-तुर्भे-नेरुळ-वाशी (२३.३ कि.मी.) या लोहमार्गापैकी ठाणे-तुर्भे-वाशी (१८.५ कि.मी.) हा लोहमार्ग १९ नोव्हेंबर, २००४ रोजी कार्यान्वित झाला आहे. उर्वरित लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर आहे. (२) बेलापूर-सिवूड-उरण (२७ कि.मी.) या ४९५ कोटी रुपये खर्चाच्या नवीन ब्रॉडगेज मार्गाचे काम प्रगतिपथावर आहे. त्याचे १५ टक्के काम पूर्ण झाले आहे. (३) कल्याण येथील रेल्वे यार्डचे नूतनीकरण (प्रकल्प खर्च १४.५० कोटी रुपये), कल्याण येथील स्टेबलिंग लाईन (प्रकल्प खर्च ३३.७० कोटी रुपये) कामे प्रगतिपथावर आहेत. (४) कुर्ला-ठाणे १७ कि.मी. अतिरिक्त ५ व्या व ६ व्या नवीन ब्रॉडगेज मार्ग (प्रकल्प खर्च १०२.९ कोटी रुपये) या प्रकल्पाचे काम प्रगतिपथावर आहे. या मार्गावरील अतिक्रमणे काढल्यानंतर व खाजगी जागा रेल्वेला सुपुर्द केल्यानंतर १८ महिन्यात हा प्रकल्प पूर्ण करण्याचे अपेक्षित आहे. पहिल्या टप्प्यातील कुर्ला-भांडूप (१० किमी) या लोहमार्गाचे ४६.५ टक्के काम पूर्ण झाले आहे. (५) बोरीवली-विवरार (१५.६ किमी) रेल्वे मार्गाच्या चौपदरीकरणांतर्गत, बोरीवली-वसईरोड दरम्यानचे काम प्रगतिपथावर आहे.

जलवाहतूक

बंदरे

११.४१ राज्याच्या ७२० कि.मी. लांबीच्या किनारपट्टीवर मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व न्हावा शेवा येथील जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट ही दोन मोठी बंदरे कार्यान्वित आहेत. शासनाने खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे ४८ लहान बंदरे विकसित करण्याचे धोरण जाहीर केले आहे. त्याकरिता १९९६ मध्ये महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डाची स्थापना करण्यात आली. पहिल्या टप्प्यात ७ लहान बंदरे विकसित करण्याचे निश्चित केले आहे. त्यापैकी अंजनवेल (दाभोळ) हे बंदर मे.रे.त्नागिरी गॅस अँड पॉवर लि. यांच्या सहाय्याने विकसित केले आहे.

११.४२ २००५-०६ मध्ये मुंबई पोर्ट ट्रस्टने ४४१.९० लाख टन मालाची वाहतूक केली. त्यातील १४७.१९ लाख टन किनारी मालाची व २९४.७१ लाख टन समुद्रपार मालाची वाहतूक होती. त्या तुलनेत आधीच्या वर्षी केलेल्या ३५१.८७ लाख टन माल वाहतुकीपैकी ११६.८९ लाख टन किनारी मालाची व २३४.९८ लाख टन समुद्रपार मालाची वाहतूक होती. २००५-०६ मध्ये केलेल्या एकूण मालवाहतुकीपैकी आयात २६८.६७ लाख टन व निर्यात १७३.२३ लाख टन होती. २००५-०६ मध्ये मुंबई बंदरातून एकूण ८४.७ हजार प्रवासी वाहतूक झाली त्यापैकी १.१६ हजार प्रवासी वाहतूक समुद्रपार होती. २००६-०७ मध्ये ऑक्टोबर अखेरपर्यंत १७४.२४ लाख टन आयात व १२०.१३ लाख टन निर्यात मालाची वाहतूक करण्यात आली. तसेच या कालावधीत २.८० हजार समुद्रपार प्रवासी व ६९.२१ हजार किनारी प्रवासी वाहतूक झाली.

११.४३ २००५-०६ मध्ये जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्टने ३७७ लाख टन मालाची वाहतूक केली होती. त्या आधीच्या वर्षी ही वाहतूक ३२८ लाख टन इतकी होती. २००५-०६ मध्ये केलेल्या ३७७ लाख टन मालापैकी ८९.४८ टक्के कन्टेनर आणि १०.५२ टक्के द्रव माल वाहतूक होती. २००६-०७ मध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत २११ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली. ही वाहतूक आधीच्या तत्सम कालावधीत केलेल्या वाहतुकीपेक्षा १३.९ टक्क्यांनी जास्त होती.

११.४४ एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीत ४८ लहान बंदरांनी मिळून १३०.४८ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली. त्यापैकी यांत्रिक बोटीतून ११८.७० लाख व बिगर-यांत्रिक बोटीतून १२.७ लाख प्रवाशांची वाहतूक झाली.

११.४५ २००५-०६ मध्ये ४८ लहान बंदरांनी मिळून ७७.३८ लाख टन माल वाहतूक केली, तर २००४-०५ मध्ये १२७.२३ लाख टन माल वाहतूक केली होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीत ८०.७४ लाख टन मालवाहतुकीपैकी आयात ८७ टक्के तर, उर्वरित निर्यात होती.

विमान वाहतूक

११.४६ महाराष्ट्रामध्ये तीन आंतरराष्ट्रीय विमानतळ असून ते मुंबई (छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळ), नागपूर आणि पुणे येथे आहेत. महाराष्ट्रातील आंतरराष्ट्रीय विमान तळ व देशांतर्गत पाच विमानतळांवरून करण्यात आलेल्या विमान वाहतुकीची प्रवासी व माल वाहतुकीबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक ११.१४ मध्ये देण्यात आली आहे. २००५-०६ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत आंतरराष्ट्रीय विमान उड्डाणांत १३.५ टक्क्यांनी वाढ झाली, तर देशांतर्गत विमान उड्डाणांत १३.७

तत्का क्रमांक ११.१४

महाराष्ट्रातील विमानतळांवरून विमान उड्डाणे आणि प्रवासी व माल वाहतूक

विमानतळ	विमान उड्डाणे		प्रवासी (संख्या)				माल वाहतूक (टनांत)				
			विमानाने गेलेले		विमानाने आलेले		पाठविलेला		आलेला		
	२००४-०५	२००५-०६	२००४-०५	२००५-०६	२००४-०५	२००५-०६	२००४-०५	२००५-०६	२००४-०५	२००५-०६	
देशांतर्गत											
मुंबई	१,०९,४२३	१,२१,९५९	४८,०३,४५२	५८,५९,७९०	४७,७४,७०५	५८,२२,६५४	६१,२०९	६९,१३३	६८,२४६	७३,२२८	
पुणे	७,७४५	११,०६६	२,९९,३६९	४,५१,५४५	३,०१,५८०	४,५३,७४६	३,९४५	३,७०४	४,८४६	४,९६२	
नागपूर	४,१९२	५,२४२	१,३९,९४३	१,८०,१९१	१,३५,४६६	१,७१,०४५	४८२	१,१९०	१,७९८	१,९९०	
औरंगाबाद	२,२७६	२,४०८	६७,८४०	६९,१७२	६५,३५९	६८,२१६	५५०	५१६	५०८	५४७	
कान्हापूर	६६२	६८४	५,२३९	४,९२२	५,९८१	६,०२४	-	-	-	-	
एकूण	१,२४,२९८	१,४१,३५९	५३,१५,८४३	६५,६५,६२०	५२,८३,०९१	६५,२१,६८५	६६,६८७	७४,५४३	७५,३९८	८०,७२७	
आंतरराष्ट्रीय											
मुंबई	४३,७४३	४९,१८६	२८,६४,१००	३१,९०,७८९	२६,३५,७६२	२९,१५,९६०	१,६९,००६	१,७९,४४२	१,०४,२५९	१,१७,५१८	
नागपूर	२४	२५४	२,४२१	१६,६२७	-	८,५८३	-	-	-	-	
पुणे	-	२४६	-	५,९२७	-	५,३७९	-	-	-	-	

टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील विमानतळांवरून देशांतर्गत २००५-०६ मध्ये झालेल्या एकूण विमान उड्डाणांपैकी ८६ टक्के उड्डाणे मुंबई विमानतळावरून झाली. तसेच या विमानतळावरून देशांतर्गत विमानाने जाणाऱ्या व येणाऱ्या प्रवाशांचे प्रमाण २००४-०५ व २००५-०६ मध्ये अनुक्रमे ९०.४ टक्के व ८९.३ टक्के होते.

दळणवळण

११.४७ दळणवळण प्रणालीमध्ये टपाल, तार आणि ध्वनि, दूक व माहिती दूरसंचार यांचा समावेश होतो. अत्याधुनिक संपर्क व्यवस्था हे विकास प्रक्रियेचे अविभाज्य अंग असून १९९० च्या दशकात अंमलात आणलेल्या उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या धोरणपश्चात तिच्यामध्ये वेगाने प्रगती होत आहे. राज्यातील दूरसंपर्क प्रणाली खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही उपक्रमांकडून राबविली जाते.

११.४८ मार्च, २००६ अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात ११,२९५ व नागरी भागात १,३३० टपाल कार्यालये होती. मार्च, २००६ अखेर टपाल पेट्यांची संख्या ग्रामीण भागात ४२,१२१ तर नागरी भागात ९,५४० होती.

११.४९ दूरसंचार सेवा पुरविण्यासाठी 'भारत संचार निगम लिमिटेड' (बीएसएनएल) व 'महानगर टेलिफोन निगम लिमिटेड' (एमटीएनएल) ह्या कंपन्या सार्वजनिक क्षेत्रात स्थापन करण्यात आल्या. बृहन्मुंबईत एमटीएनएल अशा प्रकारच्या सेवा पुरविते आणि राज्यातील उर्वरित ठिकाणी बीएसएनएलमार्फत दूरसंचार सेवा पुरविल्या जातात. ३१ मार्च, २००६ रोजी राज्यात ६३.७६ लाख दूरध्वनी होते व ते आधीच्या वर्षापेक्षा केवळ ०.४ टक्क्याने अधिक होते. या एकूण ६३.७६ लाख दूरध्वनीपैकी २५.८ टक्के दूरध्वनी ग्रामीण भागात व ७४.२ टक्के शहरी भागात होते. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे मार्च, २००६ अखेर ६,०७६ दूरध्वनी होते. एकूण ६३.७६ लाख दूरध्वनीपैकी २२.११ लाख (३४.७ टक्के) दूरध्वनी महानगर टेलिफोन निगम लिमिटेड, यांच्या व्यवस्थेतर्गत होते. बृहन्मुंबईतील दूरध्वनीच्या संख्येत आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ४.३ टक्क्यांनी घट झाली.

११.५० मार्च, २००६ अखेर एमटीएनएल व बीएसएनएल यांच्याकडील सार्वजनिक दूरध्वनींची संख्या अनुक्रमे १.८२ लाख व २.२२ लाख इतकी होती. एमटीएनएल व बीएसएनएल यांची पीसीओसह एसटीडी व

आयएसडी सुविधा असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनींची संख्या अनुक्रमे १,५०,९८८ व ८९,५०७ इतकी होती.

११.५१ सेल्युलर तंत्रज्ञान हे अलिकडील काळात विकसित झालेले व जागतिक पातळीवरील जलद संपर्काचे आधुनिक तंत्रज्ञान असून त्याची वाढ झपाट्याने होत आहे. या सेल्युलर सेवा खाजगी व सार्वजनिक उपक्रमांतील कंपन्या पुरवित आहेत. ३१ डिसेंबर, २००६ रोजी भारतात १४.९६ कोटी सेल दूरध्वनी होते. त्यापैकी २११.३१ लाख (१४.१३ टक्के) महाराष्ट्रात होते. राज्यातील एकूण २११.३१ लाख सेल दूरध्वनीपैकी ४५.८ टक्के बृहन्मुंबईत होते. राज्यात मागील वर्षाच्या तुलनेत २००५-०६ मध्ये सेलफोनच्या संख्येत ७२ टक्के वाढ झाली तर बृहन्मुंबई वगळता राज्याच्या इतर भागात सेल फोनच्या संख्येत दुप्पटीने वाढ झाली. सेल्युलर सेवा पुरवणाऱ्या कंपनींनिहाय आकडेवारी तक्ता क्र. ११.१५ मध्ये दिली आहे.

तत्का क्रमांक ११.१५

मंडल/चालक निहाय सेल दूरध्वनीची माहिती

(डिसेंबर, २००६ अखेर)

मंडल/चालक	सेल दूरध्वनीची संख्या
मुंबई मंडल	
बीपीएल मोबाईल	१०.५६
हच	२३.८३
एमटीएनएल	१३.७०
भारती	१७.४७
रिलायन्स	२०.६८
टाटा	१०.६४
एकूण	९६.८८
महाराष्ट्र मंडल	
हच (अगोदरचे बीपीएल)	१०.३०
आयडिया	२५.७५
बीएसएनएल	२०.९५
भारती	२१.९६
रिलायन्स	२१.६९
टाटा	१३.७८
एकूण	११४.४३
एकूण महाराष्ट्र	२११.३१

आधार : भारतीय दूरसंचार विनियामक प्राधिकरण, नवी दिल्ली.

सामाजिक क्षेत्रे

मानव विकास

१२.१ मानव विकास निर्देशकाच्या सहाय्याने मानव विकासाचे केले जाणारे मापन याद्वारे लोकांची वाढत असलेली निवड आणि त्यांच्या संतोषजनक रहाणीमानाची पातळी दर्शविली जाते. निरोगी दीर्घ आयुष्य, शैक्षणिक पूर्णत्व आणि चांगल्या रहाणीमानाचा उपभोग हे त्याचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. याव्यतिरिक्त राजकीय स्वातंत्र्य, मानवी हक्कांची खात्री आणि स्वाभिमान जोपासणे यांचाही यात समावेश होतो.

मानव विकास निर्देशांक

१२.२ मानव विकास निर्देशांक (माविनि) परिगणित करण्यासाठी लोकांची सरासरी आयुर्मान पातळी, ज्ञान आणि रहाणीमानाचा दर्जा या तीन मुलभूत घटकांचा वापर केला जातो. सर्वसाधारणपणे जन्मवेळच्या आयुर्मर्यादेच्या सहाय्याने आयुर्मान, प्रौढ साक्षरता (१५ वर्ष व त्यावरील लोकसंख्येची साक्षरता) आणि प्राथमिक, माध्यमिक व उच्चशिक्षण यातील एकत्रित पटावरील विद्यार्थी संख्या यांच्या सहाय्याने ज्ञान तर दरडोई स्थूल उत्पन्नाच्या सहाय्याने रहाणीमानाचा दर्जा मोजण्यात येतो.

१२.३ संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (युएनडीपी) यांच्या तांत्रिक सहकार्याने देशाचा मानव विकास अहवाल २००१ तयार करून प्रकाशित केला आहे. उत्पन्न, आरोग्य व शिक्षण या तीनही मूलभूत घटकांमध्ये जरी महाराष्ट्राने सतत प्रगती केली असली, तरी देशातील १५ प्रमुख राज्यांमध्ये त्याचे सापेक्ष स्थान तिस-या किंवा चौथ्या क्रमांकावरच राहिले आहे. देशातील प्रमुख राज्यांचे मानव विकास निर्देशांक तक्ता क्र. १२.१ मध्ये देण्यात आले आहेत.

रोजगार

१२.४ जनगणना २००१, काम करणा-यांचे प्रमाण आणि त्यांचे वर्गीकरण यासंबंधात प्रकाश टाकते. काम करणा-यांचे प्रमाण याची व्याख्या एकूण काम करणा-यांची (मुख्यतः व सीमांतिक) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी अशी करण्यात येते. जनगणनेनुसार, काम करणा-यांचे मुख्यतः पुढील दोन प्रकारांत वर्गीकरण करण्यात आले आहे, १) मुख्यतः काम करणारे म्हणजे वर्षभरात जास्त काळ (६ महिने वा

तक्ता क्रमांक १२.१ प्रमुख राज्यांचे मानव विकास निर्देशांक

राज्य	१९८१		१९९१		२००१	
	माविनि	गुणानुक्रमांक	माविनि	गुणानुक्रमांक	माविनि	गुणानुक्रमांक
केरळ	०.५००	१	०.५९१	१	०.६३८	१
पंजाब	०.४१२	२	०.४७५	२	०.५३७	२
तामिळनाडू	०.३४३	७	०.४६६	३	०.५३१	३
महाराष्ट्र	०.३६३	३	०.४५२	४	०.५२३	४
हरयाणा	०.३६०	५	०.४४३	५	०.५०९	५
गुजरात	०.३६०	४	०.४३१	६	०.४७९	६
कर्नाटक	०.३४६	६	०.४१२	७	०.४७८	७
पश्चिम बंगाल	०.३०५	८	०.४०४	८	०.४७२	८
राजस्थान	०.२५६	१२	०.३४७	११	०.४२४	९
आंध्र प्रदेश	०.२९८	९	०.३७७	९	०.४१६	१०
ओरिसा	०.२६७	११	०.३४५	१२	०.४०४	११
मध्य प्रदेश	०.२४५	१४	०.३२८	१३	०.३९४	१२
उत्तर प्रदेश	०.२५५	१३	०.३१४	१४	०.३८८	१३
आसाम	०.२७२	१०	०.३४८	१०	०.३८६	१४
बिहार	०.२३७	१५	०.३०८	१५	०.३६७	१५
भारत	०.३०२	-	०.३८९	-	०.४७२	-

त्यापेक्षा अधिक) काम केलेले व २) सीमांतिक काम करणारे, म्हणजे वर्षभरात ६ महिन्यांपेक्षा कमी काळ काम केलेले. काम करणा-यांचे प्रमाण अगदी अलिकडील दोन जनगणनेनुसार तक्ता क्रमांक १२.२ मध्ये देण्यात आले आहे. तसेच प्रमुख राज्यांकरिता काम करणा-यांचे प्रमाण तक्ता क्र. १२.३ मध्ये दिलेले आहे.

काम करणा-यांची संरचना

१२.५ १९९१ व २००१ च्या जनगणनेनुसार मुख्यतः व सीमांतिक काम करणा-यांची एकूण काम करणा-यांशी टक्केवारी त्यांच्या ढोबळ आर्थिक वर्गीकरणानुसार (४ गटानुसार) तक्ता क्रमांक १२.४ मध्ये दिली आहे.

१२.६ राज्यातील शेतक-यांचे एकूण प्रमाण १९९१ पासून १० वर्षांच्या कालावधीत ५.३ टक्के बिंदुनी कमी झाले. ही घट पुरुष व स्त्रियांमध्ये जवळपास सारखीच होती. राज्यातील मुख्यतः शेतमजुरांचे

तक्ता क्रमांक १२.२
राज्यातील काम करणा-यांचे प्रमाण

अनु- क्रमांक	बाब	महाराष्ट्र		भारत	
		१९९१	२००१	१९९१	२००१
काम करणा-यांचे प्रमाण					
१)	एकूण	४३.०	४२.५	३७.७	३९.१
	अ) ग्रामीण	४९.७	४८.९	४०.२	४१.८
	ब) नागरी	३२.३	३३.८	३०.५	३२.३
२)	पुरुष	५२.२	५३.३	५१.५	५१.९
	अ) ग्रामीण	५३.२	५३.९	५२.४	५२.४
	ब) नागरी	५०.६	५२.४	४९.०	५०.९
३)	स्त्रिया	३३.१	३०.८	२२.७	२५.७
	अ) ग्रामीण	४६.०	४३.६	२७.१	३१.०
	ब) नागरी	११.४	१२.६	९.७	११.६
४)	एकूण काम करणा-या मध्ये काम करणा-या पुरुषांचे प्रमाण	६२.८	६५.२	७१.०	६८.४
५)	एकूण काम करणा-या मध्ये काम करणा-या स्त्रियांचे प्रमाण	३७.२	३४.८	२९.०	३१.६

काम करणा-या पुरुषांमधील व स्त्रियांमधील प्रमाण अनुक्रमे ३.६ व ९.१ टक्के बिंदुनी कमी झाले, तर सीमांतिक शेतमजुरांचे काम करणा-या पुरुषांमधील व स्त्रियांमधील प्रमाण अनुक्रमे ३.२ व ६.५ टक्के बिंदुनी वाढले. घरगुती उद्योगातील काम करणा-यांच्या प्रमाणात अल्पशी वाढ झाली. काम करणा-यांचे इतर वर्गातील एकूण प्रमाण ६ टक्के बिंदुनी वाढले. यावरून कृषिक्षेत्रावरील कार्यशक्ती कमी होऊन ती इतर क्षेत्राकडे वळल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक १२.४

जनगणना १९९१ व २००१ अनुसार मुख्यतः व सीमांतिक काम करणा-यांची
एकूण काम करणा-यांशी ढोबळ आर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केवारी

काम करणा-यांचा वर्ग		१९९१			२००१		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
शेतकरी	मुख्यतः	२९.३	३१.२	३०.०	२३.०	२७.९	२४.७
	सीमांतिक	०.६	९.८	४.०	१.९	७.९	४.०
	एकूण	२९.९	४१.०	३४.०	२४.९	३५.८	२८.७
शेतमजूर	मुख्यतः	१८.३	३४.९	२४.५	१४.७	२५.८	१८.६
	सीमांतिक	०.५	८.८	३.६	३.७	१५.३	७.७
	एकूण	१८.९	४३.७	२८.१	१८.३	४१.१	२६.३
घरगुती उद्योग*	मुख्यतः	१.६	१.३	१.५	१.८	२.२	२.०
	सीमांतिक	०.१	०.४	०.२	०.३	१.४	०.७
	एकूण	१.६	१.७	१.७	२.१	३.६	२.६
इतर वर्ग	मुख्यतः	४९.१	१२.५	३५.५	५१.४	१६.२	३९.१
	सीमांतिक	०.५	१.२	०.८	३.३	३.२	३.३
	एकूण	४९.६	१३.६	३६.२	५४.७	१९.४	४२.४
एकूण	मुख्यतः	९८.२	७९.९	९१.४	९०.९	७२.१	८४.४
	सीमांतिक	१.८	२०.१	८.६	९.१	२७.९	१५.६
	एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०
एकूण काम करणारे (१००० मध्ये)		(२१,२९३)	(१२,६९७)	(३३,९९०)	(२६,८५२)	(१४,३२१)	(४१,१७३)

* घरगुती उद्योगातील उत्पादन, प्रक्रिया, सेवा, दुरुस्ती किंवा वस्तू तयार करणे आणि विकणे यांच्याशी संबंधित
टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

यावरून गेल्या दशकात मुख्यतः काम करणा-यांपैकी (वर्षभर काम करावे लागल्याने) काही लोकांना सीमांतिक काम करावे लागल्याची शक्यता दिसून येते.

१२.८ सीमांतिक काम करणा-यांचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी असल्याचे जनगणना २००१ वरून दिसून येते. राज्यातील पुरुषांमधील सीमांतिक काम करणा-याचे प्रमाण केवळ ५.९ टक्के होते, तर स्त्रियांमधील ते प्रमाण ९.७ टक्के होते. सीमांतिक काम करणा-याचे प्रमाण नागरी भागाच्या (२.५ टक्के) तुलनेत ग्रामीण भागात (९.७ टक्के) बरेच जास्त आढळते. यावरून ग्रामीण भागात काम करणा-यांमध्ये सर्वसाधारणपणे हंगामी काम करणा-यांची संख्या जास्त असल्याची शक्यता दिसते.

१२.९ २००१ च्या जनगणनेनुसार काम करणा-यांची (मुख्यतः व सीमांतिक) उद्योग गटानुसार वर्गवारी तक्ता क्र. १२.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १२.५

जनगणना २००१ नुसार काम करणा-यांची (मुख्यतः व सीमांतिक)

उद्योग गटानुसार वर्गवारी

(हजारात)

उद्योग गट	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
प्राथमिक क्षेत्र (शेतकरी व शेतमजूर यांब्यतिरिक्त)			
कृषि, शिकार, वनसंवर्धन आणि मासेमारी	५२७	१९६	७२३
खाणकाम व दगड खाणकाम	९७	२०	११७
द्वितीय क्षेत्र			
वस्तुनिर्माण आणि दुरूस्ती			
(अ) घरगुती उद्योग	५५५	५२२	१,०७७
(ब) बिगर घरगुती उद्योग	४,०२३	६०१	४,६२५
वीज, गॅस व पाणीपुरवठा	१९९	८	२०७
बांधकाम	१,३८७	२३०	१,६१७
तृतीय क्षेत्र			
घाऊक व किरकोळ व्यापार	२,८७२	२९०	३,१६२
हॉटेल्स व उपहारगृहे	३३६	२९	३६५
परिवहन, साठवण व दळणवळण	१,८१९	७८	१,८९८
वित्तिय मध्यस्थता, स्थावर मालमत्ता, भाड्याने देणे आणि व्यवसाय सेवा	९०७	१८०	१,०८७
इतर	२,४८२	१,१२८	३,६१०
एकूण	१५,२०४	३,२८४	१८,४८८

टोप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

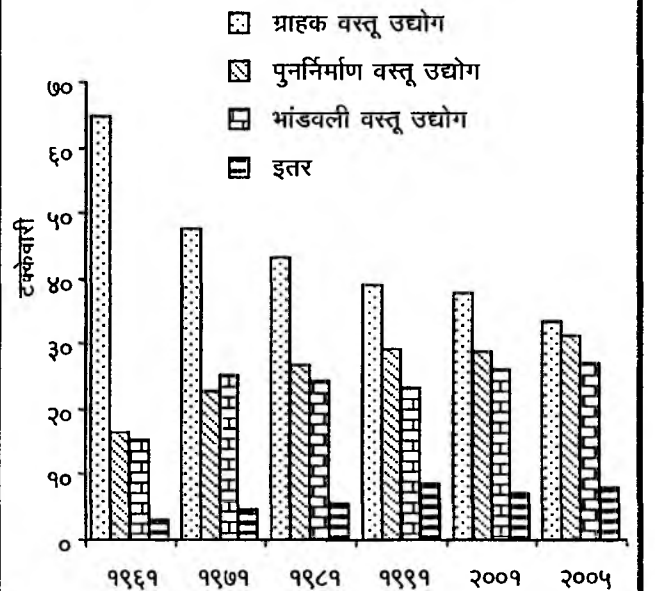
१२.१० प्राथमिक क्षेत्रातील (शेतकरी व शेतमजूर यांब्यतिरिक्त) काम करणा-यांचे प्रमाण सुमारे ५ टक्के, द्वितीय क्षेत्रातील ४० टक्के आणि तृतीय क्षेत्रातील सर्वात जास्त म्हणजे सुमारे ५५ टक्के होते.

कारखान्यांतील रोजगार

१२.११ कारखान्यांतील रोजगारामध्ये कारखाना अधिनियम १९४८ च्या विभाग २एम्(एक), २एम्(दोन) व विभाग ८५ खाली नोंद झालेल्या कारखान्यांतील रोजगाराचा समावेश होतो. राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १९९७ ते २००३ ह्या कालावधीत कमी झाल्यानंतर २००४ मध्ये अल्पसा वाढला आणि पुढे २००५ मध्ये वाढून १२.५८ लाख इतका झाला. ही वाढ ५.५ टक्के होती. गेल्या काही वर्षांमध्ये कारखान्यांतील एकूण रोजगारामधील स्त्रियांचे प्रमाण जवळजवळ सारखेच (६ ते ७ टक्के) राहिल्याचे दिसून येते. कारखान्यांतील एकूण रोजगारामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ९२ टक्के असून त्या अंतर्गत ग्राहक वस्तु उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तु उद्योग व भांडवली वस्तु उद्योग यांचा समावेश होतो. प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ४८ मध्ये दिला आहे.

१२.१२ कारखान्यांतील रोजगाराबाबत ग्राहक वस्तु उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तु उद्योग व भांडवली वस्तु उद्योग यांच्या सापेक्ष महत्वात १९६१ ते २००५ या कालावधीत लक्षणीय बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तु उद्योगांचे एकूण कारखान्यांतील रोजगारात प्राबल्य होते व त्यांचा हिस्सा ६५ टक्के इतका होता. त्याचा हा हिस्सा कमी होऊन तो २००५ मध्ये ३३.५ टक्के इतका झाला. प्रामुख्याने वस्त्रोद्योगातील रोजगारात झालेल्या मोठ्या प्रमाणावरील घटीमुळे त्यांचा हा हिस्सा वस्त्रोद्योग

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटानिहाय कारखान्यांतील दैनिक रोजगार (टक्के)

गटातील १९६१ मधील रोजगार ३.७ लाखांवरून, ४९ टक्के इतका कमी होऊन २००५ मध्ये १.९ लाख इतका झाला. या उलट याच कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू व भांडवली वस्तू या उद्योगातील रोजगारात भरीव वाढ दिसून आली आणि रोजगारातील त्यांचा एकत्रित हिस्सा १९६१ मधील ३२ टक्क्यांवरून वाढून २००५ मध्ये ५८.४ टक्के इतका झाला.

१२.१३ पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील (रसायने, पेट्रोलियम, रबर प्लॅस्टिक, मूलभूत धातू इत्यादी) रोजगार १९६१ मधील १.३ लाखावरून २००५ मध्ये ३.९ लाख इतका वाढला. तसेच याच कालावधीत भांडवली वस्तू उद्योगांमधील (यंत्रे व यंत्रसामग्री आणि परिवहन सामग्री) रोजगार १.२ लाखावरून वाढून ३.४ लाख इतका झाला.

दीर्घकालीन वृद्धिदर

१२.१४ १९६१ ते २००५ या कालावधीत राज्यातील कारखान्यांतील एकूण रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर सुमारे एक टक्का इतका होता. परंतु याच कालावधीकरिता पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग यांतील एकत्रित रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर जास्त असून तो १.९ टक्के इतका होता. १९६१ ते १९९० या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर १.३ टक्के इतका होता तथापि १९९१ ते २००५ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगारात ऋण वृद्धिची नोंद झाली. पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक (३.१ टक्के), कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने (३.० टक्के), रसायने व रासायनिक उत्पादने, खाद्य उत्पादने आणि पेये इत्यादी, मूलभूत धातू आणि धातूची उत्पादने प्रत्येकी (२.० टक्के), या उद्योग गटाचा १९६१ ते २००५ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर सर्व उद्योगासाठी असलेल्या वृद्धिदरापेक्षा (०.९) दुपटीहून जास्त होता. तथापि, कारखान्यांच्या संख्येचा वार्षिक वृद्धिदर बराच जास्त म्हणजे ३.५ टक्के होता.

नोंदणी झालेले नवीन कारखाने

१२.१५ कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत राज्यात २००५ मध्ये १,६५२ नवीन कारखाने नोंदविले गेले. या कारखान्यांतील रोजगार ७१ हजार इतका होता. नोंदणी झालेल्या नवीन कारखान्यांपैकी ७२ टक्के कारखाने प्रत्येकी ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नोंदणी झालेल्या नवीन कारखान्यांत रोजगाराचे जास्त प्रमाण असलेले उद्योग गट (१) वस्त्रोद्योग-८,३४९ कामगार (११.७ टक्के); (२) तयार कपडे-८,०५५ कामगार (११.३ टक्के); (३) धातूच्या तयार वस्तू-५,९९८ कामगार (८.४ टक्के); (४) यंत्रे व यंत्र सामग्री-५,४१७ कामगार (७.६ टक्के); (५) मूलभूत धातू-५,३४२ कामगार (७.५ टक्के) (६) कागद व कागदाची उत्पादने-४,२७२ कामगार (६.० टक्के) व (७) रसायने-३,३८६ कामगार (४.८ टक्के) हे होते.

१२.१६ मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे व पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत जिल्हांव्यतिरिक्त इतर भागात उद्योग स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यावर शासकीय धोरणाचा भर आहे. या धोरणाच्या परिणामी

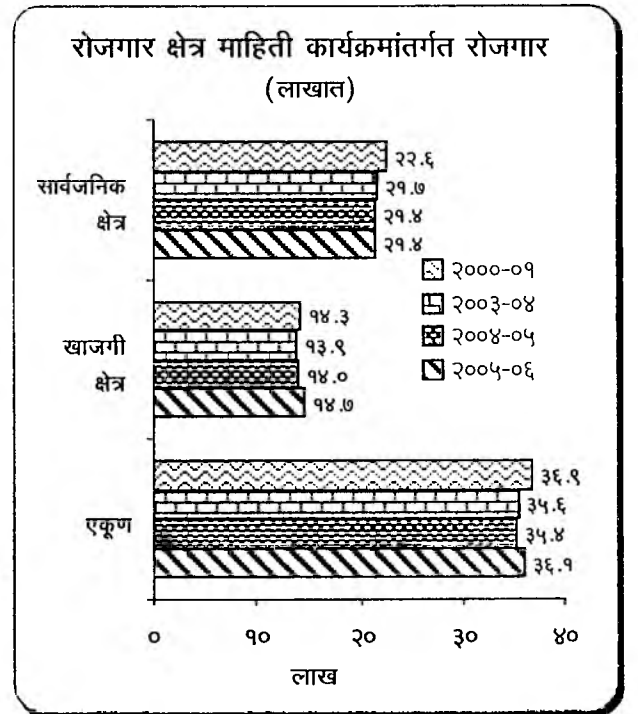
राज्यातील कारखान्यांतील एकूण रोजगारात वरील चार जिल्हे वगळता इतर जिल्हांचा वाटा १९७५ मध्ये असलेल्या २३ टक्क्यांवरून २००५ मध्ये ४९ टक्क्यांपर्यंत वाढला.

रोजगार क्षेत्र माहिती

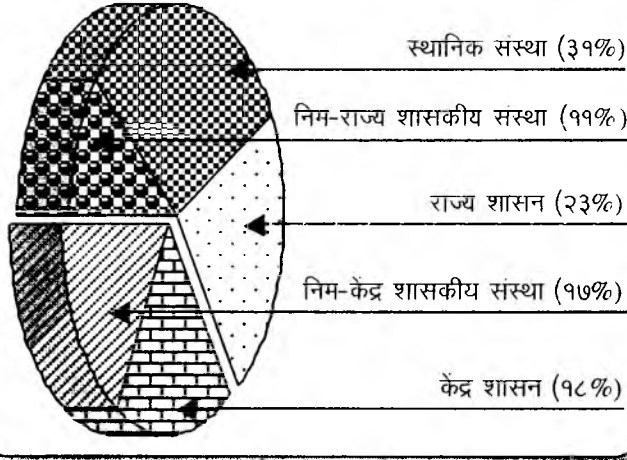
१२.१७ रोजगार क्षेत्र माहिती या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांतील आस्थापनांची संख्या व त्यांतील रोजगार याबाबत दर तिमाहीची आकडेवारी गोळा केली जाते. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील बृहन्मुंबईत ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कर्मचारी आहेत आणि राज्यातील उर्वरित भागांत ज्या आस्थापनांमध्ये १० किंवा अधिक कर्मचारी आहेत, अशा आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते.

१२.१८ 'रोजगार क्षेत्र माहिती' कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांतील आस्थापनांमध्ये ३१ मार्च, २००६ रोजी एकूण ३६.१ लाख (सार्वजनिक क्षेत्रात २१.४ लाख व खाजगी क्षेत्रात १४.७ लाख) रोजगार होता व तो ३१ मार्च, २००५ रोजीच्या ३५.४ लाख रोजगाराच्या तुलनेत २.० टक्क्यांनी जास्त होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, २००६ अखेरीस नोंद झालेल्या एकूण रोजगारापैकी १६.७ टक्के स्त्रिया होत्या.

१२.१९ मार्च, २००६ अखेरच्या २१.४ लाख सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारामध्ये स्थानिक संस्थांचा वाटा सर्वाधिक म्हणजे ३१ टक्के व निम-राज्य शासकीय संस्था यांचा वाटा सर्वात कमी म्हणजे ११ टक्के असा होता.

रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखाली मार्च, २००६ अखेरिस असलेल्या सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगाराची विभागणी

राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील रोजगार

१२.२० शासकीय कर्मचारी गणना, २००५ अनुसार राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये काम करित असलेल्या नियमित व इतर कर्मचाऱ्यांची एकूण संख्या १२.३० लाख होती. त्यापैकी ६.०३ लाख कर्मचारी राज्य शासनाचे, ४.४४ लाख कर्मचारी जिल्हा परिषदांचे, ०.५७ लाख कर्मचारी नगरपरिषदांचे, तर बृहन्मुंबई महानगरपालिका वगळून, उर्वरित महानगरपालिकांचे कर्मचारी १.२६ लाख होते. तपशील तक्ता क्रमांक १२.६ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक १२.६
राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील
कर्मचारी - १ जुलै, २००५ रोजी

प्रकार	नियमित	इतर (a)	एकूण	पंकी, स्त्रियांची टक्केवारी
राज्य शासन	५.२५	०.७८	६.०३	१७
जिल्हा परिषदा (३३)	३.०२	१.४२	४.४४	४६
नगरपरिषदा (२२२)	०.५३	०.०४	०.५७	२६
महानगरपालिका**(२१)	१.२६		१.२६	२८
एकूण	१०.०६	२.२४	१२.३०	२९

(a) यात रोजंदारीवरील/मानधनावरील व अंशकालीन कर्मचाऱ्यांचा समावेश आहे

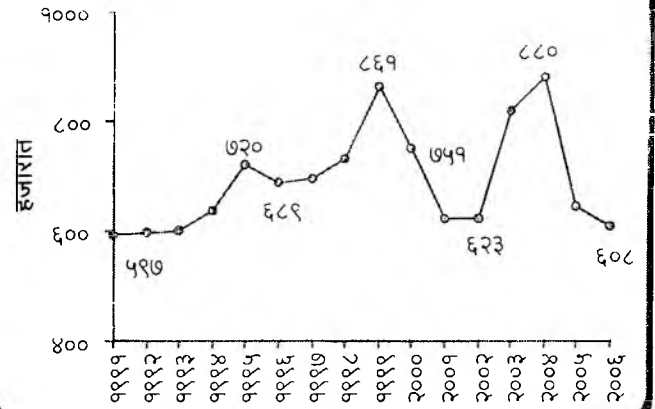
**नियमित व इतर कर्मचारी अशी विगतवारी उपलब्ध नाही. /बृहन्मुंबई वगळून

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे

१२.२१ महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन (रो.स्व.मा.) केंद्रांत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींचा गेल्या १६ वर्षातील

कल आलेखामध्ये दर्शविण्यात आला आहे. नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे ह्याबाबतचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५१ मध्ये दिला आहे.

राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रात झालेली नोंदणी (हजारात)

१२.२२ रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००६ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या भाग-२ मधील तक्ता क्र.५२ मध्ये दिली आहे.

राज्य पुरस्कृत रोजगार योजना/कार्यक्रम

(१) रोजगार हमी योजना

१२.२३ राज्यात १९७२ पासून रोजगार हमी योजना राबविण्यात येत आहे. राज्यातील ग्रामीण भागात व 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची जरूरी आहे व जे शारीरिक श्रमाचे अकुशल काम करण्यास तयार आहेत त्यांना 'मागेल त्याला काम' या तत्त्वानुसार लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे हा या योजनेचा मूलभूत उद्देश आहे. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फलोत्पादन विकास कार्यक्रम, जवाहर विहिरी योजना, नापीक जमिनीवर वृक्ष लागवड व रेशीम उद्योग या उपयोजनांची सुध्दा अंमलबजावणी करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत घेतलेल्या कामांची संख्या, मनुष्यदिवस आणि झालेला खर्च या संबंधीची अलिकडील आकडेवारी तक्ता क्रमांक १२.७ मध्ये देण्यात आली आहे. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत २००५-०६ मध्ये १६.९ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते, तर २००४-०५ मध्ये ते २२.२ कोटी मनुष्यदिवस इतके होते. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत २००४-०५ आणि २००५-०६ मध्ये मजुरांची प्रतिदिन सरासरी उपस्थिती अनुक्रमे ४.३ लाख आणि २.३ लाख होती. रोजगार हमी योजनेखाली २००५-०६ मध्ये पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ७३ टक्के कामे ही मृदूसंधारण व भू-विकासाची आणि ६ टक्के कामे सिंचनाची होती. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ५३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता क्रमांक १२.७

रोजगार हमी योजनेअंतर्गत कामांची संख्या, मनुष्य दिवस आणि खर्च

वर्ष	पूर्ण केलेल्या कामांची संख्या (मार्च अखेर)	मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्धी (कोटी)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)
२००१-०२	३०,५७९	१६.२	९१४
२००२-०३	४२,५००	१५.५	८८९
२००३-०४	६८,७८२	१८.५	१,०५१
२००४-०५	७४,७२४	२२.२	१,२५९
२००५-०६	२०,७२२	१६.९	९८३

(२) रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१२.२४ या कार्यक्रमाखाली रो.स्व.मा.केंद्रांत नोंदणी झालेल्या सुशिक्षित बेरोजगारांच्या गटांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. २००५-०६ मध्ये प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या ८,४५६ होती, तर २००४-०५ मध्ये ती ६,७८८ होती. २००५-०६ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या प्रशिक्षणाथ्यांची संख्या ६,२२६ होती, तर ती २००४-०५ मध्ये ५,०१२ होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी विविध नोक-यांमध्ये सामावून घेतल्या गेलेल्या उमेदवारांची संख्या २००५-०६ मध्ये १,४०३ होती, तर आधीच्या वर्षी ती ९६० होती. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत प्रशिक्षण घेतलेल्या ७,३५२ उमेदवारांपैकी ४०८ उमेदवार (५.५ टक्के) स्त्रिया होत्या, या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ६,३३७ उमेदवारांपैकी २१६ उमेदवार (३.४ टक्के) स्त्रिया होत्या.

(३) बीज भांडवल अर्थसहाय्य योजना

१२.२५ या योजनेद्वारे महाराष्ट्रातील स्थायी रहिवासी असलेल्या आणि किमान सातवी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या सुशिक्षित बेरोजगारांना त्यांच्या प्रकल्प खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त १.५ लाख रुपये मर्यादेपर्यंत 'बीज भांडवल अर्थसहाय्य' म्हणून देण्यात येते. या कार्यक्रमांतर्गत २००५-०६ या वर्षात १,१८० लाभाथ्यांना ४.९ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. एप्रिल ते डिसेंबर, २००६ या कालावधीत ५६० लाभाथ्यांना २.५ कोटी रुपये अर्थसहाय्य देण्यात आले. तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ७२८ लाभाथ्यांना ३.१ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले.

(४) शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.२६ शैक्षणिक वर्ष २००६-०७ मध्ये (जुलै ते जून) विविध व्यवसाय शाखांत प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या

३१.३ हजार असून ती पूर्वीच्या शैक्षणिक वर्षात शिक्षण घेतलेल्या २९.१ हजार उमेदवारांपेक्षा ७.६ टक्क्यांनी जास्त आहे.

(५) उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम

१२.२७ सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करणे व त्यांना प्रशिक्षण देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. पध्दतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून या कार्यक्रमांमार्फत राबविण्यात येणा-या विशेष घटक योजनेअंतर्गत सुधारणा करण्यात आल्या असून अनुसूचित जातीच्या सुशिक्षित बेरोजगारांकरिता खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण कार्यक्रम देण्यात येतो. १) उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम २) उद्योजक विकास कार्यक्रम ३) तांत्रिक प्रशिक्षण कार्यक्रम. या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या सन २००५-०६ मध्ये १२,०८४ होती, तर २००६-०७ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत ८,९१३ तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रम

(१) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना

१२.२८ भारत सरकारने 'आश्वासित रोजगार योजना' व 'जवाहर ग्राम समृद्धी योजना' या दोन योजनांचे विलिनीकरण करून 'संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना' ही नवीन योजना देशात सप्टेंबर, २००१ पासून सुरू केली. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना ही दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आयोजित महत्त्वाच्या योजनांपैकी एक आहे. महाराष्ट्र राज्यात ही योजना जानेवारी, २००२ पासून राबविण्यात येत आहे. ह्या योजनेची सांगड धान्याच्या हमीशी घालण्यात आली आहे. ग्रामीण भागात अतिरिक्त रोजगार पुरविणे व त्यासोबत गरीब जनतेला धान्याची हमी देऊन त्या जनतेचा पोषण स्तर सुधारणे असा या योजनेचा प्राथमिक उद्देश आहे. या योजनेचा दुसरा उद्देश ग्रामीण भागात सामूहिक, सामाजिक व आर्थिक टिकाऊ मत्ता निर्माण करणे व पायाभूत सोयींचा विकास करणे असा आहे. ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून केंद्र व राज्य शासनांचे योजनेवरील रोखीच्या खर्चाचे प्रमाण ७५:२५ असे आहे. तथापि, वस्तू स्वरूपात दिल्या जाणा-या अन्नधान्याचा १०० टक्के खर्च केंद्र शासन भागवीत असून केंद्राकडून राज्यास मोफत धान्य पुरविले जाते. या योजनेअंतर्गत मजुरांना प्रति मनुष्यदिवस ५ कि.ग्रॅ. अन्नधान्ये, गहू प्रति कि.ग्रॅ. ५ रुपये व तांदूळ प्रति कि.ग्रॅ. ६ रुपये या दराने उपलब्ध करून देण्यात येतात. एकूण मजुरीतून अन्नधान्यांची किंमत वजा करून उर्वरित मजुरी रोखीने देण्यात येते.

१२.२९ ही योजना जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत अशा तीन स्तरांवर राबविण्यात येत असून त्यांतर्गत उपलब्ध निधीचे प्रमाण अनुक्रमे २० टक्के, ३० टक्के व ५० टक्के असे आहे. जिल्हा परिषद व पंचायत समित्यांना मिळणा-या एकूण निधी व अन्नधान्यापैकी २२.५ टक्के हिस्सा दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातींच्या कुटुंबांसाठीच्या वैयक्तिक लाभधारक योजनांकरिता पुरवावयाचा

असतो. तसेच ग्रामपंचायत स्तरावरील निधी व अन्नधान्यापैकी ५० टक्के हिस्सा अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीच्या वस्त्यांमध्ये गरजेच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी पुरवावयाचा असतो.

१२.३० या योजनेअंतर्गत २००५-०६ मध्ये ६.६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता, तर २००४-०५ मध्ये ६.८ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. २००६-०७ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत ३१३.६ कोटी रुपये (मागील वर्षीचा अर्धचित निधी ३१.२ कोटी रुपये जमस धरून) उपलब्ध करून देण्यात आले व त्यापैकी २४८.४२ कोटी रुपये खर्च झाले असून सदर कालावधीत २.९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला.

(२) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

१२.३१ 'एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम' व इतर स्वयंरोजगार कार्यक्रमांची पुनर्रचना करून केंद्र शासनाने 'स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना' एप्रिल, १९९९ पासून सुरू केली आहे. बँकेचे कर्ज व शासकीय अनुदान याद्वारे योजनेअंतर्गत लाभधारक गरीब कुटुंबांना कायमस्वरूपी उत्पन्न निर्माण करणारी मत्ता पुरवून तीन वर्षे कालावधीत दारिद्र्यरेषेच्या वर आणणे हा स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेसाठी वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र व राज्य शासन यांमध्ये ७५:२५ या प्रमाणात आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली एका व्यक्तीला किंवा अनेक व्यक्ती मिळून बनलेल्या स्वसहाय्य गटांना सहाय्य केले जाते. ग्रामीण भागातील गरिबांना स्वसहाय्य गटांमध्ये संघटित करून या कार्यक्रमाद्वारे गट पध्दतीने सहाय्य देण्यावर भर दिला जातो. या कार्यक्रमाखालील लाभधारकांना स्वरोजगारी म्हणून ओळखले जाते. २००५-०६ मध्ये स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत ७३,८३९ स्वरोजगारींना (वैयक्तिक व स्वसहाय्य गट) ६९.१ कोटी रुपयांचे अनुदान व ११७.४ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत ३९,२७३ स्वरोजगारींना ३८.० कोटी रुपयांचे अनुदान व ६६.८ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ३६,०८१ स्वरोजगारींना ३४.९ कोटी रुपयांचे अनुदान व ५७.६ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये ७३,८३९ स्वरोजगारींपैकी ५९,००५ स्वरोजगारी (८० टक्के) स्त्रिया होत्या. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत एकूण स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण ८१ टक्के इतके होते.

१२.३२ २००५-०६ मधील एकूण ७३,८३९ स्वरोजगारींपैकी ६५,२३९ स्वरोजगारी हे ६,१९१ स्वसहाय्य गटांतील होते. स्वसहाय्य गट स्वरोजगारींमध्ये स्त्री स्वरोजगारींचे प्रमाण २००५-०६ मध्ये ८६ टक्के होते व ते चालू वर्षातही डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत तेवढेच होते. स्वसहाय्य गटांना दिलेले अनुदान व कर्जाचा तपशील तक्ता क्रमांक १२.८ मध्ये देण्यात आला आहे.

(३) स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

१२.३३ केंद्र शासनाने 'नेहरू रोजगार योजना', 'नागरी भागातील

तक्ता क्रमांक १२.८

स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत स्वसहाय्य गटांना दिलेले अनुदान व कर्ज

वर्ष	सहाय्यित स्वसहाय्यित गट (संख्या)	स्वसहाय्यित गट स्वरोजगारी (संख्या)	अनुदान (कोटी रुपये)	कर्ज (कोटी रुपये)
२००२-०३	३,२२७	३४,१२९	३६.२०	५१.४२
२००३-०४	४,२६६	४५,०७४	४४.२४	६६.७९
२००४-०५	५,६०३	५९,१९४	६९.५५	११०.५८
२००५-०६	६,१९१	६५,२३९	५९.५६	९६.४६
२००६-०७*	३,४४६	३५,७७१	३३.३६	५६.७९

*डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत

गरिबांसाठी असलेली मूलभूत सेवा यांजना' आणि 'पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम' या तीन योजनांऐवजी 'स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना' १९९७ मध्ये सुरू केली आहे. या योजनेसाठी केंद्र व राज्य शासनांकडून ७५:२५ या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिला जातो. ही योजना दारिद्र्यरेषेखालील इयत्ता नववीपर्यंत शिकलेल्या शहरी बेरोजगारांना किंवा अर्धरोजगारांना स्वयंरोजगार उपक्रम उभारण्यासाठी प्रोत्साहित करून किंवा वेतनी रोजगार पुरवून रोजगारासाठी सहाय्य करते. या योजनेत 'शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम' आणि 'शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रम' या दोन उपयोजनांचा समावेश आहे.

१२.३४ शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली २००५-०६ मध्ये २.९ कोटी रुपये ७,१६२ लाभधारकांवर खर्च करण्यात आले. २००६-०७ मध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत ०.३१ कोटी रुपये ६२० लाभधारकांवर खर्च करण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ०.३८ कोटी रुपये १,०५८ लाभधारकांवर खर्च करण्यात आले. स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी १४,०८४ लाभार्थ्यांवर २००५-०६ मध्ये ३.३४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००६-०७ मध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत ६४४ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी ०.०८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ८५७ लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी ०.२३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रमांतर्गत २००५-०६ मध्ये ३.५७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व १.७० लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. २००६-०७ मध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत ०.८७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व ०.२३ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. या तुलनेत आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ०.९५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले व ०.६४ लाख मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला.

(४) पंतप्रधान रोजगार योजना

१२.३५ पंतप्रधान रोजगार योजना राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून

देण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत १८ ते ३५ वयोगटातील (अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती, माजी सैनिक, शारीरिक दृष्ट्या अपंग आणि स्त्रिया यांना १० वर्षेपर्यंत शिथिलक्षम) किमान इयत्ता ८ वी उत्तीर्ण किंवा आयटीआय उत्तीर्ण किंवा सरकारमान्य संस्थेतून कमीत कमी ६ महिन्यांचा तांत्रिक शिक्षण कोर्स घेतलेले व ज्यांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४० हजार रुपयांपेक्षा जास्त नाही अशा व्यक्ती योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत. या योजनेखाली व्यापार क्षेत्रासाठी १ लाख रुपयांच्या व इतर (उद्योग व सेवा) क्षेत्रासाठी २ लाख रुपयांच्या प्रकल्पांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. उद्योजकास ५ ते १६.२५ टक्के नगदी स्वतःचे भांडवल उभारणे आवश्यक आहे. उर्वरित रक्कम कर्जाच्या स्वरूपात बँकेकडून मंजूर केली जाते. या योजनेखाली २००५-०६ वर्षात सुमारे ३६,००० लाभाध्यांना २००.५ कोटी रुपयांचे कर्ज बँकेने मंजूर केले व २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत १५,१९१ लाभाध्यांना १०२.७ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले.

(५) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना

१२.३६ केंद्रपुरस्कृत राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना) ही पहिल्या टप्प्यात महाराष्ट्राच्या १२ जिल्ह्यांतील ग्रामीण भागात फेब्रुवारी, २००६ पासून राबविण्यात येत आहे. ते जिल्हे अहमदनगर, नंदुरबार, धुळे, औरंगाबाद, हिंगोली, नोंदड, अमरावती, यवतमाळ, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली असे आहेत. सदर योजनेमध्ये कामाची मागणी करणा-या ग्रामीण भागातील एका घरातील एका व्यक्तीला आर्थिक वर्षात किमान १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यात आली आहे. रोजगार पुरविला गेला नाही तर अशा व्यक्तींना बेरोजगार भत्ता देण्याची तरतूद आहे. या कार्यक्रमांतर्गत जानेवारी, २००७ पर्यंत २७,४४,१२७ कुटुंबांना ओळखपत्र देण्यात आले आहे, पैकी ३,२१,८९८ कुटुंबांनी कामाची मागणी नोंदविली व या सर्व कुटुंबांना रोजगार पुरविण्यात आला. योजनेच्या आरंभापासून जानेवारी, २००७ पर्यंत १६७.३३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत.

निर्माण झालेला एकूण रोजगार

१२.३७ वर नमूद केलेल्या सर्व केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांतर्गत २००५-०६ मध्ये एकूण ६.६ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला. या तुलनेत मागील वर्षी ६.८ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत २.९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ३.७ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणा-या केंद्रपुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती भाग-२ मधील तक्ता क्र.५४ मध्ये देण्यात आली आहे.

औद्योगिक संबंध

१२.३८ कारखान्यातील संप व टाळेबंदीमुळे राज्यात काम थांबलेल्या प्रकरणांची जानेवारी ते ऑक्टोबर, २००६ या वर्षातील संख्या १८ होती व २००५ च्या तत्सम काळात ती १८च होती. काम थांबल्याच्या

प्रकरणांमुळे जानेवारी ते ऑक्टोबर, २००६ मध्ये त्यात सहभागी असलेल्या कामगारांची संख्या (५,६५९) ही २००५ मधील सहभागी असलेल्या कामगारांच्या संख्येपेक्षा ३६ टक्क्यांनी कमी होती. तसेच मागील वर्षापासून चालू असलेले व जानेवारी ते ऑक्टोबर २००६ या काळातील संप व टाळेबंदी यामुळे वाया गेलेल्या मनुष्यदिवसांची ८.६ लाख ही संख्या २००५ मधील तत्सम कालावधीच्या संख्येपेक्षा (११.० लाख) २२ टक्क्यांनी कमी झाली. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवादांचा तपशील भाग-२ मध्ये तक्ता क्र. ५५ मध्ये दिला आहे.

बंद पडलेले उद्योग

१२.३९ राज्यातील बंद पडलेले लघु, मध्यम व मोठे उद्योग आणि बाधित कामगारांची संख्या तक्ता क्रमांक १२.९ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १२.९

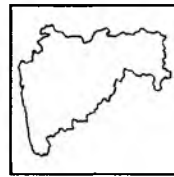
बंद झालेले उद्योग व बाधित कामगार

(संख्या)

वर्ष	लघु उद्योग		मध्यम व मोठे उद्योग	
	बंद	बाधित कामगार	बंद	बाधित कामगार
२००१-०२	५,७२६	३०,७६९	२०३	२७,८०७
२००२-०३	६,२४९	२८,९९६	३३९	४५,५०९
२००३-०४	४,६८६	२९,३७१	२१३	५१,८०४
२००४-०५	२,५६६	१२,८३०	३४३	३३,६२१
२००५-०६	२,२१६	११,७७९	१७	११,७२३
२००६-०७*	२१७	१,६६१	५	५७१

* डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत

दारिद्र्य

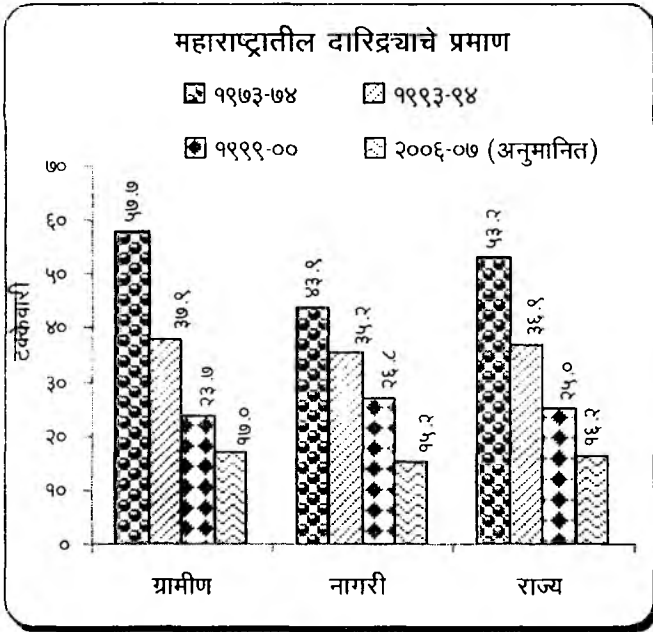

१२.४० दारिद्र्य हे निकृष्ट राहणीमान, मूलभूत गरजांचा अभाव, कुपोषण व निरक्षरता याचे कारण असून त्याचा अंतिम परिणाम मानव विकास निम्नस्तरावर राहण्यात होतो. नियोजन प्रक्रियेच्या आरंभापासून दारिद्र्य निर्मूलन हे विकासाच्या धोरणाचे प्रमुख ध्येय ठरविण्यात आले आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणी (रानपा) संघटनेने उपभोक्ता खर्चाबाबत केलेल्या मोठ्या नमुना पाहणीतील आकडेवारीच्या आधारे राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवरील दारिद्र्याचे प्रमाण योजना आयोगाद्वारे नियमितपणे अंदाजित केले जाते. दारिद्र्याबाबतचे सर्वात अलिकडील अंदाज १९९९-२००० या वर्षाकरिता उपलब्ध असून सदर अंदाज रानपाच्या ५५ व्या फेरीच्या आकडेवारीवर आधारित आहेत. यापुढील राज्यस्तरावरील अधिकृत अंदाज उपलब्ध नाहीत.

१२.४१ दारिद्र्याच्या प्रमाणात सातत्याने होणारी घट ही आर्थिक विकासाचे लाभ गरीबांपर्यंत पोहचत असल्याचे दर्शविते. दारिद्र्याच्या प्रमाणात

१९७३-७४ मधील ५३.२ टक्क्यांवरून १९९३-९४ मधील ३६.९ टक्क्यांपर्यंत आणि पुढे १९९९-२००० मधील २५.० टक्क्यांपर्यंत सातत्याने झालेल्या घटीवरून महाराष्ट्रातील दारिद्र्य निर्मूलन धोरणाबाबतच्या यशाचा मागोवा घेता येतो. महाराष्ट्रातील १९९९-२००० मधील हे प्रमाण अखिल भारतीय पातळीवरील २६.१ टक्के या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. तथापि, महाराष्ट्रातील २.५ कोटी पेक्षा जास्त लोकसंख्या अजून दारिद्र्य रेषेखाली आहे. त्यापैकी १.४ कोटी ही ग्रामीण भागातील आहे. रानपाच्या ६१ व्या फेरीमध्ये समिष्ट आठवणीच्या कालावधीच्या आधारे प्राप्त झालेली आकडेवारी अखिल भारतीय पातळीवरील दारिद्र्याचे प्रमाण सुमारे २२ टक्के असल्याचे दर्शविते.

१२.४२ १९९३-९४ व १९९९-२००० या वर्षांमधील नियोजन आयोगाच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्रासह बहुतांश राज्यांमध्ये दारिद्र्याच्या प्रमाणात झालेली घट नागरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागामध्ये जास्त वेगाने झाली असल्याचे निदर्शनास येते. राज्यातील ग्रामीण भागामध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण १९७३-७४ मधील ५७.७ टक्क्यांवरून कमी होऊन १९९९-२००० मध्ये ते २३.७ टक्के इतके झाले. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेर (२००६-०७) हे प्रमाण १७ टक्क्यांपर्यंत कमी होणे

अपेक्षित आहे. याच कालावधीमध्ये नागरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण ४३.९ टक्क्यांवरून २६.८ टक्क्यांपर्यंत कमी होऊन २००६-०७ पर्यंत १५.२ टक्के इतके कमी होणे अपेक्षित आहे.

१२.४३ दहाव्या पंचवार्षिक योजनेकरिता स्थूल राज्य उत्पन्न, कृषि उत्पादकता व योजनांवरील दरडोई खर्च इत्यादी करिता निर्धारित केलेले लक्ष्य विचारात घेऊन योजना आयोगाने सदर पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस (२००६-०७) दारिद्र्याचे प्रमाण अनुमानित केले आहे. प्रमुख राज्यांकरिता सदर माहिती तक्ता क्रमांक १२.१० मध्ये दिली आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमधील अपेक्षित लक्ष्ये साध्य झाल्यास भारतामधील दारिद्र्याचे प्रमाण १९९९-२००० मधील २६.१ टक्क्यांवरून २००६-०७ अखेरीस १९.३ टक्के इतके कमी होईल अशी अपेक्षा आहे. याच

कालावधीत महाराष्ट्रामधील दारिद्र्याचे प्रमाण २५ टक्क्यांवरून १६.२ टक्के इतके कमी होईल अशी अपेक्षा आहे.

तक्ता क्रमांक १२.१०

प्रमुख राज्यांकरिता दारिद्र्य प्रमाणांचे अनुमान - २००६-०७
(टक्केवारी)

राज्ये	ग्रामीण	नागरी	एकूण
बिहार	४४.८	३२.७	४३.२
ओरिसा	४१.७	३७.५	४१.०
मध्य प्रदेश	२८.७	३१.८	२९.५
उत्तर प्रदेश	२४.२	२६.२	२४.७
पश्चिम बंगाल	२१.९	९.०	१८.३
महाराष्ट्र	१७.०	१५.२	१६.२
राजस्थान	११.१	१५.४	१२.१
आंध्रप्रदेश	४.६	१९.०	८.५
कर्नाटक	७.८	८.०	७.९
तामिळनाडू	३.७	९.६	६.६
भारत	२१.१	१५.०	१९.३

आधार: दहावी पंचवार्षिक योजना (२००२-०७)

शिक्षण

१२.४४ मानवी विकासात शिक्षण हे महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याने सर्वांना प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करून देऊन साक्षरतेची पातळी वाढविणे आणि अर्थव्यवस्थेच्या गरजा भागविण्यासाठी लागणारे तांत्रिक कौशल्य निर्माण करण्यासाठी इच्छुकांना तांत्रिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. उपरोक्त उद्दिष्टांच्या परिपूर्ततेसाठी सुसंगत असे राज्य शासनाचे शैक्षणिक धोरण आखण्यात आले आहे.

१२.४५ शैक्षणिक कार्यक्रम विशेषतः प्राथमिक शिक्षणासंबंधीचे शैक्षणिक कार्यक्रम राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संयुक्त प्रयत्नांद्वारे राबविले जातात. मूलभूत शिक्षणाची अधिकांश जबाबदारी जरी राज्य शासनाची असली तरी शैक्षणिक यंत्रणा स्थानिक परिस्थितीशी अधिक प्रतिसादशील व्हावी व त्यामध्ये सामाजिक सहभाग मिळविणे सुलभ व्हावे या हेतूने ग्रामीण व नागरी ह्या दोन्ही भागांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देखील शालेय शिक्षणामध्ये सहभागी करून घेण्यात येते.

शैक्षणिक प्रगती

१२.४६ प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे माध्यमिक शिक्षणाची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. माध्यमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात खाजगी संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. महाराष्ट्रात शाळा मोठ्या प्रमाणात खाजगी संस्थांकडून चालविल्या जातात व त्यापैकी बहुतांश शाळा शासन अनुदानित आहेत.

अखेरपर्यंत ६२,४७७ झोपडपट्टीवासी कुटुंबियांचे पुनर्वसन करण्यात आले.

शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित

१२.११५ शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्पांतर्गत सुरुवातीपासून (१९९८) ऑक्टोबर, २००६ पर्यंत ६५ इमारतींमधील ५,७१७ सदनिकांचे काम पूर्ण झाले व ४६ इमारतींमधील ४,९४३ सदनिकांचे काम प्रगतिपथावर होते.

लोक आवास योजना

१२.११६ भारत सरकारने राष्ट्रीय झोपडपट्टी सुधार कार्यक्रम ऑक्टोबर, १९९९ पासून सुरू केला आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत उपलब्ध होणा-या निधीतून १० टक्के रक्कम गृहनिर्माण व निवास सुधार यांकरिता खर्च करण्यात येते. अल्प उत्पन्न गटातील कुटुंबांसाठी राज्यातील बृहन्मुंबई व्यतिरिक्त ६१ नगरांमध्ये ५०,००० सदनिका बांधण्यासाठी सदर योजनेत राज्य शासन लोक आवास योजना म्हणून ऑगस्ट, २००० पासून सहभागी झाले होते. ह्या योजनेतील बांधकामे म्हाडाकडे सोपविण्यात आली होती. या योजनेखाली सप्टेंबर, २००६ अखेरपर्यंत ७,२६० सदनिका बांधून पूर्ण झाल्या असून त्यावर १८.६३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. तथापि, राज्य शासनाने लोक आवास योजनेऐवजी वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना राबविण्याचा निर्णय सप्टेंबर, २००२ मध्ये घेतला.

वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना

१२.११७ वाल्मिकी आंबेडकर आवास ही केंद्र पुरस्कृत योजना (केंद्र-राज्य हिस्सा ५०:५०) सप्टेंबर, २००२ पासून महाराष्ट्र राज्यातील ८० शहरांत राबविण्यात येत आहे. ही योजना शहरातील व नागरी संकुलातील झोपडपट्ट्यांमधील आरोग्यास प्रतिकूल परिस्थितीत राहणा-या झोपडपट्टीवासियांचे जीवनमान उंचाविण्यासाठी आणि दारिद्र्य रेषेखालील व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील लोकांसाठी राबविण्यात येते. प्रत्येक लाभधारकास बांधकामापोटी मेगा सिटीमध्ये ६०,००० रुपये, मेट्रोसिटीमध्ये ५०,००० रुपये आणि उर्वरित शहरांमध्ये ४०,००० रुपये एवढा खर्च देण्यात येतो. या योजने अंतर्गत ऑक्टोबर, २००६ पर्यंत एकूण ३४३.२० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले असून ५७,६८५ घरकुलांचे बांधकाम, २३६ घरांची श्रेणीवाढ व २३,०१३ शौचालयांचे बांधकाम पूर्ण झाले. या योजनेमध्ये पुढील बाबी अंतर्भूत आहेत.

- १) लाभधारकांनी नवीन घराचे बांधकाम स्वतः करून घेणे
- २) सध्या अस्तित्वात असलेल्या झोपड्यांची श्रेणीवाढ/दुरुस्ती
- ३) निर्मल भारत अभियान अंतर्गत शौचालयांचे बांधकाम

१२.११८ २००५-०६ वर्षामध्ये या योजनेअंतर्गत राज्यात १०६.९५ कोटी रुपये खर्च करून १९,१२९ घरकुलांचे बांधकाम, १३३ घरांची श्रेणीवाढ व निर्मल भारत अभियान अंतर्गत ९,८१४ शौचालयांचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आले. २००६-०७ वर्षात ऑक्टोबर, २००६ पर्यंत ८,०३२ घरकुलांचे बांधकाम व निर्मल भारत अभियान अंतर्गत ३,७०३ शौचालयांचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आले असून त्यासाठी ४८.४२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

बिडी कामगार घरकुल योजना

१२.११९ आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील बिडी कामगारांचे जीवनमान उंचावण्याकरिता राज्य शासन बिडी कामगार घरकुल योजना जुलै, २००१ पासून राबवीत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्य व केंद्र शासन यांच्याकडून स्वतंत्रपणे प्रत्येकी २०,००० रुपये प्रति घरकुल अर्थसहाय्य दिले जाते. या योजनेअंतर्गत मार्च, २००६ पर्यंत सोलापूर शहरामधील बिडी कामगारांच्या दोन सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना १८.३४ कोटी रुपयांचे अर्थ सहाय्य देण्यात आले आहे. या सहकारी संस्थांनी १०,३०९ घरे बांधण्याचे प्रस्तावित केले असून त्यापैकी ऑक्टोबर, २००६ अखेरपर्यंत ९,७०० घरांचे बांधकाम पूर्ण झाले.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण

१२.१२० बृहन्मुंबईमध्ये पायाभूत सुविधांच्या विकासास चालना देण्यासाठी व नागरिकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने (एमएमआरडीए), मुंबई नागरी परिवहन प्रकल्प (एमयूटीपी) व मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प (एमयूआयपी) हे दोन महत्त्वाकांक्षी व नावीन्यपूर्ण प्रकल्प हाती घेतले आहेत. या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीसाठी रस्त्यांच्या मध्ये येणा-या व रेल्वे मार्गालगतच्या झोपडपट्ट्यांत राहणा-या जवळपास ३.५ लाख लोकसंख्या असलेल्या ५९,००० कुटुंबांना स्थलांतरित करावे लागणार आहे. एमयूटीपीच्या अंमलबजावणीमुळे २३,००० झोपडपट्टीवासी कुटुंबे बाधित होणार आहेत. एमएमआरडीएने प्रत्येकी २२५ चौ.फू. इतके क्षेत्रफळ असलेल्या ५९,००० सदनिका बृहन्मुंबईत विविध ३२ ठिकाणी बांधल्या आहेत. ह्या सदनिका बांधण्यासाठी डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत २,००० कोटी रुपये इतका खर्च करण्यात आला.

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१२.१२१ इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना मोफत घरकुले पुरविणे हे आहे. टिकाऊ दर्जाची घरे बांधण्यासाठी राज्य शासनाने प्रति घरकुल ३०,००० रुपये इतका खर्च निश्चित केला आहे. निधी पुरवठ्याचा एप्रिल, २००४ पासून अंमलात असलेला सध्याचा आकृतिबंध खालीलप्रमाणे आहे.

अ) केंद्र शासन हिस्सा (७५ टक्के)	रुपये १८,७५०
ब) राज्य शासन हिस्सा (२५ टक्के)	रुपये ६,२५०

उप-एकूण	रुपये २५,०००
----------------	---------------------

क) राज्य शासनाचा अतिरिक्त हिस्सा	रुपये ३,५००
ड) लाभार्थ्यांचा हिस्सा	रुपये १,५००

एकूण	रुपये ३०,०००
-------------	---------------------

१२.१२२ इंदिरा आवास योजनेच्या सध्याच्या स्वरूपानुसार नवीन घरे बांधण्यास मर्यादित वाव असल्याने ग्रामीण भागामधील वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांच्या श्रेणीवाढीचा योजनेमध्ये समावेश करणे गरजेचे

वाटले. त्या दृष्टीने शासनाने इंदिरा आवास योजनेमध्ये बदल केले असून योजनेखालील निधीपैकी ८० टक्के निधी नवीन घरे बांधण्यासाठी आणि २० टक्के निधी अस्तित्वात असलेल्या परंतु वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी वापरण्याचा आहे. वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची श्रेणीवाढ करण्यासाठी प्रति घटक १२,५०० रुपये निश्चित करण्यात आले असून हा निधी घरांना जोडलेली सांडपाणी व्यवस्था, शौचालय व निर्धूर चुली यापैकी ज्यामध्ये सुधारणा करावयाची आहे त्यासाठी सुध्दा वापरता येऊ शकतो.

१२.१२३ नवीन घरे बांधण्यासाठी व घरांची श्रेणीवाढ करण्यासाठी २००५-०६ मध्ये (आधीच्या वर्षातील अर्खचित निधीसह) २४६ कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता व त्यापैकी २३७.६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २००५-०६ मध्ये ७८,४७८ घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले होते, त्या तुलनेत ९४,०५४ घरकुले बांधण्यात आली आणि ३३,७०४ नवीन घरकुलांची कामे प्रगतिपथावर होती. २००६-०७ मध्ये ८३,४३० घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले आणि डिसेंबर अखेरपर्यंत ३०,२२४ घरकुले बांधण्यात आली व २५,२५७ घरकुलांचे बांधकाम प्रगतिपथावर होते. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत (आधीच्या वर्षातील अर्खचित निधीसह) २६७ कोटी रुपये एवढा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आणि त्यापैकी ११७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. इंदिरा आवास योजने अंतर्गत सुरुवातीपासून डिसेंबर, २००६ अखेरपर्यंत २,३४१ कोटी रुपये इतक्या खर्चासह ९,८४,१२४ घरांचे बांधकाम पूर्ण झाले. केंद्रपुरस्कृत इंदिरा आवास योजनेअंतर्गत गेल्या चार वर्षातील लक्ष्य, साध्य आणि झालेला खर्च तक्ता क्र. १२.३७ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.३७

इंदिरा आवास योजनेची प्रगती

वर्ष	घरांची संख्या		खर्च (कोटी रुपयात)
	लक्ष्य	साध्य	
२००३-०४	१,००,३६५	१,०१,७९४	२२७
२००४-०५	१,०५,६२२	१,२५,३४७	२२६
२००५-०६	७८,४७८	९४,०५४	२३८
२००६-०७	८३,४३०	३०,२२४*	११७*

*डिसेंबर अखेरपर्यंत

पाणीपुरवठा

१२.१२४ पिण्याचे शुध्द पाणी व सांडपाण्याच्या निःसारणाची व्यवस्था या निरोगी राहणीमानाच्या किमान मुलभूत गरजा आहेत. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत १८२ नगरांच्या पाणीपुरवठ्याच्या विस्ताराच्या योजना हाती घेण्यात आल्या. त्यापैकी मार्च, २००६ पर्यंत ५७ पाणीपुरवठ्याच्या योजना पूर्ण करण्यात आल्या आणि २००६-०७ या वर्षात ४२ नगरांकरिता पाणीपुरवठ्याच्या योजना हाती घेण्यात आल्या. २००६-०७ या वर्षात नागरी पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी ४२.८५ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००६-०७

१२.१२५ पिण्याच्या पाणीपुरवठा कार्यक्रमास केंद्र व राज्य शासनाने अत्युच्च प्राधान्य दिले आहे. या कार्यक्रमाचा समावेश '२० कलमी कार्यक्रम' तसेच 'राष्ट्रीय किमान गरजा' या कार्यक्रमात करण्यात आला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजना ह्या उपलब्ध पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व खेड्याची लोकसंख्या या बाबी विचारात घेऊन नळ पाणीपुरवठा, विधण विहिरी अथवा विहिरी यांद्वारे राबविण्यात येतात. राज्यात केंद्र शासनाच्या सहाय्याने आवर्धित ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम, क्षेत्र सुधारणा, स्वजलधारा व जलस्वराज योजना यांद्वारे जागतिक बँक व के.एफ.डब्ल्यू. (जर्मनी) यांच्या सहाय्याने पाणीपुरवठा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत.

१२.१२६ दिनांक १ एप्रिल, २००६ रोजी घेण्यात आलेल्या सर्वेक्षणानुसार राज्यात पिण्याच्या पाण्याची तीव्र समस्या असलेली २४० गावे/वाड्या, तर अंशतः समस्या असलेली २०,५९८ गावे/वाड्या होत्या. २००६-०७ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रमासाठी ७७८.६५ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली. २००६-०७ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत २,००३ गावे/वाड्यांतील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या आणि त्याकरिता ३४१.६० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

१२.१२७ राज्यामध्ये अपु-या पावसामुळे व पाण्याच्या नियमित स्रोतांत कमतरता निर्माण झाल्यामुळे दरवर्षी ब-याच गावांत पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण होते. अज्ञ गावांत/नगरात राज्य शासनाला तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. दरवर्षी हे टंचाई निवारण कार्यक्रम ऑक्टोबर ते जून ह्या कालावधीत राबविले जातात. ऑक्टोबर, २००५ ते जून, २००६ या कालावधीत सदर कार्यक्रम राबविण्यात आलेल्या गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या तक्ता क्र. १२.३८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. १२.३८

ऑक्टोबर, २००५ ते जून, २००६ या कालावधीत तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना राबविण्यात आलेल्या गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या

योजनेचे नाव	गावे	वाड्या
नवीन विधण विहिरी बांधणे	१,१२३	३१७
नळ पाणीपुरवठा योजनांबाबत विशेष दुरुस्त्या	७५८	१४९
विधण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	२,०७८	३५०
तात्पुरत्या पूरक नळपाणी पुरवठा योजना	२७३	८
टँकर/बैलगाडीने पाणीपुरवठा	१,९९१	३,१८७
खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण	१,३६८	१०९
अस्तित्वात असलेल्या खाजगी	२०३	२५
विहिरी खोल करणे/गाळ काढणे		
बुडक्या विहिरी बांधणे	२९	०

१२.१२८ पाणी पुरवठ्याच्या विविध योजनांवर २००५-०६ मध्ये झालेला खर्च रुपये ३८३ कोटी इतका होता.

पर्यावरण संवर्धन

१२.१२९ राज्यातील महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ हे जागतिक पर्यावरण संनियंत्रण यंत्रणा (जेम्स) व भारतीय राष्ट्रीय जलस्रोत संनियंत्रण (मिनार्स) प्रकल्पांखाली राज्यातील प्रमुख नद्यांच्या पाण्याच्या पर्यावरणीय दर्जाचे संनियंत्रण ४८ ठिकाणी दरमहा नियमितपणे करते. २००५-०६ मध्ये ह्या ४८ ठिकाणांपैकी १४ ठिकाणी पाण्याचा दर्जा अत्यंत खराब झाल्याचे आढळले.

१२.१३० बृहन्मुंबईतील हवेची प्रदूषणाच्या दृष्टीने गुणवत्ता बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून ६ ठिकाणी तपासण्यात येते. राज्यात २८ ठिकाणी राष्ट्रीय हवा संनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व निरनिराळ्या शैक्षणिक संस्थाद्वारे हवेतील गुणवत्तेचे संनियंत्रण करण्यात येत आहे. यापैकी ४ ठिकाणी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून हवेची गुणवत्ता तपासली जाते व उर्वरित २४ ठिकाणी हवेची गुणवत्ता शैक्षणिक संस्थांकडून तपासली जाते.

१२.१३१ सदर मंडळ राज्यातील सर्व प्रमुख आस्थापनांकडून जल व वायू प्रदूषणाबाबत विविध बाबींवर माहिती गोळा करते आणि त्याबाबत नियमितपणे संनियंत्रण करते. मंडळाने 'जल व वायू प्रदूषण अधिनियम' या खाली २००५-०६ मध्ये ११,००३ विविध उद्योगांना स्थापना किंवा विस्ताराबाबत परवानगी दिली. अधिनियमातील तरतुदीनुसार मंडळ विशिष्ट उद्योगांकडून व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून वापरलेल्या पाण्याकरिता पाणीपट्टी वसूल करते. २००५-०६ मध्ये मंडळाने उपकरापोटी ४० कोटी रुपये गोळा केले.

१२.१३२ जैविक-वैद्यकीय नियम, १९९८ ची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची नियुक्ती केली आहे. मंडळाने जैविक-वैद्यकीय कचरा निर्माण करणारी इस्पितळे/वैद्यकीय संस्थांची सूची तयार करण्याच्या कामास आधीच सुरुवात केली आहे. मंडळाने ऑक्टोबर, २००६ अखेरपर्यंत ८,६३९ वैद्यकीय संस्थांना ना हरकत प्रमाणपत्रे दिली आहेत.

१२.१३३ राज्य शासनाने महाराष्ट्र प्लॅस्टिक पिशवी (कॅरी बॅग) (उत्पादन व वापर) नियम, २००६ अन्वये ५० मायक्रॉनपेक्षा कमी जाडीच्या व २० x ३० सें.मी. पेक्षा लहान आकारांच्या प्लॅस्टिक कॅरी बॅगच्या उत्पादन व वापरावर संपूर्ण राज्यात बंदी घातली आहे. महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात डिसेंबर, २००६ पर्यंत एकूण २०,६४८ गुन्हे दाखल करण्यात आले व दंडापोटी ५३.४१ लाख रुपये वसूल करण्यात आले आणि सुमारे ४०,००० कि.ग्रॅ. एवढ्या वजनाच्या कॅरी बॅग्ज जप्त करण्यात आल्या.

राष्ट्रीय नदी कृती योजना

१२.१३४ केंद्र शासनाने राष्ट्रीय नदी कृती योजने अंतर्गत देशातील मुख्य नद्यांच्या प्रदूषित भागाची स्वच्छता करण्याचे निश्चित केले आहे. राष्ट्रीय नदी कृती योजना राज्यात १९९५ मध्ये कार्यान्वित करण्यात आली. ही योजना एप्रिल, १९९७ पर्यंत १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत होती. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत भारत सरकारने त्यात बदल केला असून त्यानुसार खर्चाचा ७० टक्के हिस्सा केंद्र शासनाचा व

३० टक्के हिस्सा संबंधित महानगरपालिका/नगरपरिषदेचा राहिल. या योजनेचा मुख्य उद्देश नागरी घरगुती सांडपाण्यामुळे होणा-या नदीच्या पाण्याच्या प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. या योजनेत सुरुवातीस गोदावरी नदीकाठावरील नाशिक व नांदेड आणि कृष्णा नदीकाठावरील सांगली व कराड या शहरांचा समावेश करण्यात आला आणि दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत त्यात त्र्यंबकेश्वर शहराचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. या योजनेअंतर्गत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उभारणे, सांडपाणी अडविणे व वळविणे, नदी घाटाचा विकास करणे, कमी खर्चाची स्वच्छतागृहे बांधणे, शवदाहिन्यांचा विकास व वनीकरण यासारख्या उपयोजना हाती घेण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत सुरुवातीपासून नोव्हेंबर, २००६ अखेरपर्यंत करण्यात आलेलो संचयी खर्च तक्ता क्र. १२.३९ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १२.३९

राष्ट्रीय नदी कृती योजनेअंतर्गत झालेला खर्च

(लाख रुपये)

शहराचे नाव	संचयी खर्च
त्र्यंबकेश्वर	१,०३१
नाशिक	५,६६०
नांदेड	१,१८५
कराड	३१९
सांगली	१,४६०

राष्ट्रीय सरोवर संधारण योजना

१२.१३५ देशातील पर्यावरणाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या सरोवरांचे संरक्षण करण्यासाठी केंद्र शासनाने राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना हाती घेतली आहे. योजनेअंतर्गत सुरुवातीस नागरी भागात असणा-या सरोवरांचा समावेश करण्याचे प्रस्तावित होते. केंद्र शासनाने या योजनेअंतर्गत देशातील ३५ महत्त्वाच्या तलावांचा समावेश केला असून यापैकी १२ तलाव महाराष्ट्रातील आहेत.

१२.१३६ या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २००२ पासून ठाणे जिल्ह्यातील ९ तलावांचा समावेश करण्यात आला आहे. तलावाचे पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी ह्या योजनेखालील कामांना पुरक म्हणून बायोरेमिडिएशन ह्या प्रक्रियेची जोड देण्यात आली आहे. बायोरेमिडिएशन प्रक्रियेद्वारे तलावाचे पाणी शुध्द करण्यासाठी केंद्र शासनाने २.५३ कोटी रुपये एवढे अर्थसहाय्य मंजूर केले असून त्यापैकी १.५० कोटी रुपये इतकी रक्कम ठाणे महानगरपालिकेस वितरीत केली आहे. जानेवारी, २००७ अखेरपर्यंत ७८ टक्के काम पूर्ण झाले आहे.

१२.१३७ केंद्र शासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाने मार्च, २००५ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील वडगाव येथील महालक्ष्मी सरोवराच्या संवर्धनास मान्यता दिली आहे. या प्रकल्पाच्या

१.८५ कोटी रुपये खर्चास मान्यता देण्यात आलेली असून जानेवारी, २००७ पर्यंत १.५० कोटी रुपये निधी वितरीत केला होता. या योजनेची कामे प्रगती पथावर आहेत. तसेच कोल्हापूर शहरातील रंकाळा तलावाच्या विकास कामासाठी मान्यता देण्यात आलेली आहे. या योजनेचा एकूण खर्च ८.६५ कोटी रुपये असून त्यापैकी १.५० कोटी रुपये इतकी रक्कम कोल्हापूर महानगरपालिकेला वितरीत करण्यात आली आहे. या योजनेच्या कामास सुरवात करण्यात आली आहे.

नॅशनल ग्रीन कॉर्पस्

१२.१३८ नॅशनल ग्रीन कॉर्पस् हा शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणविषयक जाणिवेचा प्रसार करण्याचे उद्दिष्ट असलेला एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम असून त्यामध्ये शालेय विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाशी संबंधित विविध उपक्रमांमध्ये सहभागी करून घेण्यात येते. या योजनेमध्ये राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात १५० इको क्लब्स स्थापन करण्यात आले आहेत. सध्या राज्यातील सुमारे २,७०,००० विद्यार्थी सुमारे ५,४०० इको क्लबमध्ये सहभागी झाले आहेत. या योजनेच्या राज्यातील अंमलबजावणीसाठी नोडल अधिकारी म्हणून संचालक, सामाजिक वनीकरण, पुणे यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

१३.१ या प्रकरणात सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांच्या पाहणीचे, साक्षरता व शाळाबाह्य मुलांवरील एतदर्थ पाहणीचे आणि पाचवी आर्थिक गणना २००५ चे निष्कर्ष अनुक्रमे भाग-अ, ब व क मध्ये देण्यात आले आहेत.

भाग अ

सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांची पाहणी

१३.२ वस्तुनिर्माण व सेवा ही क्षेत्रे अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. सेवा क्षेत्रातील उपक्रम देशांतर्गत स्थूल उत्पात्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात भर घालतात. या क्षेत्रातील उपक्रमांची घडण व आकारमान विचारात घेता त्यामध्ये वैविध्य दिसून येते. यामध्ये संख्येने कमी तथापि उत्पादनात मोठा वाटा असलेल्या अशा फार मोठ्या कॉर्पोरेट उद्योगांपासून ते संख्येने मोठ्या व आकाराने अत्यंत लहान तथापि रोजगारात मोठा वाटा असलेल्या उपक्रमांचा समावेश आहे. परंतु ह्या क्षेत्राच्या खाजगी बिगर-बँकिंग वित्तीय क्षेत्रे, स्वसहाय्य बचत गट, सहकारी पतपुरवठा संस्था, लघु वित्त पुरवठा संस्था इत्यादीसह सर्व भागांमध्ये आकडेवारीची मोठ्या प्रमाणात कमतरता आहे. आकडेवारीची ही कमतरता भरून काढण्याकरिता व धोरण आखणा-यांसाठी तसेच नियोजनकारांसाठी आकडेवारी उपलब्ध करण्याच्या हेतूने भारत सरकारने राष्ट्रीय नमुना पाहणी (रानपा) ६३ व्या फेरीची (जुलै, २००६ ते जून, २००७) आखणी केली. सदर पाहणी व्यापारी उपक्रम वगळता सेवा क्षेत्रातील उर्वरित उपक्रमांच्या पाहणीसाठी विनिर्दिष्टीत केली आहे. याआधी रानपाच्या ५७ व्या फेरीत (जुलै, २००१ ते जून, २००२) व्यापार व वित्त वगळता सेवा क्षेत्रातील उर्वरित उपक्रमांची माहिती गोळा करण्यात आली होती.

१३.३ राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटना, भारत सरकार नियमितपणे सामाजिक व आर्थिक बाबींविषयी राष्ट्रव्यापी पाहण्या घेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यांमध्ये अनुरूप नमुना तत्वावर सहभागी होत असते. आतापर्यंत अशा ६२ पाहण्या घेण्यात आल्या असून यापूर्वी उल्लेख केलेल्या ६३ व्या पाहणीचे क्षेत्रकाम प्रगतिपथावर आहे. या पाहणीच्या पहिल्या दोन उपफे-यांमध्ये (जुलै ते डिसेंबर, २००६) सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांच्या राज्य नमुन्यात गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीच्या शीघ्रतक्तीकरणावर आधारित काही महत्त्वाचे निष्कर्ष येथे दिले आहेत. हे निष्कर्ष अस्थायी स्वरूपाचे असून संपूर्ण आकडेवारीवरील तपशीलवार तक्तीकरण उपलब्ध झाल्यानंतर त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे. सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की व्यावसायिक हे त्यांच्या उपक्रमांची

माहिती देण्यास नाखूष असतात त्यामुळे त्यांचा पाहणीच्या काढण्यात आलेल्या निष्कर्षांवर परिणाम होऊ शकतो.

१३.४ येथे दिलेले निष्कर्ष ग्रामीण भागातील १४४ गावांमधील आणि नागरी भागातील ७०२ नागरी गटांमधील, सेवा क्षेत्रातील एकूण १०,७०७ उपक्रमांकडून गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीवर आधारित आहेत. रानपा संघटनेच्या कर्मचा-यांकडून, देशातील वित्तीय व बिगर-वित्तीय उपक्रमांसहित, सेवा क्षेत्रातील मोठ्या आकाराच्या सुमारे १,००० उपक्रमांची पाहणी करण्यात येत आहे व त्या उपक्रमांचा येथे दिलेल्या निष्कर्षांमध्ये समावेश करण्यात आलेला नाही.

१३.५ या पाहणीमध्ये ग्रामीण भागातील १,६९६ उपक्रमांकडून व नागरी भागातील ९,०११ उपक्रमांकडून माहिती गोळा करण्यात आली. आस्थापना, म्हणजे वेतनावरील किमान एक कामगार असलेल्या उपक्रमांचे प्रमाण ग्रामीण भागात १२ टक्के, तर नागरी भागात २६ टक्के होते. ग्रामीण भागातील उर्वरित ८८ टक्के व नागरी भागातील ७४ टक्के उपक्रम हे स्वकार्यरत, म्हणजे वेतनावरील एकही कामगार नसलेले उपक्रम होते. कामगारांची प्रति उपक्रम सरासरी संख्या २.५ होती ती ग्रामीण भागाकरिता २.६, तर नागरी भागाकरिता २.५ होती. ग्रामीण भागातील स्वकार्यरत उपक्रमांकरिता प्रति उपक्रम कामगार संख्या २.३ होती आणि आस्थापनांकरिता ती ४.४ होती, तर नागरी भागात ही आकडेवारी अनुक्रमे १.५ आणि ५.४ अशी होती.

तक्ता क्रमांक १३.१

मालकीच्या प्रकारानुसार उपक्रमांची टक्केवारी

मालकीचा प्रकार	ग्रामीण		नागरी			
	स्वकार्यरत उपक्रम	आस्थापना सर्व	स्वकार्यरत उपक्रम	आस्थापना सर्व		
पुरुष मालकी	७१.१	६५.३	७०.५	८३.०	७३.९	८०.७
स्त्री मालकी	५.९	४.५	५.७	१५.९	९.९	१४.३
एकूण स्वमालकी ७७.०	६९.८	७६.२	७६.२	९८.९	८३.८	९५.०
भागीदारी	०.५	६.८	१.३	०.६	६.३	२.१
सहकारी संस्था	२१.८	२०.९	२१.७	०.३	४.५	१.४
मर्यादित कंपनी	०.०	०.२	०.०	०.०	१.३	०.३
इतर	०.७	२.३	०.८	०.२	४.१	१.२
एकूण	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

तक्ता क्रमांक १३.२
सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांची निवडक वैशिष्ट्ये

व्यवसाय	टक्केवारी				प्रति उपक्रम		स्थूल मूल्यवृद्धी (रु.)			
	उपक्रम		कामगार		कामगारांची संख्या		प्रति उपक्रम		प्रति कामगार	
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
हॉटेल व उपाहारगृहे	९.२५	११.९४	९.१५	२०.१५	२.५७	४.२४	१५,६००	९०,३२९	६,०७१	२१,२९९
वाहतूक	२८.०६	३०.०२	१४.०९	१४.७३	१.३०	१.२३	९,०६१	३४,८७३	६,९५०	२८,२८४
टपाल व दूरसंचार	८.९५	९.५१	४.०२	१०.७७	१.१६	२.८५	१,३४९	५,५३४	१,१५८	१,९४५
वित्तीय	२२.०७	३.४८	५३.१४	५.२८	६.२५	३.८१	९,४७७	२०,९१,२३६	१,५१६	५,४८,७३३
स्थावर मालमत्ता	०.२२	२.०५	०.१२	२.०३	१.३९	२.४९	६,५४४	३८,०६१	४,७२३	१,५२९
भाडेतत्वावरील यंत्रसामग्री व उपकरणे	४.९२	१.८३	२.७९	१.६९	१.४७	२.३२	२,९९९	१६,२६८	२,०३९	७,०२१
संगणक व संबंधित कार्ये	०.११	०.७२	०.०४	१.७०	१.००	५.९२	४,६८४	५,१४,२९०	४,६८४	८६,८९०
इतर व्यवसाय उपक्रम	१.०९	७.७०	०.५९	९.७९	१.४०	३.१९	२०,०३१	२,६६,१६६	१४,३११	८३,३१३
शिक्षण	३.४८	९.५५	३.०१	१०.३०	२.२५	२.७१	१३,६२५	७४,०९५	६,०६६	२७,३५२
आरोग्य व सामाजिक कार्ये	५.१८	७.१३	३.०५	८.५९	१.५३	३.०३	२३,६८१	१,५६,७०३	१५,४६५	५१,७७५
इतर	१६.६७	१६.०७	१०.००	१४.९७	१.५६	२.३४	३,३०८	२१,८२८	२,१२४	९,३१६
एकूण	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००	२.६०	२.५१	८,८३४	१,४१,६९५	३,४०२	५६,३८७

१३.६ मालकीच्या प्रकारानुसार उपक्रमांच्या टक्केवारीवरून असे दिसून येते की, ग्रामीण भागातील ७५ टक्क्यांपेक्षा अधिक आणि नागरी भागातील ९५ टक्के उपक्रम स्वमालकी स्वरूपाचे होते. स्त्रियांची मालकी असलेल्या उपक्रमांचे प्रमाण ग्रामीण भागात सुमारे ६ टक्के व नागरी भागात सुमारे १४ टक्के होते. सहकारी संस्थांची मालकी असलेल्या उपक्रमांचे प्रमाण ग्रामीण भागात सुमारे २२ टक्के आहे.

१३.७ उपक्रमांची टक्केवारी असे दर्शविते की, ग्रामीण भागातील २८ टक्के व नागरी भागातील ३० टक्के उपक्रम हे वाहतूक व्यवसायात गुंतलेले असून त्याखालोखाल ग्रामीण भागात वित्तीय उपक्रम आणि नागरी भागात हॉटेल व उपाहारगृहे हे व्यवसाय होते. कामगारांच्या संख्येच्या बाबतीतसुद्धा असाच कल दिसून येतो. सेवा क्षेत्रातील पाहणीमध्ये समाविष्ट उपक्रमांमध्ये प्रति कामगार वार्षिक स्थूल मूल्यवृद्धी ग्रामीण भागासाठी ३,४०२ रूपये आणि नागरी भागासाठी ५६,३८७ रूपये इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांमध्ये प्रति उपक्रम वार्षिक स्थूल मूल्यवृद्धी ग्रामीण भागासाठी ८,८३४ रूपये आणि नागरी भागासाठी १,४१,६९५ रूपये इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक १३.३

कामगारांची स्त्री-पुरुष विभागणीनुसार टक्केवारी

उपक्रमाचा प्रकार	ग्रामीण			नागरी		
	स्त्री	पुरुष	व्यक्ती	स्त्री	पुरुष	व्यक्ती
स्वकार्यरत						
उपक्रम	४५.८	५४.२	१००.०	८४.४	१५.६	१००.०
आस्थापना	८०.७	१९.३	१००.०	७८.५	२१.५	१००.०
एकूण	५३.१	४६.९	१००.०	८१.१	१८.९	१००.०

१३.८ सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांमधील स्त्री-पुरुष कामगारांची टक्केवारी असे दर्शविते की, ग्रामीण भागात जवळपास निम्मे कामगार या स्त्रिया होत्या, तर नागरी भागात दर पाच कामगारांपैकी एक कामगार स्त्री होती.

१३.९ सेवा क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील सुमारे ३२ टक्के, तर नागरी भागातील सुमारे ३८ टक्के उपक्रमांनी 'समस्या नाही' असे प्रतिवेदित केले. तुलनेने मोठ्या आकाराच्या उद्योगांकडून होणारी स्पर्धा ही प्रमुख समस्या या उपक्रमांना भेडसावत होती. त्याखालोखाल

तक्ता क्रमांक १३.४

उपक्रमांना भेडसावणा-या प्रमुख समस्यांनुसार त्यांचे प्रमाण

समस्येचा प्रकार	ग्रामीण			नागरी		
	स्वकार्यरत आस्थापना सर्व			स्वकार्यरत आस्थापना सर्व		
	उपक्रम	उपक्रम	उपक्रम	उपक्रम	उपक्रम	उपक्रम
विजेची अनुपलब्धता	०.५	०.०	०.३	०.५	०.४	०.३
खंडित विद्युत् पुरवठा	२.४	४.२	२.६	५.९	१४.२	७.९
भांडवलाची कमतरता	४०.१	३१.२	३८.८	३२.९	२९.३	३२.१
उत्पादनाचे पणन	१०.५	८.८	१०.२	७.०	५.९	६.७
स्थानिक समस्या	१६.०	१०.८	१५.२	११.९	९.२	११.२
मोठ्या उद्योगांकडून स्पर्धा	४३.५	४६.३	४३.९	६२.८	५९.३	६२.१
कामगार समस्या	०.२	२.७	०.४	०.५	२.७	१.०
इंधनाची अनुपलब्धता/ बेसुमार किंमत	६.९	६.१	६.९	७.६	४.४	६.९
सेवेची किंमत वसूल						
न होणे	२०.८	२०.८	२०.८	५.७	७.८	६.१
इतर	८.३	१९.२	१०.०	७.४	११.४	८.३
समस्या नाही	३३.६	१८.२	३१.७	३५.५	४३.७	३७.७

भांडवलाची कमतरता ही समस्या होती. ग्रामीण भागात सुमारे ३ टक्के उपक्रमांनी व नागरी भागात सुमारे ८ टक्के उपक्रमांनी विजेची अनुपलब्धता व खंडित विद्युत्पुरवठा ही समस्या भेडसावत असल्याचे प्रतिवेदित केले आहे. विजेसंबंधीच्या समस्यांचे प्रमाण खूप कमी असण्याचे कारण कदाचित प्रत्येक उपक्रमाला भेडसावणा-या समस्यांच्या अग्रक्रमानुसार प्रमुख दोन समस्या या पाहणीमध्ये नोंदविण्यात आल्या असल्याने असावे.

भाग ब

साक्षरता व शाळाबाह्य मुले यांवरील एतदर्थ पाहणी

१३.१० सर्व शिक्षा अभियान आणि सहस्रक विकास उद्दिष्ट यांनी कोणतेही मूल प्राथमिक शिक्षण घेण्यापासून वंचित राहणार नाही याबाबत खात्री करण्याकडे जगाचे लक्ष वेधले आहे. भारतीय संविधानाच्या ८६ व्या घटनादुरुस्तीअन्वये ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण हा मूलभूत हक्क समजण्यात आला आहे. शाळाबाह्य मुलांच्या प्रमाणाचा सुव्यक्त अंदाज तयार करण्यासाठी एक एतदर्थ पाहणी (जुलै, २००६ ते जून, २००७) घेण्यात येत आहे. याठिकाणी दिलेले निष्कर्ष जुलै ते डिसेंबर, २००६ ह्या कालावधीत गोळा केलेल्या आकडेवारीवर आधारित आहेत. शिवाय लोकसंख्येच्या साक्षरतेची स्थिती हा महत्त्वाच्या प्रमुख निर्देशकांपैकी एक असल्याने त्याबाबत साध्या चौकशीद्वारे अंदाज घेण्यात आला आहे. बेघर व फिरस्ते यांचा नमुन्यात समावेश नसल्याने येथे दिलेल्या निष्कर्षांवर कदाचित काही परिणाम झाला असू शकेल.

१३.११ सदर माहिती संपूर्ण राज्यभरातील १४४ गावे आणि ७०२ नागरी गटांतून गोळा करण्यात आली आहे. त्यानुसार १,४४,०१६ व्यक्तींचा समावेश असलेल्या ३०,९०८ ग्रामीण कुटुंबांना आणि ३,६१,६०४ व्यक्तींचा समावेश असलेल्या ८३,६३८ नागरी कुटुंबांना भेटी देऊन साक्षरता व शाळाबाह्य मुले याविषयी माहिती गोळा करण्यात आली.

तक्ता क्रमांक १३.५

महाराष्ट्रातील साक्षरता दर

(टक्के)

क्षेत्र	व्यक्ती	पुरुष	स्त्रिया
जनगणना - २००१			
एकूण	७६.९	८६.०	६७.०
ग्रामीण	७०.४	८१.९	५८.४
नागरी	८५.५	९१.०	७९.१
पाहणी - २००६			
एकूण	८१.९	८७.४	७६.०
ग्रामीण	७६.०	८२.७	६८.९
नागरी	९०.८	९४.२	८७.०

(१) साक्षरता

१३.१२ सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येच्या साक्षरतेचा दर २००६ च्या पाहणीतील आकडेवारीवरून ८१.९ टक्के असा अंदाजित करण्यात आला आहे. हा दर जनगणना २००१ मधील साक्षरतेच्या ७६.९ टक्के दरापेक्षा पाच टक्के अंक इतकी वाढ दर्शवितो. ग्रामीण भागासाठी साक्षरतेचा दर ७६.० टक्के, तर नागरी भागासाठी ९०.८ टक्के इतका अंदाजित करण्यात आला आहे. साक्षरतेच्या वाढीचे प्रमाण नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात एक टक्का अंकापेक्षा अधिक अंक असल्याचे दिसून येते. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या दरात झालेली लक्षणीय वाढ उल्लेखनीय असून ती जनगणना २००१ च्या दरापेक्षा ९ टक्के अंकांनी जास्त आहे.

तक्ता क्रमांक १३.६

महाराष्ट्रातील धर्मनिहाय साक्षरता दर

(टक्के)

धर्म	ग्रामीण	नागरी
हिंदू	७६.४	९१.७
मुस्लिम	७७.३	८६.४
ख्रिश्चन	८६.८	९५.८
शीख	७४.६	९६.८
जैन	९३.७	९८.२
बौद्ध	७०.६	८९.८
पारशी	-	९६.१
इतर	८१.१	९३.७

१३.१३ लोकसंख्येच्या धर्मनिहाय साक्षरतेच्या स्थितीवरून ग्रामीण भागातील बौद्धांमधील साक्षरता दर सर्वात कमी असल्याचे (सुमारे ७१ टक्के) दिसून येते. नागरी भागातील जैनांमधील साक्षरता दर सर्वात जास्त असल्याचे (सुमारे ९८ टक्के) आढळले.

तक्ता क्रमांक १३.७

महाराष्ट्रातील सामाजिक गटनिहाय साक्षरता दर

(टक्के)

सामाजिक गट	ग्रामीण	नागरी
अनुसूचित जमाती	५७.५	८१.६
अनुसूचित जाती	७०.६	८६.०
विमुक्त जाती	७०.१	७८.५
भटक्या जमाती-१*	६४.४	८५.३
भटक्या जमाती-२@	७६.२	९०.४
भटक्या जमाती-३#	६८.८	७५.४
विशेष मागास प्रवर्ग	८०.२	९०.७
इतर मागास प्रवर्ग	८४.६	९२.१
इतर	८०.७	९२.१

*सरकारी अधिसूचनेत नमूद केल्याप्रमाणे, @धनगर आणि तत्सम, #वंजारी आणि तत्सम.

तक्ता क्रमांक १३.९

६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या शाळेतील उपस्थितीची टक्केवारी

शाळेतील उपस्थिती	ग्रामीण			नागरी			राज्य		
	मुलगे	मुली	मुले	मुलगे	मुली	मुले	मुलगे	मुली	मुले
जनगणना २००१									
शाळेत जाणारी	८६.६	८२.९	८४.८	८८.५	८७.६	८८.९	८७.३	८४.७	८६.१
शाळेत न जाणारी	१३.४	१७.१	१५.२	११.५	१२.४	११.९	१२.७	१५.३	१३.९
पाहणी २००६									
सध्या शाळेत जाणारी	९५.२	९४.८	९५.०	९६.७	९६.५	९६.६	९५.७	९५.४	९५.६
सध्या शाळेत न जाणारी	४.८	५.२	५.०	३.३	३.५	३.४	४.३	४.६	४.४
(१) कधीच न गेलेली	२.१	२.३	२.२	२.३	२.३	२.३	२.२	२.३	२.२
(२) यापूर्वी गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी	२.७	२.९	२.८	१.०	१.२	१.१	२.१	२.३	२.२

१३.१४ ग्रामीण भागातील अनुसूचित जमातींचा साक्षरता दर सर्वांत कमी (सुमारे ५७ टक्के), तर नागरी भागातील इतर मागास प्रवर्ग व इतर यांचा दर सर्वांत जास्त (प्रत्येकी सुमारे ९२ टक्के) असल्याचे लोकसंख्येच्या सामाजिक गटनिहाय साक्षरता स्थितीवरून दिसून येते.

तक्ता क्रमांक १३.८

कुटुंबांची साक्षरता स्थिती

(टक्के)

कुटुंबे	ग्रामीण	नागरी
सर्व सदस्य साक्षर	४८.३	७८.४
किमान एक सदस्य निरक्षर	५१.७	२१.६
किमान एक स्त्री सदस्य निरक्षर	४७.९	१९.०
सर्व सदस्य निरक्षर	१२.२	१६.०

१३.१५ राज्याच्या ग्रामीण भागात किमान एक निरक्षर सदस्य असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी अजूनही ५२ टक्के आहे, तर नागरी भागात हेच प्रमाण २२ टक्के आहे, असे कुटुंबातील सदस्यांच्या साक्षरतेच्या स्थितीवरून दिसून येते. कुटुंबांच्या साक्षरतेची स्थिती स्त्री सदस्यांच्या निरक्षरतेवरून ठरविली, तर सभस्येचे गांभीर्य अधिकच जाणवते. राज्याच्या ग्रामीण भागात किमान एक स्त्री सदस्य निरक्षर असणा-या कुटुंबांचे प्रमाण ४८ टक्के आहे, तर नागरी भागात अशी १९ टक्के कुटुंबे असल्याचे दिसून येते.

(२) शाळाबाह्य मुले

१३.१६ प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी भारत सरकार 'सर्व शिक्षा अभियान' नावाचा प्रतिष्ठेचा कार्यक्रम राबवीत आहे आणि २०१० अखेर ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांची १०० टक्के

तक्ता क्रमांक १३.१०

धर्मनिहाय ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या शाळेतील उपस्थितीची टक्केवारी

धर्म	ग्रामीण			नागरी		
	सध्या शाळेत	सध्या शाळेत न जाणारी		सध्या शाळेत	सध्या शाळेत न जाणारी	
	जाणारी	कधीच न गेलेली	यापूर्वी गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी	जाणारी	कधीच न गेलेली	यापूर्वी गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी
हिंदू	९५.१	२.३	२.६	९७.७	१.६	०.७
मुस्लिम	८५.५	४.४	१०.१	९३.५	४.४	२.१
ख्रिश्चन	९७.५	०.९	१.६	९८.७	०.६	०.७
शीख	* -	-	-	९९.९	०.०	०.१
जैन	९२.९	६.२	०.९	९७.४	२.१	०.५
बौद्ध	९८.४	०.९	०.७	९८.०	१.२	०.८
पारशी	* -	-	-	७३.५	१४.२	१२.३
इतर	* -	-	-	९८.८	०.७	०.५

*-अपुरा नमुना आकार

तक्ता क्रमांक १३.११

सामाजिक गटनिहाय ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या शाळेतील उपस्थितीची टक्केवारी

सामाजिक गट	ग्रामीण			नागरी		
	सध्या शाळेत	सध्या शाळेत न जाणारी		सध्या शाळेत	सध्या शाळेत न जाणारी	
	जाणारी	कधीच न गेलेली	यापूर्वी गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी	जाणारी	कधीच न गेलेली	यापूर्वी गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी
अनुसूचित जमाती	९१.०	३.९	५.१	९४.९	३.६	१.५
अनुसूचित जाती	९६.१	२.२	१.७	९७.१	१.६	१.३
विमुक्त जाती	९४.०	४.१	१.९	९५.३	२.२	२.५
भटक्या जमाती-१	८५.१	९.२	५.७	९८.०	१.५	०.५
भटक्या जमाती-२	९४.७	२.६	२.७	९५.६	३.४	१.०
भटक्या जमाती-३	९२.०	२.५	५.५	९६.१	०.३	३.६
विशेष मागास प्रवर्ग	९५.२	३.०	१.८	९८.३	०.५	१.२
इतर मागास प्रवर्ग	९७.७	१.०	१.३	९७.५	१.७	०.८
इतर	९५.६	१.५	२.९	९६.३	२.६	१.१

उपस्थिती साध्य करण्याचे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. पाहणीच्या निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की, ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील ९५.६ टक्के मुले शाळेत जातात. शाळेत न जाणा-या उर्वरित ४.४ टक्के मुलांपैकी निम्मो मुले कधीच शाळेत गेलेली नाहीत, तर उर्वरित मुलांची शाळेतून गळती झाली आहे. यापूर्वी शाळेत गेलेली, परंतु विविध कारणांमुळे सध्या शाळेत जात नाहीत अशी २.२ टक्के मुले आहेत. गळती झालेली, म्हणजे यापूर्वी शाळेत गेलेली, परंतु सध्या शाळेत जात नसलेली मुले नागरी भागात १.१ टक्के, तर ग्रामीण भागात २.८ टक्के होती.

१३.१७ शाळेतील धर्मनिहाय उपस्थिती असे दर्शविते की, शाळेत न जाणा-या मुलांच्या बाबतीत नागरी भागातील पारशी मुले २६.५ टक्क्यांसहित अग्रणी आहेत, तर शाळेत न जाणा-या मुलांचे प्रमाण नागरी भागातील शीख मुलांकरिता सर्वात कमी (०.१ टक्के) आहे.

१३.१८ शाळेतील सामाजिक गटनिहाय उपस्थितीवरून असे दिसून येते की, ग्रामीण भागात ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील अनुसूचित जमाती आणि भटक्या जमाती-१ मधील शाळेत न जाणा-या मुलांचे प्रमाण जास्त आहे. भटक्या जमातीकरिता हे प्रमाण सुमारे १५ टक्के आणि अनुसूचित जमातीकरिता ९ टक्के आहे. नागरी भागात शाळेत न जाणा-या मुलांचे प्रमाण विशेष मागास प्रवर्गात सर्वात कमी असून ते सुमारे २ टक्के आहे.

१३.१९ कुटुंबातील सदस्यांच्या साक्षरता स्तरानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या शाळेतील उपस्थितीच्या टक्केवारीवरून असे दिसून येते की, ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांत सर्व सदस्य निरक्षर असलेल्या कुटुंबाबाबत मुलांच्या शाळेतील उपस्थितीचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे जवळपास ८० टक्के आहे. या कुटुंबातील मुलांच्या गळतीचे प्रमाणसुद्धा सर्वात जास्त असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक १३.१२

कुटुंबातील सदस्यांच्या साक्षरता स्थितीनुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या शाळेतील उपस्थितीची टक्केवारी

कुटुंबे	ग्रामीण			नागरी		
	सध्या शाळेत	सध्या शाळेत न जाणारी		सध्या शाळेत	सध्या शाळेत न जाणारी	
	जाणारी	कधीच न गेलेली	यापूर्वी गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी	जाणारी	कधीच न गेलेली	यापूर्वी गेलेली, परंतु सध्या न जाणारी
सर्व सदस्य साक्षर	९८.५	०.८	०.७	९८.२	१.३	०.५
किमान एक सदस्य निरक्षर	९१.९	३.५	४.६	९३.०	४.६	२.४
किमान एक स्त्री सदस्य निरक्षर	९१.६	३.६	४.८	९३.२	४.२	२.६
सर्व सदस्य निरक्षर	७८.१	१३.३	८.६	८०.४	१६.०	३.६

भाग क

पाचवी आर्थिक गणना २००५

१३.२० केंद्र शासनाने २००५ मध्ये सर्व राज्यांत/केंद्रशासित प्रदेशांत पाचवी आर्थिक गणना आयोजित केली होती. या गणनेमध्ये कृषि व बिगर-कृषि क्षेत्रांतील सर्व आर्थिक कार्यांचा (पीक उत्पादन व मळे वगळून) समावेश करण्यात आला होता.

१३.२१ पाचवी आर्थिक गणना २००५ च्या अस्थायी निष्कर्षानुसार राज्यातील उपक्रमांची संख्या सुमारे ४३.८ लाख होती व ती १९९८ मध्ये

घेण्यात आलेल्या चौथ्या आर्थिक गणनेतील ३२.३ लाख उपक्रमांच्या तुलनेत, ३५.३ टक्क्यांनी जास्त होती. ग्रामीण व नागरी भागांतील उपक्रमांची टक्केवारी अनुक्रमे ४८.३ आणि ५१.७ होती. एकूण उपक्रमांपैकी १४.६ टक्के कृषि उपक्रम, तर उर्वरित बिगर-कृषि उपक्रम होते.

१३.२२ राज्यातील सर्व उपक्रमांत कार्यरत असलेल्या व्यक्तींची संख्या सुमारे ११८.३ लाख होती व ती चौथ्या आर्थिक गणनेतील १०४.४ लाखांच्या तुलनेत, १३.२ टक्क्यांनी जास्त होती. पाचव्या आर्थिक गणनेची (पीक उत्पादन व मळे वगळून) महाराष्ट्र राज्यातील आणि भारतातील ठळक वैशिष्ट्ये तक्ता क्रमांक १३.१३ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता क्रमांक १३.१३
पाचव्या आर्थिक गणनेची* ठळक वैशिष्ट्ये

बाब	महाराष्ट्र	भारत
उपक्रमांची संख्या (हजारात)		
(अ) ग्रामीण	२,२६२	२५,८०९
(ब) नागरी	२,११३	१६,३१५
(क) एकूण	४,३७५	४२,१२४
कृषि उपक्रमांची टक्केवारी	१४.६	१५.३
मोकळ्या जागेतील उपक्रमांची संख्या (हजारात)	७७७	७,९१२
कार्यरत असलेल्या एकूण व्यक्तींची संख्या (हजारात)		
(अ) ग्रामीण	४,६२५	५०,१८६
(ब) नागरी	७,२०१	४८,७८२
(क) एकूण	११,८२७	९८,९६८
एकूण कार्यरत व्यक्तींमध्ये बेतनावरील व्यक्तींची टक्केवारी	६०.१	५२.४
एकूण कार्यरत व्यक्तींमध्ये प्रौढ स्त्रियांची टक्केवारी	१४.७	१९.३

टीप : आकडे संपूर्णतः अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

* पीक उत्पादन व मळे वगळून

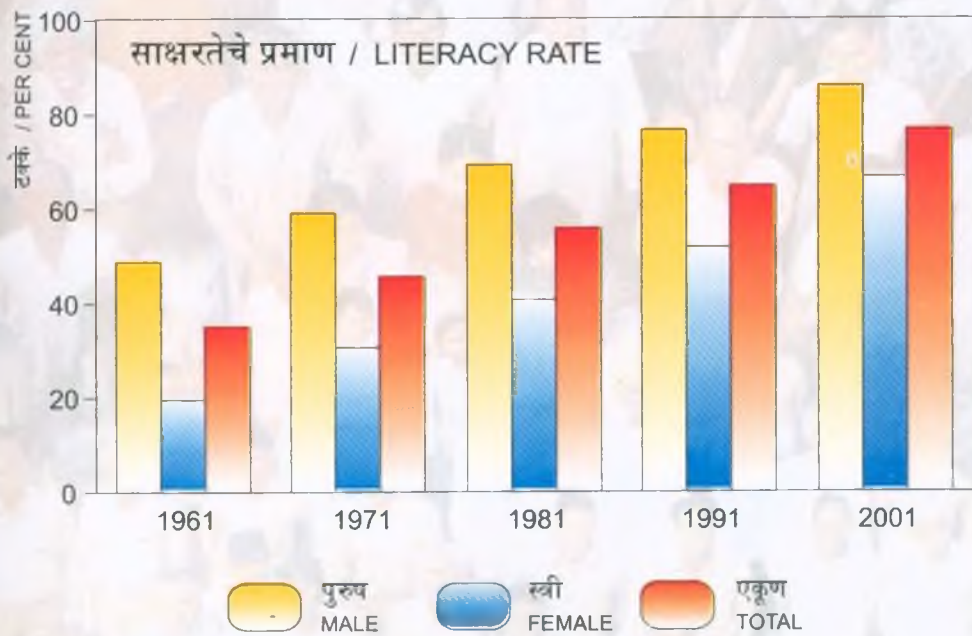
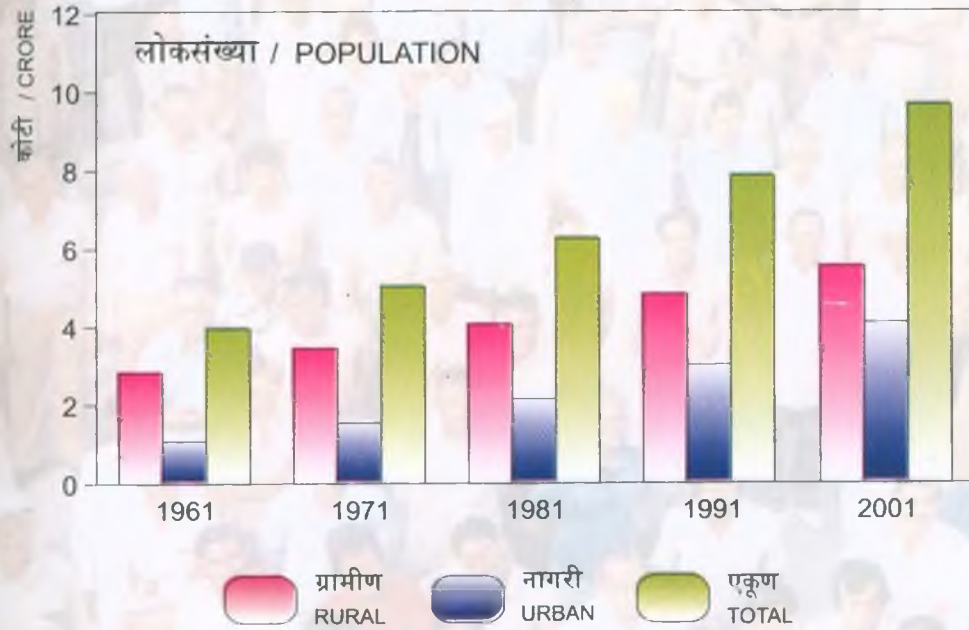
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण

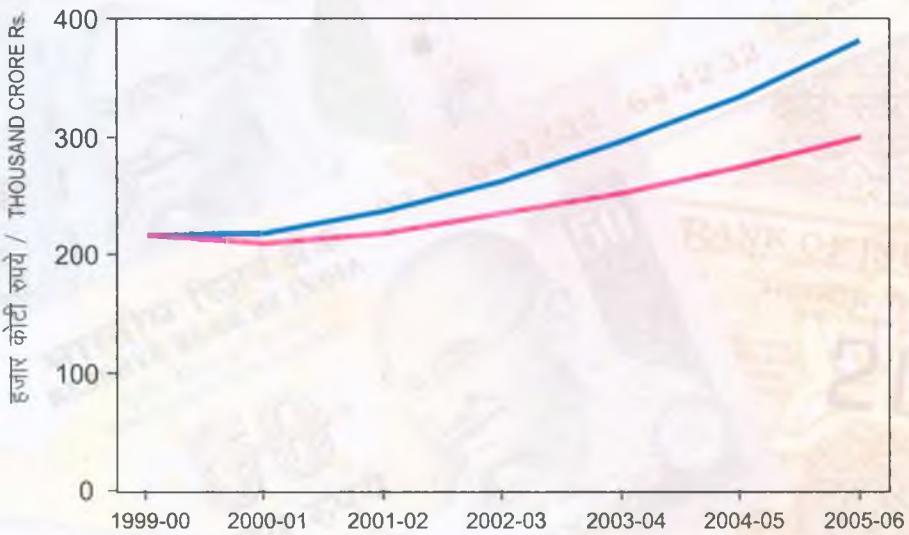
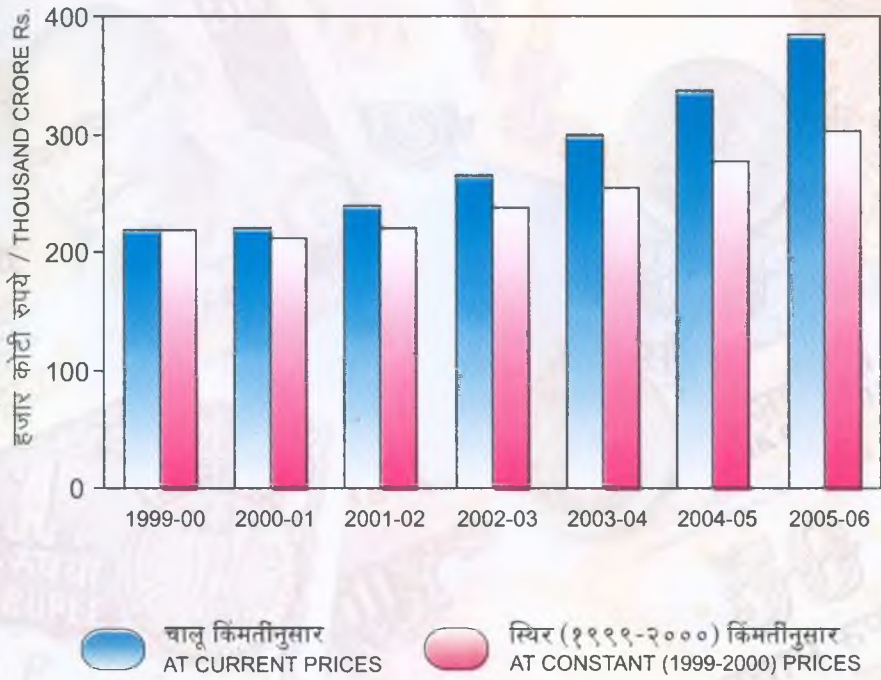
(जनगणनेनुसार)

POPULATION AND LITERACY RATE

(As per Population Census)

राज्य उत्पन्न
STATE INCOME

स्थूल राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

SECTORAL COMPOSITION OF GSDP

2,47,457 कोटी रुपये / Rs. CRORE

1999-2000

4,32,413 कोटी रुपये / Rs. CRORE

2005-2006

चालू किंमतीनुसार / AT CURRENT PRICES

प्राथमिक
PRIMARYद्वितीय
SECONDARYतृतीय
TERTIARY

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

SECTORAL COMPOSITION OF GDP

17,86,525 कोटी रुपये / Rs. CRORE

1999-2000

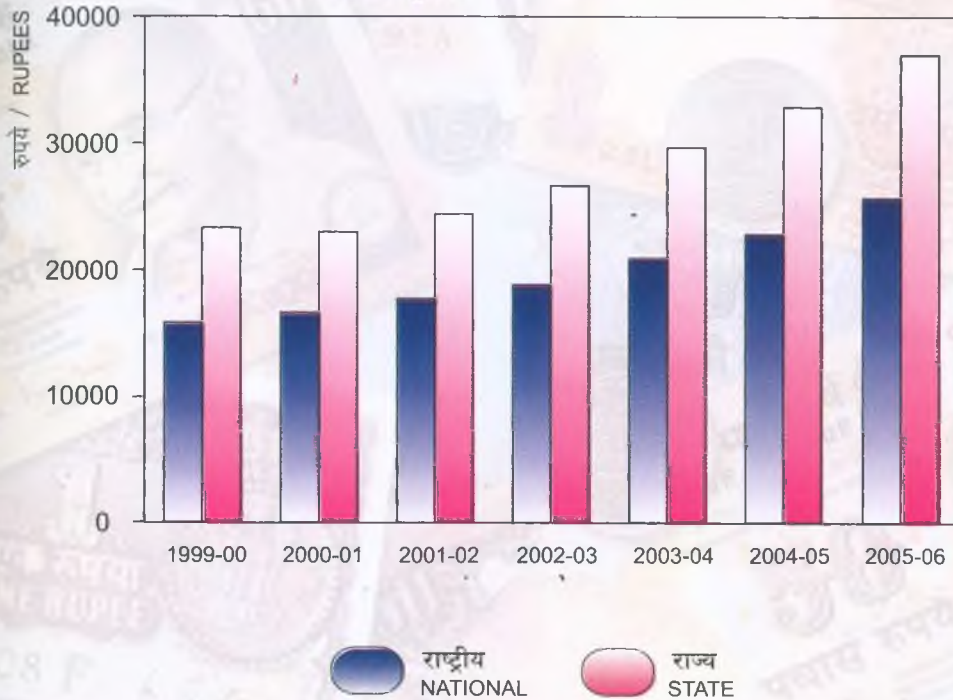
32,50,932 कोटी रुपये / Rs. CRORE

2005-2006

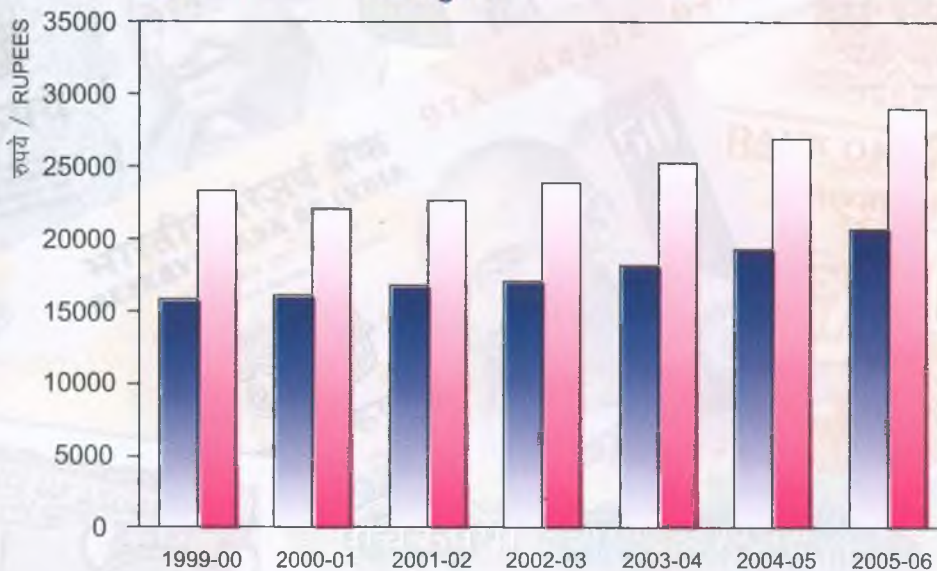
दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न

PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME

चालू किंमतीनुसार / AT CURRENT PRICES

स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार / AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

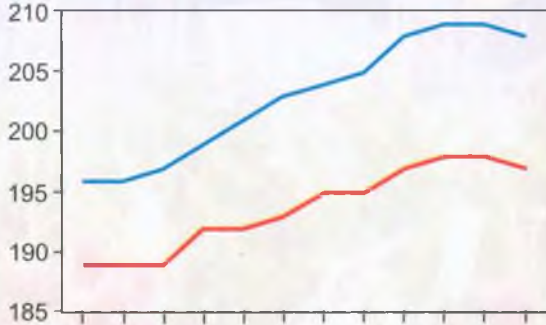
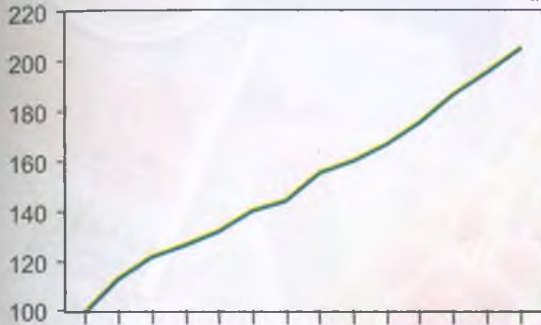
पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1993-94 = 100

— 2006
— 2005

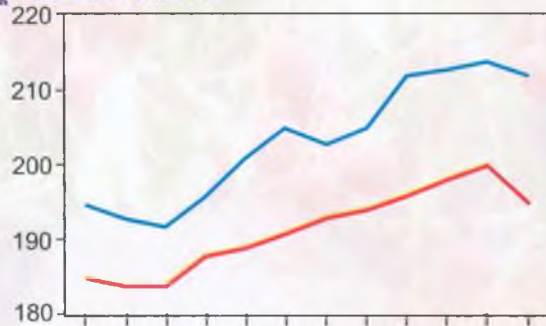
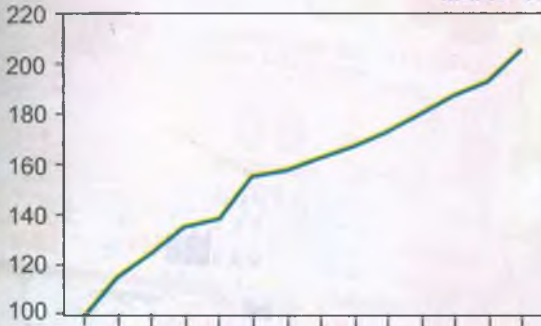
वार्षिक निर्देशांक / ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक / MONTHLY INDICES

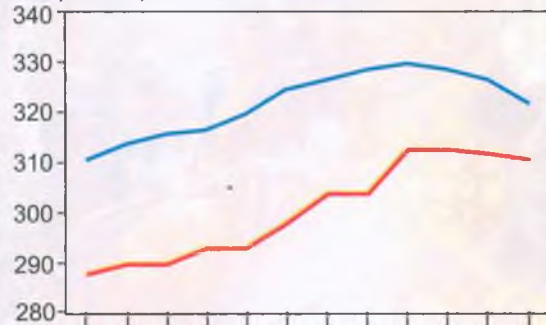
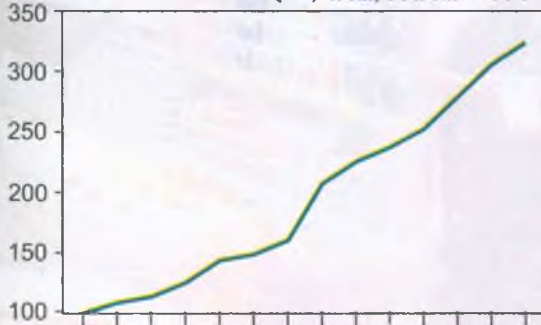
सर्व वस्तु / ALL COMMODITIES

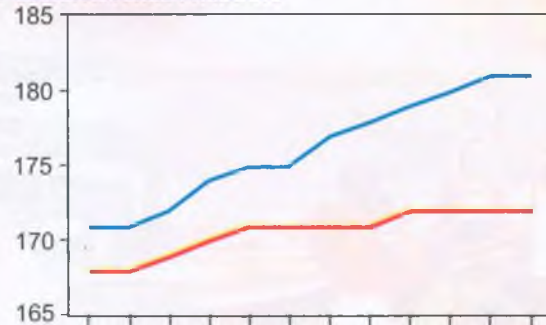
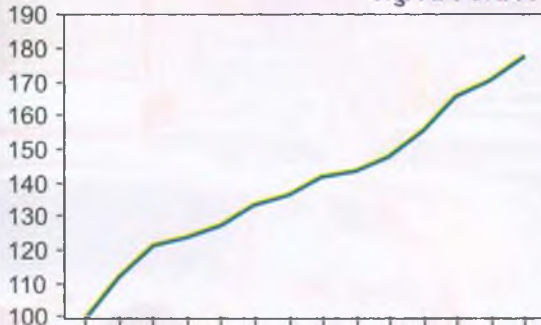
प्राथमिक वस्तु / PRIMARY ARTICLES

इंधन, शक्ती, दिवावती व वंगण / FUEL, POWER, LIGHT AND LUBRICANTS

वस्तुनिर्माण उत्पादने / MANUFACTURED PRODUCTS

1993-94 1994-95 1995-96 1996-97 1997-98 1998-99 1999-00 2000-01 2001-02 2002-03 2003-04 2004-05 2005-06 2006-07

जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D

* दहा महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR TEN MONTHS *

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

CENTRAL CENTRES

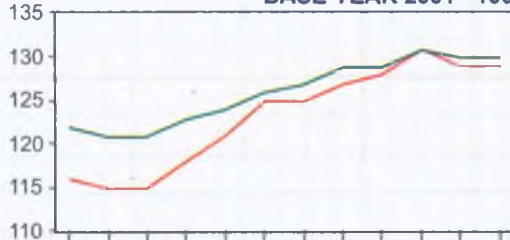
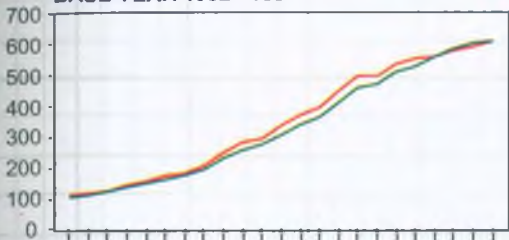
वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES
BASE YEAR 1982= 100

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

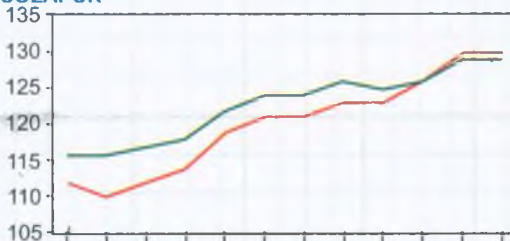
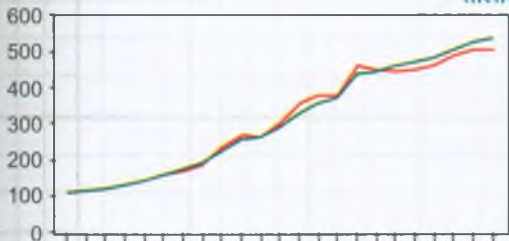
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES
BASE YEAR 2001= 100

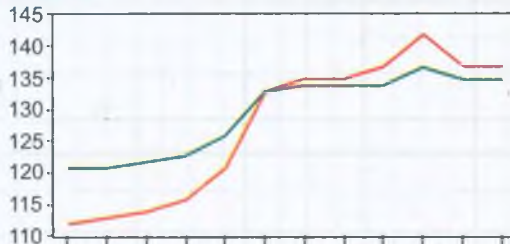
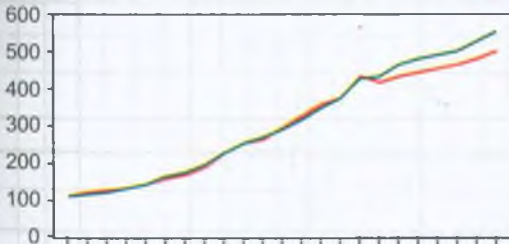
मुंबई / MUMBAI

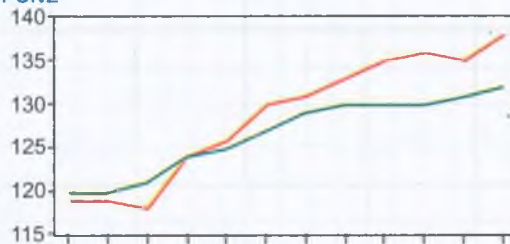
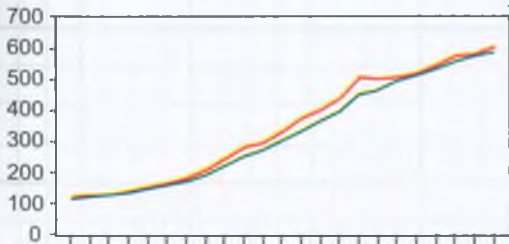
सोलापूर / SOLAPUR

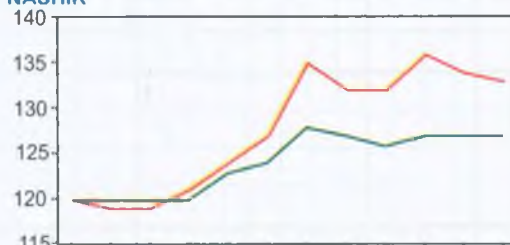
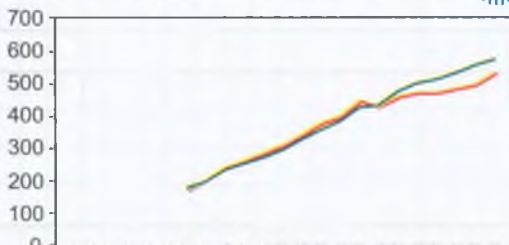
नागपूर / NAGPUR

पुणे / PUNE

नाशिक / NASHIK

1983-84 1985-86 1987-88 1989-90 1991-92 1993-94 1995-96 1997-98 1999-00 2001-02 2003-04 2005-06

जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D
2006

नाशिक केंद्राचे निर्देशांक ऑक्टोबर, १९८८ पासून प्रसारित करण्यात येत आहेत.

THE INDEX NUMBERS FOR NASHIK CENTRES ARE RELEASED FROM OCTOBER, 1988

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

STATE CENTRES

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

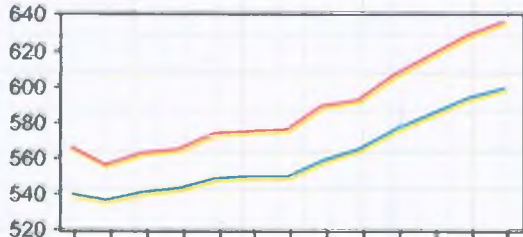
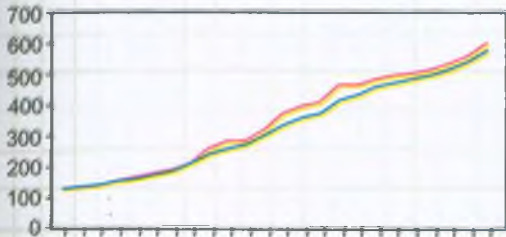
खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

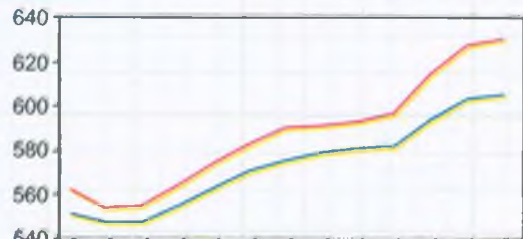
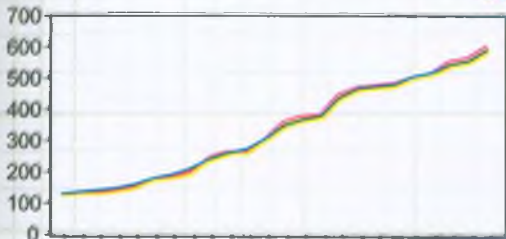
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

जळगाव / JALGAON

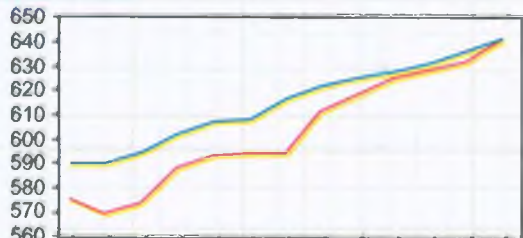
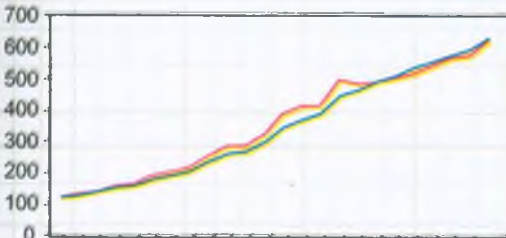
मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

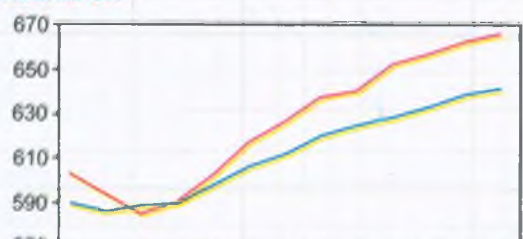
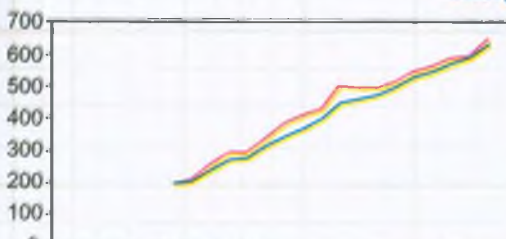
नांदेड / NANDED

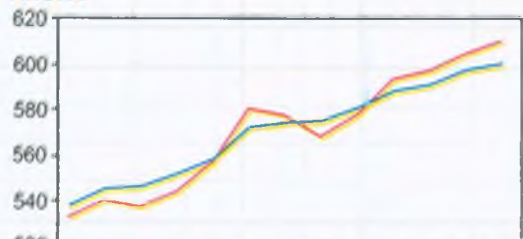
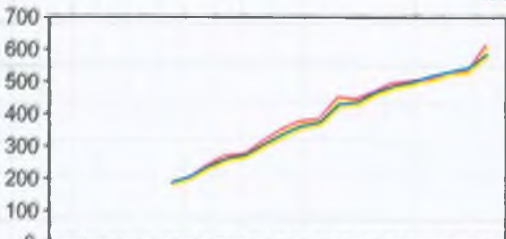
औरंगाबाद / AURANGABAD

कोल्हापूर / KOLHAPUR

अकोला / AKOLA

1983-84 1985-86 1987-88 1989-90 1991-92 1993-94 1995-९६ 1997-98 1999-00 2001-02 2003-04 2005-06 2006-07

डि. जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
2005 2006

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS *

कोल्हापूर आणि अकोला केंद्राचे निर्देशांक मे, १९८९ पासून प्रसारित करण्यात येत आहेत.

THE INDEX NUMBERS FOR KOLHAPUR AND AKOLA CENTRE ARE RELEASED FROM MAY, 1989.

समाप्त / CONCLUDED

महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

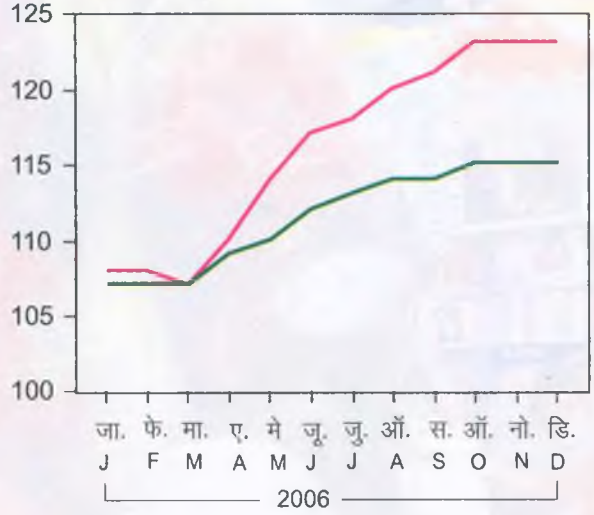
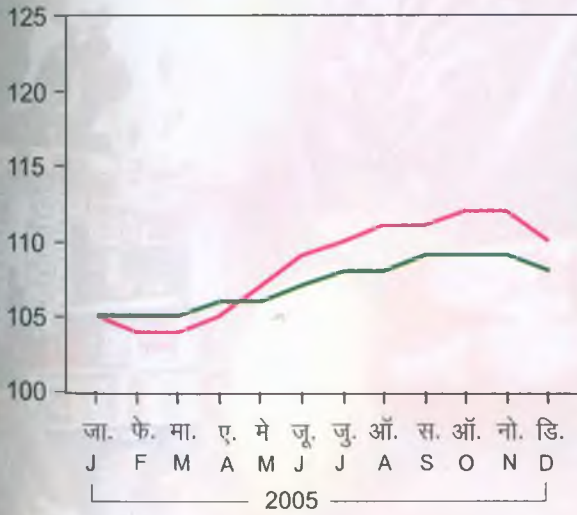
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN AND RURAL MAHARASHTRA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 2003 = 100

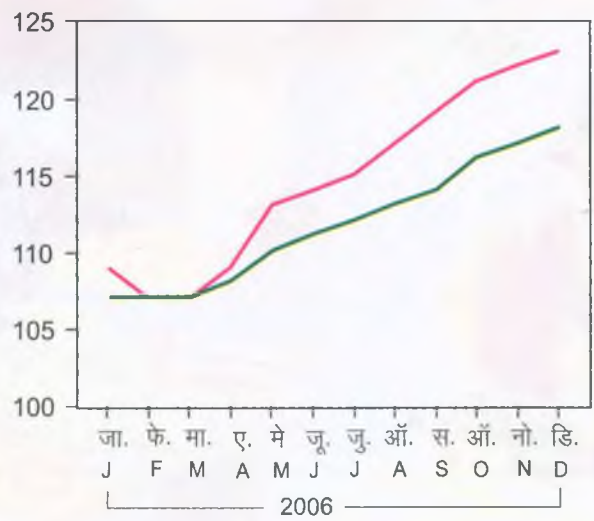
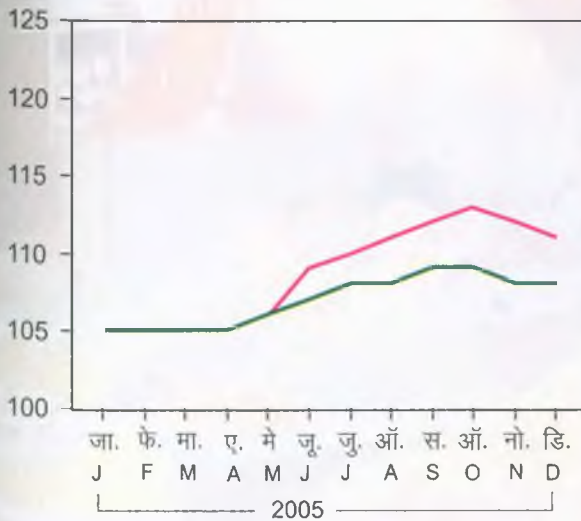
खाद्यपदार्थ गट (FOOD GROUP) सर्वसाधारण निर्देशांक (GENERAL INDEX)

मासिक निर्देशांक / MONTHLY INDICES

नागरी / URBAN

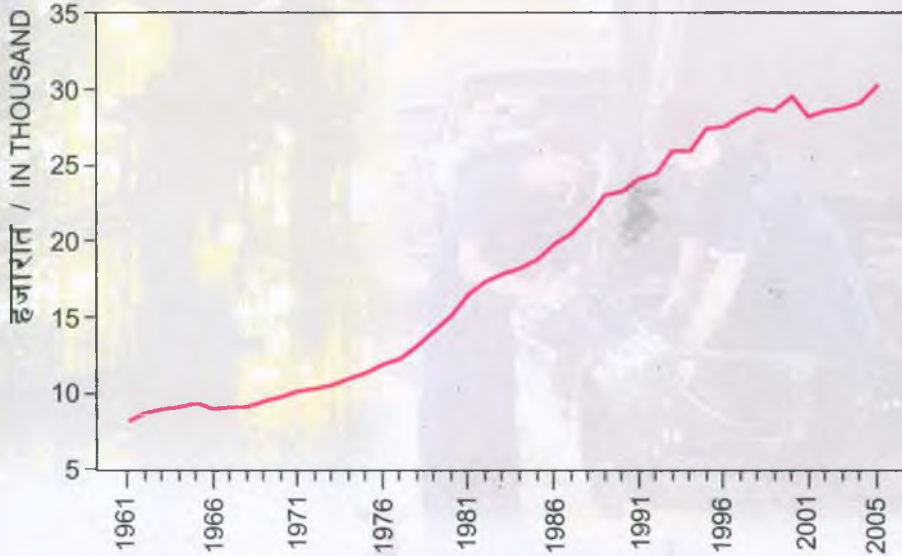

ग्रामीण / RURAL

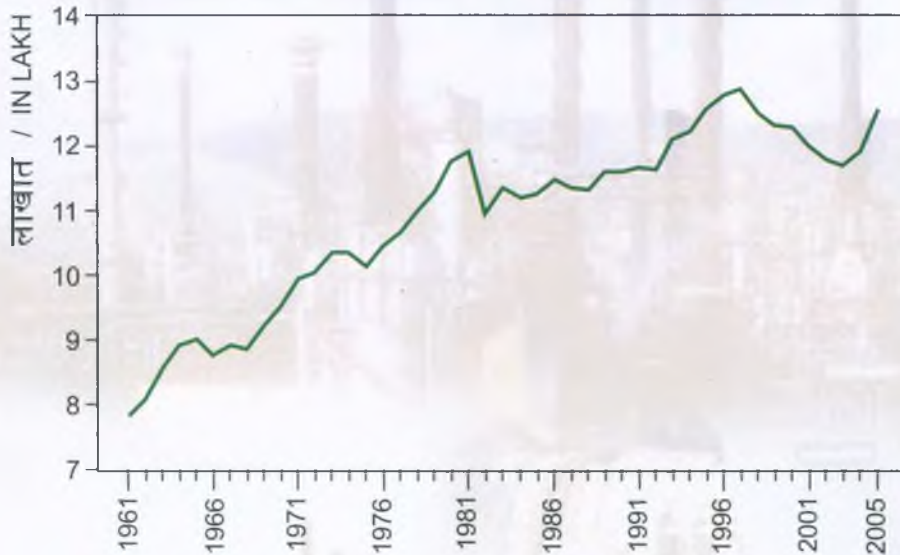

कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार **FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT**

कारखान्यांची संख्या
 NUMBER OF FACTORIES

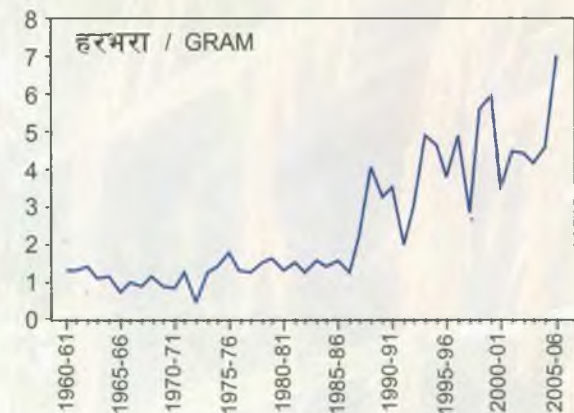
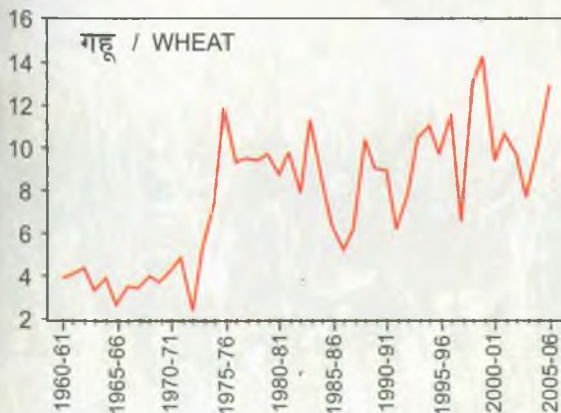
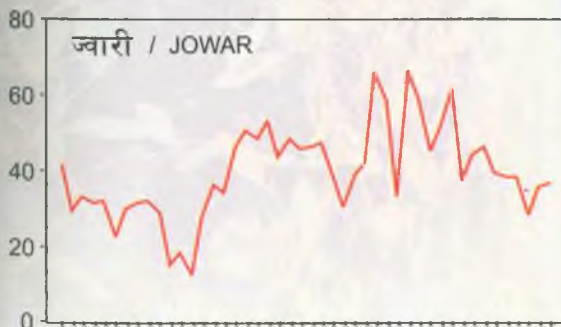
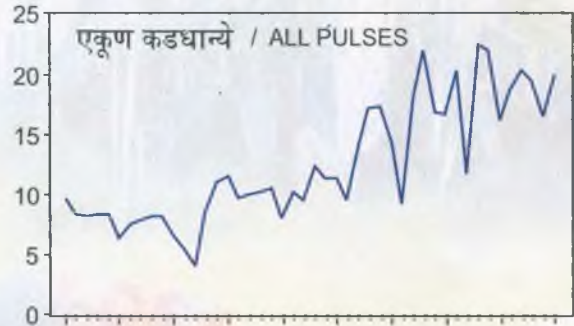
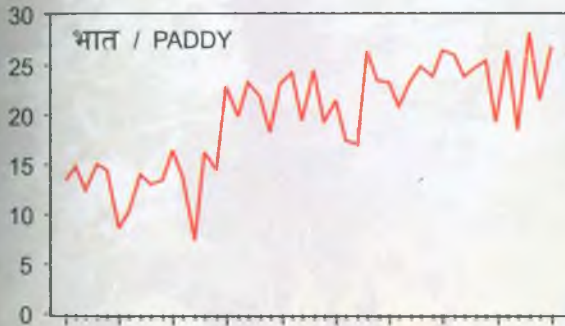
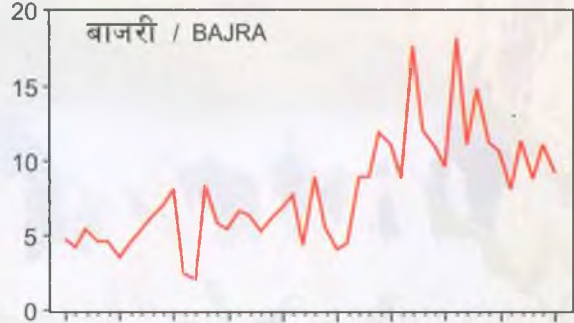
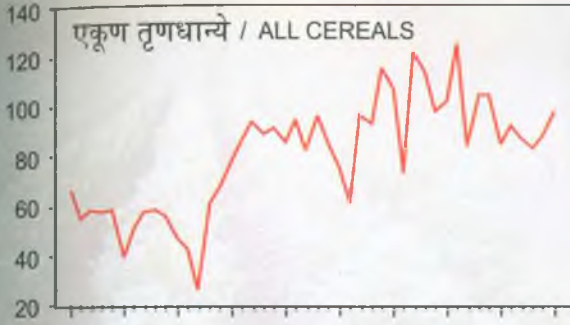

कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार
 AVERAGE DAILY FACTORY EMPLOYMENT

अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

लाख टन / LAKH TONNES

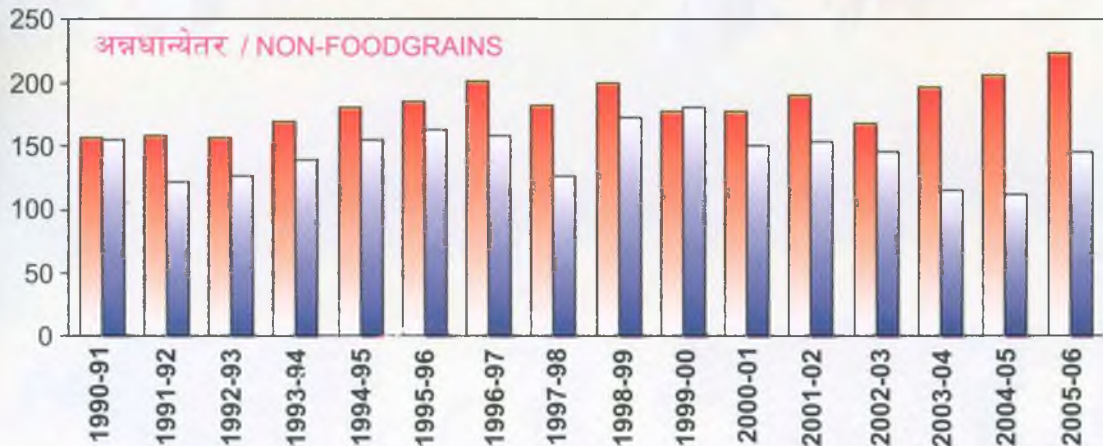
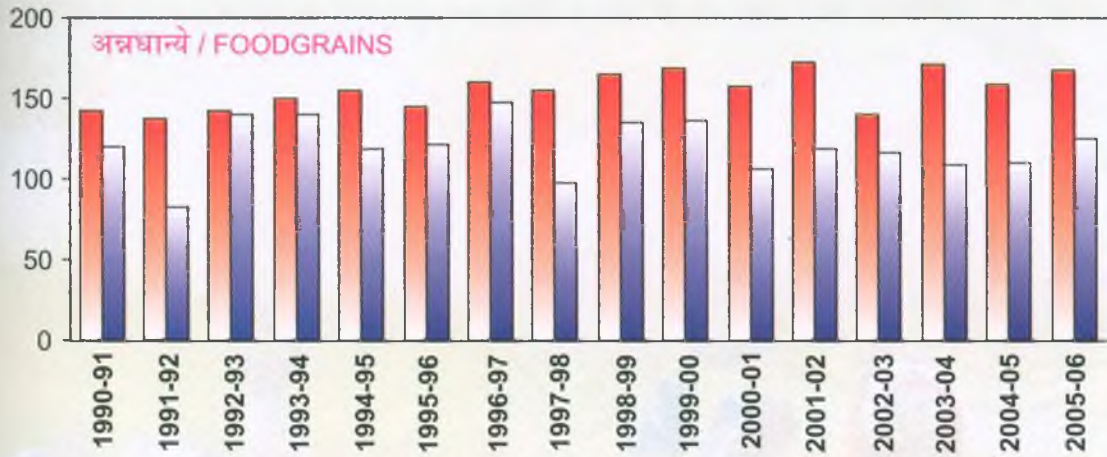
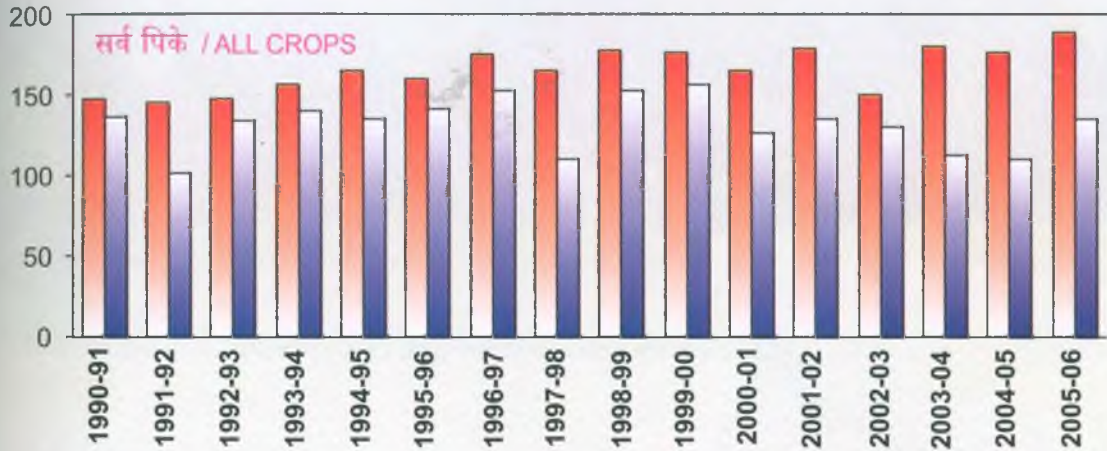

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया : त्रैवर्षीय सरासरी / BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82 = 100

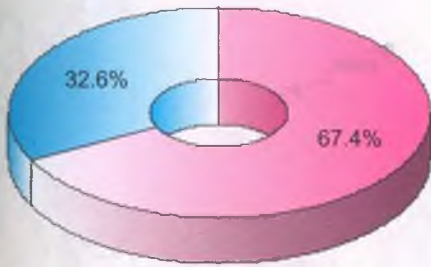
भारत INDIA महाराष्ट्र MAHARASHTRA

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील साखर कारखान्यांची संख्या व साखर उत्पादन

NO.OF SUGAR FACTORIES & SUGAR PRODUCTION IN MAHARASHTRA & REST OF INDIA

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील एकूण साखर कारखान्यांची संख्या
Total no.of Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

महाराष्ट्र
Maharashtra (188)

उर्वरित भारत
Rest of India (389)

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील सहकारी साखर कारखान्यांची संख्या
No. of Co-operative Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

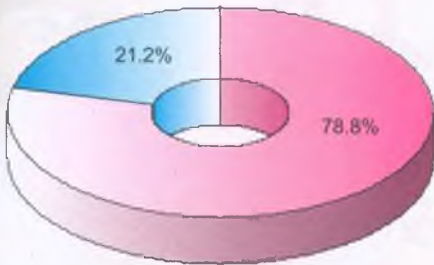

महाराष्ट्र
Maharashtra (165)

उर्वरित भारत
Rest of India (151)

2005-06

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील एकूण साखर उत्पादन
Total Sugar Production in Maharashtra & Rest of India

महाराष्ट्र
Maharashtra (51.97 LAKH MT/ लाख मे.टन)

उर्वरित भारत
Rest of India (192.62 LAKH MT/ लाख मे.टन)

महाराष्ट्र आणि उर्वरित भारतातील सहकारी साखर कारखान्यातील साखर उत्पादन
Sugar Production in Co - operative Sugar Factories in Maharashtra & Rest of India

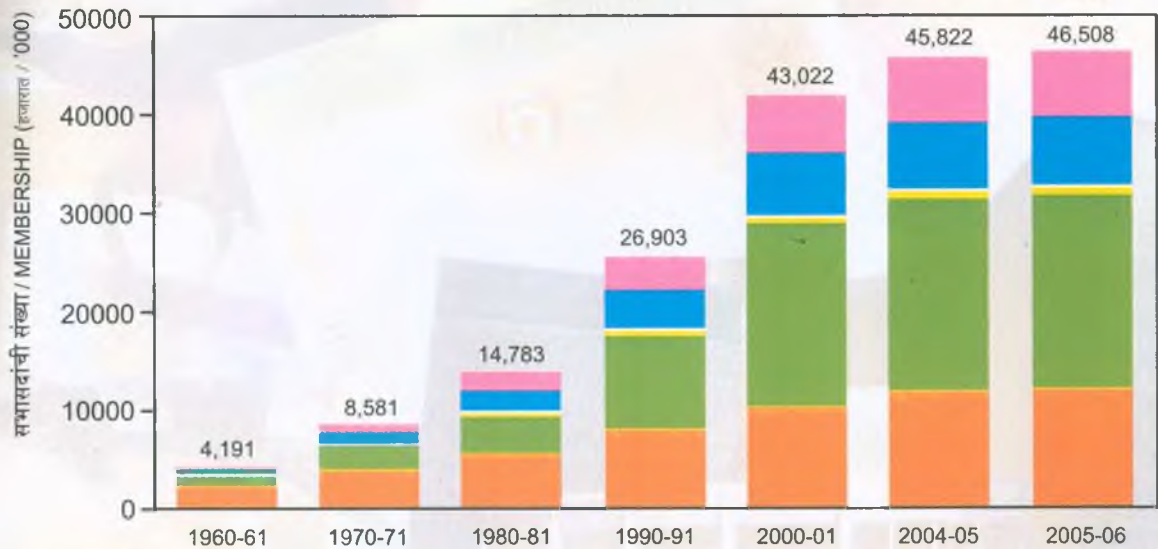
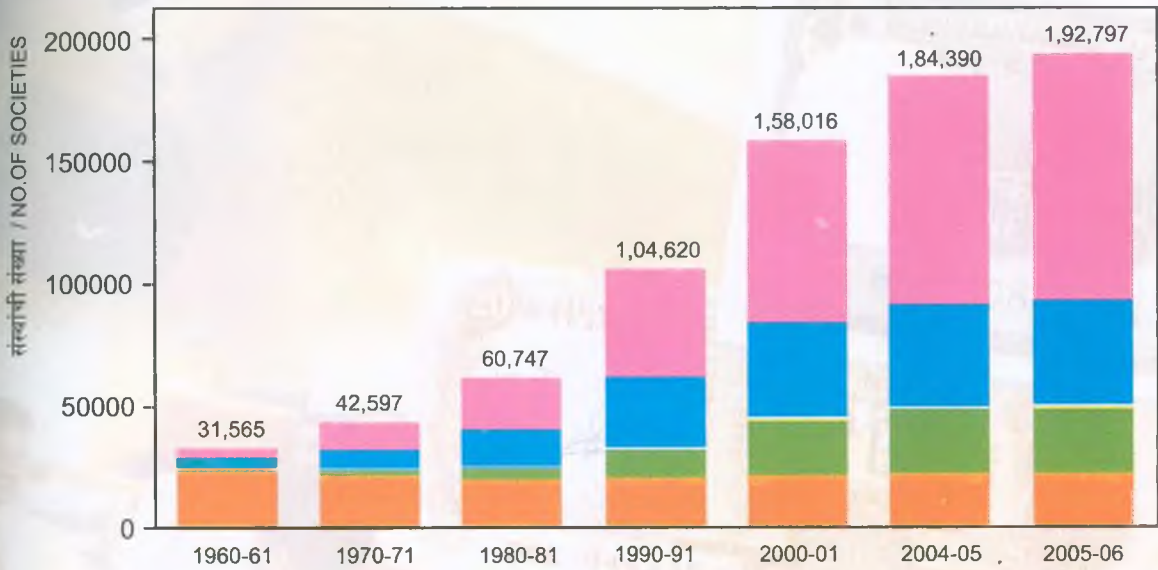

महाराष्ट्र
Maharashtra (48.59 LAKH MT/ लाख मे.टन)

उर्वरित भारत
Rest of India (83.20 LAKH MT/ लाख मे.टन)

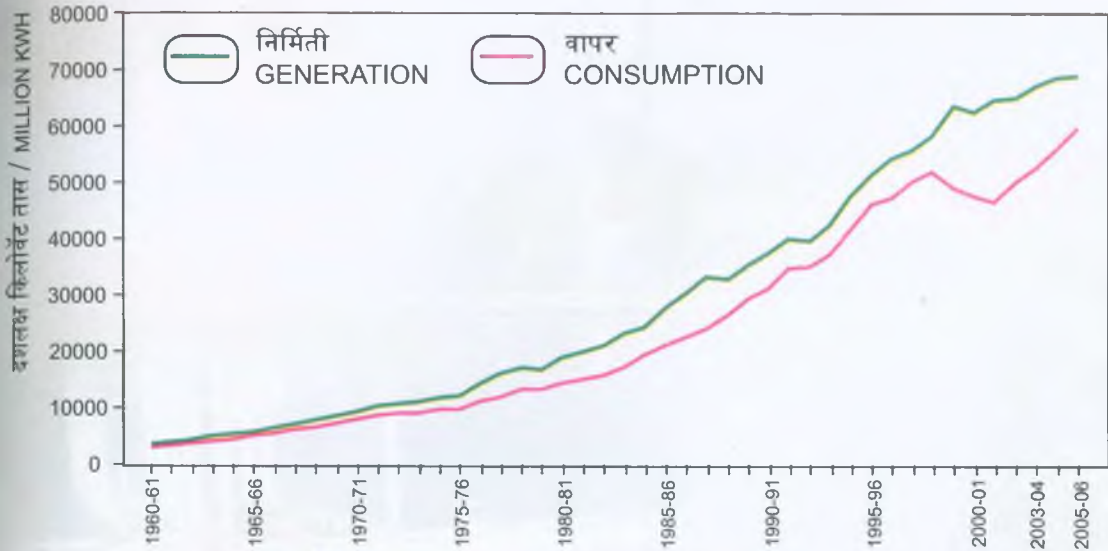
सहकारी संस्थांची वाढ

GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

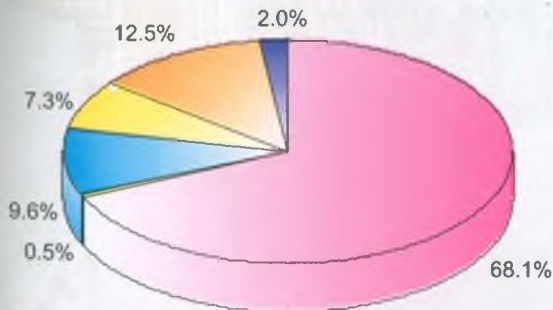
विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर

TOTAL ELECTRICITY GENERATION AND CONSUMPTION

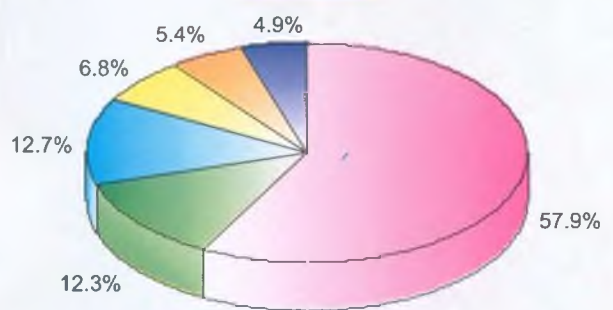
विजेचा वापर / ELECTRICITY CONSUMPTION

1960-61

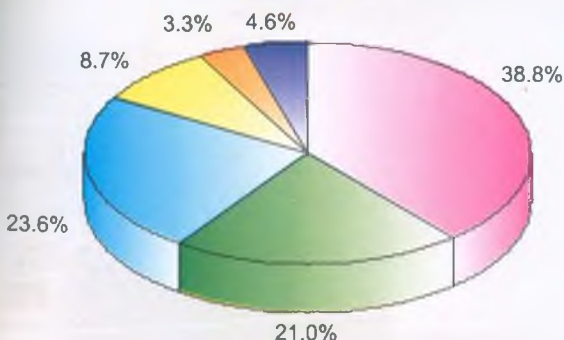
2,720 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

1980-81

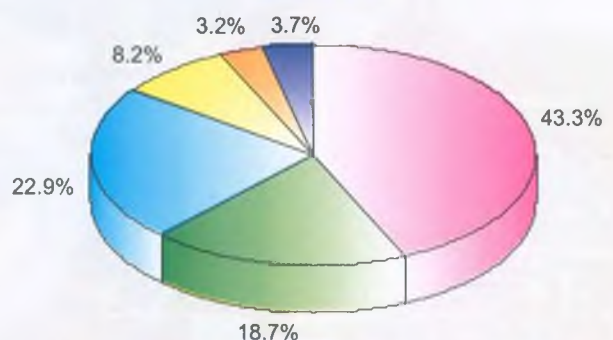
14,034 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

2000-01

47,289 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

2005-06

59,287 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2005-06* (6)	Item (1)
1. भौगोलिक क्षेत्र - (हजार चौ.कि.मी.)	306	308	308	308	308	Geographical Area- (Thousand Sq.Km.)
2. प्रशासकीय रचना -						Administrative Setup -
महसुली विभाग	4	4	6	6	6	Revenue Divisions
जिल्हे	26	26	28	31	35	Districts
तहसील	229	235	301	303	353	Tahsils
वस्ती असलेली गावे	35,851	35,778	39,354	40,412	41,095	Inhabited villages
वस्ती नसलेली गावे	3,016	2,883	2,479	2,613	2,616	Un-Inhabited villages
शहरे #	266	289	307	336	378	Towns #
3. जनगणनेनुसार लोकसंख्या - (हजारत)	(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(2001)	Population as per Census- (In thousand)
एकूण	39,554	50,412	62,784	78,937	96,879	Total
पुरुष	20,429	26,116	32,415	40,826	50,401	Males
स्त्रिया	19,125	24,296	30,369	38,111	46,478	Females
ग्रामीण	28,391	34,701	40,791	48,395	55,778	Rural
नागरी	11,163	15,711	21,993	30,542	41,101	Urban
अनुसूचित जाती	2,227	3,177	4,480	8,758	9,882	Scheduled Castes
अनुसूचित जमाती	2,397	3,841	5,772	7,318	8,577	Scheduled Tribes
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	129	164	204	257	315	Density of population (per Sq. Km.)
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	45.8	57.1	64.9	76.9	Literacy rate (Percentage)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	936	930	937	934	922	Sex ratio (Females per thousand males)
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	28.22	31.17	35.03	38.69	42.43	Percentage of urban population
4. राज्य उत्पन्न - (चालू किमतीनुसार) (१९९९-२००० च्या मालिकेप्रमाणे)						State Income - (At current prices) (As per 1999-2000 series)
राज्य उत्पन्न (कोटी रुपये)	2,080	5,176	17,591	62,869	3,86,241+	State Income (Crore Rs.)
प्राथमिक क्षेत्र (कोटी रुपये)	650	1,135	4,106	13,175	53,875+	Primary Sector (Crore Rs.)
द्वितीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	464	1,458	5,217	19,449	95,208+	Secondary Sector (Crore Rs.)
तृतीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	966	2,583	8,268	30,245	2,37,158+	Tertiary Sector (Crore Rs.)
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	533	1,046	2,825	8,044	37,081+	Per capita State income (Rs.)
5. कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये)					(2004-05)	Agriculture - (Area in thousand hectares)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	17,878	17,668	18,299	18,565	17,490	Net area sown
पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	18,823	18,737	19,642	21,859	22,368	Gross cropped area
स्थूल सिंचित क्षेत्र	1,220	1,570	2,415	3,319	3,665	Gross irrigated area
स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	6.5	8.4	12.3	15.2	16.4	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र - (हजार हेक्टरमध्ये)						Area under principal crops- (In thousand hectares)
भात	1,300	1,352	1,459	1,597	1,515	Paddy
गहू	907	812	1,063	867	933	Wheat
ज्वारी	6,284	5,703	6,469	6,300	4,740	Jowar
बाजरी	1,635	2,039	1,534	1,940	1,434	Bajra
सर्व तृणधान्ये	10,606	10,320	19,976	11,136	9,309	All cereals
सर्व कडधान्ये	2,349	2,566	2,715	3,257	3,432	All pulses
सर्व अन्नधान्ये	12,955	12,886	13,691	14,393	12,741	All foodgrains

* अस्थायी / Provisional + प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates

गणना शहरांसह / Including census towns.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2005-06* (6)	Item (1)
ऊस क्षेत्र	155	204	319	536	N.A.	Sugarcane Area
ऊस तोडणी क्षेत्र	155	167	258	442	501	Sugarcane Harvested area
कापूस	2,500	2,750	2,550	2,721	2,875	Cotton
भुईमूग	1,083	904	665	864	428	Groundnut
7. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टनात)						Production of principal crops- (In thousand tonnes)
भात	1,369	1,662	2,315	2,344	2,695	Paddy
गहू	401	440	886	909	1,300	Wheat
ज्वारी	4,224	1,557	4,409	5,929	3,713	Jowar
बाजरी	489	824	697	1,115	932	Bajra
सर्व तणधान्ये	6,755	4,737	8,647	10,740	9,809	All cereals
सर्व कडधान्ये	989	677	825	1,441	2,005	All pulses
सर्व अन्नधान्ये	7,744	5,414	9,472	12,181	11,814	All foodgrains
ऊस	10,404	14,433	23,706	38,154	38,853	Sugarcane
कापूस (रुई)	284	82	208	319	54	Cotton (lint)
भुईमूग	800	586	451	979	416	Groundnut
8. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक @ -	-	-	-	136.5	135.3	Index number of agricultural production @ -
9. कृषि गणना -		(1970-71)	(1980-81)	(1990-91)	(1995-96)	Agricultural Census -
वहित खातेदारांची संख्या (हजारात)		4,951	6,863	9,470	10,653	Number of operational holdings (In thousand)
वहितीचे क्षेत्र (हजार हेक्टरसंमध्ये)		21,179	21,362	20,925	19,880	Area of operational holdings (In thousand hectares)
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)		4.28	3.11	2.21	1.87	Average size of operational holdings (Hectare)
10. पशुधन गणना -	(1961)	(1966)	(1978)	(1987)	(2003)*	Livestock Census -
एकूण पशुधन (हजारात)	26,048	25,449	29,642	34,255	36,122	Total livestock (In thousand)
एकूण कोंबड्या-बदके (हजारात)	10,577	9,902	18,791	24,839	34,534	Total poultry (In thousand)
ट्रॅक्टर	1,427	3,274	12,917	34,529	1,22,878	Tractors
11. वन क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	63,544	62,311	64,222	63,798	61,939	Forest Area (Sq.Km.)
12. कारखाने - @@	(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(2005)	Factories - @@
चालू कारखाने	8,010	9,803	15,170	23,410	30,385	Working Factories
सरासरी दैनिक रोजगार (हजारात)	746	952	1,177	1,163	1,258	Average daily employment (In thousand)
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	1,886	2,031	1,958	1,483	1,201	Employment per lakh of population
13. वीज- (दशलक्ष कि.वॅ.तास)						Electricity - (Million KWH)
एकूण उत्पादन	3,268	9,134	18,751	37,311	68,865	Total generation
एकूण वापर	2,720	7,650	14,034	29,971	59,287	Total consumption
औद्योगिक वापर	1,853	5,312	8,130	14,706	25,692	Industrial consumption
कृषि वापर	15	356	1,723	6,604	11,094	Agricultural consumption
घरगुती वापर	260	732	1,779	5,065	13,572	Domestic Consumption

* अस्थायी / Provisional

@ पाया :- त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ = १००/ Base :- Triennial Average 1979-82=100

@@ कारखाना अधिनियम, १९४८ खालील / Covered under Factories Act, 1948

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	2005-06* (6)	Item (1)
14. बँका (अनुसूचित वारिणज्यिक) बँक कार्यालये	N.A.	(June 1971) 1,471	(June 1981) 3,627	(June 1991) 5,591	(Sept.2006) 6,554	Banking - (Scheduled Commercial) Banking offices
बँक कार्यालये असलेली गावे	N.A.	450	1,355	(Mar. 1991) 2,749	(Mar.2005)†† 2082	Villages having banking offices
15. शिक्षण -					(2005-06)@@	Education -
प्राथमिक शाळा	34,594	44,535	51,045	57,744	69,330	Primary schools
विद्यार्थी (हजारत)	4,178	6,539	8,392	10,424	11,688	Enrolment (In thousand)
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिक सह)	2,468	5,313	6,119	10,519	20,339	Secondary schools (Incl. Higher Secondary)
विद्यार्थी (हजारत)	858	1,985	3,309	6,260	11,063	Enrolment (In thousand)
16. आरोग्य -		(1971)	(1981)	(1991)	(2005)	Health -
रुग्णालये	N.A.	299	530	768	1,047	Hospitals
दवाखाने	N.A.	1,372	1,776	1,896	2,072	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा	N.A.	88	114	144	92	Beds per lakh of population
जन्मदर @ (**)	34.7	32.2	28.5	26.2	19.0	Birth rate @ (**)
मृत्युदर @ (**)	13.8	12.3	9.6	8.2	6.7	Death rate @ (**)
बाल मृत्युदर @ (+)	86	105	79	60	36	Infant mortality rate @ (+)
17. वाहतूक -						Transport -
रेल्वे मार्गांची लांबी (किलोमीटर)	5,056	5,226	5,233	5,434	5,910	#Railway route length (Kilometer)
एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर) †	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	2,31,430	Total Road length (Kilometer) †
त्यापैकी पृष्ठांकित	24,852	35,853	66,616	1,32,048	2,02,183	Of which Surfaced
मोटर वाहने (हजारत)	100	312	805	2,641	12,187	Motor vehicles (In thousand)
18. सहकार -						Co-operation -
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	21,400	20,420	18,577	19,565	21,162	Primary agricultural credit societies
सभासद (हजारत)	2,170	3,794	5,416	7,942	11,987	Membership (In thousand)
सहकारी संस्थांची एकूण संख्या	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,92,797	Total No.of Co-op.societies
एकूण सभासद (हजारत)	4,191	8,581	14,783	26,903	46,508	Total membership (In thousand)
सहकारी संस्थांचे एकूण खेळते भांडवल (कोटी रु.)	291	1,490	5,210	24,283	1,88,310	Total Working capital of Co-op. societies (Rs.In crore)
19. स्थानिक स्वराज्य संस्था -						Local bodies -
जिल्हा परिषदा	25	25	25	29	33	Zilla Parishads
ग्रामपंचायती	21,636	22,300	24,281	25,827	27,968	Gram Panchayats
पंचायत समित्या	295	296	296	298	351	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	219	221	220	228	222	Municipal Councils
महानगरपालिका	3	4	5	11	22	Municipal Corporations
नगर पंचायत	-	-	-	-	3	Nagar Panchayat
कटकमंडळे	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

* अस्थायी / Provisional N.A.- उपलब्ध नाही / Not available

@ नमुना नोंदणी पाहणीनुसार / As per Sample Registration Scheme

@@ अंदाजित / Estimated

(**) प्रति हजार लोकसंख्येमागे / Per thousand population (+) प्रति हजार जीवित जन्मामागे / Per thousand live births.

† सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्ते / Roads maintained by P.W.D. and Z.P.

कोकण रेल्वे मार्गांची लांबी धरून / Includes Kokan Railway length.

†† Sourc : B.S.R of Scdhedule Comm Bank in india Volume - 34 Page No.-2

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

वाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (२००१)#						Population (2001)#
1.1 एकूण लोकसंख्या (१) पुरुष (२) स्त्रिया	हजारात -" -"	96,879 50,401 46,478	10,28,610 5,32,157 4,96,453	9.4 9.5 9.4	In Thousand -" -"	Total population (i) Males (ii) Females
1.2 (अ) ग्रामीण लोकसंख्या (ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	हजारात टक्के	55,778 57.57	7,42,491 72.18	7.5 ...	In Thousand Per cent	(a) Rural population (b) Percentage of rural population to total population
1.3 (अ) नागरी लोकसंख्या (ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	हजारात टक्के	41,101 42.43	2,86,120 27.82	14.4 ...	In Thousand Per cent	(a) Urban population (b) Percentage of urban population to total population
1.4 स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	922	933	...	Females per thousand males	Sex Ratio
1.5 लोकसंख्येतील शकडा वाढ (१९९१-२००१)	टक्के	22.73	21.54	...	Per cent	Percentage growth of population during 1991-2001
1.6 साक्षरता प्रमाण	टक्के	76.88	64.84	...	Per cent	Literacy rate
1.7 अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (२००१)	हजारात	18,459	2,50,962	7.4	In Thousand	population of scheduled castes and scheduled tribes (2001)
1.8 एकूण काम करणारे (२००१)	हजारात	41,173	4,02,235	10.2	In Thousand	Total workers (2001)
1.9 भौगोलिक क्षेत्र (२००१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq.Km	Geographical area (2001)
2. कृषि (२००३-०४) †						Agriculture (2003-04) †
2.1 निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,432	1,40,883	12.4	In Thousand hectares	Net area sown
2.2 पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	-"	22,190	1,90,644	11.6	-"	Gross cropped area
2.3 स्थूल सिंचित क्षेत्र	-"	3,831	76,820	5.0	-"	Gross irrigated area
2.4 स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	17.3	42.6	...	Per cent	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5 प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२००२-०३ ते २००४-०५ या वर्षाची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 2002-03 to 2004-05)
(१) भात	हजार हेक्टर	1,524	41,892	3.6	In Thousand hectares	(i) Paddy
(२) गहू	-"	727	26,057	2.8	-"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	-"	4,668	9,240	50.5	-"	(iii) Jowar
(४) बाजरी	-"	1,467	9,194	16.0	-"	(iv) Bajra
(५) एकूण तृणधान्ये	-"	9,007	96,889	9.3	-"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	-"	12,474	1,19,128	10.5	-"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	-"	447	4,040	11.1	-"	(vii) Sugarcane Area
तोडणी क्षेत्र	-"	474	N.A.	N.A.	-"	Harvested Area
(८) कापूस	-"	2,801	8,028	34.9	-"	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	-"	415	6,188	6.7	-"	(ix) Groundnut

† अस्थायी /Provisional

मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरल हे उपविभाग वगळून

Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub divisions of Senapati district of Manipur

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA--- contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन गणना (२००३) *						Livestock census(2003)*
3.1 एकूण पशुधन	हजारात	36,122	4,85,002	7.4	In Thousand	Total livestock
3.2 व्हीलड ट्रॅक्टर्स	-"	104	2,361	4.4	In Thousand	Wheeled Tractors
3.3 सिंचनाकरिता वापरलेली डिझेल इंजिने व इलेक्ट्रीक पंप	-"	1,087	15,684	6.9	In Thousand	Diesel engines & Electric pumps for irrigation
4. वने						Forests
4.1 एकूण वन क्षेत्र (२००३) *	चौ.कि.मीटर	61,939	7,74,740	8.0	Sq.km.	Total forest area (2003) *
5. उद्योग *						Industry *
5.1 कारखाने- (२००१)						Factories— (2001)
(अ) चालू कारखाने	संख्या	28,399	2,39,627	11.9	Number	(a) Working factories
(ब) दैनिक सरासरी रोजगार	हजारात	1,249	10,885	11.5	In Thousand	(b) Average daily employment
6. वीज (२००४-०५)						Electricity (2004-05)
6.1 एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ.तास	68,507	5,94,456	11.5	Million kwh.	Total generation
6.2 एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	55,684	3,86,134	14.4	Million kwh.	Total consumption
6.3 (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	22,515	1,37,589	16.4	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	40.4	35.6	...	Per cent	(b)Percentage of industrial consumption to total consumption
7. बँका						Banking
7.1 बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (सप्टें.२००६)	संख्या	6,554	69,382	9.4	Number	Banking offices(Scheduled commercial) (Sept. 2006)
7.2 बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (मार्च,२००५)	संख्या	2,513	34,931	7.2	Number	Towns and Villages having banking offices (Scheduled commercial) (March,2005)
8. राज्य / राष्ट्रीय उत्पन्न (२००५-०६)						State / National Income (2005-06)
8.1 चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	3,86,241†	28,46,762**	13.6	Crore Rs.	Income at current prices
8.2 चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	37,081†	25,716**	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3 घटक उत्पादन मूल्यानुसार स्थूल उत्पन्न	कोटी रुपये	4,32,413†	32,50,932**	13.3	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost
8.4 दरडोई स्थूल उत्पन्न	रुपये	41,514†	29,367**	...	Rs.	Per Capita GDP

* अस्थायी /Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary estimates

** शीघ्र अंदाज / Quick estimates

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक/

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ.कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्या (लाखांत) Population (In lakh)	लोक-संख्येची घनता Density of population	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या लोकसंख्येची भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्ये-तील दशवर्षीय वाढ (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः काम करणा-यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणा-यांची एकूण काम करणा-यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(2001)	(2001)	(2001)	(2001)	(2001)	(1991-01)	(2001)	(2001)	(2001)	(2001)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1 आंध्र प्रदेश	2.75	762.10	277	27.30	7.41	14.59	978	22.78	38.11	62.16
2 अरुणाचल प्रदेश	0.84	10.98	13	20.75	0.11	27.00	893	64.79	37.80	61.74
3 आसाम	0.78	266.56	340	12.90	2.59	18.92	935	19.26	26.69	52.36
4 बिहार	0.94	829.99	881	10.46	8.07	28.62	919	16.64	25.37	77.25
5 झारखंड	0.80	269.46	338	22.24	2.62	23.36	941	38.14	23.92	66.68
6 दिल्ली	0.01	138.50	9,340	93.18	1.35	47.02	821	16.92	31.17	1.17
7 गोवा	0.04	13.48	364	49.76	0.13	15.21	961	1.81	31.56	16.49
8 गुजरात	1.96	506.71	258	37.36	4.93	22.66	920	21.85	33.60	51.58
9 हरियाणा	0.44	211.45	478	28.92	2.06	28.43	861	19.35	29.52	51.29
10 हिमाचल प्रदेश	0.56	60.78	109	9.80	0.59	17.54	968	28.74	32.31	68.47
11 जम्मू व काश्मीर	2.22	101.44	100	24.81	0.99	31.42	892	18.50	25.72	48.96
12 कर्नाटक	1.92	528.50	276	33.99	5.14	17.51	965	22.76	36.64	55.71
13 केरळ	0.39	318.41	819	25.96	3.10	9.43	1,058	10.95	25.87	22.80
14 मध्य प्रदेश	3.08	603.48	196	26.46	5.87	24.26	919	35.44	31.65	71.49
15 छत्तीसगड	1.35	208.34	154	20.09	2.03	18.27	989	43.37	33.86	76.47
16 महाराष्ट्र	3.08	968.79	315	42.43	9.42	22.73	922	19.05	35.87	54.96
17 मणिपूर	0.22	21.67*	97	26.58	0.21	17.94	978	36.98	30.43	52.19
18 मेघालय	0.22	23.19	103	19.58	0.23	30.65	972	86.42	32.65	65.84
19 मिझोराम	0.21	8.89	42	49.63	0.09	28.82	935	94.49	40.79	60.60
20 नागालँड	0.17	19.90	120	17.23	0.19	64.53	900	89.15	35.38	68.38
21 ओरिसा	1.56	368.05	236	14.99	3.58	16.25	972	38.66	26.05	64.77
22 पंजाब	0.50	243.59	484	33.92	2.37	20.10	876	28.85	32.17	38.95
23 राजस्थान	3.42	565.07	165	23.39	5.49	28.41	921	29.72	30.86	65.91
24 सिक्कीम	0.07	5.41	76	11.07	0.05	33.06	875	25.62	39.36	56.36
25 तामिळनाडू	1.30	624.06	480	44.04	6.07	11.72	987	20.04	38.07	49.33
26 त्रिपुरा	0.10	31.99	305	17.06	0.31	16.03	948	48.42	28.52	50.83
27 उत्तर प्रदेश	2.41	1,661.98	690	20.78	16.16	25.85	898	21.21	23.67	65.89
28 उत्तरांचल	0.53	84.89	159	25.67	0.83	20.39	962	20.89	27.36	58.38
29 पश्चिम बंगाल	0.89	801.76	903	27.97	7.79	17.77	934	28.51	28.72	44.15
भारत*	32.87	10,286.10*	325	27.82	100.00	21.54	933	24.40	30.43	58.20

* केंद्रशासित प्रदेश धरून /Includes Union Territories

N.A. - उपलब्ध नाही /Not available

मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून /Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub divisions of Senapati district of Manipur

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

काम करणा-या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers particip- ation rate	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक Basic Indicators of Human Development									दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	State
	साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage			जन्माच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्ष) Life expectancy at birth (years)		जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant morta- lity rate @@	चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)		
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females						
	(2001)	(2001)	(2001)	(2006- 10)	(2006- 10)	(2005)	(2005)	(2005)	(2004-05)		
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(1)
35.11	70.32	50.43	60.47	65.4	69.4	19.1	7.3	57	23,807†	166	Andhra Pradesh
36.54	63.83	43.53	54.34	N.A.	N.A.	23.3	5.0	37	N.A.	237	Arunachal Pradesh
20.71	71.28	54.61	63.25	61.6	62.8	25.0	8.7	68	13,633	195	Assam
18.84	59.68	33.12	47.00	67.1	66.7	30.4	8.1	61	5,772	149	Bihar
26.41	67.30	38.87	53.56	66.0	64.0	26.8	7.9	50	N.A.	165	Jharkhand
9.37	87.33	74.71	81.67	71.4	74.8	18.6	4.6	35	N.A.	175	Delhi
22.36	88.42	75.37	82.01	N.A.	N.A.	14.8	7.1	16	N.A.	148	Goa
27.91	79.66	57.80	69.14	67.2	71.0	23.7	7.1	54	28,355	191	Gujarat
27.22	78.49	55.73	67.91	67.9	69.8	24.3	6.7	60	32,712	169	Haryana
43.67	85.35	67.42	76.48	69.8	73.3	20.0	6.9	49	27,486	227	Himachal Pradesh
22.45	66.60	43.00	55.52	65.0	67.0	18.9	5.5	50	16,126	148	Jammu & Kashmir
31.98	76.10	56.87	66.64	66.5	71.1	20.6	7.1	50	23,945	185	Karnataka
15.38	94.24	87.72	90.86	72.0	76.8	15.0	6.4	14	29,693†	158	Kerala
33.21	76.06	50.29	63.74	62.5	63.3	29.4	9.0	76	14,069	238	Madhya Pradesh
40.04	77.38	51.85	64.66	61.0	64.0	27.2	8.1	63	N.A.	226	Chhatisgarh
30.81	85.97	67.03	76.88	67.9	71.3	19.0	6.7	36	32,979†	200	Maharashtra
39.02	80.33	60.53	70.53	N.A.	N.A.	14.7	4.1	13	N.A.	222	Manipur
35.15	65.43	59.61	62.56	N.A.	N.A.	25.1	7.5	49	19,572	269	Meghalaya
47.54	90.72	86.75	88.80	N.A.	N.A.	18.8	5.1	20	N.A.	215	Mizoram
38.06	71.16	61.46	66.59	N.A.	N.A.	16.4	3.8	18	N.A.	162	Nagaland
24.66	75.35	50.51	63.08	62.3	64.8	22.3	9.5	75	13,601	206	Orissa
19.05	75.23	63.36	69.65	68.7	71.6	18.1	6.7	44	30,701	137	Punjab
33.49	75.70	43.85	60.41	66.1	69.2	28.6	7.0	68	16,212	225	Rajasthan
38.57	76.04	60.40	68.81	N.A.	N.A.	19.9	5.1	30	N.A.	220	Sikkim
31.54	82.42	64.43	73.45	67.6	70.6	16.5	7.4	37	25,965	186	Tamil Nadu
21.08	81.02	64.91	73.19	N.A.	N.A.	16.0	5.7	31	N.A.	220	Tripura
16.54	68.82	42.22	56.27	64.0	64.4	30.4	8.7	73	11,473	200	Uttar Pradesh
27.33	83.28	59.63	71.62	64.0	68.0	20.9	7.4	42	N.A.	229	Uttaranchal
18.32	77.02	59.61	68.64	68.2	70.9	18.8	6.4	38	22,497	178	West Bengal
25.63	75.26	53.67	64.84	65.8	68.1	23.8	7.6	58	22,946 †	189	India*

@@ छोटे राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे बालमृत्यू दर त्रैवार्षिक (२००३-०५) सरकत्या सरासरीवर आधारित आहेत/
Infant mortality rates for smaller States and Union territories are based on three year (2003-05) moving averages

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे /The literacy rates relate to the population aged seven and above

† सुधारित (१९९९-२०००) च्या मालिकेनुसार / According to revised (1999-2000) series

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००६-०७

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक/

राज्य	दर हेक्टरी उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्रॅ) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकांखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे (कि.ग्रॅ) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	दर शेतक-यामागे निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare) (P)	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily factory employ- ment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total food grains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugar- cane					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक (1)	त्रैवार्षिक सरासरी-Triennial average (2002-03 to 2004-05)					(2003-04)	(2003-04)	(2003-04)	(2003-04)	(2001)
	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	* (28)	(29)	(30)	(31)	(32)
1 आंध्र प्रदेश	2,594	545	1,949	312	70,853	174.4	149.85	38.7	1.3	948
2 अरुणाचल प्रदेश	1,236	1,048	1,225	N.A.	14,667	214.2	2.78	16.3	0.6	N. A.
3 आसाम	1,469	554	1,431	128	37,080	143.9	47.81	5.4	0.7	370
4 बिहार	1,537	777	1,461	N.A.	41,013	127.7	88.19	57.9	0.7	N. A.
5 झारखंड	1,359	609	1,265	N.A.	34,917	102.7	50.88	10.3	0.5	N. A.
6 दिल्ली	N.A.	N.A.	2,921	N.A.	N.A.	8.2	35.91	70.5	0.7	(R)1,706
7 गोवा	2,892	897	2,581	N.A.	61,667	124.7	36.09	23.7	2.8	2,584
8 गुजरात	1,602	637	1,405	342	71,719	123.3	89.85	36.9	1.7	(R)1,739
9 हरियाणा	3,187	729	3,087	461	58,434	591.9	159.97	83.6	1.2	N. A.
10 हिमाचल प्रदेश	1,731	463	1,681	N.A.	17,889	222.3	49.22	19.8	0.3	(R)1,447
11 जम्मू व काश्मीर	1,672	477	1,633	N.A.	N.A.	139.9	72.23	40.5	0.5	N. A.
12 कर्नाटक	1,405	340	1,105	177	78,080	119.7	803.32	236.0	1.4	(R)1,859
13 केरळ	2,148	833	2,122	283	80,545	17.6	65.03	14.4	3.0	N. A.
14 मध्य प्रदेश	1,346	702	1,113	166	41,370	248.5	49.70	29.2	1.4	674
15 छत्तीसगड	1,055	493	958	170	2,600	294.0	42.91	20.4	1.1	N.A.
16 महाराष्ट्र	963	546	847	174	66,239	101.6	64.82	17.3	1.5	1,285
17 मणिपूर	2,398	474	2,331	N.A.	32,500	156.9	125.71	18.4	0.6	N.A.
18 मेघालय	1,724	846	1,694	194	N.A.	97.1	17.35	30.1	0.5	N.A.
19 मिझोराम	1,924	1,071	1,871	510	17,000	149.3	15.00	18.4	0.4	N.A.
20 नागालँड	1,660	821	1,567	170	44,000	196.3	1.84	28.1	0.6	N.A.
21 ओरिसा	1,227	376	1,124	375	56,159	187.7	37.77	29.2	1.4	369
22 पंजाब	3,955	802	3,934	560	58,072	976.2	194.56	96.6	2.1	1,902
23 राजस्थान	1,321	444	1,087	251	45,818	299.3	35.94	29.5	1.3	663
24 सिक्कीम	1,421	1,000	1,374	N.A.	N.A.	176.7	3.64	12.4	0.8	N.A.
25 तामिळनाडू	1,985	378	1,685	226	95,207	68.8	134.14	46.6	0.9	N.A.
26 त्रिपुरा	2,259	654	2,198	340	52,000	159.0	37.75	15.6	0.9	970
27 उत्तर प्रदेश	2,246	853	2,052	158	57,453	250.4	127.78	69.5	0.8	N.A.
28 उत्तरांचल	1,670	642	1,626	N.A.	58,060	193.2	101.71	43.6	0.5	N.A.
29 पश्चिम बंगाल	2,488	761	2,425	340	67,302	191.6	114.99	51.0	1.0	N.A.
भारत*	1,882	587	1,640	274	62,569	197.8	92.96	42.6	1.1	1,119

* केंद्रशासित प्रदेश धरून /Includes Union Territories (R) मागील वर्षाची माहिती / Previous year's data

(P) - अस्थायी /Provisional

N.A. - उपलब्ध नाही /Not available

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA--contd.

उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in indust- ries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consum- ption of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि.वॅ.ता.) Indus- trial consum- ption of electricity per capita (kwh.) (P) @	दर लाख लोकसंख्ये- मागे मोटार वाहने (संख्या) Motor vehicles per lakh of popul- ation (No.) (P)	दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी Total road length per hundred sq. km. of area (Km.) **	दर लाख लोकसंख्ये- मागे रास्त भावाच्या/ शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of popul- ation (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(2004-05)	(2004-05)	(2004-05)	(2004-05)	(31-3-04)	(31-3-02)	(2001)	(31-3-2005)	(31-3-2005)	(31-3-2005)	Reference year or date
(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(1)
12,980	1,704	99.61	146.74	7,277	71	53	6.8	14,594	11,973	Andhra Pradesh
N. A.	N. A.	56.52	3.91	1,842*	22	94	5.9	12,570	3,151	Arunachal Pradesh
7,792	1,241	25.49	20.86	2,588	115	123	4.2	7,187	3,017	Assam
1,378	51	13.64	9.24	854	81	57	3.9	5,118	1,546	Bihar
13,188	5,654	29.43	223.76	4,295	14	31	5.1	10,888	3,665	Jharkhand
11,413	1,423	407.01	125.91	27,943	2,579	22	10.4	1,65,484	1,13,943	Delhi
1,04,759	18,480	206.56	693.12	29,966	242	37	22.3	1,05,253	24,195	Goa
48,455	5,892	101.25	295.65	13,308	70	29	6.8	19,081	10,753	Gujarat
33,736	4,636	126.25	154.57	11,415	64	39	7.5	21,414	12,282	Haryana
14,647	2,888	127.93	235.68	4,589	53	58	12.6	21,840	8,837	Himachal Pradesh
3,575	479	137.19	69.38	4,004	11	29	7.4	16,572	7,442	Jammu & Kashmir
19,818	3,256	89.18	117.2	7,248	79	39	8.9	23,975	18,414	Karnataka
10,395	505	129.79	90.98	8,489	387	44	10.6	23,715	14,632	Kerala
7,202	692	58.97	72.51	5,913	52	31	5.2	8,301	4,981	Madhya Pradesh
12,503	3,701	62.25	193.77	5,516	26	31	4.5	8,943	4,490	Chhatisgarh
34,944	4,182	124.70	217.5	8,847	87	51	6.2	46,673	47,360	Maharashtra
139	20	45.01	3.19	4,238	52	76	3.0	4,737	2,396	Manipur
2,342	352	70.61	201.98	3,025^	43	155	7.6	12,723	5,002	Meghalaya
N.A.	N.A.	90.13	2.05	4,506	24	104	8.3	10,021	5,152	Mizoram
524	83	57.15	1.74	8,226	124	21	3.4	9,213	2,056	Nagaland
5,995	1,440	69.34	93.33	3,995	152	68	5.8	8,244	5,376	Orissa
20,823	1,916	198.33	341.53	13,916	123	59	10.6	28,005	15,855	Punjab
7,400	914	55.53	85.57	6,368	39	35	5.5	7,817	6,123	Rajasthan
N.A.	N.A.	172.81	47.37	3,004	29	155	9.7	22,401	10,155	Sikkim
24,849	2,763	172.12	219.25	13,385	128	44	7.5	20,432	21,632	Tamil Nadu
1,837	672	44.19	14.93	2,282	163	36	5.3	9,953	3,145	Tripura
6,083	690	57.75	36.68	3,649	103	45	4.5	8,226	3,457	Uttar Pradesh
11,099	1,931	112.14	98.65	5,774	63	31	9.7	25,339	6,525	Uttaranchal
8,556	996	66.71	102.11	3,045	103	26	5.3	14,688	8,406	West Bengal
15,361	2,054	87.77	126.24	6,726	75	46	6.2	18,749	13,593	India*

(P) -अस्थायी /Provisional @ यात नॉनयुटीलिटीच्या स्वनिर्मितीचा समावेश आहे / This includes self generation of non-utilities

^ २००२-०३ चे आकडे आहेत / Data relates to 2002-03

* १९९६-९७ चे आकडे आहेत / Data relates to 1996-97.

** सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे

** This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department

EXECUTIVE SUMMARY

Economic situation in the country

National Income

1.1 The Indian economy is poised to grow at 9.2 per cent in the current fiscal 2006-07, mainly due to the vigorous growth performance in services and manufacturing sector. The sectoral growth rates of GDP for 2006-07 are estimated to be 2.9 per cent for Primary Sector, 10.4 per cent for Secondary Sector and 11.2 per cent for Services. The GDP for 2005-06 at current prices is estimated at Rs. 32,50,932 crore and the Net National Product (i.e. National Income) at Rs.28,46,762 crore. The per capita National Income during 2005-06 is estimated at Rs. 25,716, higher by 12.1 per cent over the previous year.

Monsoon-2006

1.2 The South-West monsoon arrived in Kerala on May 26, 2006, a week earlier than normal. However, the monsoon covered entire country by July 24, 2006 with delay of nine days. The area weighted rainfall in the country for the monsoon period was 99 per cent of Long Period Average (LPA) as against 93 per cent forecast by Indian Meteorological Department (IMD). The monsoon rainfall of 2006 was not evenly distributed over time and space. This uneven distribution of the rains adversely affected North-East India, North-West India and Southern Peninsula. However, the rainfall in Central India was in excess. Out of the 36 meteorological subdivisions in the country, 20 experienced normal monsoon rainfall, 6 experienced excess rainfall, whereas, the remaining 10 experienced deficient rainfall. At the end of season, five meteorological subdivisions, namely Andaman & Nicobar Islands, Arunachal Pradesh, Assam & Meghalaya, Western Uttar Pradesh and Haryana experienced moderate drought conditions.

Agricultural Production

1.3 The foodgrains production in 2006-07 is expected to be at 209.2 million tonnes, marginally higher than the production of 208.6 million tonnes in 2005-06. Production of wheat and pulses is also expected to increase by 4.5 per cent and 8.2 per cent at 72.5 million tonnes and 14.5 million tonnes respectively. The production of cotton is expected to be all time high at 21.0 million bales, higher by about 13.5 per cent over the last year. Similarly, the sugarcane production is projected at 315.5 million tonnes during 2006-07, more by 16.8 per cent over the previous year. However, the oil seeds production is estimated at 23.6 million tonnes, lower by 15.7 per cent than the earlier year's production of 28.0 million tonnes.

Industrial Production

1.4 During 2006-07, the All-India Index of Industrial Production (Base 1993-94), for the period April-December, 2006, was 239.0, higher by 10.8 per cent than that for the corresponding period of the previous year. The year 2006-07 witnessed sustained growth in manufacturing, with year-on-year growth of 11.4 per cent during April-December, 2006 as compared to a growth of 9.0 per cent in the corresponding period of the previous year. The manufacturing sector, which accounts for a weight of 79 per cent in the Index of Industrial Production, has contributed over 91 per cent to the overall industrial growth.

Service Sector

1.5 The service sector is expected to achieve a double digit growth rate of 11.2 per cent in 2006-07, as against 9.8 per cent in 2005-06. Services, having share of about 55 per cent in GDP, has contributed as much as 68.6 per cent of the overall average growth in GDP in the last five years. An impressive progress in Information Technology (IT) & IT-based services and the boost in 'trade, hotel, transport and communication

services' specially with fast additions in cellphones has played key role in broad based growth in services sector.

Public Finance

1.6 The fiscal deficit of the Central Government, as a proportion to GDP, is expected to decrease to 3.3 per cent in 2007-08 (BE) as against 3.7 per cent in 2006-07 (RE). In the year 2007-08 (BE), the revenue deficit as a proportion to GDP is also expected to fall down at 1.5 per cent as against 2.0 per cent in 2006-07 (RE). The tax-GDP ratio is expected to increase to 12 per cent in 2007-08.

Import-Export

1.7 The exports of the country in first nine months (April to December) of the current year 2006-07 are increased impressively by 36.3 per cent over the corresponding period of the previous year. These are estimated at US \$ 89,489 million. During the same period, imports were estimated at US \$ 1,31,212 million, which were also higher by 36.3 per cent. The trade deficit for the period April to December, 2006 was as high as US \$ 41,723 million. The foreign currency assets with Reserve Bank of India stood at US \$ 1,73,081 million at the end of January, 2007 as against US \$ 1,45,108 million by the end of March, 2006. The average exchange rate for the period April, 2006 to January, 2007 was Rs. 45.48 per US dollar.

Balance of Payments

1.8 Heavy increase in oil prices since 2004-05 resulted in deterioration of the trade balances of oil importing developing economies. Trade deficit in India ballooned from 2.3 per cent of GDP in 2003-04 to 6.4 per cent in 2005-06. This has witnessed in continuation of current account deficit in first half of the current fiscal since 2004-05. The current account deficit widened from US \$ 2.5 billion in 2004-05 to US \$ 9.2 billion in 2005-06, which is equivalent to 1.1 per cent of GDP. Further, it is expected to increase to US \$ 11.7 billion in first half (April to September) of 2006-07. However, in spite of the large repayments of India Millennium Deposits (IMD), rising in foreign investments with a sharp revival of inflows in non-resident (NR) deposits maintained strong balance in the capital account and even after financing the current account deficit, it resulted in reserve accretion of

US \$ 15.1 billion in 2005-06 and US \$ 8.6 billion in first half of the current fiscal. India continued to be among the top nations with high levels of reserves.

Money Supply

1.9 Reflecting the higher economic growth, growth in broad money (M_3) was higher at 17.0 per cent in 2005-06 than in 2004-05. During the current year, on the year-on-year basis, the growth of broad money supply as on January 19, 2007, which reflects monetary developments, amounted to 21.1 per cent. This growth was not only more than that of 15.6 per cent as on January 20, 2006, but also higher than 15.0 per cent as projected by RBI for the entire year. The growth in credit to the commercial sector during the current financial year, up to January 19, 2007, was 26.9 per cent. During the year 2006-07, among the various components of money supply, the rate of expansion in currency with public on-year-on basis, till January 19, 2007, was 16.9 per cent, which was marginally more than that of 16.3 per cent as on January 20, 2006.

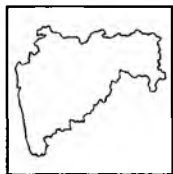
Price Situation

1.10 In the current year, annual point-to-point inflation rate in terms of Wholesale Price Index (WPI) was 6.11 per cent on January 20, 2007. The inflation rate in the corresponding week of the previous year was 4.24 per cent. The inflation rate for the primary food articles was very high at 9.76 per cent. Increase in prices of wheat, pulses, edible oils, fruits and vegetables are the major contributor of high inflation of primary food articles. Shortfall in domestic supply against domestic demand and hardening international prices were the main causes of increase in prices of these commodities. However, the 52 week average inflation rate as recorded on January 19, 2007 was 4.9 per cent as against 4.65 for the 52 weeks ended on January 20, 2006.

1.11 The inflation rate, based on All-India Consumer Price Index for the Industrial Workers (CPI-IW), was 7 year high at 7.6 per cent in June, 2006, which moderated to 6.9 per cent in December, 2006. The inflation rate based on average CPI-IW for the period April-December, 2006 was 6.6 per cent, which was more than that of 4.2 per cent as registered during the corresponding period of the earlier year.

Economic Situation in Maharashtra

Gross State Domestic Product

1.12 As per the advance estimates, Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra, at constant (1999-2000) prices, is expected to grow at the rate of 9.3 per cent during 2006-07. The sectoral growth rates of GSDP are expected to be at 6.6 per cent for Primary Sector (Agriculture and allied activities), 9.4 per cent for Secondary Sector and 9.9 per cent for Tertiary Sector (Service). For 2005-06, the GSDP at constant (1999-2000) prices for Maharashtra is estimated at Rs. 3,39,425 crore as against Rs.3,10,837 crore in 2004-05. At current prices, GSDP for 2005-06 is estimated at Rs. 4,32,413 crore as against Rs. 3,78,839 crore in the previous year, showing an increase of 14.1 per cent.

State Income

1.13 As per the preliminary estimates, the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for the year 2005-06 is Rs. 3,86,241 crore and the *per capita* State Income is Rs. 37,081. At constant (1999-2000) prices, the State Income in 2005-06 is estimated at Rs. 3,02,952 crore and the *per capita* State Income at Rs. 29,085.

Public Finance

1.14 The budget estimates of 2006-07 reveals that the revenue receipts of the State Government will increase by 13.3 per cent to Rs.59,146 crore, as against Rs.52,198 crore in 2005-06. The tax revenue of the Government is also expected to increase by 13.3 per cent i.e. from Rs.41,607 crore in 2005-06 to Rs.47,130 crore in 2006-07. The tax revenue for the first nine months of the current fiscal was Rs.32,172 crore i.e. 68.3 per cent of the budget estimates. The debt burden of the State Government is expected to increase by 6.1 per cent at Rs.1,32,969 crore in 2006-07 as against Rs.1,25,379 crore in 2005-06. However, its percentage to GSDP is expected to decline by 2.3 percentage points to 26.7 per cent during the same period.

1.15 The revenue expenditure of the State Government is expected to increase by 9.7 per cent i.e. from Rs.53,617 crore in 2005-06 to

Rs.58,840 crore in 2006-07. The share of development expenditure in the total revenue expenditure is expected at 53 per cent. The State Government has succeeded in containing non-plan expenditure since 2004-05. During 2006-07, the percentage of expenditure on salaries, wages and pension payments to revenue receipts is expected to come down to 39.9 per cent from 44.8 per cent in 2005-06. However, in the case of interest payments, it is expected to increase in 2006-07 to 20.3 per cent from 17.9 per cent in 2005-06 and is expected to be at Rs.11,999 crore in 2006-07.

1.16 The revenue deficit as a per cent of GSDP was 2.6 and 0.3 in 2004-05 and 2005-06 respectively. During 2006-07, a revenue surplus of Rs.306 crore is projected. The fiscal deficit of the Government is also declined from 4.9 per cent of GSDP in 2004-05 to 3.8 per cent in 2005-06 and is expected to decline further to 1.7 per cent in 2006-07. This is consistent with the State's target of reducing fiscal deficit to the extent of 3 per cent of GSDP as stipulated under the Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Act, 2005.

Monsoon

1.17 The South-West monsoon arrived in the State earlier by 7 days i.e. on 31st May, 2006 and was stable up to 6th June. Thereafter, a dry spell of 10 days was experienced and monsoon became active after 17th June. By third week of June it spread over in Marathwada and by the last week in Vidarbha. The State received satisfactory rains by the end of June. However, some parts of the State received excessive rains creating flood situation in the month of July, which damaged *Kharif* crops. During first fortnight of August, 273 talukas of 31 districts received heavy rainfall. During September, except Konkan, the State received varied intensity rainfall. The monsoon withdrew from the State from 16th October, 2006. The Konkan region experienced heavy rainfall throughout the monsoon. The overall rainfall received by the State during the season was in excess by 17.3 per cent of the normal rainfall. Out of 33 districts (excluding Mumbai City and Mumbai Suburban districts) in the State, 25 districts received excess rainfall, 7 received normal whereas only one district, namely Bhandara, was deficient in rainfall.

Agricultural Production

1.18 During 2006-07, the foodgrains production in the State is expected to be at 129.33 lakh tonnes, more by about 11 per cent than that in 2005-06. The production of cotton (lint) is expected to be around 41.27 lakh bales, more by 31 per cent than during the previous year. The oil seeds production is expected to increase by 5 per cent to 33.9 lakh tonnes. The sugarcane production is also expected to be much more at 627 lakh tonnes, more by 61 per cent than in the previous year. This increase in production is mainly due to 68 per cent increase in harvested area of sugarcane during 2006-07.

Livestock Production

1.19 The milk production in the State during 2006-07 is estimated at 70 lakh tonnes, more by 3.4 per cent than in the previous year. During the same period, the production of eggs (in number) is estimated at 340 crore, less by 3.4 per cent, whereas the meat production is estimated at 2.43 lakh tonnes, more by about 3 per cent over the previous year.

1.20 The average daily collection of milk by the Government and co-operative dairies in the State (excluding Greater Mumbai) during 2006-07 (up to November, 2006), is expected to be 38.42 lakh litres, as against the average daily collection of 40.09 lakh liters during 2005-06. However, overall milk production in the State is expected to increase.

Fish Production

1.21 During 2006-07, up to the end of September, the estimated marine fish catch and inland fish catch in the State is 1.41 lakh tonnes 0.32 lakh tonnes respectively. The potential of fish catch from marine area in the State has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 2005-06 was 4.45 lakh tonnes, 6.58 per cent more than that in the previous year. The estimated inland fish catch in 2005-06 was 1.35 lakh tonnes, 12 per cent more than that during 2004-05. The approximate gross value of marine and inland fish catch taken together in the State during 2005-06 was Rs. 1,881 crore.

Mineral Production

1.22 The potential mineral bearing area of the State is about 58 thousand sq. km (i.e. about 19 per cent of the total geographical area). The

total value of minerals extracted in the State during 2005-06 was Rs. 4,091 crore, in which the share of coal was about 93 per cent (Rs. 3,822 crore).

Industrial Production

1.23 From the available indications, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State in first nine months of 2006-07 has registered a growth of 7.9 per cent as against 9 per cent in 2005-06. The net value added based on Annual Survey of Industries (ASI) for 2004-05, was Rs. 42,907 crore.

Industrial Relations

1.24 The number of work stoppages in factories due to strikes and lockouts during January to October, 2006 was 18 and was same as in the corresponding period of 2005. The number of persondays lost due to work stoppages including continuing work stoppages was 8.6 lakh during January to October, 2006, and was less than that of 11.0 lakh persondays lost during corresponding period of 2005.

Information Technology

1.25 The State Government with the help of City and Industrial Development Corporation (CIDCO) and Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC) is developing public Information Technology (IT) parks in different areas of the State. Accordingly, 30 Government/public IT parks and 183 private IT parks are being developed. The e-governance policy is aimed at providing quality services to citizens, improving efficiency in delivery of services, increasing revenue of the State and bringing greater transparency in the administration.

New Investment Proposals

1.26 Since adoption of liberalisation policy, by the end of December, 2006, total 13,720 industrial projects with an investment of Rs. 3,29,944 crore and employment potential of about 23.07 lakh have been registered with the Government of India to set up units in the State. Out of these, 6,101 projects involving an investment of Rs. 95,383 crore have already started their production by the end of December, 2006 and an employment of about 6.03 lakh is generated.

Foreign Direct Investment

1.27 Since adoption of liberalisation policy till the end of November, 2006, under Foreign Direct Investment (FDI), 3,928 projects with an investment of Rs. 57,170 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of these, 1,473 projects (38 per cent) with an investment of Rs. 36,937 crore (65 per cent) were commissioned up to March, 2006. Of the proposed total investment under FDI in the country, Maharashtra continued to be at the top position. The FDI projects approved are mainly in the field of Services (21 per cent), IT (19 per cent), Infrastructure (11 per cent), Automobiles (9 per cent), Engineering and Power & Fuel (5 per cent each).

Price Situation

1.28 The Consumer Price Index Numbers compiled separately for the urban and rural areas of the State reveal that, during April to December, 2006, the State experienced a moderate rise in the prices. During this period, the average urban CPI has increased by 4.9 per cent, whereas for the rural area the rise was 5.1 per cent. Thus, the price rise in the State remained moderate for the eighth year in succession.

Public Distribution System

1.29 Under Targeted Public Distribution System, during 2006-07, up to December, 2006, the off-take of rice and wheat by BPL families (excluding A.A.Y.) was 76 per cent and 81 per cent respectively. Similarly, the off-take under Antyodaya Anna Yojana up to December, 2006, was 84 per cent and 87 per cent respectively.

Electricity Generation

1.30 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra including captive and non-conventional source at the end of March, 2006 stands at 15,310 MW, whereas, including the State's share in NTPC/NPC, the total available capacity for Maharashtra stands at 17,499 MW. During 2006-07, there was no capacity addition upto the end of December, 2006. During 2006-07, the generation of electricity in the State upto the end of December, 2006 was 49,352 million KWH, less by 2.2 per cent than that in the corresponding period of 2005-06. During 2006-07 upto December, the peak demand of 16,388 MW was recorded on 30th December, 2006 which was met with effective load shedding of 3,912 MW. As

the State is facing power deficit, the load shedding has become a regular feature. The transmission and Distribution losses were 32.6 per cent in 2005-06. The expected capacity addition by MAHAGENCO and central sector in XI FYP is 7,032 MW and 2,913 MW respectively.

Transport and Communications

1.31 The total road length maintained by PWD and ZPs in the State by the end of March, 2006 was 2.31 lakh km. The total rail-route length in the State by the end of March, 2006 was 5,910 km, which was 9.2 per cent of the total rail-route of the country (64,073 km). The total number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2007 was 121.87 lakh. The number of post offices in the State at the end of March, 2006 was 12,625, of which 11,295 were in rural areas and 1,330 in urban areas. There were 63.73 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 2006. At the end of December, 2006, there were 14.96 crore cell phones in India, out of which 211.32 lakh (14.13 per cent) were in Maharashtra (including Mumbai circle).

Population

1.32.1 The projected population of the State as on 1st March, 2007 is about 10.55 crore. As per the Population Census 2001, Maharashtra's population was 9.69 crore. The Scheduled Castes population in the State was 98.82 lakh and the Scheduled Tribes population was 85.77 lakh. Maharashtra is the second largest State in India in respect of population after Uttar Pradesh. With 42.4 per cent urban population, Maharashtra was second most urbanised state among the major states of India after Tamil Nadu (44.0 per cent). The sex ratio in the State declined from 934 in 1991 to all time low at 922 in 2001. The child sex ratio in the State (for age group 0-6 years) declined to 913 from 945 in 1991.

1.32.2 As per the Census 2001, literacy rate was 76.9 per cent. It was 86.0 per cent and 67.0 per cent for males and females respectively. However, the literacy rates for males and females had increased to 87.4 per cent and 76.0 per cent respectively as per the latest survey conducted by Directorate of Economics and Statistics in October, 2006.

1.32.3 Census 2001 data on slums in Maharashtra reveals that in the 61 cities/towns

reporting slums, one person out of every three persons was residing in slums. The proportion of males and females in slum working population was 84.5 per cent and 15.5 per cent respectively.

1.32.4 The information based on Sample Registration Scheme (SRS) shows remarkable improvement in the demographic indicators viz., consistent decline in the birth rate (19.0), death rate (6.7) and infant mortality rate (36) for Maharashtra for the year 2005.

Employment

1.33.1 According to factory statistics, the average daily factory employment in the State for the year 2005 was 12.6 lakh, 5.5 per cent more than that for 2004.

1.33.2 As per the data collected under Employment Market Information Programme (EMI), the total employment as on 31st March, 2006 in public and private sectors together was 36.1 lakh, as against 35.4 lakh during the previous year.

1.33.3 During 2005-06, employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS) was 16.9 crore persondays as against 22.2 crore persondays provided during the previous year. In addition to this, till the end of December, 2006, under *Sampoorna Gramin Rojgar Yojana*, employment of 2.9 crore persondays was provided as against 6.6 crore persondays provided during the entire year 2005-06. Due to coverage of 12 districts under *Rashtriya Gramin Rojgar Hami Yojana* and good rainfall during the year the actual employment is reduced.

1.33.4 The Centrally sponsored *Rashtriya Gramin Rojgar Hami Yojana*, in the 1st phase, is being implemented since February, 2006 in rural areas of 12 districts of Maharashtra. Under this programme, minimum 100 days employment is assured during financial year for one person per household in rural area on demand for work, else, unemployment allowance is to be paid. Under this programme 27,44,127 families are given the job cards, of which 3,21,898 families were demanded for employment upto January, 2007, and all these families were provided employment. Since inception of the scheme an expenditure of Rs.167.33 crore was incurred upto January, 2007.

1.33.5 During the calendar year 2006, the number of persons newly registered in Employment and Self-Employment Guidance

Centres was 6.1 lakh as compared with 6.5 lakh in 2005. The actual placements effected during 2006, were 14.8 thousand as against 13.9 thousand in 2005. The number of persons on live register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2006 was 36 lakh.

Education

1.34 Education is universally acknowledged as one of the key inputs contributing to the process of national and individual development. During 2006-07, there were 69,330 primary, 15,762 secondary & 3,914 higher secondary schools and 663 junior colleges in the State. The enrolment in primary, secondary & higher secondary schools and junior colleges in the State during 2006-07 was 116.88 lakh, 57.09 lakh, 45.62 lakh and 7.92 lakh respectively.

Agricultural Credit

1.35 The agricultural credit for seasonal agricultural operations is made available through Primary Agricultural Credit Societies (PACS) from the co-operative network, Commercial Banks and Regional Rural Banks (RRBs). During 2005-06, the aggregate loans advanced for seasonal agricultural operations in the State was of the order of Rs.7,040 crore, of which the loans through PACS were Rs.4,928 crore (70 per cent), through Commercial Banks were Rs.1,935 crore (27.5 per cent) and through RRBs were Rs.177 crore (2.5 per cent).

Scheduled Commercial Banks

1.36 As on 30th September, 2006, the total number of banking offices (branches) of Scheduled Commercial Banks in the State was 6,554, which accounted for 9.5 per cent of the total scheduled commercial banking offices (69,382) in the country. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State, as on 30th September, 2006 were Rs. 5,60,750 crore, which were higher by 32 per cent than those in the previous year. During the same period, gross credits of these banks increased impressively by 35 per cent and reached Rs. 5,55,544 crore. The Credit-Deposit Ratio (CDR) of all the scheduled commercial banks in the State at the end of September, 2006 was 99 per cent. In respect of both the bank deposits and gross bank credits of scheduled commercial banks in the country as on 30th September, 2006, Maharashtra stands first among all the states.

Mutual Funds

1.37 Mutual Funds is a fast growing financial service, regulated by SEBI. As on 31st March, 2006, there were 38 mutual funds registered in India with the total assets of Rs.2,31,862 crore, of which 35 mutual funds were in Maharashtra. The net amount mobilised by these 35 funds during 2005-06 was Rs. 52,224 crore.

Special Study

1.38 In the 63rd round of National Sample Survey (July, 2006 to June 2007) the information on 'Service Sector Enterprises' (excluding trade) is being collected. Some important results based on quick tabulation of selected data of the State Sample of the first two sub-rounds (July-December, 2006) of the survey are given below.

i) The proportion of establishments was 12 per cent for the rural areas and 26 per cent for the urban areas. Remaining 88 per cent enterprises in the rural areas and 74 per cent enterprises in the urban areas were Own Account Enterprises (OAEs).

ii) The average number of workers per enterprises was 2.5.

iii) More than 75 per cent enterprises in the rural areas and 95 per cent enterprises in the urban areas were proprietary enterprises.

iv) Competition from larger units and shortage of capital are the main problems faced by the service sector enterprises for both the rural and urban areas.

v) Per worker annual gross value added by the service sector enterprises is estimated at Rs. 3,402 for the rural areas and Rs. 56,387 for the urban areas. Per enterprise annual gross value added for the rural and urban areas is Rs.8,834 and Rs.1,41,695 respectively.

Economic Census-2005

1.39 The Central Government has conducted Fifth Economic Census in all the States/ Union Territories in 2005. All the economic activities (agriculture and non-agriculture) except those involved in crop production and plantation were covered under this Census. As per the provisional results of the Fifth Economic Census 2005, the number of enterprises in the State were about 43.8 lakh, as against 32.3 lakh observed in the Fourth Economic Census 1998. The number of persons working in all the enterprises in the State were about 118.3 lakh, as against 104.4 lakh as in Fourth Economic Census.

ECONOMIC OUTLOOK AND POLICY IMPERATIVES

State Economy

2.1 The State economy is growing at an impressive pace having registered a growth rate of 9.2 per cent in 2005-06 and is being projected to grow at 9.3 per cent in the current year 2006-07. It is for the first time in the history of the State that the growth rate has been in excess of 9.0 per cent and which is expected to be sustained at a marginally higher rate this year. The recovery in the agriculture and allied activities sector with a growth of about 6.6 per cent each in the last two years of X FYP in succession, from a negative growth of 5.4 per cent in 2004-05, appears to be the main driver for achieving the higher growth.

2.2 The State economy achieved an average annual Gross State Domestic Product (GSDP) growth rate of 7.0 per cent during the first two years of X FYP (2002-03 & 2003-04), after which it accelerated to 8.3 per cent in the third year and to more than 9.0 per cent in the last two years (2005-06 & 2006-07). Thus, with this consistent robust growth, the State economy is expected to register an average annual GSDP growth rate of 8.5 per cent during the X FYP, as against the much lower growth of 3.2 per cent in the IX FYP, but ahead of 8.0 per cent GSDP growth target envisaged in the X FYP, which is commendable. The State economy has potential to grow at a higher rate and could achieve the magical figure of double-digit GSDP growth in near future, given the proper thrust to create sector specific, need based and quality infrastructure.

2.3 During the X FYP, the average annual GSDP growth rate is expected to be 2.9 per cent for primary sector, 8.3 per cent for the secondary sector and 10.0 per cent for the tertiary sector. The State economy is growing well above 8.0 per cent in terms of sustained GSDP growth over the past three years in succession and obviously signals a higher growth trajectory for all the sectors of

economy. The State remained a favourite destination for global investors due to its consistent performance, a growing economy and provision of comparatively better infrastructure. Keeping this in view, large investments are required in the State to provide quality infrastructure of global standards so as to achieve the full potential of the economy. The present infrastructure provision by way of roads, railways, ports, airports, communication and power in the State is not upto the global standards, with the shortage of electric power supply being the main hurdle in the pace of State's development. Though the State has taken initiatives for augmentation by way of capacity additions, the various problems faced by power sector need to be viewed seriously and addressed on a priority basis.

2.4 There is also a pressing need to stimulate a growth pattern which generates greater demand for labour and also encourages labour to shift from agriculture to non-agricultural employment, resulting in expansion in non-agricultural organised sector jobs. The sustained double digit growth in manufacturing can help to achieve this objective. Equally important is a policy environment that encourages expansion of small and medium enterprises so that they can graduate into the organised sector. An investor friendly environment with adequate labour flexibility is the need of the small units, which needs to be addressed diligently through proper policies.

Public Finance

2.5 Fiscal consolidation is a major challenge of economic reforms and the fiscal measures taken by the State Government so far to address the fiscal imbalance have resulted in improving financial health of the State in recent years. The fiscal deficit of Maharashtra was 2.0 per cent of GSDP in 1993-94, which thereafter rose almost continuously to reach a figure of 5.3 per cent in 2003-04. Since then, it has come down with the State having

envisaged major corrections. As per the budget estimates for 2006-07, it is likely to decline to 1.7 per cent. Increased spendings on salaries and pensions, heavy subsidies in power, huge expenditure on State-owned corporations etc. are the main reasons of the high fiscal deficit. The revenue deficit of the State as a proportion of GSDP is expected at 0.3 per cent in 2005-06 (RE). It is essential for the Government to bring down the revenue deficit to zero for achieving fiscal health. To do this, it may be necessary to increase tax and non-tax revenue, reduce the expenditure on subsidies, borrowings and curtail non-development expenditure. The increasing debt of the State Government and rising interest payment burden is a major concern for the State. The overall debt of the State Government is expected to be Rs. 1,32,969 crore in 2006-07. The debt to GSDP ratio for the State is 26.7 per cent and interest payment to GSDP ratio is 2.4 per cent and are rising continuously. The increase in tax revenue depends critically upon achievement of the growth targets. It is, therefore, necessary to ensure that the reforms in tax administration lead to level of buoyancy expected. Effective measures need to be in place to control the non-plan expenditure and achieve ambitious plan targets.

Infrastructure

2.6 Infrastructure investments are important for sustained growth and poverty reduction. Infrastructure development is usually viewed as a key parameter by the foreign investors while assessing the growth potential. Poor physical infrastructure not only threatens to hinder the economic growth but also discourages foreign investment. The key drivers of economy are quality power, good water supply, an adequate transport network, a reliable telecommunication system etc. Improvement in human capital, such as better education, health care are also important contributors to economic development.

2.7 The State Government needs to create an enabling environment that facilitates and attracts increased private investment, both domestic and foreign, which could supplement the public capital in infrastructure provision. Relevant sectoral policies and a proper regulatory framework conducive to private investment are needed if the private sector has to play a big role in meeting the needs of State's infrastructure development. For

creating the world-class physical infrastructure in the State, the Government needs to evolve a road map with effective participation of private sector, for drawing an overall investment plan in infrastructure.

2.8 The Government is very much committed to pushing the reforms further and has correctly identified Public Private Partnership (PPP) as a corner stone of its policy on infrastructure development. However, anticipating future demand, identifying reliable private partners, understanding of investment requirements, time-frame and planning are the main elements which needs to be focused upon. It is also necessary to have transparent and conducive policy framework for PPP.

Agriculture

2.9 Nearly one-third area of the State falls under rain-shadow region where rains are scanty and erratic. As a result, agricultural growth in the State has remained vulnerable. Favourable monsoon for the past two years in succession, after a spell of 4-5 years of drought, has resulted in better agricultural production in the State. However, the productivity levels in the State are much below the national average. In spite of huge investments in irrigation sector, the area under irrigation has practically remained at the same level of 15 to 16 per cent.

2.10 The average annual GSDP growth of agriculture & allied activities sector for the State during the X plan (2002-07) is expected to be 2.7 per cent, as against the growth of 3.7 per cent observed in the IX plan (1997-2002). Thus, the lack-lustre performance of agriculture sector is hindering the overall economic growth performance of the State. It is necessary to ensure that agriculture delivers sustained growth of 4 per cent during the Eleventh Plan period, as envisaged by Planning Commission.

2.11 Achievement of 4 per cent agriculture growth is definitely a daunting task, as it has to be achieved on the background of various environmental and geographical constraints. Increasing productivity, diversification to commercial crops, use of improved seeds, water sector reforms, providing modern marketing arrangements, establishing of agro-processing units and cold storage chains, agricultural credit & inputs

such as seeds, fertilizers, pesticides and veterinary services etc. are the thrust areas which need more focused attention.

2.12 About 58 per cent of the State population resides in rural areas, where a majority of the workforce is dependent on agriculture as primary source of livelihood. The per capita annual income of the people in the State whose subsistence is primarily on agriculture and allied activities is approximately Rs. 7,900, as against the per capita State Income of Rs. 32,600, which shows wide imbalance in the income levels of the people engaged in agriculture and non-agriculture activities. Therefore, there is an urgent need to absorb excess manpower dependant on agriculture in other sectors. The agro-processing industry has enormous potential, it has vital linkages and synergies that it can promote between industry and agriculture, the two pillars of the economy. The development of agro-processing industry close to the agricultural production centres can easily absorb excess manpower in agriculture without shift from rural to urban areas.

2.13 The full potential of agriculture needs to be tapped not only to benefit farmers and rural poor, but also to give a fillip to the overall growth of the economy through backward and forward linkages of agriculture. Improvements in rural infrastructure, post-harvest management technologies, public investment especially in rural infrastructure, irrigation, research and development are essential and requires more attention.

Industry

2.14 The average annual growth rate of the industrial sector (registered manufacturing) in the State remained vibrant showing wide fluctuations while it remained subdued during the VIII and IX FYP periods. However, during the X FYP period it has performed well with 10 per cent and above growth rate for three years. The State is highly industrialised and contributes about 21 per cent in the country's industrial output and 13 per cent in the country's GDP.

2.15 Sustainable industrial growth also hinges on the availability of efficient infrastructure. Hence, the critical challenge for the State is to devise strategies for sustained industrial growth in excess of 10 per cent. Though the demand

supply gaps in the context of roads, ports and telecommunication have narrowed down, the inadequate availability of power, water both in terms of quality and quantity, continues to dampen the economic growth.

2.16 Small and medium enterprises are the backbone of State's industrial progress. They are important business partners of large industries and have capacity to absorb vast number of job seekers. These units need to be offered adequate financial support in terms of access to cheap and easy capital. Training of workforce suited to the requirement of these units is essential. The State has a young workforce, with nearly half of its population below the age of 40. Positive efforts are needed to enable this human capital to integrate into the economic mainstream of the State.

Electricity

2.17 Electricity is a critical input for economic development and for improving the quality of life. It is one of the basic human needs and hence every household must have 24 hours access to electricity for broad based economic and human development. In order to cover non-electrified households and to accelerate rural electrification, it has been proposed to treat rural electrification as a basic minimum service under "Rajiv Gandhi Grameen Viduytikaran Yojana".

2.18 The State has highest installed capacity of 15,310 MW (including captive and non-conventional) in the country. The State is highly industrialised and the demand for electricity in the State is very high and increasing continuously. However, there have been no capacity additions during the recent past and this has aggravated the gap between demand and supply, which raise questions concerning the sustainability of economic growth in future for the State. The quality of power supply remains poor with voltage drops, frequent fluctuations and load shedding becoming routine. The average gap between the peak demand and supply was 3,333 MW during 2005-06. This critically impacts the States economy's competitiveness.

2.19 The transmission and distribution losses of Maharashtra State Electricity Distribution Company (MAHAVITARAN) are about 32.6 per cent (2005-06), which are high in comparison with international average of developed countries. With

such high losses, the power sector is rendered financially unviable. Inadequate investment in transmission and distribution infrastructure has resulted in power evacuation constraints. Hence upgradation of transmission and distribution with effective grid network is essential. To meet the growing demand, the State needs significant addition to generation capacity. The State Government has taken step to overcome power crisis and opened up the door for private entities. It has signed a number of MOU's with well established private companies, but implementation has been slow. The pace of action in the sector needs to be given a momentum with a time frame for implementation of these projects. Only then the State will be in a position to sustain its economic growth in future.

Roads

2.20 The health and education of the people largely depends on the road connectivity network. Though a majority of the villages (95 per cent) in the State have been connected by all-weather roads, the quality of these roads is not satisfactory. The State has good connectivity in terms of road network for urban areas, however, the vehicular traffic in the cities over last two decades has increased substantially. This has resulted in deterioration of roads, which cannot meet the needs of efficient and fast moving transportation. Hence for the growth of the State's industrial, commercial, financial activities and for better access to the health and education facilities available in the urban areas, it is essential to improve the road network. Maintenance of roads properly saves vehicle operating cost, improves traffic flow, reduces accidents, reduces pollution and casualties. Appropriate initiatives on the part of the Government are required to encourage private participation for construction of quality roads and their maintenance.

Education

2.21 Education is the most critical input for human development, empowering people with knowledge, skills and giving access to productive employment. Over the decades, the literacy in the State has registered an impressive growth with the gender gap in literacy having narrowed down substantially and drop-out rates also reduced considerably. As per the recent survey conducted by the Directorate of Economics & Statistics, literacy in the State is estimated at 81.9 per cent in 2006,

showing a rise of 5.0 percentage points over 2001. It also reveals that 95.6 per cent children in the age group 6-14 years are currently attending schools. The implementation of various programmes viz. Adult literacy, Sarva Shiksha Abhiyan, Mid-day meal scheme, Savitribai Phule Scheme etc. has been successful in increasing literacy and paving way for considerable progress in enrolment. However, inadequate infrastructure, quality and level of teaching, high rate of teacher absenteeism, inadequate equipments etc. continue to be areas of concern in regard to the State's education system.

2.22 As the economy is passing through structural changes with demand for knowledge economy growing at an exorbitant pace, the State should not remain satisfied with universalisation and expansion of primary education but also needs to aim at progressive rise in the minimum level of education towards high school or class X levels. A long term perspective for improving the quality of education upto standard X needs to be formulated. Considering the demand of knowledge economy, focus needs to be given on imparting vocational and technical training. The training must be made relevant and tailored to the needs of economy. There is a huge gap between the extremely highly educated group and those who have completed school education, it is this latter group which needs to be effectively educated and trained. There is need to reorient higher and technical education to meet the changing needs of economy. In order to tap the growth potential of knowledge economy, the needs of IT, telecom, BPO, Bio-technology, agro-technology should be understood properly and met with right strategies and a proper vision with, of course, a larger commitment of resources.

Public Health

2.23 Stabilisation of population is crucial for the achievement of the goal of sustainable development and an equitable distribution of resources. As per the results of National Family Health Survey III (2005-06), the total fertility rate for Maharashtra was 2.11 in 2005-06 compared to 2.52 in 1998-99 and 2.86 in 1992-93. The progress made over the past decade by the State through effective implementation of family planning measures is certainly heartening and the State is almost on the verge of achieving replacement level with the population growth likely to stabilize. The crude birth rate, crude death rate

and infant mortality rate in the State have also declined and as per results from the sample registration scheme are 19.0, 6.7 and 36 respectively for 2005. The life expectancy is also expected to increase to 67.9 years and 71.3 years for male and female respectively for the period 2006-10, as against 66.8 years and 69.8 years in 2001-06. Thus, on the basis of overall health indicators, it could definitely be said that the progress made by the State is satisfactory. With the strengthening of efforts for improvement, health sector should certainly lead to achievement of goals as set out in the State's Population Policy 2001.

2.24 The National Family Health Survey also reveals that 66 per cent of deliveries in the State have taken place in medical institutions or hospitals, which not only shows the growing awareness among the people to utilize these facilities but reveals the availability of health infrastructure in the rural and urban areas of the State. However, the qualitative gap between the health care infrastructure in the urban and rural areas remains a major challenge of the health sector. Due care needs to be taken to ensure that the poorer segments of the population are able to access the services they require. Therefore, enhancing budgetary allocation for the public health for creating qualitative infrastructure and providing curative services will go a long way in strengthening the health sector and benefit the people, especially the poor and deprived sections in the State.

Employment

2.25 Though the workforce dependency on agriculture in the State is reducing, it is still 55 per cent. Employment in the organised sector has decreased continuously over the past few years. The State has about 45 per cent of its youth population in the age group 15-40 years, which has to be brought into the economic growth main stream. It is, therefore, essential to promote non-farm and unorganised sector employment. Small and medium scale enterprises are critical for the industrial development, as they provide the basis that cater to the demands of big industry houses. The emphasis needs to be given to develop them according to fast changing market conditions. Providing adequate credit, introduction of new technology, infrastructure, skilled and technical labour force etc. are some of the areas that require

immediate attention. In the context of a growing knowledge economy, the demand for skilled and technical personnels is increasing rapidly. It is, therefore, essential to organise programmes for skill development, vocational training and technical education on a much large scale than ever before.

2.26 Over the past decades, the service sector has been showing a robust growth rate. The employment requirements and other demands of this sector need to be met by creating adequate infrastructure and an appropriate marketing network. There is a huge scope for employment opportunities in financial services, tourism, hotels, construction, information and bio-technology. Competitive advantage of this sector needs to be given boost by creating a conducive environment, which not only will generate employment but also accelerate economic growth. There is a need for proper policy framework to promote self-employment through provision of technical, financial & managerial training, working capital, skill enhancement etc.

Poverty

2.27 Though the incidence of poverty in the State has declined continuously over a period of time, the rate of reduction has not been fast enough. The poverty ratio in the State in 1973-74 was 53.2 per cent, which declined to 25.0 per cent in 1999-2000, reflecting thereby the success of various employment and poverty alleviation programmes implemented by the Government in the State over the years. The rate of reduction of poverty in the rural areas was much faster than that in urban areas. Even though the State's per capita income is one and half times higher than the national average, the rate of poverty reduction in the State remained almost at par with that of the country. As per the target set by the Planning Commission, the State has to reduce the poverty ratio to 16.2 per cent by the end of X FYP (2006-07). However, the recent estimates on poverty show that the decline in poverty is below the target. Though the dependency on agriculture has reduced, still 55 per cent of the population in the State is dependent on agriculture for subsistence. On the other hand, the agriculture sector growth for the State has remained low in the last few years. Therefore, it

is essential for the State to give top priority to accelerate agriculture growth with increase in agriculture production and productivity.

2.28 It is necessary to implement the various schemes e.g. Public Distribution System, national rural health mission, old age pension, mid-day meal scheme etc. effectively and to promote employment generation programmes in both rural and urban areas with more attention towards the poor. The Government needs to reformulate the anti-poverty strategy that is fiscally sustainable and more time tuned to those who cannot easily benefit from the opportunities offered by the growth process.

Prices

2.29 The inflation rate has decelerated in the post-liberalisation period. The average annual rate of inflation remained subdued at 4.1 per cent during 2001-04 and it rose to 6.5 per cent during 2004-05 due to hardening of international prices of crude oil, mineral and metal products. Thereafter, it declined to 4.4 per cent in 2005-06 due to fiscal measures taken by the Government and easing of petroleum prices. During the current year 2006-07, the rate of inflation has been rising continuously. Steep rise in price of primary articles due to supply constraints contributed most to the overall process of increasing prices. During April, 2006 to January, 2007 of the current fiscal the rate of inflation rose to 6.2 per cent. Although international oil prices came down from the peak level it attained during July-August, 2006, the pressure on inflation is being exerted by sustained economic growth. The inflation attained the highest level of 6.73 per cent in the first week of February, 2007. In order to tame the inflation, the Government has cut import duties on cement, capital goods, steel, aluminium, copper & other industrial raw material, palm & sunflower oil, etc. The prices of crude oil were also reduced.

Summing Up

2.30 The State is expected to achieve average annual GSDP growth of 8.5 per cent during the X FYP. The State has the onerous task of charting out effective strategies for the next five years of XI FYP, not just to achieve double-digit growth but also to lay emphasis on achieving broad based growth across the sectors and to create an enabling environment for the poor to participate in and benefit from the growth process. The sluggish growth in the agriculture sector needs to be given impetus. The problems related to small and marginal farmers need special attention. Providing adequate credits, new seeds, agro technology, establishing agro processing units etc. are the thrust areas for attention of this sector. The State has to take aggressive measures in order to provide efficient, cost effective, sound and upgraded infrastructure. Infrastructure facilities, especially power, roads, ports need to be significantly and substantially improved. The role of public private partnership needs to be encouraged for qualitative and quantitative improvements in the infrastructure. It is essential to have a transparent and conducive policy framework for public private partnership. Decentralization of industry, easing the pressure on urban infrastructure, creating employment opportunities in such a way that will arrest the influx to the big cities are the main challenges for the State, which need to be met with a proper vision and by proper implementation of appropriate programmes. The demand for technically skilled manpower is growing with exorbitant pace, which needs to be fulfilled by promoting proper policies. Restructuring Government expenditure in favour of greater public investment in infrastructure, both physical and social, assumes special significance in this context.

3.1 The population of Maharashtra as per the Population Census-2001 was 9.69 crore, contributing 9.4 per cent of the total population (102.86 crore) of India. The projected population of the State as on 1st March, 2007 is about 10.55 crore. In respect of population, Maharashtra is the second largest state in India after Uttar Pradesh.

3.2 The salient features of population of Maharashtra and India, according to the Population Census-2001, are shown in Table No.3.1.

Table No. 3.1

Salient features of population in Maharashtra and India - Census 2001

Item	Maharashtra	India
Population (In Crore)		
Total Persons	9.69	102.86
Males	5.04	53.22
Females	4.65	49.64
Rural Persons	5.58	74.25
Males	2.85	38.16
Females	2.73	36.09
Urban Persons	4.11	28.61
Males	2.19	15.05
Females	1.92	13.56
Decadal percentage growth (1991-2001)	22.7	21.5
Area (In lakh sq.km.)	3.08	32.87
Population Density (Per sq.km.)	315	313
Sex ratio (Females per 000' males)	922	933
Urban population (%)	42.4	27.8
Literacy (%) (7 years & above)	76.9	64.8
Scheduled Castes		
Population (In crore)	0.99	16.66
Percentage proportion	10.2	16.2
Sex ratio (Females per 000' males)	952	936
Urban population (%)	38.3	20.18
Literacy (%) (7 years & above)	71.9	54.7
Scheduled Tribes		
Population (In crore)	0.86	8.43
Percentage proportion	8.9	8.2
Sex ratio (Females per 000' males)	973	978
Urban population (%)	12.7	8.29
Literacy (%) (7 years & above)	55.2	47.1

Decadal population growth rates (%) (1991-2001)

Bihar	- 28.62	Punjab	- 20.10
Haryana	- 28.43	Assam	- 18.92
Rajasthan	- 28.41	West Bengal	- 17.77
Uttar Pradesh	- 25.85	Karnataka	- 17.51
Madhya Pradesh	- 24.26	Orissa	- 16.25
Maharashtra	- 22.73	Andhra Pradesh	- 14.59
Gujrat	- 22.66	Tamil Nadu	- 11.72
India	- 21.54	Kerala	- 9.43

3.3 During the decade 1991-2001, the population growth in the State was 22.7 per cent (compound annual growth rate 2.07 per cent), less as compared to that of 25.7 per cent in the earlier decade. The decadal population growth rate of the State during the last four decades remained higher than that for India, except for the 1971-81 decade. The details are shown in Table No.3.2. In-migration is one of the major reasons for the high population growth rate of the State.

Table No. 3.2

Decadal growth rates of population for Maharashtra and India

Decade	Decadal percentage increase in population	
	Maharashtra	India
1961-71	27.45	24.80
1971-81	24.54	25.00
1981-91	25.73	23.85
1991-2001	22.73	21.54

Population Density

3.4 As per Population Census-2001, the density of population (No. of persons per sq. km.) in Maharashtra was 315, slightly higher than that for India (313). The variation in the density of population across

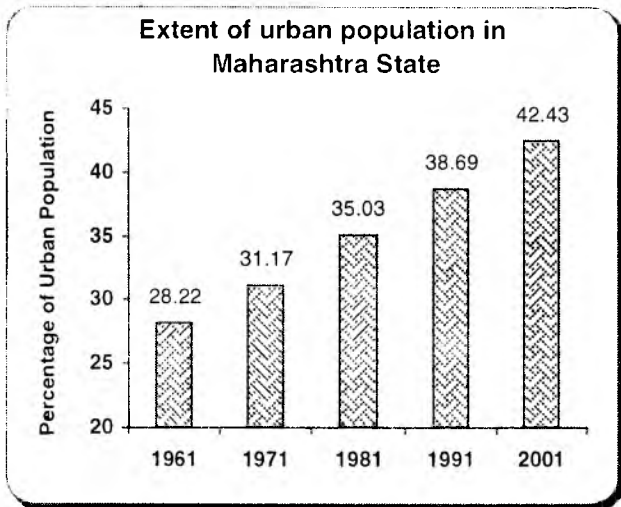
the districts of the State was wide. The highest population density was found in Mumbai City district (21,190) and the lowest in Gadchiroli district (67). There were eight districts in the State having density more than the State average (315) and 27 districts were below the State average.

Rural Population

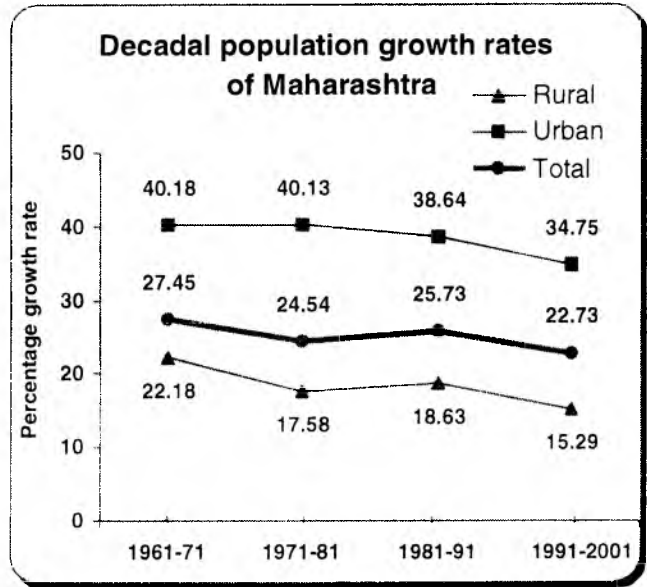
3.5 As per the Population Census-2001, the rural population of the State living in inhabited 41,095 villages was 57.6 per cent of the total population. During the 1991-2001 decade, the rural population of the State increased by 15.3 per cent and this increase was less than the corresponding All-India percentage increase (18.1).

Urban Population

3.6 As per the Population Census-2001, 42.4 per cent of the State's population was living in urban areas. This percentage was much higher than that for All-India (27.8 per cent). The proportion of urban population in the State increased from 38.7 per cent in 1991 to 42.4 per cent in 2001. In respect of the proportion of urban population, the State stands second amongst the major states in the country after Tamil Nadu (44.0 per cent).

3.7 The decadal population growth rates for rural and urban areas in the State indicate that the population growth rate in urban areas is almost double or more than that in rural areas. The decadal growth trend also indicates decrease for the last four decades except for the 1981-91 decade.

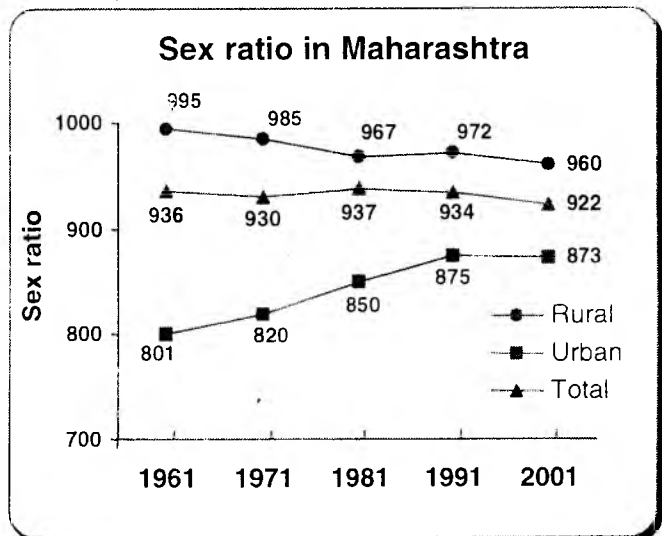

Slum Population

3.8 Out of the total 254 statutory cities/towns in Maharashtra, 61 cities/towns reported slums therein at the time of Census 2001 enumeration. The total population in these 61 cities/towns was 3.36 crore and the total slum population therein was 1.12 crore (33.3 per cent) i.e. one person out of every three persons in these cities/towns was residing in slums. The extent of literacy in the slum area of these cities/towns was 80.7 per cent and it was 87.5 per cent for males and 72.3 per cent for females. In these 61 towns/cities, the slum population of Scheduled Castes was 11.5 per cent and that of Scheduled Tribes was 2.5 per cent. The slum working population was 34.9 per cent and the proportion of males and females therein was 84.5 per cent and 15.5 per cent respectively.

Sex Ratio

3.9 In Maharashtra State, sex ratio (No. of females per thousand males) declined to all time low

at 922 in 2001 from 934 in 1991. As there is improvement in the sex ratio at the national level, the decline in the State is a cause of concern. The sex ratio in rural areas of the State remained higher than that for the urban areas through out all the four decades.

Child Sex Ratio

3.10 The sex ratio in the State for the age-group 0-6 years declined to 913 in 2001 from 945 in 1991. At the national level, the sex ratio in the age group 0-6 years was higher (927) than that for Maharashtra (913). It seems that various gender discrimination awareness programmes of the Government have failed to create expected impact.

Literacy

3.11 The Population Census-2001 results indicate that Maharashtra State has registered an impressive growth in literacy among the major states in India. The literacy rate of population (age seven years+) has improved from 64.9 per cent in 1991 to 76.9 per cent in 2001. This rise of 12.0 percentage points was the maximum rise during the last four decades. In the case of females, the rise in literacy was more prominent and was about 14.7 percentage points in the latest decade. The literacy rates for males and females in the rural and urban areas are given in Table No 3.3.

Table No. 3.3
Literacy rates in Maharashtra

Area	(Per cent)		
	Persons	Males	Females
Census 2001			
Total	76.9	86.0	67.0
Rural	70.4	81.9	58.4
Urban	85.5	91.0	79.1
Census 1991			
Total	64.9	76.6	52.3
Rural	55.5	69.7	41.0
Urban	79.2	86.4	70.9

3.12 An indepth look to the educational levels attained by the literates in the State reveals that out of the total 639.66 lakh literates, 1.97 per cent were not having taken any formal education and 25.13 per cent had taken education only upto below primary level. The extent of persons having completed primary, secondary and higher secondary level education was 25.45 per cent, 31.30 per cent and 7.76 per cent respectively. 0.75 per cent had completed diploma level and 7.64 per cent had completed graduation and

above level education. The details are given in Table No.3.4 and the genderwise break up given therein shows that the extent of males is higher than that for females for all the educational levels.

Table No.3.4
Educational levels attained by the literates in the State

Educational level completed	(In lakh)		
	Persons	Males	Females
Literate without formal education	12.62 (1.97)	7.19 (56.98)	5.43 (43.02)
Below primary	160.72 (25.13)	86.73 (53.96)	73.99 (46.04)
Primary	162.78 (25.45)	85.64 (52.61)	77.14 (47.39)
Matric/S.S.C./Secondary	200.24 (31.30)	123.88 (61.87)	76.36 (38.13)
Higher Secondary	49.65 (7.76)	32.51 (65.48)	17.14 (34.52)
Diploma/Certificate	4.79 (0.75)	4.14 (86.35)	0.65 (13.65)
Graduation and above	48.86 (7.64)	31.76 (65.00)	17.10 (35.00)
Total	639.66 (100)	371.85 (58.13)	267.81 (41.87)

(Figures in brackets indicates percentage to total.)

3.13 As mentioned earlier, the literacy rate (age 7+) of the State as a whole was 76.9 per cent. Out of the 35 districts in the State, 15 districts were having literacy rate above State average and 20 districts were having the same below it. The maximum literacy rate in the State was observed to be in Mumbai Suburban district (86.9 per cent), followed by the districts of Mumbai City (86.4 per cent), Nagpur (84.0 per cent) and Amravati (82.5 per cent). The minimum literacy rate was observed to be in Nandurbar district (55.8 per cent). The male literacy in the state was 86.0 per cent. It was more than 90 per cent in Mumbai Suburban (91.6 per cent), Mumbai City (90.2 per cent) and Nagpur (90.2 per cent) districts, while it was less than 75 per cent in the districts of Gadchiroli (72.9 per cent) and Nandurbar (66.2 per cent). The female literacy rate in the State was 67.0 per cent. In the case of female literacy, the best performing districts were Mumbai City (81.4 per cent), Mumbai Suburban (81.1 per cent) and Nagpur (77.4 per cent) and the poor performing districts were Jalna (49.0 per cent), Gadchiroli (48.1 per cent) and Nandurbar (45.2 per cent).

3.14 Maharashtra has always remained much above the national average in literacy performance. Among the major states in India, as per Census-2001, Maharashtra (76.9 per cent) ranked second in respect of literacy rate after Kerala (90.9 per cent).

States having literacy rates above national average- Census-2001

Kerala	-	90.9
Maharashtra	-	76.9
Tamil Nadu	-	73.5
Punjab	-	69.7
Gujarat	-	69.1
Karnataka	-	66.6
All India	-	64.8

3.15 Though the State has registered an impressive growth in literacy, still there were 1.92 crore illiterate persons in the State, of which, about 8 per cent belonged to the age group 7-15 years, and about 69 per cent of the total illiterates were females. However, as per the survey conducted by Directorate of Economics and Statistics, it is observed that literacy percentage as on 1st October, 2006 for males and females has been increased to 87.4 per cent and 76.0 per cent respectively.

Population by Age Group

3.16 The age-groupwise percentage classification of population in the State as per 1991 and 2001 censuses is shown in Table No. 3.5.

Table No. 3.5

State's population by age profile

Age group (In years)	Population percentage		Sex ratio	
	1991	2001	1991	2001
0-6	17.10	14.11	945	913
7-14	18.50	17.99	933	918
15-49	50.36	52.73	922	893
50-59	6.65	6.32	914	922
60+	6.98	8.73	1,018	1,150
Age not stated	0.40	0.12	831	797
Total	100.0 (7.89)	100.0 (9.69)	934	922

Note: Figures in brackets denote total population in crore.

3.17 During the decade 1991-2001, there was a sizable reduction in the proportion of population, in percentage term, for the age groups 0 to 6 years and 7 to 14 years, whereas the proportion of population in the age group 15 to 49 years increased by about 2.5 percentage points. This gives indication that there was increase in the work force

of the State during the last decade. The aged population (60+ age) also increased from 6.98 per cent in 1991 to 8.73 per cent in 2001. This indicates that longevity in the State has increased.

3.18 The age specific sex ratios indicate that there was drastic reduction in the sex ratio for the age group 0 to 6 years and is going to project wider gender bias distortions against females in the State.

Fertility Rates

3.19 Based on the Population Census-2001, the Total Fertility Rate (TFR) of the women in Maharashtra was 2.23, much less as compared to that for All-India at 2.52. The TFR for Scheduled Castes was (2.42) slightly more than the State average (2.25) and that for Scheduled Tribes was still much higher (3.14).

3.20 According to the Population Census-2001, among the 4.65 crore females in Maharashtra, the number of ever married females was 2.66 crore (57.2 per cent). The Census results also revealed that 1.17 per cent of the females in the age group 'below 18 years' were married and 1.25 per cent of the males in the age group 'below 21 years' were married, thus violating the minimum age limit for getting married. Among the 2.66 crore females who were ever married, 0.63 lakh (0.23 per cent) females belonged to the age group below 15 years. Of these women, 9.1 per cent had given birth to one child and 15.6 per cent had given birth to two children. Besides this, the number of ever married women in the age group 15-19 years was 7.60 lakh (2.9 per cent among the ever married women) and the percentage of the women among them having given birth to 1, 2, 3 and 4 children was 22.5 per cent, 4.4 per cent, 1.0 per cent and 1.1 per cent respectively.

Life Expectancy at Birth

3.21 According to the Population Census-2001, the life expectancy in Maharashtra at birth was 69.6 years. It was the highest in Pune district (74.0 years) and the lowest in Gadchiroli district (62.7 years).

Migration

3.22 According to the Population Census-2001, among the population of 9.69 crore of Maharashtra, 32.32 lakh persons (3.34 per cent) were in-migrants from other states in India and in addition, 0.48 lakh persons (0.05 per cent) were in-migrants from other countries during 1991-2001 decade. Out of the 32.32 lakh

in-migrants from other states, large number of in-migrants were from Uttar Pradesh (28.5 per cent), followed by Karnataka (14.7 per cent), Madhya Pradesh (8.5 per cent), Gujarat (7.6 per cent), Bihar (7.1 per cent) and Andhra Pradesh (6.0 per cent). The data as to the reasons for in-migration of the persons from other states are shown in Table No.3.6.

Table No. 3.6

Reasons for migration in Maharashtra during 1991-2001

Reason for migration	No.of migrants (In lakh)	Percentage to total
Work / employment	13.63	42.2
Moved with household	8.05	24.9
Marriage	4.68	14.5
Moved after birth	2.15	6.6
Education	0.74	2.3
Business	0.29	0.9
Other	2.78	8.6
Total	32.32	100.0

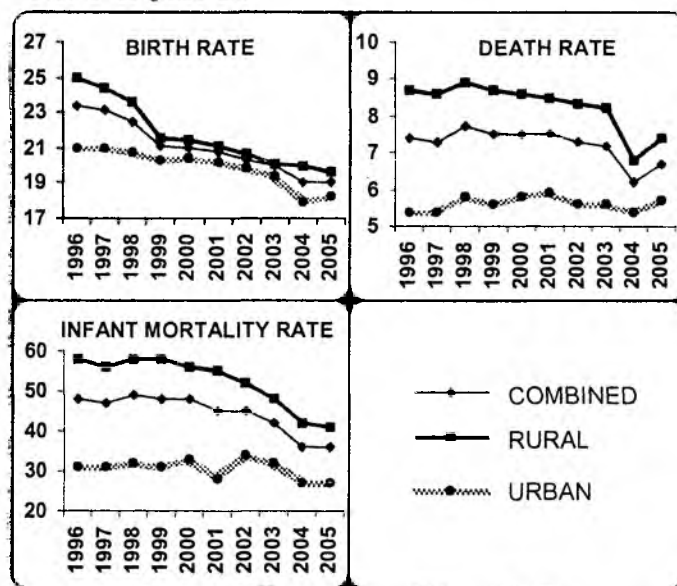
3.23 The net addition in the State's population in 1991-2001 decade was 1.80 crore, of which 32.80 lakh (18.2 per cent) were inmigrants. The number of out-migrants was 8.97 lakh, thus the net inmigrants in the State were 23.83 lakh. On the contrary, considering the natural growth of population in the State, the difference between Crude Birth Rate (CBR) and Crude Death Rate (CDR) from Sample Registration Scheme for the period 1991 to 2000 works out to 1.7 per cent per annum indicating about 42 lakh net inmigrants in the State during the decade 1991-2001. Thus the net number of inmigrants in the State as reported by the Census-2001 seems to be at much lower level.

3.24 Out of the total population of 0.48 lakh migrated in Maharashtra from other countries, 60.3 per cent were from Nepal, 7.6 per cent were from Pakistan and 6.7 per cent were from Bangladesh.

Birth rate, Death rate and Infant Mortality rate

3.25 The birth rate, death rate and infant mortality rate for Maharashtra, based on Sample Registration Scheme (SRS), for the year 2005, were 19.0, 6.7 and 36 respectively. These rates were much less than that for India, which were

23.8, 7.6 and 58 respectively. Detailed information for Maharashtra and India is given in Table No. 3 of part II.

3.26 The trends of birth rate for rural and urban areas based on SRS data are showing convergence, with rural birth rates declining more sharply.

3.27 Maharashtra State has always remained on the fore-front in implementing various family welfare programmes. However, the population of the State is multiplied by 2.5 times between 1961 to 2001. As a population control measure, the targets set by the Government are given in Table No.3.7. With rigorous implementation of the health programme, the State may achieve the targets as envisaged in the policy.

Table No. 3.7

Targets set under new population policy for Maharashtra

Indicator	Revised Target by 2010	Achievement by 2005
Crude Birth Rate*	15	19.0
Crude Death Rate *	5	6.7
Total Fertility Rate #	2.0	2.1 †
Infant Mortality Rate @	25	36
Neo-natal Mortality Rate @	20	26 ††

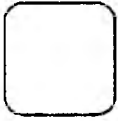
* Crude Birth Rate and Crude Death Rate are per thousand population.

Total Fertility Rate is per thousand females in reproductive age group of 15 to 49 years.

† Based on National Family Health Survey-III.

†† For 2004

@ Infant Mortality Rate and Neo-natal Mortality Rate are per thousand live births.

PUBLIC FINANCE

State Finances

4.1 On the eve of Eleventh Five Year Plan, it may be highlighted that by adopting various fiscal measures such as implementation of Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Act, 2005, introduction of VAT, Maharashtra state has succeeded in reducing the extent of fiscal deficit from 5.3 per cent of GSDP in 2003-04 to 3.8 per cent in 2005-06. A fiscal strategy of the Government to maximise revenue receipts, instead of curtailment in revenue expenditure has reduced the burden of revenue deficit as a percentage of GSDP. This is in concurrence with the State's objective to eliminate revenue deficit and build up revenue surplus by 31st March, 2009.

4.2 The State's prudent fiscal policy is based on two pillars viz. a balanced tax structure with reasonable rates and minimal exemptions covering a wider class of taxpayers and an expenditure policy that aims to curb the growth in non-developmental expenditure. It also provides adequate attention towards provision of resources for pressing the social needs and infrastructure of the State economy.

4.3 The fiscal policy of the State Government ensures sustained, accelerated and broad-based economic growth with emphasis on increasing investments and development of rural economy. It also focuses on restructuring of subsidies to decrease impact on State finances. It aims at increasing fiscal discipline and providing fiscal empowerment in Government institutions to ensure fiscal responsibility and accountability.

4.4 The high fiscal deficits over the years have led to a high stock of debt. Reduction in fiscal deficit and financing some capital expenditure through revenue surpluses over a period of time will bring down the debt level to sustainable one. The State Government has stopped Off-Budget Borrowings

Salient features of Maharashtra Fiscal Responsibility & Budget Management Act, 2005

- ❖ To wipe out revenue deficit by 2008-09 and generate revenue surplus thereafter.
- ❖ To reduce fiscal deficit to the extent of 3 per cent of GSDP
- ❖ To bring out annual reduction targets of revenue and fiscal deficits
- ❖ To bring out an annual statement giving prospects for the State economy and related fiscal strategy
- ❖ To bring out special statements along with the budget giving the details regarding number of employees in Government, public sector and aided institutions and related salaries.

from the year 2005-06 and as per the recommendations of the Twelfth Finance Commission, the Central Government shall discontinue advancing loans to the State Governments. As a result, in the coming years it is expected that the loans from the Central Government shall decline substantially. Hence, the State Government will have to go for open market borrowings for financing the capital expenditure, if needed.

4.5 Increased expenditure by the Government on education, health and various schemes of rural development is contributing in overall improvement of human development in the State. However, the Government still has to go for long march corrections to attract better human life in the state.

4.6 The tax revenue for the year 2005-06 has registered an impressive increase of 21.7 per cent over 2004-05 and as per the available trends in tax collection, it may further exceed in 2006-07. The non-tax revenue has also increased by

Financial Indicators

Compounded Annual Growth Rates (CAGR) for the period 2000-01 to 2005-06

Revenue Receipts	11.69
Tax Revenue	13.06
Non-Tax Revenue	6.52
Revenue expenditure	8.07
Salary, wages & pension payment	4.03
Interest payment	12.28
Loans raised	5.91
Repayment of loans	10.66

55.5 per cent in 2005-06 over the previous year. The State's share in Central Taxes has increased to Rs. 4,071 crore in 2005-06 from Rs. 3,596 crore in 2004-05 and is expected to increase further to Rs. 5,676 crore in 2006-07. The compounded average growth rate (CAGR) of revenue receipts for the period 2000-01 to 2005-06 was 11.7 per cent. The revenue receipts are expected to increase by 13.3 per cent in 2006-07.

4.7 The transfers of financial resources from centre to State are also expected to increase from Rs.9,682 crore during 2005-06 to Rs.11,690 crore in 2006-07. The borrowings and other liabilities have increased to Rs. 20,346 crore in 2005-06 from Rs.18,686 crore in 2004-05, however, these are expected to come down to Rs.15,270 crore in 2006-07. The CAGR of borrowings and other liabilities of the State Government for the period 2000-01 to 2005-06 was 4.4 per cent. The expenditure on interest payment has increased from Rs.8,979 crore in 2004-05 to Rs.9,321 crore in 2005-06 and is expected to increase further to Rs.11,999 crore in 2006-07.

4.8 The State Government has succeeded in containing the non-plan expenditure. During 2006-07, the percentage of expenditure on salaries, wages & pension payments to revenue receipts is expected to come down to 39.9 per cent from 44.8 per cent in 2005-06. However, in the case of interest payments it is expected to increase in 2006-07 to 20.3 per cent from 17.9 per cent in 2005-06.

4.9 Reduction in non-plan expenditure, repayment of debts, increasing the capital expenditure for infrastructural development, wiping out revenue deficit and reducing the fiscal deficit as stipulated under the FRBM Act etc. are the major fiscal challenges that the Government has to face in near future.

Budgetary Position 2006-07

4.10 The State Budget 2006-07 shows the surplus on both the revenue and capital accounts of Rs. 306 crore and Rs.6,545 crore respectively, thereby aggregating total budgetary surplus at Rs. 6,851 crore. Taking into account the opening balance of Rs.3,680 crore and the unbudgetted plan outlay of Rs.2,052 crore, the budget for the year 2006-07 reveals a net surplus of Rs. 8,479 crore. The details are given in Table No. 4.1.

Table No. 4.1

Overall Budgetary Position for 2006-07

Item	(Rs. crore)		
	Receipts	Expenditure/ Disbursements	Surplus(+) Deficit(-)
(A) Revenue Account	59,145.88	58,840.03	305.85
(B) Capital Account	66,149.42	59,604.64	6,544.78
(1 to 8)			
1) Capital expenditure outside Revenue Account	0.00	7,519.16	(-7,519.16)
2) Internal Debt of the State Government	12,021.69	4,492.87	7,528.82
3) Loans & Advances from the Central Government	693.78	401.68	292.10
4) Loans & Advances given by State Government	514.51	1,720.32	(-1,205.81)
5) Interstate Settlement	0.00	0.00	0.00
6) Appropriation to the Contingency Fund	0.00	0.00	0.00
7) Contingency Fund	0.00	0.00	0.00
8) Public Account	52,919.44	45,470.61	7,448.83
(C) Financial Position	1,25,295.30	1,18,444.67	6,850.63
(A+ B)			
1) Opening balance			3,679.99
2) Unbudgetted plan outlay			(-2,051.58)
3) The Overall budgetary position for 2006-07			8,479.04

Revenue Receipts

4.11 During 2000-01, total revenue receipts of the Government were Rs.29,567 crore i.e. 11.8 per cent of GSDP. At the beginning of Tenth Five Year Plan, in 2002-03, revenue receipts had increased to Rs.31,103 crore, but as a percent of GSDP the same had declined to 10.4 per cent. Further the same increased to the level of Rs.52,198 crore (12.1 per cent of GSDP) during 2005-06 and are expected to be at Rs.59,146 crore (11.9 per cent of GSDP) in 2006-07. The details are given in Table No. 4.2.

4.12 During 2000-01, the share of tax revenue in total revenue receipts was 76.1 per cent. This share of tax revenue further increased to 83.4 per cent in 2004-05, however, in 2005-06 it declined to 79.7 per cent, as the non-tax revenue increased by 55.5 per cent during the year.

Table No. 4.2
Revenue Receipts of Maharashtra State
 (Rs. crore)

Year	Tax Revenue	Non-Tax Revenue	Total Revenue Receipts	% to GSDP
2000-01	22,508	7,059	29,567	11.8
2001-02	23,756	6,337	30,093	11.1
2002-03	25,079	6,024	31,103	10.4
2003-04	28,552	5,819	34,371	10.2
2004-05	34,201	6,812	41,013	10.8
2005-06(RE)	41,607	10,591	52,198	12.1
2006-07(BE)	47,130	12,016	59,146	11.9

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

4.13 The tax revenue of the State consists of Own Tax Revenue (OTR) and Share in Central Taxes. During the first four years of Tenth Five Year Plan period i.e. 2002-03 to 2005-06 the total tax revenue as percent of GSDP increased from 8.4 per cent to 9.6 per cent. However, it is expected to decline slightly to 9.5 per cent in 2006-07. The State's OTR which includes sales tax (VAT), stamps and registration fees, state excise duties and electricity duties etc. plays an important role in the State's total tax revenue. In the last three years the share of State's OTR in total tax revenue is placed at about 88 to 90 per cent. The details are given in Table No.4.3.

Table No. 4.3
Tax Revenue of Maharashtra State
 (Rs. crore)

Year	State's own tax revenue	Share in Central taxes	Total tax revenue	% to GSDP
2000-01	19,727	2,781	22,508	9.0
2001-02	21,304	2,452	23,756	8.8
2002-03	22,814	2,265	25,079	8.4
2003-04	25,181	3,371	28,552	8.5
2004-05	30,605	3,596	34,201	9.0
2005-06(RE)	37,536	4,071	41,607	9.6
2006-07(BE)	41,454	5,676	47,130	9.5

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

4.14 The State Government is earning the highest revenue from sales tax. It contributed 60.9 per cent and 61.5 per cent share in the state's own tax revenue for the years 2003-04 and 2004-05 respectively. The Government has introduced Value Added Tax (VAT) system from 1st April, 2005 and sales tax is replaced by VAT. It

contributed 60.3 per cent share in the state's own tax revenue for the year 2005-06 and is expected to contribute 63.5 per cent in 2006-07. The revenue from VAT which contributes more than 40 per cent of the total revenue receipts has increased by 20 per cent in absolute terms during 2005-06. The Central Government has agreed to pay the compensation for losses of revenue due to implementation of VAT. Accordingly, for the year 2005-06, the Central Government has already paid compensation of Rs.2,374.61 crore and further about Rs.1,325 crore is expected. Apart from VAT, the other taxes like stamps and registration fees, state excise duties and electricity duties, taxes on vehicles, land revenue etc. are contributing about 35 to 40 per cent in the State's own tax revenue. The details are given in Table No. 4.4.

Table No. 4.4
Own Tax Revenue of Maharashtra State
 (Rs. crore)

Item	2004-05 (Actual)	2005-06 (RE)	2006-07 (BE)
1) VAT (Sales Tax)	18,817	22,637	26,315
2) Stamps & Reg. fees	4,116	5,000	5,600
3) State excise duties	2,219	2,850	3,100
4) Taxes & duties on Electricity	1,674	2,287	1,502
5) Other taxes on income and expenditure	1,076	1,100	1,100
6) Taxes on vehicles	1,177	1,275	1,410
7) Other taxes and duties on comm. & services	737	947	962
8) Taxes on goods and passengers	428	500	525
9) Land revenue	361	940	940
10) Taxes on agri. income	-	-	-
Total (1 to 10)	30,605	37,536	41,454
% to Revenue Receipts	(74.6)	(71.9)	(70.1)

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

State's Own Tax Revenue for 2005-06
 (Rs. crore)

State	State's Own Tax Revenue	% to GSDP
Karnataka	18,680	11.6
Tamil Nadu	20,651	10.4
Kerala	11,107	10.2
Andhra Pradesh	19,981	8.9
Maharashtra	37,536	8.7
Punjab	7,876	8.5
Uttar Pradesh	18,290	6.8
Bihar	3,983	6.5
Rajasthan	9,599	6.1
Madhya Pradesh	8,924	5.9
Gujarat	13,978	5.9

4.15 Among the major States in the country during 2005-06, Maharashtra in absolute term has maximum own tax revenue of Rs. 37,536 crore, followed by Tamil Nadu (Rs. 20,651 crore). State's own tax revenue of Bihar was the lowest (Rs. 3,983 crore). Sales tax revenue (VAT) was also the highest in Maharashtra. The incidence of taxes in Maharashtra was 8.7 per cent of GSDP, whereas for the states like Karnataka, Tamil Nadu and Kerala it was more than that.

Tax Collection during April to December, 2006

4.16.1 As per the data received from Civil Accounts for the period from April to December, 2006, the tax revenue has increased by 19.8 per cent, the non-tax revenue by 37.2 per cent and the total revenue receipts by 22.7 per cent than such receipts in the corresponding period of the previous year. The State's own tax revenue has increased impressively by 21.1 per cent, in which the revenue from VAT has increased by 19.9 per cent, stamps & registration fees by 19.5 per cent, state excise duties by 15.3 per cent, electricity duties by 72.8 per cent and the taxes on vehicles by 42.9 per cent than such receipts in the corresponding period of the previous year. The details are given in Table No. 4.5.

Table No. 4.5
Tax Collection during April to December 2006
(Rs. crore)

Item	April - December, 2005	April - December, 2006	% Increase over previous year
A) Total Revenue Receipts (a+b)	32,197	39,492	22.7
a) Tax Revenue	26,863	32,172	19.8
b) Non-tax Revenue	5,334	7,320	37.2
Own Tax Revenue (1 to 9)	23,550	28,523	21.1
1) VAT (Sales Tax)	14,786	17,723	19.9
2) Stamps & Reg. fees	3,746	4,477	19.5
3) State Excise duties	1,911	2,203	15.3
4) Taxes & duties on Electricity	636	1,099	72.8
5) Land Revenue	282	253	-10.3
6) Taxes on Vehicles	919	1,314	42.9
7) Other taxes on Income & Expenditure	858	910	6.1
8) Taxes on goods & passengers	53	86	62.2
9) Other taxes & duties on commodities & ser.	359	458	27.6

4.16.2 During the first nine months of this fiscal, the total revenue receipts were 66.8 per cent of budget estimates, in which the total tax revenue receipts were 68.3 per cent of the budgeted tax revenue. During the same period, the total non-tax revenue receipts were 60.9 per cent of the budgeted non-tax revenue. The details are given in Table No. 4.6.

Table No. 4.6
Revenue Receipts during April to December, 2006
(Rs. crore)

Item	Budget Estimates 2006-07	Receipts during first nine months	% to BE
A) Tax Revenue (i+ii)	47,130	32,172	68.3
i) State's own tax Revenue	41,454	28,523	68.8
ii) Share in Central Taxes	5,676	3,649	64.3
B) Non-Tax Revenue (i+ii)	12,016	7,320	60.9
i) Non-Tax Revenue	6,696	3,174	47.4
ii) Grants-in-aid from Centre	5,320	4,146	77.9
C) Total Revenue Receipts (A+B)	59,146	39,492	66.8

Devolution of Tax and Grants from Centre

4.17 The Twelfth Finance Commission (TFC) has fixed the Maharashtra's share in Central taxes at 4.997 per cent for the period 2005-10, which is little higher than that was recommended by the Eleventh Finance Commission (4.632). Accordingly, the State will get Rs. 30,663.19 crore

Share in Central Taxes and grants for award period of TFC (2005-10)

State	Share in Central Taxes (Rs. crore)	Grants in aid (Rs. crore)	Per capita Total Transfers (Rs.)
Orissa	31,669	5,273	9,351
Bihar	67,671	7,976	8,128
Uttar Pradesh	1,18,209	15,262	7,069
Madhya Pradesh	41,181	5,141	6,785
Andhra Pradesh	45,139	5,214	6,136
Rajasthan	34,419	4,644	6,096
West Bengal	43,303	7,573	5,871
Kerala	16,353	3,255	5,819
Tamil Nadu	32,553	4,135	5,565
Karnataka	27,362	4,054	5,483
Gujarat	21,900	3,708	4,546
Maharashtra	30,663	5,531	3,372

as a share of central taxes for the award period. Maharashtra's share in the central taxes was Rs.4,071 crore during 2005-06 and is expected to be Rs.5,676 crore during 2006-07.

4.18 Apart from share in central taxes, the State Government gets grants from the Central Government. During 2003-04, the amount of central grants received was Rs.2,270 crore, which increased to Rs.5,242 crore during 2005-06 as a result of recommendation of TFC. These grants are expected to be of Rs.5,320 crore during 2006-07. The details are given in Table No. 4.7.

Table No. 4.7
Transfer of Financial Resources
from Centre to State

Item	(Rs. crore)			
	2003-04 Actuals	2004-05 Actuals	2005-06 (RE)	2006-07 (BE)
1) Share in Central Taxes	3,370	3,596	4,071	5,676
2) Central Grants	2,270	2,694	5,242	5,320
3) Central Loans	1,252	1,802	369	694
Total(1 to 3)	6,892	8,092	9,682	11,690

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Non-Tax Revenue

4.19 The receipts from Non-Tax Revenue consist of four items viz. (1) Interest Receipts, (2) Dividends and Profits, (3) Central Grants and (4) Other Non-Tax Revenue, such as the receipts from fees, fines, penalties, etc. The receipts from non-tax revenue increased by about 55 per cent from Rs. 6,812 crore in 2004-05 (16.6 per cent of Revenue Receipts) to Rs. 10,591 crore (20.3 per cent of Revenue Receipts) in 2005-06. This heavy rise was due to increase in grants from Central Government which almost doubled in 2005-06. The receipts from non-tax revenue are expected to be at Rs. 12,016 crore in 2006-07.

Table No. 4.8
Non-Tax Revenue of Maharashtra State
(Rs. crore)

Item	(Rs. crore)		
	2004-05 Actuals	2005-06 (RE)	2006-07 (BE)
1) Interest Receipts	737	1,034	1,048
2) Dividends & Profits	27	4	4
3) Central Grants	2,694	5,242	5,320
4) Other Non-Tax Revenue	3,354	4,311	5,644
Total (1 to 4)	6,812	10,591	12,016
% to Revenue Receipts	16.6	20.3	20.3

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

The increase in the non-tax revenue will help in the overall increase in revenue receipts of the State. Recognising the importance of augmentation of non-tax revenue, the state has to put more efforts to increase share of non-tax revenue. The details are given in Table No. 4.8.

Revenue Expenditure

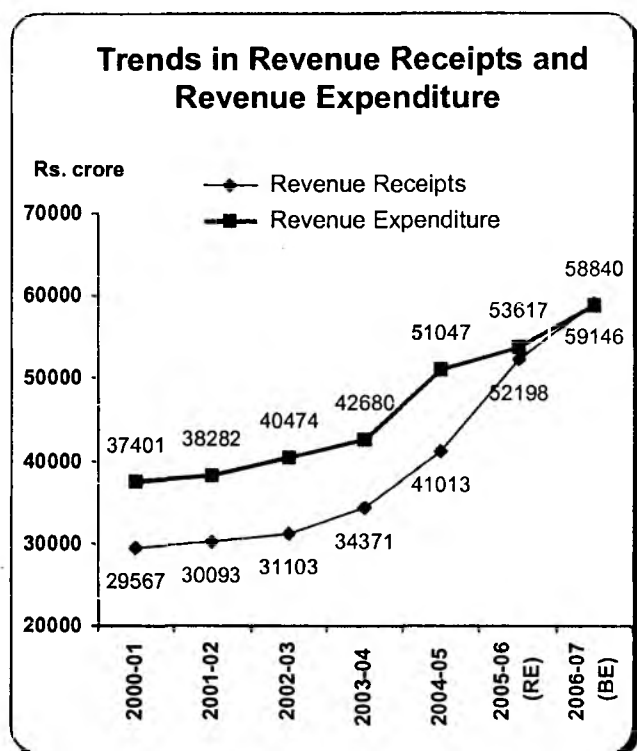
4.20 The Revenue expenditure consists of two parts, viz. (1) Development Expenditure and (2) Non-Development Expenditure. The share of Development Expenditure in total revenue expenditure which was 60.7 per cent in 2000-01 reduced to 58 per cent in 2005-06. The Development Expenditure is classified into

Development and Non-Development Expenditure on Revenue Account

Year	(Rs. crore)		
	Development Expenditure	Non- Development Expenditure	Total Revenue Expenditure
2000-01	22,699	14,702	37,401
2001-02	20,551	17,731	38,282
2002-03	22,527	17,947	40,474
2003-04	22,860	19,820	42,680
2004-05	28,776	22,271	51,047
2005-06(RE)	31,077	22,540	53,617
2006-07(BE)	31,247	27,593	58,840

Statewise revenue receipts and revenue expenditure for the year 2005-06

State	(Rs. crore)			
	Revenue Receipts	% to GSDP	Revenue Exp.	% to GSDP
Andhra Pradesh	35,977	16.0	37,378	16.7
Bihar	18,719	30.5	18,582	30.3
Gujarat	23,218	9.9	24,656	10.5
Karnataka	29,219	18.1	28,364	17.6
Kerala	16,624	15.3	20,696	19.0
Madhya Pradesh	19,849	13.1	21,035	13.9
Maharashtra	52,198	12.1	53,617	12.4
Orissa	12,693	16.0	13,784	17.4
Punjab	17,239	18.7	19,357	21.0
Rajasthan	20,538	13.2	22,061	14.1
Tamil Nadu	30,251	15.2	31,656	15.9
Uttar Pradesh	42,668	15.8	48,071	17.8
West Bengal	21,340	8.6	31,138	12.6

(a) Social Services, (b) Economic Services and (c) Grant-in-aids & contributions to local bodies and Panchayat Raj institutions. Major portion of the development expenditure was incurred on Social Services during the last three years. The Non-Development Expenditure is classified into (a) General Services and (b) Interest Payments & Debt Services. Major portion (about 54 to 59 per cent) of the non-development expenditure was incurred on General Services during the last three years.

Table No. 4.9

Revenue Expenditure of Maharashtra State			
(Rs. crore)			
Item	2004-05 (Actuals)	2005-06 (RE)	2006-07 (BE)
(I) Development Expenditure (a+b+c)	28,776	31,077	31,247
a) Social services	17,549	20,547	20,680
b) Economic services	10,381	9,578	9,690
c) Grant-in-aids to local bodies & P.R. Institutions	846	952	877
(II) Non-Development Expenditure(a+b)	22,271	22,540	27,593
a) General services	13,070	12,810	15,068
b) Interest payments & Debt services	9,201	9,730	12,525
Total Revenue Expenditure (I + II)	51,047	53,617	58,840
% to GSDP	135	124	118

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

4.21 The total Revenue Expenditure which was Rs. 51,047 crore (13.5 per cent of GSDP) in 2004-05 increased to Rs.53,617 crore (12.4 per cent of GSDP) in 2005-06 and further it is expected to increase to Rs.58,840 crore in 2006-07. The CAGR of revenue expenditure for the period 2000-01 to 2005-06 was 8.1 per cent. The details are given in Table No. 4.9.

4.22 As per the data received from Civil Accounts for the period from April to December, 2006, the revenue expenditure of the Government was at Rs.37,577 crore (63.9 per cent of the budget estimates), in which development expenditure was Rs.22,367 crore (71.6 per cent of budget estimates) and non-development expenditure was Rs.15,210 crore (55.1 per cent of budget estimates).

Plan and Non-plan Expenditure

4.23 The total expenditure of the Government is classified into Plan & Non-plan expenditure. The share of plan expenditure in the total expenditure which was 14.4 per cent in 2000-01 reduced significantly in the years 2001-02 and 2002-03. However, it increased since 2003-04 and was at 19.2 per cent during 2005-06. Thus, 80 to 90 per cent expenditure incurred by the State Government during last five years was non plan, which includes expenditure on salary, wages, pension and interest payments. The details are given in Table No. 4.10 and 4.11.

Table No. 4.10

Plan and Non-plan expenditure of total budget

(Rs. crore)			
Year	Plan	Non-plan	Total Expenditure
2000-01	6,934 (14.4)	41,226 (86.6)	48,160 (100.0)
2001-02	4,725 (8.6)	50,186 (91.4)	54,911 (100.0)
2002-03	5,167 (8.4)	56,048 (91.6)	61,215 (100.0)
2003-04	7,570 (10.8)	62,786 (89.2)	70,356 (100.0)
2004-05	9,229 (12.1)	66,977 (87.9)	76,206 (100.0)
2005-06(RE)	14,389 (19.2)	60,519 (80.8)	74,908 (100.0)
2006-07(BE)	14,008 (19.2)	58,966 (80.8)	72,974 (100.0)

Table No. 4.11
Expenditure on Salary, wages, pension & interest payments
 (Rs. crore)

Year	Salary wages pension	% to Revenue Receipts	Interest payments	% to Revenue Receipts
2000-01	18,850	63.8	5,225	17.7
2001-02	18,855	62.7	6,429	21.4
2002-03	18,466	59.4	7,130	22.9
2003-04	19,476	56.7	8,335	24.3
2004-05	20,513	50.0	8,979	21.9
2005-06(RE)	23,381	44.8	9,321	17.9
2006-07(BE)	23,587	39.9	11,999	20.3

Capital Receipts and Expenditure

4.24 The capital receipts consist of three parts viz. (1) Recovery of loans, (2) Other receipts on Inter State Settlement, Appropriation to the Contingency Fund and Contingency Fund, etc. and (3) Borrowings and other liabilities.

4.25 Borrowings and other liabilities are the net receipts from internal debt of the State Government, loans and advances from Central Government and the net receipts on Public Account bearing and not bearing interest obligations such as Provident Funds, Reserve Funds, Civil Deposits & advances, Suspense &

Table No. 4.12
Capital Receipts and Expenditure of Maharashtra State
 (Rs. crore)

Item	2004-05 (Actuals)	2005-06 (RE)	2006-07 (BE)
Capital Receipts (1 to 3)	20,727	20,841	15,784
1) Recovery of loans	2,041	495	514
2) Other receipts	0	0	0
3) Borrowing & other liabilities	18,686	20,346	15,270
Capital Expenditure (1 to 2)	10,628	15,548	9,239
1) Capital Exp. outside revenue account	7,877	11,119	7,519
2) Loans and Advances given by the State Govt.	2,751	4,429	1,720

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates

Misc. and Remittances etc. The borrowings and other liabilities contribute maximum share (i.e. about 90 per cent) of the total capital receipts. The receipts from borrowings and other liabilities as per cent of GSDP, which were 4.9 per cent for 2004-05 have slightly come down to 4.7 per cent in 2005-06.

4.26 The capital expenditure consists of two parts viz.(1) Capital Expenditure outside the Revenue Account and (2) Loans and Advances given by the State Government. The major portion (at about 71 to 81 per cent) of total capital expenditure is covered by capital expenditure outside the revenue account which is fully development expenditure. The capital expenditure outside the revenue account increased from Rs. 7,877 crore during 2004-05 to Rs. 11,119 crore during 2005-06. The details are given in Table No. 4.12.

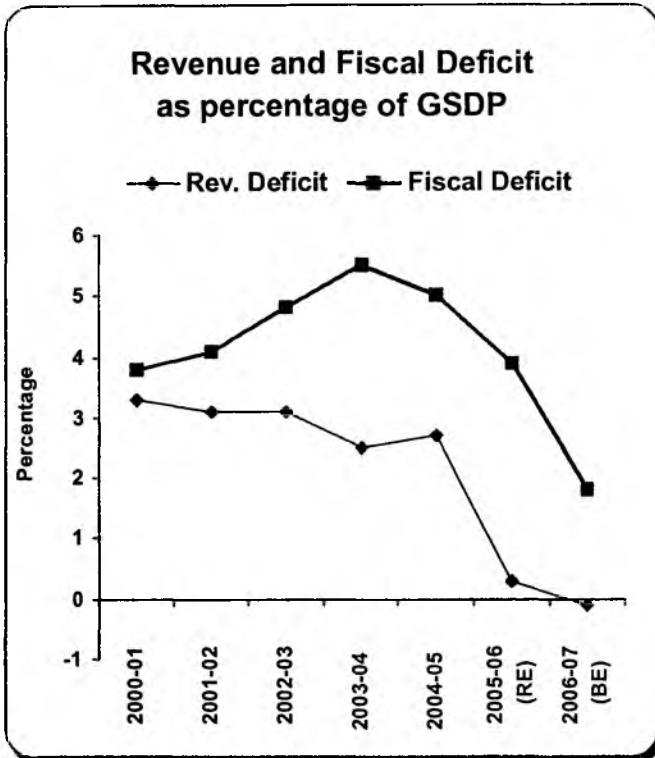
Revenue Deficit

4.27 The excess of revenue expenditure over revenue receipts is known as revenue deficit. In the FRBM Act, 2005 the Government has decided to eliminate the revenue deficit by 31st March, 2009 and to generate revenue surplus thereafter. Though the revenue deficit in absolute number had increased during 2000-01 to 2004-05, it had

Table No. 4.13
Trends in State Budget deficits
 (Rs. crore)

Year	Revenue Deficit	Primary Deficit	Fiscal Deficit	% of Rev. def. to fiscal deficit
2000-01	7,834 (3.1)	3,751 (1.5)	8,976 (3.6)	87.3
2001-02	8,189 (3.0)	4,469 (1.6)	10,898 (4.0)	75.1
2002-03	9,371 (3.1)	7,160 (2.4)	14,290 (4.8)	65.6
2003-04	8,310 (2.5)	9,593 (2.8)	17,928 (5.3)	46.4
2004-05	10,033 (2.6)	9,641 (2.5)	18,620 (4.9)	53.9
2005-06(RE)	1,419 (0.3)	7,151 (1.7)	16,472 (3.8)	8.6
2006-07(BE)	(-) 306 (- 0.1)	(-) 3,580 (- 0.7)	8,419 (1.7)	--

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates
 Figures in brackets indicate percentage to GSDP.
 The minus figures for 2006-07 indicate surplus.

declined as a percentage of GSDP. The revenue deficit as per cent of GSDP was 3.1 per cent in 2000-01, which declined to 2.6 per cent and 0.3 per cent in 2004-05 and 2005-06 respectively. During 2006-07 a revenue surplus of Rs.306 crore is projected.

Fiscal Deficit

4.28 Conceptually, fiscal deficit is a measure of the extent to which government's spendings beyond its means. Mathematically, it is the difference between the total government expenditure and the sum of total revenue receipts, recovery of loans and other receipts. The fiscal deficit which was 3.6 per cent of GSDP in 2000-01 had shot up to 5.3 per cent in 2003-04. However, it started decelerating thereafter and came down to 3.8 per cent during 2005-06 and as per the budget estimates in the year 2006-07, it is expected to decline further. As per the targets of FRBM Act, 2005, the Government has to reduce the fiscal deficit to 3.0 per cent of GSDP by 2008-09.

Primary Deficit

4.29 Primary deficit is the fiscal deficit net of interest payments. The primary deficit as percentage to GSDP has shown an increasing trend from 2000-01 (1.5 per cent of GSDP) to 2003-04 (2.8 per cent of GSDP). However, it

reduced to 2.5 per cent in 2004-05 and further to 1.7 per cent in 2005-06 due to reduction in fiscal deficit.

Debt Position of Maharashtra

4.30 The total debt of the State consists of three parts viz. (1) Public Debts, (2) Borrowings from the Small Savings & Provident Funds and (3) Borrowings from the Public Account transactions i.e. Interest Bearing Obligations, such as Reserve Funds and Civil Deposits. The overall debt burden of the State is increasing in absolute number. The medium term fiscal policy

State	Total Debt	% to GSDP	Debt swapped till 31/3/05
Bihar	53,088	86.5	4,458
Punjab	54,893	59.4	5,359
Uttar Pradesh	1,49,260	55.4	11,182
Orissa	37,875	47.8	2,194
West Bengal	1,15,430	46.6	9,176
Kerala	49,531	45.6	2,606
Rajasthan	69,651	44.6	5,798
Andhra Pradesh	79,580	35.5	7,321
Gujarat	81,492	34.6	9,660
Madhya Pradesh	49,993	33.0	3,322
Karnataka	49,319	30.6	5,642
Tamil Nadu	58,716	29.5	6,721
Maharashtra	1,25,379	29.0	14,671

**Table No. 4.14
Total Outstanding Liabilities
and Interest Payment**

Year	Outstanding Liabilities	Interest Payment	Average cost of borrowings (per cent per annum)
2000-01	50,319	5,225	12.2
2001-02	59,870	6,429	12.8
2002-03	68,971	7,130	11.9
2003-04	97,673	8,335	12.1
2004-05	1,09,166	8,979	9.2
2005-06(RE)	1,25,379	9,321	8.5
2006-07(BE)	1,32,969	11,999	9.6

RE : Revised Estimates BE : Budget Estimates
Note : Average Cost of borrowings is the percentage of Interest Payment to the outstanding liabilities in preceding year.

of the State is to gradually reduce the debt burden including off-budget borrowings of the State to approximately 25 per cent of GSDP. The debt burden of the State which was Rs.50,319 crore (20.1 per cent of GSDP) in 2000-01 increased to Rs.1,25,379 crore (29.0 per cent of GSDP) in 2005-06 and is expected to reach the level of Rs. 1,32,969 crore (26.7 per cent of GSDP) in the budget year 2006-07. The compounded annual growth rate of loans raised for the period 2000-01 to 2005-06 was 5.9 per cent, whereas this growth rate for the repayment of loans for the same period was 10.7 per cent. The State Government aims to swap out high cost debts and has already swapped Rs. 14,671 crore high cost debts till 31st March 2005. During 2005-06, the State has retired Rs. 247 crore high cost debt. The details are given in Table No. 4.15.

Interest payments

4.31 The expenditure incurred on interest payment is non-developmental and non-plan expenditure. High expenditure on interest payments always has impact on revenue deficit and fiscal deficit. In the past few years the average cost of borrowings has declined from 12.8 per cent in 2001-02 to 8.5 per cent in 2005-06 due to the concerted efforts of the State Government to restructure its debt portfolio. However, it may slightly increase to 9.6 per cent in 2006-07. Though the expenditure on interest payments is increasing in recent years, its percentage to revenue receipts shows fluctuating trend. Expenditure of the Government on interest payment was Rs.5,225 crore in 2000-01 has increased to Rs.9,321 crore in 2005-06, and is expected to be at Rs.11,999 crore in 2006-07.

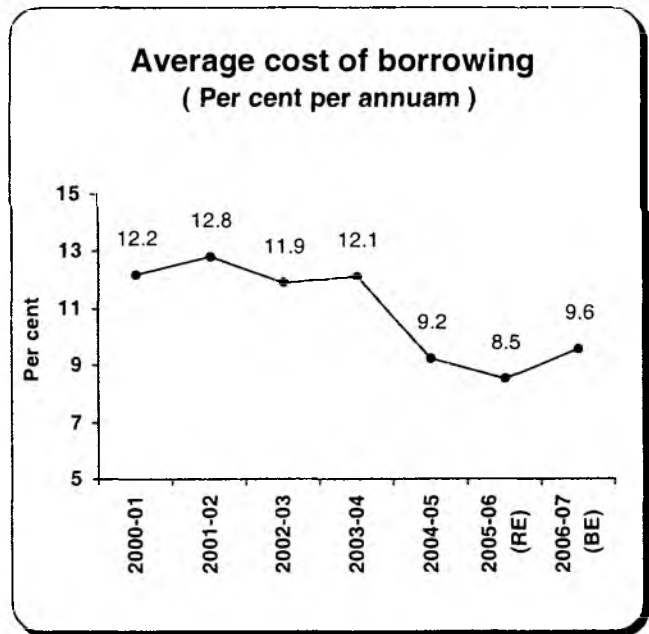
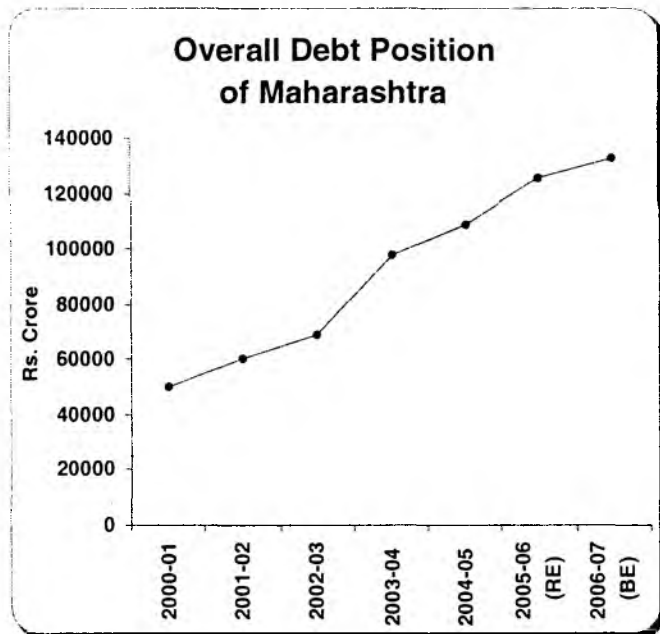

Table No. 4.15
Overall Debt Position of Maharashtra

Item	(Rs.crore)						
	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06 (RE)	2006-07 (BE)
1. Total Debt:- Opening Bal.	42,661	50,319	59,870	68,971	97,673	1,09,166	1,25,379
2. Loans taken during the year	16,149	25,198	27,145	48,787	29,472	27,650	16,959
3. Loans repaid during the year	8,496	15,647	18,043	20,085	17,979	11,437	9,369
Total Debt at the end of the year (1 + 2 - 3)	50,319	59,870	68,971	97,673	1,09,166	1,25,379	1,32,969
% to GSDP	(20.1)	(22.1)	(23.0)	(28.9)	(28.8)	(29.0)	(26.7)

Local Self-Government Institutions

4.32 Local Self-Government (LSG) Institutions are the prominent organisations playing an important role in development at local level. The Local Self-Government Institutions are distinctly divided into rural and urban areas. The financial resources of the Local Self-Government Institutions in rural and urban areas also differ.

4.33 The typewise Local Self-Government Institutions functioning in the State by the end of March, 2006, their total income (including opening balance) and total expenditure during 2005-06 are given in Table No. 4.16. Though the urban LSG institutions are less in number, their share in both total income and total expenditure of all LSG institutions during 2005-06 was 59 per cent each.

Table No. 4.16
Income and expenditure of
Local Self-Government Institutions
2005-06

(Rs. in crore)			
Type of LSG Institution	Number As on 31/3/06	Total * Income	Total Expenditure
Gram Panchayats	27,968	1,150	820
Zilla Parishads	33	10,423	8,658
Municipal Corporations	22	14,467	12,335
Municipal Councils	222	1,881	1,429
Nagar Panchayats	3	18	12
Cantonment Boards	7	183	144
Total	.. 28,255	28,122	23,398

* Including opening balance

Gram Panchayats

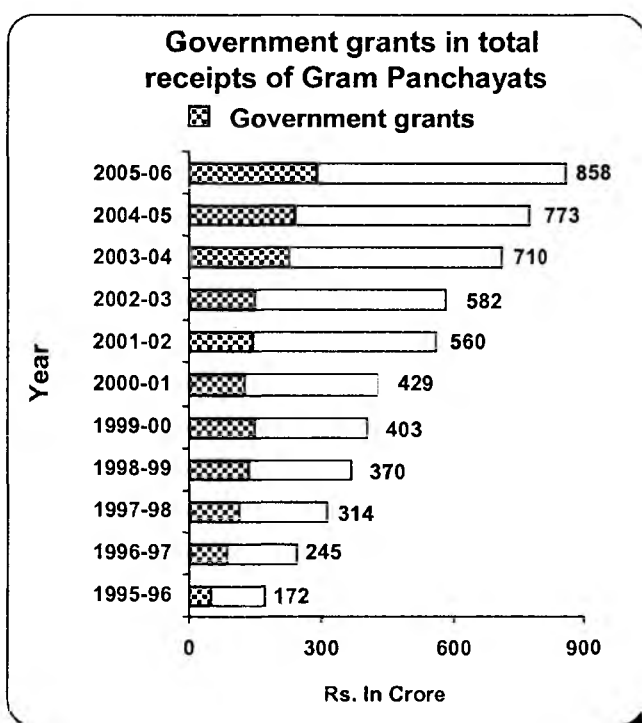
4.34 The major sourcewise income and broad headwise expenditure of all Gram Panchayats together for the years 2004-05 and 2005-06 are given in Table No. 4.17.

4.34.1 The total receipts of all Gram Panchayats in the State during 2005-06 were Rs. 858 crore registering 11 per cent increase over the previous year. The Government grants increased from Rs. 243 crore in 2004-05 to Rs. 293 crore in 2005-06 showing substantial increase of 20 per cent. The Government grants remained

Table No. 4.17
Income and expenditure of
Gram Panchayats

Item	2004-05		2005-06	
	Actuals	Per-centage*	Actuals	Per-centage*
Income				
(A) Opening balance	278	-	292	-
(B) Receipts				
1. Taxes				
i) Taxes on houses & other properties	215	27.8	239	27.9
ii) Other taxes	131	17.0	142	16.6
Total taxes (i+ii)	346	44.8	381	44.5
2. Government grants	243	31.5	293	34.1
3. Contributions and donations	112	14.4	112	13.1
4. Other receipts	72	9.3	72	8.3
Total receipts (B)	773	100.0	858	100.0
Total Income (A+B)	1,051	-	1,150	-
Expenditure				
1. Administration	137	18.0	136	16.6
2. Health and sanitation	192	25.4	197	24.0
3. Public works	283	37.3	317	38.6
4. Public lighting	35	4.7	41	5.0
5. Education	20	2.6	19	2.4
6. Welfare of people	54	7.1	54	6.6
7. Other expenditure	37	4.9	56	6.8
Total expenditure (1 to 7)	758	100.0	820	100.0

* Excluding opening balance

the prominent source of receipts for the Gram Panchayats and the share of Government grants in total receipts slightly increased from 32 per cent in 2004-05 to 34 per cent in 2005-06. The receipts per Gram Panchayat during 2005-06 were Rs. 3.07 lakh.

4.34.2 The total expenditure of all the Gram Panchayats increased from Rs. 758 crore in 2004-05 to Rs. 820 crore i. e. by 8 per cent in 2005-06. Of the total expenditure, the highest expenditure was on account of public works at 39 per cent, followed by health & sanitation with a share of 24 per cent. The share of expenditure on education was very low at 2 per cent. The expenditure per Gram Panchayat during 2005-06 was Rs. 2.93 lakh.

Zilla Parishads

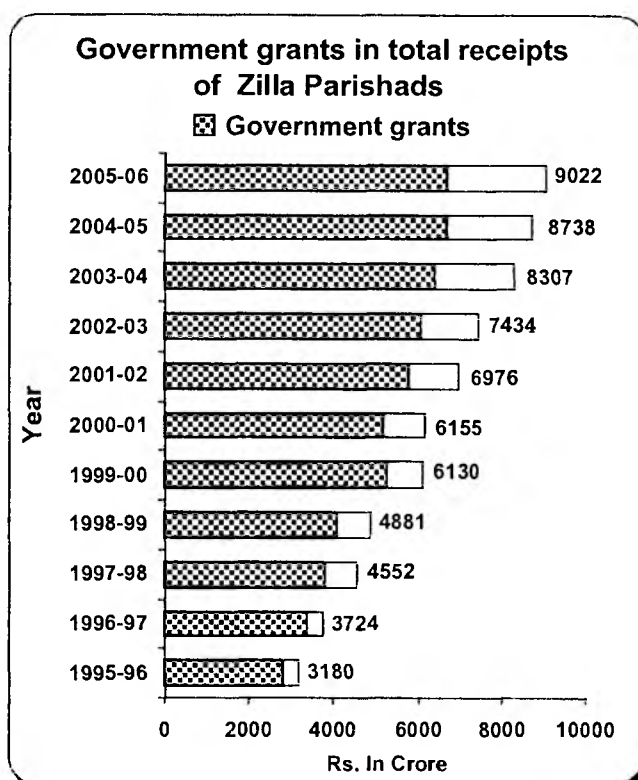
4.35 The major sourcewise income of all Zilla Parishads in the State during 2004-05 (Actuals) and 2005-06 (RE) is given in Table No. 4.18.

Table No. 4.18
Income of Zilla Parishads
(Rs. in crore)

Item	2004-05		2005-06	
	Actuals	Percent- age*	RE	Percent- age*
A) Opening balance	1,130	-	1,401	-
B) Revenue receipts				
1. Self-raised resources	260	3.0	284	3.2
2. Government grants	6,690	76.6	6,667	73.9
2.1 Statutory Grants				
i) Purposive	3,097	35.4	3,360	37.2
ii) Establishment	1,657	19.0	1,602	17.8
iii) Plan	755	8.6	654	7.2
iv) Others	456	5.2	399	4.4
Total (2.1)	5,965	68.2	6,015	66.7
2.2 For agency schemes	725	8.3	652	7.2
Total Revenue receipts (1+2)	6,950	79.5	6,951	77.0
C) Capital receipts	1,788	20.5	2,071	23.0
D) Total Receipts(B+C)	8,738	100.0	9,022	100.0
Total Income(A+D)	9,868	-	10,423	-

* Excluding opening balance

4.35.1 Total receipts of all the Zilla Parishads taken together were increased marginally by 3 per cent from Rs. 8,738 crore in 2004-05 to Rs. 9,022 crore in 2005-06. There was substantial increase of 16 per cent and 9 per cent in the

capital receipts and income from self-raised resource, respectively over the previous year. However, all plan components except purposive grant shown reduction. The share of Government grants in total receipts also decreased from 77 per cent in 2004-05 to 74 per cent in 2005-06.

4.35.2 The major headwise expenditure of Zilla Parishads during 2004-05 (Actuals) and 2005-06 (RE) is given in Table No. 4.19.

4.35.3 The total expenditure for all the Zilla Parishads in 2005-06 was Rs. 8,658 crore, marginally higher by 2 per cent over the total expenditure of Rs.8,468 crore in 2004-05. The expenditure on education shows increase by 5 per cent whereas that on medical & health services of Zilla Parishads shows decrease by 1 per cent in 2005-06 over the previous year. The expenditure on social welfare has increased by 36 per cent in 2005-06 over the previous year, whereas the expenditure on forest and community development has decreased by 30 per cent and 29 per cent respectively over the previous year. However during 2005-06, the expenditure on general administration increased only by 1 per cent over the previous year.

Urban Local Self-Government Institutions

4.36 The Urban Local Self-Government Institutions in Maharashtra State by the end of

Table No. 4.19
Expenditure of Zilla Parishads
(Rs. in crore)

Item	2004-05		2005-06	
	Actuals	Percentage	RE	Percentage
(A) Revenue Expenditure				
1. General administration	512	6.0	516	6.0
2. Education	3,011	35.6	3,152	36.4
3. Buildings and communications (Public works)	462	5.5	474	5.5
4. Irrigation	187	2.2	208	2.4
5. Agriculture	57	0.7	68	0.8
6. Animal husbandry	97	1.2	93	1.1
7. Forests	13	0.2	9	0.1
8. Medical and health services	494	5.8	489	5.6
9. Public health engineering	249	2.9	258	3.0
10. Social welfare	258	3.0	351	4.1
11. Community development	323	3.8	228	2.6
12. Other expenditure	1,113	13.1	979	11.3
Total(A)	6,776	80.0	6,825	78.8
(B) Capital Expenditure	1,692	20.0	1,833	21.2
Total Expenditure (A+ B)	8,468	100.0	8,658	100.0

March, 2006 comprise of 22 Municipal Corporations, 222 Municipal Councils and 3 Nagar Panchayats. Of the 222 Municipal Councils, 18 were 'A' class (population more than one lakh), 62 'B' class (population more than 40,000 but not more than one lakh) and 142 were 'C' class (population of 40,000 or less). Besides these, there were 7 Cantonment Boards in the State as at the end of March, 2006. The income and expenditure of the urban LSG institutions (excluding Nagar Panchayats) during 2004-05 and 2005-06 are given in Table No. 4.20

4.36.1 The major sourcewise income and broad headwise expenditure of urban LSG institutions for 2005-06 are given in Table No.12 of Part II of this publication.

Municipal Corporations

4.37 The total receipts of all Municipal Corporations during 2005-06 were Rs. 12,927 crore (excluding BEST undertaking), more by 17 per cent than those in the previous year. Out of the total receipts, octroi collection constituted for 39 per cent, property tax 7 per cent, Government grants and contributions 4 per cent and receipts

Table No.4.20
Income and expenditure of urban LSG institutions
(Rs. in crore)

Item	2004-05	2005-06
A) Municipal Corporations		
1. Number	22	22
2. Income	12,454	14,467
2.1 Opening Balance	1,371	1,540
2.2 Receipts	11,083	12,927
3. Expenditure	10,883	12,335
B) Municipal Councils		
1. Number	222	222
2. Income	1,761	1,881
2.1 Opening Balance	339	379
2.2 Receipts	1,422	1,502
3. Expenditure	1,364	1,429
C) Cantonment Boards		
1. Number	7	7
2. Income	158	182
2.1 Opening Balance	19	20
2.2 Receipts	139	162
3. Expenditure	135	144

from water charges 8 per cent.

4.37.1 The total expenditure of all Municipal Corporations during 2005-06 was Rs. 12,335 crore (excluding BEST undertaking), 13 per cent more than that of the previous year. Of the total expenditure, expenditure on establishment was 38 per cent, water supply 10 per cent, drainage and sewerage 4 per cent and construction works 8 per cent.

4.37.2 Total receipts of Municipal Corporation of Greater Mumbai (MCGM) (excluding BEST undertaking) during 2005-06 were Rs. 7,639 crore, more by 16 per cent that of previous year and which were 59 per cent of the total receipts of all Municipal Corporations in the State.

4.37.3 Total expenditure of MCGM (excluding BEST undertaking) during 2005-06 was Rs. 7,100 crore, which was 58 per cent of the total expenditure of all Municipal Corporations in the State.

4.37.4 Total receipts of BEST undertaking during 2005-06 were Rs. 2,366 crore, of which electric supply division contributed 64 per cent. Though the electric supply division earned profit of Rs. 72 crore, the total deficit during 2005-06 for BEST undertaking was Rs. 179 crore.

4.37.5 As per the 2001 Population Census, the total population of MCGM was 1.19 crore. It was 41 per cent of the total population of all the 22 Municipal Corporations in the State. The per capita receipts of MCGM (excluding BEST) during 2005-06 were Rs. 6,419 and per capita receipts for all other Municipal Corporations together were only Rs. 2,783. Corresponding per capita expenditure figures were Rs. 5,966 and Rs. 2,755 respectively.

Municipal Councils

4.38 The total receipts of all Municipal Councils for 2005-06 were Rs. 1,502 crore, more by 6 per cent as compared to those of the previous year. Out of total receipts, receipts of 'A' class were 29 per cent, 'B' Class 37 per cent and 'C' class Municipal Councils were 34 per cent. In the total receipts of all Municipal Councils, the share of taxes, fees and rents was 27 per cent, Government grants 59 per cent and share of

deposits and loans was 9 per cent.

4.38.1 The total expenditure of all Municipal Councils during 2005-06 was Rs. 1,429 crore, more by 5 per cent than that in the previous year. Of the total expenditure, 29 per cent was incurred by 'A' class, 38 per cent by 'B' class and 33 per cent by 'C' class. Out of this expenditure, 34 per cent was on establishment, 18 per cent on construction works, 8 per cent on water supply and 10 per cent on debt services.

Nagar Panchayats and Cantonment Boards

4.39 As on 31st March, 2006, there were three Nagar Panchayats in the State. Their total receipts and expenditure in 2005-06 were Rs. 9.92 crore and Rs. 12.19 crore respectively.

4.40 As on 31st March, 2006, there were seven Cantonment Boards in the State. Their total receipts and expenditure in 2005-06 were Rs. 162.20 crore and Rs. 143.62 crore respectively.

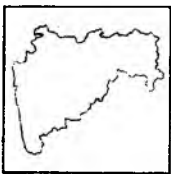
Forecast of GDP for 2006-07

5.1 As per the advance estimates based on the revised series released by the Central Statistical Organisation (CSO), the Gross Domestic Product (GDP), which is the aggregate National Income, at constant (1999-2000) prices, is poised to grow at 9.2 per cent during 2006-07 as against the 9.0 per cent in 2005-06. The growth of Indian economy is driven mainly by the growth in manufacturing and service sectors. The primary sector is expected to grow at 2.9 per cent. The agriculture, forestry and fishing sub-sectors are likely to grow by 2.7 per cent during 2006-07, as against the growth of 6.0 per cent during 2005-06. The secondary sector is expected to grow by 10.4 per cent during 2006-07. This growth is mainly attributed to growth of 11.3 per cent in manufacturing sector. The tertiary sector is expected to grow by 11.2 per cent mainly due to buoyant growth of 13.0 per cent in trade, hotels & restaurants, transport and communication.

**Expected Growth Rates in
Gross Domestic Product 2006-07**

(Per cent)

Sector	India	Maharashtra
Primary	2.9	6.6
Secondary	10.4	9.4
Tertiary	11.2	9.9
Total	9.2	9.3

5.2 A new series of State Income with the base year 1999-2000, in place of the previous series with the base year 1993-94 is introduced, as per the guidelines of CSO. The advance estimates of Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra State for the year 2006-07 are worked out considering the anticipated level of

agricultural and industrial production and performance of key sub-sectors like transport, communication, trade, hotels & restaurants, real estate & business services etc.. The GSDP for the State at constant (1999-2000) prices is expected to grow at robust rate of 9.3 per cent during 2006-07, as against 9.2 per cent during 2005-06. The significant growth in GSDP may be due to favourable monsoon, sustained growth in industrial production and services sector. During 2006-07 agriculture sector is likely to register a higher growth of 7.0 per cent over 2005-06, as a result primary sector is likely to grow by 6.6 per cent. The secondary sector is expected to grow by 9.4 per cent during 2006-07, mainly due to growth in manufacturing (7.9 per cent) and construction (16.1 per cent) sub-sectors. However, the tertiary sector remained the most buoyant segment in the economy, which is likely to grow by 9.9 per cent during 2006-07.

GSDP for 2005-06

5.3 As per preliminary estimates, the GSDP of Maharashtra, at constant (1999-2000) prices during 2005-06, is estimated at Rs. 3,39,425 crore, as against Rs. 3,10,837 crore in 2004-05, showing an increase of 9.2 per cent. The corresponding growth rate for All India was 9.0 per cent. The primary sector showed an impressive growth of 6.5 per cent over the previous year, mainly because of the wide spread and satisfactory intensity of the monsoon in the State which resulted in better Kharif and Rabbi crops. The secondary sector has showed a growth of 9.7 per cent, due to high comes from manufacturing and construction sub-sectors. Tertiary sector remained the buoyant segment in the economy attaining a growth of 9.6 per cent during 2005-06. This is mainly due to the significant growth of 11.8 per cent in communication, 10.6 per cent in trade, hotels & restaurants and 10.2 per cent in real estate & business services. The details of sectoral annual growth rates of GSDP are presented in Table No. 5.1.

Table No. 5.1
Sectoral growth rates of GSDP for
Maharashtra at constant (1999-2000) prices

Sector	Percentage change over previous year	
	2004-05*	2005-06@
Primary Sector	(-) 4.8	6.5
Agriculture	(-) 5.1	6.6
Forestry & Logging	(-)11.1	3.2
Fishing	(-) 5.0	11.9
Mining & Quarrying	5.1	5.3
Secondary Sector	5.5	9.7
Manufacturing : (a) Registered	(-)2.1	10.2
(b) Un-registered	7.4	6.1
Construction	24.0	13.0
Electricity, Gas & Water Supply	6.2	6.9
Tertiary Sector	13.2	9.6
Railways	7.2	8.4
Transport & Storage	9.1	7.4
Communications	15.8	11.8
Trade, Hotels and Restaurants	22.9	10.6
Banking & Insurance	10.6	8.4
Real Estate, Ownership of Dwellings and Business Services	11.6	10.2
Public Administration	9.4	13.5
Other Services	4.6	6.8
Total (GSDP)	8.3	9.2

* Provisional @ Preliminary

5.4 As per the preliminary estimates, at current prices, GSDP is expected at Rs. 4,32,413 crore in 2005-06, which is higher by 14.1 per cent than that of 2004-05. Sectorwise details of GSDP are given in Table No. 5.2.

Table No. 5.2
Sectorwise GSDP for Maharashtra
(Rs. in crore)

Year	Primary	Secondary	Tertiary	Total
At Current Prices				
1999-00	40,836	71,369	1,35,252	2,47,457
2000-01	40,223	66,784	1,43,635	2,50,642
2001-02	44,572	68,869	1,57,852	2,71,293
2002-03	45,466	78,728	1,75,085	2,99,279
2003-04	50,137	91,988	1,95,370	3,37,495
2004-05	50,315	1,00,936	2,27,588	3,78,839
2005-06	56,971	1,17,500	2,57,942	4,32,413
At Constant (1999-2000) Prices				
2000-01	39,351	64,051	1,37,899	2,41,301
2001-02	42,132	63,181	1,45,241	2,50,554
2002-03	42,643	69,481	1,56,099	2,68,223
2003-04	45,211	76,043	1,65,650	2,86,904
2004-05	43,046	80,214	1,87,577	3,10,837
2005-06	45,854	87,960	2,05,611	3,39,425

Per Capita Gross State Income

5.5 The *Per Capita* GSDP at constant (1999-2000) prices increased by 7.5 per cent in 2005-06 over 2004-05 and at current prices, it increased by 12.4 per cent. Details of *Per Capita* GSDP are given in Table No. 5.3.

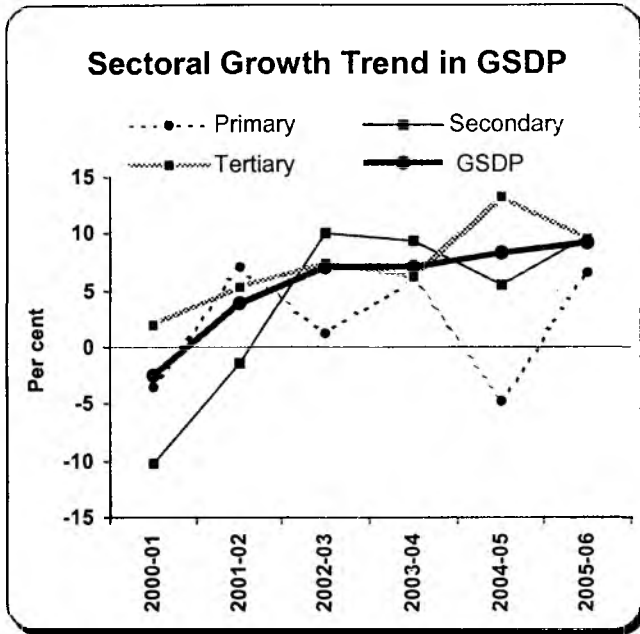
Table No. 5.3
Per Capita GSDP for Maharashtra
(In Rs.)

Year	At current prices	At constant (1999-2000) prices	
		<i>Per Capita</i> GSDP	Index
1999-00	26,217	26,217	100.0
2000-01	26,063	25,092	95.7
2001-02	27,704	25,586	97.6
2002-03	30,117	26,992	103.0
2003-04	33,426	28,416	108.4
2004-05	36,936	30,306	115.6
2005-06	41,514	32,587	124.3

Growth Trends

5.6 The average annual growth rate of GSDP at constant (1999-2000) prices during the last six years i.e. from 1999-2000 to 2005-06 was 5.8 per cent. During this period, the *Per Capita* State Income grew by an annual growth rate of 4.1 per cent. The sectoral growth rates during this period for primary, secondary and tertiary sectors were 2.2 per cent, 4.6 per cent and 7.4 per cent respectively.

5.7 The trend in the growth of GSDP at constant (1999-2000) prices for the last six years is not uniform for the three sectors of the economy. The income from the primary sector has increased from Rs. 40,836 crore in 1999-2000 to Rs.45,854 crore (12.3 per cent) in 2005-06. In the years 2000-01 and 2004-05, agriculture sector recorded negative growth, due to drought situation, which had a dampening effect on primary sector. In order to achieve the impressive growth of the State economy, it is necessary to critically and continuously monitor the growth of agriculture sector. During the same period the income from secondary sector grew from Rs. 71,369 crore to Rs. 87,960 crore (23.2 per cent), further, income from the tertiary sector shown sizeable increase from Rs. 1,35,252 crore to Rs. 2,05,611 crore (52.0 per cent). Except for the years 2000-01 and 2001-02, the secondary sector showed positive growth. The tertiary sector is also showed positive growth rates varying between 2.0 to 13.2 per

cent during 1999-2000 to 2005-06. The sectorwise annual growth rates of GSDP are given in Table No. 5.4.

Table No. 5.4
Sectorwise Annual Growth Rates of GSDP
(In per cent)

Year	Primary	Secondary	Tertiary	GSDP
2000-01	(-) 3.6	(-)10.3	2.0	(-) 2.5
2001-02	7.1	(-) 1.4	5.3	3.8
2002-03	1.2	10.0	7.5	7.1
2003-04	6.0	9.4	6.1	7.0
2004-05	(-) 4.8	5.5	13.2	8.3
2005-06	6.5	9.7	9.6	9.2

5.8 The above table reveals that the secondary and tertiary sectors are about to attain double digit growth in near future. It can therefore, be surmised that Maharashtra's economy is growing robustly and is on higher growth path. However, in order to sustain accelerated growth of State economy, it is necessary to put concerted efforts on improvement in the infrastructure.

5.9 Planned economic development is the responsibility of the Government and the GSDP is the composite indicator to measure its level of development. It is therefore, inevitable to continuously measure & monitor the growth of GSDP in different plan periods. The average annual growth rates of GSDP in the VIIIth, IXth and Xth Five Year Plan (FYP) were 6.9 per cent, 3.2 per cent and 8.5 per cent respectively. The

plan periodwise sectoral growth rates of GSDP are presented in Table No. 5.5.

Table No. 5.5
Plan periodwise sectoral growth rates of GSDP
(In per cent)

FYP	Primary	Secondary	Tertiary	Total
VIII	4.9	7.7	7.2	6.9
IX	3.7	(-)2.8	6.3	3.2
X *	2.9	8.3	10.0	8.5

* Estimated

State Income

5.10 As per the preliminary estimate of State Income i.e. Net State Domestic Product (NSDP) of Maharashtra, at current prices, is Rs. 3,86,241 crore in 2005-06, higher by 14.2 per cent than that of 2004-05. The primary sector registered growth of 13.3 per cent, whereas, the secondary and tertiary sectors registered growths of 16.9 per cent and 13.3 per cent respectively.

5.11 At constant (1999-2000) prices, the State Income in 2005-06 is estimated at Rs. 3,02,952 crore, showing an increase of 9.2 per cent over that of Rs. 2,77,339 crore in 2004-05. This increase is the net effect of an increase of 6.5 per cent in primary, 9.9 per cent in the secondary and 9.6 per cent in the tertiary sectors.

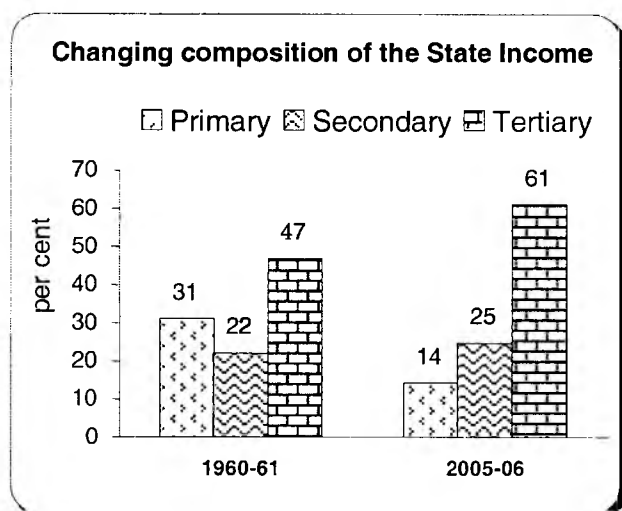
Per Capita State Income

5.12 The Per Capita State Income (i.e. Per Capita NSDP) at constant (1999-2000) prices increased by 7.6 per cent in 2005-06 over 2004-05 and at current prices, it increased by 12.4 per cent.

Sectoral composition of the State Income

5.13 The Sectoral composition of the State Income (at current prices) in 2005-06 indicates that the share of primary, secondary and tertiary sector was 14.0 per cent, 24.6 per cent and 61.4 per cent respectively. In 1999-2000, the corresponding shares were 17.5 per cent, 26.2 per cent and 56.3 per cent respectively.

5.14 The sectoral composition of the State Income has undergone considerable changes during 1960-61 to 2005-06. Over these 45 years, the share of primary sector has declined from 31 per cent to 14 per cent, the share of secondary sector ranged between 22 to 31 per cent, while, the share of tertiary sector has increased from 47 per cent to 61 per cent. Thus, the share of

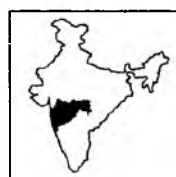
primary sector in the State's economy is declining continuously with shift to tertiary sector, whereas secondary sector remained almost unchanged. The decadel sectoral composition of the State income is given in Table No. 5.6.

Table No. 5.6
Decadel Sectoral Composition of the State Income

(In per cent)

Year	Primary	Secondary	Tertiary
1960-61	31	22	47
1970-71	22	28	50
1980-81	23	30	47
1990-91	21	31	48
2000-01	17	24	59
2005-06	14	25	61

Inter-State Comparison

5.15 The State Income and *Per Capita* State Income at current prices for the year 2004-05 and average annual growth rates of State Income and *Per Capita* State Income for major States in India

for the period 1999-2000 to 2004-05 are given in Table No. 5.7. Among the major States in India, Maharashtra ranked first in terms of both *Per Capita* Income and State Income.

Comparison with National Income GDP and GSDP

5.16 At current prices, the Gross Domestic Product i.e. GDP is estimated at Rs. 32,50,932 crore in 2005-06 as against Rs. 28,55,933 crore in 2004-05 showing an increase of 13.8 per cent. The corresponding increase in GSDP was 14.1 per cent.

Table No. 5.7
State Income, *Per Capita* State Income and average annual growth rates for major States

State	At current prices (2004-05)		Average annual growth rate (%)	
	NSDP (Rs.crore)	<i>Per Capita</i> State Income (Rs.)	State Income	<i>Per Capita</i> State Income
Maharashtra	3,38,254	32,979	5.2*	3.4*
Haryana	73,645	32,712	6.8	4.7
Punjab	79,010	30,701	3.9	2.4
Kerala	98,202	29,693	9.9*	5.4*
Gujarat	1,52,516	28,355	8.0	6.0
Himachal Pradesh	17,884	27,486	6.0	4.2
Tamil Nadu	1,67,183	25,965	3.0	2.1
Karnataka	1,32,198	23,945	5.4	4.1
Andhra Pradesh	1,89,274	23,807	6.1*	5.0*
All-India	25,01,067	22,946	5.8*	4.0*
West Bengal	1,89,489	22,497	7.1	5.7
Madhya Pradesh	91,432	14,069	2.9	0.8
Orissa	52,240	13,601	6.1	4.8
Uttar Pradesh	2,05,173	11,473	4.0	1.8
Bihar	51,194	5,772	3.5	1.4

* Growth rates at constant 1999-2000 prices. Other growth rates at constant 1993-94 prices.

National Income and State Income

5.17 The National Income at current prices (i.e. Net National Product at factor cost) is estimated at Rs. 28,46,762 crore in 2005-06, as against Rs. 25,01,067 crore in 2004-05, showing an increase of 13.9 per cent. The corresponding increase in the State Income was 14.2 per cent. During 2005-06, the *Per Capita* National Income at current prices was Rs. 25,716, whereas the *per capita* State Income was Rs. 37,081. The higher *per capita* State Income is mainly due to the predominance of registered manufacturing and tertiary sectors in the State. At constant (1999-2000) prices, the National Income for 2005-06 was increased by 9.1 per cent and State Income increased by 9.2 per cent over 2004-05.

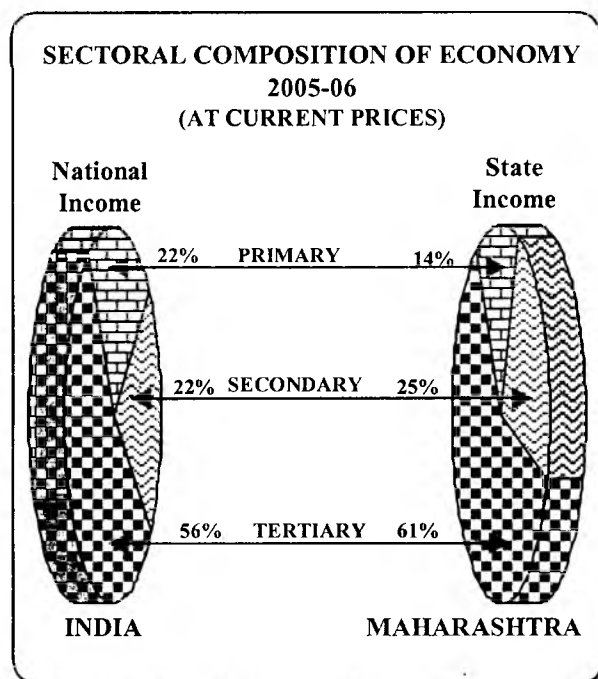
5.18 The growth rates of State and National income are given in Table No. 5.8. It reveals that the growth rate of State income are higher than National income for the years 2002-03, 2004-05 & 2005-06. It is a great honour for Maharashtra State that it has continued to maintain its leading position in the country's economy with contribution of about 13 per cent in the National Income.

Table No. 5.8
Growth rates of State & National
Income

(Per cent)

Year	State Income	Per Capita State Income	National Income	Per Capita National Income
2000-01	(-) 3.3	(-) 5.1	3.7	1.9
2001-02	4.0	2.1	5.8	3.9
2002-03	7.4	5.8	3.5	1.9
2003-04	7.2	5.5	8.8	7.0
2004-05	8.7	7.0	7.3	5.7
2005-06	9.2	7.6	9.1	7.4

5.19 The shares of primary, secondary and tertiary sectors, at current prices, in the National Income during 2005-06 were 22.0 per cent, 22.3 per cent and 55.7 per cent respectively. The corresponding shares in the State Income were 14.0 per cent, 24.6 per cent and 61.4 per cent respectively.

5.20 The sectorwise details of Gross State Domestic Product, State Income at current & at constant (1999-2000) prices and those for National Income at current and at constant (1999-2000) prices are presented in Table Nos. 13 to 18 of Part II of this publication.

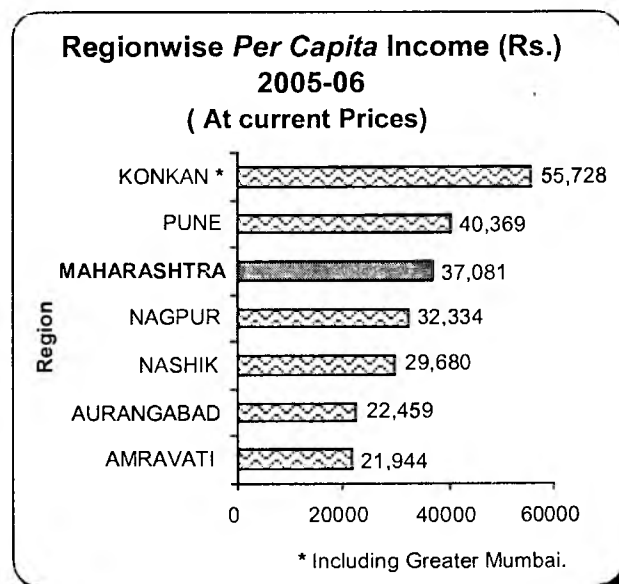
District Domestic Product - Maharashtra

5.21 Estimates of domestic product at district level are compiled by the 'income originating approach', the method used for

calculating the State Domestic Product. Therefore, district domestic products estimates have all inherent limitations of the State Domestic Product estimates. Though, the income accruing concept is a better method to work out estimates of district income, it cannot be adopted because economic activities at the district level are more open ended and inter-district flows cannot be captured fully. The availability of districtwise basic data required for estimation of income at the district level is still not satisfactory. The data in respect of commodity producing sector are mostly available, but the data for other sectors are very scanty. As such, wherever the basic data are available, the methodology used at the State level has been followed for preparation of estimates at district level. Proxy indicators are used to allocate State level estimates to districts, as and when the actual data are not available. Because of the paucity of data, use of proxy indicators and various limitations in estimation procedure, the district domestic products may be used with a margin of error and can be used to have a broad judgement on income at district level. The district domestic product estimates are presented in Table No. 19 of part-II of this publication.

Per Capita Net District Domestic Product

5.22 Among the districts, Greater Mumbai with Per Capita Net District Domestic Product (at current prices) at Rs. 65,625 in 2005-06 was at the top in the State, followed by Pune (Rs. 54,539), Thane (Rs. 52,474), Raigad (Rs. 43,547) and Nagpur (Rs. 42,016). However, Nandurbar district was lowest in Per Capita Income (Rs. 15,766)

INSTITUTIONAL FINANCE AND CAPITAL MARKET

6.1 Globalisation, financial deregulation and improvement in technology have been showing profound effect on the financial landscape in the recent years. Deregulation of interest rates has helped in improving competitiveness of the financial system and resource allocation process. Technology improvement in financial system has helped in bringing out product innovation and speeding up the process, increasing efficiency and coverage. The financial institutions in the country are playing important role in economic development by mobilisation of deposits and credit disbursement to various sector.

Scheduled Commercial Banks

6.2 The scheduled commercial banks in India are categorised into five different groups according to their ownership and/or nature of operations. These groups are (i) State Bank of India and its associate banks, (ii) Nationalised banks, (iii) Foreign banks, (iv) Regional rural banks and (v) Other scheduled commercial banks. These institutions are playing an important role for the development of economy. The commercial banks have adopted several initiatives to strengthen their business of operations. The bank group-wise number of banking offices in Maharashtra and India, as on 30th September, 2006 is presented in Table No. 6.1.

Table no. 6.1
Number of banking offices

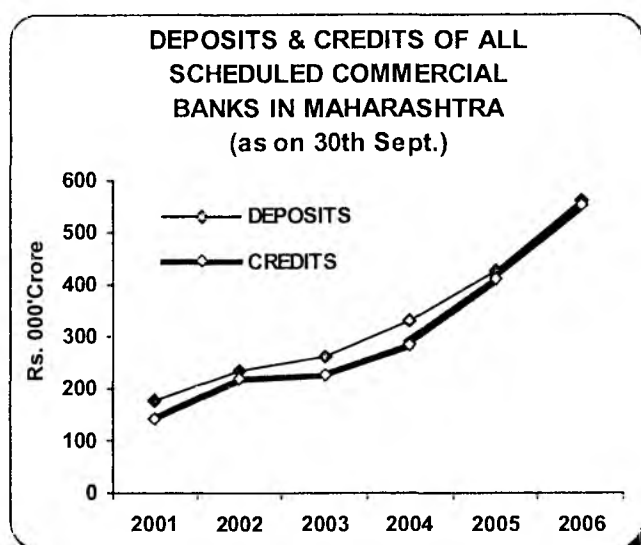
Group	As on 30th September 2006		
	Maharashtra	India	share (%)
State Bank of India and its associates	1,076	13,900	7.7
Nationalise Banks	3,907	34,203	11.4
Foreign Banks	67	245	27.4
Regional Rural Banks	570	14,403	4.0
Other Scheduled Commercial Banks	934	6,631	14.1
Total	6,554	69,382	9.5

6.3 The total number of banking offices of scheduled commercial banks in Maharashtra as on 30th September, 2006 was 6,554 which was 9.5 per cent of the total banking offices (69,382) of all scheduled commercial banks in India. Of the total foreign banking offices in India, 27.4 per cent are located in Maharashtra.

Scheduled Commercial Banks in Maharashtra

6.4 The number of banking offices in the State increased by 1.7 per cent in one year as compared to such increase in the previous year (1.8 per cent). Of the total scheduled commercial banking offices in the State, 31 per cent were in the rural areas, 19 per cent were in semi-urban (population 10,000 and above but less than one lakh) areas and 50 per cent were in the urban areas. Greater Mumbai alone accounted for 48 per cent of the banking offices in urban areas of the State. Of the total banking offices in India, the rural areas, semi-urban areas and the urban areas accounted for 44, 22 and 34 per cent respectively. The number of scheduled commercial banking offices per lakh population in the State as on 30th September, 2006 was 6.1, which was same as that for All-India.

6.5 Maharashtra stands first in India in respect of both the aggregate bank deposits and gross bank credits as on 30th September, 2006. Though the State had a share of 9.5 per cent in the total number of banking offices in India, its share in the aggregate deposits and gross credits was as high as 25 and 33 per cent respectively. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State, as on 30th September, 2006 were Rs.5,60,750 crore, which were higher by 32 per cent than those in the previous year. During the same period, gross credits of these banks increased impressively by 35 per cent and reached Rs. 5,55,544 crore. The corresponding increase in aggregate deposits and gross credits at All-India level was 22 per cent and 30 per cent respectively.

6.6 As on 30th September, 2006, deposits and credits of all scheduled commercial banks in the rural and semi-urban areas taken together for the State were Rs.29,115 crore and Rs. 22,764 crore respectively, showing an increase in deposits by 8 per cent and in credits by 25 per cent over the previous year. The corresponding increase in deposits and credits in the country was 25 per cent and 18 per cent respectively. Even though the rural and semi-urban areas of the State accounted for 50 per cent branches of the scheduled commercial banks, their share in aggregate deposits and gross credits was merely at 5 per cent and 4 per cent respectively. Both the deposits and credits of these scheduled commercial banks in the State doubled during the span of last five years' period ending September, 2006.

6.7 Greater Mumbai alone accounted for 24 per cent branches of all scheduled commercial banks in the State. However, their share in total deposits and credits was as high as 81 per cent and 87 per cent respectively.

6.8 The details of deposits and credits of the scheduled commercial banks in the State are given in Table No.20 of Part II.

6.9 As on 30th September, 2006, the *per capita* deposits of scheduled commercial banks in the State were Rs.51,889, more than double, that for All-India (Rs.20,033). The *per capita* credits of these banks in the State were Rs.51,410, which were more than three times for All-India (Rs.14,622). The *per capita* deposits and credits for the State, excluding Greater Mumbai, were merely at Rs.10,926 and Rs.7,049 respectively, almost half of the corresponding All-India figures.

6.10 The Credit-Deposit Ratio (CDR) of all the scheduled commercial banks in the State at the end of September, 2006 was 99 per cent as against 96 per cent in previous year. The CDR of all scheduled commercial banks in Greater Mumbai was much higher at 107 per cent at the end of September, 2006. The CDR for rural and semi-urban scheduled commercial banks taken together was 62 per cent as against 68 per cent for the previous year. The CDR of all scheduled commercial banks in the State (99 per cent) was much higher than that for All-India (73 per cent).

6.11 In the total outstanding credits, State Bank of India & its associates and Nationalised Banks together accounted for the sizeable share of 63.3 per cent. The bank groupwise data on outstanding credits of all commercial banks in the State is presented in Table No. 6.2.

Table No. 6.2
Institutionwise outstanding credits in Maharashtra

Type	(Rs. in crore)			
	As on 31st March, 2004		As on 31st March, 2005	
	Out-standing credits	Percentage to total	Out-standing credits	Percentage to total
State Bank of India and its associates	35,958	17.0	49,399	17.0
Nationalised banks	96,303	45.4	1,34,173	46.3
Foreign banks	26,611	12.6	31,817	11.0
Regional Rural Banks	771	0.4	951	0.3
Other scheduled commercial banks	52,108	24.6	73,760	25.4
Total	2,11,751	100.0	2,90,100	100.0

6.12 The outstanding credits of all scheduled commercial banks in the State as on 31st March, 2005 were Rs. 2,90,100 crore and were higher by 37 per cent than that of the previous year. The share of Maharashtra in total outstanding credits at All-India level was 25.2 per cent as on 31st March, 2005 and was highest among all the states. Of the total credits by the scheduled commercial banks in the State at the end of March, 2005, manufacturing sector accounted for a sizeable share of 35.0 per cent, followed by personal loans (15.8 per cent). The agriculture and allied activities sector accounted for only 4.3 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 3.2 per cent of the total credits. The sectorwise latest available data on outstanding credits of the

scheduled commercial banks in the State is presented in Table No.6.3.

Table No. 6.3

Sectorwise outstanding credits of scheduled commercial banks in Maharashtra
(Rs. in crore)

Sr. No.	Sector	As on 31st March, 2004		As on 31st March, 2005	
		Out standing credits	Percentage to total	Out standing credits	Percentage to total
1.	Agriculture and allied activities	10,015	4.7	12346	4.3
2.	Mining and quarrying	4,248	2.0	5446	1.9
3.	Manufacturing *	75,422 (7,808)	35.6 (3.7)	1,01,601 (9,220)	35.0 (3.2)
4.	Electricity, Gas and Water Supply	2,960	1.4	5,150	1.8
5.	Construction	7,329	3.4	13,336	4.5
6.	Transport	4,395	2.1	4,507	1.5
7.	Professional and other services	10,785	5.1	13,799	4.8
8.	Trade	28,857	13.6	37,717	13.0
9.	Personal loans	29,291	13.9	45,697	15.8
10.	Others	38,449	18.2	50,501	17.4
Total		2,11,751	100.0	2,90,100	100.0

* Figures in bracket indicates the share of artisans, village industries and other SSI's.

Annual Credit Plan

6.13 With a view to improve the annual rural credit delivery system, Service Area Approach (SAA) scheme has been introduced by Reserve Bank of India. As per the SAA, all credit requirements of the rural population from a cluster of villages are allocated to a unique

financial institution. The commercial banks, regional rural banks and co-operative banks together are expected to achieve the yearly targets of credit disbursement. The target of credit disbursement is fixed by the respective lead bank in each district. The Bank of Maharashtra is functioning as the convenor bank to monitor the scheme in the State. The targets and achievements in respect of credit disbursement under this scheme for the years 2005-06 and 2006-07 are given in Table No.6.4

6.14 During the year 2005-06 under the Annual Credit Plan, total credit of Rs. 12,725 crore was disbursed to about 13 lakh beneficiaries in the State and it was 99 per cent of the set target. In the agriculture and allied activities it was 87 per cent. During year 2006-07, under the Annual Credit Plan, by the end of September, 2006, credit of Rs.8,405 crore was disbursed to 7.07 lakh beneficiaries. Out of these, 5.27 lakh (63 per cent) beneficiaries were from agriculture and allied activities. The target of credit disbursement proposed under Annual Credit Plan 2007-08 is Rs.20,900 crore.

Joint Stock Companies

6.15 The number of joint stock companies as on 31st March, 2005, in Maharashtra State was 1,49,133, higher by 5.7 per cent over the previous year. The increase in the number of joint stock companies at the All-India level during the same period was 5.9 per cent. The share of joint stock companies registered in Maharashtra and their paid up capital in the country were 21.9 per

Table No. 6.4
Credit disbursement in Maharashtra State under Annual Credit Plan

(Rs. in crore)

Sector	2005-06			2006-07		
	Target	Achievement	No. of beneficiaries	Target	Achievement(*)	No. of (*) beneficiaries
Agriculture and allied activities	8,805	7,672 (87)	8,07,205	12,605	5,843 (46)	5,27,390
Rural artisans, village & cottage industries and SSI	956	1,032 (107)	7,930	1,360	483 (36)	2,895
Other Sectors	3,011	4,021 (133)	4,84,120	4,065	2,079 (51)	1,76,769
Total	12,772	12,725 (99)	12,99,255	18,030	8,405 (44)	7,07,054

Note : Figures in brackets indicate percentages of the achievement to target.

(*) : Upto the end of September, 2006

cent and 19.4 per cent respectively. Number of joint stock companies and there paid up capital is presented in Table No. 6.5.

Table No. 6.5

Number and paid-up capital of joint stock companies

Type	As on 31st March			
	2004		2005	
	Maharashtra	India	Maharashtra	India
Private	1,28,836	5,64,132	1,36,654 (6.07)	6,01,321 (6.59)
Public	12,208	77,380	12,479 (2.22)	78,328 (1.23)
Total	1,41,044	6,41,512	1,49,133 (5.74)	6,79,649 (5.94)
Paid-up capital (Rs. in crore)	95,706	4,98,791	1,02,650 (7.26)	5,28,249 (5.91)

Note : Figures in brackets shows percentage increase over the previous year.

Small Savings

6.16. In the financial year 2005-06, the net collection from small savings was Rs.13,265 crore, which was less by 11 per cent than the previous year. The central loan assistance received for the year 2005-06 against the small savings was Rs. 15,733 crore with the interest rate of 9.5 per cent. The target for small savings is not fixed for year 2006-07. By the end of September, 2006 the net collection from small savings was Rs.3,331 crore and by the end of March, 2007 it is expected to reach to about Rs.8,000 crore. During 2006-07, upto September, 2006, the State Government received Rs. 6,651 crore as a central loan assistance against the small saving funds.

Lottery

6.17. In order to raise resources for the socio-economic development, the State Government introduced the scheme of Lottery in the State from 1st March,1969. Under this scheme bumper, monthly, weekly and two digit draws are being arranged. During 2005-06, the net profit from lottery was Rs.27.07 crore, as against Rs.5.10 crore in the previous year. During 2006-07 up to November,2006 the profit from lottery was approximately Rs.20.34 crore against Rs.15.27 crore of the previous year for the same period. The net profit of Rs.13.67 crore is expected during 2006-07. The expected

turnover from On-line lottery in the financial year 2006-07 is Rs.161.99 crore. From lottery tax it is expected to receive Rs.100 crore during current financial year.

Capital Market

6.18 Capital Market plays a vital role in the development of economy by channelising surplus savings to various economic activities. In Maharashtra, three major stock exchanges are functioning viz. Bombay Stock Exchange (BSE), National Stock Exchange (NSE) and Pune Stock Exchange (PSE). Apart from above, two other stock exchanges i.e. Over The Counter Stock Exchange of India (OTCEI) and Inter Connected Stock Exchange (ICSE) are also functioning. The capital market is showing significant performance in capital mobilisation, employment and revenue generation during last decade.

Market Capitalisation

6.19 Market capitalisation of equity shares on Indian bourses experienced phenomenal growth during 2005-06. The total market capitalisation of NSE and BSE as at the end of March, 2006 amounted to Rs. 28,13,201 crore and Rs.30,22,190 crore respectively. The market capitalisation of securities available for trading during the year 2005-06 on NSE and BSE witnessed increase of 77 and 78 per cent respectively over the previous year's market capitalization. The share of NSE and BSE remained the same at 48:52 in market capitalisation during 2005-06.

Primary Security Market

6.20 During April-September, 2006 the total amount of resources mobilised through 28 issues was Rs. 12,131 crore, more by 158 per cent as compared to Rs. 4,693 crore mobilised through 27 issues during the corresponding period of the previous year.

Secondary Security Market

6.21 The trading volumes in the equity segments of all the stock exchanges have been witnessing a phenomenal growth in the last few years. The turnover of business at all the 23 stock exchanges in the country had increased from Rs.1,64,057 crore during 1994-95 to Rs.23,90,103 crore during 2005-06. During 2005-06, about 99.8 per cent of the total turnover at all the stock exchanges in the country was from BSE and NSE. Stock exchange wise turnover is shown in Table No. 6.6.

Table No. 6.6
Turnover in the Stock Exchanges
 (Rs. in crore)

Stock Exchange	Turnover	
	2004-05	2005-06
NSE	11,40,072 (68.4)	15,69,558 (65.7)
BSE	5,18,716 (31.1)	8,16,074 (34.1)
All others	8,108 (0.5)	4,471 (0.2)
Total	16,66,896 (100.0)	23,90,103 (100.0)

Source :- SEBI-Annual Report 2005-06

Note: Figures in brackets indicate percentages.

National Stock Exchange

6.22 National Stock Exchange (NSE) is functioning as a recognized stock exchange since April, 1993. NSE was set up with the objectives of (a) establishing a nationwide trading facility for all types of securities, (b) ensuring equal access for all the investors to all over the country through an appropriate communication network, (c) providing a fair, efficient and transparent securities market using an electronic trading system, (d) enabling shorter settlement cycles and book entry settlements and (e) meeting the current international standards on trading.

6.23 Trading volumes at the National Stock Exchange increased by 38 per cent from Rs.11,40,072 crore in 2004-05 to Rs. 15,69,558 crore in 2005-06.

Bombay Stock Exchange

6.24 Bombay Stock Exchange (BSE) is a century year old institution playing an important role in the capital market of the country. During 2005-06, Bombay Stock Exchange has also shown an increasing trend in the turnover. The turnover of BSE increased by 57 per cent, from Rs. 5,18,716 crore during 2004-05 to Rs. 8,16,074 crore in the year 2005-06.

Security and Exchange Board of India

6.25 In order to protect the investors interest, SEBI has been strengthening its investigation activities over the years. The redressal rate of grievances received to SEBI upto the year 2005-06 was 94.5 per cent which was 94.6 per cent upto earlier year. The number of grievances received to SEBI during 2005-06 was 40,485 and by the year end, pending cases with SEBI were 1,57,520.

Mutual Fund

6.26 In India, the 'Mutual Fund' industry started with setting up of Unit Trust of India in 1964. The public sector banks and financial institutions began to establish mutual funds in 1987. The private sector and foreign institutions were allowed to set up mutual funds since 1993. This fast growing industry is regulated by SEBI. As on 31 March, 2006, there were 38 mutual funds and the total assets of these funds were Rs. 2,31,862 crore. Out of these, 35 (92 per cent) mutual funds were registered in Maharashtra. The net amount mobilised by these 35 funds during 2005-06 was Rs.52,224 crore.

Commodity Market

6.27 Indian Commodities markets have a long history. Agriculture future contracts trading is existing since 1800s and metal future contracts since 1930s. The commodities business traditionally known as '*Adat and Vayada Vyapar*'. With removal of restriction on futures trading in most of the commodities, more and more commodities are qualifying for commodities trading regulated by the Forward Contracts Regulation Act (FCRA) 1952. To facilitate the futures trading in commodities, the Government has set up a modern electronic trading commodity exchanges. The two main commodity exchanges located in Maharashtra (Mumbai) are Nationalised Commodity and Derivatives Exchange limited (NCDEX) and Multi Commodity Exchange of India limited (MCX).

6.28 MCX and NCDEX established and started working in 2003. The major groups of items in which the futures trading is facilitated by these exchanges are agriculture, metals and energy products. The number of commodities traded and the turnover in these two markets is given in Table No. 6.7.

Table No. 6.7
Turnover in the Commodity Exchanges
 (Rs. in crore)

Commodities Exchange	No. of commodity	Turnover	
		2005-06	2006-07 *
MCX	73	9,61,633 (30)	16,22,397 (33)
NCDEX	51	10,66,686 (15)	9,44,066 (15)

Source :- MCX and NCDEX *- upto Dec. 06
 Note: Figures in brackets indicate percentage share of Maharashtra.

Inflation

7.1 The abnormal increase in the inflation due to rise in the prices is called as high inflation, which adversely affects the living conditions of the people, especially the poor as it squeezes their purchasing power. It is, therefore, necessary for the Government to keep the price situation in control. The rise or fall in prices are generally measured in terms of price indices. Normally, the inflation rate below 2 to 5 per cent is viewed favourable to the economy.

7.2 At present five series of price indices are compiled at national level which capture the price movements at retail and wholesale levels. Out of these, Consumer Price Index (CPI) for industrial workers, CPI for agricultural labourers, CPI for rural labourers, CPI for urban non-manual employees are used to measure monthly variations in the retail prices of items of daily consumption of specified population groups. All-India Wholesale Price Index (WPI) on the other hand, is used to measure the week-to-week fluctuations in the wholesale prices of all traded commodities in the economy. As the WPI represents wholesale trade and transactions and also being available on a weekly basis, this index is conventionally used in India as an indicator to assess the rate of inflation in the economy.

A. Price situation in India

Inflation based on WPI

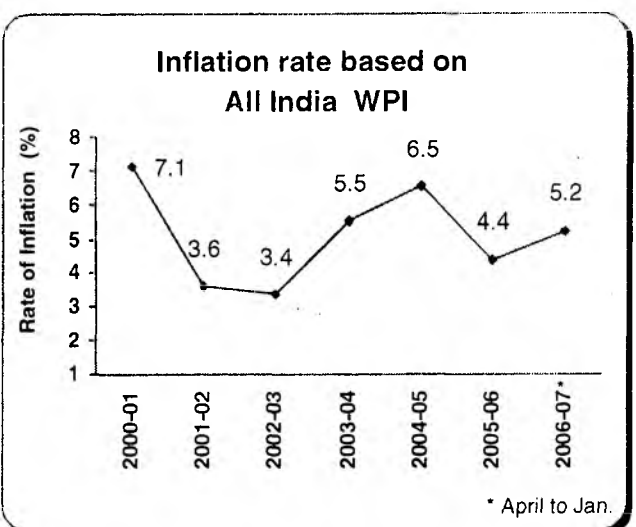
7.3 The annual average inflation rate based on All India Wholesale Price Index (Base year 1993-94) was as low as 3.4 per cent during the first year of the tenth five year plan. Thereafter, it rose continuously & zoomed upto 6.5 per cent in the 2004-05. Due to fall in the prices in the group of primary articles and fuel, power, light and lubricants it decreased to 4.4 per cent in 2005-06. The year 2006-07

Inflation in India: an overview

The inflation in terms of WPI witnessed double digit figure in the first half of 1970s and again in the first four years of 1990s. It peaked to a level of 13.7 per cent in 1991-92. From 1995-96 onwards, there has been continuous deceleration and the average inflation for the period 1996-97 to 2000-01 was moderate at 5.0 per cent. After remaining subdued during four years 2001-05 at 4.7 per cent, the average inflation rate decreased to 4.4 per cent during 2005-06. During 2006-07 average inflation was 5.2 per cent (up to January, 07). WPI is released by the office of the Economic Adviser, Ministry of Commerce & Industry, Govt. of India.

started with point to point inflation rate of 3.9 per cent in April, 2006 witnessed rise almost continuously (except for the month July, 2006) and rose upto 6.2 per cent in January, 2007. The increase in the prices of primary article items viz., rice, jowar, bajra, fruits and vegetables, eggs, meat and fish etc. resulted in the rise in the inflation

rate. The groupwise wholesale price index and inflation rate for the latest periods are shown in table No. 7.1.

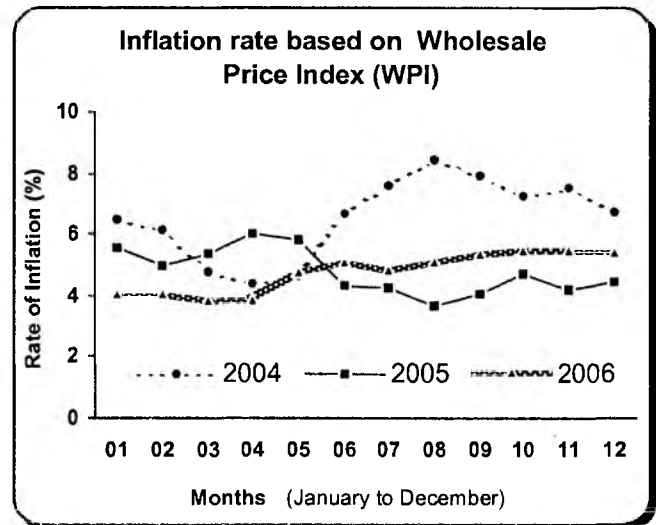
Table No. 7.1
Major Groupwise All-India Wholesale
Price Index Numbers
(Base year 1993-94=100)

All - India WPI for					
Year/ Month	Primary articles	Fuel, power, light and lubricants	Manu- factured products	All commo- dities	Infla- tion rate
Weight	22.02	14.23	63.75	100.00	-
2000-01	162.5	208.1	141.7	155.7	7.1
2001-02	168.4	226.7	144.3	161.3	3.6
2002-03	174.0	239.2	148.1	166.8	3.4
2003-04	181.5	254.6	156.4	175.9	5.5
2004-05	187.9	280.2	166.3	187.3	6.5
2005-06	193.6	306.8	171.4	195.6	4.4
2005-06*	193.8	305.2	171.4	195.4	4.6
2006-07*	207.4	324.8	178.2	205.5	5.2
April, 06	195.8	317.0	173.8	199.0	3.9
Jan.,07(P)	213.8	322.2	181.3	208.5	6.2

* 10 months' average (April to January) (P) Provisional

7.4 The average index of the major group 'primary articles' for the period April, 2006 to January, 2007 registered an increase of 7.0 per cent over the average index of the corresponding period of earlier year. The 'primary articles' with a weight of 22.0 per cent in WPI, contributed 34.9 per cent to overall inflation during this period against 26.9 per cent during corresponding period of the earlier year. Within the major group 'primary articles', the sub-group 'primary food articles' with a weight of 15.4 per cent contributed 23.1 per cent to the overall inflation in the current year (April, 2006 to January, 2007) as compared to 23.9 per cent in the corresponding period a year ago. This shows that food items were the main drivers of price rise during the year.

7.5 The average index of the major group 'fuel, power, light and lubricants' for the period April, 2006 to January, 2007 registered an increase of 6.4 per cent. This group with a weight of 14.2 per cent in WPI contributed 13.5 per cent to the overall inflation compared to 38.3 per cent in the corresponding period a year ago. Among all three major groups covered under WPI, 'fuel, power, light and lubricants' group contributed the lowest inflation compared to other groups.

7.6 In case of major group 'manufactured products', the increase in the average index was 3.9 per cent during the period April, 2006 to January, 2007. The increase during the corresponding period of the earlier year was 3.5 per cent. Manufacturing group with a weight of 63.8 per cent contributed 51.6 per cent to overall inflation in the current year (April, 2006 to January, 2007) compared to 35.2 per cent during the corresponding period a year ago. Thus the contribution of manufacturing group is highest in inflation during current year.

7.7 During the financial year 2006-07, the monthly all-India WPI moved up from 199.0 in April, 2006 to 208.5 in January, 2007, showing an increase by 4.8 per cent.

Inflation based on CPI

7.8 There are four series of CPIs covering different socio-economic groups are compiled presently at national level. The inflation based on the same is discussed below.

All-India CPI for Industrial Workers (CPI-IW)

7.9 CPI-IW measures monthly movement of retail prices of essential commodities and services in 70 industrially developed centres in the country. The index no. series has been revised and is released by Labour Bureau, Simla with 2001 as a base year. Out of 70 centres, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. The major groupwise all-India CPI-IW and inflation rates for the latest periods are given in Table No.7.2. In addition to above five centres in the State CPI-IW is also compiled with (Base year 1982) for five more

Table No. 7.2

Major Groupwise All-India Consumer Price Index Numbers for Industrial Workers

Year/ Month	Food	Pan, supari tobacco and intoxicants	Fuel and light	Housing	Clothing, bedding, & footwear	Miscell- aneous	General index	Inflation rate
(Base year 1982=100)								
Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00	-
2000-01	453	592	454	463	315	442	444.2	3.8
2001-02	466	620	483	514	325	463	463.3	4.3
2002-03	477	633	534	556	332	489	481.8	4.0
2003-04	495	655	566	582	338	507	500.3	3.9
2004-05	506	674	613	652	346	525	519.5	3.8
2005-06	527	688	585	732	355	547	542.4	4.4
(Base year 2001=100)								
Weight	46.19	2.27	6.43	15.27	6.58	23.26	100.00	-
2005-06	116	116	129	158	113	124	122.1	4.4
2005-06*	116	116	128	156	112	123	121.5	4.2
2006-07*	125	115	129	125	113	125	124.2	6.6
April, 2006	117	114	126	123	113	123	120.0	5.1
Dec., 2006	129	117	131	126	114	127	127.0	6.9

* 9 months' average (April to December)

centres in the State viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola by the office of the Labour Commissioner, Government of Maharashtra. It is generally accepted that inflation based on CPI-IW is an appropriate index to determine the impact of price rise on the cost of living of the common man as the same is based on retail prices which include selected services also. That is why this index is used to determine dearness allowances of employees in public and private sectors.

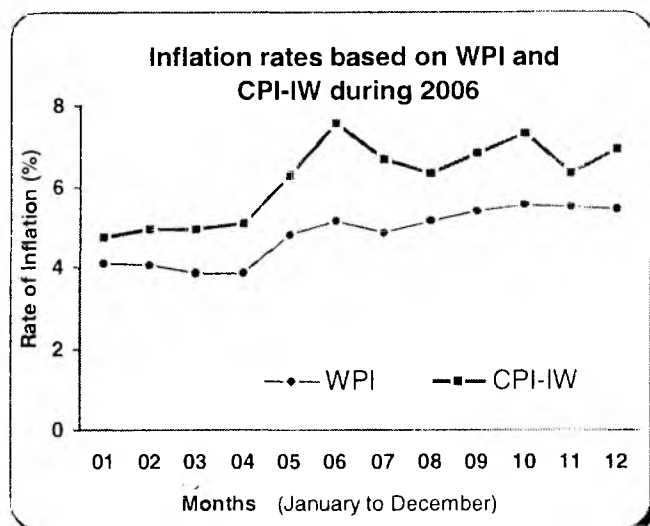
7.10 The inflation rate based on CPI-IW which was 5.1 per cent at the beginning of the financial year 2006-07, moved up to 6.9 per cent at the end of December, 2006. The average all-India CPI-IW for the period April to December, 2006 (124.2) was higher by 6.6 per cent than the average index for the corresponding period of the previous year. During the financial year 2006-07, CPI-IW for December, 2006 was 127. This was higher by 6.7 per cent than the index for March, 2006 (119).

7.11 Major groupwise CPI-IW for all the ten centres in the State are given in Table No.23 in Part-II of this publication.

All-India CPI for Urban Non-Manual Employees (CPI-UNME)

7.12 CPI(UNME) (base year 1984-85) is released by Central Statistical Organisation as a monthly series for 59 cities in the country. Out of these, five cities viz., Mumbai, Aurangabad, Nagpur, Pune and Solapur are from Maharashtra.

7.13 This index indicates the changes in retail prices of essential commodities and services in various cities. Banks and foreign embassies use this index for wage compensation of their

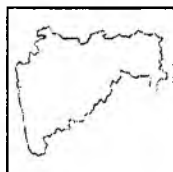
employees. The inflation rate for the year 2006-07 (April to December) as per CPI-UNME over the corresponding period of the previous year was 6.3 per cent. The same for the entire year 2005-06 was 4.8 per cent. During 2006-07 (April to December) inflation rates for Mumbai (5.7) and Solapur (5.1) cities in the State were lower but it was higher in Aurangabad(8.8), Nagpur (7.1) and Pune(7.7) cities than that of all-India level of 6.3 per cent.

All-India CPI for Agricultural and Rural Labourers

7.14 Labour Bureau, Simla releases CPI for agricultural and rural labourers separately (base year 1986-87) as a monthly series for the country and for state level. During the year 2006-07 (April to December), the average consumer price indices of agricultural labourers and the rural labourers recorded an inflation rate 7.2 and 6.9 per cent respectively in both the series. The CPI for agricultural labourers is used for fixation and revision of minimum wages in agriculture sector.

B. Price situation in Maharashtra

7.15 The price situation in the country has its impact on the price behaviour in the State. For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra collects on a regular basis the retail prices of essential commodities and services from selected centres in the urban and the rural areas. On the basis of these prices, monthly Consumer Price Index Numbers (base year 2003) are compiled separately for the urban

and rural areas of the State. Weekly price quotations from 68 rural centres are used for CPI for rural Maharashtra and those from 74 urban centres are used for the CPI for urban Maharashtra. It is observed that during 2006-07 (April to December) the inflation rate in urban and rural areas also remained below 6.6 per cent as that based on CPI at All-India level.

and rural areas of the State. Weekly price quotations from 68 rural centres are used for CPI for rural Maharashtra and those from 74 urban centres are used for the CPI for urban Maharashtra. It is observed that during 2006-07 (April to December) the inflation rate in urban and rural areas also remained below 6.6 per cent as that based on CPI at All-India level.

Price behaviour in urban areas of the State

7.16 During 2006-07, the average Urban Consumer Price Index (UCPI) for the period April to December, 2006 was higher by 4.9 per cent than the corresponding average for the previous year.

7.17 The UCPI for December, 2006 (115.3) was higher by 7.4 per cent over that for March, 2006 (107.4). This increase was mainly due to rise in the prices of items like rice, wheat, potato, onion etc. in the 'food group'. The major groupwise UCPI and inflation rates for the latest periods are given in Table No.7.3.

Price behaviour in rural areas of the State

7.18 During 2006-07, the average Rural Consumer Price Index (RCPI) for the period April to December, 2006 was higher by 5.1 per cent than the corresponding average for the previous year.

7.19 The RCPI for December, 2006 (117.6) was higher by 9.7 per cent over that for March, 2006 (107.2). This was mainly due to increase in the prices of commodities like rice, wheat, jowar, potato, onion etc. in the 'food group'. The major groupwise RCPI and inflation rates for latest periods

Table No. 7.3

Groupwise Consumer Price Index Numbers for Urban and Rural Maharashtra

URBAN							RURAL							
Food	Pan, supari and tobacco	Fuel, power and light	Clothing, bedding and footwear	Miscellaneous	All commodities	Inflation rate	Year and month	Food	Pan, supari and tobacco	Fuel, power and light	Clothing, bedding and footwear	Miscellaneous	All commodities	Inflation rate
(Base Year 2003=100)														
45.80	1.54	10.28	7.51	34.87	100.00	-	Weight	52.85	2.15	10.67	8.53	25.80	100.00	-
105	103	103	102	101	104	--	2004-05	104	105	103	102	102	101	--
109	107	107	103	107	108	3.2	2005-06	109	109	108	103	105	107	3.8
110	106	107	102	107	108	3.5	2005-06*	110	108	107	103	104	108	4.4
119	112	108	104	109	113	4.9	2006-07*	117	116	117	104	106	113	5.1
110	110	107	104	108	109	2.8	April, 06	109	114	113	104	106	108	2.9
123	113	108	105	109	115	6.8	Dec., 06	123	119	124	105	108	118	8.7

* 9 months' average (April to December)

are given in Table No.7.3.

CPI for Agricultural and Rural Labourers in Maharashtra

7.20 As per the CPI series for Agricultural and Rural labourers in Maharashtra released by the Labour Bureau, Simla, the average indices for agricultural labourers and rural labourers during the year 2006-07 for the period April to December were higher by 8.0 per cent and 7.5 per cent respectively in both the series over the corresponding period of earlier year.

7.21 The major groupwise WPI, CPIs and the inflation rates are given in Table Nos. 21 to 28 in Part II of this publication.

Civil Supplies

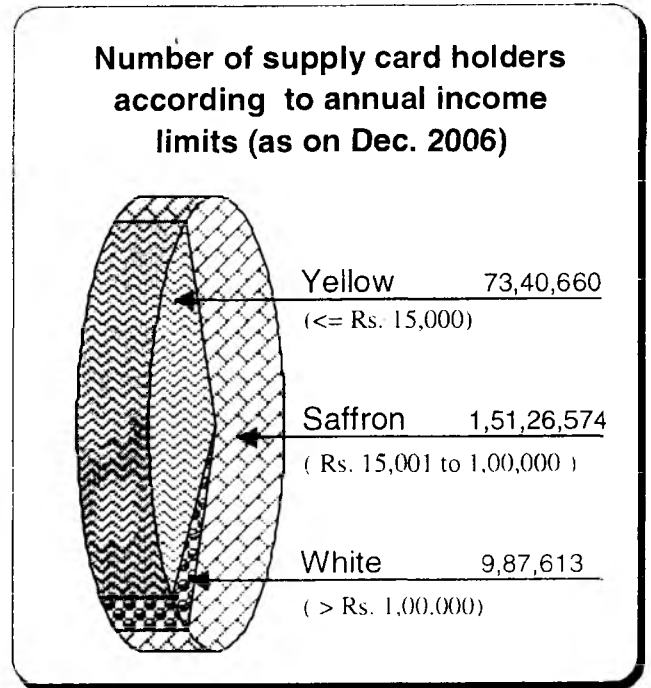
Public Distribution System

7.22 Food, clothing and shelter are the basic needs of human beings. However, still sizeable population of the weaker sections finds it difficult to procure food for their livelihood. The Government has, therefore, revamped Public Distribution System (PDS) focussing the deprived sections who cannot afford to purchase food grains from open market. The PDS has remained an important constituent of the poverty eradication programme of the Government. This scheme is jointly operated by Central and State Government. The Central Government shoulders the responsibility of procurement, storage and bulk allocation of foodgrains to the State Government, whereas States take active role in identification of families below poverty line, issuing of supply cards, allotment of commodities and supervision and monitoring the functions of Fair Price Shops (FPS).

7.23 In order to provide foodgrains to the needy families the State Government introduced 'Three Tier Supply Card Scheme' w.e.f. 1st May, 1999. A supply card is issued to a family according to the norm depending on its annual income.

7.24 The distribution of rice, wheat, sugar and kerosene through the PDS is continued during the year 2006-07 in the State and for storing grains through PDS the State Government uses 1,099 godowns. Further, there were 50,019 authorised ration/fair price shops till August, 2006 in the State. The monthly quantum of foodgrains under PDS for saffron cardholders

has been fixed at 35 kg. with selling price of Rs. 9.50 per kg. for rice and Rs. 7.00 per kg. for wheat.

Targeted Public Distribution System

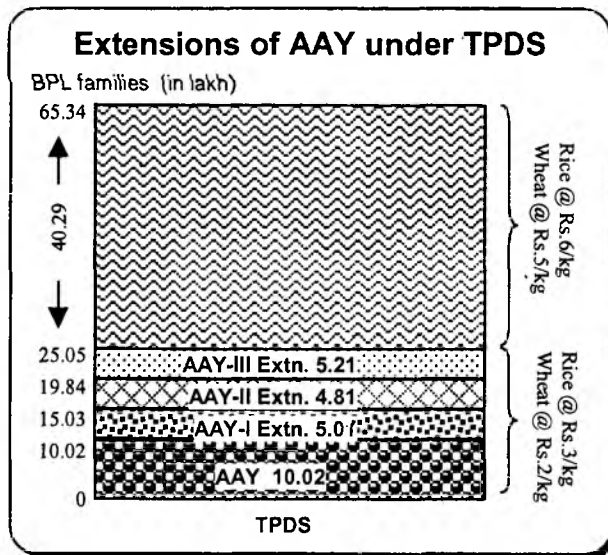
7.25 Under the common minimum needs programme, the Government of India decided to streamline the PDS with the focus on the poor people and accordingly has introduced 'Targeted Public Distribution System (TPDS)'. This system is for the families below poverty line and is being implemented in the State since June, 1997. The Government of India has fixed 65.34 lakh Below Poverty Line (BPL) families in the State under this scheme. Under TPDS, every yellow cardholder is entitled to get 35 kg. of foodgrains (wheat and/or rice) per month. The retail prices of rice and wheat supplied to these cardholders under this scheme are fixed at Rs. 6 and Rs. 5 per kg. respectively since October, 2001.

Antyodaya Anna Yojana

7.26 In order to make the TPDS more focused and oriented towards the poorest among the poor, the Government of India launched the *Antyodaya Anna Yojana* (AAY) in December, 2000 with a target of 10.02 lakh beneficiaries for the State of Maharashtra. This scheme contemplates benefit to the poorest among poor families. Accordingly, the beneficiaries are identified and they are supplied 35 kg. of foodgrains per month at the low rate of Rs.3 per kg. for rice and Rs.2 per kg. for wheat.

Extended Antyodaya Anna Yojana

7.27 The Government of India extended the AAY in October, 2003 and additional target of 5.01 lakh beneficiaries was fixed for the State. The scheme contemplates benefit to the weaker families with family head as widow, disabled, terminally ill person or person aged above 60 years, as well as all primitive tribal households in the priority groups. Accordingly, the identification of beneficiaries was completed as per the directions of Government of India and benefit is being given to them. The Government of India gave further second extension to AAY in the year 2004 and fixed additional target of 4.81 lakh beneficiaries. Accordingly, beneficiaries were selected and benefit is being given to them. The Government of India has given third extension in 2005 to AAY and fixed additional target of 5.21 lakh beneficiaries. Accordingly, the process of selection of beneficiaries is in progress and so far 3.90 lakh beneficiaries are fixed.

Allotment and off-take of foodgrains

7.28 The Government of India allots rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India (FCI) for distribution under the PDS. The details of allotment and off-take under AAY, BPL (Excl. AAY) and for Above Poverty Line (APL) families is given in Table No. 7.4.

7.28.1 In the case of APL families, the off-take is very low. This may be the result of the narrow gap between the prices of commodities under PDS and those in open market. It indicates that APL families are moving out of the PDS network. During current year off-

take for APL families have comparatively increased because of price rise of rice and wheat in open market.

Table No.7.4
Allotment and Off-take of foodgrains
under AAY, BPL (Excl. AAY) and APL

Year	Allotment		Off-take		Percentage	
	Rice	Wheat	Rice	Wheat	Rice	Wheat
AAY						
2005-06	3.37	4.94	3.02	4.37	90	88
2006-07*	2.96	3.29	2.49	2.85	84	87
BPL (Excl. AAY)						
2005-06	7.53	11.59	6.32	10.05	84	87
2006-07*	6.64	7.69	5.07	6.24	76	81
APL						
2005-06	16.50	28.93	0.12	1.12	0.73	3.87
2006-07*	10.88	4.08	0.30	0.80	2.76	19.60

Percentage is given for off-take w.r.t. allotment

* Upto December, 2006

Specially Subsidised Public Distribution Scheme

7.29 Considering the inadequate purchasing power of the tribals and the people living in drought prone areas, the State Government started a scheme in November, 1992 to provide to them, in addition to the regular commodities of PDS, some daily needed additional commodities such as iodised salt, tea powder, toilet soap and washing soap. The scheme, namely 'Specially Subsidised Public Distribution Scheme' (SSPDS) covered 68 talukas from 15 tribal districts and 56 talukas from 12 drought prone districts of the State. However, since 2005-06, no allotment is made for these commodities.

Door Step Delivery Scheme

7.30 The 'Door Step Delivery' scheme has been started for distribution of PDS commodities in the Tribal Sub Plan (TSP) and Drought Prone Area Programme (DPAP) areas of the State through Tribal Development Corporation and the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation respectively. This scheme is meant for transporting the foodgrains at Government cost from Government godowns to the fair price shops. However since 2005-06 distribution is not

done under this scheme.

Controlled (Levy) Sugar

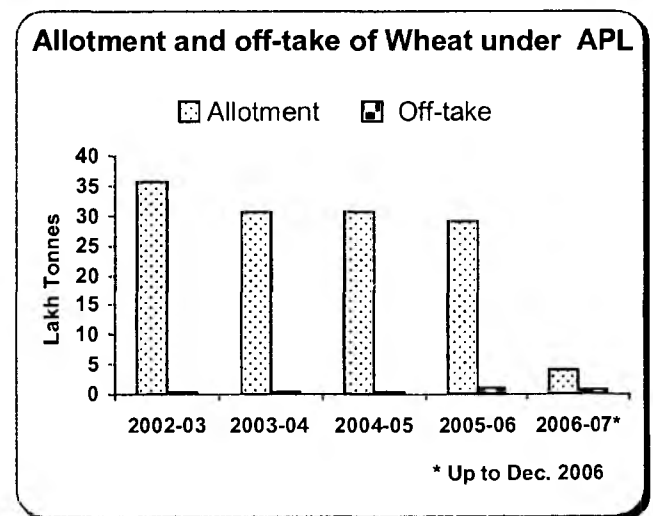
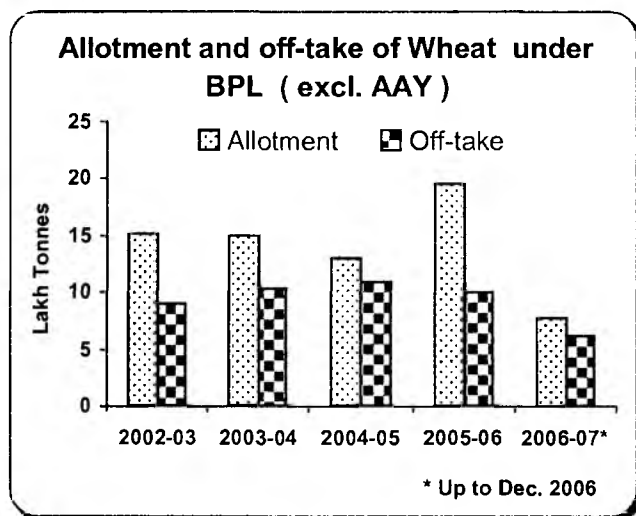
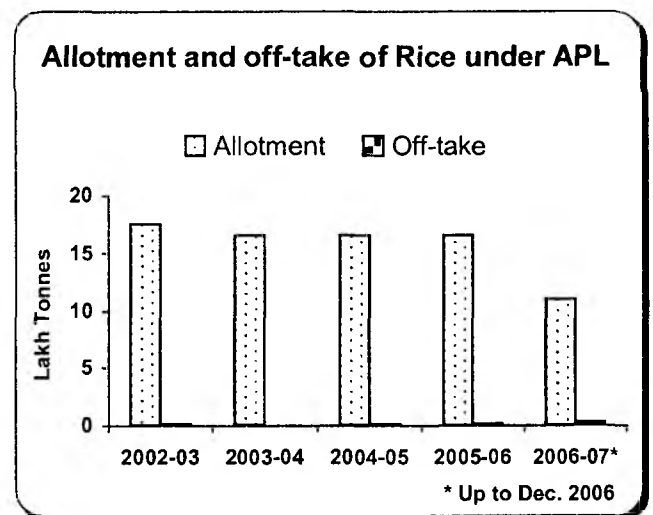
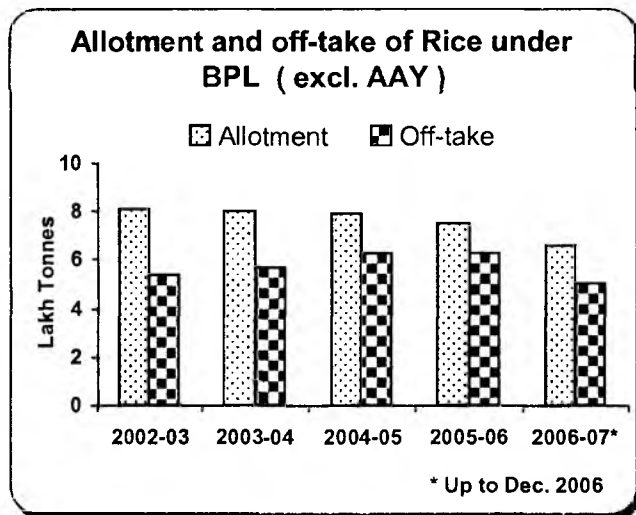
7.31 Under PDS sugar is also supplied to BPL families. The average allotment and off-take of sugar per month during 2005-06 was 1,07,363 and 46,113 (43 per cent) quintals respectively. During year 2006-07 (upto Dec. 2006) these figures are 91,335 and 84,058 (92 per cent) quintals. Since March, 2002, the quantum of levy sugar supplied to BPL cardholders is 500 grams per head per month at the rate of Rs.13.50 per kg.

Kerosene and L.P.G.

7.32 The average allotment of kerosene per month was 1,36,732 kiloliters for 2005-06 and is the same for 2006-07 (upto Dec. 2006) and its off-take is 100 per cent. The retail price of kerosene for Mumbai rationing area is fixed at

Rs. 9.05 per litre and for the rest of the districts, it is fixed between Rs.9.25 to Rs.10.80 per litre depending on transportation cost. These prices are in force from October, 2002. There are 60,251 kerosene licensees in the State, out of whom 801 are wholesale licensees. The total number of gas connections issued in the State by Bharat Petroleum Corporation Limited, Indian Oil Corporation Limited and Hindustan Petroleum Corporation Limited are around 1.23 crore, out of which 99 per cent are domestic and 1 per cent are commercial.

7.33 In order to strengthen the PDS, government is taking corrective measures by paying regular and surprise visits to ration shops/ fair price shops through State authorities for verification of quality of grains provided under PDS and also to check unauthorised slippage of grains.

8.1 Industrial sector plays a pivotal role in the economic development of the State. The share of manufacturing sector in the Gross Domestic Product (GDP) of the State is about 18 per cent and at All-India level is about 16 per cent, reflecting the high level of industrialisation of the State. The Annual Survey of Industries (ASI), the main source of industrial statistics, provides estimates of various parameters like capital structure, employment, output, value added etc., pertaining to organised manufacturing sector. Maharashtra's share in the country's net value added was 19.5 per cent in 2004-05 and is declining over the years. However, the State has regained its first position in 2004-05 in respect of value added which was lost to Gujarat in 2003-04. The ASI 2004-05 results quoted herein are provisional ones and are likely to change.

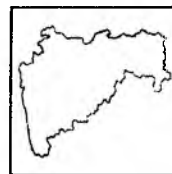
Index number of Industrial Production in India

8.2 The Index number of Industrial Production (IIP) which covers mining, manufacturing and electricity sectors is a statistical device to measure the industrial growth in the country and the same is being published by the Central Statistical Organisation for All-India as a monthly series. During 2006-07 (up to the end of December) the growth in the industrial sector as per IIP (Base year 1993-94) was 10.8 per cent. The industrial growth as measured by IIP in the manufacturing sector, which accounts for 79.4 per cent weightage in the index, showed an increase of 9.0 per cent during 2005-06 against a growth of 9.2 per cent recorded during 2004-05. The growth in the the IIP of manufacturing sector during 2006-07 (up to the

end of December), over the corresponding period of 2005-06 was 11.8 per cent. The IIP (manufacturing) for the month of December, 2006 was 275.7 (provisional) showed an increase of 11.9 per cent over that for December, 2005

Industrial scenario of Maharashtra

8.3 It has been observed that the industry groups refined petroleum products; chemicals and chemical products; machinery and equipments not elsewhere classified.; food products; motor vehicles, trailers; basic metals; other transport equipments and metal products contribute substantially to the net value added of the State and at All-India level. Their contribution together was 75.5 per cent in the total net value added in the manufacturing sector in the State in 2004-05. Based on the index number of industrial production in India (April to December, 2006), it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State has registered a growth of 7.9 per cent against the growth of 9.0 per cent during the corresponding period of the previous year.

Table No. 8.1
Index Numbers of Industrial
Production in India

(Base year 1993-94=100)

Item	Weight	Average Indices		Percentage growth	
		2005-06	2006-07*	2005-06	2006-07*
Gen Index	100.00	221.2	239.0	8.0	10.8
Mining	10.47	154.5	156.0	0.7	3.9
Manufacturing	79.36	233.9	254.5	9.0	11.8
Electricity	10.17	190.8	203.3	5.1	7.5

* For the period April to December, 2006 (Provisional)

8.4 The latest ASI results i.e. for 2004-05 revealed that in the organised industrial sector in the country, the State contributed 21.4 per cent in gross value of output and 19.5 per cent in net value added; deployed 18.8 per cent of fixed capital and 17.9 per cent of productive capital. Per factory important indicators for the State and All India based on ASI 2003-04 and 2004-05 are given in the Table No. 8.2.

Table No.8.2
Per factory indicators as per ASI
(Rs. in lakh)

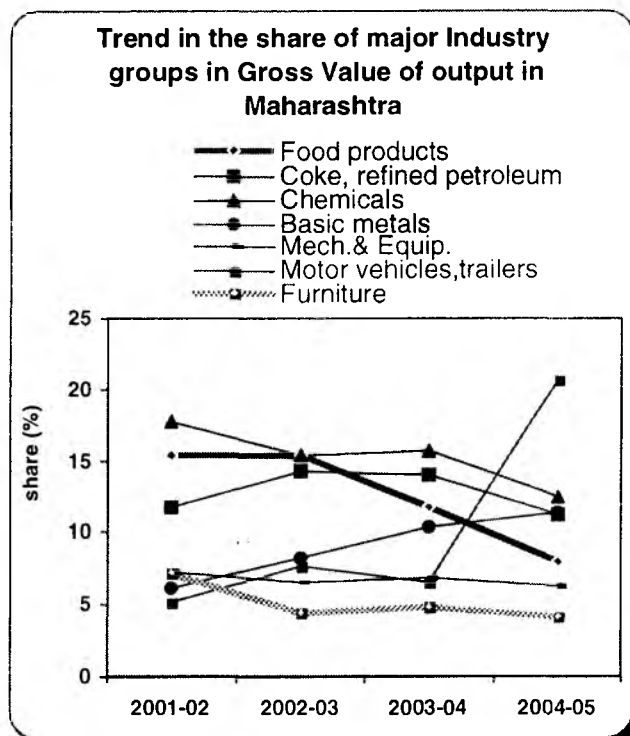
Indicator	2003-04	2004-05
1) Investment on fixed capital		
<i>Maharashtra</i>	481	507
<i>India</i>	365	374
2) Value of goods & services produced		
<i>Maharashtra</i>	1,352	1,895
<i>India</i>	996	1,227
3) Net value added		
<i>Maharashtra</i>	241	227
<i>India</i>	169	161
4) Employment for (No. of) persons		
<i>Maharashtra</i>	63	61
<i>India</i>	61	62

8.5 The important industry divisions from the point view of industrial output - (i) motor vehicles, trailers (20.7 per cent), (ii) chemicals and

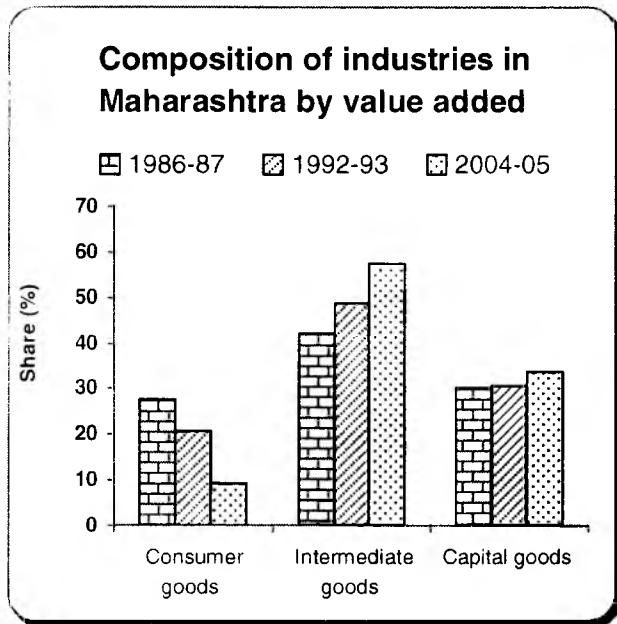
Annual Survey of Industries (ASI)

The ASI is the principal source of industrial statistics, which is conducted across the country by the National Sample Survey Organisation (NSSO), Government of India. It covers all factories registered under section 2m(i) and 2m(ii) of Factories Act, 1948 and bidi & cigar manufacturing establishments registered under Bidi & Cigar Workers (Conditions of Employment) Act, 1966. It also covered electricity undertakings registered under Central Electricity Authority, certain services like cold storage, water supply, repairs of motor vehicles etc. The sampling design and the scope of the ASI have undergone revision in recent years. It was revised in 1997-98, 1998-99 and again in 2004-05. All departmental undertakings and all electricity undertakings have been kept outside the purview of the survey. The National Industrial Classification (NIC) of 2004 has been introduced from the survey for 2004-05.

chemical products (12.5 per cent), (iii) basic metals (11.3 per cent), (iv) coke, refined, petroleum products and nuclear fuel etc. (11.2 per cent), (v) food products (8.0 per cent), (vi) machinery and equipments (6.3 per cent) and (vii) furniture, jewellery etc. (4.2 per cent) together contributed about 74 per cent to the total industrial output in the State. In the case of consumption of inputs also, these industry divisions were important and their share was 74.8 per cent in the total input. In the case of investment, these industry divisions accounted for 64.8 per cent of fixed capital deployed in all industries taken together. However, the share of these divisions in the total production varied over the years. In the total production share of 'motor vehicles' industry has increased to 20.7 per cent in 2004-05, from 6.5 per cent in 2003-04. The share of the industry division 'basic metals' in the total production showed consistently increasing trend, while the industry division 'food products' showed decreasing trend. Similarly, the industry division 'chemicals' and 'machinery & equipments' also showed declining trend in the total production.

8.6 The composition of organised industrial sector in Maharashtra, as observed from ASI data has undergone considerable change in the past

years. In the decade of sixties consumer goods industries had prominent share in the value added. However, even before the declaration of new economic policy, the share of consumer goods industries has been decreasing in value added and the share of intermediate goods industries increasing, while the share of capital goods industries has remained around 30 per cent in the value added. The relative importance of consumer goods industries in the State has gradually shifted towards intermediate goods industries.

As per ASI 2004-05 results, the per capita net value added in the State (Rs. 4,182) was double than that of the All-India per capita net value added (Rs. 2,054).

8.7 The salient features of industrial sector in the State for 2003-04 and 2004-05 based on ASI data are given in Table No. 32 of Part II. The net value added by all industries covered under ASI in the State during 2004-05 was Rs.42,907 crore, which was higher by 0.7 per cent than that in 2003-04.

8.8 To judge overall performance of industries, certain economic indicators are presented in the Table No.8.3. The labour productivity and output per worker in Maharashtra in the year 2004-05 were more than those at the All-India level. The wage rate in the

Table No.8.3
Some economic indicators relating to industries

Indicator	2003-04	2004-05
1) Labour productivity*		
<i>Maharashtra</i>	7.23	6.57
<i>India</i>	7.18	6.21
2) Output per worker (Rs. in lakh)		
<i>Maharashtra</i>	31.01	44.23
<i>India</i>	21.16	25.42
3) Annual wages per worker (in Rs.)		
<i>Maharashtra</i>	76,368	80,544
<i>India</i>	50,037	53,827

* Net value added per rupee of wages.

State was also found to be higher than that at the All-India level.

8.9 Broad industry groupwise ratios of economic importance relating to organised industries in the State are given for the years 2002-03 to 2004-05 in Table No. 35 of part II. The capital value added ratio provides a measure of capital required to produce one rupee worth, of net value added. This ratio for 2004-05 was 2.2 against 2.0 in 2003-04. The level of efficiency is measured by the ratio of net value added to gross output. This ratio for 2004-05 was 0.12 as against 0.18 in 2003-04.

Industrial pollution

8.10 As per ASI 1997-98 results (the latest available data on industrial pollution) nearly 50 per cent of the factories in the State belonged to the polluting category. These industries contributed about 58 per cent of output and 50 per cent of value added in the manufacturing sector in the State. Nearly 50 per cent of factory workers in the State were employed in such polluting industries. As per the survey at All-India level 68 per cent of output in the manufacturing sector was contributed by the polluting industries and 60 per cent of total workforce in the sector was employed in such industries. As such, on environmental reasons the economy cannot afford to shutdown these industries. Instead, pollution abatement measures in such polluting industries need to be rigorously implemented.

Industrial Policy

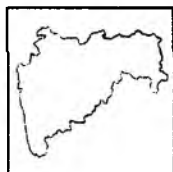
Central Policy

8.11 The Government of India proposes to set target for the growth rate of industrial sector to 10 per cent and that of manufacturing sector to 12 per cent per annum during 11th Five

Year Plan period, with emphasis on creation of world class infrastructure. The policy further envisages making taxes and duties non-distortionary, promoting infrastructure development in local areas with special emphasis on Special Economic Zone (SEZ) and Special Economic Region (SER), technological modernisation, investment in R & D, creation of investor friendly climate, labour intensive mass manufacturing, creation of 'growth poles' and 'business hubs', removal of credit barriers and provision of market support, etc.

State Policy

8.12 The State Government's Industrial Policy has always remained in tune with the Central Industrial Policy. The State Government declared the New Industrial, Investment and

Infrastructure policy in 2006. The objectives of this policy are to achieve higher and sustainable economic growth with emphasis on balanced regional development and employment generation through greater private and public investment in industrial and infrastructure development. The policy objectives will be realised through the following strategies, viz. the identification of main thrust sector, building up of quality infrastructure, incentives to investments and attracting foreign and domestic mega investments, etc.

8.13 Highlights of the Industrial, Investment and Infrastructure Policy, 2006 are as follows:

- 1) Industrial promotion subsidy to new projects.
- 2) Additional incentives to the notified Small Scale Industries (SSI) units coming up in clusters/parks.
- 3) Special incentive for units coming up in low Human Development Index districts.
- 4) Customised package incentives for mega projects.

- 5) Strengthening of Small & Medium Enterprise (SME) sector.
- 6) Special emphasis on cluster based development by reserving some areas within its areas for specific industries and their ancillaries.
- 7) Developing of New Industrial Townships and Special Economic Zones.
- 8) Establishing Gram Udyog Vasahats in every district to boost the activities of Khadi and Village Industry.
- 9) Facilitating setting up of World Class International Exhibition Centers.
- 10) Setting up of Labour Market Information Cell (LMIC), Service Training Institute (STI).
- 11) Operation through single window clearance.
- 12) Promotion for Foreign Direct Investment.

8.14 With a view to provide an internationally competitive and hassle free environment for industrial export, the State Government has approved 47 Special Economic Zones (SEZs) which include IT (23), Textile (6), Pharmaceutical (4), Multiproduct (4), Engineering (3), Bio-Tech (2), Power Generation (2) and one each for Gems & Jewellery, Free Trade Warehousing and Sugar.

Bio-Technology

8.15 The Bio-Tech policy was declared by the State Government in 2001. Bio-Tech (BT) parks are developed in the State at Jalna and Hinjawadi (Pune). There are 51 Small Scale Industry (SSI) BT units and 13 Large Scale Industry (LSI) BT units in the State with total investment of about Rs. 204 crore.

Information Technology

8.16 The State Government has declared 'Information Technology (IT) and Information Technology Enabled Services (ITES) Policy' in 2003, with objective to make Maharashtra the most favoured destination for investment in the IT and ITES industries. The City and Industrial Development Corporation (CIDCO) and Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC) have developed 30 Information Technology (IT) parks in the State. Further, 183

private IT parks have been given approval, of which 40 parks have been developed, covering 56.37 lakh sq.ft. area. The total investment is Rs.1,127 crore and they have created employment opportunities to 82,367 persons.

Locations of Special Economic Zones (SEZs)

★SEEPZ (Mumbai)	★Dronagiri
(Navi Mumbai)
★Butibori (Nagpur)	★Kagal-Hatkanangale
(Kolhapur)
★Sinnar (Nashik)	★Shendra (Aurangabad)
★Guhagar (Ratnagiri)	★Khoppta (Raigad)

Locations of Self-governing industrial townships

★Vile Bhagad (Raigad)	★Airoli (Navi Mumbai)
★Talegaon-Dabhade (Pune)	★Hinjawadi (Pune)
★Shendra (Aurangabad)	★Additional Latur
★Nandgaon Peth (Amravati)	★Additional Yavatmal
★Tadali (Chandrapur)	★Butibori (Nagpur)
★Additional Sinnar (Nashik)	★Nardhana (Dhule)
★Waluj (Aurangabad)	★Paithan (Aurangabad)
★Nanded	★Hingoli
★Osmanabad	

Locations of Agro-Exports Zones

★Nashik	★Satara	★Pune
★Solapur	★Sangli	★Ahmednagar
★Grape wine park	- Winchur (Nashik)	Palus (Sangli)
★Food park	- Alkud-Manerajuri (Sangli)	
★Floriculture park	- Talegaon (Pune)	
★Orange city park	- Nagpur	

Locations of Other Exports Zones

★Gems & Jewellery park	- Andheri (Mumbai)	Navapur (Nandurbar)
★Textile park	- Butibori (Nagpur)	Airoli (Navi Mumbai)
★Silver park	- Hupari (Kolhapur)	

e-governance

8.17 The e-governance policy is aimed at providing quality services to citizens, improving efficiency in delivery of services, increasing revenue of the State and bringing greater transparency in the administration. In concurrence with this policy, citizen facility centres under the name 'SETU' have already been set up at 27 districts and 312 taluka places, through which 94 often required certificates are issued to the public on demand. The Central Government

has directed to set up such centres even at village level. Table No. 8.4 gives regionwise SETU centres in the State.

Table No. 8.4

Regionwise SETU centres in the State

Region	No. of SETU Centres
Konkan (Including Greater Mumbai)	30
Nashik	49
Pune	53
Aurangabad	68
Amravati	54
Nagpur	58
Total	312

Industrial Investment

8.18 Since adoption of liberalisation policy in August, 1991 to December, 2006, a total 13,720 industrial projects with an investment of Rs. 3,29,944 crore have been registered with the Government of India for setting up industries in the State. These projects are having potential to generate employment of about 23.07 lakh. As compared to other States in India, Maharashtra is the second most favoured destination after Gujarat for industrial investment. The State's share in proposed investment and targeted employment in the country was 12 and 16 per cent respectively. By the end of December, 2006 out of the 13,720 industrial projects, 6,101 projects (44 per cent) involving an investment of Rs. 95,383 crore (29 per cent) had started their

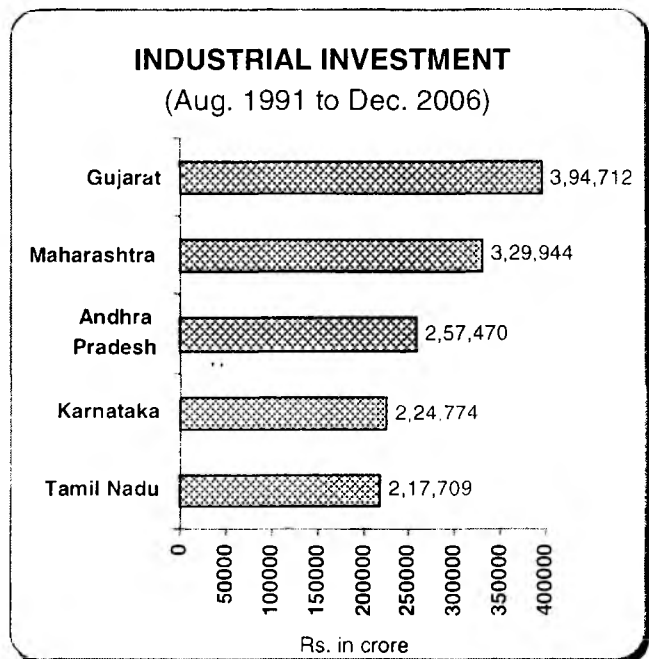

Table No. 8.5
Progress of Industrial Investment in Maharashtra

Year	Projects registered during the year			Out of projects registered in the corresponding year, no. of projects implemented upto the end of Dec., 2006		
	No.	Investment (Rs.in crore)	Targeted employment (in '000)	No.	Investment (Rs.in crore)	Employment generated (in '000)
1991-92 *	778	20,673	151	448	12,635	69
1992-93	994	21,172	178	553	8,593	70
1993-94	1,480	18,092	230	872	9,879	90
1994-95	979	19,654	160	583	11,402	57
1995-96	1,077	20,780	210	627	10,402	46
1996-97	812	16,568	130	476	3,879	35
1997-98	576	6,947	85	371	3,206	27
1998-99	1,303	42,468	292	460	4,693	47
1999-2000	841	37,789	150	387	3,066	24
2000-01	724	15,114	120	324	1,800	19
2001-02	703	9,997	101	290	2,586	24
2002-03	626	21,583	75	204	14,605	36
2003-04	685	8,878	125	129	1,426	13
2004-05	744	13,816	94	198	3,730	26
2005-06	827	24,694	120	90	1,223	8
2006-07 **	571	31,719	86	89	2,258	12
Total	13,720	3,29,944	2,307	6,101	95,383	603

* From August, 1991

** Upto Dec., 2006

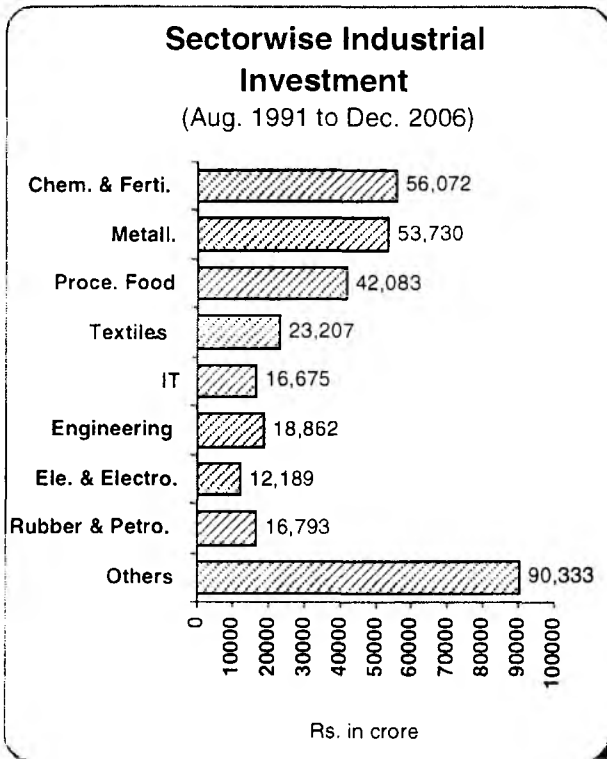
production and about 6.03 lakh employment (26 per cent) was generated. About 7,619 projects were under erection. In the total investment, the major share by the sectorwise investment was of Chemicals & Fertilisers (17 per cent), followed by Metallurgical (16 per cent), Food Processing (13

per cent), Textiles (7 per cent), Engineering (6 per cent), IT Industry & Rubber & Petroleum (5 per cent each). The progress of industrial investment in Maharashtra is given in Table No. 8.5.

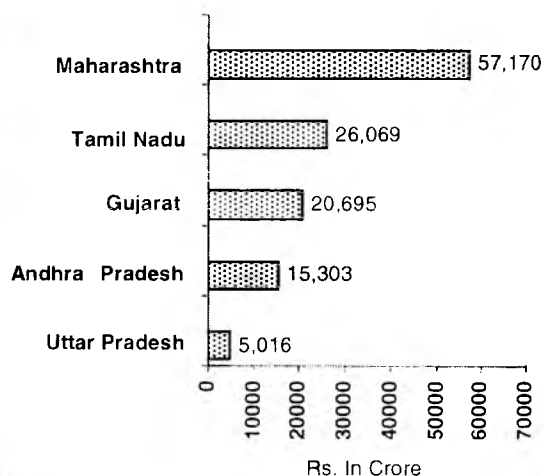
8.19 During 2005-06 the Government of India has received 14 applications for Industrial licence. During this period one letter of Intent and 6 Industrial licences have been issued for setting up industrial units in the State. Similarly, 9 applications have been received during April to October, 2006 for industrial licences, 5 of which have been given permission. During 2005-06, the Government of India received 744 Industrial Entrepreneurs Memoranda for setting up Industrial units in the State. Similarly, during April to October, 2006, the Government of India issued 512 Industrial Entrepreneurs Memoranda for setting up industrial units in the State. The major industries among them are Textiles, Information Technology, Iron and Steel, Engineering and Drugs & Pharmaceuticals.

Foreign Direct Investment (FDI)

8.20 The main characteristic of industrial development after economic liberalisation is the participation of Non-Resident Indians (NRIs) and Foreign Direct Investors. The liberalisation policy adopted in August, 1991 and the favourable

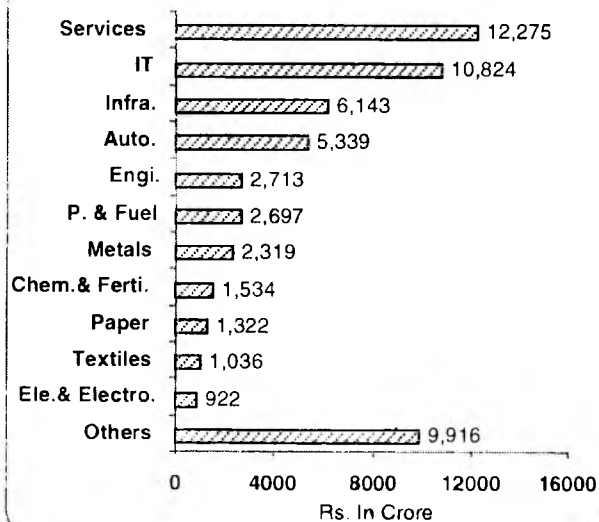

FOREIGN DIRECT INVESTMENT (FDI) (Aug. 1991 to Nov. 2006)

atmosphere created by the State Government resulted in faster industrial development in the State. In industrial development, the share of FDI is sizeable. Since August, 1991 to November, 2006, under FDI, 3,928 projects with an investment of Rs. 57,170 crore have been approved by the Government of India for setting up industries in the State. Of these, 1,473 projects (38 per cent) with an investment of Rs.36,937 crore (65 per cent) have already started production by end of March, 2006. Maharashtra remained at the top position among the States in FDI with 21 per cent share of investment in the country. The Foreign Direct Investment was mainly in the field of Services (21 per cent), Information

SECTORWISE FOREIGN DIRECT INVESTMENT (FDI) (Aug. 1991 to Nov. 2006)

Technology (19 per cent), Infrastructure (11 per cent), Automobiles (9 per cent) and Engineering and Power & Fuel (5 per cent each).

Foreign Direct Investment (FDI) in Maharashtra (Since Aug., 1991 to Nov., 2006)

❖ Projects approved (No.)	3,928
❖ Investment (Rs. in crore)	57,170

Exports from Maharashtra

8.21 The main products exported from the State are software, gems & jewelleryes, ready-made garments, cotton yarns, made-up fabrics, machinery & instruments, metal & metal products and agro-based products. The total exports from the State during 2005-06 amounted to Rs. 1,13,700 crore. Exports from Maharashtra and India are given in Table No. 8.6.

Table No. 8.6

Exports from Maharashtra and India

Year	Exports (Rs. in crore)	
	Maharashtra	India
2000-01	69,474	2,30,809
2001-02	73,865	2,44,245
2002-03	99,778	3,00,290
2003-04	85,916	3,49,617
2004-05	1,93,832	4,34,979
2005-06	1,13,700	4,54,800

Package Scheme of Incentives

8.22 Package Scheme of Incentives has been introduced in 1964 for dispersal of industries located in the Mumbai, Thane and Pune belt to the underdeveloped and developing areas of the State. Under this scheme, various incentives such as refund of octroi/entry tax, exemption in electricity duty, concessional power supply, etc. are given to the industries. New units of IT, BT, non-conventional energy units, units generating electricity from bio-gas, municipal waste, etc. and new conventional energy units are also eligible under this scheme. With a view to disperse industries to the industrially backward areas of the State by raising scale of incentives, the talukas have been reclassified as industrially backward talukas

Table No. 8.7
Reclassification of talukas under 'Package Scheme of Incentives, 2001'

Region	No. of talukas	No. of Talukas by category					Total
		A	B	C	D	D+	
Konkan	47	14	3	7	3	20	47
Pune	58	5	-	7	17	29	58
Nashik	54	-	2	3	18	31	54
Aurangabad *	76	-	-	-	1	70	71
Amravati	56	-	-	-	-	56	56
Nagpur *	64	-	-	-	1	51	52
Total	355	19	5	17	40	257	338

* Hingoli and Gadchiroli districts are declared as no industry districts.

under the 'Package Scheme of Incentives, 2001' which is shown in Table No. 8.7. During 2005-06 an amount of Rs. 76.05 crore was made available by the State Government for disbursement as a subsidy to SSI units. During 2006-07 upto October, Rs. 19.35 crore were made available for subsidy disbursement and Rs. 5.52 crore were made available for sales tax loan disbursement. During 2005-06, Rs. 206.28 crore were made available for subsidy disbursement to medium/large scale industry units and during 2006-07 upto October, Rs. 71.18 crore were made available for subsidy disbursement and Rs. 2.42 crore for sales tax loan disbursement.

Small Scale Industry Sector

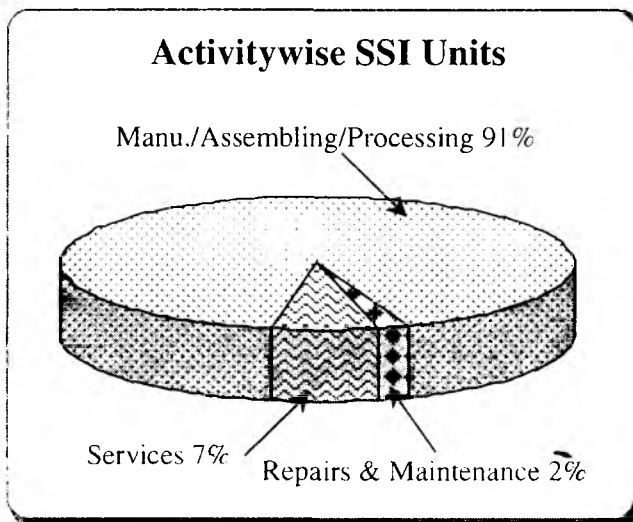
8.23 The Small Scale Industry (SSI) sector plays a pivotal role in the economy contributing substantially in the form of production, employment and export. For speedy growth of

SSI sector in the State, the Government has already brought about simplifications in the SSI registration procedure. The maximum investment limit for hand tools and hosiery SSI units is kept at Rs.5 crore and for other SSI units, it is kept at Rs.1 crore. These limits for tiny SSI units and small scale service & business enterprises are set at Rs.25 lakh and Rs.10 lakh respectively. The maximum composite term loan limit for SSI units is Rs.5 lakh. The SSI units are initially given provisional registration and after commencement of production, they are given permanent registration. The total number of registered (provisional and permanent) SSI units in the State at the end of October, 2006 was 2.96 lakh. The total capital investment therein was Rs.67,062 crore and employment generated was 22.45 lakh.

Third SSI Census

8.24 As per the third SSI Census 2001-02, the total registered SSI units in the State as on 31st March, 2001 were 1,37,341, of which 83,098 SSI units (61 per cent) were actually working. Of the working registered SSI units, the maximum working units (26,177) were from Pune district, followed by Thane (7,433), Mumbai Suburban (6,718), Nagpur (5,761) and Nashik (4,731) districts. Of the registered working SSI units, 72 per cent were proprietary and 18 per cent were in partnership. Among them, 91 per cent SSI units were engaged in manufacturing/assembly, 7 per cent in service sector and remaining two per cent in repairs and maintenance. About 94 per cent registered SSI units were fully dependent on electricity.

8.25 A sample survey on unregistered SSI units was also conducted alongwith the third Census of registered SSI units. The number of working SSI units (registered & unregistered) and

employment therein is given in Table No. 8.8.

Table No. 8.8
Number of working SSI units and employment therein for Maharashtra and India (31st March, 2001)

Item	Maharashtra		India	
	Reg.	Un-reg.*	Reg.	Un-reg.*
SSI units	83	720	1,375	9,146
Employment	631	1,421	6,163	18,769

* estimated

Co-operative Industrial Estates

8.26 The main objective of the scheme of establishing co-operative industrial estates is to relocate industries concentrated in urban areas to rural areas and thereby generate more employment opportunities in rural areas. The State Government has undertaken a programme of developing industrial estates on areas other than MIDC areas on a co-operative basis. The Government gives 20 per cent of the total cost of project for establishing co-operative industrial estate as a share capital and makes available 60 per cent amount of the total cost as loan from financial institutions on Government guarantees and the remaining 20 per cent amount is to be collected from the members of the industrial estates in the form of share capital. The necessary land required for co-operative industrial estates is acquired under Maharashtra Industrial Development Act. The policy envisages MIDC's help to co-operative estates in the form of technical inputs like preparation of schematic layout, advice on water sources, etc. The status of co-operative industrial estates in the State as on 31st December, 2006 is given in Table No. 8.9.

Table No. 8.9
Status of Co-operative Industrial Estates in the State as on 31st December, 2006

Region	Industrial Estates		Indus. unit	Employment
	Sanc-tioned	Fuction-ing		
Greater Mumbai	3	3	224	11,123
Konkan	14	12	500	9,653
Nashik	33	26	1,272	38,294
Pune	44	33	2,783	48,203
Aurangabad	26	13	430	3,961
Amravati	10	3	74	575
Nagpur	10	4	267	2,710
Total	140	94	5,550	1,14,519

Rehabilitation of Sick Industries

Medium and Large Scale Industries

8.27 The Government of India has formed Board for Industrial and Financial Reconstruction (BIFR) under Sick Industry Companies Act (Special Provision), 1985 for rehabilitation of medium and large scale industries. The industrial unit which has lost its net worth needs to approach BIFR to get benefit for sickness of industry. The following type of incentives are given to sick industries: 1) preferential treatment/exemption in the case of power cut/restrictions, 2) assistance in negotiation with labour through the official machinery, 3) rescheduling of payment of arrears of principal amount of government duty such as sales tax, purchase tax, land revenue, etc. and 4) complete waiving of delayed payment charges of electricity between the date of reference to BIFR and cut-off date. The status of medium and large scale sick industries as on 30th November, 2006 is shown in Table No. 8.10.

Table No. 8.10
Status of Medium and Large scale Sick Industries by the end of November, 2006

Item	No.
Cases received by the Board	883
Cases sanctioned for rehabilitation	130
Recommended for winding up	95
Cases rejected	107
Rehabilitation through workers	05
Co-op. scheme	

Sick SSI Units

8.28 Sickness certificates are granted to SSI units by the State Government, which enables sick units to obtain rescheduling of outstanding dues of sales tax and electricity charges. Sickness certificates have been issued to 523 units upto the end of November, 2006.

Assistance to industries

8.29 The State Government has continued the policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The State Government fulfils its objectives by giving technical and financial assistance through institutions such as Maharashtra State Finance Corporation (MSFC), Maharashtra Industrial

Development Corporation (MIDC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), etc. In addition to these State level organisations, central level financing agencies such as Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Finance Corporation of India Ltd., etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by all these agencies to the industries in the State are presented in brief in the following paragraphs.

(a) State Level Industrial Development Institutions

(i) Maharashtra Industrial Development Corporation

8.30 The Maharashtra, Industrial Development Corporation (MIDC), was established in 1962 with the objective of setting up industrial areas for planned and systematic industrial development in the State. The MIDC supplies developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and other internal services to entrepreneurs in the industrial areas. The State Government is implementing following important programmes through MIDC: (1) Establishment of growth centres, (2) Establishment of mini-industrial areas to cover all talukas in the State and (3) Setting-up of 'Five Starred' industrial areas in the State.

8.31 Operational data regarding MIDC industrial areas in the State is given in Table No. 8.11 and the performance status of MIDC as on 31st March, 2006 is given in Table No. 8.12.

Table No. 8.12
Performance status of MIDC as on
31st March, 2006

1) Area notified (hect.)	65,158
2) Area under possession (hect.)	53,121
3) Plots demarcated	
a) No.	57,650
b) Area (hect.)	22,805
4) Plots allotted	
a) No.	48,701
b) Area (hect.)	20,386
5) Galas/shades (No.)	
a) Constructed	6,441
b) Allotted	5,117
6) Industrial Units (No.)	
a) Production started	28,918
b) Under construction	2,573
7) Per day Water supply capacity (Million lit.)	2,241

(ii) Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation

8.32 The Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC) was set up in the year 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries. The main activities of MSSIDC are (i) Procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, (ii) Providing assistance in marketing their products and making available facilities for warehousing and handling of material (iii) Assisting small scale industries in import and export, (iv) Helping handicraft artisans and (v) Organising exhibitions. The performance

Table No. 8.11
Operational data regarding MIDC Industrial areas in the State

Region	MIDC Industrial areas				Industrial units			No. of plots	
	Major	Mini	Growth Centre	Total	No.	Investment (Rs. in crore)	Employment	Devp.	Allotted (As on 31 st March, 2006)
Greater Mumbai	1	0	0	1	305	314	26,064	353	331
Konkan	22	3	3	28	9,283	92,062	1,63,113	16,237	14,170
Nashik	10	9	11	30	4,716	1,060	92,000	8,561	7,477
Pune	28	17	15	60	7,661	9,138	1,36,498	14,136	12,157
Aurangabad	14	19	11	44	3,759	1,164	46,690	8,765	7,702
Amravati	7	32	8	47	1,197	379	15,817	4,257	2,771
Nagpur	11	25	10	46	1,997	5,010	52,163	5,341	4,093
Total	93	105	58	256	28,918	1,09,127	5,32,345	57,650	48,701

of MSSIDC is shown in Table No. 8.13.

Table No. 8.13
Performance of MSSIDC

Item	Turnover (Rs. in crore)		
	2004-05	2005-06	2006-07*
Procurement of raw materials	120.28	24.14	18.26
Marketing	114.18	95.50	81.71
Others	3.98	3.93	2.21
Total	238.44	123.57	102.18

* upto Nov., 2006

(iii) Maharashtra State Khadi and Village Industries Board

8.33 The Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (MSKVIB) was established in the year 1962. The main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. The Board provides financial assistance to individuals, registered institutions and co-operatives. It also provides technical guidance and training to individual beneficiaries and makes arrangements in marketing of products of village industries.

8.34 Details of financial assistance made available by various financial institutions and the State Government to KVI sector in the State are given in Table No. 8.14.

Table No. 8.14
Financial assistance provided to KVI Sector

Particulars	(Rs. in lakh)		
	2004-05	2005-06	2006-07 (Expected)
a) Grants by:			
KVI Commission	622	1,171	470
State Government	1,764	—	250
b) Loans by:			
Banks*	1,643	—	—

* These include nationalised banks, co-operative banks and other financial institutions.

8.35 Presently, 116 categories of industries are in the purview of the KVI sector. Under Artisan Employment Guarantee Scheme, employment opportunities provided to artisans in the year 2005-06 were less at 3.28 lakh as compared to 3.86 lakh in the previous year. It is expected that during 2006-07, employment

opportunities will be provided to four lakh artisans.

8.36 The Board is also implementing a special scheme of bee-keeping in the Western Ghat region of the State. The Board had distributed 25,849 bee-boxes during 2005-06. At present, 4,160 bee boxes are in working condition. From these bee boxes, 36,333 kg. honey was produced. The value of production and employment generated by KVI units is given in Table No. 8.15.

Table No. 8.15
Value of production and employment generated in KVI units

Year	Units assisted	Value of production (Rs. in crore)	Employment (In lakh)
2004-05	2,59,162	1,333	5.46
2005-06	2,26,449	898	3.56
2006-07*	2,28,500	1,000	3.80

* Estimated

(b) State and Central Level Financial Institutions

8.37 Several Central as well as State level major financial institutions are providing financial assistance to the industries in Maharashtra. The Central level major financial institutions are Life Insurance Corporation of India, Industrial Development Bank of India, General Insurance Corporation of India, Industrial Finance Corporation of India Ltd., Small Industries Development Bank of India and Industrial Investment Bank of India Ltd., etc, whereas the State level financial institutions are SICOM Ltd. and Maharashtra State Financial Corporation. The details of financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industries in Maharashtra are given in Table No. 36 of part II.

Minerals

8.38 In Maharashtra, minerals like coal, limestone, manganese ore, bauxite, iron ore, dolomite, laterite, kyanite, fluorite (graded), chromite, etc. are found. These minerals are mainly found in Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane districts. The total potential mineral area is about 58 thousand sq.km. which is about 19 per cent

of the total geographical area. The production of major minerals along with their values are given in Table No. 37 of Part II.

8.39 The total value of minerals extracted during the 2005-06 was Rs.4,091 crore (about

1 per cent GSDP) which was more by 13 per cent than the total value in the previous year. The value of coal extracted during 2005-06 was Rs. 3,822 crore, which was 93 per cent of the total value of minerals extracted in the State.

AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Maharashtra Scenario

9.1 Agriculture sector in the State has a large labour potential which needs to be properly hatched for making it a backbone of the State's economy. As per Population Census, 2001 about 55 per cent of

the labour force in the State is directly dependent on agriculture for livelihood. Over 80 per cent of the total gross cropped area in the State, as against, about 60 per cent at national level, is unirrigated. The State receives scanty and erratic rainfall. Nearly one-third area of the State falls under rain-shadow region. The agricultural productivity has not increased despite concerted efforts, large scale spending on soil conservation and watershed development works. The efforts towards boosting the productivity in dry land farming would certainly improve the agricultural economy of the State, which in turn will help in accelerating the overall economic development.

9.1.1 The share of agriculture and allied activities in the Gross State Domestic Product (GSDP) is declining continuously. Its share in 1999-2000 was 15.7 per cent, declined to 12.4 per cent in 2005-06. The share of Government expenditure on agriculture and allied activities in State's total expenditure also declined continuously from 9.9 per cent in 2001-02 to 4.9 per cent in 2005-06.

9.1.2. Low and volatile growth in agriculture and allied activities has adversely affected the State's overall economic performance. The annual average growth in agriculture and allied activities vis-a-vis Gross State Domestic Product (GSDP) growth in different plan periods is given in Table No.9.1.

XIth Five Year Plan Policy

9.2 The Planning Commission has set 4 per cent growth target for agriculture sector during XIth Five Year Plan (2007-12).

Table No. 9.1

Annual average growth rate

(At Constant 1999-2000 prices)

(Per cent)

Plan Period	Overall GSDP Growth Rate	Agriculture and allied activities
VIII (1992-97)	6.9	5.0
IX (1997-2002)	3.2	3.7
X (2002-07)*	8.5	2.7

* Anticipated

Monsoon - 2006

9.3 The South-West monsoon arrived in the State early by 7 days i.e. on 31st May, 2006 and was concentrated mainly in Konkan and Western Maharashtra regions, except in Ahmednagar, Dhule and Jalgaon districts and was continued upto 6th June, 2006. Thereafter, a dry spell of 10 days was experienced and it became active after

The salient features of Dr. Swaminathan Committee's Report on Proposed Agriculture Policy

- i) To achieve sustainable agricultural growth
- ii) Watershed area development
- iii) To increasing production and productivity of agriculture crops
- iv) To encourage organic farming
- v) To increase production of herbs and medicinal plants
- vi) Integrated pest control and micro-nutrient application.
- vii) Increasing active participation of women in agriculture
- viii) Effective use of information and technology
- ix) Export promotion of agricultural products
- x) Encouragement of self-employment in agriculture and allied activities.

17th June. By third week of June it reached in Marathwada and by the last week to Vidarbha. The State received satisfactory rains by the end of June. The monsoon remained active with varied intensity during July in all parts of the State. Some parts of the State received excessive rainfall creating flood situation. Due to heavy floods, the crops on banks of river and back water of dams were submerged for a long period, resulting in stunted growth leading to heavy losses of crops. Latur and Osmanabad districts of Marathwada region received less rainfall. During the first fortnight of August, 273 talukas of 31 districts received heavy rainfall and its intensity reduced in the second fortnight except in the Konkan and Nagpur divisions. During September, State (except Konkan) received rainfall with varied intensity. The rainfall received in the first fortnight of October was less and monsoon withdrew from 16th October, 2006. The Konkan region experienced heavy rainfall throughout the monsoon.

9.3.1 The pre-monsoon showers in the month of April and May, 2006 and early commencement of monsoon created favourable conditions for early pre-seasonal field operations and sowing was initiated in 11 districts of the State. The normal area under *kharif* season is 136.78 lakh hectares. Of which, 42 per cent sowing was completed in June, 96 per cent in July and ultimately it reached to 106 per cent i.e. 143.52 lakh hectares in the *kharif* season 2006, as against 102 per cent in the last year. The heavy rainfall damaged *kharif* crops over 10 lakh hectares. These crops were Udid, Mung, Groundnut, Jowar, Soyabean and Bajra. The normal area under *rabi* crops in the State is 56.29 lakh hectares. The rainfall received in the month of September and October, 2006 was beneficial for sowing *rabi* crops. The *rabi* sowing was completed on 62.67 lakh hectares which accounts for 111 per cent of the normal area under *rabi* crops.

9.3.2. The rainfall received in the months of June, July, August, September and October, 2006 was 97 per cent, 108 per cent, 153.6 per cent, 111.7 per cent and 93 per cent of the normal rainfall respectively. The overall rainfall received by the State during monsoon 2006 was in excess by 17.3 per cent of the normal rainfall. Bhandara district received deficient rainfall than the normal. The classification of districts, according to the extent of rainfall received, is shown in Table No. 9.2.

9.3.3. The classification of talukas according to rainfall reveals that 35 talukas received 41 to 80 per cent rainfall, 67 talukas received 81 to 100

Table No. 9.2

Classification of districts according to the percentage of rainfall received during the monsoon 2006

Percentage of rainfall to the normal rainfall	Number of districts *
0-40 (Scanty)	0 (0.0%)
41-80 (Deficient)	1 (3.0%)
81-100 (Normal)	7 (21.2%)
101-119 (Excess)	9 (27.3%)
120 & above (Over excess)	16 (48.5%)
Total	33 (100.0%)

*Excluding Mumbai City & Mumbai Suburban districts

per cent rainfall, while 91 talukas received rainfall between 101 to 119 per cent and 162 talukas received rainfall more than 120 per cent and above. The revenue divisionwise details of rainfall are given in Table No. 9.3.

Table No. 9.3

Classification of talukas according to the percentage of rainfall received during monsoon 2006

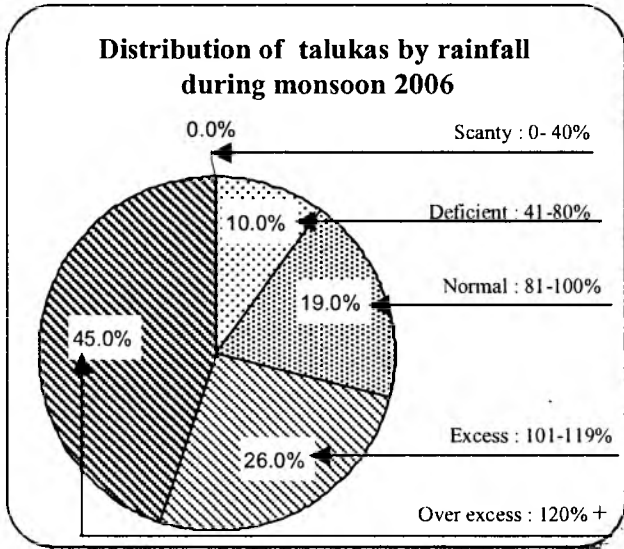
Average rainfall percentage class	Number of talukas						Total
	Konkan	Nashik	Pune	A'bad	Amravati	Nagpur	
0-40	0	0	0	0	0	0	0 (0%)
41-80	4	0	3	13	1	14	35 (10%)
81-100	11	0	4	21	9	22	67 (19%)
101-119	18	4	9	23	13	24	91 (26%)
120 & above	14	50	42	19	33	4	162 (45%)
Total	47	54	58	76	56	64	355 (100%)

9.3.4. The number of talukas by rainfall received is given in Table No. 9.4.

Table No. 9.4

Number of talukas by rainfall received

Rainfall classes (In mm)	Number of talukas	
	Monsoon 2006	As per long term average
Up to 250	1	0
251 - 500	8	34
501 - 750	66	103
751 - 1,000	94	87
1,001 - 2,000	122	78
2,001 - 5,000	59	51
Above 5,000	5	2
Total	355	355

Reservoir Storage Status

9.4 The total live storage as on 15th October, 2006 in the major, medium and minor irrigation (State sector) reservoirs in the State taken together was 30,285 million cubic meters (MCM), which was about 95 per cent of the storage capacity, as against 87 per cent in 2005 and 67 per cent in 2004. Divisionwise information presented in the Table No. 9.5 reflects that the percentage of live storage as on 15th October, 2006 was comparatively high in all divisions, except Nagpur (85 per cent).

Table No. 9.5

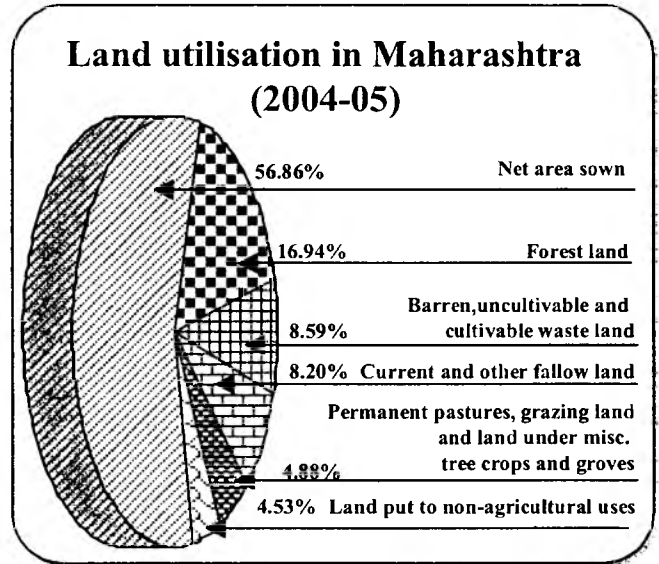
Live storage status of reservoirs

Division	No. of reservoirs	Live Storage (MCM)		Percentage of live storage as on 15 th October		
		As per project design	As on 15 th Oct. 2006	2006	2005	2004
Konkan	115	524	510	97	93	93
Nashik	364	3,851	3,786	98	89	77
Pune	505	9,538	8,866	93	92	86
Aurangabad	518	6,405	6,223	97	77	45
Amaravati	334	2,436	2,397	98	77	33
Nagpur	360	3,445	2,923	85	91	28
Others*	14	5,820	5,580	96	92	88
Total	2,210	32,019	30,285	95	87	67

* Storages for drinking water and hydro-electric projects

Land utilisation

9.5 As per the land utilisation statistics for the year 2004-05, out of the total 307.6 lakh hectares geographical area in the State, net area sown was 174.9 lakh hectares, area under forest was 52.1 lakh hectares, land not available for cultivation was 31.2 lakh hectares, other uncultivated land was 24.2 lakh hectares and fallow land was 25.2 lakh hectares. The details of

land utilisation statistics of the State are given in Table No : 39 of Part-II.

Agricultural Production in 2006-07

9.6 According to the preliminary forecast, the total foodgrain production in the State during 2006-07 is expected to be 129.33 lakh tonnes, more by 11 per cent than the production of 116.96 lakh tonnes during the previous year. Broad details of the foodgrains production are given in the Table No. 9.6.

Table No. 9.6

Foodgrains production in Maharashtra (Lakh tonnes)

Crop	2005-06 (Final forecast)	2006-07 (Tentative)	Percentage increase (+)/decrease (-)
Kharif + Rabi			
(i) Cereals	96.91	106.68	10.00
(ii) Pulses	20.05	22.65	13.00
Total foodgrains	116.96	129.33	11.00
Oilseeds	32.32	33.90	5.00

Kharif Crops

9.7 The status regarding the area and production of *kharif* crops during 2006-07 was as follows :

Kharif cereals

9.7.1 During 2006-07, the area under *kharif* cereals was 49.93 lakh hectares, as against 49.76 lakh hectares of last year. The production of cereals during 2006-07 is expected to be more by two per cent at 64.45 lakh tonnes than that of 62.93 lakh tonnes during the previous year. The area under paddy during 2006-07 was 14.97 lakh hectares,

more by two per cent than the earlier year, while the production is expected to be 25.3 lakh tonnes, less by three per cent than earlier year. The area under *kharif* jowar was 13.84 lakh hectares, less by 6 per cent than that in the earlier year and the production thereof is expected to be more by 7 per cent at 18.9 lakh tonnes. In the case of bajra, the cropped area (14.1 lakh hectares) was less by one per cent and the production is expected to be at 10 lakh tonnes i.e. 7 per cent more than that in the earlier year.

Kharif pulses

9.7.2 The area under *kharif* pulses in the State in 2006-07 was 23.4 lakh hectares, more by three per cent, than the earlier year and the production is expected at 11.5 lakh tonnes, less by 7 per cent than the earlier year. According to the preliminary forecast, area under tur in 2006-07 is estimated at 10.8 lakh hectares, less by one per cent and the production is expected to be at 7.2 lakh tonnes, less by 9 per cent than that in the earlier year.

Kharif oilseeds

9.7.3 The area under *kharif* oilseeds during 2006-07 was 30.6 lakh hectares, more by three per

cent and the production is expected to be at 31.2 lakh tonnes, more by 7 per cent than the previous year. Under *kharif* oilseeds, soyabean is a major crop accounting 80 per cent area. The area under soyabean was more by four per cent than that in the previous year and its production during 2006-07 is expected to be more by 7 per cent at 27.1 lakh tonnes. Area under *kharif* groundnut during 2006-07 was 3.4 lakh hectares, more by two per cent than that in the previous year and the production is expected to be at 2.9 lakh tonnes, more by five per cent.

Cotton

9.7.4 The area under cotton during 2006-07 was 31.24 lakh hectares, more by 9 per cent than the previous year and the cotton (lint) production is expected to be at 41.27 lakh bales (170 kg. each), more by 31 per cent.

Sugarcane

9.7.5 During 2006-07, the area under sugarcane (Harvested) considerably increased to 8.40 lakh hectares, more by 68 per cent than that in the previous year. The sugarcane production is expected to be at 627 lakh tonnes, higher by 61 per cent than the previous year.

Table No. 9.7

Area and production of principal *kharif* crops in Maharashtra State

[Area in thousand hectares, Production in thousand tonnes (other than cotton)]

Crop	Area			Production		
	2005-06 (Final forecast)	2006-07 (Tentative)	Percentage change	2005-06 (Final)	2006-07 (Tentative forecast)	Percentage change
Paddy	1,474	1,497	2	2,597	2,531	(-) 3
Bajra	1,434	1,413	(-) 1	932	1,000	7
<i>Kharif</i> jowar ...	1,472	1,384	(-) 6	1,764	1,888	7
Other <i>kharif</i> cereals	596	699	17	1,000	1,026	3
Total <i>kharif</i> cereals	4,976	4,993	0	6,293	6,445	2
Tur	1,100	1,084	(-) 1	792	724	(-) 9
Other <i>kharif</i> pulses	1,170	1,253	7	444	430	(-) 3
Total <i>kharif</i> pulses	2,270	2,337	3	1,236	1,154	(-) 7
Total <i>kharif</i> foodgrains	7,246	7,330	1	7,529	7,599	1
Soyabean	2,347	2,440	4	2,527	2,708	7
Groundnut (Pods)	337	343	2	280	295	5
Other oilseeds ...	282	275	(-) 2	106	116	9
Total <i>kharif</i> oilseeds	2,966	3,058	3	2,913	3,119	7
Cotton (Lint)** ...	2,875	3,124	9	3,153	4,127	31
Sugarcane* ...	501	840	68	38,853	62,690	61
Total ...	13,588	14,352	6	—	—	—

** - Production in '000' bales (170 Kg. each), * - Harvested area

9.7.6 The details of area and production of principal *kharif* crops are given in Table No. 9.7.

Rabi crops

9.8 The area under *rabi* foodgrains (excluding summer crops) in 2006-07 was 57.33 lakh hectares, more by five per cent than that in the previous year. In 2006-07, the area under *rabi jowar* is expected to be less by 8 per cent than the previous year, while the area under wheat is expected to increase by 29 per cent. In the case of *rabi* pulses, the area is expected to be more by 22 per cent than earlier year. As per the tentative forecast, the production of *rabi* foodgrains (excluding summer cereals) in 2006-07 is expected to be 53.34 lakh tonnes, more by 28 per cent than the production of 41.67 lakh tonnes in 2005-06. During 2006-07, as per tentative forecast, the production of *rabi jowar* and *rabi* wheat is expected to be more by 30 per cent and 17 per cent respectively. The area and production of principal *rabi* crops in the State are given in Table No. 9.8.

Index Numbers of Agricultural Production

9.9 The index number of agricultural production in Maharashtra (Base: Triennial average 1979-82=100) for 2005-06 was 135.3, more by 21.9 per cent than 2004-05. The increase in index is seen in almost all the groups of crops. The long-term annual average growth rate of the agricultural production in the State for the period 1982-83 to 2005-06 was less than one per cent. The Table No. 9.9 gives index numbers of agricultural production for various groups of crops. The index numbers of agricultural production of principal crops in the State are given in Table No: 42 of Part-II. The annual average growth rate

in agricultural production in the State is generally less than that at all-India level. The wide fluctuations in the indices indicate the vulnerability of agriculture sector in the State.

Horticulture Development

9.10 Fruit crops have a very high return per hectare as compared to the conventional foodgrain crops. Up to 1990-91, the area under fruit crops in the State was 2.42 lakh hectares. The State Government has been implementing programmes to promote horticulture development by establishing nurseries to supply genuine plants of various fruit crops to farmers and granting subsidy to encourage them to grow selected fruit crops. Since 1990-91, horticulture development is linked with the Employment Guarantee Scheme (EGS). During 2006-07 (upto November, 2006) 0.66 lakh hectares of land was brought under fruit crops benefiting about 85,000 farmers. The cumulative area brought under horticulture was 12.51 lakh hectares and the number of farmers benefited were 16.83 lakh.

9.11 By the end of March, 2006, the total area under all horticulture crops, including EGS linked scheme in the State was 13.70 lakh hectares and the share therein of main horticultural crops was Mango : 4.45 lakh hectares, Cashewnut : 1.64 lakh hectares, Orange : 1.21 lakh hectares, Pomegranate: 0.91 lakh hectares, Sweet Orange : 0.92 lakh hectares, Banana : 0.73 lakh hectares and Grapes : 0.45 lakh hectares.

9.12 Yield value of the conventional foodgrain crops is in the range of Rs. 4 thousand to Rs. 12 thousand per hectare. As against this, the yield values per hectare for main fruit crops, based on

Table No. 9.8

Area and production of principal *rabi* crops in Maharashtra State

(Area in thousand hectares, Production in thousand tonnes)

Crop	Area			Production		
	2005-06 (Final forecast)	2006-07 (Tentative)	Percentage change	2005-06 (Final forecast)	2006-07 (Tentative)	Percentage change
<i>Rabi jowar</i>	3,268	3,017	(-) 8	1,949	2,539	30
Wheat	933	1,202	29	1,300	1,527	17
Other <i>rabi</i> cereals	78	93	19	149	157	5
Total <i>rabi</i> cereals	4,279	4,312	1	3,398	4,223	24
Gram	1,020	1,277	25	705	1,046	48
Other <i>rabi</i> pulses	142	144	1	64	65	1
Total <i>rabi</i> pulses	1,162	1,421	22	769	1111	44
Total <i>rabi</i> foodgrains	5,441	5,733	5	4,167	5,334	28
Oilseeds (<i>rabi</i>)	576	534	(-) 7	319	271	(-) 15
Total	6,017	6,267	4	-	-	-

Table No. 9.9

Index numbers of agricultural production by groups of crops

(Base : Triennial average 1979-82=100)

Group of crops	Weight	1982-83	1987-88	1992-93	1997-98	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06
Cereals	42.22	88.5	108.3	131.3	92.8	94.5	88.9	95.4	106.1
Pulses	10.44	99.2	139.3	180.3	117.5	206.8	195.0	170.2	205.3
Total foodgrains	52.66	90.6	110.4	141.1	97.7	116.8	109.9	110.2	125.8
Oilseeds	9.16	73.3	133.4	121.0	95.6	84.6	78.5	86.5	87.3
Fibres	9.93	110.1	102.7	129.3	115.8	177.4	210.4	200.8	215.8
Miscellaneous	28.25	113.3	102.8	127.4	142.8	154.4	94.5	88.8	140.3
Total non-foodgrains	47.34	104.9	108.7	126.6	128.0	145.7	115.7	111.8	145.9
All groups	100.00	97.4	109.6	134.2	112.0	130.5	112.7	111.0	135.3

the data of 2005-06, were Grapes : Rs. 6.79 lakh, Sweet Orange : Rs. 3.94 lakh, Banana: Rs. 4.04 lakh and Mango: Rs. 0.61 lakh. The additional area brought under fruit crops is expected to add substantially the gross value of agricultural production in the State. The area under main horticultural crops and the production are given in Table No. 9.10.

National Horticulture Mission

9.13 During 2005-06, the Government of India has declared National Horticulture Mission with the following main objectives.

(i) Overall development of agricultural zones through research, post harvest technology, processing, marketing, etc. depending upon needs and suitability to the area.

(ii) Improve economic standard of farmers and nutritional value of their food.

(iii) Co-ordinate between various horticultural schemes.

(iv) Development and dispersion of technology by co-ordinating between traditional production techniques and newly improved technology.

(v) To create job opportunities for skilled and unskilled unemployed youths.

(vi) To double the area under horticulture till 2011-12.

The programmes under this mission are 90 per cent centrally sponsored. The expenditure incurred during 2005-06 and 2006-07 (upto December, 2006) was Rs. 80.60 crore and Rs. 24.40 crore respectively.

Table No. 9.10

Area and production of main horticultural crops in the State

(Area in '00' hectares, Production in '00' Tonnes)

Name of fruit crop	Item	1990-91	1995-96	1999-00	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06
Banana	Area	290	385	613	721	721	574	574	722	732
	Prod.	16,040	22,168	36,780	43,305	43,313	36,075	35,588	45,346	46,084
Orange	Area	300	534	1,411	1,322	1,484	1,508	1,303	1,185	1,215
	Prod.	2,290	5,578	13,233	10,776	8,331	8,815	8,754	7,184	7,212
Grapes	Area	150	275	298	298	298	352	390	438	450
	Prod.	2,450	6,784	7,792	7,790	7,790	9,887	8,960	12,339	12,750
Mango	Area	776	2,659	3,764	4,035	4,095	4,198	4,254	4,327	4,445
	Prod.	2,444	3,510	5,005	5,005	5,590	6,159	6,847	4,343	6,386
Cashewnut	Area	150	199	1,305	1,384	1,533	1,591	1,615	1,638	1,643
	Prod.	112	161	955	1,015	1,252	1,345	1,576	1,598	1,603
Pomegranate	Area	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	814	843	885	910
	Prod.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	5,095	5,330	5,682	5,936
Sweet Orange	Area	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	801	814	846	916
	Prod.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	5,541	5,637	5,870	6,116

Schemes under Work Plan

9.14 Since 2001-02 various 46 schemes for development of agriculture sector are implemented under work plan, for which 90 per cent central assistance is being received. This plan includes schemes for increasing crop production and yield, change in cropping pattern, strengthening of agricultural extension services, stress on mechanisation of agriculture, increasing women participation in agriculture, development of infrastructure, management of natural resources, water conservation, etc. The expenditure incurred during 2000-01 to 2005-06 from Central share was Rs. 613.62 crore, while the anticipated expenditure during 2006-07 is about Rs. 104.56 crore. The important achievements of the work plan are as follows:

(i) Strengthening of 240 training institutes and imparting training for manpower development, strengthening of 51 laboratories, strengthening of 194 taluka seed multiplication farms and strengthening of 136 Government Horticulture nurseries was undertaken.

(ii) To increase the private participation, 6 centres with assistance of Rs.2 lakh each are established in private sector for soil testing, micro nutrient testing, bio-pest control laboratories, etc.

(iii) The self-employment is generated in private sector through establishment of 230 Agricultural input distribution centres in inaccessible belts, 1,775 Cashewnut processing centres, 160 Common agricultural processing units, 1,075 Spices processing centres, 65 aromatic plant distillation units, 1,226 fruit juice centres, 1,050 fruit handling centres and 89 floriculture development centres.

(iv) A large scale training campaign and demonstrations for farmers were organised for increasing production and productivity of foodgrains and sugarcane.

(v) With a view to increase women participation, about 74,000 Self Help Groups (SHGs) were established, which helped in increasing income due to implementation of ancillary activities.

(vi) More than 1.50 lakh hectares of land was brought under organic farming. Also more than 60,000 units are working under vermicompost production.

Agro-Processing and Agri-Business

9.15 In order to develop infrastructure to speed up agri-business sector in the State with

special focus on agro-processing, the State Government in 2006-07 established agro processing and agri-business section with following main objectives.

- (i) To create employment opportunities in rural areas.
- (ii) To ensure assured *higher* value returns to the farmers.
- (iii) To help making the raw material available to processing industries throughout the year.
- (iv) To exploit the potential of agro-products in domestic and global trade.

Irrigation

9.16 The net area irrigated in the State in 2004-05 was 29.4 lakh hectares and was about same as that in the earlier year. Of the net irrigated area, the area irrigated under wells was 19.4 lakh hectares. The gross irrigated area in 2004-05 was 36.7 lakh hectares. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 2004-05 was 16.4. This percentage remained almost same at about 15 to 17 per cent since 1990-91 and there was no noticeable improvement in the proportion of gross irrigated area to gross cropped area. The area irrigated by various sources in the State is given in Table No: 41 of Part-II.

Irrigation Projects

9.17 According to the Maharashtra Water and Irrigation Commission (1999), considering water availability in river basins, cultivable land, augmentation of ground water, ground water recharge facilitated through watershed area development, use of modern irrigation techniques and improvement in the water application systems on farms, the irrigation potential of the State can be increased upto 126 lakh hectares. It has also been anticipated by the Commission that the share of surface storages and wells in command area is around 85 lakh hectares. Number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to tap the maximum possible irrigation potential. The details of irrigation projects taken up in the State and the irrigation potential created therefrom are given in the Table No. 9.11.

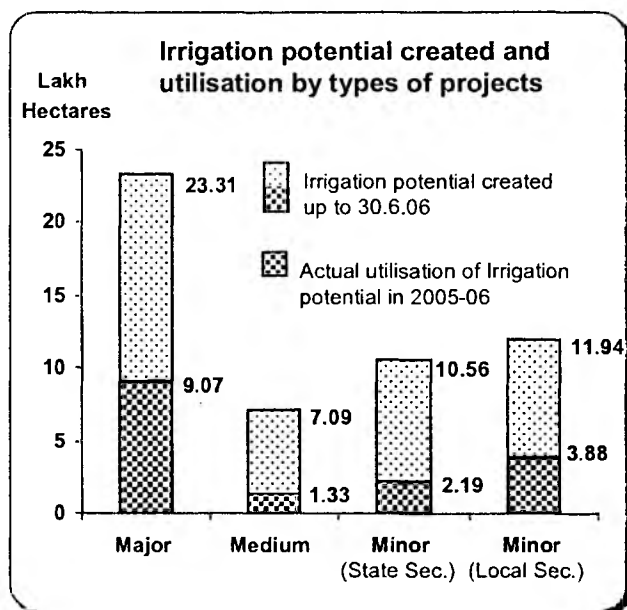
9.17.1. The total irrigation potential created in the State by the end of June, 2006 through major, medium and minor irrigation projects taken together was 52.90 lakh hectares. The share of major, medium, minor (State sector) and minor (Local sector) irrigation projects in the total irrigation potential created was 44.06 per cent,

Table No. 9.11
Number of irrigation projects and potential created in the State

Sr. No.	Item	Major	Medium	Minor (State sector)	Minor (Local sector)					Total minor	Total
					K.T. Weirs	Perco-lation tanks	Lift Irriga-tion	M.I. tanks	Others		
1.	No. of projects * completed upto 30.6.2006	32	183	2394	9,133	17,922	2,847	1,947	16,917	51,160	-
2.	No. of projects ongoing upto 30.6.2006 **	22	39	328	1,726	2,994	120	364	2,105	7,637	-
3.	Irrigation potential created										
	(a) Upto 30.6.2006 (lakh ha.) ***	23.31	7.09	10.56	2.59	5.57	0.36	1.99	1.43	22.50	52.90
	(b) Upto 30.6.2005 (lakh ha.)	23.27	6.92	9.84	2.51	5.43	0.36	1.98	1.42	21.54	51.73
4.	Actual utilisation of irrigation potential during 2005-06 (lakh ha.)	11.17	2.02	2.98	0.88	1.36	0.14	0.59	0.99	6.94	20.13
5.	Area under irrigation on wells in command area in addition to Sr.No.4 (lakh ha.)	4.63	0.77	0.57	-	-	-	-	-	0.57	5.97

* Irrigation potential fully created, ** Irrigation potential partly created, *** Provisional

13.40 per cent, 19.96 per cent and 22.58 per cent respectively. The additional irrigation potential created during 2005-06 was 1.17 lakh hectares showing an increase of 2.2 per cent over the cumulative achievement by the end of June, 2005. The actual utilisation of irrigation potential in 2005-06 was 20.13 lakh hectares (38.05 per cent) as against the potential of 51.73 lakh hectares created upto the end of June, 2005.

9.17.2. Despite of huge spending during the five year plans the achievements for creation of additional irrigation potential is for below the target set. It is therefore essential to monitor the

achievements of irrigation sector continuously.

Reforms in the Irrigation Sector

9.18 The Government of Maharashtra has taken following measures for reforms in irrigation sector.

9.18.1 *State Water Policy* :- The Government of Maharashtra has announced State Water Policy in July, 2003, which ensures sustainable development, efficient management and optimal use of scarce water resources in a manner to maintain importance of ecological values within rivers and adjoining lands in order to provide economic and social benefits to the people.

9.18.2 *Maharashtra Water Resources Regulatory Authority Act, 2005* :- This act has come into force from May, 2005. As per the provision in the said Act, the Maharashtra Water Resources Regulatory Authority has been constituted in August, 2005. This Act contemplates to regulate, facilitate and ensure judicious, equitable allocation and utilisation of water. It also ensures sustainable water management and fixing of water charges for use of agriculture, industry, domestic and other purposes.

9.18.3 *Maharashtra Management of Irrigation System by Farmers Act, 2005* :- In order to bridge the gap between the irrigation potential created and its actual utilization and to optimize the benefits by ensuring proper use of surface and ground water by increased efficiency in

distribution, delivery, application and drainage of irrigation system, the State Government has taken policy decision to provide a legal recognition to the constitution and operation of Water User Associations. Accordingly, the Maharashtra Management of Irrigation System by Farmers Act, 2005 has come into effect from May, 2005.

9.18.4 *Water Users Associations* :- The State Government has taken policy decision in July, 2001 for formation of Water Users Associations (WUAs) and handing over the irrigation management to WUAs for all irrigation projects in the State. The policy aims i) to reduce the gap between irrigation potential created and actual area irrigated, ii) to increase efficiency of irrigation management for water use, iii) to restrict the expenditure on maintenance and repairs of irrigation system, iv) to take up repairs of irrigation system before handing over, v) to use water more efficiently and vi) to recover water charges effectively. The information of these associations by end of 2005-06 is shown in Table No. 9.12

Irrigation Development Corporations

9.19 In order to accelerate the completion of the irrigation projects in the State, the Government established five Irrigation Development

Table No. 9.12

Information of Water Users Associations (‘000’ Hect.)

No. of WUAS	Number	Area Under Jurisdiction
Proposed	3,161	--
Registered	1,304	484.42
Working	1,100	354.81
Entered with MOU*	424	150.64

* Memorandum Of Understanding

Corporations during February, 1996 to August, 1998 viz. i) Maharashtra Krishna Valley Development Corporation, ii) Vidarbha Irrigation Development Corporation, iii) Tapi Irrigation Development Corporation, iv) Konkan Irrigation Development Corporation and v) Godavari Marathwada Irrigation Development Corporation. These Corporations raised funds to the tune of Rs. 12,102 crore till March, 2006 from open market. The paid-up share capital of the State Government in these corporations upto March, 2006 was of Rs. 11,036 crore. The interest payment of Rs. 6,683 crore on bonds upto March, 2006 was borne by the State Government. The details of these corporations are given in Table No. 9.13.

Table No. 9.13

Details of Irrigation Development Corporations established by the State Government

Sr. No.	Name of Corporation with the year of establishment	Targeted irrigation potential (lakh hectares)	Number of irrigation projects incorporated	Total funds required (Crore Rs.) as on 1.4.05	Govt.'s share capital			Funds raised through debentures upto 2005-06 (Crore Rs.)
					i) Total	ii) Upto 2005-06\$	iii) Interest on debentures upto 2005-06\$\$ (Crore Rs.)	
1.	Maharashtra Krishna Valley Development Corporation (February, 1996)	10.85	20 *	11,632	3,500.00	4,522.64	6,237.22	
			41 **		4522.64			
			260 @		3,859.31			
			19 +					
2.	Vidarbha Irrigation Development Corporation (March, 1997)	11.00	14 *	9,950	3,335.00	2,495.23	2,098.89	
			27 **		2,495.23			
			55 @		1,090.32			
			5 *		5,807			2,337.00
26 **	1,017.71							
107 @	674.85							
10 +								
4.	Konkan Irrigation Development Corporation (December, 1997)	0.80	1 *	2,052	428.00	399.25	594.85	
			4 **		399.25			
			33 @		276.17			
			12 *		4,014			1,950.00
17 **	2,601.47							
258 @	782.15							
9 +								

* Major, ** Medium, @ Minor, + Lift Irrigation Schemes, \$ Share capital paid upto the end of 2005-06,

\$\$ This amount has been paid by the Government to concerned Corporations.

Bharat Nirman Yojana

9.20 The Government of India has announced Bharat Nirman Yojana for development of infrastructure in rural areas during the period 2005-06 to 2008-09. Under this programme, it is proposed to create one crore hectares additional irrigation potential in the country. The target set for Maharashtra State is 18.45 lakh hectares. Under this programme during 2005-06 the additional potential of 0.93 lakh hectares was created.

Integrated Watershed Area Development Programme

9.21 As the agriculture in the State is mainly based on rainfed farming, works of soil conservation are being carried out on a large scale. With a view to increase the production from dry land farming, maintaining continuity in the same and preventing deterioration of natural resources, watershed-based soil and water conservation works are being undertaken in the State since 1983. Various programmes are reframed and are being implemented under Integrated Watershed Development Programme. As per the norms laid down in all 17,028 villages were selected and works were undertaken in 26,679 watersheds in 13,074 villages. The expenditure incurred on the programme during 2005-06 was Rs. 443 crore and during 2006-07 upto December was Rs. 212 crore. The cumulative expenditure incurred on this programme from 1992 till the end of December 2006 was Rs. 4,538 crore.

Improved seeds

9.22 Among the various measures being taken for increasing the agricultural production in the State, distribution of hybrid and improved certified/quality seeds of various crops is of prime importance. The public and private sectors play a

significant role in distribution of such seeds. Seed replacement programme is implemented to a large extent in the State for most of the crops. The total seed distribution during *khari*f 2005 was 12.03 lakh quintals and during *rabi* 2005, it was 4.78 lakh quintals. It is estimated that the certified/quality seeds distributed in the *khari*f 2006 season through public and private sectors were to the extent of 11.66 lakh quintals and 3.98 lakh quintals respectively. During 2006-07, seeds of different varieties of 22 crops were made available to the farmers. The quantity of seed distributed for some important crops is given in Table No. 9.14.

Use of chemical fertilizers and pesticides

9.23 The fertilizer consumption in the State during 2006-07 is expected to be at 25.7 lakh metric tonnes, more by 30.5 per cent than that of 19.7 lakh metric tonnes during the earlier year. During 2005-06 the distribution of fertilizers to the farmers was made through 39,223 fertilizer distribution outlets in the State, of which 4,683 outlets were in co-operative sector, 256 in public sector and 34,284 were in private sector.

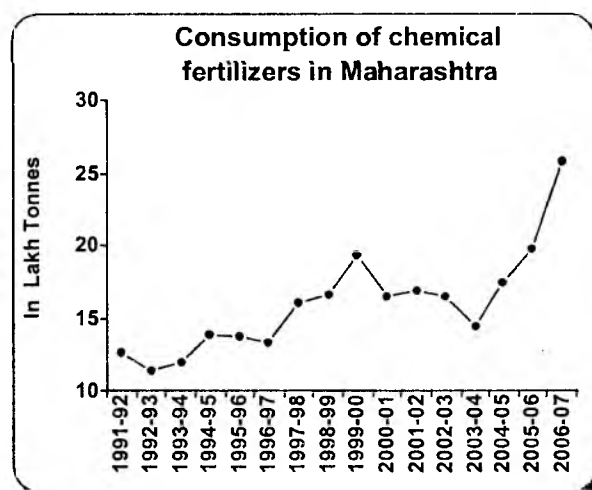

Table No. 9.14

Quantity of seeds distributed through public and private sectors in Maharashtra

(In '000' Quintals)

Crop	2001			2002			2003			2004			2005		
	Public	Private	Total	Public	Private	Total	Public	Private	Total	Public	Private	Total	Public	Private	Total
Khari															
Soyabean	169	80	249	216	257	473	372	226	598	454	290	744	393	375	768
Hybrid Jowar	19	95	114	15	100	115	12	98	110	13	84	97	14	89	103
Paddy	64	17	81	83	26	109	58	28	86	73	15	88	95	10	105
Hybrid Cotton	6	42	48	6	38	44	5	39	44	5	44	49	2	43	45
Hybrid Bajra	1	24	25	2	29	31	2	23	25	2	29	31	1	26	27
Rabi															
Wheat	159	63	222	144	62	206	173	61	234	172	142	314	182	215	397
Gram	14	10	24	16	10	26	27	15	42	30	18	48	26	18	44
Jowar	9	7	16	11	12	23	10	13	23	12	18	30	11	19	30

9.23.1 The consumption of technical grade pesticide in the State during 2006-07 is expected to be 3,193 M.tonnes, which is almost the same as that in previous year.

Sprinkler and drip irrigation

9.24 Adoption of sprinkler and drip irrigation systems enables 28 to 56 per cent economy in the quantity of water used for irrigation, which in turn enables to bring 25 to 40 per cent additional area under irrigation. Moreover, it reduces the extent of soil erosion, facilitates tilling operations, increases efficiency of fertilizers, reduces the damages through pests and consequently, enhances the crop production by 12 to 31 per cent depending upon the crop. The State Government encourages the cultivators to adopt these irrigation systems by giving them subsidy for purchase of sprinkler/drip irrigation equipments. Up to the end of March, 2006, the total area brought under sprinkler and drip irrigation in the State was 1.46 lakh hectares and 3.44 lakh hectares respectively and the subsidy given by the government to the cultivators under the scheme was Rs. 143.83 crore and Rs. 485.35 crore respectively.

National Agricultural Insurance Scheme

9.25 As per the guidelines from Government of India, A Comprehensive Crop Insurance Scheme was introduced in the State since 1985-86. The Government of India has introduced modified Crop Insurance Scheme titled as 'National Agricultural Insurance Scheme' (NAIS), which is being implemented in the State since *Rabi* 1999-2000.

9.25.1 In addition to 10 *Kharif* crops viz. paddy, jawar, bajra, tur, groundnut, sunflower, nigerseed, sesamum, soyabean & ragi and 7 *rabi* crops viz. jawar, wheat, gram, safflower, sunflower, summer groundnut and summer paddy under the original crop insurance scheme, new crops introduced in the scheme were sugarcane, onion, maize, moong, udid and cotton, of which sugarcane was dropped in 2002 but again notified from the year 2005-06. The details on implementation of NAIS are given in Table No. 9.15.

Operational Holdings

9.26 As per the Agricultural Census 1995-96, there were 106.53 lakh operational holdings in the State showing an increase of 12.5 per cent during the five years period from the preceding census held in 1990-91. However, the total area of the operational holdings, which was 209.3 lakh hectares in 1990-91 had decreased by 5 per cent to 198.8 lakh hectares in 1995-96. The average size of holding decreased from 2.21 hectares in 1990-91 to 1.87 hectares in 1995-96 and which

Table No. 9.15

Progress of National Agricultural Insurance Scheme (NAIS) in the State

Season	No. of farmers covered (In lakh)	Total amount of sum insured (Crore Rs.)	Amount of premium collected (Crore Rs.)	Compensation paid (Crore Rs)
<i>Kharif</i> 2002-03	17.93	1,013	52.05	28.24
<i>Rabi</i> 2002-03	2.48	84	2.75	16.33
<i>Kharif</i> 2003-04	17.27	921	35.84	100.95
<i>Rabi</i> 2003-04	10.35	349	10.17	193.82
<i>Kharif</i> 2004-05	20.70	1,121	46.04	126.07
<i>Rabi</i> 2004-05	1.41	65	1.99	3.95
<i>Kharif</i> 2005-06	23.01	1,194	46.43	28.78
<i>Rabi</i> 2005-06	2.39	97	2.13	3.54

was less than half the average size of holding (at 4.28 hectares) as per 1970-71 census. Some main features of the agriculture census 1995-96 are given in Table No. 9.16 below and Table No : 38 of part -II.

Table No. 9.16

Operational holdings and area in the State as per Agricultural Census, 1995-96

Size Class (Hectares)	No. of operational holdings (In 00')	Area of operational holdings (In 00' ha.)	Average size of holding (In ha.)
0.0 - 1.0	42,661	20,866	0.49
1.0 - 2.0	31,755	46,059	1.45
2.0 - 5.0	25,393	75,933	2.99
5.0 - 10.0	5,558	37,150	6.68
10.0 - 20.0	1,029	13,514	13.13
20.0 and above	132	5,274	39.95
Total	1,06,528	1,98,796	1.87

Agriculture Finance

9.27 The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Co-operative Societies (PACS) extending short-term crop loans to their cultivator members. The amount of loans advanced to the cultivators by the PACS was Rs. 4,928 crore, of which Rs. 2,354 crore i.e. 48 per cent were given to small and marginal farmers.

9.27.1 During 2005-06, the amount of loans advanced for agriculture and allied activities by PACS, Commercial Banks (including nationalised banks) and Regional Rural Banks (RRBs) taken together in the State was Rs. 8,963 crore, which is

more by 32 per cent than previous year (Rs. 6,748 crore).

9.27.2 The disbursement of direct finance for agriculture and allied activities in the State in the years 2004-05 and 2005-06 by Scheduled Commercial Banks (including nationalised banks) and Regional Rural Banks (RRBs) are given in Table No. 9.17.

Table No. 9.17

Purposewise agriculture loans advanced by Commercial Banks & RRBs

(Rs. in Crore)

Purpose	Scheduled Commercial Banks*		R.R.B.s		Total	
	2004-05	2005-06	2004-05	2005-06	2004-05	2005-06
Seasonal agricultural operations	1,299	1,935	134	177	1,433	2,112
Dairy Development	133	183	3	4	136	187
Poultry	11	45	-	1	11	46
Fisheries	2	8	-	1	2	9
Agricultural implements	64	213	1	6	65	219
Horticulture & plantation	207	439	3	3	210	442
Other activities	753	1001	29	19	782	1,020
Total	2,469	3,824	170	211	2,639	4,035

*Including nationalised banks

NABARD

9.28 The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), the apex bank in the country for supporting and promoting agricultural and rural development, performed the following important role in the State during the year 2005-06.

Short term Credit Limit

9.28.1 During 2005-06, short term credit limit sanctioned by NABARD for supporting Seasonal Agricultural Operations (SAO) by the Co-operative Banks and Regional Rural Banks (RRBs) in the State aggregated to Rs. 561.50 crore as compared to Rs. 312.35 crore during 2004-05. The maximum level of credit outstanding reached was 531.06 crore, i.e. 95 per cent of the credit limit sanctioned. In addition, NABARD had sanctioned Rs. 5.90 crore to RRBs for Other than Seasonal Agricultural Operations (OSAO) in the State against which the maximum outstanding reached was Rs. 3.28 crore. For the year 2006-07, NABARD sanctioned credit limit of Rs. 1,054.45 crore for supporting Seasonal Agricultural Operations by the Co-operative Banks

and RRBs in the State. At the end of November, 2006 the maximum level of credit outstanding was Rs. 834.08 crore. In addition, NABARD has also sanctioned a limit of Rs. 3.28 crore to RRBs for other than Seasonal Agricultural Operations (OSAO).

Investment Credit

9.28.2 A refinance assistance of Rs. 599.96 crore was disbursed by NABARD to various credit agencies in the State under investment credit during 2005-06, which was 26 per cent higher than the previous year. The State was the third largest recipient of refinance from NABARD during 2005-06 and its share was 6.7 per cent in the country, which had increased from 5.6 per cent over previous year.

Rural Infrastructure Development Fund

9.28.3 NABARD had sanctioned loan aggregating to Rs. 3,000 crore to the Government of Maharashtra for 7,442 projects under Rural Infrastructure Development Fund (RIDF). Out of this amount, Rs. 2,396 crore were disbursed upto the end of February, 2007. Out of the total projects sanctioned by end of November 2006, 6,313 projects were completed. Out of total 7,442 projects sanctioned so far, 409 were irrigation projects, 5,484 were rural roads, 1,321 rural bridges and 228 rural water supply schemes. Of the 6,313 projects completed, 209 were irrigation projects, 5,955 were rural roads & bridges and 149 were rural water supply schemes. The disbursement during 2005-06 and 2006-07 up to February, 2007 amounted to Rs. 165 crore and Rs. 99 crore respectively.

Kisan Credit Card Scheme

9.29 The Kisan Credit Card Scheme is launched in the State on 20th February, 1999 with a view to provide adequate and timely credit for the comprehensive credit needs of farmers including short term crop loans and a reasonable component for consumption needs under single window with flexible and simplified procedure. The number of Kisan Credit Cards issued in the State by end of December, 2006 was 46.18 lakh. The credit limit sanctioned during 2005-06 and 2006-07 (upto December) was Rs. 7,033 crore and Rs. 8,445 crore respectively.

Maharashtra State Agricultural Marketing Board

9.30 The Maharashtra State Agricultural Marketing Board is mainly entrusted with activities such as keeping necessary co-ordination in working of market committees, development of market committees, preparation of plans and estimates of civil works of market committees, organizing seminars, workshops exhibitions and

training programmes in subjects related to agricultural marketing, export of agricultural products, establishment of agro-export zones, establishment of horticultural training centres, grading and packing facility, etc.

9.30.1 The board has initiated "MARKNET" project for providing information on agricultural marketing to farmers at 54 markets. Also website viz. 'www.msamb.com' is launched for providing information on various schemes, projects and activities, information of 290 main Agricultural Produce Market Committees (APMCs), daily arrival and prices of agricultural commodities.

Vasantrao Naik Sheti Swavlamban Mission

9.31 In order to effectively deal with the problem of suicides of farmers in Vidarbha region, State Government during 2005-06 has announced a special package of Rs. 1,075 crore for three years and established *Vasantrao Naik Sheti Swavlamban Mission*. This package is mainly for 6 most suicide prone districts viz. Amravati, Akola, Yeotmal, Washim, Buldhana and Wardha. However, some of the schemes under the package are also applicable to the other areas of State. The package covers Rs. 370 crore (35 per cent) for price stabilisation fund for Cotton Monopoly Scheme, Rs.225 crore (21 per cent) towards interest subsidy on rescheduled crop loans, Rs.150 crore (14 per cent) assistance for farm inputs, implements and land development etc., Rs.134 crore (12 per cent) for compensation to cotton growing farmers, Rs.100 crore (9 per cent) for *Vidarbha Panlot Mission* and Rs. 96 crore (9 per cent) other schemes.

9.31.1 In addition to above State's package during 2006-07 the Hon'ble Prime Minister has launched a special rehabilitation package of Rs. 3,750 crore for three years for the same area. The package includes Rs. 2,177 crore (58 per cent) for assured irrigation, Rs. 712 crore (19 per cent) for waiving overdue interest, Rs. 240 crore (6 per cent) for watershed development, check dams and water harvesting, Rs. 225 crore (6 per cent) for National Horticulture Mission, Rs. 180 crore (five per cent) for seed replacement, Rs. 135 crore (four per cent) for subsidiary income from livestock, cattle, etc. and Rs. 78 crore (two per cent) for micro irrigation.

9.31.2 Thus, the total provisions proposed under both the packages for three years is of Rs. 4,825 crore. A provision received and expenditure incurred upto 8th February, 2007 was Rs. 2,466 crore and Rs. 2,003 crore respectively.

Minimum Support Price scheme

9.32 The procurement under Minimum support price (MSP) scheme is undertaken by the

Maharashtra State Co-operative Marketing Federation, Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, National Agricultural Co-operative Marketing Federation (NAFED) and Maharashtra State Co-operative Cotton Growers Federation. The commoditywise MSP declared and procurement are given in Table No. 9.18.

Table No. 9.18

Minimum Support Prices and Procurement

Crops	Prices declared (Rs. per Qtl.)		Procurement (M.Tonnes (Other than Cotton#))	
	2005-06	2006-07	2005-06	2006-07*
Paddy (FAQ.)	570	620	1,51,308	91,530
Paddy (Gr.A)	600	650	23	43
Jawar	525	540	67,258	195
Bajra	525	540	58	-
Maize	540	540	29,661	-
Safflower	1,550	1,565	15,126	32,850
	1,675	1,685		
Cotton	to	to	18.84	32.65
	2,010	2,020		

Procurement of cotton in Lakh Qtls.

* Procurement of cotton upto February, 2007 and other crops upto 2006

Developments in the field of bio-technology

9.33 In order to enhance the agricultural production for meeting the requirements of the increasing population, it is necessary to adopt bio-technology in the field of agriculture. Accordingly, the State Government has established a committee for enlarging the scope and development of Bio-technology. The Government of Maharashtra has announced its Bio-Technology Policy in January, 2002 and constituted Maharashtra Bio-Technology Board. The board is supported by Maharashtra Bio-Technology Commission, the latter works as a key advisor to the board on the diversified trade policy related issues.

Forests

9.34 The National Forest Policy - 1988 (NFP-1988) has set a goal to cover 33 per cent of country's geographical area under forest and tree cover. The total forest area in the State is 61,939 sq.km., which is 20.1 per cent of State's geographical area and 8 per cent of the country's total forest area. Out of the total forest area, 46,865 sq.km. was forest cover which accounts for 15.2 per cent of State's geographical area, far below the national standard norm. Of the total forest cover, 17.2 per cent was very dense forest, 43.4 per cent

was moderately dense forest and 39.4 per cent was open forest.

State	Forest Cover (per cent)
Chhattisgarh	41
Orissa	31
Madhya Pradesh	25
Karnataka	19
Tamil Nadu	17
Andhra Pradesh	16
Maharashtra	15
Gujarat	8
Uttar Pradesh	6
Rajasthan	5

9.34.1 In order to increase forest cover, the State Government implements various afforestation programmes. During 2005-06, about 33,844 hectares of forest land as well as village community land was covered under afforestation programmes which was less than that of previous year (38,600 hectares).

Forest Produce

9.34.2 The production and value of major and minor forest produce in the State is given in Table No. 9.19.

Table No. 9.19

Production and value of forest produce (Value in Rs. crore)

Forest Produce	Unit**	2004-05	2005-06	2006-07	
		(Revised) Produ-Value ction	(Provisional) Produ- Value ction	Anticipated Produ-Value ction	
(A) Major forest Produce					
Timber	LCM	1.22 105.0	1.14 113.0	1.25	60.0
Fire wood	LCM	5.46 27.0	5.16 25.0	1.58	13.0
Sub-Total(A)		132.0	138.0		73.0
(B) Minor forest Produce					
Bamboo	LMT	2.36 23.1	2.48 28.4	2.73	31.4
Tendu	LSB	5.23 19.4	3.95 15.7	3.93	15.0
Gross	MT	8,258 0.3	3,666 0.2	3,725	0.2
Gum	Qtls.	6,954 0.2	2,220 0.1	2,400	0.1
Others	-	- 0.8	- 0.1	-	*
Sub-Total(B)		43.8	44.5		46.7
Total (A + B)		175.8	182.5		119.7

* The Production is negligible

** LCM - Lakh Cubic Meter LMT - Lakh Metric Tonnes
LBS - Lakh Standard Bags MT - Metric Tonnes

Social forestry

9.35 Social Forestry Department plays an important role in meeting the needs of fuel and fodder. During 2005-06 plantation of about 2,256 hectares and 1,261 kms. on community land was carried out. The Department also supplied 3.31 crore plants for plantation on private land. In 2006-07 upto November, plantation on 2,789 hectares and 678 kms, on community land was carried out and 3.26 crore plants were distributed

for plantation on private land.

Sericulture

9.36 Sericulture is an agro-cottage industry leading to increase the income of the cultivators. It also generates employment. Sericulture activity covers plantation of Mulberry and Ain trees, rearing of silk worms, production of cocoons and raw silk. Mulberry Silk Development Programme is implemented in 22 districts and Tasar Silk Development Programme is implemented in 4 districts, viz. Gadchiroli, Chandrapur, Bhandara and Gondia. The performance of sericulture development programme is given in Table No. 9.20.

Table No. 9.20

Performance under sericulture

Item	Mulberry silk		Tasar silk	
	2005-06	2006-07*	2005-06	2006-07*
Area under plantation (Ha.)	1,415	2,629	18,519	18,519
Production of raw silk (M.T.)	7.00	8.11	1.26	0.75
Supply(Lakhs) (No.)	10.23	8.92	2.46	2.84
Cocoon production	425.88	387.56	79.36	8.66
Employment generation(No.)	30,000	35,000	26,430	27,700

* Upto the end of November, 2006

Animal Husbandry

9.37 Livestock plays an important role in the development of agricultural economy. As per the provisional results of Livestock Census, 2003, the total livestock population in Maharashtra was about 3.61 crore, less by 9 per cent as compared to Livestock Census 1997 (3.96 crore). The total poultry population was 3.45 crore. The density of livestock per sq.km. in State was 117. In the total livestock and the poultry population, the share of Maharashtra in India was 7.8 per cent and 8 per cent respectively. The categorywise livestock population is given in Table No. 9.21.

Table No. 9.21

Livestock and Poultry population in Maharashtra

(In thousand)

Category	Livestock Census		%
	1997	2003	
Cattle	18,071	16,701	(-) 8
Buffaloes	6,073	5,097	(-) 16
Sheep & goats	14,802	13,612	(-) 8
Other livestock	692	712	3
Total livestock	39,638	36,122	(-) 9
Total poultry	35,392	34,534	(-) 2

9.37.1 Bird flu (Avian Influenza) viral, highly contagious, fatal and zoonotic disease outbreak in February, 2006 for the first time in the State affecting 1,018 villages of Nandurbar and Jalgaon districts. The spread of disease was controlled by forceful culling of 9.40 lakh poultry birds, destroying 8,035 M.Tonnes of poultry feed and about 15 lakh eggs from the affected area. In order to provide compensation to affected poultry farmers Government sanctioned Rs. 80 crore. Of which Rs. 50 crore were released and upto December, 2006 an expenditure of Rs. 48.43 crore was incurred.

9.37.2 Due to heavy rainfall during 2006-07, the State suffered considerable loss of livestock 60,981, poultry 12,884 and 563 other animals. In order to avoid epidemics due to heavy rainfall, 76.88 lakhs livestock was vaccinated.

9.37.3 Milk, eggs, meat and wool are the main livestock products which contribute a lot in day to day life. The last ten year's data shows that production of these items has been increasing constantly. There is remarkable increase in milk, eggs and meat production.

Production of milk, eggs, meat and wool

Item	1996-97	2005-06	% increase
Milk @	5,127	6,769	32
Eggs \$	269	352	31
Meat @	173	236	36
Wool #	15.69	16.40	5

@ Thousand tonnes, \$ Crore, # Lakh Kg.

9.37.4 During 2005-06, *per capita* daily availability of milk in the State was 175 gms, which was much below the per capita daily milk availability at the national level (232 gms). During 2005-06, per capita per annum egg availability in the State was 33, which was too below the national level (41).

Table No. 9.22

Main Livestock Products

Item	2004-05	2005-06	% change
Total milk @Of which,	6,567	6,769	3.1
Cow Milk @	3,326	3,461	4.1
Eggs \$	343	352	2.3
Meat @	230	236	2.6
Wool #	16.20	16.40	1.2

@ Thousand tonnes, \$ Crore, # Lakh Kg.

9.37.5 As per the preliminary forecast, the production of milk, eggs, meat and wool during 2006-07 would be 7,007 thousand tonnes, 340 crore, 243 thousand tonnes and 16.60 lakh kg. respectively. Details of production of milk, eggs, meat and wool are given in Table No. 9.22.

9.37.6 In order to take preventive measures against epidemic diseases of live stock, the Government provides veterinary services. Details of veterinary infrastructure available as on 31st March, 2006 are given in Table No. 9.23.

Table No. 9.23

Veterinary facility centres as on 31st March, 2006

Category	Number
Veterinary poly-clinics	31
Veterinary dispensaries	1,523
Primary veterinary aid centres	2,392
Mobile veterinary clinics	65
District A.I.centres	26
Institutes with A.I. facilities	4,683

9.37.7 For the production of frozen semen, there are three laboratories in the State located at Pune, Nagpur and Aurangabad. The number of (fresh) artificial inseminations (A.I.) performed during 2005-06 was 2.75 lakh under exotic and 7.10 lakh under crossbreed category as against 2.72 lakh exotic and 7.60 lakh crossbreed performed during the earlier year. The number of crossbreed calves born during 2005-06 was 5.61 lakh as against 4.28 lakh during 2004-05.

Poultry Development

9.37.8 In order to make available improved layers/eggs to farmers as well as poultry centres at village, taluka and district levels, the Government has established four central hatcheries, 16 poultry development blocks and two poultry extension centres. The number of birds supplied through government hatcheries during 2005-06 was 4.26 lakh as against 5.20 lakh in 2004-05.

Milk collection through government and co-operative dairies

9.38 During 2006-07, there were 64 milk processing plants in operation in the State and aggregate processing capacity of all these plants was 72.15 lakh liters per day. Besides these processing plants, there were 128 government/co-operative milk chilling centres in operation in the State, in 2006-07 with aggregate capacity of 22.96 lakh liters per day.

9.38.1 The average daily collection of milk by the government and co-operative dairies taken together in the State (excluding Greater Mumbai) during 2006-07 (Upto the end of November) was 38.42 lakh liters. The average daily collection during 2005-06 was 40.09 lakh litres.

Fisheries

9.39 Fish is one of the staple food of most of the coastal population. One of the major objective of Fisheries Department is to increase fish production and socio-economic upliftment of the fish farmers. Fisheries sector is a generator of employment and many subsidiary industries. Maharashtra has a coastal line of about 720 kms., rivers of about 3.2 thousand kms. length and canals of about 12.8 thousand kms. length. The area suitable for marine fishing is 1.12 lakh sq. km., for inland fishing is 3.01 thousand sq. km. and for brackish water fishing is 18.6 thousand hectares (out of which government land is 10 thousand hectares and the remaining is private land). Though the territorial water area of Maharashtra is 1.32 lakh sq. km., the continental shelf extends upto 180 meters of depth having area of only 1.12 lakh sq. km. Out of this area, fishing takes place only upto 72 meters in depth i.e. 30 to 40 fathoms. The potential of fish catch from marine area has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 2005-06 was 4.45 lakh tonnes which is 6.58 per cent more than that in 2004-05. Out of this fish catch, 2.93 lakh tonnes were used in fresh form, 0.12 lakh tonnes were for salting and 1.24 lakh tonnes were sundried. In 2005-06, fish catch to the tune of 124 thousand tonnes valued at Rs. 1,242 crore was exported. The estimated marine fish catch during

2006-07 (upto the end of September) was 1.41 lakh tonnes.

9.39.1 The Government is now planning to introduce intermediate fishing crafts to tap the resources in the exclusive economic zone i.e. upto 200 meters depth, in order to achieve the optimum capacity of the fish production (6.3 lakh tonnes per year). For intermediate fishing, so far 71 medium size boats have been financed. Fishing in deep sea is carried out by using mechanised boats which resulted in increased fish production. The number of boats used in the State for marine fishing was 22,423 in 2004-05 which increased to 22,434 in 2005-06. Of the total fishing boats, 11,745 (52 per cent) were mechanised. There were 184 landing centres in the State along the coastline. In marine area, out of the 13 ports and 38 jetties proposed under Konkan Development Project, construction of 1 port and 17 jetties is completed and the work of 2 ports and 5 jetties is in progress.

9.39.2 The estimated inland fish catch in 2005-06 was 1.35 lakh tonnes, 12 per cent more than that in 2004-05. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large as possible. The approximate gross value of the marine and inland fish catch taken together in the State during 2005-06 was Rs. 1,881 crore. The estimated inland fish catch in 2006-07, upto the end of September, 2006 was 0.32 lakh tonnes.

9.39.3 Under the fish seed production programme, during 2005-06, there were 70 fish seed production/rearing farms in the State and the number of seeds produced in these farms was 18.21 crore, as against 22.39 crore in the earlier year.

CO-OPERATION

10.1 Co-operation plays a pivotal role in safeguarding interests of the vulnerable and unorganised people engaged in various economic and social activities. The co-operative movement has helped in preventing exploitation of people from money lenders and in raising economic status especially of small farmers, village artisans, landless labourers, destitute women, etc. It has created many centres in the rural areas creating new employment opportunities and enhancing productive capacity and competitive ability of people of the weaker sections of the society. However, in the post-liberalisation era, the co-operative movement has been facing new big challenges of severe competitions in keeping qualitative standards of products and services.

Co-operative Movement in Maharashtra

10.2 The co-operative movement in Maharashtra in the beginning was confined mainly to the field of agricultural credit. Later on it spread rapidly to other areas like

non-agricultural credit, housing, agro-processing and marketing industries, labour, transport, etc. This has resulted in development of growth centres across the State with adequate social infrastructure facilities. However, in recent years, the co-operative movement seems to have lost its momentum. In order to cope up with the competition in the new economic scenario, suitable strategies are needed to be introduced for bringing the movement on right track.

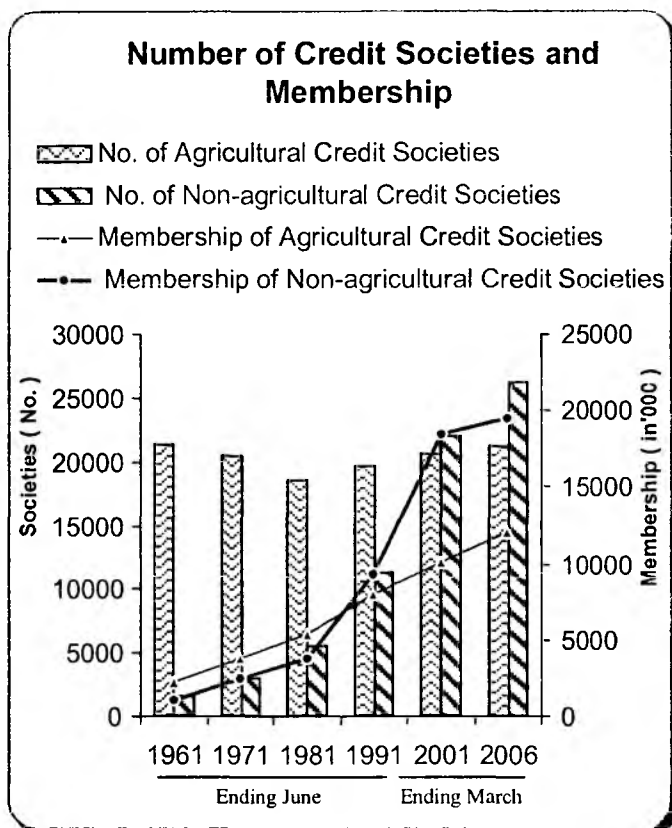
10.3 The number of co-operative societies in the State by types is given in Table No. 10.1. The substantial growth in the number of co-operative societies in the State is mainly due to the higher increase in the number of housing societies, non-agricultural credit societies and productive enterprises. Since 1961 upto 1981, the membership of primary agricultural credit societies was more than the membership of non-agricultural credit societies. However, from 1991, the membership of non-agricultural credit societies increased substantially than the membership of agricultural credit societies.

Table No. 10.1
Co-operative societies in the State by types

Type of co-operative society	As on 30 th June		As on 31 st March		
	1961	1981	2001	2005	2006
Apex and Central- Credit societies					
i) Agricultural	37	28	32	33	33
ii) Non-agricultural	2	3	2	2	2
Primary agricultural credit societies	21,400	18,577	20,551	21,091	21,162
Non-agricultural credit societies	1,630	5,474	22,014	26,145	26,189
Marketing societies	344	423	1,115	1,314	1,380
Productive enterprises*	4,306	14,327	39,070	41,699	42,892
Social service and other co-operative societies**	3,846	21,915	75,232	94,106	1,01,139
Total Societies	31,565	60,747	1,58,016	1,84,390	1,92,797

* Sugar factories, rice mills, dairy societies, etc.

** Consumer stores, housing societies, labour contract societies, etc.

10.4 Information on some important characteristics of the co-operative societies in the

Table No. 10.2
**Important characteristics of the
co-operative societies in the State**
(Rs. in crore)

Item	Ending March		Percentage change
	2005	2006*	
1. Number of societies	1,84,390	1,92,797	4.6
2. Number of members (In lakh)	458	465	1.5
3. i) Paid-up share capital	11,186	11,359	1.5
ii) of which, Govt.	1,648	1,656	0.5
4. Deposits	1,10,911	1,14,170	2.9
5. Working capital	1,79,502	1,88,310	4.9
6. Advances (Gross)	83,433	86,381	3.5
7. Advances (Net)	62,592	65,547	4.7
8. Societies in profit			
i) Number	63,925	65,149	1.9
ii) Profit	2,315	2,328	0.6
9. Societies in loss			
i) Number	47,752	50,256	9.4
ii) Loss	3,362	3,496	4.0
10. Number of societies with no profit no loss	8,121	9,187	13.1
11. Number of societies profit/loss not reported	64,592	68,206	5.6

* Provisional

State is given in Table No. 10.2. The membership of all types of co-operative societies in the State as on 31st March, 2006 was 465 lakh, which was 1.5 per cent more than that on 31st March, 2005. The total working capital of these societies at the end of March, 2006 was Rs. 1,88,310 crore, more by 4.9 per cent than that at the end of March, 2005.

10.5 The details regarding the membership, working capital, advances, outstanding loans and turnover of the co-operative societies in Maharashtra State are presented in Table No. 44 of Part II.

10.6 The net advances given by co-operative societies during 2005-06 were more by 4.7 per cent than the corresponding advances in the earlier year. As on 31st March 2006, the contribution of the State Government in the total paid-up share capital in co-operative societies was Rs. 1,656 crore (14.6 per cent). The total outstanding loans of these societies as on 31st March, 2006 were Rs. 97,222 crore.

Apex and Central Co-op. Credit Societies

10.7 The apex and central co-operative credit societies in the State include Maharashtra State Co-operative Bank, Maharashtra State Co-operative Agriculture Rural Multipurpose Development Bank, 31 District Central Co-operative Banks, Solapur District Industrial Co-operative Bank and Maharashtra State Housing Finance Corporation. The working capital of these apex and central co-operative credit societies together as on 31st March, 2006 was Rs. 58,321 crore, which was more by 6.8 per cent than that in the previous year and it was 31 per cent of the total working capital of all types of co-operative societies taken together. The total loans advanced by these societies during 2005-06 were of Rs. 20,834 crore. The share of these societies in the total loans advanced was 24.1 per cent. The amount of outstanding loans as on 31st March, 2006 of these co-operative societies was Rs. 28,136 crore, more by 7.9 per cent than that in the previous year. The total employment in these co-operative societies as at the end of March, 2005 was 31,161, higher by 8.3 per cent than that in the previous year. Information on important characteristics of apex and central agricultural and non-agricultural co-operative credit societies in the State is given in Table No. 10.3.

10.7.1 There is a three-tier agricultural credit structure in co-operative agricultural finance. At primary level, Primary Agricultural Credit Societies (PACS), Farmers Service Societies and

Table No. 10.3
**Important characteristics of the Apex
 and Central Agricultural and
 Non-Agricultural Co-operative Credit
 Societies in the State**
 (Rs. in crore)

Item	Ending March		Percentage change
	2005	2006*	
AGRICULTURAL CO-OPERATIVES CREDIT			
Maharashtra State Co-operative Bank			
Members	47,000	55,000	17.0
Deposits	13,404	13,635	1.7
Working capital	18,082	18,819	4.1
Gross loans advanced	6,906	7,515	8.8
Loans outstanding	7,643	7,634	(-0.1)
Overdues	1,373	1,472	7.2
District Central Co-operative Banks (31)			
Members	1,23,000	1,16,146	(-) 5.6
Deposits	24,823	26,402	6.4
Working capital	34,720	37,599	8.3
Gross loans advanced	13,934	13,319	-4.4
Loans outstanding	17,133	19,165	11.9
Overdues	4,390	4,167	(-) 5.1
Maharashtra State Co-operative Agriculture Rural Multipurpose Development Bank			
Members	827	827	0.0
Deposits	-	-	-
Working capital	1,394	1,513	8.6
Gross loans advanced	-	-	-
Loans outstanding	1,081	1,145	5.9
Overdues	239	501	109.6
NON-AGRICULTURAL CO-OPERATIVES CREDIT			
Solapur District Industrial Co-operative Bank			
Members	1,971	1,971	0.0
Deposits	32	27	(-) 15.6
Working capital	47	48	2.1
Gross loans advanced	0	0	0.0
Loans outstanding	26	26	0.0
Overdues	26	26	0.0
Maharashtra State Co-op. Hsg. Finance Corporation			
Members	11,742	11,622	(-) 1.0
Deposits	0.73	0.54	(-) 26.0
Working capital	347	342	(-) 1.4
Gross loans advanced	3.14	0.35	(-) 88.9
Loans outstanding	182	165	(-) 9.3
Overdues	133	140	5.3

* Provisional

Large Size Adivasi Multipurpose Societies disburse agricultural credit to cultivator members. The District Central Co-operative Banks play a role in disbursement of credit to these societies at central level, while the apex body, namely Maharashtra State Co-operative Bank disburses agricultural credit to District Central Co-operative Banks.

10.7.2 Maharashtra State Co-operative Bank disbursed loans to the tune of Rs. 7,515 crore during the financial year 2005-06, more by 8.8

per cent over the earlier year. The loans outstanding of this bank as on 31st March, 2006 were Rs. 7,634 crore and the overdues therein were Rs. 1,472 crore.

Primary Agricultural Credit Societies

10.8 Primary Agricultural Credit Societies (PACS) are the grassroot level co-operative credit societies playing a vital role in the disbursement of short-term agricultural credit. However, the high level of overdues, inadequacy and irregularity in availability of funds for giving credit to the farmers and incapability of resource mobilisation have continued to be major reasons for weaknesses of PACS.

10.8.1 As on 31st March, 2006, there were 21,162 agricultural credit societies at primary level and their membership was 120 lakh. These societies include Primary Agricultural Credit Societies (20,143), Farmers Service Societies (21), Adivasi Co-operative Societies (944), Grain Banks (25) and District Co-operative Agriculture Rural Multipurpose Development Banks (29). The working capital of the PACS increased from Rs. 11,699 crore to Rs. 11,733 crore, i.e. by 0.3 per cent. These societies advanced loans of Rs. 4,933 crore during 2005-06, more by 1.5 per cent than the earlier year. These loans were advanced to 38.7 lakh members, of whom 9.6 lakh members were small farmers and 9.9 lakh members were marginal farmers. Of the total loanee members of PACS, 50.4 per cent were small and marginal farmers. The average amount of loan advanced per marginal and small farmer was to the tune of Rs. 12,050.

10.8.2 The loans outstanding as on 31st March, 2006 in respect of PACS were about Rs. 9,000 crore, more by five per cent than those in the previous year. The loans due for recovery of PACS as on 31st March, 2006 were Rs. 6,551 crore as against Rs. 6,498 crore for the earlier year. The loans recovered during 2005-06 by the PACS were Rs. 4,117 crore, higher by one per cent than in the previous year. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 62.8 during 2004-05. The loans overdue as on 31st March, 2006 were Rs. 2,434 crore. The proportion of overdues to outstandings was 31 per cent as on 31st March, 2006 and it was 32.4 per cent on the previous year. As on 31st March, 2006 out of the total loans overdue, 57 per cent overdues were for less than two years. The total employment in the PACS as at the end of March, 2005 was 29,173. The details regarding land holdingwise loans advanced per borrowing member by PACS during 2005-06 are given in Table No. 10.4.

Table No. 10.4
**Land holdingwise loans advanced by PACS
 (Excluding Grain Banks) during 2005-06**

Size class (In hectares)	Members (In lakh)	Borrowing members (In lakh)	Percentage of borrowing members to total members	Loan advanced per borrowing member (In Rs.)
< 1	26.83	9.95	37.1	12,058
1 - 2	27.36	9.58	35.0	12,048
2 - 4	18.95	7.92	41.8	13,028
4 - 8	12.06	6.69	55.5	13,058
> 8	4.96	4.23	85.2	15,439
Sub-total	90.16	38.37	-	-
Others	17.95	0.35	1.9	4,356
Total	108.11	38.72	35.8	12,727

10.8.3 The 29 district level branches of Maharashtra State Agriculture and Rural Development Bank have been given autonomous status. At the end of March, 2006, the total membership of these banks was 11.56 lakh. As on 31st March, 2006, the total working capital of these banks was Rs. 1,519 crore and the paid-up share capital was Rs. 66 crore. These banks disbursed new loans of Rs. 4 crore during 2005-06 whereas the total loans outstanding at the end of March, 2006 was Rs. 1,053 crore.

10.8.4 The details of loans given by PACS during 2005-06 are given in Table No. 10.5.

Table No. 10.5
**Details of loans given by PACS
 (Excluding Grain Banks) during 2005-06**

Item	Marginal land holders	Small land holders	All members
Loans advanced (Rs. in crore)	1,199	1,155	4,929
Percentage share in loans advanced	24.3	23.4	100.0
Loans outstanding (Rs. in crore)	1,437	1,628	7,851
Percentage share in loans outstanding	18.3	20.7	100.0
Loan outstanding per loanee member (Rs.)	14,449	16,984	20,274

Non-Agricultural Credit Societies

10.9 The number of primary non-agricultural credit societies in the State as on 31st March, 2006 was 26,189. The total membership of all these societies was 195.31

lakh, more by 1.5 per cent than that of the previous year. In the total membership of all types of co-operative societies together, the share of membership of non-agricultural credit societies was 26 per cent. The deposits of these societies as on 31st March, 2006 were Rs. 72,369 crore, higher by two per cent over the previous year. The working capital of these societies as on 31st March, 2006 was Rs. 1,02,565 crore which was 54 per cent of the working capital of all types of co-operative societies taken together. In the total loans advanced by all types of co-operative societies taken together during 2005-06, the share of non-agricultural credit societies was 70 per cent. The loans advanced by these credit societies during 2005-06 were Rs. 60,215 crore more by five per cent over the previous year. The loans outstanding of these societies as on 31st March, 2006 were Rs. 58,943 crore, more by five per cent over the previous year. The loans overdue of these societies as on 31st March, 2006 were Rs. 4,426 crore as against Rs. 4,382 crore in the previous year.

Co-operative Marketing Societies

10.10 The basic objectives of the co-operative marketing are to prevent exploitation of the agriculturists by traders and to enable the cultivators to have better returns of their produce by making arrangements for sales of their produce and also to benefit consumers to avail quality goods at reasonable prices. With these objectives in view, financial assistance in the form of share capital and loans is provided by the State Government to co-operative marketing societies for enlarging the scope of their activities.

10.10.1 Marketing co-operatives are involved in marketing of chemical fertilisers, pesticides, agricultural machinery & equipments and major agricultural commodities.

10.10.2 The working capital of the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation was Rs. 22.66 as on 31st March, 2006. Its total paid-up share capital was Rs. 13 crore, of which share of the State Government was Rs. 12.35 crore (95 per cent). Its total turnover in 2005-06 was Rs. 257.88 crore, out of which agricultural requisites accounted for 53.5 per cent.

10.10.3 The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation Ltd. had a working capital of Rs. 4.98 crore as on 31st March, 2006. The total turnover during 2005-06 was Rs. 3,040 crore as against Rs. 3,780 crore of the previous year.

10.10.4 The number of co-operative marketing societies including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation, at the end of March, 2006 was 1,380 with a membership of 10.92 lakh and working capital of Rs. 447 crore. The turnover of these societies was Rs. 1,570 crore in 2005-06, as against Rs. 4,980 crore in the previous year.

Monopoly Procurement of Cotton

10.11 The procurement of raw cotton under the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 is given extension by the State Government for the year 2006-07. The State Government has also taken a decision to allow private institutions for purchasing cotton from cultivators. The licenses to these institutions are to be issued by Agricultural Prices Marketing Committees. The varietywise per quintal purchase prices (guaranteed prices) of cotton are given in Table No. 10.6. The procurement of cotton for the season 2006-07 was started from 6th November, 2006.

Table No. 10.6

Varietywise per quintal purchase prices

Variety	FAQ Purchase Rate (Rs./Quintal)
Banni	2,020
Brahma	2,010
RCH-2	2,000
H-4/H-6	1,990
MRCH	1,895
LRA-5166	1,135
DHY-286, Ankoor-651	1,845
MCH-11, AHH-468	
NHH-44(Vidarbha)	1,710
NHH-44 (Maharashtra & Khandesh), Y-1/AK all varieties	1,685

10.11.1 Under the scheme, 32.65 lakh quintal cotton of worth Rs. 645 crore was purchased during 2006-07 upto the end of February, 2007. The procurement of cotton during 2005-06 was 18.84 lakh quintals valued at Rs. 336.33 crore. The cotton procured during 2005-06 was processed and 4.02 lakh bales were pressed and 11.84 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the 4.02 lakh bales pressed, approximately 3.40 lakh bales were contracted for sale upto 27th October, 2006. The cotton seed of 11.84 lakh quintals was sold at Rs. 94.50 crore. For the season 2005-06 up to 28th November, 2006, 9.55 lakh bales were sold at Rs. 7,730 per bale as an average selling price.

The scheme incurred a deficit of Rs. 43.29 crore for the cotton season 2004-05.

Productive Enterprises

10.12 The processing of agricultural produce has a strategic place in rural economy. Co-operative processing helps farmers in getting better returns and creating non-exploitative environment in the rural agro-industry.

10.12.1 The number of co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 2006 was 42,892, the membership of all these societies was 68.71 lakh and their working capital was Rs. 10,717 crore. Of these, 860 co-operative societies were independent processing societies. Of these 860 societies, the number of registered co-operative sugar factories as on 31st March, 2006 in the State was 202, of which 120 were in production during 2005-06. During the year 2005-06, these 120 co-operative and 22 private sugar factories crushed 445.57 lakh metric tonnes of sugarcane and produced 51.58 lakh metric tonnes of sugar. As per the pre-seasonal estimates, it is expected that 637 lakh metric tonnes of sugarcane will be crushed during the season 2006-07 and the production of sugar is expected to be 73 lakh metric tonnes.

10.12.2 As on 31st March 2006, the number of other independent registered co-operative societies, except sugar factories, engaged in productive activities 657, of which 608 were in production during the year 2005-06. The membership of these societies together was 5.48 lakh and the total paid-up share capital was Rs. 52.45 crore, of which the share of State Government was Rs. 9.57 crore (18 per cent). The total working capital of these societies together was Rs. 251 crore and the loan outstanding of these societies was Rs. 33.55 crore.

10.12.3 The quantity of cotton processed by 184 cotton ginning and pressing societies in the year 2005-06 was 11.35 lakh tonnes, as against 11.71 lakh in the previous year. The quantity of paddy processed by the 90 rice mills was 402 thousand tonnes.

10.12.4 The details of co-operative societies engaged in independent productive activities are given in Table No. 10.7.

10.13 As on 31st March, 2005, the number of co-operative spinning mills in the State was 190 and their membership was 5.18 lakh. The paid-up share capital of these mills was Rs. 767 crore, of which the share of the State Government was 84 per cent. The working capital of these

Table No. 10.7
Details of co-operative societies engaged in independent productive activities

Type of Society	Total number of societies		Number of societies in production		Quantity processed† (in thousand tonnes)	
	2004-05	2005-06	2004-05	2005-06*	2004-05	2005-06*
Sugar factories	202	202	127	176	19,454	44,557
Cotton ginning and pressing societies	229	222	190	184	1,171	1,135
Rice mills	92	90	87	85	411	402
Oil mills	14	13	12	12	30	30
Others	297	333	278	314	52	59
Total	834	860	694	771

† Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds.

* Provisional

mills was Rs. 1,681 crore. The loans outstanding of these spinning mills were Rs. 738 crore as on 31st March, 2005. Of the total 190 spinning mills in the State, only 48 mills having 16 lakh spindles were in production and produced yarn worth Rs. 723 crore during the year 2004-05. Out of the remaining 142 spinning mills, 5 mills were under conversion, 10 mills had stopped their production, 40 mills were under erection and 87 mills made no further progress after registration.

10.14 There were 683 co-operative handloom societies and 1,050 co-operative powerloom societies in the State at the end of 2004-05. The handloom societies with 31.3 thousand handlooms produced cloth worth Rs. 78 crore during 2004-05 as against Rs. 89 crore during the year 2003-04. The powerloom societies with 30.5 thousand powerlooms produced cloth worth Rs. 34 crore during 2004-05, as against Rs. 37 crore in the previous year.

10.15 There were 26,881 primary co-operative dairy societies and 87 dairy unions in the State with membership of 18.42 lakh and 0.47 lakh respectively in 2005-06. These dairy societies and dairy unions had working capital of Rs. 253 crore and Rs. 704 crore respectively. In 2005-06, the total value of sale of milk and milk products of the dairy societies was Rs. 671 crore and that of the dairy unions was Rs. 654 crore. The same were Rs. 1,050 crore and Rs. 1,455 crore respectively in the previous year.

10.16 In 2005-06, there were 2,574 primary fisheries co-operative societies, 33 fisheries co-operative unions and two federations. All these societies had membership of 2.71 lakh. They had working capital of Rs. 117 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 180 crore, as against the sale of Rs. 123 crore in 2004-05.

Social Service and Other Co-operative Societies

10.17 By the end of March, 2006, besides an apex consumers federation, there were 150 wholesale consumers stores and 3,276 primary consumers stores in the State. The sale of the apex consumers federation during 2005-06 was Rs. 75.05 crore, as against Rs. 70.40 crore in 2004-05. The amount of the profit gained by the apex consumers federation by the end of March, 2006 was Rs. 22.74 lakh, as against Rs. 24.50 lakh in the previous year. The total sale of all these consumers stores was Rs. 819 crore during the year 2005-06, as against Rs. 803 crore in the previous year.

10.18 There were 67,586 co-operative housing societies in the State with membership of 17.30 lakh as on 31st March, 2006. The progressive number of tenements as on 31st December, 2006 for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.19 lakh, of which, the construction work of almost all the tenements was completed by 31st December, 2006. At the end of March, 2005, the total employment in these societies was 36,346.

10.19 There were 10,188 labour contract societies in the State with 6.69 lakh members as at the end of 2005-06. These societies executed work of Rs. 599 crore during 2005-06, as against Rs. 573 crore during the previous year. The total employment in these societies as at the end of March, 2005 was 91,324.

10.20 As on 31st March, 2006, there were 270 forest labour societies in the State with 68,000 members. The wood and other forest produce sold by these societies during the year 2005-06 were worth Rs. 85 crore.

INFRASTRUCTURE

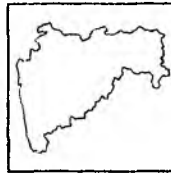
11.1 The physical infrastructure facilities in a broad sense covers power, irrigation, communication and transportation by railway, road, air and water etc. The physical infrastructure plays an important role for a sustained economic growth. In order to capitalize the growth of economy at its full potential, it is the need of hour to have planned and adequate funding to boost the infrastructure. Traditionally, the physical infrastructure is funded mostly through the public sector. However, due to constraints in public finances, the Government has opened up this sector to private participation since last few years. However, there is large scope to enhance this partnership further to bridge the physical infrastructure gap so that the planned targets could be achieved more efficiently and also thereby it will assure long-term sustainable development. The infrastructure policy envisages to deliver infrastructure services efficiently with high quality and competitive prices. The success of infrastructure policy must be judged by the quality, quantity and the prices that the end users are charged for these services and in comparison with global standards.

Energy

Electricity

11.2 Among the physical infrastructure, the Government has recognised electricity as a basic human need and also it is one of the key drivers of the economy on which the socio-economic development of the state and country depends. However, in the recent past, the gap between demand and supply of electricity in the state is widening, which is a cause of concern. This is mainly due to inadequacies in generation, transmission and distribution as well as inefficient use of electricity. This has led to very high

technical and commercial losses, thereby, unsustainable financial operations. The National Electricity Policy aims at laying guidelines for accelerated development of power sector, providing supply of electricity to all areas and protecting interests of consumers and other stakeholders keeping in view the availability of energy resources, technology usage to exploit these resources, economics of generation using different resources and energy security aspects. This policy envisages to increase the per capita availability of electricity over 1,000 units by 2012. As per capita availability of electricity was 661 units in 2005-06 in the state, it is a daunting task for the Government to achieve the target by 2012.

11.3 Maharashtra State is one of the most industrialised states and it contributes about 19.6 per cent of the total value added by manufacturing sector in the country. Being highly industrialised, the demand for electricity in the state is very high, which substantially is met (58 per cent) from Maharashtra State Power Generation Company (MAHAGENCO) and Maharashtra Energy Development Agency (MEDA). The rest of the demand is fulfilled from Central Government power projects (24 per cent), Tata Electricity company (13 per cent) and Reliance Energy (5 per cent).

11.4 After desolution of Maharashtra State Electricity Board into four companies, the power generation is dealt by Maharashtra State Power Generation Company Ltd. (MAHAGENCO), transmission by Maharashtra State Power Transmission Company Ltd. (MAHATRANSCO), distribution by Maharashtra State Power Distribution Company Ltd. (MAHADISCO) and overall management by Maharashtra State Electricity Board (MSEB) Holding Company Ltd..

Installed Capacity

11.5 The installed capacity of electricity generation in Maharashtra by all sources, as on 31st March, 2006, was 15,310 MW, more by 745 MW than that of the earlier year. The Table No.11.1 gives details of available installed capacity by type of source.

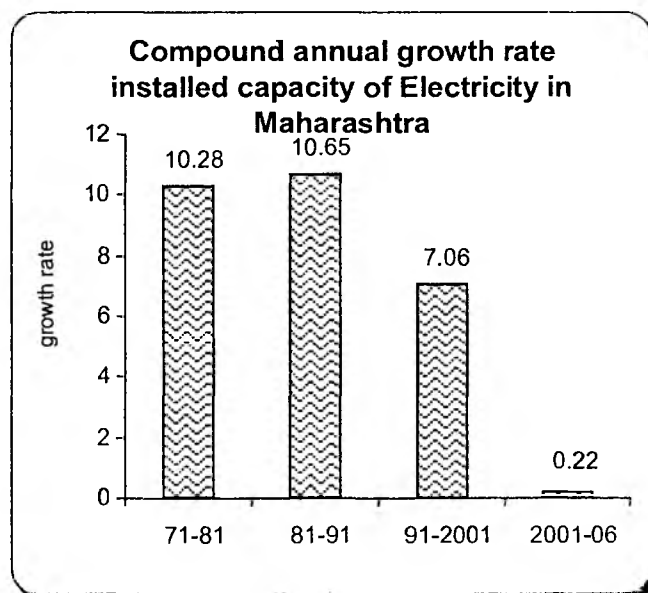
Table No. 11.1
Installed Capacity

Type of source	(MW)	
	As on 31st March	
	2005	2006
(A) In the State		
(i) Mahagenco		
Thermal	6,425	6,425
Hydro	2,440	2,450
Natural Gas	852	852
Sub-total(i)	9,717	9,727
(ii) Tata		
Thermal	1,150	1,150
Hydro	444	444
Natural Gas	180	180
Sub-total(ii)	1,774	1,774
(iii) Reliance		
Thermal	500	500
(iv) Dabhol		
Natural Gas	728	728
(v) Captive power	908	908
(vi) Non-conventional	748	1,308
(vii) Nuclear *	190	365
Total (A)	14,565	15,310
(B) NTPC/NPC*	2,189	2,189
Total (A+B)	16,754	17,499

*State's share

11.5.1 Of the total installed capacity in the State, MAHAGENCO accounted for major share (64 per cent), followed by Tata (12 per cent), Non-conventional sources (8 per cent), Captive Power (6 per cent), Dabhol Power Corporation (DPC) (5 per cent), Reliance Energy (3 per cent) and Nuclear (2 per cent). Though, the overall installed capacity is increased, it is due to increase in the state's share in central projects and the capacity addition in non-conventional sources. During 2005-06, there is no capacity addition in the MAHAGENCO.

11.5.2 In addition to the above mentioned installed capacity of 15,310 MW, the State has share of 2,189 MW in the installed capacity of

the National Thermal Power Corporation (NTPC) and the Nuclear Power Corporation (NPC). Thus, the total installed capacity of electricity generation available to the State as on 31st March, 2006 was 17,499 MW. The installed capacity of hydro, non-conventional and nuclear sources increased by 10 MW, 560 MW and 175 MW respectively in 2005-06 compared with 2004-05. The installed capacity of hydro is increased due to Bhandardara-I project, non-conventional due to wind projects and nuclear due to new phase of Tarapur project. In addition, 90 MW share in installed capacity was expected from Sardar Sarovar project during 2005-06, which could not be materialised.

11.5.3 After formulation of the Maharashtra State, the installed capacity increased annually in excess of 10 per cent compound rate for the first three decades. However, it decelerated to 7.1 per cent in 1991-2001 decade and thereafter in the current decade upto 2005-06 there was remarkably no capacity addition which is a cause of concern and may have serious implications, as the demand of electricity is rising enormously. MAHAGENCO has proposed various measures to fulfil the increased demand of electricity in the State by augmenting capacity addition in existing MAHAGENCO's projects and by way of stakes in central and interstate projects.

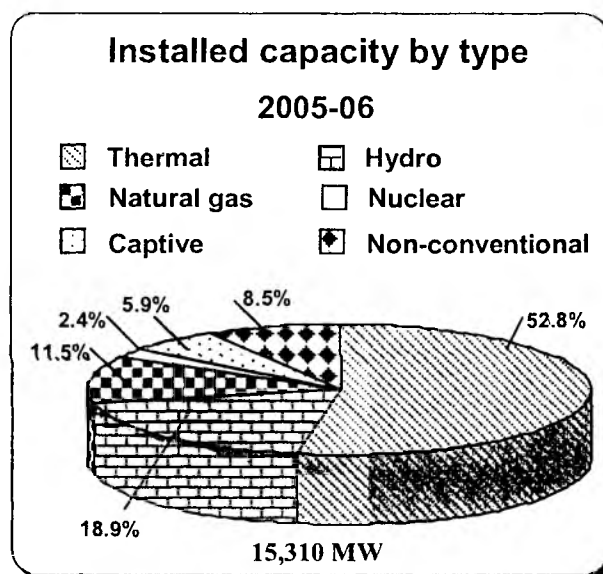
11.5.4 The expected capacity addition in XI FYP is shown in Table No. 11.2.

Table No. 11.2

Expected Capacity Addition in XIth FYP in the State

Year/Project	Expected capacity Addition (MW)	
	Maha-genco	Central sector
2007-08		
GTPS	792	-
Vindhyanchal stage-3, U-10	-	169
Kahalgaon stage-2, U-6	-	30
Sipat stage-2, U 4 & 5	-	319
Sub -total	792	518
2008-09		
Sipat stage-1, U 1 & 2	-	230
Barh U-1	-	33
sub-total	-	263
2009-10		
New Parali expn.-2	250	-
Paras expn.-2	250	-
Sipat stage-1, U-3	-	115
Barh U-2	-	33
Kawas expn. project	-	375
Gandhar expn. project	-	375
North Karanpura U-1	-	33
sub-total	500	931
2010-11		
Khaperkheda TPS expn.	500	-
Bhusawal TPS expn. U-1	500	-
Bhusawal TPS expn. U-2	500	-
Barh U-3	-	34
North Karanpura U-2	-	33
Subhanshri Hydro	-	600
Koradi TPS expansion	800	-
Uran Gas Turbine expn. blk-1	700	-
Uran Gas Turbine expn. blk-1	340	-
sub-total	3,340	667
2011-12		
North Karanpura U-3	-	34
Chandrapur TPS expn.	800	-
Dhopwe U-1	800	-
Dhopwe U-2	800	-
Sub-total	2,400	34
LEPC (IPP)	-	500
Total	7,032	2,913

11.5.5 In addition to the above, the Government of India is facilitating development of very large size Ultra Mega Power Projects at coal pit-heads and at coastal locations. These projects are aimed at using the economies of scale, delivering comparatively cheaper power to the system. In the tentative power allocation from the Ultra Mega Power Projects, the Maharashtra State is going to receive total 4,600 MW power, of which 800 MW from Mundra Project (Gujarat), 2,000 MW from Ratnagiri (Maharashtra), 1,000 MW from Tadri and 800 MW from Krishna Pattanam.

11.5.6 Of the total installed capacity of 15,310 MW in the State as on 31st March, 2006, the thermal capacity accounted for 53 per cent, followed by hydro 19 per cent, natural gas 11 per cent, non-conventional nine per cent, captive six per cent and nuclear (Maharashtra State's share) two per cent. The derated capacity of all electricity generation plants in the State as on 31st March, 2006 was 13,035 MW. During 2006-07 there was no capacity addition upto the end of December, 2006.

Generation of Electricity

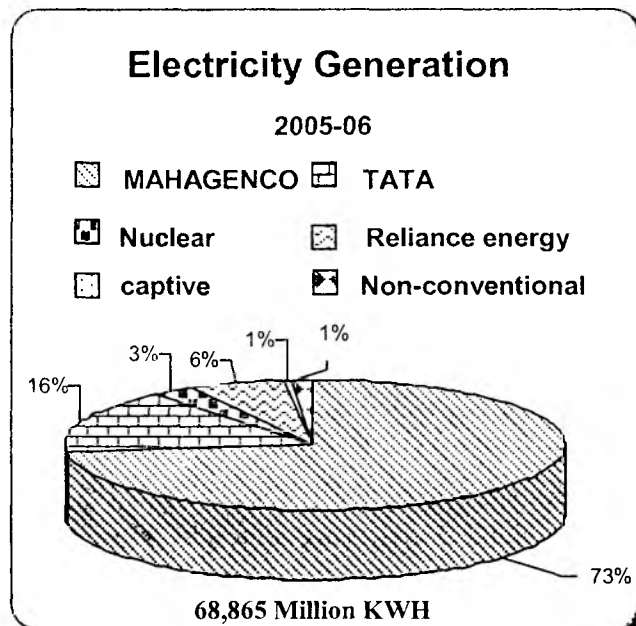
11.6 During 2005-06, the total generation of electricity (including electricity received from non-conventional sources) in the State was 68,865 million Kilo Watt Hours (KWH), which was higher by 0.5 per cent over the previous year. MAHAGENCO accounted for 73 per cent, followed by Tata 16 per cent, Reliance six per cent, nuclear three per cent and captive & non-conventional each one per cent. The

Table No.11.3 gives details of electricity generated in the State by type of source.

Table No. 11.3
Generation of Electricity in the State
(Million KWH)

Type of source	2004-05	2005-06	% change
(A) In the State			
(i)Mahagenco			
Thermal	42,929	40,928	(-) 4.7
Hydro	4,079	5,651	38.5
Natural Gas	4,115	3,777	(-) 8.2
Sub-total (i)	51,123	50,356	(-) 1.5
(ii)Tata			
Thermal	8,176	7,854	(-) 3.9
Hydro	1,435	2,020	40.8
Natural Gas	1,335	1,331	17.3
Sub-total (ii)	10,946	11,205	2.4
(iii)Reliance			
Thermal	4,379	4,326	(-) 1.2
(iv) Captive power			
	-	350	-
(v)Non-conventional			
	883	888	0.6
(vi) Nuclear *			
	1,176	1,740	47.9
Total (A)	68,507	68,865	0.5
(B) NTPC/NPC*	18,015	19,113	6.1
Total (A+B)	86,522	87,978	1.7

* State's share

Privatisation of Electricity Generation

11.6.1 By keeping in view the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development, the State

Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector. Accordingly, Government of Maharashtra has made memorandum of understanding with 8 private companies in 2005-06 for total capacity addition of 12,500 MW viz.. (1) CIPCO (2,000 MW), (2) ESSAR (1,500 MW), (3) GMR Energy (1,000 MW), (4) ESPAT Energy (1,000 MW), (5) Reliance Energy (4,000 MW), (6) Spectrum Technology (500 MW), (7) Tata Power Corporation (1,500 MW) and (8) Jindal Power Corporation (1,000 MW). The MAHADISCO is going to purchase the electricity on competitive prices from the above companies. Except GMR energy and Spectrum Technology, all the other companies have started acquisition of land, making arrangements for availability of fuel, evacuation arrangement and environment studies.

11.6.2 During 2006-07 upto the end of December, the total generation of electricity in the State was 49,352 million KWH, less by 2.2 per cent than that in the corresponding period of 2005-06.

Purchase of Electricity

11.6.3 During 2005-06, the State purchased 22,244 million KWH electricity costing Rs. 5,815 crore. The details of purchase of electricity are shown in Table No.11.4.

Table No. 11.4
Purchase of Electricity in 2005-06

Name of Company	Million KWH	Rs. in crore
NTPC and NPC	17,066	3,007.97
BHEP (Dodson)	51	12.94
Power Trading Corporation of India	1,293	440.90
Adani Export Ltd	1,252	430.99
NTPC's Vidyut Vyapar Nigam Ltd.	381	129.90
Others	2,201	1,792.14

Consumption of Electricity

11.7 The total consumption of electricity in the State (excluding electricity sold to other states) during 2005-06 was 59,287 million KWH, which was higher by 6.5 per cent compared to 55,684 million KWH during 2004-05. The industrial sector (43.3 per cent) was the largest consumer of the electricity in the State, followed

by domestic (22.9 per cent) and agriculture sector (18.7 per cent). These three sectors together accounted for 84.9 per cent of the total electricity consumption in the State. The Table No.11.5 gives the details of consumption of electricity in Maharashtra.

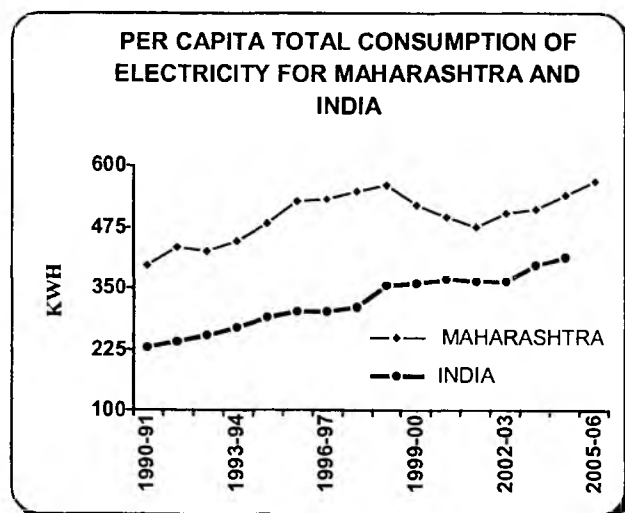
Table No. 11.5

Consumption of electricity in the State
(Million KWH)

Type	2004-05	2005-06	% change
Domestic	12,916	13,572	5.1
Commercial	5,420	4,841	(-10.7
Industrial	22,515	25,692	14.1
Agriculture	10,733	11,094	3.4
Public lighting	630	622	(-1.2
Railways	1,850	1,861	0.7
Public water works	1,544	1,526	(-1.2
Miscellaneous	76	79	4.0
Total	55,684	59,287	6.5

Note : Consumption indicated in the table is exclusive of electricity sold to other states.

11.7.1 As per the latest available data, the per capita total, industrial and domestic consumption of electricity for All-India in 2004-05 was 411.0 KWH, 126.2 KWH and 87.8 KWH and for Maharashtra, it was 537.9 KWH, 217.5 KWH and 124.7 KWH respectively. During 2005-06, the corresponding figures for Maharashtra were 569.2 KWH, 246.8 KWH and 130.3 KWH respectively.

Sale of Electricity

11.7.2 During 2005-06, Maharashtra did not sale any electricity to other states as against 0.39 million KWH sold during 2004-05.

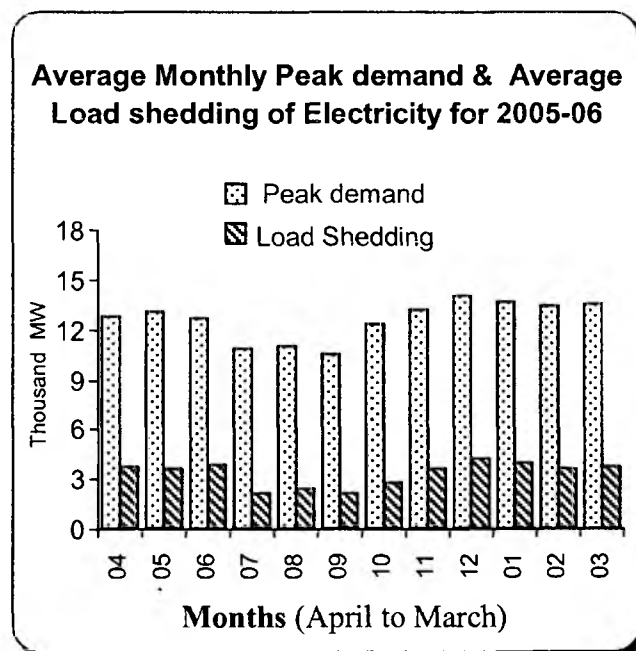
Plant Availability and Load Factors

11.8 During 2005-06, the average plant availability factor (AVF) of thermal power stations of MAHAGENCO was 81.2 per cent and that of Tata Electric Company (TEC) was 93.5 per cent. The plant load factor (PLF) of MAHAGENCO was 73.1 per cent and that of TEC was 78.8 per cent. The average PLF for All India was 78.8 per cent during 2004-05. The gap between AVF and PLF for MAHAGENCO and TEC was 8.1 percentage points and 14.7 percentage points respectively. Theoretically, the AVF and PLF should be nearly equal. The AVF is influenced by many factors like the quality of coal, quality of maintenance and age of plant, while the PLF is influenced by the quality of load management.

Peak Demand

11.9 During 2005-06, the peak demand of 16,049 MW electricity was met on 28th December, 2005 with load shedding of 4,205 MW. During 2006-07, upto December, the peak demand of 16,388 MW was met on 30th December, 2006 with load shedding of 3,912 MW.

11.9.1 During 2005-06, the maximum monthly average peak demand of 14,061 MW electricity was met in December, 2005 with average load shedding of 4,205 MW.

Transmission and Distribution Losses

11.10 As on 31st October, 2006, the MAHATRANSCO had 473 high tension sub-centres having 56,325 M.V.A. transmission capacity. Similarly, the MAHATRANSCO had high tension transmission circuit of 35,185 circuit kms. In the XI FYP, the expected addition of high tension sub-centres, transmission capacity and high tension transmission circuits are 138, 26,370 M.V.A. and 17,131 circuit kms. respectively.

11.10.1 The MAHADISCO, under the internal reforms programme has initiated measures like replacement of faulty meters, bifurcation of LT circuits, diversion of heavily loaded feeders, works of new sub-stations and transformers and lines under various schemes, checks on power thefts and unauthorised energy consumption, etc.. As a result, Transmission and Distribution (T&D) losses had reduced by three percentage point to 32.6 per cent during 2005-06 as compared to the earlier year. During 2005-06, the distribution losses had reduced to 28.0 per cent as compared to 31.1 per cent in 2004-05. However, the transmission losses had marginally increased to 6.4 per cent point during 2005-06 as compared to 6.0 per cent in 2004-05.

11.10.2 In order to detect and curb the theft of electricity, there are 36 flying squads operative at different places in the State. During 2005-06, these squads detected 12,477 irregular/unauthorised electric connections, of which 3,633 were theft cases. During 2006-07 upto the end of November, 2006, the corresponding theft cases were 2,215.

Rural Electrification

11.11 In order to stimulate the growth of small-scale industries, electrification of agriculture pump sets, to promote more balanced and diversified economy and rapid rural electrification, the Govt. of India has declared a new rural electrification policy. It states that "A village would be declared as electrified if electricity is provided to public places like schools, panchayat office, health centres, dispensaries, community centres etc. and the number of households

electrified should be at least 10 per cent of the total number of households in the village". As per the new definition of rural electrification, the number of villages electrified as on 31st March, 2006 were 36,010, leaving 5,085 villages unelectrified. All Harijan Basties feasible for electrification (33,711) in the State have been electrified. Apart from this, 118 wadis were electrified during 2005-06, bringing the total number of wadis electrified to 37,941.

Progress of electricity connectivity (Number in lakh)

Ending March	Agri. pumps energised (cumulative)	New applications for pumps	Domestic consumers (cumulative)
2001	23.28	0.77	129.73
2002	23.67	0.55	130.43
2003	24.17	0.48	133.12
2004	24.91	1.06	135.32
2005	25.73	0.32	136.56
2006	26.53	1.02	139.17

11.11.1 During 2005-06, 79,961 agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 26.53 lakh by the end of March, 2006. The number of pending applications for energisation of pump sets as on 31st March 2006, was 3.76 lakh, as compared with 3.54 lakh as on 31st March, 2005. Data reveals that on an average in a year, about 70,000 new applications are received for agricultural pump sets.

Maharashtra Electricity Regulatory Commission

11.12 The Government of Maharashtra has set up the Maharashtra Electricity Regulatory Commission (MERC) under the provisions of the Electricity Regulatory Commission Act, 1998, for regulation of pricing of electricity and for economic management reforms of the power sector. The Commission is primarily entrusted with the task of pricing of electricity in a rational and transparent manner.

11.12.1 The MERC's latest order dated 20th October, 2006 declared the current average cost of

power supply per unit as Rs.3.30. However, the electricity is not charged at uniform rate to all the users. The details of the tariff rates in force for different types of users and ratio of average realisation to average cost of supply per unit are given in Table No.11.6.

Table No. 11.6
Average realisation and its ratio to average cost of power supply

Category of user	Average realisation (Rs./unit)	supply (%)*
Low Tension Power		
Domestic	3.29	99
Non-Domestic	4.72	143
General motive power	4.40	133
Public Water Works	1.66	50
Agriculture	1.92	56
Street Lighting		
(i) Gram panchayat and A,B,C class Municipal Councils	2.34	71
(ii) Municipal Corporations	2.74	83
High Tension Power		
Industry		
(i) Continuous	3.26	99
(ii) Non-continuous	3.99	121
Railways	3.90	118
Water works		
(i) Express feeders	3.34	101
(ii) Non-express feeders	3.15	95
Agriculture	1.44	44
Bulk supply		
(i) Residential	2.80	85
(ii) Commercial	4.24	128

Note: Average cost of power supply per unit is Rs.3.30.

* Ratio of average realisation to average cost of supply in per cent.

Captive Power Generation

11.13 Captive Power Plant is a generation plant set up by an industrial unit for supplying power primarily for its own consumption. Under this scheme, a threshold level is prescribed for the industry's own consumption from the captive units and capacity in excess is permitted for sale into the grid. In accordance with this policy, the MAHADISCO granted permission and gave 'No Objection Certificate' to 163 projects based on conventional energy generation for total capacity of 1,757 MW upto December, 2006. Out of these projects, the total capacity commissioned was 908 MW by 78 captive power plants.

Non-Conventional Energy Sources

11.14 During the last two decades, there has been a vigorous pursuit of activities relating to the development, trial and induction of a variety of renewable energy technologies. The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Government of India provides financial assistance depending upon the projects and schemes. In Maharashtra, the programmes covered under non-conventional energy are implemented by Maharashtra Energy Development Agency (MEDA).

11.14.1 For about two decades since its establishment, MEDA did extensive work in the field of renewable energy focussed in rural areas on stand-alone devices. Energy conservation work was also taken up in around 400 industries in the State.

11.14.2 With the excellent participation of the private sector, MEDA has been able to facilitate establishment of about 750 MW of installed capacity in wind power generation at 12 different locations in Maharashtra upto October, 2006. MEDA has also initiated establishment of power projects with other renewable sources of energy. Bagasse based co-generation and power projects based on other agricultural waste like rice husk, generation of power from industrial and urban waste etc. are other areas in which significant advancements have been made.

11.14.3 Maharashtra is the second largest state in the country in production of power from renewables with around 1,570 MW installed capacity (including Small Hydro), which is 10.3 per cent of the total installed capacity of the State.

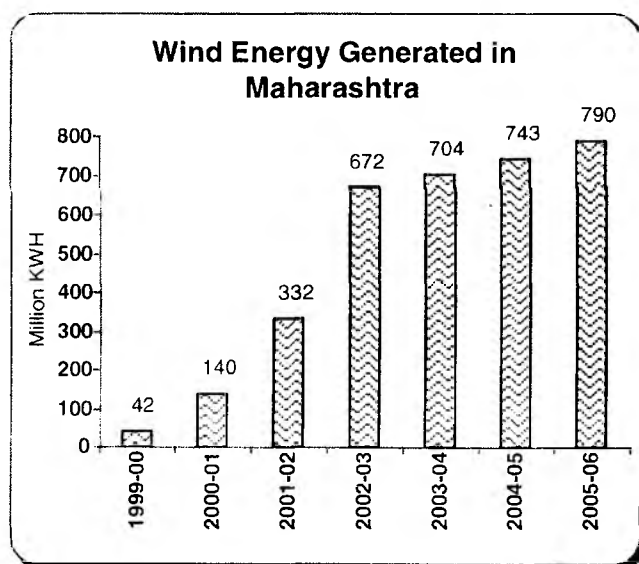
Co-generation of Electricity by Sugar Factories

11.15 There are 135 sugar factories in Maharashtra having potential of 1,250 MW capacity of power generation. MAHADISCO has signed energy purchase agreement with 39 co-generation developers with a capacity of 444.4 MW, of which 16 projects of 124 MW capacity have been commissioned. Out of the commissioned projects, 8 projects of 70.5 MW

capacity were in operation as on 31st Decemeber, 2006. In addition, MEDA has approved 18 projects having total capacity of 286 MW.

Wind Energy

11.16 Wind power potential in Maharashtra is 4,138 MW. The sites with annual mean Wind Power Density more than 200 Watts per square meter are considered as potential sites. Maharashtra has 31 such sites. Technical viability of demonstration projects and investor friendly policy announced by the Government of Maharashtra have facilitated private investment of more than Rs. 6,000 crore in the wind energy sector. Private wind power projects of nearly 1,244 MW have been installed in the State at 12 sites. During 2005-06, 790 million KWH energy was generated by these projects.

Biomass Power

11.17 The potential of grid quality power from surplus biomass material in the State is 781 MW. The policy for attracting private participation in Maharashtra is showing encouraging trend. As a result, agro-waste power project of 8 MW at village Tumkheda in Gondia district has been commissioned. MAHADISCO has signed energy purchase agreement with 15 Biomass developers having total capacity of 157 MW. Most of the projects are likely to be commissioned in 2008-09.

Energy Conservation Programme

11.18 Under this programme, energy audits of various industrial establishments are

undertaken by MEDA in order to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save the energy. The estimated scope for energy conservation in industrial, agricultural, domestic and commercial sector is 25 per cent, 30 per cent, 20 per cent and 30 per cent respectively. Under "Save Energy Programme", MEDA had done remarkable work upto 31st October, 2006 and energy audit was carried out in 400 industries which resulted in substantial energy saving.

11.18.1 The performance in respect of other important schemes implemented by MEDA is shown in Table No.11.7.

Table No. 11.7

Performance in respect of schemes implemented by MEDA

Item	During 2005-06	Cumulative upto March, 2006
(1) Installed capacity of		
Power Generation from Renewables (MW)		
(a) Wind Energy Power Projects	545.1	1,001.1
(b) Biomass Power Project	8.0	14.0
(c) Bagasses Co-generation	24.5	98.0
(d) Industrial Waste	0.0	6.1
(2) Solar Energy Programmes		
(a) Solar cookers sold (No.)	285	47,937
(b) Parabolic solar cooker (No.)	75	643
(c) Total capacity of solar systems (Lakh litres per day)	19.6	83.5
(d) Solar Photovoltaic street light (No.)	41	2,471
(e) Solar Photovoltaic lanterns installed (No.)	1,064	10,817
(f) Wind Aerogenerator (No.)	26	79
(3) Other energy saving systems		
(a) Vanrai, Frame Mounted Pumps (No.)	161	346
(b) Modern Singal Mounted Spray Pumps (No.)	269	383
(c) Biomass Based Water Heating Pumps (No.)	76,450	1,87,330

Public Transport

11.19 The transport system comprises of distinct modes and services which include road transport, railways, water transport and air transport. An efficient transport system is one of the prerequisites for sustained economic development. It is a key infrastructural input for the growth process. In order to increase productivity and enhance the competitive efficiency of the economy, an efficient transport network plays vital role, especially in integration of the remote backward and urban areas.

Road Network

11.20 The road infrastructure development works are carried out by Public Works Department (PWD) of the State Government, Zilla Parishads (ZPs), Municipal Corporations, Municipal Councils, Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC), Forest Department, Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), etc. in the State. The maintenance and upkeepment of the road network is equally important for smooth operation of transport system. It is essential to keep pace in the expansion of road network with the traffic growth so that heavy congestion, especially in the big cities, can be avoided. The total road length maintained together by PWD and ZPs (excluding internal road length of local bodies) at the end of March, 2006 was 2.31 lakh km. The proportion of surfaced (2,02,183 km) and unsurfaced (29,247 km) road length to the total road length was 87.4 per cent and 12.6 per cent respectively, the same as that in the previous year. The road length by categories of road is given in Table No. 11.8.

Table No. 11.8

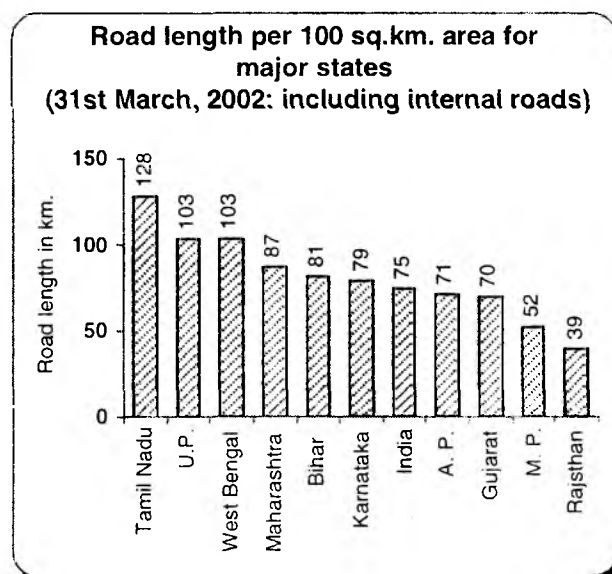
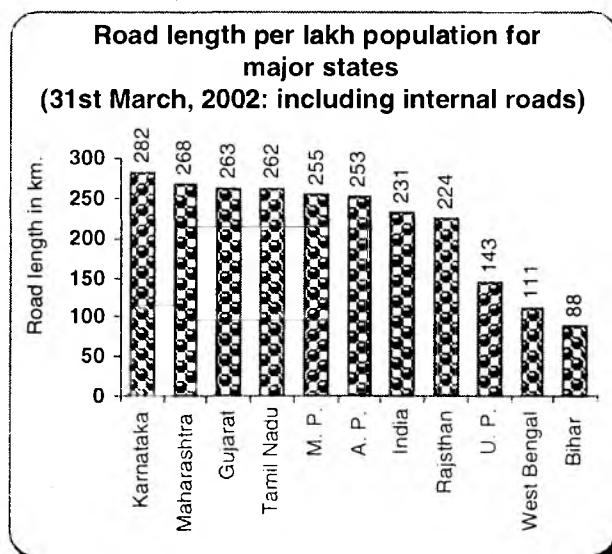
Road length maintained by PWD and ZPs

(In km.)

Category of road	Ending March		Per cent increase
	2005	2006	
National Highways	4,367	4,367	0.00
State Highways	33,406	33,571	0.49
Major District Roads	48,824	48,987	0.33
Other District Roads	44,792	45,226	0.97
Village Roads	97,913	99,279	1.40
Total	2,29,302	2,31,430	0.93

11.21 Above table shows that there is a marginal increase in the road length by 0.93 per cent during 2005-06 over previous year. However, there is no increase in road length of National Highways. In addition to above, road

length maintained by Forest Department was 11,395 km. as at the end of March, 2005 and MIDC was maintaining road length of 2,423 km. at the end of March, 2006.

11.22 At the end of March, 2006, the road length maintained by PWD and ZPs in the State was 75 km. per 100 sq.km. of geographical area and 219 km. per lakh population.

11.23 At the end of March, 2006, out of the total 40,412 inhabitate villages (as per Census 1991) in the State, 38,483 villages (95.23 per cent) were connected by all-weather roads, while 1,397 villages (3.46 per cent) were connected by fair-weather roads. Remaining 532 (1.11 per cent) inhabitate villages were not connected by all-weather or fair-weather roads. Further, out of these 532 villages; 221 villages were in tribal areas, (including 91 in hilly areas) and 311 villages were in non-tribal areas including 124 in hilly areas.

Maharashtra State Road Development Corporation

11.24 Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC) was established in 1996 for road development mainly through private participation. Most of the projects undertaken by MSRDC are on 'Build, Operate and Transfer' (BOT) basis. The details of such projects are given in Table Nos. 11.9 and 11.10.

Table No. 11.9
Completed projects by MSRDC
(Rs. in Crore)

Name of the Project	Project cost	Expenditure upto Dec.06
Mumbai Pune Expressway	2,136	2,106
50 Flyovers & 5 underground sub-ways in Mumbai.	1,617	1,201
Railway Over Bridges	195	199
Kalyan Durgadi Bridge	N.A.	15
Thane-Ghodbunder Road	118	74
Wardha Nakoda Road	N.A.	8
PWD Projects	43	79
Road works in Latur	33	33

N.A. - Not available

11.25 The total toll collected from the completed projects (including upfront receipts) upto 31st December, 2006 was of Rs. 2,078 crore, as against total expenditure of Rs.3,715 crore.

Table No. 11.10
Ongoing projects undertaken by MSRDC
(Rs. in Crore)

Name of the Project	Project cost	Expenditure upto Dec.06	*EYC
Four laning Satara-Kolhapur-Kagal Section of NH-4	632	805	2006-07
Bandra-Worli Sealink	1,306	591	2008-09
Improvement of Nagpur-Aurangabad-Ghoti-Sinner Road	525	521	2009-10
Road works in Nagpur city	422	288	2009-10
Road works in Aurangabad	142	30	2009-10
Road works in Nandurbar	21	13	2009-10
Road works in Amravati	115	90	2009-10
Road works in Nanded	88	16	2009-10
Road works in Pune	271	129	2009-10
Road works in Solapur	88	72	2009-10
Road works in Kolhapur	172	2	2009-10
Road Works in Baramati	36	38	2009-10
Mumbai Trans Harbour Sealink	4,000	N.A.	2011-12
Western Freeway Sealink	3,751	N.A.	2012-13

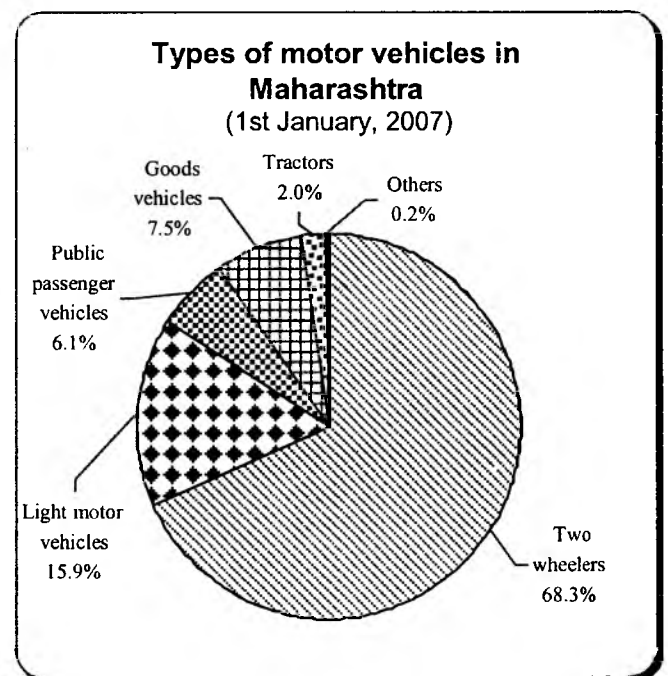
N.A. - Not available *EYC - Expected Year of Completion

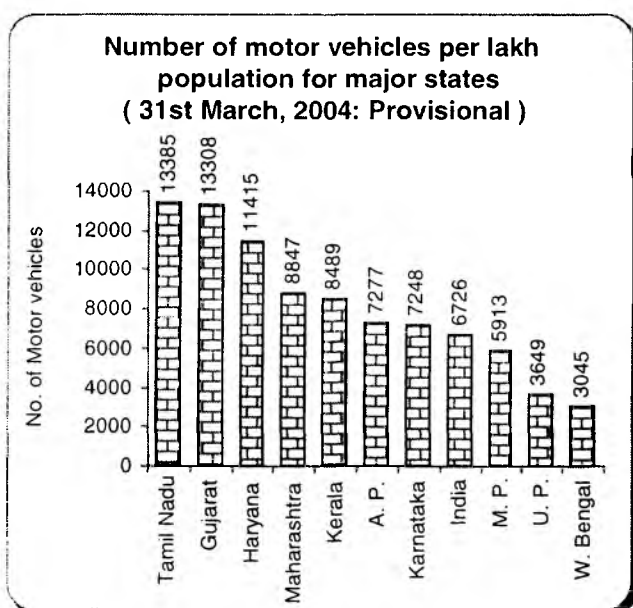
Mumbai Metropolitan Region Development Authority

11.26 In order to promote infrastructure development and to improve the quality of life of people in Greater Mumbai, the Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) has undertaken two ambitious and innovative projects viz., Mumbai Urban Transport Project (MUTP) and Mumbai Urban Infrastructure Project (MUIP). The MUTP concentrates mostly on improvement of railway sector, which is joint venture of Government of Maharashtra and Central Government. Under MUTP, construction of two vital link roads for connecting eastern and western suburbs viz., Jogeshwari-Vikroli Link Road (JVLR) and Santacruz-Chembur Link Road (SCLR) are taken up. The estimated costs of MUTP and MUIP projects are Rs.4,526 crore and Rs. 2,648 crore respectively.

Motor Vehicles

11.27 The total number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2007 was 121.87 lakh (i.e. 11,470 vehicles per lakh population) showing an increase of 10.51 per cent over the previous year. Of the total vehicles, about 15 lakh vehicles (12.09 per cent) were in Greater Mumbai. The details of motor vehicles on road as on 1st January for selected years in the State are given in the Table No.47 in Part-II of this publication.

11.28 The number of valid motor driving licenses in the State at the end of March, 2006 was 153.81 lakh, as against 144.88 lakh at the end of March, 2005. This means that every 7th person living in the State is having a driving license.

11.29 During 2005-06, the revenue receipts of the State from taxes and fees on motor vehicles were Rs. 1,815.11 crore, higher by 14.54 per cent over the previous year.

11.30 During 2005-06, the revenue receipts from the Mumbai Motor Vehicle Tax and Passenger Tax worked out to 72 per cent and 28 per cent respectively to the total revenue of Rs.1,815.11 crore collected. The total collection from border

check posts, flying squads, clandestine operations, PUC and overloading of goods was Rs. 224.37 crore during 2005-06, as against Rs.176.24 crore during 2004-05.

Public Passenger Transport

11.31 Public road transport system plays an important role in the economic development. Economic and coordinated services rendered by the public transport system makes it most favourable transport option for the citizens. State public transport is also an important infrastructure of the State. In the State, public passenger transport facility is provided by Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC), Brihan Mumbai Electricity Supply & Transport (BEST) in Mumbai and other corporations operating in six cities.

Maharashtra State Road Transport Corporation

11.32 The MSRTC carried 57.98 lakh passengers per day during 2005-06, less by 1.14 per cent than that in the previous year, which may be due to reduction in the average number of buses on road per day from 15,229 buses in 2004-05 to 14,679 buses in 2005-06. The operation in terms of kilometer has also reduced to 47.16 lakh km. per day during 2005-06 showing a decrease by about 4 per cent over previous year. Vehicles and crews are the main resources of the transport business. During 2005-06 vehicle productivity and crew duty have decreased

Table No. 11.11

Operational Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

Item	Unit	Year		Percentage change over 2004-05
		2004-05	2005-06	
Routes operated at the end of the year	Number	17,584	16,697	(-) 5.05
Route length at the end of the year	Lakh km.	12.66	12.30	(-) 2.85
Average effective kms. operated per day	Lakh	49.25	47.16	(-) 4.25
Average number of passengers carried per day	Lakh	58.65	57.98	(-) 1.15
Average number of buses owned by the MSRTC	Number	15,952	15,756	(-) 1.23
Average number of buses on road per day	Number	15,229	14,679	(-) 3.62
Average fleet utilisation	Per cent	95.47	93.16	(-) 2.31*
Vehicle Productivity	In Kms.	307.90	299.30	(-) 2.79
Crew Duty	In Kms.	215.54	205.26	(-) 4.77
Total traffic receipts	Crete Rs.	2,909.72	3200.45	10.00
Average seat capacity utilisation of buses on road (Load Factor)	Per cent	56.20	56.59	0.39*
Bus Staff Ratio (on Schedule as on 31st March)	No.	7.25	7.41	2.21
Total Vehicle (Including scrapped vehicle held as on 31st March)	No.	16,472	15,956	(-) 3.13

*Actual Variations

substantially by 8.6 km. and 10.3 km. respectively over previous year. Bus-staff ratio as on 31st March, 2006 has also increased to 7.41 as against 7.25 of the previous year.

11.33 In spite of decrease in the operation, the traffic receipts during 2005-06 were Rs.3,200 crore registering an increase by 10 per cent over previous year. The average seat capacity utilisation has increased marginally by 0.39 points and stood at 56.59 per cent during 2005-06. The operational statistics of MSRTC is presented in the Table No. 11.11.

11.34 At the end of March, 2006, the residents in about 1,425 villages in the State required to walk more than 5 km. to reach the nearest MSRTC bus stop.

11.35 During 2005-06, the MSRTC received revenue of Rs. 3,296 crore, which was one per cent higher than the previous year. The operating expenses decreased by 3.5 per cent over that of previous year. The profit before tax increased from Rs. 296 crore in 2004-05 to Rs. 424 crore in 2005-06. After paying of taxes and prior adjustment, total losses of MSRTC in 2005-06 were Rs. 40 crore, which were less than the losses of Rs.129 crore incurred in the previous year. The financial statistics of MSRTC are given in Table No.11.12.

Table No. 11.12
**Financial Statistics of Maharashtra
State Road Transport Corporation**
(Rs. crore)

Item	2004-05	2005-06
Total receipts	3,263	3,296
Total expenses (excl. taxes)	2,967	2,872
(a) Operating expenses	2,914	2,812
(b) Non-operating expenses	54	60
Profit before taxes	296	424
Total Taxes	429	465
(a) Passenger tax	420	455
(b) Motor vehicle & other taxes	10	9
Total expenses	3,397	3,337
Net profit / loss	(-133)	(-41)
Prior period adjustment (Profit / loss)	4	1
Total profit / loss	(-129)	(-40)

11.36 The MSRTC gives various types of concessions in the bus fares viz. to students, senior citizens (above 65 years), cancer patients, freedom fighters, etc. Amount of concession given to such sections of the society was Rs. 373 crore during 2005-06. Further, low paying 'c' category trips are operated in remote areas, due to which MSRTC incurred losses of approximately Rs. 224.39 crore during 2005-06.

11.37 Table No.11.12 shows that out of total taxes paid by MSRTC, 98 per cent are towards passenger tax (Rs.455 crore during 2005-06). MSRTC is paying passenger tax as a fixed percentage (17.5 per cent) of traffic receipts, whereas, private operators are paying passenger tax per seat per year. Consequently, MSRTC is required to pay higher passenger tax as compared to the private operators. The passenger tax structure, therefore, needs to be rationalised.

City Passenger Transport

11.38 Public transport facility is available in 16 cities in the State. Of these cities, MSRTC provides local transport facility in 9 cities viz. Arnala, Vasai, Nalasopara, Ratnagiri, Nanded, Sangli-Miraj, Nagpur, Chandrapur and Nashik as on 31st March, 2006 and in remaining 7 cities, the respective Municipal Corporations are providing such facilities. In the year 2005-06 MSRTC was operating 665 city buses, while municipal transports were operating on an average 4,692 city buses (municipal transport includes BEST, PMT, TMTU, PCMT, KMTU, KDMT and NMMT) out of which BEST alone in Mumbai was operating 3,075 city buses (65.5 per cent). Operational statistics of important parameters of these Municipal Transport Services is presented in Table No. 11.13.

Railways

11.39 Indian Railways has been contributing to the industrial and economic landscape over 150 years. Railways is one of the most preferred transport mode. The route length in the State as on 31st March, 2006 was 5,910 km. (including 382 km. of Konkan Railway), which is 9.2 per cent of the total railway route length 64,073 km. in the country. The data of total railway route length in the State shows that, the increase in the length is hardly about 13 per cent over last 47 years. This increase is mainly due to Konkan Railway. Most

Table No. 11.13

**Operational Statistics of Municipal Transport in Maharashtra during 2004-05 and 2005-06
(Provisional)**

Transport Service	Year	Average Effective Kms. operated per day(lakh)	Average of passengers carried per day (lakh)	Average No.of buses on road	Net profit/loss (Rs. in lakh)
BEST	2004-05	6.56	44.81	3,069	(-)30,258
	2005-06	6.58	41.38	3,075	(-)23,793
PMT	2004-05	1.62	6.25	764	(-)1,817
	2005-06	1.61	6.88	784	N.A.
TMTU	2004-05	0.51	2.89	246	(-)394
	2005-06	0.47	2.94	239	(-)539
PCMT	2004-05	0.33	0.83	123	(-)1,208
	2005-06	0.38	0.97	146	(-)1,136
KMTU	2004-05	0.30	0.92	128	(-)185
	2005-06	0.33	0.96	139	(-)266
KDMT	2004-05	0.20	0.82	88	13
	2005-06	0.18	0.71	83	(-)114
NMMT	2004-05	0.43	1.51	201	(-)1
	2005-06	0.45	1.60	226	(-)4

of the works carried out by railways were converting meterguague (1 mtr.) and narrow guague (0.762 meter/0.610 meter) into broad guague(1.676 meter). The railway route length per 1,000 sq.km. of geographical area as on 31st March, 2006 was 19.2 km.including Konkan Railway in the state as against 19.5 km. in the country .

11.40 The status of on-going works of Railways (at the end of 31st March, 2006) in the State is given below.

11.40.1 The construction work of 138 km. new broad gauge line between Amravati and Narkhed is under progress of which 52 per cent work was completed and it is scheduled to complete this project by March, 2008. The estimated cost of the project is Rs. 284.27 crore.

11.40.2 The work of Ahmednagar-Beed-Parali Vaijanath, new broad gauge railway line of 261.25 km. is under progress. The total estimated cost of the project is Rs.463 crore of which the expenditure of Rs.15.16 crore was incurred upto 31st March, 2006.

11.40.3 The construction work of 54 km. new broad gauge line between Baramati-Lonand is under progress and 11.6 per cent project is completed. The total estimated cost of the project is Rs.138.48 crore and an expenditure of Rs.16.11 crore was incurred upto 31st March, 2006.

11.40.4 The construction work of 17.8 km new broad gauge line between Puntamba and Shirdi is in progress. The total cost of the project is Rs. 48.78 crore. Currently, 21 per cent work of the project is completed and expenditure of Rs. 34 crore was incurred upto 31st March, 2006.

11.40.5 The gauge conversion work of narrow gauge into broad gauge in Miraj-Latur section is being done in phases. The first phase of gauge conversion work from Kurduwadi to Pandharpur (52 km.) was completed and commissioned in March, 2001. The conversion of the track linking between Latur to Latur Road (42 km.) section was completed and in third phase, Kurduwadi-Latur (152 km.) section is in progress. The work of 43 minor and 3 major bridges on this track is also completed. The Miraj-Pandharpur (137 km.), the last phase IV work is in progress. The total estimated cost of the project is Rs.512.57 crore and upto 31st March, 2006 an expenditure of Rs.330 crore was incurred.

11.40.6 The work of doubling of Pakni-Mohol(17 km.) broad guague work is in progress and project is expected to be completed by November, 2007.

11.40.7 The work of doubling of Panvel-Jasai-JNPT (28.5 km) route was completed and commissioned in August, 2006. The 70 per cent work of doubling Diva-Kalyan (10.73 km.) 5th-6th line was completed. Apart from these

70 per cent doubling works of Panvel-Roha (75.44 km.) has been completed and a doubling work of Pakni-Solapur (16.28 km.) is expected to be completed shortly.

11.40.8 In order to decongest Mumbai and to develop Navi Mumbai, the following railway works are in progress:-

(1) Thane-Turbhe-Nerul-Vashi (23.3 km.) project work is under progress. The Thane-Trubhe-Vashi (18.5 km.) was opened on 19th Novemeber, 2004.(2) Belapur-Seawood-Uran (27 km) new broad gauge line costing Rs. 495 crore is in progress. (3) Remodelling of Kalyan yard (cost Rs. 14.50 crore), stabling lines at Kalyan (cost Rs. 33.70 crore) are in pipeline. (4) The Kurla-Thane 5th and 6th additional new broad gauge line work is in progress. The target date of completion is 18 months after removal of encroachments and handling of private land to railways. The phase-I Kurla-Bandup (10 km.) line is 46.5 per cent completed. (5) The Borivali-Vasai Road, part of Borivali-Virar (15.60 km.) quadrupling work is in progress.

Water Transport

Ports

11.41 Along the 720 km coastal line of the State, two major ports, namely Mumbai Port Trust and Jawaharlal Nehru Port Trust (JNPT) at Nhawa-Sheva are in operation. Further, the Government has declared a policy to develop 48 minor ports with participation of private sector. For this purpose Maharashtra Maritime Board was established in 1996. At the first stage it has been decided to develop seven minor parts. Of which Anjan-Wel (Dabhol) Port has been developed with the help of M/s Ratnagiri Gas and Power Ltd.

11.42 The Mumbai Port Trust handled 441.90 lakh tonnes cargo comprising of 147.19 lakh tonnes of coastal and 294.71 lakh tonnes of overseas cargo during 2005-06, as against 351.87 lakh tonnes cargo handled in the previous year comprising of 116.89 lakh tonnes of coastal and 234.98 lakh tonnes of overseas cargo. During 2005-06, out of the total cargo handled, 268.67 lakh tonnes related to imports and 173.23 lakh tonnes to export. The passenger traffic at the Mumbai Port during 2005-06 was 84.7 thousand, comprising of 1.16 thousand overseas passengers. During 2006-07 upto October, the cargo handled was 174.24 lakh tonnes of imports and 120.13 lakh tonnes of exports. During this period, the port

handled 2.80 thousand overseas passengers and 69.21 thousand coastal passenger traffic.

11.43 JNPT handled total 377 lakh tonnes of cargo during 2005-06 as against 328 lakh tonnes of cargo handled in the previous year. Out of the 377 lakh tonnes of cargo, 89.48 per cent was container cargo and 10.52 per cent was liquid cargo. During 2006-07 upto September, cargo handled was 211 lakh tones, 13.9 per cent more than that during the corresponding period of the previous year.

11.44 The 48 minor ports together handled 130.48 lakh passenger traffic during April to December, 2006, of which 118.70 lakh passenger traffic was through mechanized vessels and 12.7 lakh was by non-mechanized vessels.

11.45 During 2005-06, the 48 minor ports handled 77.38 lakh tonnes of cargo as against 127.23 lakh tonnes of cargo during 2004-05. During April to December, 2006, total 80.74 lakh tonnes of cargo were handled, of which import contributed to 87 per cent and remaining was export.

Air Transport

11.46 There are three international airports in Maharashtra located at Mumbai (Chhatrapati Shivaji Maharaj International airport), Nagpur and Pune. The details regarding aircraft movement as well as passenger and cargo traffic from these international airports and 5 other domestic airports in the State are presented in Table No. 11.14. During 2005-06, international aircraft movement increased by 13.5 per cent, whereas the domestic aircraft movement increased by 13.7 per cent as compared to the previous year. The number of domestic aircraft flights routed through Mumbai airport accounted for 86 per cent of the total domestic flights taken place in the State during 2005-06. Similarly, the number of domestic passengers embarked and disembarked during 2004-05 and 2005-06 were 90.4 per cent and 89.3 per cent respectively.

Communications

11.47 The communication system comprises posts, telegraphs and voice, video and data telecommunication. The modern hightech communication system is an integral part of the development process and is growing rapidly after liberalisation and privatisation policies

Table No. 11.14

Aircraft movement, passenger and cargo traffic by airports in Maharashtra

Airport	Total Flights		Passengers				Cargo (tonnes)			
			Embarking		Disembarking		Loaded		Unloaded	
	2004-05	2005-06	2004-05	2005-06	2004-05	2005-06	2004-05	2005-06	2004-05	2005-06
Domestic										
Mumbai	1,09,423	1,21,959	48,03,452	58,59,790	47,74,705	58,22,654	61,201	69,133	68,246	73,228
Pune	7,745	11,066	2,99,369	4,51,545	3,01,580	4,53,746	3,945	3,704	4,846	4,962
Nagpur	4,192	5,242	1,39,943	1,80,191	1,35,466	1,71,045	482	1,190	1,798	1,990
Aurangabad	2,276	2,408	67,840	69,172	65,359	68,216	550	516	508	547
Kolhapur	662	684	5,239	4,922	5,981	6,024	-	-	-	-
Total	1,24,298	1,41,359	53,15,843	65,65,620	52,83,091	65,21,685	66,687	74,543	75,398	80,727
International										
Mumbai	43,743	49,186	28,64,100	31,90,789	26,35,762	29,15,960	1,69,006	1,71,442	1,04,259	1,17,518
Nagpur	24	254	2,421	16,627	-	8,583	-	-	-	-
Pune	-	246	-	5,927	-	5,379	-	-	-	-

implemented since 1990s. The telecommunication system in the State is operated both by the private operators and the public undertakings.

11.48 At the end of March, 2006, the number of Post Offices in the rural areas of the State was 11,295 and in the urban areas, it was 1,330. At the end of March, 2006, the number of letter boxes in the rural areas was 42,121 and in the urban areas it was 9,540.

11.49 Public Sector Companies viz. Bharat Sanchar Nigam Ltd (BSNL) and Mahanagar Telephone Nigam Ltd (MTNL) were established to provide telecommunication services. In Greater Mumbai, MTNL is providing such services and in the rest of the State, telecommunication services are provided by BSNL. There were 63.76 lakh telephone connections as on 31st March, 2006 in the State, showing a marginal decrease of 0.4 per cent over that of the previous year. Out of the total 63.76 lakh telephone connections, 25.8 per cent were in the rural areas and 74.2 per cent were in urban areas. The number of telephone connections per lakh population at the end of March, 2006 in the State was 6,076. Out of the 63.76 lakh telephone connections, 22.11 lakh (34.7 per cent) were managed by the Mahanagar Telephone Nigam Limited (MTNL). The number of telephone connections in Greater Mumbai decreased by 4.3 per cent as compared to the previous year.

11.50 At the end of March, 2006, the number of PCOs under MTNL and BSNL were 1.82 lakh and 2.22 lakh respectively. PCOs with STD and ISD facilities under MTNL and BSNL were 1,50,988 and 89,507 respectively.

11.51 Cellular Technology is the most recently developed fast communication technology all over the world and is growing by leaps and bounds. These cellular services are provided by private and public operators. As on 31st December, 2006 there were 14.96 crore cell phones in India of which 211.31 lakh (14.13 per cent) were in Maharashtra. Out of these 45.8 per cent were in Greater Mumbai. As compared to last year number of cell phones during 2005-06 had increased by 72 per cent in the State, however, number of cell phones in the rest parts of the Maharashtra (excluding Mumbai) had doubled over previous year. Service providerwise data of cell phones is given in the Table No.11.15.

Table No. 11.15
Circle/Operator wise cell phones
(as on 31st December, 2006)

Circle/Operator	No. of cell phones
Mumbai Circle	
BPL Mobile	10.56
Hutch	23.83
MTNL	13.70
Bharti	17.47
Reliance	20.68
Tata	10.64
Total	96.88
Maharashtra Circle	
Hutch (Formally BPL)	10.30
IDEA	25.75
BSNL	20.95
Bharti	21.96
Reliance	21.69
Tata	13.78
Total	114.43
Total Maharashtra	211.31

Source : Telecom Regulatory Authority of India, New Delhi

Human Development

12.1 Human Development measured through Human Development Index (HDI) denotes both the process of widening peoples choices and the level of their achieved well-being. The most critical choices are to lead a long and healthy life, to be educated and to enjoy a decent standard of living. Additional choices include political freedom, guaranteed human rights and self respect.

Human Development Index

12.2 Average attainment level of longevity, knowledge and decent standard of living of the population are the three basic dimensions used while deriving Human Development Index. Generally, the longevity is measured in terms of life expectancy at birth; the knowledge is measured in terms of adult literacy rates (literacy rate of age 15 years and above) and the combined primary, secondary and tertiary gross enrolment ratios whereas the decent standard of living is measured by per capita gross domestic product (PCGDP).

12.3 The Planning Commission, with the technical support of the UNDP has prepared and published the National Human Development Report 2001. Though, Maharashtra has improved consistently over the years in three basic dimensions of HDI (income, health and education) the relative ranking of Maharashtra has remained sticky at third or fourth position amongst major 15 States in India. The Human Development Indices for major 15 States of the country are given in Table No. 12.1.

Table No. 12.1
Human Development Index of
Major States

State	1981		1991		2001	
	HDI	Rank	HDI	Rank	HDI	Rank
Kerala	0.500	1	0.591	1	0.638	1
Punjab	0.412	2	0.475	2	0.537	2
Tamil Nadu	0.343	7	0.466	3	0.531	3
Maharashtra	0.363	3	0.452	4	0.523	4
Haryana	0.360	5	0.443	5	0.509	5
Gujarat	0.360	4	0.431	6	0.479	6
Karnataka	0.346	6	0.412	7	0.478	7
West Bengal	0.305	8	0.404	8	0.472	8
Rajasthan	0.256	12	0.347	11	0.424	9
Andhra Pradesh	0.298	9	0.377	9	0.416	10
Orissa	0.267	11	0.345	12	0.404	11
Madhya Pradesh	0.245	14	0.328	13	0.394	12
Uttar Pradesh	0.255	13	0.314	14	0.388	13
Assam	0.272	10	0.348	10	0.386	14
Bihar	0.237	15	0.308	15	0.367	15
All India^a	0.302	--	0.381	--	0.472	--

Employment

12.4 The Population Census, 2001 throws light on the work participation rate and composition of workforce. Work Participation Rate(WPR) is defined as the percentage of total workers (Main and Marginal) to the total population. In the census, workers are classified into two broad categories, viz. (i) Main workers i.e. those who worked for a major period of the year (i.e. 6 months or more) and (ii) Marginal workers i.e. those who worked for less than 6 months in a year. The WPRs in the State for the latest two censuses are given in Table No. 12.2. The WPRs for major States are also given in Table No. 12.3.

Table No. 12.2

**Work Participation Rates (WPR)
in the State**

Sr. No.	Item	Maharashtra		India	
		1991	2001	1991	2001
Work Participation Rate					
1)	Total	43.0	42.5	37.7	39.1
	a) Rural	49.7	48.9	40.2	41.8
	b) Urban	32.3	33.8	30.5	32.3
2)	Male	52.2	53.3	51.5	51.9
	a) Rural	53.2	53.9	52.4	52.4
	b) Urban	50.6	52.4	49.0	50.9
3)	Female	33.1	30.8	22.7	25.7
	a) Rural	46.0	43.6	27.1	31.0
	b) Urban	11.4	12.6	9.7	11.6
4)	Proportion of male workers to total workers	62.8	65.2	71.0	68.4
5)	Proportion of female workers to total workers	37.2	34.8	29.0	31.6

Classification of Workers

12.5 The percentage distribution of main and marginal workers to total workers as per

Table No. 12.4

Percentage distribution of main and marginal workers to total workers as per 1991 and 2001 censuses according to broad economic classification

Class of Workers		1991			2001		
		Male	Female	Total	Male	Female	Total
Cultivators	Main	29.3	31.2	30.0	23.0	27.9	24.7
	Marginal	0.6	9.8	4.0	1.9	7.9	4.0
	Total	29.9	41.0	34.0	24.9	35.8	28.7
Agricultural Labourers	Main	18.3	34.9	24.5	14.7	25.8	18.6
	Marginal	0.5	8.8	3.6	3.7	15.3	7.7
	Total	18.9	43.7	28.1	18.3	41.1	26.3
Household* Industry	Main	1.6	1.3	1.5	1.8	2.2	2.0
	Marginal	0.1	0.4	0.2	0.3	1.4	0.7
	Total	1.6	1.7	1.7	2.1	3.6	2.6
Other Classes	Main	49.1	12.5	35.5	51.4	16.2	39.1
	Marginal	0.5	1.2	0.8	3.3	3.2	3.3
	Total	49.6	13.6	36.2	54.7	19.4	42.4
Total	Main	98.2	79.9	91.4	90.9	72.1	84.4
	Marginal	1.8	20.1	8.6	9.1	27.9	15.6
	Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Total Workers (in 000)		(21,293)	(12,617)	(33,910)	(26,852)	(14,321)	(41,173)

* This relates to production, processing, servicing, repairing and making or selling of goods in household industry.

Note : Figures may not add up to totals due to rounding.

Table No. 12.3

Work Participation Rates in major states - 2001

State	Rural	Urban	Total
Andhra Pradesh	50.9	32.3	45.8
Tamil Nadu	50.3	37.5	44.7
Karnataka	49.1	35.7	44.5
Madhya Pradesh	47.1	30.6	42.7
Maharashtra	48.9	33.8	42.5
Rajasthan	45.9	29.6	42.1
Gujarat	47.2	33.1	41.9
West Bengal	37.9	33.9	36.8
Bihar	34.7	25.6	33.7
Uttar Pradesh	33.9	26.9	32.5
India	41.8	32.3	39.1

1991 and 2001 censuses according to broad economic classification (4 categories) is presented in Table No. 12.4.

12.6 The total proportion of cultivators declined by 5.3 percentage points during 10 years from 1991. This decline was nearly the same for males and females. The proportion of

main agricultural labourers declined by 3.6 percentage points and 9.1 percentage points for males and females respectively, whereas proportion of marginal agricultural labourers increased by 3.2 and 6.5 percentage points for males and females respectively. The proportion of workers in the household industry increased marginally. The total proportion of workers in other classes increased by about 6 percentage points. This indicates that there was shift of workforce from agriculture to other sectors.

12.7 The composition of workers in 2001 indicates that the proportion of main workers to total population in the State decreased from 39.3 per cent in 1991 to 35.9 per cent in 2001. However, the proportion of marginal workers to total population, which was 3.7 per cent in 1991, increased substantially (6.6 per cent) in 2001. The proportion of main workers to total workers, which was 91.4 per cent in 1991 declined to 84.4 per cent in 2001. Against this, the proportion of marginal workers to total workers which had remained stable as per 1981 and 1991 censuses, at around 9 per cent, rose to 15.6 per cent in 2001. This may be due to possibility that a portion of workers who were employed almost throughout the year a decade earlier, have lost their 'main worker' status and are forced to take up any marginal work.

12.8 Population Census, 2001 revealed that the incidence of marginal workers among the males was lower as compared with the females. Only 5.9 per cent of the males in the State were marginal workers, while 9.7 per cent of the females were marginal workers. The incidence of marginal workers was comparatively higher in the rural areas (9.7 per cent) than that in the urban areas (2.5 per cent). This may be due to possibility that in the rural areas the workers are generally engaged more in seasonal works.

12.9 The classification of the workers (main and marginal) as per 2001 census according to industry group is presented in Table No. 12.5.

12.10 The proportion of workers in the primary sector (other than cultivators and agricultural labourers) was about 5 per cent, in secondary sector 40 per cent and in the tertiary sector it was highest, about 55 per cent.

Table No. 12.5
**Industrial categorywise classification
of workers (main and marginal)
as per 2001 census**

(In thousand)			
Industry Group	Male	Female	Total
Primary sector (Other than cultivators and agricultural labourers)			
Agriculture, Hunting, Forestry & Fishing	527	196	723
Mining & Quarrying	97	20	117
Secondary sector			
Manufacturing & Repair			
(i) HHI	555	522	1,077
(ii) Non-HHI	4,023	601	4,625
Electricity, Gas and Water Supply	199	8	207
Construction	1,387	230	1,617
Tertiary sector			
Wholesale & Retail Trade	2,872	290	3,162
Hotels & Restaurants	336	29	365
Transport, storage & Communication	1,819	78	1,898
Financial intermediation, Real estate, Renting and Business activities	907	180	1,087
Others	2,482	1,128	3,610
Total	15,204	3,284	18,488

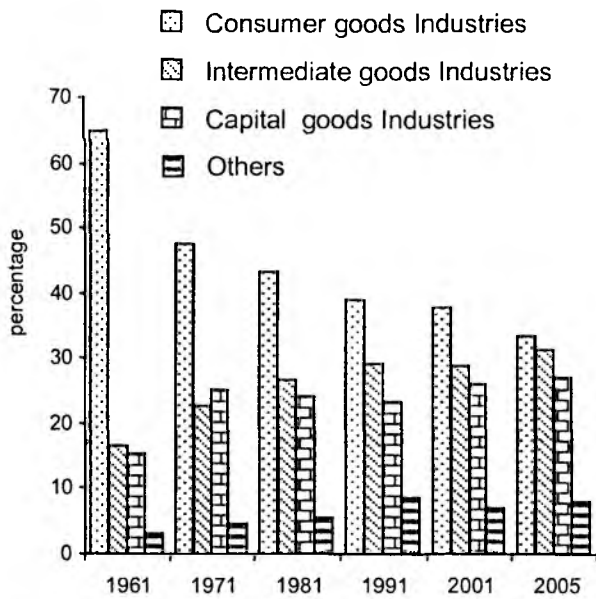
Note: Figures may not add up to totals due to rounding.

Factory Employment

12.11 The factory employment covers the employment in the factories registered under sections 2m(i), 2m(ii) and section 85 of the Factories Act, 1948. The average daily factory employment in the State after declining during the period 1997 to 2003 increased marginally in 2004 and further increased to 12.58 lakh in 2005, showing 5.5 per cent growth. It is observed that the proportion of the female workers remained almost same over the years (about 6 to 7 per cent) in the total factory employment. The manufacturing sector which accounted for about 92 per cent of the total factory employment comprised of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry. The major industry divisionwise factory employment is shown in Table No. 48 of Part II of this publication.

12.12 In factory employment, the relative importance of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry has considerably changed between 1961 to 2005. In 1961, consumer goods industry was predominant as it accounted for 65 per cent of the total factory employment. Its share declined to 33.5 per cent in 2005, mainly due to large scale reduction in employment in textile industry. The employment in textile industry which was 3.7 lakh in 1961 declined by about 49 per cent to 1.9 lakh in 2005. On the other hand, the intermediate goods industry and capital goods industry have shown substantial growth during this period as their share together in employment increased from 32 per cent in 1961 to 58.4 per cent in 2005, in total factory employment.

Major Industry Divisionwise Daily Factory Employment in Maharashtra State
(In Per cent)

12.13 In intermediate goods industry (chemicals; petroleum, rubber, plastic; basic metals etc.), the employment increased from 1.3 lakh in 1961 to 3.9 lakh in 2005. Similarly, the employment in capital goods industry (machinery & equipments and transport equipments) also increased from 1.2 lakh to 3.4 lakh in the same period.

Long-term growth rate

12.14 During the period 1961 to 2005, the total factory employment in the State registered an annual growth rate of about one per cent. But intermediate and capital goods industries together recorded a higher annual growth rate

of 1.9 per cent in the same period. The annual growth rate in factory employment during the period 1961 to 1990 was 1.3 per cent. However, the factory employment registered negative growth during the period 1991 to 2005. During the period 1961 to 2005, the annual growth rate in employment in the industry divisions petroleum, rubber, plastic (3.1 per cent); tanning and dressing of leather and leather products (3.0 per cent); chemicals & chemical products; food products, beverages etc.; basic metals and metal products (2.0 per cent) each, registered more than double the annual growth rate of 0.9 per cent for all industry divisions together. However, total number of factories recorded comparatively much higher annual growth rate of 3.5 per cent.

Newly registered factories

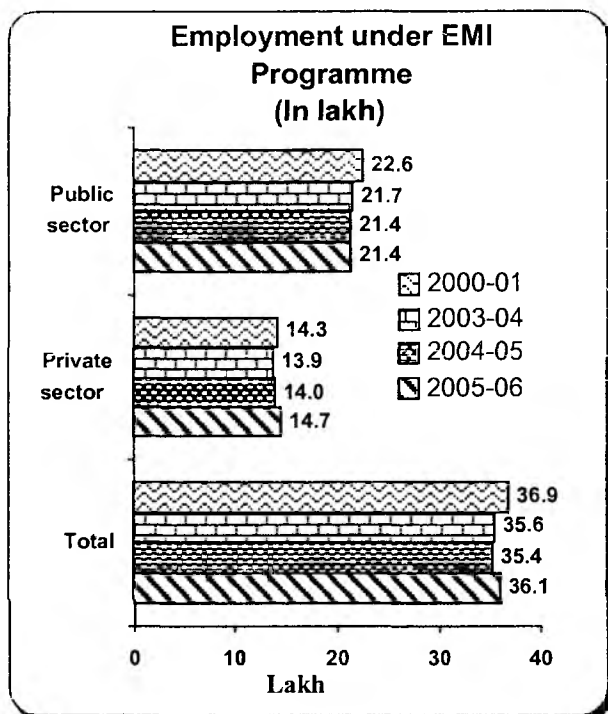
12.15 During 2005, the number of factories newly registered in the State under the Factories Act, 1948 was 1,652. The employment in these factories was 71 thousand. Amongst the newly registered factories, 72 per cent were employing less than 50 workers each. In the newly registered factories higher proportion of employment is observed in the industry divisions: (i) textiles- 8,349 workers (11.7 per cent), (ii) garments- 8,055 workers (11.3 per cent), (iii) fabricated metal products- 5,998 workers (8.4 per cent), (iv) machinery and equipments- 5,417 workers (7.6 per cent), (v) basic metal- 5,342 workers (7.5 per cent), (vi) paper and paper products- 4,272 workers (6.0 per cent) and (vii) chemicals- 3,386 workers (4.8 per cent)

12.16 The thrust of the Government Policies is on encouraging the industries in the areas other than the industrially advanced districts of Mumbai city, Mumbai suburban district, Thane and Pune. As a result of this policy, the total share of districts excluding the above four districts in the factory employment went up to 49 per cent in 2005 from 23 per cent in 1975.

Employment Market Information

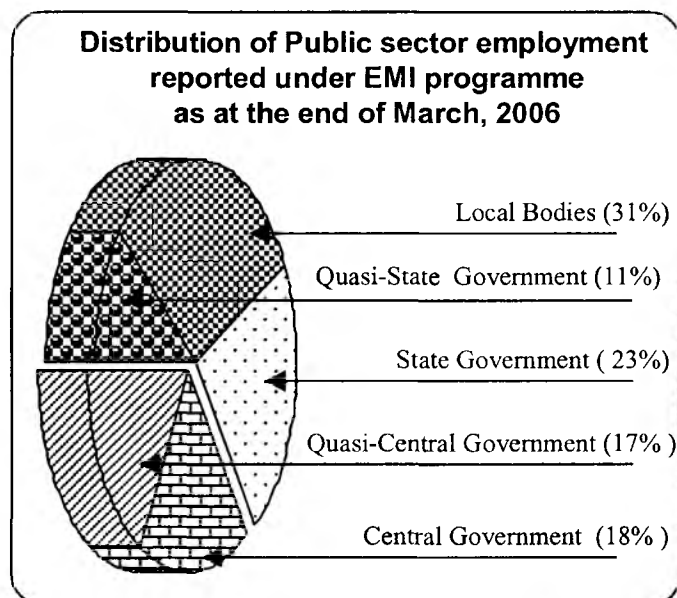
12.17 The information about the number of establishments in public and private sectors and employment therein is collected quarterly under Employment Market Information (EMI) programme. Under this programme, data on employment is collected from public and private sector establishments, those employing 25 or more employees in Greater Mumbai and 10 or more employees in the rest of the State.

12.18 The total employment in the public and private sector establishments reported under EMI programme as on 31st March, 2006 was 36.1 lakh (in public sector 21.4 lakh and in private sector 14.7 lakh) which was more by 2.0 per cent than that of 35.4 lakh reported as on 31st March, 2005. Of the total

employment reported under EMI at the end of March, 2006, the female percentage was 16.7.

12.19 Of the 21.4 lakh employment in the public sector as at the end of March, 2006, the share of local bodies was maximum at 31 per cent and share of Quasi-State Government was

lowest at 11 per cent.

Employment in the State Government and Local Bodies

12.20 As per the Census of Government Employees, 2005, the total number of regular and other employees in State Government and local bodies was 12.30 lakh, of which 6.03 lakh employees were in the State Government, 4.44 lakh in Zilla Parishads, 0.57 lakh in Municipal Councils and 1.26 lakh in Municipal Corporations (excluding Greater Mumbai). The details are given in Table No. 12.6.

Table No. 12.6

Employees in State Government and Local Bodies as on 1st July, 2005

Category	Regular	Others@	Total	Of which,
				females percentage
State Govt.	5.25	0.78	6.03	17
Z.Ps. (33)	3.02	1.42	4.44	46
M. Councils (222)	0.53	0.04	0.57	26
M.Corpsn.***(21)	1.26	-	1.26	28
Total	10.06	2.24	12.30	29

@ Covers daily wage/honorary and part time employees
 ** Breakup as regular and other employees is not available/ excluding Greater Mumbai

Employment and Self-Employment Guidance Centres

12.21 The trend in number of persons newly registered in the Employment and Self-Employment Guidance Centres (ESGC) in the State during last 16 years is shown in the graph. The data about registrations, vacancies notified

and placements effected are given in Table No.51 of Part - II.

12.22 The number of persons on the Live Register of Employment and Self-Employment Guidance Centres as at the end of December, 2006 is given in the Table No. 52 of Part-II.

State Sponsored Employment Schemes/ Programmes

(1) Employment Guarantee Scheme

12.23 The Employment Guarantee Scheme (EGS) is being implemented in the State since 1972. The fundamental objective of the scheme is to provide gainful and productive employment to the people who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work, on the principle of 'Work on Demand' in the rural areas and in the areas of 'C' class municipal councils. The sub-schemes viz. Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of Trees on Barren Lands and Sericulture are also being implemented under EGS. Data regarding number of works, persondays provided and expenditure incurred under EGS for the latest periods are given in Table No.12.7. During 2005-06, work of 16.9 crore persondays was provided under EGS as against 22.2 crore persondays provided during 2004-05. The average per day labour attendance under EGS during 2004-05 and 2005-06 was 4.3 lakh and 2.3 lakh respectively. Of the completed works during 2005-06 under EGS, soil conservation and land development works together accounted for 73 per cent and irrigation works 6 per cent. Information about categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the EGS in Maharashtra State is given in the Table No. 53 of Part-II.

Table No. 12.7

Number of works, persondays and expenditure incurred under EGS

Year	No. of works completed (ending March)	Persondays provided (Crore)	Expenditure incurred (Rs. in crore)
2001-02	30,579	16.2	914
2002-03	42,500	15.5	889
2003-04	68,782	18.5	1,051
2004-05	74,724	22.2	1,259
2005-06	20,722	16.9	983

(2) Employment Promotion Programme

12.24 Under this programme, groups of educated unemployed who are registered in ESGCs are given training for acquisition/upgradation of skills for enabling them to secure employment. The number of candidates placed under training during 2005-06 was 8,456 as against 6,788 during 2004-05. The number of trainees who completed training during 2005-06 was 6,226 as against 5,012 during 2004-05. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 2005-06 was 1,403 as against 960 absorbed in the previous year. The number of candidates placed under training during 2006-07 up to the end of December was 7,352, of which 408 (5.5 per cent) were females, as compared to the 6,337 candidates placed under training during the corresponding period of the previous year, of which 216 candidates (3.4 per cent) were females.

(3) Seed Money Assistance Programme

12.25 Under this programme, the educated unemployed who are domiciled in Maharashtra and have passed minimum standard-VII or are ITI trained are given 'Seed Money Assistance' to the extent of 15 to 22.5 per cent of the project cost, subject to a limit of Rs.1.5 lakh. Under this programme, during 2005-06, Rs.4.9 crore were given as assistance to 1,180 beneficiaries. During April to December, 2006, assistance of Rs.2.5 crore was given to 560 beneficiaries as against Rs. 3.1 crore given as assistance to 728 beneficiaries during corresponding period of the previous year.

(4) Apprenticeship Training Programme

12.26 Under this programmes the number of apprentices undergoing training in various trades during the academic year 2006-07 (July to June) is 31.3 thousand, which is 7.6 per cent more than 29.1 thousand apprentices having undergone training during the previous academic year.

(5) Entrepreneurial Development Training Programme

12.27 The programme intends to motivate and train the educated unemployed youths to take up self-employment. Under this programme,

training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to develop entrepreneurship through systematic training. Subsequently, some modifications have been made in this training programme under special component scheme wherein educated unemployed youth of SC category are trained by MCED under 1) Entrepreneurship Introductory Programme, 2) Entrepreneurship Development Training Programme and 3) Technical Training Programme. Under this programme, during 2005-06, the number of youths trained was 12,084 and the number of youths trained during 2006-07 up to the end of December was 8,913.

Centrally Sponsored Employment Programmes

(1) Sampoorna Gramin Rojgar Yojana

12.28 Two Central schemes viz. *Employment Assurance Scheme (EAS)* and *Jawahar Gram Samridhi Yojana (JGSY)* were merged by Government of India in September, 2001 and a new scheme '*Sampoorna Gramin Rojgar Yojana*' was launched. It is one of the important schemes aimed at poverty alleviation in the tenth five year plan. In Maharashtra State, this scheme is being implemented since January, 2002. It is linked with food security. The primary objective of the scheme is to provide additional employment in all rural areas for providing food security and also to improve nutritional level of the poor masses. The secondary objective is to create durable community, social and economic assets and infrastructural development in rural areas. The scheme is implemented as a centrally sponsored scheme on a cost sharing basis between the Centre and the State in the ratio of 75:25 of cash component. However, the cost of kind component (foodgrains) is borne 100 per cent by the Government of India and it is supplied free to the State. Under this scheme, 5 Kg. of foodgrains (wheat/rice) is made available per personday to the workers at a rate of Rs. 5 per Kg. for wheat and Rs. 6 per Kg. for rice. The remaining wages are paid in cash after deducting the cost of foodgrains.

12.29 The scheme is implemented by Zilla Parishad, Panchayat Samiti and Grampanchayat in three tiers with the distribution of available funds in the proportion of 20 per cent, 30 per cent and 50 per cent respectively. Of the funds and

foodgrains made available to the Zilla Parishads and Panchayat Samitis, share of 22.5 per cent is to be provided for the individual beneficiary schemes for SC/ST families living Below Poverty Line. Similarly, 50 per cent of the funds and foodgrains available for the Grampanchayats are to be provided for the creation of the need based village infrastructure in SC/ST habitations.

12.30 Under this scheme during 2005-06, employment of 6.6 crore persondays was provided, against 6.8 crore persondays provided during 2004-05. During 2006-07, by the end of December, an amount of Rs.313.6 crore was made available (including unspent balance of Rs. 31.2 crore of the last year) against which an expenditure of Rs. 248.42 crore was incurred and employment of 2.9 crore persondays was provided.

(2) Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana

12.31 *Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY)* has been started by Central Government in April, 1999 by restructuring Integrated Rural Development Programme (IRDP) and other self employment programmes. This scheme intends to bring the assisted poor families above the poverty line within three years by providing them income generating assets through a mix of bank credit and Government subsidy. The financial pattern of this scheme is 75:25 basis between Central and State Government. Under this programme, either individuals or Self Help Groups (SHGs) are given assistance. This programme lays more emphasis on group approach, under which the rural poor are organised into Self Help Groups. The beneficiaries are known as Swarogaries under this programme. Under SGSY during 2005-06, subsidy of Rs.69.1 crore and credit of Rs.117.4 crore was disbursed to 73,839 swarogaries (individuals and SHGs). During 2006-07 by the end of December, a subsidy of Rs. 38.0 crore and credit of Rs. 66.8 crore was disbursed to 39,273 swarogaries as against the subsidy of Rs.34.9 crore and credit of Rs.57.6 crore disbursed to 36,081 swarogaries during the corresponding period of the previous year. During 2005-06, out of the 73,839 swarogaries, 59,005 swarogaries (80 per cent) were females. During 2006-07 by the end of December, the female component in the total swarogaries was 81 per cent.

12.32 During 2005-06, out of the total 73,839 swarogaries, 65,239 were from 6,191

SHGs. During 2005-06, the proportion of female swarojagaries in SHG to total swarojagaries was 86 per cent, which remained same during current year upto December, 2006. The details of subsidy and credit given to SHG swarojagaries are given in Table No. 12.8.

Table No. 12.8
**Subsidy and credit given
to SHGs under SGSY**

Year	SHGs Assisted (No.)	SHG Swarojagaries (No.)	Subsidy (Rs.in crore)	Credit (Rs.in crore)
2002-03	3,227	34,129	36.20	51.42
2003-04	4,266	45,074	44.24	66.79
2004-05	5,603	59,194	69.55	110.58
2005-06	6,191	65,239	59.56	96.46
2006-07*	3,446	35,771	33.36	56.79

* Upto the end of December, 2006

(3) *Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana*

12.33 *The Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana* has been started by the Central Government in 1997, replacing three schemes viz. Nehru Rojgar Yojana, Urban Basic Services for Poor and Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme. The Central and the State Governments provide the funds to the scheme in the ratio of 75:25. This scheme seeks to provide employment to the urban unemployed or underemployed living Below Poverty Line and educated minimum upto standard-IX by encouraging them for setting up self-employment ventures or by providing wage employment. This scheme comprises of two sub-schemes viz. Urban Self Employment Programme (USEP) and Urban Wage Employment Programme (UWEP).

12.34 Under Urban Self Employment Programme, during 2005-06, expenditure of Rs. 2.90 crore was incurred on 7,162 beneficiaries. During 2006-07 upto the end of September, expenditure of Rs.0.31 crore was incurred on 620 beneficiaries as against an expenditure of Rs. 0.38 crore incurred on 1,058 beneficiaries during the corresponding period of the previous year. For imparting training of self-employment, during 2005-06, expenditure of Rs. 3.34 crore was incurred on 14,084 beneficiaries. During 2006-07 upto the end of September, expenditure of Rs. 0.08 crore was incurred on imparting training to 644

beneficiaries as compared to an expenditure of Rs. 0.23 crore incurred for imparting training of self employment to 857 beneficiaries during the corresponding period of the previous year. Under Urban Wage Employment Programme during 2005-06, expenditure of Rs. 3.57 crore was incurred and employment of 1.70 lakh persondays was generated. During 2006-07 upto September, expenditure of Rs. 0.87 crore was incurred and employment of 0.23 lakh persondays was generated as compared to Rs. 0.95 crore expenditure and 0.64 lakh persondays generated during the corresponding period of the previous year.

(4) *Prime Minister's Rojgar Yojana*

12.35 *The Prime Minister's Rojgar Yojana* (PMRY) is implemented both in the urban and rural areas of the State with a view to providing self employment to the educated unemployed youths. Any person between the age group of 18 to 35 years (SC/ST, ex-servicemen, handicapped and women have age relaxation upto 10 years), VIIIth passed or I.T.I. passed or having undergone Government technical course for 6 months and whose annual income is not more than Rs.40,000 is eligible for assistance. For business, Rs.1 lakh and for industry and service, Rs. 2 lakh as project cost is provided under this scheme. An entrepreneur is required to contribute between 5 to 16.25 per cent of the project cost as margin money in cash. The balance is to be sanctioned as loan by the banks. During 2005-06, Rs. 200.5 crore loan was sanctioned by banks to about 36,000 beneficiaries and during 2006-07 by the end of December, Rs. 102.7 crore loan was sanctioned to 15,191 beneficiaries.

(5) *Rashtriya Gramin Rojgar Hami Yojana*

12.36 The Centrally sponsored Rashtriya Gramin Rojgar Hami Yojana (Maharashtra Gramin Rojgar Hami Yojana) in the 1st phase is being implemented since February, 2006 in rural areas of 12 districts of Maharashtra, namely Ahmednagar, Nandurbar, Dhule, Aurangabad, Hingoli, Nanded, Amravati, Yavatmal, Bhandara, Gondia, Chandrapur and Gadchiroli. Under this programme, minimum 100 days employment is assured during financial year for one person per household in rural area on demand for work, otherwise, unemployment allowance is paid to them. Under this programme 27,44,127 families are given job cards, of which 3,21,898 families demanded employment upto January, 2007 and all these families were provided employment. Since inception of the scheme an expenditure of Rs. 167.33 crore was incurred upto January, 2007.

Total Employment Generated

12.37 Under all the aforesaid centrally sponsored employment programmes, total employment of 6.6 crore persondays was generated during 2005-06, as compared to 6.8 crore persondays over previous year. During 2006-07 up to the end of December, employment of 2.9 crore persondays was generated as against employment of 3.7 crore persondays generated during the corresponding period of the previous year. The performance of centrally sponsored employment programmes implemented in Maharashtra State is given in Table No. 54 of Part-II.

Industrial Relations

12.38 The number of work stoppages (strikes and lockouts) remained steady at 18 units during the period of January to October, 2006 as compared to the corresponding period of 2005. The number of workers (5,659) involved in the work stoppages during January to October, 2006 was lower by 36 per cent than that in the corresponding period of 2005. The number of persondays lost due to work stoppages including continuing work stoppages of earlier year was lower by 22 per cent and stood at 8.6 lakh during January to October, 2006 against 11.0 lakh persondays lost during January to October, 2005. The details of industrial disputes in Maharashtra State are given in Table No.55 of Part-II.

Closed Industries

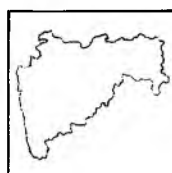
12.39 The number of small scale, medium and large scale industries closed down in the State and the workers affected are given in Table No.12.9.

Table No. 12.9
Industries closed down and
workers affected
(in numbers)

Year	Small Scale Industries		Medium & Large Scale Industries	
	Closed down	Workers affected	Closed down	Workers affected
2001-02	5,726	30,769	203	27,807
2002-03	6,249	28,996	339	45,509
2003-04	4,686	29,371	213	51,804
2004-05	2,566	12,830	343	33,621
2005-06	2,216	11,779	17	11,723
2006-07*	217	1,661	5	571

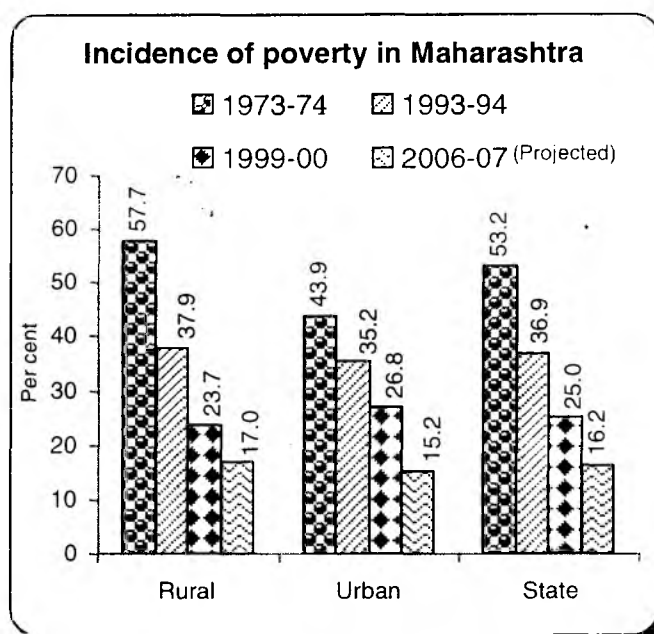
* Upto the end of December, 2006

Poverty

12.40 Poverty leads to poor quality of life, deprivation, malnutrition, illiteracy and the end result is low human development. Poverty reduction has been an important goal of development policy since the inception of planning process. The Planning Commission regularly estimates the incidence of poverty at national and state level based on the data from the large scale quinquennial sample surveys on household consumer expenditure conducted by National Sample Survey Organisation (NSSO). The latest available estimates of poverty relate to the year 1999 - 2000 based on 55th Round of NSS and no State level official estimates of poverty are available beyond this.

12.41 A steady decline in the incidence of poverty indicates that the gains of economic growth reach the poor. The success of anti-poverty strategy in Maharashtra, can be traced from the continuous decline in the incidence of poverty from 53.2 per cent in 1973-74 to 36.9 per cent in 1993-94 and further to 25.0 per cent in 1999-2000 which is lower than the All-India ratio of 26.1 per cent. However, in absolute number more than 2.5 crore population in the State is below poverty line, of which about 1.4 crore lives in rural areas of the State. The provisional data of the latest NSS 61st Round for the year 2004-05 indicates that the poverty ratio at the National level was about 22 per cent if the mixed recall period is used.

12.42 The trend that emerged from the Planning Commission's estimate of poverty during 1993-94 and 1999-2000 is that rural poverty decreased much faster than urban poverty in most of the states including Maharashtra. The incidence of poverty in rural areas of the State reduced from 57.7 per cent in 1973-74 to 23.7 per cent in 1999-2000. It is expected to decline further to 17 per cent by the end of Tenth Plan (2006-07). During the same period, in urban areas of the State it reduced from 43.9 per cent to 26.8 per cent and is expected to decline to 15.2 per cent by 2006-07.

12.43 The Planning Commission's poverty projections (percentage of poor) for 2006-07, the terminal year of 10th five year plan, are based on certain targeted growth rates of GDP, agriculture productivity, per capita plan expenditure etc. The same for major states are given in Table No. 12.10. Provided the targeted growth rates during Tenth plan are achieved, the poverty ratio in India is expected to decline to about 19.3 per cent in 2006-07 from 26.1 per cent in 1999-2000. During the same period, the poverty ratio in Maharashtra is expected to decline from 25 per cent to 16.2 per cent.

Table No. 12.10
Poverty Projections for major States- 2006-07
(per cent)

State	Rural	Urban	Combined
Bihar	44.8	32.7	43.2
Orissa	41.7	37.5	41.0
Madhya Pradesh	28.7	31.8	29.5
Uttar Pradesh	24.2	26.2	24.7
West Bengal	21.9	9.0	18.3
Maharashtra	17.0	15.2	16.2
Rajasthan	11.1	15.4	12.1
Andhra Pradesh	4.6	19.0	8.5
Karnataka	7.8	8.0	7.9
Tamil Nadu	3.7	9.6	6.6
India	21.1	15.0	19.3

Source :- Xth FYP (2002-07)

Education

12.44 Since education plays a pivotal role in human development, it is necessary to increase the level of literacy by providing elementary education to all and to build technical skills to cater the needs of the economy by providing technical education to the aspirants. The State Government Education Policy is framed in concurrence with the above objectives.

12.45 Education programmes, especially for primary education, are executed through collaborative efforts of the State Government and local bodies. Though, the major responsibility for basic education lies with the State Government, the local self-government bodies, both in rural and urban areas, have also been associated with school education in order to make the education system more responsive to local conditions and facilitate community participation.

Educational progress

12.46 Universalisation of primary education has led to massive demand for secondary education. In the field of secondary education, non-government institutions are performing important role. In Maharashtra State, a large number of schools are run by private organisations and most of them are Government aided. In addition to this, local bodies like municipal corporations, municipal councils are also running secondary schools in their jurisdictions, resulting into phenomenal increase in the enrolment. During 2006-07 as compared to 1990-91, the enrolment of students in primary schools has increased by 12 per cent, whereas the enrolment in secondary and higher secondary institutions has increased by 77 per cent. The teacher-student ratio for primary schools remained almost the same from 1990-91 to 2000-01 at 39 and thereafter it decreased to 34. However, this ratio for secondary and higher secondary institutions taken together has increased from 32 students in 1990-91 to 38 students in 2006-07. The number of primary schools in the State has increased from 68,644 in 2005-06 to 69,330 in 2006-07. However, during the same period, the enrolment decreased marginally. The number of secondary and higher secondary institutions taken together increased from 19,480 in 2005-06 to 20,339 in 2006-07. The educational progress in the State from 1960-61 onwards is presented in Table No. 56 of part II of this publication.

12.47 The number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein for 2005-06 and 2006-07 are given in Table No. 12.11.

12.48 The percentage increase in the enrolment during 2006-07 over that of the previous year was more for girls than that for

Table No. 12.11
Number of primary, secondary and higher secondary schools and enrolment in Maharashtra State

(Teachers and Enrolment in thousand)

Type of Educational Institution@	2005-06*	2006-07*
1. Primary		
1) Schools (I to VII)	68,644	69,330
2) (a) Enrolment	11,806	11,688
(b) Of these, girls	5,661	5,591
3) Teachers	338	340
2. Secondary		
1) Schools (I to X)	15,037	15,762
2) (a) Enrolment	5,596	5,709
(b) Of these, girls	2,645	2,655
3) Teachers	161	164
3. Higher Secondary		
1) Schools (I to XII)	3,804	3,914
2) (a) Enrolment	4,544	4,562
(b) Of these, girls	2,096	2,099
3) Teachers	110	114
4. Junior College		
1) Institutes (XI & XII)	639	663
2) (a) Enrolment	753	792
(b) Of these, girls	310	327
3) Teachers	13	13

* Estimated

@ Excluding school level vocational education institutions.

the boys for junior college education. The number of students per teacher in 2006-07 was 34 for primary, 35 for secondary, 40 for higher secondary schools and 61 for junior colleges.

12.49 The enrolment according to group of standards in schools for the years 2005-06 and 2006-07 in the rural and urban areas of the State is given in Table No. 12.12.

Table No. 12.12
Enrolment of students by group of standards

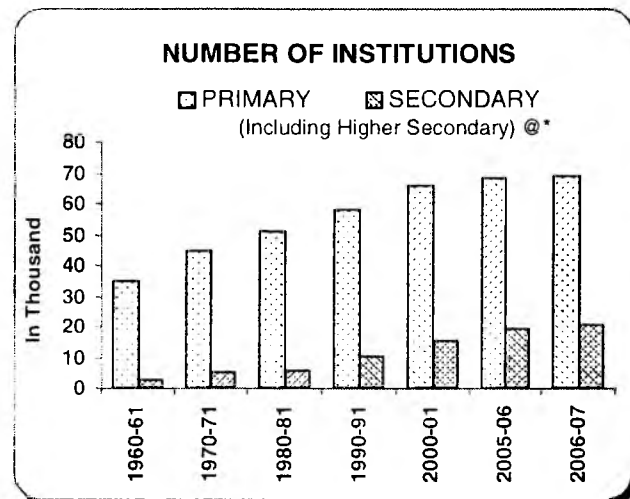
(In '000)

Group of Standards		2005-06*	2006-07*
I—IV	Rural	5,591	5,599
	Urban	3,721	3,733
V—VIII	Rural	5,173	5,184
	Urban	3,449	3,456
IX—X	Rural	1,770	1,775
	Urban	1,180	1,183
XI—XII	Rural	726	728
	Urban	1,089	1,092

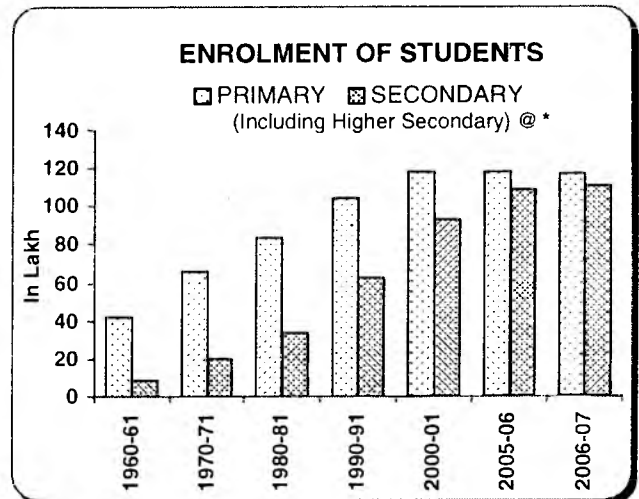
* Estimated

12.50 The enrolment during 2006-07 over that of the year 2005-06 in all groups of standards increased by about 0.5 per cent for both the rural and urban areas.

PROGRESS OF EDUCATION IN THE STATE

* Excluding school level vocational institutions/ students therein.

@ Including junior colleges and students therein from 1994-95.

Sarva Shiksha Abhiyan

12.51 To achieve the goal of universalisation of primary education, the Central Government has started the programme 'Sarva Shiksha Abhiyan'. In this programme, it is decided to give opportunity of quality education and to develop human ability of all the children belonging to age group 6 to 14 years. In Maharashtra, it is known as 'Sarva Shikshan Mohim'. Execution of Sarva Shiksha Abhiyan is entrusted to autonomous institute Maharashtra Prathamik Shikshan Parishad, Mumbai and for its effective implementation, Sarva Shikshan Mohim monitoring unit has been established at the Directorate of Primary Education, Pune. During the year 2005-06, under this scheme, provision of Rs. 876.51 crore was made and expenditure of Rs. 604.59 crore was incurred.

Vasti Shala

12.52 As a part of universalisation of education, the Government has fixed the norm to open a primary school within vicinity of 1.5 km. of a habitation having minimum population of 200. This norm for tribal areas is 1.0 km. vicinity and population 100. But still there are some habitations which do not fulfil the above norms. For such habitations, the Government has started 'Vasti Shalas' as alternative education within a radius of 1.0 km. for at least 15 students. During 2006-07, under this scheme, in all 8,764 vasti shalas are running and total 1.87 lakh students are taking education, out of which 0.90 lakh are girls.

Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana

12.53 For children working as child labourer in urban and rural areas, mainly in agricultural field, animal rearing and / or for shelterless deprived from primary education due to poor economic condition, the 'Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana' is being implemented. Under this scheme, upto December 2006, total 4.30 lakh students have taken education from 22,267 centers in the State.

Women Education

12.54 During 2005-06, there were 1,998 primary schools, 925 secondary schools and 285 higher secondary institutions exclusively for girls, in the State. The percentage of girls in the total enrolment in primary, secondary and higher secondary schools in the State in 2005-06 was 48, 47 and 46 respectively. In 1985-86, when

education for girls was made free upto standard X, the corresponding percentages were 44, 36 and 32 respectively. Enrolment figures, at least at primary school level, indicate that the girls enrolment is matching to the sex ratio in the respective population group and the gender gap in enrolment at secondary and higher secondary school levels is also reducing fast in the recent years.

12.55 The continuous efforts to promote quality education throughout the State needs spending of sizeable funds. The total State Government expenditure on primary, secondary and higher secondary education for the year 2005-06 was Rs. 9,074 crore, which was 2.1 per cent of the Gross State Domestic Product. The average expenditure incurred by the State Government per student in 2005-06 was Rs. 2,928 for primary stage (Std. I - VII), Rs. 7,787 for secondary and Rs. 3,358 for higher secondary stage. The State Government expenditure on primary, secondary and higher secondary education is given in Table No. 12.13.

Table No. 12.13
Expenditure incurred on primary,
secondary and higher secondary education
by the State Government

Year	Primary	Secondary	(In crore Rs.)	
			Higher secondary	Total
2001-02	4,172	2,769	429	7,370
2002-03	4,039	3,004	478	7,521
2003-04	4,121	3,311	521	7,953
2004-05	4,474	3,614	551	8,639
2005-06	4,701	3,763	610	9,074

Information Technology Policy related to school education

12.56 Acknowledging the importance of the Information Technology in the process of development, the State Government has declared the 'Information Technology Policy' in 1998. Accordingly, the State Government has introduced Information Technology as an optional subject for Standards VIII to XII. The State Government has suggested various alternatives / options for establishing computer labs in the schools for teaching this subject. Apart from own funds of the managements, donations from private industries, companies, co-operative societies, business organisations can be utilised for

creation of infrastructure for computer education. The schools are allowed to engage private computer training institutions for establishment of computer labs in their school premises allowing them to use this space for commercial purpose after school time on a condition of providing free training to the students. Out of the approximately 16,000 secondary schools in the State, about 7,000 schools are using computers. Of these, 3,060 schools received 5,302 computers through funds of the Local Area Development Programme.

Maharashtra Cadet Corps

12.57 The objective of the scheme is to foster the qualities such as leadership, brotherhood, sportsmanship, national integrity, social service, etc. among the students. This scheme has been restructured in the year 2000 and is implemented in all the schools for students of standards VIII and IX. However, it is kept voluntary for the students. The school shall have at least one troop in it. Each troop shall consist of minimum 100 students in the school in urban areas, 50 in rural and 30 in tribal and hilly areas. The ratio of boys and girls should be maintained 50:50 as far as possible. During 2005-06, this scheme covered 19.50 lakh students and during 2006-07, about 19.65 lakh students are expected to get benefit.

Drop Out Rates

12.58 In 1980-81, the drop out rate (DOR) for boys and girls in the State for standard V was 53 per cent and 63 per cent respectively. In 2002-03, this rate for boys and girls reduced to 13 per cent and 14 per cent respectively. The

DROP OUT RATE

$DOR_{(i,j)}$ = Drop Out Rate of students for standard 'i' with reference to year 'j'

$$= 100 \times \left[1 - \left(\frac{B_{(i,j)}}{A_{(1,j-i+1)}} \right) \right]$$

where, $B_{(i,j)}$ = No. of students on enrolment in standard 'i' for the year 'j'

$A_{(1,j-i+1)}$ = No. of students on enrolment in the first standard in the year (j-i+1).

drop out rate for standard VIII for boys and girls has reduced to 31 per cent and 36 per cent respectively in 2002-03 as compared to 65 per cent and 78 per cent in 1980-81. Though the drop out rate of boys and girls for standard X has reduced considerably over the last 20 years, still it is 50 per cent for boys and 55 per cent for girls. High drop out rate of standard VIII and X for both the boys and girls may be due to the need of student's participation in the economic and domestic activities of the families. The drop out figures for 2002-03 indicate that about 87 per cent of total boys and girls had completed primary education, 67 per cent had completed upper primary education and 48 per cent had completed secondary education. The students drop out rates are given in Table No. 12.14.

Table No. 12.14
Drop out rates of students
(Percentage)

Standard		1980-81	1990-91	2000-01	2002-03
V	Boys	53	29	15	13
	Girls	63	39	19	14
VIII	Boys	65	47	35	31
	Girls	78	62	41	36
X	Boys	74	64	52	50
	Girls	86	76	57	55

Nutritional diet for students in primary schools

12.59 With a view to providing nutritional diet to students for increasing their attendance in the school, this scheme is being implemented for primary school students. This scheme is fully centrally sponsored and is being implemented in the State from the year 1995-96. Under this scheme, students of standard I to V from Government and Government aided private schools, vasti shalas, education centers under Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana, schools for handicaps, deaf and dumb students, etc. having minimum 80 per cent attendance in a month were given 3 kg. of rice per month as a nutritional diet. However, as per the order of the Hon. Supreme Court, students are to be provided cooked food from 2002-03 onwards and responsibility of providing cooked food is assigned to the respective school management. Under this scheme, rice is provided by the Central Government and grants of Rs. 75 per quintal for

transportation and Re.1 per student per school day for cooked food, was made available upto August, 2006 and from September, 2006 the rate is revised to Rs. 1.50. In addition to this, the State Government gives grant of 50 Paisa per student per school day for cooked food. Honorarium, in proportion to students' strength is also being paid to the principal / teacher participating in this scheme. Under this scheme, 79.84 lakh students were benefited upto March, 2006. A provision of Rs. 379 crore is made under this scheme for the year 2006-07. Out of this, State Government's share is Rs. 132.10 crore and Central Government's share is Rs. 246.90 crore.

Free text books to primary students

12.60 In order to boost the literacy rate in the Panchayat Samiti areas where the female literacy rate is below the national average (i.e. 39.3 per cent as per 1991 census), the State Government is supplying free text books to all primary school students of standard I to IV from 1996-97 in 103 Panchayat Samities in the State identified for this purpose. During 2005-06, under this scheme, 3.72 lakh students studying in standards I and II were benefited and expenditure incurred was Rs. 1.28 crore. During 2006-07, under this scheme, 3.20 lakh students (std. I & II) are expected to get benefit and expenditure of Rs. 1.85 crore is expected.

Sainiki Schools

12.61 The main objective of the scheme is to develop the spirit of nationality, co-operation, discipline, leadership, self-confidence, valour and patriotism amongst the students. In 1996-97, the State Government has taken the decision to start sainiki school in every district by giving permission to non-government organisations. By the end of November, 2006 under this scheme, 42 sainiki schools have been established in 33 districts. Of these, three schools are exclusively for girls. Intake capacity per class in these schools for standard V to XII is fixed at 45 students and 10,647 students are taking education in all these schools.

Ahilyabai Holkar Scheme

12.62 To promote education amongst girls, the State Government has started Ahilyabai Holkar Scheme providing free travel concession to girl students from 1996-97. Under this scheme, girls in the rural areas studying in standards V to X are provided free travel in Maharashtra

State Road Transport Corporation buses to attend school, if such school is not available in their village. During 2005-06, about 12.60 lakh girls availed such facility and in 2006-07, about the same number of girls are expected to avail this concession. Out of the total expenditure made under this scheme, one-third expenditure is reimbursed to the Maharashtra State Road Transport Corporation by the State Government. The share of State Government in the expenditure incurred for the year 2005-06 was Rs. 70.79 crore.

Attendance Allowance to Girls Learning in Primary Schools

12.63 With a view to increase the rate of attendance and to reduce the drop out rates of the school going girls, this scheme is being implemented in the State from 1992 for the girls from below poverty line families in tribal sub-plan areas and the girls from below poverty line families from scheduled castes, scheduled tribes and vimukta jati / nomadic Tribes in remaining parts of the State. Under this scheme, one rupee per day per girl student is paid as attendance allowance for girls studying in Standard I to IV. During 2005-06, under this scheme, 3.72 lakh girl students were benefited and expenditure incurred was Rs. 8.19 crore. During 2006-07, Rs. 11.31 crore has been sanctioned and about 5.14 lakh girl students are expected to get benefit.

Book Bank Scheme

12.64 A large number of students belonging to scheduled castes, scheduled tribes and vimukta jati / nomadic tribes and other deprived sections of the community are provided with text books under this scheme. The Government has established book banks for the students of primary and secondary schools run by zilla parishads, municipal councils and municipal corporations and also by the recognised / aided secondary schools. The set of text books supplied is to be returned to the book bank at the end of academic year. The scheme covers the students upto standard X. During 2006-07, provision of Rs. 2.16 crore is made and about 2.25 lakh students are expected to get benefit.

Shikshan Sevak Yojana

12.65 The Government of Maharashtra has introduced various schemes for expansion as well as for the qualitative improvement in education,

which has resulted in enormous rise in the education expenditure. For filling up the large number of vacant posts of teachers in the State, the Government has started *Shikshan Sevak Yojana* from 2000. The Government has given permission to appoint Shikshan Sevaks in all recognised / aided primary, secondary, higher secondary schools and junior colleges, etc. These Shikshan Sevaks are being paid with Rs. 3,000 to Rs. 5,000 as honorarium per month as per their educational qualifications.

Adult Education

12.66 In order to eradicate the illiteracy in the age group of 15-35, National Literacy Mission was established in 1988. For effective implementation of the Literacy Programme, Maharashtra Rajya Saksharata Parishad was established in the year 1996, as per the guidelines of the National Literacy Mission. Total Literacy Campaign, Post Literacy Programme and Continuing Education Programme are being implemented in the State progressively. For effective implementation of Mass Literacy Programme, Zilla Saksharata Samiti (Z.S.S.), a registered body is established in each district of the State.

12.67 As per the guidelines of the National Literacy Mission, literacy programme for illiterates in the age group of 15-35 was implemented in all the districts of the State. Total Literacy Programme is completed in all districts of the State. Under this programme, a target of 69.8 lakh illiterates in the age group of 15-35 based on 1991 Census data was fixed. Out of the 64.4 lakh registered illiterates in the State, 54.1 lakh illiterates have completed the specific prescribed curriculum. As per the Census 2001, literacy percentage in the age group 15-35 years is 84; for males it is 91 per cent and for females it is 77 per cent. Still there are 52 lakh illiterates remaining to be covered under Literacy Programme.

12.68 In order to retain the literacy skills achieved by neo-literates and to increase the literacy percentage, Post Literacy Programme of one year's duration is being implemented in the State. The Post Literacy Programme has been completed in 27 districts of the State and is in final stage in Raigad and Nashik districts and Pune Municipal Corporation area. Under this programme, a target of 51.98 lakh post-literates was fixed, and the progressive achievement is 37.98 lakh.

12.69 After completion of Post Literacy Programme, Continuing Education Programme is implemented in 26 districts of the State. Out of these, 13 districts have completed first year of Continuing Education Programme. In the remaining 13 districts, first year programme is going on. Under this programme, total 16,672 centres are sanctioned. At present, 10,994 centres are functioning.

Higher Education

12.70 Higher education creates technical and skilled human resource as an important input necessary for the overall economic development. Higher education covers education on agriculture, veterinary, medical / pharmaceutical, engineering, technical and vocational education, etc. along with general higher education.

12.71 There are four agriculture universities, one university for health science courses, one university for veterinary science, one technological and 12 non-agricultural universities in the State, including SNTD University, Mumbai which is exclusively for women, Yeshwantrao Chavan open University, Nasik for non-formal education and Kavi Kulguru Kalidas University, Ramtek established for conduct of studies, research, development and spread of Sanskrit language. In addition, there are six deemed universities in the State.

General Higher Education

12.72 The total number of colleges for general education and other higher educational institutions (excluding colleges and institutions of medical, engineering and agriculture) in the State during 2006-07 stood at 1,677 showing an increase of 1.4 per cent over the previous year. Of these, 1,332 are Science, Arts and Commerce colleges, 84 Law Colleges and 261 B.Ed. (Bachelor of Education) colleges. The total enrolment of these 1,677 colleges and other institutions taken together for the year 2006-07 was 11.49 lakh students which was higher by 5.0 per cent than 2005-06. The enrolment of girls in these colleges / institutions during 2006-07 showed an increase of 5.1 per cent over the previous year. The number of colleges for general education and other higher educational institutions and enrolment therein are given in the Table No. 12.15.

Table No. 12.15
**Colleges for general education
 and other higher educational
 institutions and enrolment**
 (Teachers and enrolment in thousand)

Type of educational institution	2005-06*	2006-07*	Percentage increase
1. Colleges for general education			
(1) Number	1,612	1,632	1.2
(2) (A) Enrolment	1,056	1,109	5.0
(B) Of these, girls	456	479	5.0
(3) Teachers	30	31	3.3
2. Other higher educational institutions			
(1) Number	42	45	7.1
(2) (A) Enrolment	38	40	5.2
(B) Of these, girls	14	15	7.1
(3) Teachers	2	2	--
Total			
(1) Number@	1,654	1,677	1.4
(2) (A) Enrolment	1,094	1,149	5.0
(B) Of these, girls	470	494	5.1
(3) Teachers	32	33	3.1

* Estimated

@ Excluding Junior, Medical, Engineering & Agricultural Colleges and pre-degree vocational education institutions

Agricultural Education

12.73 The number, intake capacity and admitted students in Government aided and unaided colleges affiliated to the four agricultural universities in the State are given in Table No. 12.16.

Table No. 12.16
**No. of Agricultural Colleges, their
 intake capacity and admitted
 students during 2006-07**

Type of college	Aided			Unaided		
	No.	Intake capacity	admitted students	No.	Intake capacity	admitted students
Agriculture	13	1,564	1,508	25	2,400	2,190
Horticulture	4	132	129	10	960	505
Forestry	2	64	63	--	--	--
Fisheries	1	40	38	--	--	--
Agriculture Engineering	4	215	205	7	672	409
Food Technology	1	64	62	9	864	535
Home Science	1	32	32	--	--	--
Bio-Technology	1	32	28	5	480	346
Agriculture Marketing & Management	--	--	--	5	480	247
Total	27	2,143	2,065	6*	5,856	4,232

12.73.1 For the year 2006-07, intake capacity of aided and unaided agriculture colleges was 2,143 and 5,856 students respectively and admitted students were 2,065 and 4,232 respectively. All the four agriculture universities have post graduation and Ph.D. facilities. Intake capacity and admitted students for post graduation courses and Ph.D. courses are given in Table No. 12.17 and 12.18 respectively.

Table No. 12.17
**Post Graduate courses, their intake capacity
 and admitted students during 2006-07**

Courses	Intake capacity	Admitted Students
M.Sc. (Agriculture)	647	647
M.Tech. (Agri. Engg.)	52	41
M.Tech. (Food Science)	6	6
M.Sc. (Home Science)	12	8
M.F.Sc. (Fishery Science)	24	17
Total	741	719

Table No. 12.18
**Ph.D. courses, their intake capacity and
 admitted students during 2006-07**

Courses	Intake capacity	Admitted Students
Agriculture	99	87
Home Science	2	--
Fisheries	3	1
Total	104	88

Veterinary Education

12.74 Maharashtra Animal and Fishery Sciences University was established in Maharashtra in the year 2000. Under this university there are 6 veterinary, one dairy technology college and one fishery science college. The intake capacity and enrolment in these colleges are given in Table No. 12.19.

Medical Education

12.75 The State Government has established Maharashtra University of Health Sciences at Nashik in the year 1998 for integration of all the health science courses. During 2006-07, there are 30 Allopathic, 53 Ayurvedic, 43 Homeopathic,

Table No. 12.19
Intake capacity and enrolment of students in
veterinary, dairy technology and fishery science
colleges during 2006-07

Faculty	Intake capacity	Enrolment	Curriculum period (in years)
1. Veterinary Colleges			
(1) Graduate (BVSc & AH)	287	262	5
(2) Post Graduate (MVSc)	186	148	2
(3) Doctorate (Ph.D.)	54	13	3
2. Dairy Technology College			
Graduate B.Tech (D.T.)	36	33	4
3. Fishery Science College			
Graduate (BFSc.)	32	32	4

5 Unani and 23 Dental degree colleges / institutions in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No. 57 in part II of this publication. Apart from these health science colleges, there are 8 Medical colleges and 5 Dental Colleges in Maharashtra having Deemed University status.

Other Medical Courses

12.76 Several other courses such as Diploma in Medical Laboratory and Technology (D.M.L.T.), physiotherapy, occupational therapy, audiology and speech language pathology, prosthetics and orthotics are considered as health science courses. The number of institutions, their intake capacity and admitted students in respect of these courses for the year 2006-07 is given in Table No. 12.20.

Table No. 12.20
Number of institutions, their intake capacity and
admitted students for other medical courses in the
year 2006-07

Faculty	No. of institutions	Intake capacity	Admitted students
D.M.L.T.	10	176	176
Physiotherapy	17	510	510
Occupational Therapy	6	120	120
Audiology and Speech Language pathology	2	25	25
Prosthetics and orthotics	1	10	10

Nursing Education

12.77 During 2006-07, there are 35 basic nursing and 7 post-basic nursing degree institutions, 199 institutions of nursing diploma education (97 institutions of General Nursing and Midwifery Nursing [G.N.M.], 83 institutions of Auxiliary Nursing and Midwifery Nursing [A.N.M.], 19 institutions of G.N.M. and A.N.M.) and 5 institutions of post-certificate courses after G.N.M. nursing training in the State. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No. 57 in part II of this publication.

Technical and Vocational Education

12.78 During the academic year 2006-07, there are 163 engineering degree colleges (including 4 autonomous institutions viz. VJTI, Mumbai, College of Engineering, Pune, UICT, Mumbai and SGGS college, Nanded), 37 architectural degree and 116 management science colleges/institutions in the State. In addition, there are 9 institutions of degree in hotel management and catering technology, 107 pharmaceutical science degree, 183 engineering diploma, 2 architecture diploma, 18 hotel management and catering technology diploma, 180 pharmaceutical science diploma, 61 institutions of M.C.A. (Master in Computer Application) and 560 industrial training institutions. Their intake capacity and total number of students admitted by type of institution (Government, Government aided and unaided) is given in Table No. 58 in part II of this publication. Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere, taluka Mangaon, district Raigad is included in engineering degree institutions.

12.79 The details of universitywise number of engineering degree colleges/institutions, their intake capacity and admitted students for the year 2006-07 are given in Table No. 12.21.

12.80 During the academic year 2006-07, students admitted for engineering degree courses were 46,939, of which 12,071 were girls (25.7 per cent) and 2,728 (5.5 per cent) seats had remained vacant.

12.81 Ministry of Human Resource Development, Government of India, through National Project Implementation Unit (N.P.I.U.) has selected 17 institutes from Maharashtra for the Technical Education Quality Improvement

Table No.12.21

Universitywise No. of engineering degree colleges/ institutions , their intake capacity and admitted students in the year 2006-07

University	No. of Institutions	Intake capacity	Admitted students
Mumbai University	43	12,785	11,809
Pune University	42	14,135	13,765
North Maharashtra University, Jalgaon	13	3,205	3,069
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad	13	3,329	2,858
Swami Ramanand Tirth Marathwada University, Nanded	3	870	730
Shivaji University, Kolhapur	14	5,210	5,140
Sant Gadge Baba Amravati University	10	3,030	2,589
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University	17	6,053	6,020
S.N.D.T. University, Mumbai	1	180	179
Dr Babasaheb Ambedkar Technological University, Lonere (Raigad)	1	390	361
Solapur University	2	480	419
Total	159*	49,667	46,939

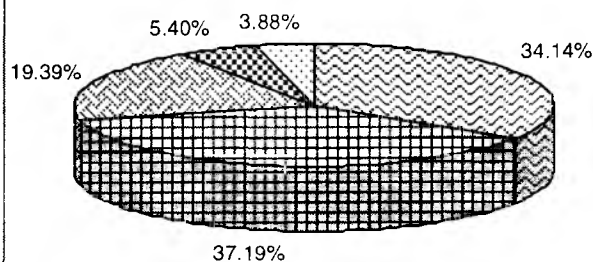
* Excluding 4 autonomous institutions having intake capacity 1,615 and the number of admitted students 1,449

Programme (TEQIP) and allocated Rs. 168.67 crore for these institutes and has released Rs. 126 crore. The cumulative expenditure incurred upto 31st December, 2006 was Rs. 112 crore. Out of these 17 institutes, total autonomy is awarded to 4 degree institutions, viz. VJTI, Mumbai, College of Engineering, Pune, UICT, Mumbai and SGGS college, Nanded and Board of Governance is established for these institutes. Academic autonomy has been granted to 3 engineering colleges viz. Govt. engineering college, Amravati & Aurangabad and Walchand engineering college, Sangli from the academic year 2006-07.

12.82 The number of Art Colleges/Institutions in the State, their intake capacity and the number of admitted students for the year 2006-07 are given in Table No. 58 in part II of this publication.

Admitted Students for engineering / technology courses in Maharashtra during 2006-07

- ☒ Computer Engg., I.T., etc.
- ☒ Electronics and Tele Comm. Engg. and others
- ☒ Mechanical Engineering
- ☒ Civil Engineering
- ☐ Chemical Engg., and Others

Total Admitted Students 46,939

Sports Academy

12.83 The objective of the Sports Academy is to produce maximum number of International sports persons and Olympic medalists from the State of Maharashtra. For development of sports persons of national and international standard from the students of 8 to 14 years age group by imparting them training for about 8 to 10 years, the State Government in 1995 took the decision to establish Shiv Chattrapati Kridapeeth at Pune. Under this sports scheme, 11 Krida Prabodhinis were set up providing trainings for athletics, swimming, diving, volleyball, football, hand ball, wrestling, judo, hockey, cycling, traithlone, archery, rowing, shooting and gymnastics are given. The number of trainees during 2005-06 and 2006-07 were 465 and 518 respectively. During 2005-06, trainees of these Krida Prabodhinis were awarded with 330 awards at State level, 132 at National level and 20 awards at international level. During 2006-07, out of the 518 trainees selected, 91 (18 per cent) are girls.

Public Health

12.84 Public Health Services refer to organized measures taken by Government to prevent diseases, promote health and prolong life of the people as a whole by ensuring quality, efficiency, accessibility, affordability and wide coverage. It also aims to protect, preserve and improve the health of people by creating nutritive, preventive and curative measures and constant follow-up.

12.85 There were 1,047 Public and Government aided hospitals, 2,072 dispensaries and 1,809 primary health centres in the State for rendering health services by the end of 2005. These services have helped to improve the health standard of the people in the State, which is evident from the relatively low Crude Death Rate (CDR) (6.7) and low Infant Mortality Rate (IMR) (36) achieved at the end of 2005 in the State, as compared with the corresponding rates of 7.6 and 58 respectively for All-India. An improvement in the indicator like infant mortality is a reflection of an improvement in a large number of factors such as sanitation, drinking water, education of women and health services. Maharashtra has also shown continuous improvement in life expectancy at birth. During 1996-2001, the life expectancy at birth for males and females was 65.3 and 68.1 years respectively, which, as per projection for 2006-10, is 67.9 years for males and 71.3 years for females. The details of vital statistics and medical facilities are given in Table No. 3 and Table No. 59 respectively in part-II of this publication. Statewise health indicators are given in Table No. 12.23.

Table No.12.23
Statewise Health Indicators

States	Birth rate	Death rate	Infant Mortality rate
Andhra Pradesh	19.1	7.3	57
Bihar	30.4	8.1	61
Gujarat	23.7	7.1	54
Karnataka	20.6	7.1	50
Kerala	15.0	6.4	14
Madhya Pradesh	29.4	9.0	76
Maharashtra	19.0	6.7	36
Orissa	22.3	9.5	75
Punjab	18.1	6.7	44
Rajasthan	28.6	7.0	68
Uttar Pradesh	30.4	8.7	73
West Bengal	18.8	6.4	38

National Family Health Survey (NFHS)-3

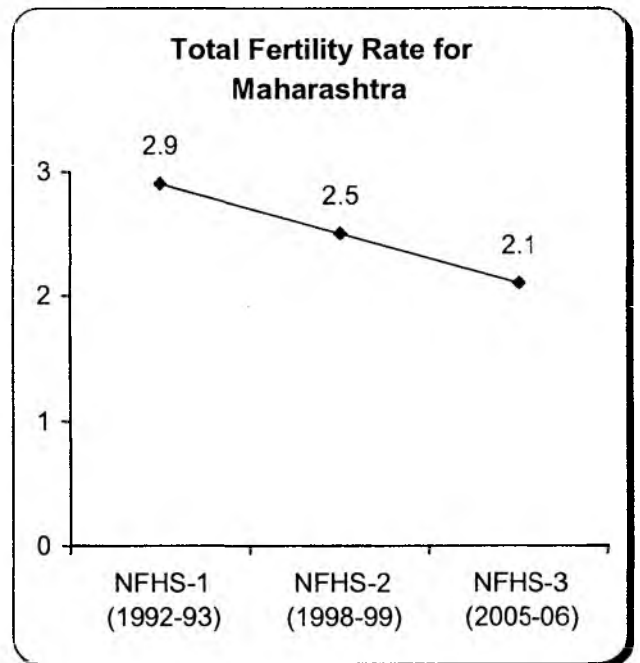
12.86 The NFHS-3 taken in 2005-06 provides information on population, health and nutrition in all states in India. Important information (provisional) on key indicators and trends for Maharashtra is given in Table No. 12.24 and Table No. 12.25.

Table No. 12.24
Household Profile

Households	(Percentage)		
	Rural	Urban	Total
Using piped drinking water	62.9	95.4	78.6
Having access to a toilet facility	20.5	87.8	53.0
Living in a pucca house	21.8	74.5	47.3

Table No. 12.25

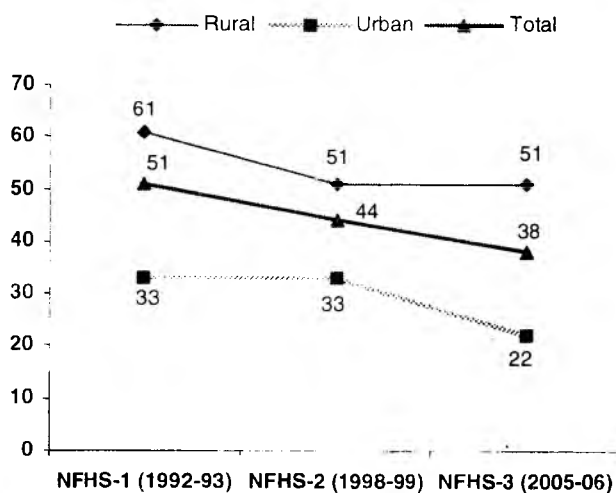
Item	NFHS-1 (1992-93)	NFHS-2 (1998-99)	NFHS-3 (2005-06)
Total Fertility Rate	2.86	2.52	2.11
Median age at first birth for women age 25-49 years	19.0	19.0	19.9
Married women with two living children wanting no more children (%)			
a. Two sons	81.7	93.5	95.5
b. One son, one daughter	79.2	85.3	92.8
c. Two daughters	37.6	41.4	55.1
d. Total	73.1	81.2	88.0

Family Welfare

12.87 Maharashtra is the second largest state in India in respect of population after Uttar Pradesh. Large population creates strain on public

Infant Mortality Rate for Maharashtra

utility, thereby affecting the quality of services. The targets to be achieved by the State upto 2010 under population control measures are shown in Table No. 12.26.

Table No. 12.26

Targets as per Population Policy 2001 for Maharashtra

Indicator	Target upto 2010	Achievement by 2005
CBR	15.0	19.0
CDR	5.0	6.7
IMR	25.0	36.0
NMR	20.0	26.0 *
TFR	2.0	2.1

- * For 2004
 CBR :- Per 1,000 females in reproductive age group of 15 to 49 years
 CDR/CDR :- Per 1,000 population
 NMR/NMR :- Per 1,000 live births
 JMR :- Neonatal Mortality Rate

12.87.1 The State Government is implementing various family welfare programmes, which have resulted in declining crude birth rate, crude death rate and infant mortality rate. The main objective of the family welfare programme is to stabilize population and improve quality of life of the people. The effective implementation of population control programme has reflected in the relatively low birth rate of 19.0 in the State as compared with that of 23.8 for All-India for the year 2005. The percentage of eligible couples effectively protected by the various family

planning methods under the family welfare programme was 66.9 as observed in the NFHS-3 of 2005-06 in the State. It also revealed that out of the total eligible couples in the State, 53.2 per cent were covered under the sterilisation methods.

12.87.2 The number of sterilisation operations performed in the State during 2005-06 was 6,59,557 as against 6,89,747 sterilisation operations performed during 2004-05. During 2006-07 upto the end of October, the number of sterilisation operations performed in the State was 2,55,003.

12.88 Though the sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past, the spacing in between births of two children has become equally important aspect. The Government is, therefore, giving more stress on propagation of spacing methods like Copper-T, Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptives etc. As a result, among all protected couples (66.9 per cent), the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation is 12.0 (NFHS-3). During the year 2006-07 upto the end of October, the number of Copper-T acceptors in the State was 2.08 lakh.

12.89 For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having one or two living children. The average number of living children in the case of vasectomy acceptors has declined from 4.3 in 1971-72 to 2.6 in 2004-05 and that for tubectomy acceptors, it has declined from 4.5 to 2.6. In respect of I.U.D acceptors, it has declined from 2.3 in 1979-80 to 1.5 in 2004-05. Similarly, average age at acceptance has declined during the corresponding period from 39.5 to 29.0 years for vasectomy acceptors, from 32.4 to 27.0 years for tubectomy acceptors and from 27.4 to 24.8 years for I.U.D. acceptors, which is a good sign. For every vasectomy acceptor, the State Government and the Central Government give incentive of Rs.351 and Rs.150 respectively.

Reproductive and Child Health Programme

12.90 This programme comes under National Rural Health Mission (NRHM). The programme is aimed at reducing the child mortality and maternal mortality. Under this programme, three activities are undertaken, viz. 1) Distribution of Folic Acid and Ferrous Sulphate tablets to pregnant women, and children between one to

five years, 2) Immunisation (BCG, Measles, etc.) and 3) Other Immunisation doses like Tetanus Toxoid and oral Vitamin A.

Pulse Polio Programme

12.91 Polio (i.e. Poliomyelitis) is a disease that can damage the nervous system and cause paralysis. To protect children from the cruel and fatal consequences of polio, the World Health Organisation has aimed at making the world 'Polio Free'. As a part of this, the Health Department of the Government of India decided to implement the pulse polio programme throughout the country. To eradicate polio throughout the country, in addition to the regular immunisation programme, additional two oral doses of polio vaccine every year were administered to the children in the age group 0-5 years from 1995-96 (except, four doses during 1999-2000 and three doses during 2004-05). In 2005, no virological polio cases were found in Maharashtra. However, in the year 2006, four virologically proved polio cases were detected out of which two were from Mumbai, one from Thane and one from Beed. Consequently, entire State was taken for Sub National Immunisation Day (SNID) on 12th November, 2006. Details of polio doses administered during 2005-06 and 2006-07 upto the end of February are given in Table No. 12.27.

Table No. 12.27
Distribution of Polio doses during 2005-06
and 2006-07^{\$}

		(In lakh)
Date	Beneficiaries under NID/ SNID	
A) 2005-06		
i) 17 th April, 05	116.30*	
ii) 15 th May, 05	113.66*	
iii) 26 th June, 05	25.24	
iv) 28 th August, 05	25.66	
v) 25 th September, 05	26.04	
vi) 27 th November, 05	26.26	
vii) 15 th January, 06	26.83	
B) 2006-07		
i) 9 th April, 06	115.61*	
ii) 21 st May, 06	114.33*	
iii) 10 th September, 06	49.32	
iv) 12 th November, 06 (Only Booth performance)	101.17	
v) 7 th January, 07	117.37*	
vi) 11 th February, 07	117.71*	

* : NID

\$: Upto February

School Health Programme

12.92 The school health programme is being conducted as a regular activity. All the services provided are free of cost. For needy students, even major operations like cardiac surgery are free of cost. Under this programme, medical check-up of the students in standards I to IV is done every year. During the year 2005-06, such programme was taken up from July to October, 2005 and about 61.56 lakh students from 64,376 schools throughout the State were examined and primary treatment was given for minor illness and referral services were provided for major illness. An expenditure of Rs. 3.73 crore is expected under this scheme during 2006-07.

Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme

12.93 As per the State's new population policy, the scheme is modified with effect from 1st April, 2000. This scheme is applicable only to below poverty line families having one or two daughters and no male child and accepting sterilization. The couple having no male child and accepting terminal method after one daughter is given an incentive of Rs. 10,000 in the form of fixed deposit for 18 years in the name of daughter and couple having no male child and accepting terminal method after two daughters is given an amount of Rs. 5,000 to each daughter in the form of fixed deposit for 18 years in the name of daughters. During 2004-05 and 2005-06, under this scheme there were 3,517 and 2,008 beneficiaries and the total expenditure of Rs. 351.7 lakh and Rs. 200.8 lakh was incurred respectively.

Navsanjeevani Yojana

12.94 Navsanjeevani Yojana has been initiated in 1995-96 with the aim of reducing IMR and MMR in tribal area. It is implemented in 15 tribal districts of Maharashtra. The components of this scheme pertaining to Health Department are as follows :

1) Regular medical check-up of children in Anganwadi, provision of treatment and referral services to sick children and instant treatment to grade III and grade IV children.

2) Availability of free meals at rural hospitals and primary health centres in tribal areas.

3) In highly sensitive districts, if a child suffering from malnutrition is admitted in a hospital, Rs. 40 per day are paid to the relative of the patient as a compensation for his loss of daily wages. Also, free meal is provided twice a day to the relative.

Progress of the scheme is given in Table No. 12.28 and Table No. 12.29.

Table No. 12.28
Progress under Navsanjeevani Yojana (2006-07)
(Rs. in lakh)

Scheme	Funds received	Expenditure* incurred
Honorary pay for Pada Volunteers	373.52	80.73
Vigilance Squad	389.67	42.01
Matrutva Anudan	858.79	69.33
Treatment for mother and grade-III and grade-IV children	940.89	25.44
Meetings of Nursing Assistants	29.33	3.22
Total	2,592.20	220.73

* Upto Oct. 2006

Table No. 12.29
Total Beneficiaries in Navsanjeevani Yojana
(In lakh)

Year	Name of Scheme	Beneficiaries
2005-06	Matrutva Anudan	1.2
	Medical check-up of Anganwadi	9.1
2006-07 (upto Nov. 06)	Matrutva Anudan	0.8
	Medical check-up of Anganwadi	0.9

National AIDS Control Programme

12.95 In order to control the HIV/AIDS pandemic, the Government of India established a separate body, the National AIDS Control Organisation (NACO) in 1992, for defining policies, strategies and implementing the programme in the country. The NACO launched National AIDS Control Programme (NACP). The Government of Maharashtra formed Maharashtra State AIDS Control Society (MSACS) in 1998 to implement phase II of NACP. During 2005-06, MSACS received funds of Rs. 17.00 crore and an expenditure of Rs. 17.77 crore was incurred. During 2006-07 upto October, funds of Rs. 9.25 crore were received and expenditure of Rs. 11.57 crore was incurred. Funds received and expenditure incurred are shown in Table No. 12.30. The statistics regarding the AIDS control programme for Maharashtra is given in the Table No. 12.31.

Table No. 12.30
Progress under NACP
(Rs. in crore)

Year	Funds received	Expenditure incurred
2002-03	10.26	11.59
2003-04	10.00	12.39
2004-05	16.26	10.51
2005-06	17.00	17.77
2006-07*	9.25	11.57

* Upto October, 2006.

Table No. 12.31
The statistics regarding HIV/AIDS in the Maharashtra State
(Number)

Item	2005 Jan.-Dec.	2006 Jan.-Sept.
Persons screened from risk groups	4,37,170	4,75,564
a) H.I.V. positive by 2 tests	30,538	28,814
b) H.I.V. positivity rate (per cent)	6.99	6.07
AIDS Cases	6,400	6,255
AIDS Deaths	394	350
Blood units screened	8,73,495	6,56,787
Elisa Reactive	5,727	3,671
Elisa Reactivity Rate (per cent)	0.66	0.56

HIV - Human Immuno-deficiency Virus

Integrated Counselling and Testing Centres (ICTC)

12.96 ICTC provides an opportunity to access complete and accurate information on HIV/AIDS for all the segments of the population. At present, there are 705 ICTCs in Maharashtra out of which 101 are in Mumbai and 604 are in other parts of Maharashtra.

Sentinel Surveillance

12.97 To know the extent of spread of HIV infection in the State, Sentinel Surveillance is conducted for pregnant women and STD (Sexually Transmitted Diseases) patients. This programme is conducted once in a year for continuous three months. Sentinel Surveillance for HIV Infection round 2006 was carried out in the State during September to November. During this period, blood samples were collected at 87 sites which consist of

9 STD sites, 67 ANC (Ante Natal Care) sites, 10 FSW (Female Sex Workers) sites and 1 MSM (Men having Sex with Men) site. The prevalence of HIV observed in ANC sites was 0.83 per cent and in STD it was 12.9 per cent. Also for FSW it was 20.2 per cent and for MSW it was 24.0 per cent.

Anti Retroviral Therapy (ART)

12.98 The primary aim of ART strategy is to suppress viral replication to undetectable levels. With ART, HIV can be converted into a chronic manageable illness. This therapy helps in restoring the balance within the immune system, slow or halt disease progression, prevent drug resistance and improve quality of life. In Maharashtra, 13 ART centers are functioning. In these ART centers, ARV (Anti Retro Viral) drugs are supplied free of cost to the AIDS patients visiting these centers. In 2006 upto October, 9,566 patients were treated in these ART centers.

AIDS Control Programme in Greater Mumbai

12.99 Fast increasing population and the constant influx of single male migrants to the city have resulted HIV/AIDS as one of the most important health problems in Greater Mumbai. The information regarding AIDS in Greater Mumbai is given in Table No. 12.32.

Table No. 12.32

HIV positivity rates in Greater Mumbai

(Percentage)

Sr. No.	Group	Positivity rate
High risk group		
	Female Sex Workers (FSW)	30.7
	Sexually Transmitted Infections (STI)	19.4
	Men having Sex with Men (MSM)	6.0
	Transgender	43.9
	Intravenous Drug Users (IDU)	12.8
	HIV positivity rate in	
Low risk group		
	ANC mothers	1.0
	Blood bank	0.7
	Voluntary HIV testing	13.5

12.99.1 In Greater Mumbai, 3,646 AIDS cases and 114 AIDS deaths were recorded during the year 2006 (till October). In the year 2005-06, total funds available to Mumbai District AIDS Control Society (MDACS) were Rs. 10.75 crore and expenditure incurred was Rs. 10.70 crore. During 2006-07, total funds available

upto October, 2006 were Rs. 6.31 crore and expenditure incurred was Rs. 5.56 crore. School Adolescent Life Skills Education Programme (SALSEP) is being implemented in all the schools in Mumbai for standard IX & X students. MDACS conducts AIDS Control Programme in 30 different parts of Greater Mumbai in collaboration with 20 NGOs.

State Blood Transfusion Council

12.100 The objective of the Council is to supply safe blood at reasonable price. There are 252 registered blood banks in the State, out of which 73 are Government blood banks, 11 are administered by Red Cross Society, 132 are administered by charitable trusts and 36 are private blood banks. Yearwise blood collection since 2001 is given in Table No. 12.33.

Table No. 12.33
Yearwise blood collection

(In lakh units)

Year	Total blood collection	Voluntary blood collection
2001	7.01	4.57
2002	7.44	4.98
2003	7.76	5.55
2004	8.26	6.09
2005	8.74	6.52
2006	9.13	7.43

12.100.1 Voluntary blood collection has major part in total blood collection. To encourage voluntary blood collection awareness programmes, the Council has decided to strengthen 40 blood banks by giving them status of divisional blood transfusion centre. To encourage voluntary blood donors to donate blood regularly, a green card is given to the donor donating blood in Government blood banks. The green card holder is given priority in Government and semi-Government hospitals. In 2005-06, the state blood transfusion Council had received grant of Rs. 2.0 crore and expenditure incurred was Rs. 2.0 crore. The Central Government has appreciated the blood transfusion programme of State Government of Maharashtra and has recommended other States to follow this programme.

Schemes for Social Justice

National Social Assistance Programme

12.101 National Old Age Pension Scheme and National Family Benefit Scheme are the two

centrally sponsored schemes implemented for social assistance to households under below poverty line under the National Social Assistance Programme.

1) National Old Age Pension Scheme:- Under this scheme, each old and destitute person above 65 years is provided with an assistance of Rs. 75 per month by Central Government. Now Central Government has increased pension from Rs. 75 to Rs. 200 per month from April, 2006. The said beneficiaries are also provided with an assistance of Rs. 175 per month from the State Government under Shraavanbal Seva Yojana. During 2005-06, Rs. 68.0 crore from the Central Government's fund and Rs. 151.5 crore from the State Government's fund have been paid to 6,59,429 beneficiaries.

2) National Family Benefit Scheme :- In the case of death of a primary bread winner of a family living below poverty line and in the age group of 18 to 64 years, the family is provided with an assistance of Rs. 10,000 lump sum under this scheme as an interim relief. During 2005-06, 18,302 affected families were paid Rs. 18.30 crore from Central Government's fund.

Sanjay Gandhi Niradhar / Arthik Durbalansathi Anudan Yojana

12.102 This scheme is applicable to the persons and destitute widows below the age of 65 years and those who cannot earn due to physical/mental illness like blindness, handicapped, paralysis, cancer, T.B, AIDS, etc. Under this scheme, Rs. 250 per month are given to the beneficiary. If there are two beneficiaries in a family, such family is given Rs. 500 per month and if there are more than two beneficiaries in a family, they get Rs. 625 per month. In the year 2005-06, there were 2,34,530 beneficiaries under this scheme and Rs. 96.97 crore were paid to them.

Indira Gandhi Niradhar and Bhumiheen Shetmajoor Mahila Anudan Yojana

12.103 Under this scheme, women below the age of 65 years and in the categories of landless agricultural labourer, destitute widows, parityaktya, in divorce process, sexually abused women, whose husband is head of family and is in prison, released from prostitution and orphan girls are benefitted. The beneficiaries are paid Rs. 250 per month up to their permanent

rehabilitation. Under this scheme, other eligibility conditions and pattern for financial assistance is similar as that of *Sanjay Gandhi Niradhar/Arthik Durbalansathi Anudan Yojana*. Under this scheme, 88,384 women/girls were benefitted during 2005-06 and Rs. 24.86 crore were disbursed.

Bus fare Concession to senior citizens

12.104 As a social obligation and to honour senior citizens above 65 years of age, Government of Maharashtra has granted 50 per cent concession to senior citizens in ordinary bus fare of Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC). In 2005-06, the amount of such concession given to senior citizens was Rs. 136.7 crore, while during 2006-07 upto October, it was Rs. 90.5 crore.

Women Policy

12.105 United Nations General Assembly's convention held in 1979 adopted the policy of Elimination of All forms of Discrimination against Women (CEDAW). The convention resolved in binding signatory nations to end all forms of discriminations against women and to incorporate the principle of equality in their legal system. Maharashtra was the first State in India to formulate Women Policy in the year 1994. A large number of initiatives emerged thereafter. The Government of India took a historic decision to provide one-third reservation for women in public representation in the local bodies through 73rd and 74th Constitutional Amendments. The Women Policy, 1994 provides for review after every three years, and accordingly, revised policy and various recommendations/measures for the development of the women are incorporated in the Women's Policy, 2001. This Policy provides for participation, protection, economic development, capacity building and a supportive environment to the women. The main objectives of Women Policy, 2001 are :

i) Women focussed planning in all Government, semi-Government and organisations funded by Government.

ii) To provide sufficient fund for women's empowerment.

iii) Economic development through self help groups.

iv) Formulation of programmes relating to

agriculture and rural development keeping focus at women.

Child Development Policy

12.106 In the Child Rights Convention (CRC) of the United Nations, an appeal was made to all the nations to focus special attention on children. India has ratified this convention. The child's right for survival, growth, development and protection has already been included in the Constitution of India. The Government of Maharashtra has framed and declared Child Development Policy which is mainly for orphan, destitute, homeless and deviated children within the State. The concept of implementation of this policy is to achieve child development in a planned, structured and disciplined manner. The main objectives of the policy are as follows:

i) Enhancement of antenatal and postnatal care of child health.

ii) To provide free of cost educational and entertainment facilities in foster care, sponsorship and adoption programme.

iii) Prevention of the sexual exploitation and trafficking of children and implementation of the Child Marriage Restraint Act, 1929.

iv) To establish sufficient institutions for HIV affected children, missing children, physically and mentally challenged children for their protection, education and training.

v) To provide facilities of occupational training to children in day care centers, creches, short stay homes, after care homes, observation homes, Juvenile homes.

Women and Child Development

12.107 In order to look after the welfare of women and children, the Government of Maharashtra has introduced many important schemes such as protective homes, hostel for devdasi children, multipurpose community centers. In 2005-06, to prevent farmers' suicides, State Government has declared a package. As a part of this package financial assistance for collective marriages of farmers' daughters was given in six districts of Vidharbha. The performance under the important schemes for upliftment of women and children in the State is shown in the Table No. 12.34.

Table No. 12.34
Performance under important schemes
for upliftment of women and children
during 2005-06 in the State

Sr. No.	Name of the scheme	No. of beneficiaries	Expenditure (Rs. in lakh)
1.	Government Hostels / State Homes / protective homes	1,200	355.75
2.	Voluntary Rescue Homes	300	23.82
3.	Multipurpose Community Centres for women	5**	6.28
4.	Hostel for Devdasi children	140	12.81
5.	Educational aid to Devdasi children	130	0.60
6.	Subsistence grant to Devdasis	3,470	124.91
7.	Assistance to NGOs for propaganda against Devdasi system	1*	0.25
8.	Eradication of Dowry system	33 [@]	2.60
9.	Financial assistance for the marriage of the inmate in Govt. Institutions	4	0.60
10.	Financial assistance for the marriage of widow's daughter	340	6.80
11.	Marriage allowance for marriage of Devdasi/or daughter of Devdasi	1	0.10
12.	Individual aid under self employment scheme to women	10,672	53.36
13.	Stipend to the girls for Vocational Training	4,013	40.13
14.	Grant-in-aid to Mahila Mandals training centre (278 batches)	8,340	59.93
15.	Women and Child Welfare Committee Z.P. (24 schemes)	33 [#]	396.30
16.	Kamdhenu scheme	1 [@]	0.10
17.	Financial assistance for womens' counselling centers	10**	9.07
18.	Financial assistance for collective marriages of farmer's daughters	1,818	199.98
19.	Government and voluntary observation homes	4,125	783.14
20.	Government and voluntary children homes	9,620	1,256.95
21.	Destitute children homes	985	517.75
22.	Orphanages	1,405	100.58
23.	Voluntary after-care homes	110	0.07
24.	Foster-care	865	32.66
25.	Juvenile and Child Guidance Clinics	1,382	1.89
26.	Balsadans	6,720	480.37

* Institutions @ Districts # Zilla Parishads ** Centres

Nutrition Programme

12.108 In order to meet the minimum nutritional requirements of children, pregnant women and nursing mothers, and to provide health care to them, the State Government implements various schemes under nutrition programme.

Supplementary Nutrition Programme

12.108.1 The 'Supplementary Nutrition Programme' (SNP) is implemented under the Integrated Child Development Services Scheme (ICDS). The SNP aims to provide nutritious diet to the children below six years of age and improve the standard of health of the pregnant women and nursing mothers belonging to the families from the disadvantaged sections of the society, to focus and control malnutrition situation in remote and sensitive areas and to minimise the rate of infant mortality. The programme is operationalised through Anganwadi centres situated at village level. The population norm for establishment of Anganwadi centre in non-tribal area is of 1,000, while in tribal area it is 700. By the end of August, 2006, there were in all 68,184 Anganwadi centres in operation in the State. The implementation of the ICDS in the State is monitored by 416 Child Development Project Offices established at project (taluka/block) level. Out of these 279 are at rural level, 78 are at Urban level and 59 are at Tribal level. Performance of ICDS is given in Table No. 12.35.

12.108.2 In order to cover the gap of 300 calories and 10 to 12 gms of proteins in diet, Rs. 2.00 per day per beneficiary are made available under this scheme as the feeding cost for providing 'usal' or 'khichdi' at Aganwadi centre in rural area and diet in 'ready to eat' form (*sheera* or *usal*) in urban area. The expenditure on nutrition is borne by the Government of Maharashtra, while the expenditure other than nutrition is fully reimbursed from the Government of India.

12.108.3 During 2005-06, the number of beneficiaries covered under the programme in the rural area in the State was 45.72 lakh including the children in the age-group 0-6 years, pregnant women and nursing mothers and expenditure of Rs. 223.91 crore was incurred thereon. During 2006-07 upto the end of August, total beneficiaries covered under this programme were 52.99 lakh and expenditure incurred thereon was Rs. 59.98 crore.

12.108.4 During 2005-06, the number of beneficiaries covered under the programme in urban area was 2.76 lakh including the children in the age group 0-6 years, pregnant women and nursing mothers and expenditure of Rs. 21.06 crore was incurred thereon. During 2006-07 upto end of August, total beneficiaries covered under this programme were 6.68 lakh and expenditure incurred thereon was Rs. 5.15 crore.

Table No. 12.35

Percentage of children according to grades of nutrition under ICDS

Year	Type of Project	Percentage of children			
		Normal child	Grade-I	Grade- II	Grades- III and IV
2004-05	Rural	50.7	37.4	11.7	0.2
	Tribal	35.9	41.9	21.4	0.8
	Urban	44.3	37.1	18.1	0.6
	Total	47.8	38.0	13.8	0.3
2005-06	Rural	55.2	37.2	7.5	0.1
	Tribal	39.5	41.7	18.2	0.6
	Urban	44.3	37.1	18.1	0.5
	Total	51.7	37.9	10.2	0.2

Housing

12.109 Shelter is a basic human need next to food and clothing. The State Government has been pro-active in its pro-poor housing policies to meet housing challenges. In Maharashtra, urbanisation level is 42 per cent and with a view to effectively address to the housing problems in urban areas, the State Government has set up the Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) and City and Industrial Development Corporation (CIDCO) Limited. Apart from this, the Slum Rehabilitation Scheme and Shivshahi Punarvasan Prakalp are also being implemented to construct houses in urban slums. Mumbai Urban Transport Project (MUTP) and Mumbai Urban Infrastructure Project (MUIP) are implemented in Greater Mumbai by Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) and under these projects, houses are constructed for the affected families. In the rural areas also, the Government has successfully implemented the rural housing schemes such as 'Indira Awas Yojana' with a view to provide quality houses to the families below poverty line and for weaker sections.

Urban Housing

Maharashtra Housing and Area Development Authority

12.110 The main objective of the Maharashtra Housing and Area development Authority (MHADA) is to meet the need for housing in urban areas of the State. The MHADA

secures funds for housing activities from its own sources such as sale of land, interest on investments, rent and service charges, etc. and also receives grants from Government, subsidy from Brihan Mumbai Municipal Corporation. MHADA had constructed in all 4,08,413 dwelling units since inception up to the end of March, 2006, out of which 4,878 dwelling units were constructed during 2005-06. Categorywise details of construction of dwelling units and expenditure incurred since 2000-01 are shown in Table No.12.36.

City and Industrial Development Corporation Ltd.

12.111 CIDCO was established in March, 1970 under the Maharashtra Regional and Town Planning Act, 1966 for undertaking development works in the urban areas of the State. CIDCO is implementing ambitious development programmes covering housing for all sections of the community, providing infrastructure like schools, hospitals, community centres, playgrounds, recreational areas, public utilities and land scaping, etc.

12.112 Since inception upto March, 2006, CIDCO has constructed 1,19,460 tenements (including sites and services) in different nodes of Navi Mumbai for which an expenditure of Rs. 1,195 crore has been incurred. An expenditure of Rs. 10 crore was incurred on housing during 2006-07 upto the end of November. CIDCO has taken up construction of following housing schemes in various nodes of Navi Mumbai.

Table No. 12.36
Progress of dwelling units constructed by MHADA

Year	Category					Total dwelling units	Expenditure (In lakh Rs.)
	E.W.S.	L.I.G	M.I.G.	H.I.G.	Other		
2000-01	1,044	2,462	279	290	79	4,154	9,856
2001-02	1,013	3,549	418	223	57	5,260	15,235
2002-03	93	1,796	1,235	516	698	4,338	24,546
2003-04	1,361	3,862	975	642	1,301	8,141	20,619
2004-05	997	2,824	903	1,270	816	6,810	30,541
2005-06	288	3,325	601	634	30	4,878	21,755
2006-07*	94	521	48	14	9	686	10,183

* Upto the end of October, 2006

EWS - Economically Weaker Section,

MIG - Middle Income Group,

LIG - Lower Income Group,

HIG - Higher Income Group

'Millennium Tower' Housing Scheme

Under Phase-I, 588 HIG tenements, under Phase-II, 456 tenements along with club houses and swimming pools and under Phase-III, 156 tenements of 'Millennium Tower' at Sanpada have been completed. Phasewise expenditure of Rs. 34.30 crore, Rs. 32.68 crore and Rs. 15.72 crore has been incurred on Phase-I, Phase-II and Phase-III respectively.

'Spaghetti' Housing Scheme

Under 'Spaghetti' housing scheme, construction of 1,456 tenements catering to LIG and MIG at Kharghar has been completed and amount of Rs. 9 crore was spent during 2005-06. The total expenditure incurred upto December, 2006 was Rs. 55.57 crore.

'Gharonda' Housing Scheme

Under 'Gharonda' housing scheme, 3,236 tenements catering to LIG and MIG in sector-9 at Ghansoli have been completed and an amount of Rs. 22 crore was spent during 2005-06. The total expenditure incurred upto December, 2006 was Rs. 54.72 crore.

'Seawood' Housing Scheme

The construction of 440 HIG tenements under Seawood's phase-I near Palm Beach Marg, Nerul node is in progress. An amount of Rs. 8 crore was spent during 2005-06 and during 2006-07 upto the end of November, an expenditure of Rs. 9 crore was incurred and the tendering work of 436 tenements of phase-II was in process.

12.113 In addition to the above schemes, the work of development of District Head Quarter of Sindhudurg district at Oras is being carried out by CIDCO and the State Government has paid Rs 8.72 crore during 2006-07 as a deposit to CIDCO.

Slum Rehabilitation Scheme

12.114 The Slum Rehabilitation Authority received 2,013 proposals since inception (1995) upto December, 2006, of which 915 proposals were approved. By the end of December, 2006, total 62,477 slum families were rehabilitated.

Shivshahi Punarvasan Prakalp Ltd.

12.115 Under Shivshahi Punarvasan Prakalp Ltd. (SPPL), since inception (1998) upto

the end of October, 2006, construction work of 65 buildings comprising 5,717 tenements was completed and work of 4,943 tenements in 46 buildings was in progress.

Lok Awas Yojana

12.116 The Government of India has started National Slum Development Programme (NSDP) from October, 1999. Under this programme, 10 per cent budget of NSDP fund is spent for housing and shelter development. The Government of Maharashtra was participating in the scheme as Lok Awas Yojana since August, 2000 for the construction of 50,000 houses for low income group families in 61 towns (except Greater Mumbai) of the State and the construction work was entrusted to MHADA. Under Lok Awas Yojana, total 7,260 houses were constructed with an expenditure of Rs. 18.63 crore upto the end of September, 2006. However, the State Government has decided in September, 2002 to implement Valmiki Ambedkar Awas Yojana scheme in place of Lok Awas Yojana.

Valmiki Ambedkar Awas Yojana

12.117 The Valmiki Ambedkar Awas Yojana, a centrally sponsored scheme (sharing pattern 50:50) is being implemented in 80 cities in the Maharashtra State since September, 2002 with a view to upgrading the living standard of the slum dwellers who have been living in unhygienic conditions and also for the people below poverty line and belonging to economically weaker sections residing in cities and urban agglomerations. In lieu of construction cost each beneficiary in the Mega city is given Rs. 60,000, Metro cities Rs. 50,000 and other cities Rs. 40,000. Under this scheme, total expenditure of Rs. 343.20 crore was incurred upto October, 2006 and construction work of 57,685 houses, upgradation of 236 houses and construction of 23,013 toilet seats were completed. The scheme envisages -

- i) Construction of new houses by the beneficiaries themselves
- ii) Upgradation / Repairs of the existing slums
- iii) Construction of toilet seats under Nirmal Bharat Abhiyan.

12.118 Under this scheme, during 2005-06, construction of 19,129 houses, upgradation of 133 houses and construction of 9,814 toilet seats under Nirmal Bharat Abhiyan was completed and an expenditure of Rs. 106.95 crore was incurred. During 2006-07 upto October, 2006, construction of 8,032 houses and construction of 3,703 toilet seats under Nirmal Bharat Abhiyan was completed and an expenditure of Rs. 48.42 crore was incurred.

Beedi Worker Gharkul Yojana

12.119 The State Government has been implementing Beedi Worker Gharkul Yojana since July, 2001 in order to raise the living standard of the Beedi workers belonging to economically weaker section. Under this scheme, financial assistance of Rs. 20,000 per house from the State and the Central Government is given separately. Under this scheme upto March, 2006, financial assistance of Rs. 18.34 crore is given to two co-operative housing societies of Beedi workers in Solapur. These societies proposed to construct 10,309 houses, of which 9,700 houses were completed by the end of October, 2006.

Mumbai Metropolitan Region Development Authority

12.120 In order to promote infrastructure development and to improve the quality of life of the people in Greater Mumbai, the Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) has undertaken two ambitious innovative projects -Mumbai Urban Transport Project (MUTP) and Mumbai Urban Infrastructure Project (MUIP). Implementation of these projects requires shifting of total 59,000 slum dweller families comprising of about 3.5 lakh population residing in the right of way of roads and safety margins of the rail corridors. About 23,000 slum dwelling families will be affected by MUTP. The MMRDA has constructed 59,000 tenements, each having 225 sq.ft. area at 32 different locations in Greater Mumbai. An expenditure of Rs. 2,000 crore was incurred on the construction of these tenements upto December, 2006.

Rural Housing

Indira Awas Yojana

12.121 The objective of Indira Awas Yojana (IAY) is to provide houses free of cost to below

poverty line families in rural areas. In order to construct houses of durable quality, the State Government has fixed cost per house at Rs. 30,000. The funding pattern of this scheme currently in force from April, 2004 is as follows :

a) Central Government share (75%)	Rs.	18,750
b) State Government share (25%)	Rs.	6,250
Sub-total	Rs.	25,000
c) State Government's additional share	Rs.	3,500
d) Beneficiary's share	Rs.	1,500
Total	Rs.	30,000

12.122 As IAY has a limited scope of construction of new houses, it was felt necessary to include upgradation of unserviceable Kutcha houses in rural areas under IAY. In view of this, Government has modified the scheme and 80 per cent of the funds under IAY are to be used for construction of new houses and 20 per cent of the funds for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. For upgradation of unserviceable Kutcha houses, Rs. 12,500 per unit are fixed which can also be used for improving sanitary, latrine and smokeless chulhas attached to the houses, wherever necessary.

12.123 The funds made available (including last year's unspent balance) for construction of new houses and upgradation of existing houses in 2005-06 were Rs. 246 crore and an expenditure of Rs. 237.6 crore was incurred. During 2005-06, the target of construction of 78,478 houses was fixed against which 94,054 houses were constructed and construction of 33,704 new houses was in progress. Target for construction of 83,430 houses was fixed for 2006-07, against which 30,224 houses were constructed by the end of December and construction work of 25,257 houses was in progress. During 2006-07 upto the end of December, funds of Rs. 267 crore were made available (including last year's unspent balance) and an expenditure of Rs. 117 crore was incurred. Under IAY, since inception upto December, 2006, construction of 9,84,124 houses was completed and an expenditure of Rs. 2,341 crore was incurred. Target, achievement and expenditure incurred under centrally sponsored scheme Indira Awas Yojana during the last four years are given in Table No. 12.37.

Table No. 12.37
Progress under Indira Awas Yojana

Year	No. of houses		Expenditure (Rs.crore)
	Target	Achievement	
2003-04	1,00,365	1,01,794	227
2004-05	1,05,622	1,25,347	226
2005-06	78,478	94,054	238
2006-07	83,430	30,224*	117*

* Upto the end of December

Water Supply

12.124 Availability of safe drinking water and sanitation facilities are the basic minimum requirements for healthy living. During the 10th five year plan, augmentation schemes for 182 towns are taken up. Out of these, 57 schemes were completed up to March, 2006 and during 2006-07 augmentation schemes for 42 towns were taken up. A provision of Rs. 42.85 crore is made in 2006-07 for urban water supply and sanitation programme.

12.125 The Government of India and the State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme. This programme has been included in the '20 point programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, bore wells and dug wells, depending on the source of water, terrain and population of the village. With the help of the Central Government, through Accelerated Rural Water Supply Programme (ARWSP), Sector Reforms, Swajaldhara and Jalswaraj Schemes with the help of World Bank and K.F.W. (Germany) water supply programmes are being implemented in the State.

12.126 A survey carried out on 1st April, 2006 in the State revealed that there were 240 villages/wadis having acute problem of drinking water and 20,598 villages/wadies were having partial problem. A provision of Rs.778.65 crore was earmarked for rural water supply programme in the Annual Plan 2006-07. During 2006-07, upto the end of December, villages/wadies tackled were 2,003 and total expenditure incurred was Rs. 341.60 crore.

12.127 Due to inadequacy of rainfall and water shortage in regular water sources, acute

scarcity of drinking water arises in number of villages in the State every year. The State Government has to take emergency water supply schemes in these villages/towns. Every year, the scarcity programmes are implemented during the period from October to June. The schemewise number of villages/wadis covered under this programme during the period from October, 2005 to June, 2006 are shown in Table No. 12.38.

Table No. 12.38

Schemewise number of villages/wadies covered under emergency water supply schemes during October, 2005 to June, 2006

Name of the scheme	Villages	Wadis
Construction of new borewells	1,123	317
Special repairs to piped water schemes	758	149
Special repairs to borewells	2,078	350
Temporary supplementary piped water schemes	273	8
Supply of water by tankers/bullock carts	1,991	3,187
Requisition of private wells	1,368	101
Deepening/desiltation of existing wells	203	25
Construction of Budkies	29	0

12.128 The total expenditure incurred during 2005-06 on the various schemes of water supply amounted to Rs. 383 crore.

Environment Conservation

12.129 The Maharashtra Pollution Control Board (MPCB) in the State is regularly monitoring environmental water quality of main rivers every month at 48 locations under Global Environmental Monitoring System (GEMS) and Monitoring of Indian National Aquatic Resources (MINARS) projects. Out of these 48 locations, the water quality was found to be deteriorated maximum at 14 locations during 2005-06.

12.130 The ambient air quality in Greater Mumbai is monitored by Brihan Mumbai Municipal Corporation at 6 locations. MPCB and various educational institutes are monitoring air quality at 28 locations under National Air Monitoring Program (NAPM) in the State. MPCB is monitoring air quality at 4 locations and the remaining 24 stations are monitored by the educational institutes.

12.131 The Board collects data on various aspects of water and air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 2005-06, under 'Water and Air Pollution Act' the Board issued 11,003 consents to various industries to establish or expand. As per the provision under the Act, the Board collects water cess from the specified industries and local bodies on the basis of consumption of water. An amount of Rs.40 crore was collected as Sub-Tax during 2005-06.

12.132 In pursuance to the Bio-medical Rules, 1998 the State Government has appointed MPCB as an implementing authority. The Board has already started preparing inventory of Bio-medical waste generating hospitals/medical institutions. Till the end of October, 2006, the Board had given no objection certificates to 8,639 medical institutions.

12.133 The State Government vide Maharashtra Plastic Carry Bags (Manufacture & Usage) Rule, 2006 has banned manufacturing and use of plastic carry bags less than 50 micron and of the size less than 20 x 30 cm. all over the State. In Municipal Corporation Jurisdiction, total 20,648 offences with fine of Rs. 53.41 lakh were recorded upto December, 2006 and about 40,000 kg. plastic bags violating the norms were seized.

National River Action Plan

12.134 Under National River Action Plan, the Central Government has decided to purify the polluted area of main rivers in the country. The National River Action Plan has been launched in 1995 in the State. This was 100 per cent Centrally sponsored scheme up to April, 1997. In the Tenth Five Year Plan, Government of India has changed the sharing pattern and accordingly 70 per cent cost will be shared by the Central Government and 30 per cent cost will be shared by the concerned Municipal Corporation/Municipal Council. The main objective of this scheme is to reduce river water pollution due to municipal sewage/domestic liquid waste. Under this scheme, initially Nashik and Nanded cities on the bank of Godavari river and Karad & Sangli cities on the bank of Krishna river were covered and Tryambakeshwar is added in the Tenth Five Year Plan. Sub-schemes like sewage treatment plant, interception & diversion, river front development, low cost sanitations, crematoria development and afforestation works are undertaken under this scheme. The cumulative expenditure incurred under the scheme since inception upto the end of November, 2006 is given in Table No. 12.39.

Table No. 12.39

Expenditure incurred under the National River Action Plan

(In lakh Rs.)	
Name of Town	Cumulative Expenditure
Tryambakeshwar	1,031
Nashik	5,660
Nanded	1,185
Karad	319
Sangli	1,460

National lake conservation plan

12.135 The Government of India has undertaken National Lake Conservation Plan in order to conserve important ecologically viable lakes in the country. Initially, under the Plan, urban lakes were proposed to be covered. The Government of India has included 35 important lakes under this scheme throughout the country, out of which 12 lakes are from Maharashtra.

12.136 From December, 2002 under this scheme, 9 lakes from Thane district have been covered. For maintenance of the ecological balance of the lake, the works under this scheme are supplemented by a process called bioremediation. For cleaning of lake by bioremediation method, financial assistance to the extent of Rs. 2.53 crore has been approved by Central Government, of which Rs. 1.50 crore have been released to Thane Municipal Corporation and 78 per cent works were completed upto January, 2007.

12.137 The Ministry of Environment and Forest (MOEF), Government of India has accorded approval for development of Mahalakshmi Lake at Vadgaon in Kolhapur district in March, 2005. The cost approved for the project is Rs. 1.85 crore and funds released upto January, 2007 were Rs. 1.50 crore. The works of the scheme are in progress. The sanction has also been accorded for development of Rankala Lake at Kolhapur. The total cost of this scheme is Rs. 8.65 crore of which Rs.1.50 crore have been released to Kolhapur Municipal Corporation and the work has been started.

National Green Corps

12.138 National Green Corps is an ambitious programme aimed at spreading environmental awareness among school children and involve them in environment related activities. Under this programme 150 Eco clubs have been established in each district. At present there are about 2,70,000 students participating in about 5,400 Eco clubs in the State. Director, Social Forestry, Pune is the Nodal officer appointed for implementation of the scheme in the State.

13.1 In this chapter, the results of the survey of service sector enterprises, the ad-hoc survey on literacy & out of school children and the Fifth Economic Census 2005 are given in Part A, B and C respectively.

Part A

Survey of Service Sector Enterprises

13.2 The manufacturing and service sectors play an important role in the economy. The service sector enterprises contribute largely to GDP. It is diverse in sectoral composition and size of units. It covers the entire range from a small number of very big corporate units which account for bulk of the output, to a large number of very small enterprises which account for a major share of employment. However, major data gaps exist in all the segments of the sector including private non-banking financial sectors, self-help groups, co-operative credit societies, micro-finance institutions etc. As a major initiative to bridge the data gaps, a survey was planned by the Government of India for policy makers & planners and the 63rd round (July, 2006 to June, 2007) of National Sample Survey (NSS) is devoted to the service sector enterprises excluding trade. Earlier, in the 57th round (July, 2001 to June, 2002) of NSS, information on service sector enterprises, excluding trade and finance was collected.

13.3 The National Sample Survey Organisation, Government of India regularly conducts nationwide socio-economic surveys. The Government of Maharashtra participates in these surveys on a matching sample basis. So far 62 such surveys are conducted and the fieldwork of the 63rd round survey, as mentioned earlier, is in

progress. Some of the important results based on the *quick tabulation* of the State sample data of first two subrounds (July to December, 2006) for the service sector enterprises are presented here. These results are provisional and subject to revision after the detailed tabulation of the complete data is available. Generally, it is observed that the professionals are reluctant to provide information of their enterprises and therefore, it may have bearing on the results of the survey.

13.4 The results presented here are based on the data collected from in all 10,707 service sector enterprises located at 144 villages in the rural areas and 702 blocks in the urban areas. About 1,000 large size service sector enterprises in the country are being surveyed by NSSO staff, which include financial enterprises and other non-financial service enterprises and the same are not incorporated in the results presented over here.

13.5 During the survey, information was collected from 1,696 enterprises in the rural areas and 9,011 enterprises in the urban areas. The proportion of Establishments (Est.) i.e. enterprises with at least one hired worker was 12 per cent for the rural areas and 26 per cent for the urban areas. Remaining 88 per cent enterprises in the rural areas and 74 per cent enterprises in the urban areas were Own Account Enterprises (OAEs) i.e. enterprises without any hired worker. The average number of workers per enterprise was 2.5. It was 2.6 for the rural areas and 2.5 for the urban areas. In the rural areas, the average number of workers for OAEs was 2.3 and for establishments it was 4.4, whereas, in the urban areas, these figures were 1.5 and 5.4 respectively.

13.6 The percentage distribution of enterprises by type of ownership shows that more than 75 per cent enterprises in the rural areas and 95 per cent enterprises in the urban areas are proprietary enterprises. The proportion of proprietary enterprises owned by females is about 6 per cent in the rural areas and about 14 per cent in the urban areas. The proportion of enterprises owned by co-operative societies in the rural areas is about 22 per cent.

Table No. 13.1
Percentage distribution of enterprises
by
type of ownership

Type of ownership	Rural			Urban		
	OAE	Est.	All	OAE	Est.	All
Proprietary male	71.1	65.3	70.5	83.0	73.9	80.7
Proprietary female	5.9	4.5	5.7	15.9	9.9	14.3
Proprietary total	77.0	69.8	76.2	98.9	83.8	95.0
Partnership	0.5	6.8	1.3	0.6	6.3	2.1
Co-op. society	21.8	20.9	21.7	0.3	4.5	1.4
Limited company	0.0	0.2	0.0	0.0	1.3	0.3
Others	0.7	2.3	0.8	0.2	4.1	1.2
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

13.7 The percentage distribution of enterprises shows that 28 per cent enterprises in the rural areas and 30 per cent in the urban areas were engaged in transport activity, followed by financial enterprises in the rural areas and hotels & restaurants in the urban areas. Similar trend is observed in the case of number of workers. Per worker annual gross value added by the service sector enterprises under coverage is estimated at Rs.3,402 for the rural areas and

Rs. 56,387 for the urban areas. Per enterprise annual gross value added by the service sector enterprises is estimated at Rs. 8,834 for the rural areas, whereas, it is Rs. 1,41,695 for the urban areas.

13.8 The percentage distribution of workers in service sector enterprises by gender shows that almost half of the workers were females in the rural areas, whereas, in the urban areas one in five workers was female.

Table No. 13.3
Percentage distribution of workers
by gender

Enterprise type	Rural			Urban		
	Male	Female	Person	Male	Female	person
OAE	45.8	54.2	100.0	84.4	15.6	100.0
Est.	80.7	19.3	100.0	78.5	21.5	100.0
Total	53.1	46.9	100.0	81.1	18.9	100.0

13.9 The proportion of service sector enterprises reporting 'no problem' was about 32 per cent in the rural areas and about 38 per cent in the urban areas. The problem of competition from larger units was the major problem faced by these enterprises. It is followed by the problem of shortage of capital. The problem of non-availability of electricity and power cut is reported by about 3 per cent enterprises in the rural areas and about 8 per cent enterprises in the urban areas. This very low proportion of electricity related problems may be because of only two most important problems faced by the enterprises as per their priority were recorded during the survey for each enterprise.

Table No. 13.2
Selected characteristics of the service sector enterprises

Activity	Percentage distribution of				Per enterprise		Gross value added (Rs.)			
	Enterprises		Workers		no. of workers		Per enterprise		Per worker	
	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban
Hotels & restaurants	9.25	11.94	9.15	20.15	2.57	4.24	15,600	90,329	6,071	21,299
Transport	28.06	30.02	14.09	14.73	1.30	1.23	9,061	34,873	6,950	28,284
Post & telecommunications	8.95	9.51	4.02	10.77	1.16	2.85	1,349	5,534	1,158	1,945
Financial	22.07	3.48	53.14	5.28	6.25	3.81	9,477	20,91,236	1,516	5,48,733
Real estate	0.22	2.05	0.12	2.03	1.39	2.49	6,544	38,061	4,723	1,529
Renting of machinery & equip.	4.92	1.83	2.79	1.69	1.47	2.32	2,999	16,268	2,039	7,021
Computer & related activities	0.11	0.72	0.04	1.70	1.00	5.92	4,684	5,14,290	4,684	86,890
Other business activities	1.09	7.70	0.59	9.79	1.40	3.19	20,031	2,66,166	14,311	83,313
Education	3.48	9.55	3.01	10.30	2.25	2.71	13,625	74,095	6,066	27,352
Health & social work	5.18	7.13	3.05	8.59	1.53	3.03	23,681	1,56,703	15,465	51,775
Others	16.67	16.07	10.00	14.97	1.56	2.34	3,308	21,828	2,124	9,316
Total	100.00	100.00	100.00	100.00	2.60	2.51	8,834	1,41,695	3,402	56,387

Table No. 13.4
Proportion of enterprises by type of major problems faced by them

Type of problem	Rural			Urban		
	OAE	Est.	All	OAE	Est.	All
Non-availability of electricity	0.5	0.0	0.3	0.5	0.4	0.3
Power cut	2.4	4.2	2.6	5.9	14.2	7.9
Shortage of capital	40.1	31.2	38.8	32.9	29.3	32.1
Marketing of products	10.5	8.8	10.2	7.0	5.9	6.7
Local problem	16.0	10.8	15.2	11.9	9.2	11.2
Competition from larger units	43.5	46.3	43.9	62.8	59.3	62.1
Labour problem	0.2	2.7	0.4	0.5	2.7	1.0
Fuel not available/exorbitant price	6.9	6.1	6.9	7.6	4.4	6.9
Non-recovery of service charges	20.8	20.8	20.8	5.7	7.8	6.1
Others	8.3	19.2	10.0	7.4	11.4	8.3
No problem	33.6	18.2	31.7	35.5	43.7	37.7

Part B

Ad-hoc Survey on Literacy and Out of School Children

13.10 The education for all campaign and the millennium development goal have focused the world's attention on ensuring that no child is excluded from receiving primary education. The 86th amendment to the Indian Constitution made free and compulsory education a fundamental right for all children in the age group 6 to 14 years. An ad-hoc survey (July, 2006 to June, 2007) is being conducted to generate a robust estimate of the children out of school. The results presented here are based on the data collected during July to December, 2006. Also, the literacy status of the population being one of the prime indicators is judged on the basis of simple enquiry. The results presented here may have some effect as the sample does not cover houseless and floating population.

13.11 The information is collected from 144 villages and 702 urban blocks spread over entire State. Thus, 30,908 rural households and 83,638 urban households were visited and information regarding literacy and out of school children was collected, covering 1,44,016 rural and 3,61,604 urban population.

Table No.13.5
Literacy rates in Maharashtra

Area	Persons	(Per cent)	
		Males	Females
Census 2001			
Total	76.9	86.0	67.0
Rural	70.4	81.9	58.4
Urban	85.5	91.0	79.1
Survey 2006			
Total	81.9	87.4	76.0
Rural	76.0	82.7	68.9
Urban	90.8	94.2	87.0

(i) Literacy

13.12 The literacy rate of population aged seven years and above as obtained from the survey data is estimated at 81.9 per cent in 2006 showing rise of five-percentage points over the 76.9 per cent literacy rate reported as per the Census 2001. The estimated literacy rate for the rural areas is 76.0 per cent and for the urban areas is 90.8 per cent. It is observed that the growth in literacy rate is one percentage point more in the rural areas than in the urban areas. The most noticeable point is that the female literacy rate has increased remarkably, as compared to the males, by 9 percentage points over the Census 2001 figure.

13.13 The religionwise literacy status of the population shows that Bauddhas in the rural areas have the lowest literacy rate (about 71 per cent). The literacy rate for Jains in the urban areas is found to be the highest (about 98 per cent).

Table No.13.6
Religionwise literacy rates in Maharashtra

Religion	(Per cent)	
	Rural	Urban
Hindu	76.4	91.7
Muslim	77.3	86.4
Christian	86.8	95.8
Sikh	74.6	96.8
Jain	93.7	98.2
Bauddha	70.6	89.8
Zoroastrian	-	96.1
Others	81.1	93.7

Table No.13.7
Social groupwise literacy rates in
Maharashtra

Social Group	(Per cent)	
	Rural	Urban
Scheduled Tribes	57.5	81.6
Scheduled Castes	70.6	86.0
Vimukta Jati	70.1	78.5
Nomadic Tribes-1*	64.4	85.3
Nomadic Tribes-2@	76.2	90.4
Nomadic Tribes-3#	68.8	75.4
Special Backward Class	80.2	90.7
Other Backward Class	84.6	92.1
Others	80.7	92.1

*as specified in Government notifications, @ Dhargar and similar, # Vanjari and similar.

13.14 The social groupwise literacy status shows that literacy rate for Scheduled Tribes (about 57 per cent) in the rural areas is the lowest, while it is the highest for Other Backward Class and Others (about 92 per cent each) in the urban areas.

13.15 The literacy status of the households shows that, in the rural areas, still there are about 52 per cent households with at least one illiterate member, whereas, there are about 22 per cent such households in the urban areas of the State. The gravity of the problem is more pronounced when the literacy status of the households is judged on the basis of female illiteracy. It is observed that about 48 per cent households in the rural areas have at least one illiterate female member, whereas, there are 19 per cent such households in the urban areas of the State.

Table No.13.8
Literacy status of households

Households with	(Per cent)	
	Rural	Urban
All literate members	48.3	78.4
At least one illiterate member	51.7	21.6
At least one illiterate female member	47.9	19.0
All illiterate members	12.2	16.0

(ii) Out of school children

13.16 The Government of India is implementing prestigious programme viz. 'Sarva Shiksha Abhiyan' to universalise the primary education and the goal of the programme is to achieve 100 per cent attendance by the end of 2010 for all the children in the age group 6 to 14 years. The survey results reveal that 95.6 per cent children in the age group 6 to 14 years are currently attending school. Of the remaining 4.4 per cent children not attending school, half have never attended school and the remaining are dropouts. There are 2.2 per cent children who ever attended but currently not attending school for various reasons. The dropouts i.e. ever attended but currently not attending children in the urban areas were 1.1 per cent, while in the rural areas were 2.8 per cent.

Table No.13.9
Percentage distribution of children in the age group 6 to 14 years by
status of attendance

School attendance	Rural			Urban			State		
	Boys	Girls	Children	Boys	Girls	Children	Boys	Girls	Children
Census 2001									
Attending	86.6	82.9	84.8	88.5	87.6	88.1	87.3	84.7	86.1
Not attending	13.4	17.1	15.2	11.5	12.4	11.9	12.7	15.3	13.9
Survey 2006									
Currently attending	95.2	94.8	95.0	96.7	96.5	96.6	95.7	95.4	95.6
Currently not attending	4.8	5.2	5.0	3.3	3.5	3.4	4.3	4.6	4.4
(i) Never attended	2.1	2.3	2.2	2.3	2.3	2.3	2.2	2.3	2.2
(ii) Ever attended	2.7	2.9	2.8	1.0	1.2	1.1	2.1	2.3	2.2

Table No.13.10
Religionwise percentage distribution of children in the age group 6 to 14 years by status of attendance

Religion	Rural			Urban		
	Currently attending school	Currently not attending school		Currently attending school	Currently not attending school	
		Never attended	Ever attended		Never attended	Ever attended
Hindu	95.1	2.3	2.6	97.7	1.6	0.7
Muslim	85.5	4.4	10.1	93.5	4.4	2.1
Christian	97.5	0.9	1.6	98.7	0.6	0.7
Sikh	*-	-	-	99.9	0.0	0.1
Jain	92.9	6.2	0.9	97.4	2.1	0.5
Bauddha	98.4	0.9	0.7	98.0	1.2	0.8
Zoroastrian	*-	-	-	73.5	14.2	12.3
Others	*-	-	-	98.8	0.7	0.5

* insufficient sample size

13.17 The religionwise school attendance indicates that Zoroastrian in the urban areas are at the top with 26.5 per cent children currently not attending school and the Sikh in the urban areas show lowest proportion of children currently not attending school (0.1 per cent).

13.18 As per the social groupwise classification of children, Scheduled Tribes and Nomadic Tribes-1 children of age 6 to 14 years in the rural areas show higher proportion of currently not attending school. It is about 15 per cent for Nomadic Tribes-1 and 9 per cent for Scheduled Tribes. The Special Backward Class

children in the urban areas show the lowest proportion of currently not attending school, which is about 2 per cent.

13.19 The percentage distribution of children of age 6 to 14 years by status of current attendance for each literacy status of the members of the households shows that the school attendance is the lowest (nearly 80 per cent) for the households with all illiterate members in both the rural and the urban areas. The children belonging to these households also show higher dropouts.

Table No.13.11
Social groupwise percentage distribution of children in the age group 6 to 14 years by status of attendance

Social group	Rural			Urban		
	Currently attending school	Currently not attending school		Currently attending school	Currently not attending school	
		Never attended	Ever attended		Never attended	Ever attended
Scheduled Tribes	91.0	3.9	5.1	94.9	3.6	1.5
Scheduled Castes	96.1	2.2	1.7	97.1	1.6	1.3
Vimukta Jati	94.0	4.1	1.9	95.3	2.2	2.5
Nomadic Tribes-1	85.1	9.2	5.7	98.0	1.5	0.5
Nomadic Tribes-2	94.7	2.6	2.7	95.6	3.4	1.0
Nomadic Tribes-3	92.0	2.5	5.5	96.1	0.3	3.6
Special Backward Class	95.2	3.0	1.8	98.3	0.5	1.2
Other Backward Class	97.7	1.0	1.3	97.5	1.7	0.8
Others	95.6	1.5	2.9	96.3	2.6	1.1

Table No. 13.12
Percentage distribution of children in the age group 6 to 14 years by status of attendance for literacy status of members of households

Households with	Rural			Urban		
	Currently attending school	Currently not attending school		Currently attending school	Currently not attending school	
		Never attended	Ever attended		Never attended	Ever attended
All literate members	98.5	0.8	0.7	98.2	1.3	0.5
At least one illiterate member	91.9	3.5	4.6	93.0	4.6	2.4
At least one illiterate female member	91.6	3.6	4.8	93.2	4.2	2.6
All illiterate members	78.1	13.3	8.6	80.4	16.0	3.6

Part C

Fifth Economic Census 2005

13.20 The Central Government conducted the Fifth Economic Census in all the States/ Union Territories in 2005. All the economic activities (agriculture and non-agriculture), except those involved in crop production and plantation, were covered under this Census.

13.21 As per the provisional results of the Fifth Economic Census 2005, the number of enterprises in the State were about 43.8 lakh as against 32.3 lakh observed in the Fourth

Economic Census 1998, showing an increase of 35.3 per cent. The percentage share of rural and urban enterprises in the total enterprises was 48.3 and 51.7 respectively. Of the total enterprises, 14.6 per cent were agricultural and the remaining were non-agricultural.

13.22 The number of persons working in all the enterprises in the State was about 118.3 lakh, as against 104.4 lakh as in the Fourth Economic Census 1998, registering growth of 13.2 per cent. The salient features of the Fifth Economic Census (excluding crop production and plantation) for Maharashtra State and India are presented in the Table No. 13.13.

Table No. 13.13
Salient features of Fifth Economic Census*

Item	Maharashtra	India
Number of enterprises (in '000)		
(a) Rural	2,262	25,809
(b) Urban	2,113	16,315
(c) Combined	4,375	42,124
Percentage of agricultural enterprises	14.6	15.3
Number of enterprises without premises (in '000)	777	7,912
Number of persons employed (in '000)		
(a) Rural	4,625	50,186
(b) Urban	7,201	48,782
(c) Combined	11,827	98,968
Percentage of hired workers in the total persons employed	60.1	52.4
Percentage of total adult female workers in the total persons employed	14.7	19.3

Note : figures are purely provisional.

*excluding crop production and plantation

भाग दोन

सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 1
महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)		दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3 †
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	55.8	43.7 *
1991	7.89	84.63 †	(+) 25.73	(+) 23.85 †	64.9	52.2 @@
2001	9.69	102.86	(+) 22.73	(+) 21.54	76.9	64.8 **

† जम्मू आणि काश्मीरची प्रक्षेपित केलेली लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu & Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१ व २००१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. / Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 years and above. The rates for the years 1981, 1991 and 2001 relate to population aged 7 years and above.

* १९८१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम आणि जम्मू व काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu & Kashmir.

@@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu & Kashmir.

** २००१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी गुजरात व हिमाचल प्रदेश मधील नैसर्गिक आपत्तीमुळे बाधित झालेल्या क्षेत्रातील लोकसंख्या व साक्षरंची संख्या वगळून./ Literacy percentage of 2001 is excluding the population and number of literates in the areas affected by natural calamities in Gujrat and Himachal Pradesh.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 2
महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN MAHARASHTRA

अनु.क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (No. of females per thousand males)	घनता (दर चौ.कि.मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	Percentage of urban population to total population	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257
11	2001	5.58	4.11	9.69	5.04	4.65	42.43	922	960	873	315

टीप - आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही. \Note - Details may not add up to totals due to rounding.

आधार - i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली
ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई

Source - i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi
ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, बालमृत्युदर व एकूण जननदर
**BIRTH RATES, DEATH RATES, INFANT MORTALITY RATES AND TOTAL FERTILITY RATES BASED ON
 SAMPLE REGISTRATION SCHEME, MAHARASHTRA STATE**

वर्ष Year (1)	ग्रामीण / Rural				नागरी / Urban				एकत्र / Combined			
	जन्मदर Birth rate (2)	मृत्युदर Death rate (3)	बालमृत्युदर Infant mortality rate (4)	एकूण जननदर Total Fertility rate (5)	जन्मदर Birth rate (6)	मृत्युदर Death rate (7)	बालमृत्युदर Infant mortality rate (8)	एकूण जननदर Total Fertility rate (9)	जन्म दर Birth rate (10)	मृत्युदर Death rate (11)	बालमृत्युदर Infant mortality rate (12)	एकूण जननदर Total Fertility rate (13)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	4.9 (5.4)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	3.9 (4.1)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)	4.6 (5.2)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	4.0 (4.8)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	3.0 (3.3)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)	3.7 (4.5)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	4.0 (4.5)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	3.0 (3.1)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)	3.6 (4.2)
1991 *	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	3.4 (3.9)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	2.5 (2.7)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)	3.0 (3.6)
1996 *	24.9 (29.3)	8.7 (9.7)	58 (77)	3.2 (3.7)	21.0 (21.6)	5.4 (6.5)	31 (46)	2.4 (2.4)	23.4 (27.5)	7.4 (9.0)	48 (72)	2.8 (3.4)
2001	21.1 (27.1)	8.5 (9.1)	55 (72)	2.6 (3.4)	20.2 (20.3)	5.9 (6.3)	28 (42)	2.2 (2.3)	20.7 (25.4)	7.5 (8.4)	45 (66)	2.4 (3.1)
2002 #	20.6 (26.6)	8.3 (8.7)	52.3 (69)	2.5 (3.3)	19.8 (20.0)	5.6 (6.1)	34 (40)	2.2 (2.2)	20.3 (25.0)	7.3 (8.1)	45 (63)	2.3 (3.0)
2003 #	20.1 (26.4)	8.2 (8.7)	48 (66)	2.4 (3.2)	19.4 (19.8)	5.6 (6.0)	32 (38)	2.1 (2.2)	19.9 (24.8)	7.2 (8.0)	42 (60)	2.3 (3.0)
2004	19.9 (25.9)	6.8 (8.2)	42 (64)	2.4 (3.3)	17.9 (19.0)	5.4 (5.8)	27 (40)	1.9 (2.1)	19.1 (24.1)	6.2 (7.5)	36 (58)	2.2 (2.9)
2005	19.6 (25.6)	7.4 (8.1)	41 (64)	2.3 § (2.9) §	18.2 (19.1)	5.7 (6.0)	27 (40)	1.9 § (2.1) §	19.0 (23.8)	6.7 (7.6)	36 (58)	2.1 § (2.7) §

T-2

टीप/Note - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत/Bracketed figures are for India.
 (२) * जम्मू व काश्मीर वगळून आणि १९९५ करिता त्यासह मिझोराम देखील वगळून/ Excludes Jammu & Kashmir and for 1995 Mizoram also.
 (३) जन्म दर व मृत्यु दर एक हजार लोकसंख्येमागे आहेत/Birth rates and Death rates are per thousand population
 (४) बालमृत्यु दर एक हजार जीवित जन्मामागे आहेत/Infant mortality rates are per thousand live births.
 (५) # नागालँड (ग्रामीण) वगळून /Excludes Nagaland (Rural)

आधार - (१) नमुना नोंदणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली **Source** - (1) Sample Registration Bulletin, Registrar General of India, New Delhi
 (२) § राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी - ३ (2) § National Family Health Survey - III

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 4

काम करणा-या लोकांची जनगणना २००१ अनुसार आर्थिक वर्गवारी
**ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER
 POPULATION CENSUS 2001**

(हजारत/In thousand)

काम करणा-यांची वर्गवारी (1)	मुख्यतः सीमांतिक एकूण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India*			Main Marginal Total (2)	Class of workers (1)
		पुरुष Males (3)	स्त्रिया Females (4)	एकूण Total (5)	पुरुष Males (6)	स्त्रिया Females (7)	एकूण Total (8)		
(अ) काम करणारे									(A) Workers
1 शेतकरी	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	6,181 500 6,681	4,001 1,132 5,133	10,182 1,632 11,813	78,259 7,158 85,416	25,367 16,529 41,896	1,03,626 23,687 1,27,313	Main Marginal Total	Cultivators
2 शेतमजूर	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	3,942 982 4,924	3,700 2,192 5,891	7,641 3,174 10,815	41,119 16,210 57,329	22,378 27,068 49,446	63,497 43,278 1,06,775	Main Marginal Total	Agricultural labourers
3 घरगुती उद्योग	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	494 73 567	316 206 522	810 279 1,089	7,509 1,235 8,744	4,697 3,516 8,213	12,206 4,751 16,957	Main Marginal Total	Workers engaged in Household Industries
4 इतर	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	13,800 881 14,681	2,315 460 2,775	16,115 1,340 17,455	1,13,261 10,264 1,23,525	20,415 7,250 27,665	1,33,676 17,514 1,51,190	Main Marginal Total	Other
एकूण (अ)	मुख्यतः सीमांतिक एकूण	24,416 2,436 26,852	10,332 3,989 14,321	34,748 6,425 41,173	2,40,148 34,867 2,75,014	72,857 54,363 1,27,220	3,13,005 89,230 4,02,235	Main Marginal Total	Total (A)
(ब) काम न करणारे	एकूण	23,549	32,157	55,705	2,57,142	3,69,233	6,26,376	Total	(B) Non Workers
एकूण (अ+ब)		50,401	46,478	96,879	5,32,157	4,96,454	10,28,610		Total (A+B)

* मणिपूर राज्यातील सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरूल हे उपविभाग वगळून.

Excludes Mao-Maram, Paomata and Purul sub divisions of Senapti district of Manipur.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार - i) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली

ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई

Source- i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi

ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 5

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा

REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Sr. No.	तपशील	1990-91	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06 (R/E)	2006-07 (B/E)	Particulars
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	0.64	0.00	15.87	0.00	0.23	0.00	0.00	0.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	2,543.38	6,417.57	7,929.28	9,262.29	16,103.62	13,833.74	34,246.00	34,246.00	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये फेरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	Increase in land revenue under Sec. 3 of Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ	186.99	374.86	441.29	403.54	550.66	382.14	2,147.20	2,147.20	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	1,115.45	4,326.11	5,311.32	5,823.84	5,454.03	5,587.62	13,707.11	13,707.11	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	3,892.98	9,415.54	8,296.73	2,484.45	398.01	658.15	12,000.00	12,000.00	Tax on purchase of sugarcane
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	0.00	0.00	0.71	56.38	0.08	0.08	0.00	0.00	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम-									Education Cess Act—
	(अ) व्याजजिक्त पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	91.88	1,584.63	1,835.83	2,015.99	1,424.41	1,340.01	2,594.76	2,612.56	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर	39.14	310.11	585.64	521.94	276.94	213.70	600.00	600.00	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	12.20	106.29	141.75	47.58	4.73	6.40	60.00	60.00	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	7,882.66	22,535.11	24,558.42	20,616.01	24,212.71	22,021.84	65,355.07	65,372.87	Total

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.

Source - Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेखांवरील जमेतील कल

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA BUDGET : TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	2001-02 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	2002-03 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	2003-04 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	2004-05 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	2005-06 सु.अ. (R/E) (6)	2006-07 अ.अ. (B/E) (7)	Item (1)
(अ) एकूण महसुली जमा (१+२+३+४) ...	30,093	31,103	34,371	41,013	52,198	59,146	(A) Total Revenue Receipts (1+2+3+4)
(१) राज्याचा स्वतःचा कर महसूल (१ ते १०) - ...	21,304	22,815	25,181	30,605	37,536	41,454	(1) State's own Tax Revenue (1 to 10)
(१) विक्रीकर...	12,131	13,488	15,326	18,817	22,637	26,315	(1) Sales Tax
(२) मुद्रांक व नोंदणी फी	2,443	2,823	3,354	4,116	5,000	5,600	(2) Stamps and Registration Fees
(३) राज्य उत्पादन शुल्क	1,787	1,939	2,324	2,219	2,850	3,100	(3) State Excise Duties
(४) विजेवरील कर व शुल्क	1,034	1,149	630	1,674	2,287	1,502	(4) Taxes and Duties on Electricity
(५) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	986	1,032	1,019	1,076	1,100	1,100	(5) Other Taxes on Income & Expenditure
(६) वाहनांवरील कर	948	941	1,206	1,177	1,275	1,410	(6) Taxes on Vehicles
(७) विक्रेय वस्तु व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	687	811	729	737	947	962	(7) Other Taxes & Duties on Commodities & Services
(८) माल व उतारवरील कर	1,027	245	232	428	500	525	(8) Tax on Goods and Passengers
(९) जमीन महसूल	261	387	360	361	940	940	(9) Land Revenue
(१०) कृषि उत्पन्नावरील कर	0	0	0	0	0	0	(10) Agriculture Income Tax
(२) कराव्यतिरिक्त महसूल (१+२) - ...	4,655	4,517	3,549	4,119	5,349	6,696	(2) Non-Tax Revenue (1+2)
(१) व्याजाच्या जमा रकमा	1,846	1,777	357	737	1,034	1,048	(1) Interest Receipts
(२) इतर कराव्यतिरिक्त महसूल	2,809	2,740	3,192	3,381	4,315	5,647	(2) Other non-tax revenue
(३) केंद्रीय करांतील हिस्सा (१ ते ६) - ...	2,452	2,265	3,370	3,596	4,071	5,676	(3) Share in Central Taxes (1 to 6)
(१) निगम कराव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर	473	404	573	665	795	1,079	(1) Taxes on Income other than Corporation Tax
(२) निगम कर	527	499	850	1,009	1,229	1,688	(2) Corporation Tax
(३) संपत्ती कर	1	1	1	2	2	2	(3) Taxes on Wealth
(४) जकात	557	505	699	728	652	1,118	(4) Customs
(५) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	844	793	1,135	1,003	1,166	1,266	(5) Union Excise Duties
(६) सेवा कर	50	63	113	188	227	522	(6) Service Tax
(४) केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने	1,682	1,506	2,270	2,694	5,242	5,320	(4) Grants in Aid from Central Government
(ब) एकूण भांडवली जमा (१+२+३+४) ...	24,237	30,107	35,796	35,315	26,584	20,679	(B) Total Capital Receipts (1+2+3+4)
(१) सरकारी ऋण लेखाकडून जमा (अ+ब) - ...	21,103	23,756	31,702	25,727	23,234	12,715	(1) Receipts from Public Debts (a+b)
(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण*	14,766	22,794	30,450	23,925	22,865	12,022	(a) Internal Debt of the State Govt.*
(ब) केंद्र सरकारकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	6,337	962	1,252	1,802	369	694	(b) Loans & Advances from Central Govt.
(२) राज्य शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)	298	469	482	2,041	495	515	(2) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
(३) इतर भांडवली जमा (निव्वळ) ‡	40	(-) 21	(-) 11	0	0	0	(3) Other Capital Receipts. (net) ‡
(४) लोक लेखा (निव्वळ) (अ+ब+क+ड) ...	2,796	5,903	3,622	7,548	2,856	7,449	(4) Public Account (net) (a+b+c+d)
(अ) अल्पबचत, भविष्यनिवाहनिधी इ. (निव्वळ)	634	58	487	495	595	722	(a) Small Savings, Provident Funds, etc. (net)
(ब) राखीव निधी (निव्वळ) (१+२)	1,853	2,074	2,516	3,018	1,014	1,615	(b) Reserve Funds (net) (1+2)
(१) व्याजी	8	3	(-) 7	16	2	11	(1) Interest Bearing
(२) बिनव्याजी	1,845	2,071	2,523	3,002	1,012	1,604	(2) Non-interest Bearing
(क) नागरी ठेवी (निव्वळ) (१+२)	1,289	902	1,080	1,598	956	1,195	(c) Civil Deposits (net) (1+2)
(१) व्याजी	1,427	637	677	840	676	714	(1) Interest Bearing
(२) बिनव्याजी	(-) 138	265	403	758	279	481	(2) Non-interest Bearing
(ड) इतर	(-) 980	2,869	(-) 461	2,437	291	3,917	(d) Others
एकूण जमा (अ + ब)	54,330	61,210	70,167	76,329	78,783	79,825	Total Receipts (A + B)

T-5

‡ यात 'आंतरराज्यीय तडजोड' (निव्वळ), 'आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन' (निव्वळ) आणि 'आकस्मिकता निधी' (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.
 ‡ It comprises 'inter-state settlement' (net), 'appropriations to the contingency fund' (net) and 'contingency fund' (net).
 आधार - संक्षिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. Source - Budget-in-Brief, Government of Maharashtra, Mumbai.

* अर्थापय व आगाऊ रकमा धरून
 * Inclusive of ways & means advances.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 7

महाराष्ट्र शासन अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चातील कल

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA BUDGET : TRENDS IN EXPENDITURE ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाच	2001-02 प्रत्यक्ष Actuals	2002-03 प्रत्यक्ष Actuals	2003-04 प्रत्यक्ष Actuals	2004-05 प्रत्यक्ष Actuals	2005-06 सु.अं. (R/E)	2006-07 अ.अं. (B/E)	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
(अ) महसुली खर्च (१ + २)	38,281	40,475	42,680	51,047	53,617	58,840	(A) Revenue Expenditure (1+2)
(१) विकास खर्च (अ+ब+क)	20,551	22,528	22,860	28,776	31,077	31,247	(1) Development Expenditure (a+b+c)
(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	14,137	14,218	15,990	17,549	20,547	20,681	(a) Social Services (1 to 8)
(१) शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती	9,382	8,937	9,432	10,184	10,927	11,335	(1) Education, Sport, Art & Culture
(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	1,784	1,656	1,768	1,891	2,274	2,338	(2) Health & Family Welfare
(३) पाणीपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण व नगरविकास	988	1,480	1,894	2,491	2,636	3,642	(3) Water Supply Sani. Housing and Urban Development
(४) माहिती व ध्वनी प्रसारण	16	19	20	28	24	24	(4) Information & Broadcasting
(५) अ.जा.,अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	730	831	1,080	1,302	1,784	1,717	(5) Welfare of SC. ST. & OBC
(६) कामगार व कामगार कल्याण	182	189	194	222	284	303	(6) Labour and Labour Welfare
(७) समाज कल्याण व पोषण आहार	1,032	1,079	1,571	1,399	2,583	1,278	(7) Social Welfare and Nutrition
(८) इतर	23	27	31	32	35	44	(8) Others
(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	5,876	7,636	5,883	10,381	9,578	9,689	(b) Economic Services (1 to 9)
(१) कृषि व संलग्न सेवा	2,392	2,651	2,386	3,492	2,591	2,671	(1) Agriculture and Allied activities
(२) ग्राम विकास	522	905	2,065	2,234	2,510	2,445	(2) Rural Development
(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	35	53	51	40	22	21	(3) Special Area Programme
(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	1,874	1,811	357	815	1,200	1,597	(4) Irrigation and Flood control
(५) ऊर्जा	723	759	353	2,983	2,001	1,699	(5) Energy
(६) उद्योग व खनिजे	133	226	201	304	502	318	(6) Industry and Minerals.
(७) वाहतूक आणि दळणवळण	74	997	262	220	537	606	(7) Transport and Communication
(८) विज्ञान, तंत्रशास्त्र व पर्यावरण	1	7	15	9	14	22	(8) Science, Technology & Environment
(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	122	227	193	284	201	310	(9) General Economic Services
(क) स्थानिक संस्था आणि पंचायत राज्य संस्था यांना सहाय्यक अनुदाने व अंशदाने	538	674	987	846	952	877	(c) Grants-in-Aid & contributions to Local Bodies & P.R. Institutions
(२) विकासेतर खर्च (अ+ब)	17,730	17,947	19,820	22,271	22,540	27,593	(2) Non-Development Expenditure (a+b)
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	11,168	10,661	11,292	13,069	12,810	15,068	(a) General Services (1 to 5)
(१) राज्यांची अंगे	296	325	390	599	485	502	(1) Organs of State
(२) करवसुली खर्च	1,086	345	548	2,985	691	457	(2) Collection Charges
(३) प्रशासकीय सेवा	3,334	3,152	3,387	3,776	4,310	5,429	(3) Administrative Services
(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	2,715	2,802	3,244	3,514	4,583	6,053	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(५) राखीव निधीकडे हस्तांतरण	3,737	4,037	3,723	2,195	2,741	2,627	(5) Transfers to Reserve Funds
(ब) ऋण सेवा	6,562	7,286	8,528	9,202	9,730	12,525	(b) Debt Services

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 7 - (समाप्त/ Concltd.)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

नाव (1)	2001-02 प्रत्यक्ष Actuals (2)	2002-03 प्रत्यक्ष Actuals (3)	2003-04 प्रत्यक्ष Actuals (4)	2004-05 प्रत्यक्ष Actuals (5)	2005-06 सु.अं. (R/E) (6)	2006-07 अ.अं. (B/E) (7)	Item (1)
(ब) भांडवली खर्च (१+२)	16,630	20,740	27,676	25,159	21,291	14,134	(B) Capital Expenditure (1+2)
(१) विकास खर्च (अ+ब)	3,007	5,387	10,101	10,627	15,548	9,239	(1) Development Expenditure (a+b)
(अ) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	2,948	3,683	8,199	7,877	11,119	7,519	(a) Capital Expenditure outside the Revenue Account
(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रक्कम	59	1,704	1,902	2,750	4,429	1,720	(b) Loans and Advances given by the State Government
(२) विकासेतर खर्च (अ+ब) (सरकारी ऋणाची परतफेड)	13,623	15,353	17,575	14,532	5,743	4,895	(2) Non-Development Expenditure (a+b) (Repayment of Public debt)
(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	12,662	14,231	9,732	5,149	5,217	4,493	(a) Internal Debt of the State Government
(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	961	1,122	7,842	9,383	526	402	(b) Loans & Advances from Central Govt.
एकूण खर्च (अ + ब)	54,911	61,215	70,356	76,206	74,908	72,974	Total Expenditure (A + B)

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.
आधार - संक्षिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.
Source - Budget-in-Brief, Government of Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/
महाराष्ट्र राज्यशासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

उद्देशानुसार Purpose				
आर्थिक वर्गीकरण (1)	सर्वसाधारण सेवा General Services		सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services	
	2004-05 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (2)	2005-06 (सु.अं.) (R/E) (3)	2004-05 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (4)	2005-06 (सु.अं.) (R/E) (5)
१ चालू खर्च--				
(अ) सेवा व वस्तू ..	2,981	4,437	6,154	7,753
(ब) व्याज प्रदान ..	2,041	2,461	4,214	4,301
(क) अनुदाने ..	3,571	4,610	7,372	8,057
(ड) इतर चालू खर्च ..	802	767	1,656	1,341
एकूण-(१) ..	9,395	12,275	19,397	21,452
२ भांडवली खर्च--				
२.१(अ) एकूण भांडवल निर्मिती ..	326	326	1,102	987
(ब) भांडवली अनुदाने ..	109	109	368	330
(क) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	11	11	36	32
(ड) कर्जे ..	70	90	236	273
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	3	3	9	8
उपबेरीज - (२.१) ..	519	539	1,751	1,630
२.२ ऋणाची परतफेड ..	0	0	0	0
एकूण-(२) ..	519	539	1,751	1,630
एकूण-(१+२) ..	9,915	12,814	21,148	23,082

सु.अं. - सुधारित अंदाज R/E - Revised Estimates

- टीप -** (१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनांत प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.
(२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
(३) सामाजिक व सामूहिक सेवांत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
(४) आर्थिक सेवांत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व बीज विकास, उद्योग खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादि विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
(५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण.

TABLE No. 8

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये कोटीत/Rs. in Crore)

वर्गीकरण Classification							
आर्थिक सेवा Economic Services		इतर सेवा Other Services		एकूण Total			
2004-05 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (6)	2005-06 (सु.अं.) (R/E) (7)	2004-05 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (8)	2005-06 (सु.अं.) (R/E) (9)	2004-05 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (10)	2005-06 (सु.अं.) (R/E) (11)	Economic Classification (1)	
2,847	2,675	4,213	4,513	16,196	19,379	...	
1,950	1,484	2,885	2,504	11,090	10,750	...	
3,411	2,780	5,047	4,690	19,401	20,137	...	
766	463	1,134	781	4,359	3,352	...	
8,974	7402	13,280	12,488	51,047	53,617	...	
1. Current Expenditure							
						(a) Consumption expenditure	
						(b) Interest payments	
						(c) Grants	
						(d) Other current expenditure	
						Total—(1)	
7,794	7,148	2	1	9,225	8,463	...	
2,606	2,391	1	1	3,084	2,831	...	
251	231	0	0	298	273	...	
1,666	1,974	0	0	1,972	2,337	...	
67	60	0	0	79	71	...	
12,383	11,803	3	2	14,657	13,975	...	
2. Capital Expenditure --							
						2.1 (a) Gross capital formation	
						(b) Capital grants	
						(c) Investment in shares	
						(d) Loans	
						(e) Other capital transfers	
						Sub-total - 2.1	
0	0	14,532	5,743	14,532	5,743	...	
2.2 Repayment of Debt							
12,383	11,803	14,535	5,745	29,189	19,718	...	
Total - (2)							
21,357	19,206	27,816	18,233	80,236	73,335	...	
Grand Total - (1+2)							

- Note** - (1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Surveys upto 1983-84.
(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.
(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.
(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.
(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source - Economic and purpose classification of State Budgets.

बाब (1)	2001-02 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	2002-03 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	2003-04 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2004-05 (Actuals) प्रत्यक्ष (5)	2005-06 (R/E) (सु.अ.) (6)	2006-07 (B/E) (अ.अ.) (7)	Item (1)
1. महसुली जमा (अ + ब)	30,092.95	31,103.05	34,370.52	41,013.33	52,198.47	59,145.88	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	23,756.40	25,079.42	28,551.65	34,200.78	41,607.31	47,129.95	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	6,336.55	6,023.63	5,818.87	6,812.55	10,591.16	12,015.93	b) Non-Tax Revenue
2. महसुली खर्च	38,281.52	40,474.30	42,680.06	51,046.66	53,617.50	58,840.03	Revenue Expenditure
त्यापैकी							of which
अ) व्याज प्रदान	6,429.08	7,129.75	8,335.48	8,978.56	9,321.10	11,998.88	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	3,334.00	3,152.03	3,386.71	3,776.45	4,310.13	5,428.99	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	2,715.42	2,801.91	3,244.13	3,513.80	4,583.01	6,052.82	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	8,188.57	9,371.25	8,309.54	10,033.33	1,419.03	-305.85	Revenue Deficit (2 - 1)
4. निव्वळ भांडवली जमा	10,614.72	14,754.25	18,221.58	20,783.48	20,841.07	15,784.26	Net Capital Receipts
त्यापैकी							of which
अ) कर्जाची वसुली	298.09	469.16	482.16	2,040.94	494.72	514.51	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	766.01	5,183.41	2,454.22	0.00	0.00	0.00	b) Other capital receipts
क) कर्ज व इतर दायित्वे	9,550.62	9,101.68	15,285.20	18,742.54	20,346.35	15,269.75	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	3,007.27	5,387.76	10,101.13	10,627.64	15,547.64	9,239.48	Capital Expenditure
6. एकूण जमा (1 + 4)	40,707.67	45,857.30	52,592.10	61,796.81	73,039.54	74,930.14	Total Receipts (1 + 4)
7. एकूण खर्च (2 + 5)	41,288.79	45,862.06	52,781.19	61,674.30	69,165.14	68,079.51	Total Expenditure (2 + 5)
8. अर्थसंकल्पीय तूट (7 - 6) @	581.12	4.76	189.09	-122.51	-3,874.40	-6,850.63	Budgetary Deficit (7 - 6) @
9. राजकोषीय तूट (8 + 4 क)	10,131.74	9,106.44	15,474.29	18,620.03	16,471.95	8,419.12	Fiscal Deficit (8 + 4 C)
10. प्राथमिक तूट (9 - 2 अ)	3,702.66	1,976.69	7,138.81	9,641.47	7,150.85	-3,579.76	Primary Deficit (9 - 2 a)

स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.

1. महसुली जमा (अ + ब)	11.1	10.4	10.2	10.8	12.1	11.9	Revenue Receipts (a + b)
अ) कर महसूल	8.8	8.4	8.5	9.0	9.6	9.5	a) Tax Revenue
ब) कराव्यतिरिक्त महसूल	2.3	2.0	1.7	1.8	2.4	2.4	b) Non - Tax Revenue
2. महसुली खर्च	14.1	13.5	12.6	13.5	12.4	11.8	Revenue Expenditure
त्यापैकी							of which
अ) व्याज प्रदान	2.4	2.4	2.5	2.4	2.2	2.4	a) Intrest Payments
ब) प्रशासकीय सेवा	1.2	1.1	1.0	1.0	1.0	1.1	b) Administrative Services
क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	1.0	0.9	1.0	0.9	1.1	1.2	c) Pensions & Misc. gen. Services
3. महसुली तूट (2 - 1)	3.0	3.1	2.5	2.6	0.3	-0.1	Revenue Deficit (2 - 1)
4. निव्वळ भांडवली जमा	3.9	4.9	5.4	5.5	4.8	3.2	Net Capital Receipts
अ) कर्जाची वसुली	0.1	0.2	0.1	0.5	0.1	0.1	a) Recovery of loans
ब) इतर भांडवली जमा	0.3	1.7	0.7	0.0	0.0	0.0	b) Other capital receipts
क) कर्ज व इतर दायित्वे	3.5	3.0	4.5	4.9	4.7	3.1	c) Borrowings & Other Liabilities
5. भांडवली खर्च	1.1	1.8	3.0	2.8	3.6	1.9	Capital Expenditure
6. एकूण जमा (1 + 4)	15.0	15.3	15.6	16.3	16.9	15.1	Total Receipts (1 + 4)
7. एकूण खर्च (2 + 5)	15.2	15.3	15.6	16.3	16.0	13.7	Total Expenditure (2 + 5)
8. अर्थसंकल्पीय तूट (7 - 6)	0.2	0.0	0.1	0.0	-0.9	-1.4	Budgetary Deficit (7 - 6)
9. राजकोषीय तूट (8 + 4 क)	3.7	3.0	4.6	4.9	3.8	1.7	Fiscal Deficit (8 + 4 C)
10. प्राथमिक तूट (7 - 2 अ)	1.4	0.7	2.1	2.5	1.7	-0.7	Primary Deficit (9 - 2a)

महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न 2,71,293 2,99,279 3,37,495 3,78,839 4,32,413 4,97,172 G.S.D.P. of Maharashtra State

R/E = सुधारलेले अंदाज / Revised Estimates.

आधार - राज्य अर्थसंकल्प

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज / Budget Estimates.

Source - State Budgets

राज्य शासनाची भांडवल निर्मिती व त्यासाठी वित्तीय सहाय्य

CAPITAL FORMATION BY STATE GOVERNMENT AND ITS FINANCING

(रुपये कोटोत / Rs. in crore)

बाब (1)	2000-01 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	2001-02 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	2002-03 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2003-04 (Actuals) प्रत्यक्ष (5)	2004-05 (Actuals) प्रत्यक्ष (6)	2005-06 (R/E) (सु.अं.) (7)	Item (1)
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	3,119.50	3,264.15	4,450.80	8,898.20	2,462.06	2,505.14	Gross capital formation by the State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	6,407.59	2,996.08	2,618.78	4,151.68	5,433.00	5,512.00	Financial assistance for capital formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	3,543.57	1,518.03	1,503.85	2,975.50	3,084.00	2,831.00	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	58.67	41.88	77.10	293.74	79.00	71.00	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	580.08	1,000.78	692.52	595.14	1,972.00	2,337.00	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	2,225.27	435.39	345.31	287.30	298.00	273.00	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाययोजनांतून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती (1+2)	9,527.09	6,260.23	7,069.58	13,049.88	7,895.06	8,017.14	Gross Capital formation out of bugetary resources of State Government (1+2)
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी / As per cent of G.S.D.P.							
1. राज्य शासनाची एकूण भांडवल निर्मिती	1.2	1.2	1.5	2.6	0.6	0.6	Gross capital formation by the State Government
2. उर्वरित अर्थव्यवस्थेस भांडवल निर्मितीकरिता वित्तीय सहाय्य (अ+ब+क+ड)	2.6	1.1	0.9	1.2	1.4	1.3	Financial assistance for capital formation to the rest of economy (a+b+c+d)
अ) भांडवली अनुदाने	1.4	0.6	0.5	0.9	0.8	0.7	a) Capital Grants
ब) इतर हस्तांतरित भांडवली रकमा	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	b) Other capital transfers
क) भांडवल निर्मितीसाठी कर्जे	0.2	0.4	0.2	0.2	0.5	0.5	c) Loans for capital formation
ड) भाग भांडवलात केलेली गुंतवणूक	0.9	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	d) Investment in shares
3. राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पीय उपाययोजनांतून होणारी एकूण भांडवल निर्मिती (1+2)	3.8	2.3	2.4	3.9	2.1	1.9	Gross Capital formation out of bugetary resources of State Government (1+2)
महाराष्ट्र राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न	2,50,642	2,71,293	2,99,279	3,37,495	3,78,839	4,32,413	G.S.D.P. of Maharashtra State

सु.अं. - सुधारित अंदाज R/E - Revised Estimates

आधार - राज्य अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

Source - Economic and purpose classification of State Budget.

BORROWINGS & OTHER LIABILITIES DURING THE YEAR

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

बाब (1)	2001-02 (Actuals) प्रत्यक्ष (2)	2002-03 (Actuals) प्रत्यक्ष (3)	2003-04 (Actuals) प्रत्यक्ष (4)	2004-05 (Actuals) प्रत्यक्ष (5)	2005-06 (R/E) (सु.अ.) (6)	2006-07 (B/E) (अ.अ.) (7)	Item (1)
एक - ऋण प्राप्ती (१+२+३) (व्याजी)	9,550.62	9,101.68	15,285.20	12,545.20	18,764.33	9,267.53	I Debt Receipts (1+2+3) (bearing interest)
१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (निव्वळ)	2,104.84	8,563.42	20,717.78	18,776.01	17,647.68	7,528.82	1) Internal Debt of the State Government (net)
२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (निव्वळ)	5,375.69	-160.31	-6,589.84	-7,581.13	-156.93	292.10	2) Loans & Advances from Central Government (net)
३) व्याजी गटबंधने (अ+ब+क)	2,070.09	698.57	1,157.26	1,350.32	1,273.58	1,446.61	3) Interest bearing obligations (a + b + c)
अ) भविष्य निर्वाह निधी (निव्वळ)	634.57	58.01	487.45	495.09	595.11	721.67	a) Provident Fund (net)
ब) राखीव निधी (निव्वळ)	7.83	3.36	- 7.07	15.53	2.25	11.11	b) Reserve Fund (net)
क) नागरी ठेवी (निव्वळ)	1,427.69	637.20	676.88	839.70	676.22	713.83	c) Civil Deposites (net)
दोन - ऋण प्राप्ती (१+२) (बिन व्याजी)	766.01	5,183.40	2,454.22	6,140.32	1,582.02	6,002.22	II Debt Receipts (1+2) (Not bearing interest)
१) लोकलेख्यातील निव्वळ जमा @	726.36	5,204.45	2,464.87	6,197.34	1,582.02	6,002.22	1) Net receipts on Public Account@
२) इतर भांडवली जमा (निव्वळ) #	39.65	- 21.05	-10.65	-57.02	0.00	0.00	2) Other capital receipts (net) #
एकूण कर्जे व इतर दायित्वे (एक+दोन)	10,316.63	14,285.08	17,739.42	18,685.52	20,346.35	15,269.75	Total Borrowings & other Liabilities (I+II)

सु.अं. - सुधारित अंदाज R/E - Revised Estimates

अ.अं. - अर्थसंकल्पीय अंदाज B/E - Budget Estimates.

@ लोकलेख्याच्या निव्वळ प्राप्तीमध्ये राखीव निधी, ठेवी, निलंबन व संकीर्ण आणि वित्त प्रेषणे लेखा यांचा अंतर्भाव आहे.

@ Net Receipts on Public Account consist of Reserve Funds, Deposits, Suspense & Misc. and Remittances Accounts.

यामध्ये आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

It comprises the receipts of Inter-State Settlement (net), Appropriation to the Contingency Fund (net) and Contingency Fund (net)

आधार - महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प

Source - Maharashtra State Budget.

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे २००५-०६ मधील उत्पन्न व खर्च

INCOME AND EXPENDITURE OF URBAN LSG INSTITUTIONS DURING 2005-06

(रुपये कोटीत / Rs.in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils			नगर पंचायती Nagar Panchayats (6)	कटक मंडळे Cantonment Boards (8)	सर्व नागरी संस्था All Civic Bodies (9)	Item (1)	
		वर्ग 'अ' Class'A' (3)	वर्ग 'ब' Class'B' (4)	वर्ग 'क' Class'C' (5)					
उत्पन्न									
1. आरंभीची शिल्लक	1,539.87	100.78	111.34	166.33	378.45	8.10	20.38	1,946.80	Income Opening Balance
2. जमा									Receipts
2.1. पट्टी, कर इत्यादी	8,867.31	112.51	174.66	122.59	409.76	2.85	105.27	9,385.19	Rents, taxes etc.
2.2. शासकीय अनुदाने	552.25	261.19	315.10	316.40	892.69	4.46	17.74	1,467.14	Government grants
2.3. वाणिज्यिक उपक्रमांपासून	95.14	0.78	2.18	2.36	5.32	0.00	0.02	100.48	Commercial enterprises
2.4. ठेबी आणि कर्जे इ.	577.98	33.57	57.95	39.23	130.75	0.53	11.96	721.22	Deposits and Loans etc.
2.5. इतर उत्पन्न	2,834.86	29.50	2.18	31.92	63.60	2.07	27.21	2,927.74	Other income
एकूण जमा (2)	12,927.54	437.55	552.07	512.50	1,502.12	9.91	162.20	14,601.77	Total receipts(2)
एकूण उत्पन्न (1+2)	14,467.41	538.33	663.41	678.83	1,880.57	18.01	182.58	16,548.57	Total Income(1+2)
खर्च									
1. प्रशासन									Expenditure Administration
(अ) आस्थापना	4,677.07	132.32	200.97	157.17	490.46	1.36	35.89	5,204.78	(a) Establishment
(ब) इतर	234.63	9.55	18.85	12.51	40.91	0.45	1.99	277.98	(b) Others
2. कर वसुली	36.99	1.85	2.18	2.55	6.58	0.02	0.17	43.76	Recovery of taxes
3. सार्वजनिक द्याबत्ती	205.04	11.07	14.94	11.39	37.40	0.36	2.59	245.39	Street lighting
4. पाणीपुरवठा	1,232.39	40.83	45.25	29.68	115.76	0.36	2.76	1,351.27	Water supply
5. सार्वजनिक सुरक्षा	29.08	2.42	3.21	1.95	7.58	0.11	1.28	38.05	Public security
6. सार्वजनिक आरोग्य	502.79	19.24	12.51	11.54	43.29	0.54	4.26	550.88	Public health
7. जलनिःसारण व मलनिःसारण	465.35	9.16	7.35	7.11	23.62	0.11	1.52	490.60	Drainage and Sewerage
8. बांधकामे	931.75	80.00	78.62	103.83	262.45	5.55	20.41	1,220.16	Construction works
9. परिवहन	246.54	0.35	0.81	2.64	3.80	0	0.07	250.41	Transport
10. शिक्षण	183.14	6.78	9.97	4.60	21.35	0.62	0.66	205.17	Education
11. दुर्बल घटकांवरील खर्च	25.96	3.03	5.67	6.08	14.78	0.05	0	40.79	Expenditure on weaker sections
12. विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	590.95	45.77	45.65	45.82	137.24	2.18	23.79	754.16	Extraordinary expenditure and loans extended
13. इतर खर्च	2,973.68	55.20	92.49	76.01	223.70	1.08	48.23	3,246.69	Other expenditure
एकूण खर्च (१ ते १३)	12,335.36	417.57	538.47	472.88	1,428.92	12.19	143.62	13,920.09	Total expenditure (1 to 13)

टीप - १) विविध विभागांतर्गत कर्मचारी / आस्थापनांवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्र.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - 1) Expenditure on staff / establishments under various sections has been clubbed and shown at item 1(a).

2) Details may not add upto totals due to rounding.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 13

औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु. क्र. Sr No. (1)	उद्योग (2)	1999-00 (3)	2000-01* (4)	2001-02* (5)	2002-03* (6)	2003-04* (7)	2004-05* (8)	2005-06† (9)	Industry (2)
1	कृषि	36,162	35,027	38,882	39,604	43,697	43,507	49,472	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,783	2,073	2,269	2,263	2,293	2,343	2,611	Forestry and logging
3	मासेमारी	915	899	980	1,080	1,255	1,374	1,536	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	1,976	2,225	2,441	2,519	2,892	3,091	3,352	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	40,836 (16.5)	40,224 (16.1)	44,572 (16.4)	45,466 (15.2)	50,137 (14.8)	50,315 (13.3)	56,971 (13.2)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) - अ) नोंदणीकृत ब) अनोंदणीकृत	39,067	35,953	35,516	41,194	47,888	50,451	58,843	Manufacturing— a) Registered b) Un-registered
6	बांधकाम	13,341	12,185	13,596	15,637	19,377	24,231	29,696	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	6,867	5,180	6,314	7,038	7,832	7,073	7,955	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	71,369 (28.8)	66,783 (26.6)	68,869 (25.4)	78,728 (26.3)	91,988 (27.3)	1,00,936 (26.6)	1,17,500 (27.2)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	54,997 (22.2)	58,494 (23.3)	62,434 (23.0)	68,214 (22.8)	76,606 (22.7)	96,223 (25.4)	1,11,133 (25.7)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	80,255 (32.5)	85,141 (34.0)	93,418 (35.2)	1,06,871 (35.7)	1,18,764 (35.2)	1,31,365 (34.7)	1,46,809 (33.9)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	1,35,252 (54.7)	1,43,635 (57.3)	1,57,852 (58.2)	1,75,085 (58.5)	1,95,370 (57.9)	2,27,588 (60.1)	2,57,942 (59.6)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - स्थूल राज्य उत्पन्न	2,47,457 (100.0)	2,50,642 (100.0)	2,71,293 (100.0)	2,99,279 (100.0)	3,37,495 (100.0)	3,78,839 (100.0)	4,32,413 (100.0)	Total - Gross State Domestic Product.
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	26,217	26,063	27,704	30,117	33,426	36,936	41,514	Per capita Gross State Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - १) केंसातील आकडे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Gross State Domestic Product

२) आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

2) Details may not add upto totals due to rounding

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार
GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs.in crore)

अ. क्र. Sr No	उद्योग (2)	1999-00 (3)	2000-01* (4)	2001-02* (5)	2002-03* (6)	2003-04* (7)	2004-05* (8)	2005-06† (9)	Industry (2)
1	कृषि	36,162	34,723	37,332	37,894	40,217	38,150	40,666	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,783	1,667	1,694	1,628	1,589	1,413	1,459	Forestry and logging
3	मासेमारी	915	873	924	916	965	916	1,025	Fishing
4	खान व दगड खानकाम	1,976	2,088	2,182	2,206	2,441	2,567	2,704	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	40,836 (100.0)	39,351 (96.4)	42,132 (103.2)	42,644 (104.4)	45,212 (110.7)	43,046 (105.4)	45,854 (112.3)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	39,067	33,303	32,057	35,663	39,509	38,693	42,622	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	12,094	13,035	12,765	13,657	14,719	15,811	16,772	b) Un-registered
6	बांधकाम	13,341	10,943	11,828	13,061	14,245	17,668	19,970	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	6,867	6,770	6,531	7,100	7,569	8,043	8,596	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	71,369 (100.0)	64,051 (89.7)	63,181 (88.5)	69,481 (97.4)	76,042 (106.5)	80,215 (112.4)	87,960 (123.2)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	54,997	57,425	59,749	64,100	69,132	81,918	90,173	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्वतंत्र मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	80,255	80,474	85,492	91,998	96,518	1,05,658	1,15,438	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	1,35,252 (100.0)	1,37,899 (102.0)	1,45,241 (107.4)	1,56,098 (115.4)	1,65,650 (122.5)	1,87,576 (138.7)	2,05,611 (152.0)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - स्थूल राज्य उत्पन्न	2,47,457 (100.0)	2,41,301 (97.5)	2,50,554 (101.3)	2,68,223 (108.4)	2,86,904 (115.9)	3,10,837 (125.6)	3,39,425 (137.2)	Total - Gross State Domestic Product.
	दरवर्षी स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	26,217 (100.0)	25,092 (95.7)	25,586 (97.6)	26,992 (103.0)	28,416 (108.4)	30,306 (115.6)	32,587 (124.3)	Per capita Gross State Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional

टीप - १) कंसातील आकडे स्तंभ (२) शी टक्केवारी दर्शविताने.

२) आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आवृत्त - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Col. (3).

2) Details may not add upto totals due to rounding

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 15

औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चालू किमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत / Rs in crore)

अनु.क्र. Sr. No.	उद्योग (2)	1999-00 (3)	2000-01* (4)	2001-02* (5)	2002-03* (6)	2003-04* (7)	2004-05* (8)	2005-06† (9)	Industry (2)
1	कृषि	34,428	33,243	36,998	37,627	41,611	41,430	47,110	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	1,745	2,032	2,226	2,219	2,246	2,295	2,558	Forestry and logging
3	मासेमारी	829	815	892	955	1,114	1,220	1,364	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	1,578	1,787	1,931	2,109	2,453	2,622	2,843	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	38,580 (17.5)	37,877 (17.1)	42,047 (17.6)	42,910 (16.2)	47,424 (15.8)	47,567 (14.0)	53,875 (13.9)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) - अ) नोंदणीकृत ब) अनोंदणीकृत	31,179 8,807	27,204 9,843	26,322 9,538	31,528 10,707	37,523 12,205	39,531 13,859	46,107 15,178	Manufacturing— a) Registered b) Un-registered
6	बांधकाम	12,993	11,869	13,219	15,236	18,922	23,662	28,997	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	4,805	2,947	3,751	4,369	4,849	4,379	4,926	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	57,784 (26.2)	51,863 (23.5)	52,830 (22.0)	61,840 (23.3)	73,499 (24.4)	81,431 (24.1)	95,208 (24.7)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	50,044 (22.7)	53,150 (24.0)	56,646 (23.7)	61,859 (23.3)	69,922 (23.3)	88,219 (26.1)	1,01,899 (26.4)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	73,896 (33.6)	78,219 (35.4)	87,909 (36.7)	98,681 (37.2)	1,09,731 (36.5)	1,21,037 (35.8)	1,35,259 (35.0)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	1,23,940 (56.3)	1,31,369 (59.4)	1,44,555 (60.4)	1,60,540 (60.5)	1,79,653 (59.8)	2,09,256 (61.9)	2,37,158 (61.4)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राज्य उत्पन्न	2,20,304 (100.0)	2,21,109 (100.0)	2,39,432 (100.0)	2,65,290 (100.0)	3,00,576 (100.0)	3,38,254 (100.0)	3,86,241 (100.0)	Total - Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	23,340	22,992	24,450	26,697	29,770	32,979	37,081	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional
टोप - १) कंसांतील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शविताना.
२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates
Note - 1) Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product
2) Details may not add upto totals due to rounding.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs in crore)

अनु. क्र. Sr No (1)	उद्योग (2)	1999-00 (3)	2000-01* (4)	2001-02* (5)	2002-03* (6)	2003-04* (7)	2004-05* (8)	2005-06† (9)	Industry (2)
1	कृषि	34,428	32,969	35,553	36,085	38,371	36,399	38,800	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे	1,745	1,626	1,654	1,588	1,547	1,376	1,420	Forestry and logging
3	मासेमारी	829	793	845	803	841	799	894	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	1,578	1,663	1,716	1,841	2,063	2,169	2,285	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	38,580 (100.0)	37,051 (96.0)	39,768 (103.1)	40,317 (104.5)	42,822 (111.0)	40,743 (105.6)	43,399 (112.5)	Sub-Total - Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	31,179	25,010	23,734	27,027	30,501	29,871	32,904	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	8,807	9,572	9,242	10,007	10,828	11,632	12,339	b) Un-registered
6	बांधकाम	12,993	10,643	11,485	12,701	13,845	17,171	19,409	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	4,805	4,610	4,188	4,726	5,003	5,316	5,682	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	57,784 (100.0)	49,835 (86.2)	48,649 (84.2)	54,461 (94.2)	60,177 (104.1)	63,990 (110.7)	70,334 (121.7)	Sub-Total - Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	50,044 (100.0)	52,324 (104.6)	54,429 (108.8)	58,354 (116.6)	63,257 (126.4)	75,292 (150.5)	82,947 (165.7)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँके व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	73,896 (100.0)	73,810 (99.9)	78,681 (106.5)	84,752 (114.7)	88,839 (120.2)	54,314 (131.7)	1,06,272 (143.8)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण - तृतीय	1,23,940 (100.0)	1,26,134 (101.8)	1,33,110 (107.4)	1,43,106 (115.5)	1,52,096 (122.7)	1,72,606 (139.3)	1,89,219 (152.7)	Sub-Total - Tertiary
	एकूण - निव्वळ राज्य उत्पन्न	2,20,304 (100.0)	2,13,020 (96.7)	2,21,527 (100.6)	2,37,884 (108.0)	2,55,095 (115.8)	2,77,339 (125.9)	3,02,952 (137.5)	Total - Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	23,340 (100.0)	22,151 (94.9)	22,622 (96.9)	23,939 (102.6)	25,265 (108.2)	27,040 (115.9)	29,085 (124.6)	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - १) कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Col. (3)

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

2) Details may not add upto totals due to rounding

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs in crore)

अनु. क्र. Sr. No	उद्योग	1999-00	2000-01*	2001-02*	2002-03*	2003-04*	2004-05*	2005-06†	Industry
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(2)
1	कृषि	3,90,286	3,88,513	4,20,126	4,01,443	4,57,648	4,54,986	5,02,972	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	17,228	18,582	20,138	20,233	21,495	21,881	23,056	Forestry and logging
3	मासेमारी	17,044	19,026	20,274	22,015	22,895	23,917	29,214	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	32,975	36,631	38,026	52,439	52,803	71,979	76,694	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	4,57,533	4,62,752	4,98,564	4,96,130	5,54,841	5,72,763	6,31,936	Sub -Total - Primary
		(28.6)	(26.9)	(26.7)	(24.7)	(24.5)	(22.7)	(22.0)	
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	1,28,653	1,48,863	1,57,274	1,74,824	1,97,921	2,34,164	2,68,048	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	77,473	85,666	84,592	91,510	1,01,368	1,14,363	1,28,121	b) Un-registered
6	बांधकाम	99,312	1,08,882	1,17,167	1,30,882	1,51,774	1,79,709	2,15,202	Construction
7	वीज, वायू (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	24,204	23,957	22,931	28,254	28,020	28,201	30,188	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	3,29,642	3,67,368	3,81,964	4,25,470	4,79,083	5,56,437	6,41,559	Sub -Total - Secondary
		(20.6)	(21.4)	(20.4)	(21.1)	(21.2)	(22.1)	(22.3)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	3,53,989	3,91,721	4,36,716	4,82,257	5,59,038	6,54,354	7,57,653	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(22.1)	(22.8)	(23.4)	(24.0)	(24.6)	(25.9)	(26.4)	
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	4,59,768	4,97,279	5,50,491	6,06,679	6,71,753	7,39,888	8,40,583	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
		(28.7)	(28.9)	(29.5)	(30.2)	(29.7)	(29.3)	(29.3)	
	एकूण - तृतीय	8,13,757	8,89,000	9,87,207	10,88,936	12,30,791	13,94,242	15,98,236	Sub - Total - Tertiary
		(50.8)	(51.7)	(52.9)	(54.2)	(54.3)	(55.2)	(55.7)	
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	16,00,932	17,19,120	18,87,735	20,10,536	22,64,715	25,23,442	28,71,731	Total - Net National Domestic Product.
		(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	15,85,501	16,96,387	18,47,667	19,93,846	22,46,465	25,01,067	28,46,762	Total - Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	15,839	16,648	17,800	18,899	20,936	22,946	25,716	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी / Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - १) कसांतील आकडे निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शावतात.

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Net National Domestic Product.

२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

2) Details may not add upto totals due to rounding

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार

NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT (1999-2000) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु. क्र. Sr. No.	उद्योग	1999-00	2000-01*	2001-02*	2002-03*	2003-04*	2004-05*	2005-06†	Industry
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(2)
1	कृषि	3,90,286	3,87,063	4,12,295	3,76,032	4,18,429	4,16,572	4,43,242	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	17,228	17,692	18,233	18,343	18,090	18,370	18,662	Forestry and logging
3	मासेमारी	17,044	17,610	18,125	18,525	18,888	18,786	19,232	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	32,975	33,792	34,323	38,011	39,089	42,324	43,802	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	4,57,533	4,56,157	4,82,976	4,50,911	4,94,496	4,96,052	5,24,938	Sub-Total - Primary
		(100.0)	(99.7)	(105.6)	(98.6)	(108.1)	(108.4)	(114.7)	
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने) -								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	1,28,653	1,38,771	1,44,064	1,55,583	1,66,493	1,81,617	1,96,975	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	77,473	83,215	81,321	85,266	89,279	95,620	1,03,705	b) Un-registered
6	बांधकाम	99,312	1,05,408	1,09,335	1,17,798	1,31,799	1,50,510	1,72,108	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा.	24,204	24,084	23,798	25,053	26,078	28,727	30,524	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	3,29,642	3,51,478	3,58,518	3,83,700	4,13,649	4,56,474	5,03,312	Sub-Total - Secondary
		(100.0)	(106.6)	(108.8)	(116.4)	(125.5)	(138.5)	(152.7)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	3,53,989	3,80,172	4,15,641	4,54,440	5,10,790	5,67,836	6,28,930	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(100.0)	(107.4)	(117.4)	(128.4)	(144.3)	(160.4)	(177.7)	
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	4,59,768	4,78,736	5,03,412	5,31,184	5,58,509	6,04,937	6,61,834	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
		(100.0)	(104.1)	(109.5)	(115.5)	(121.5)	(131.6)	(143.9)	
	एकूण - तृतीय	8,13,757	8,58,908	9,19,053	9,85,624	10,69,299	11,72,773	12,90,764	Sub-Total - Tertiary
		(100.0)	(105.5)	(112.9)	(121.1)	(131.4)	(144.1)	(158.6)	
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	16,00,932	16,66,543	17,60,547	18,20,235	19,77,444	21,25,299	23,19,014	Total - Net National Domestic Product.
		(100.0)	(104.1)	(110.0)	(113.7)	(123.5)	(132.8)	(144.9)	
	एकूण - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	15,85,501	16,43,998	17,39,876	18,01,430	19,59,599	21,03,350	22,95,243	Total - Net National Product (i.e. National Income)
		(100.0)	(103.7)	(109.7)	(113.6)	(123.6)	(132.7)	(144.8)	
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	15,839	16,133	16,762	17,075	18,263	19,297	20,734	Per capita National Income (Rs.)
		(100.0)	(101.9)	(105.8)	(107.8)	(115.3)	(121.8)	(130.9)	

* अस्थायी/Provisional

† प्रारंभिक अंदाज / Preliminary Estimates

टीप - १) कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.
२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note - 1) Figures in brackets show percentages to Col. (3).
2) Details may not add upto totals due to rounding
Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19
निव्वळ जिल्हा उत्पन्न आणि दरडोई जिल्हा उत्पन्न
NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT AND PER CAPITA NET DISTRICT DOMESTIC PRODUCT

अनुक्रमांक Serial No.	जिल्हा (2)	निव्वळ जिल्हा उत्पन्न (रुपये लाखात) Net District Domestic Product (Rs. in lakh)					दरडोई निव्वळ जिल्हा उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net District Domestic Product (Rs.)					District (2)
		चालू किमतीनुसार At Current Prices		स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार At Constant (1999-2000) Prices		वार्षिक वृद्धिदर Annual Growth rate (7)	चालू किमतीनुसार At Current Prices		स्थिर (१९९९-२०००) किमतीनुसार At Constant (1999-2000) Prices		वार्षिक वृद्धिदर Annual Growth rate (12)	
		2004-05 * (3)	2005-06 @ (4)	2004-05 * (5)	2005-06 @ (6)		2004-05 * (8)	2005-06 @ (9)	2004-05 * (10)	2005-06 @ (11)		
1	मुंबई #	78,92,898	87,98,965	64,35,351	69,63,884	8.21	60,304	65,625	49,168	51,938	5.63	Mumbai #
2	ठाणे	40,84,147	46,86,612	33,26,307	36,58,210	9.98	46,655	52,474	37,998	40,960	7.80	Thane
3	रायगड	9,55,680	10,20,322	7,54,664	7,80,709	3.45	41,303	43,547	32,616	33,320	2.16	Raigad
4	रत्नागिरी	4,44,091	4,86,933	3,63,767	3,87,233	6.45	25,158	27,297	20,607	21,708	5.34	Ratnagiri
5	सिंधुदुर्ग	2,38,898	2,64,486	2,10,449	2,19,610	4.35	26,458	28,996	23,307	24,076	3.30	Sindhudurg
	कोकण विभाग	1,36,15,714	1,52,57,318	1,10,90,538	1,20,09,646	8.29	50,759	55,728	41,345	43,866	6.10	KONKAN DIV.
6	नाशिक	18,00,124	20,75,401	14,53,205	15,97,550	9.93	34,118	38,755	27,543	29,832	8.31	Nashik
7	धुळे	3,82,228	4,30,325	3,13,124	3,36,853	7.58	21,333	23,710	17,476	18,560	6.20	Dhule
8	नंदुरबार	2,02,409	2,18,072	1,64,552	1,70,268	3.47	14,798	15,766	12,030	12,310	2.33	Nandurbar
9	जळगाव	8,75,177	10,37,437	7,48,184	8,42,802	12.65	22,622	26,463	19,339	21,498	11.16	Jalgaon
10	अहमदनगर	10,68,082	12,09,538	8,56,653	9,33,958	9.02	25,286	28,297	20,280	21,850	7.74	Ahmednagar
	नाशिक विभाग	43,28,020	49,70,773	35,35,718	38,81,431	9.78	26,185	29,680	21,391	23,175	8.34	NASHIK DIV.
11	पुणे	36,43,736	42,88,434	29,96,655	33,22,690	10.88	47,175	54,539	38,797	42,257	8.92	Pune
12	सातारा	8,41,982	9,76,463	6,96,642	7,60,136	9.11	28,766	32,997	23,800	25,687	7.93	Satara
13	सांगली	7,46,835	8,24,727	6,31,097	6,52,164	3.34	27,580	30,076	23,306	23,783	2.05	Sangli
14	सोलापूर	10,88,930	12,48,979	8,90,995	9,59,872	7.73	26,878	30,407	21,992	23,368	6.26	Solapur
15	कोल्हापूर	11,37,077	13,10,777	9,53,535	10,30,013	8.02	30,701	34,918	25,745	27,439	6.58	Kolhapur
	पुणे विभाग	74,58,560	86,49,380	61,68,924	67,24,875	9.01	35,325	40,369	29,217	31,387	7.43	PUNE DIV.

T-20

(पेढे चालू /Contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 19 (समाप्त/Concltd.)

अनुक्रमांक Serial No.	जिल्हा (2)	निव्वळ जिल्हा उत्पन्न (रुपये लाखात) Net District Domestic Product (Rs in lakh)					दरडोई निव्वळ जिल्हा उत्पन्न (रुपये) Per Capita Net District Domestic Product (Rs.)					District (2)
		चालू किंमतीनुसार At Current Prices		स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार At Constant (1999-2000) Prices		वार्षिक वृद्धिदर Annual Growth rate	चालू किंमतीनुसार At Current Prices		स्थिर (१९९९-२०००) किंमतीनुसार At Constant (1999-2000) Prices		वार्षिक वृद्धिदर Annual Growth rate	
		२००४-०५ *	२००५-०६ @	२००४-०५ *	२००५-०६ @		२००४-०५ *	२००५-०६ @	२००४-०५ *	२००५-०६ @		
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	
16	औरंगाबाद	8,27,422	9,84,460	6,81,163	7,65,072	12.32	27,052	31,717	22,270	24,649	10.68	Aurangabad
17	जालना	2,65,747	3,22,273	2,20,099	2,55,020	15.87	15,767	18,898	13,059	14,954	14.51	Jalna
18	परभणी	2,91,969	3,41,279	2,42,066	2,72,528	12.58	18,160	20,937	15,056	16,719	11.05	Parbhani
19	हिंगोली	1,58,989	1,86,977	1,29,712	1,47,411	13.64	15,444	17,961	12,600	14,160	12.38	Hingoli
20	बीड	4,50,148	5,00,604	3,70,307	3,97,361	7.31	19,946	21,927	16,408	17,405	6.08	Beed
21	नांदेड	5,23,080	5,85,203	4,37,079	4,60,790	5.42	17,357	19,176	14,503	15,100	4.12	Nanded
22	उस्मानाबाद	2,61,529	3,03,364	2,19,116	2,42,246	10.56	16,869	19,349	14,133	15,451	9.33	Osmanabad
23	लातूर	4,24,378	5,01,608	3,47,874	3,91,843	12.64	19,474	22,733	15,963	17,758	11.24	Latur
	औरंगाबाद विभाग	32,03,262	37,25,768	26,47,416	29,32,271	10.76	19,554	22,459	16,161	17,676	9.37	AURANGABAD DIV.
24	बुलढाणा	3,86,515	4,43,852	3,16,916	3,48,665	10.02	16,549	18,776	13,569	14,749	8.70	Buldhana
25	अकोला	3,81,301	4,37,850	3,12,174	3,48,565	11.66	22,141	25,051	18,127	19,943	10.02	Akola
26	वाशिम	1,62,043	1,79,890	1,33,200	1,43,927	8.05	15,214	16,697	12,506	13,359	6.82	Washim
27	अमरावती	5,99,888	6,77,910	4,93,536	5,37,114	8.83	21,830	24,322	17,960	19,270	7.29	Amravati
28	यवतमाळ	4,96,996	5,81,015	4,05,467	4,56,712	12.64	19,353	22,363	15,789	17,579	11.34	Yavatmal
	अमरावती विभाग	20,26,743	23,20,517	16,61,293	18,34,983	10.46	19,416	21,944	15,915	17,353	9.04	AMRAVATI DIV.
29	वर्धा	3,24,065	3,67,549	2,61,424	2,90,428	11.09	24,975	27,964	20,148	22,096	9.67	Wardha
30	नागपूर	15,86,285	18,66,130	12,92,627	14,42,675	11.61	36,393	42,016	29,656	32,482	9.53	Nagpur
31	भंडारा	2,81,022	3,24,470	2,36,957	2,59,949	9.70	23,720	27,084	20,001	21,698	8.48	Bhandara
32	गोंदिया	2,36,514	2,78,764	1,97,023	2,23,834	13.61	18,927	22,074	15,767	17,724	12.41	Gondia
33	चंद्रपूर	6,11,662	6,80,538	5,08,848	5,44,914	7.09	28,057	30,788	23,341	24,653	5.62	Chandrapur
34	गडचिरोली	1,53,554	1,82,860	1,33,161	1,50,233	12.82	15,250	17,984	13,225	14,775	11.72	Gadchiroli
	नागपूर विभाग	31,93,102	37,00,311	26,30,040	29,12,033	10.72	28,313	32,334	23,321	25,446	9.11	NAGPUR DIV.
	महाराष्ट्र	3,38,25,401	3,86,24,067	2,77,33,929	3,02,95,239	9.24	32,979	37,081	27,040	29,085	7.56	MAHARASHTRA

* अस्थायी / Provisional @ प्रारंभिक / Preliminary
टीप - आकडे सक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

मुंबई शहर + मुंबई उपनगर जिल्हा / Mumbai City + Mumbai Suburban District
Note - Details may not add up to totals due to rounding
Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे
DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs.in crore)

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवारची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credits (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या No of banking offices			दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population
	ग्रामीण Rural		निमनागरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनागरी Rural and semi-Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/Metro-politan	एकूण Total	
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits					(12)	(13)	(14)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7
1998	4,356.24	2,787.33	6,501.61	2,638.55	1,10,969.38	76,912.46	1,21,827.22	82,338.35	13,626	9,209	3,372	2,731	6,103	6.8
1999	5,100.69	3,142.13	7,535.99	3,088.63	1,20,607.52	90,031.19	1,33,246.20	96,261.95	14,731	10,642	3,398	2,811	6,209	6.9
2000	5,981.05	4,109.96	8,815.25	3,649.93	1,35,705.41	1,20,595.82	1,50,501.71	1,28,355.72	16,461	14,039	3,379	2,845	6,224	6.8
2001	6,768.70	5,028.75	10,033.74	4,137.97	1,59,198.90	1,34,339.88	1,76,001.33	1,43,506.59	18,106	14,763	3,380	2,914	6,294	6.5
2002	7,383.50	6,848.91	10,911.60	4,567.24	2,16,620.09	2,07,032.17	2,34,915.19	2,18,448.32	23,667	22,008	3,380	2,940	6,320	6.4
2003	7,995.72	7,488.71	12,110.58	5,220.14	2,41,394.39	2,14,735.11	2,61,500.68	2,27,443.97	25,824	22,461	3,360	2,957	6,317	6.2
2004	10,231.00	8,175.00	14,104.00	6,167.00	3,04,995.00	2,69,249.00	3,29,330.00	2,83,591.00	32,256	27,776	3,326	3,006	6,332	6.2
2005*	10,952.00	9,472.00	15,956.00	8,784.00	3,99,391.00	3,92,141.00	4,26,299.00	4,10,398.00	41,188	39,652	3,327	3,119	6,446	6.2
2006*	11,010.00	10,241.00	18,105.00	12,523.00	5,31,634.00	5,32,780.00	5,60,750.00	5,55,544.00	51,889	51,410	3,261	3,293	6,554	6.1

आकडे जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत/ † Data relate to the second Friday of June, 1971

* सप्टेंबर, पर्यंत

टीप - आकडे सहास्राने दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आस्पाव - भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई

N.A. = उपलब्ध नाही / Not Available.

* As on September,

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

Source - Reserve Bank of India, Mumbai

T-23

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 21

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1993-94=100)

वर्ष/महिना Year / Month (1)	प्राथमिक वस्तू Primary articles (2)	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants (3)	वस्तुनिर्माण उत्पादने Manufactured products (4)	सर्व वस्तू All commodities (5)
भार / Weight	22.025	14.226	63.749	100.000
1995-96	125.3	114.5	121.9	121.6
1996-97	135.8	126.4	124.4	127.2
1997-98	139.4	143.8	128.0	132.8
1998-99	156.2	148.5	133.6	140.7
1999-00	158.0	162.0	137.2	145.3
2000-01	162.5	208.1	141.7	155.7
2001-02	168.4	226.7	144.3	161.3
2002-03	174.0	239.2	148.1	166.8
2003-04	181.5	254.6	156.4	175.9
2004-05	187.9	280.2	166.3	187.3
2005-06	193.6	306.8	171.4	195.6
2006-07*(P)	207.4	324.8	178.2	205.5
जानेवारी/January,2006	194.8	310.8	171.3	196.3
फेब्रुवारी/February,2006	192.9	314.1	171.4	196.4
मार्च/March,2006	191.9	315.5	171.9	196.8
एप्रिल/April, 2006	195.8	317.0	173.8	199.0
मे/May, 2006	200.6	320.1	175.1	201.3
जून/June, 2006	205.0	324.7	175.3	203.1
जुलै/July, 2006	202.8	326.9	177.0	204.0
ऑगस्ट/August, 2006	204.9	328.8	177.8	205.3
सप्टेंबर/September, 2006	211.7	330.3	179.1	207.8
ऑक्टोबर/October, 2006	213.3	328.9	180.2	208.7
नोव्हेंबर/November, 2006(P)	213.9	326.7	181.1	209.1
डिसेंबर/December, 2006(P)	212.1	322.2	181.0	207.9
जानेवारी/January, 2007(P)	213.8	322.2	181.3	208.5

* १० महिन्यांची सरासरी/ Average for 10 months (P) अस्थायी / Provisional.

आधार - आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source - Office of the Economic Adviser, Ministry of Commerce and Industry, Government of India, New Delhi.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

वर्ष/महिना Year/Month	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General inde:
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(पायाभूत वर्ष / Base year: 1982=100)							
भार / Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91	199	243	186	185	154	187	193
1991-92	230	280	204	198	169	210	219
1992-93	254	315	220	212	185	233	240
1993-94	272	340	234	224	201	251	258
1994-95	304	368	243	237	227	273	281
1995-96	337	397	260	255	253	294	313
1996-97	369	432	295	280	271	322	342
1997-98	388	479	328	304	286	354	366
1998-99	445	515	353	389	296	386	414
1999-00	446	565	379	437	306	416	428
2000-01	453	592	454	463	315	442	444
2001-02	466	620	483	514	325	463	463
2002-03	477	633	534	556	332	489	482
2003-04	495	655	566	582	338	507	500
2004-05	506	674	613	652	346	525	519
2005-06	527	688	585	732	355	547	542
(पायाभूत वर्ष / Base year: 2001=100)							
भार / Weight	46.19	2.27	6.43	15.27	6.58	23.26	100.00
2005-06	116	116	129	158	113	124	122
2005-06*	116	116	128	156	112	123	121
2006-07*	125	115	129	125	113	125	124
जानेवारी/January, 2006	116	112	125	123	111	122	119
फेब्रुवारी/February, 2006	115	113	126	123	112	123	119
मार्च/March, 2006	115	114	126	123	112	123	119
एप्रिल/April, 2006	117	114	126	123	113	123	120
मे/May, 2006	120	114	128	123	113	124	121
जून/June, 2006	123	115	129	123	113	124	123
जुलै/July, 2006	123	115	129	126	113	125	124
ऑगस्ट/August, 2006	125	116	130	126	113	126	124
सप्टेंबर/September, 2006	126	116	129	126	113	126	125
ऑक्टोबर/October, 2006	129	116	130	126	113	126	127
नोव्हेंबर/November, 2006	129	116	131	126	114	126	127
डिसेंबर/December, 2006	129	117	131	126	114	127	127

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source-Labour Bureau, Government of India, Simla.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE
(CENTRAL CENTERS)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		नाशिक NASHIK	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)	खाद्यपदार्थ गट Food group (10)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (11)
	(पायाभूत वर्ष/Base year 1982=100)									
भार / Weight ...	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6	100.0	52.9	100.0
1993-94 ...	302	279	271	269	270	273	299	272	284	277
2000-01 ...	541	512	451	466	439	469	513	501	461	477
2001-02 ...	556	536	454	477	448	487	523	519	474	503
2002-03 ...	562	565	466	490	460	496	548	534	474	517
2003-04 ...	583	588	491	509	471	507	580	561	487	537
2004-05 ...	595	610	509	532	484	533	588	579	499	563
2005-06 ...	615	613	510	543	507	559	610	592	536	581
(पायाभूत वर्ष/Base year 2001=100)										
भार / Weight ...	48.88	100.0	54.74	100.0	43.06	100.0	39.77	100.0	41.43	100.0
2005-06 ...	114	120	113	117	115	119	119	118	116	122
2005-06* ...	115	119	112	116	114	119	120	118	112	121
2006-07* ...	126	128	123	125	133	132	132	129	130	125
जानेवारी/January, 2006 ...	116	122	112	116	112	121	119	120	120	120
फेब्रुवारी/February, 2006 ...	115	121	110	116	113	121	119	120	119	120
मार्च/March, 2006 ...	115	121	112	117	114	122	113	121	119	120
एप्रिल/April, 2006 ...	118	123	114	118	116	123	124	124	121	120
मे/May, 2006 ...	121	124	119	122	121	126	126	125	124	123
जून/June, 2006 ...	125	126	121	124	133	133	130	127	127	124
जुलै/July, 2006 ...	125	127	121	124	135	134	131	129	135	128
ऑगस्ट/August, 2006 ...	127	129	123	126	135	134	133	130	132	127
सप्टेंबर/September, 2006 ...	128	129	123	125	137	134	135	130	132	126
ऑक्टोबर/October, 2006 ...	131	131	126	126	142	137	136	130	136	127
नोव्हेंबर/November, 2006 ...	129	130	130	129	137	135	135	131	134	127
डिसेंबर/December, 2006 ...	129	130	130	129	137	135	138	132	133	127

(पुढे चालू /contd..)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 23 - (समाप्त/contd.)

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(STATE CENTERS)

(पायाभूत वर्ष/Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD	
	खाद्यपदार्थ Food group (12)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (13)	खाद्यपदार्थ Food group (14)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (15)	खाद्यपदार्थ Food group (16)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (17)	खाद्यपदार्थ Food group (18)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (19)	खाद्यपदार्थ Food group (20)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (21)
	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक	गट	निर्देशांक
भार / Weight	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65	100.0
1993-94	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
2000-01	466	459	489	466	477	449	469	466	483	479
2001-02	488	479	509	488	489	464	475	474	493	502
2002-03	497	490	539	517	493	474	495	494	507	523
2003-04	505	507	553	535	507	490	510	508	531	542
2004-05	519	523	578	561	525	509	545	534	554	562
2005-06	526	533	585	579	549	530	558	546	565	582
2005-06*	521	529	584	576	545	528	558	545	561	578
2006-07*	584	581	639	621	598	568	599	583	614	623
जानेवारी/January, 2006	539	544	593	584	555	535	553	546	568	589
फेब्रुवारी/February, 2006	536	545	583	587	561	539	554	546	572	593
मार्च/March, 2006	543	550	589	588	563	541	563	554	587	601
एप्रिल/April, 2006	556	557	601	596	572	547	573	562	592	606
मे/May, 2006	579	571	616	605	573	548	582	569	593	607
जून/June, 2006	577	573	625	610	575	548	589	574	593	615
जुलै/July, 2006	567	574	636	619	588	557	590	578	610	620
ऑगस्ट/August, 2006	577	579	639	623	591	564	592	580	617	624
सप्टेंबर/September, 2006	592	587	651	627	605	574	596	581	624	626
ऑक्टोबर/October, 2006	596	590	656	632	616	583	613	593	627	630
नोव्हेंबर/November, 2006	604	596	661	637	627	592	626	602	631	635
डिसेंबर/December, 2006	609	599	665	640	635	598	629	604	640	640

* ९ महिन्यांची सरासरी/ * Average for 9 months

आधार - कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, मुंबई.

Source - Office of the Labour Commissioner, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 24

नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1984-85=100)

वर्ष/ Year (1)	मुंबई Mumbai (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1995-96	260	277	251	251	256	259
1996-97	285	297	280	275	277	283
1997-98	309	311	302	298	293	302
1998-99	339	345	327	336	336	337
1999-00	353	369	339	355	342	352
2000-01	375	393	359	384	359	371
2001-02	395	420	375	404	368	390
2002-03	406	443	388	421	386	405
2003-04	415	470	407	439	402	420
2004-05	434	486	421	453	412	436
2005-06	450	499	438	471	425	456
2006-07*	474	541	467	505	445	483

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months आधार -केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली. \Source - Central Statistical Organisation, New Delhi

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 25

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS AND RURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL-INDIA

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1986-87=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक Consumer Price Index No. for Agricultural Labourers				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक Consumer Price Index No. for Rural Labourers			
	महाराष्ट्र Maharashtra		अखिल भारत All India		महाराष्ट्र Maharashtra		अखिल भारत All India	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (9)
1998-99	309	288	299	293	309	288	300	294
1999-00	317	299	312	306	316	299	311	307
2000-01	316	305	303	305	316	305	303	307
2001-02	307	303	302	309	308	304	303	311
2002-03	322	317	312	319	322	317	313	321
2003-04	342	332	325	331	341	332	326	333
2004-05	357	346	333	339	356	346	334	341
2005-06	365	362	344	353	364	362	345	355
2006-07*	397	389	371	376	395	388	372	378
जानेवारी/January, 2006	363	363	349	357	362	364	349	359
फेब्रुवारी/February, 2006	362	364	347	357	362	364	348	359
मार्च/March, 2006	362	363	348	358	361	364	349	360
एप्रिल/April, 2006	370	370	352	360	369	370	353	362
मे/May, 2006	381	378	358	365	380	377	359	367
जून/June, 2006	388	382	364	370	386	382	365	372
जुलै/July, 2006	391	385	366	372	390	385	367	374
ऑगस्ट/August, 2006	398	390	369	375	396	389	369	376
सप्टेंबर/September, 2006	405	395	376	380	403	393	376	381
ऑक्टोबर/October, 2006	412	400	383	386	410	398	383	387
नोव्हेंबर/November, 2006	412	401	388	390	410	399	388	391
डिसेंबर/December, 2006	415	403	387	390	413	401	387	391

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

आधार - श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला. \Source - Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 28

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/महिना Year/Month	चलनवाढीचे दर/Inflation Rates				
	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा निर्देशांक All India wholesale price index number @	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for industrial workers +	नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for urban non-manual employees @@	शेतमजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for agricultural labourers +	ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for rural labourers +
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1993-94	...	7.28	6.93	3.48	...
1994-95	12.58	10.27	9.49	11.94	...
1995-96	7.99	9.96	9.48	10.74	...
1996-97	4.63	9.43	9.27	9.10	...
1997-98	4.38	6.84	6.89	3.39	3.77
1998-99	5.94	13.13	11.30	10.97	10.65
1999-00	3.33	3.42	4.51	4.43	4.33
2000-01	7.13	3.82	5.59	(-) 0.33	0.03
2001-02	3.62	4.31	5.12	1.09	1.33
2002-03	3.38	3.98	3.78	3.16	3.13
2003-04	5.49	3.85	3.74	3.90	3.79
2004-05	6.48	3.83	3.62	2.60	2.58
2005-06	4.43	4.41	4.75	3.85	3.85
2006-07	** 5.17 (P)	6.59 *	6.28 *	7.25 *	6.95 *
डिसेंबर/December, 2005	4.45	5.57	5.73	4.68	4.94
जानेवारी/January, 2006	4.08	4.75	5.00	4.69	4.66
फेब्रुवारी/February, 2006	4.03	4.95	4.77	5.00	4.66
मार्च/March, 2006	3.85	4.95	4.99	5.29	5.26
एप्रिल/April, 2006	3.86	5.10	4.97	5.57	5.23
मे/May, 2006	4.79	6.26	5.84	6.41	6.38
जून/June, 2006	5.12	7.56	6.47	7.25	7.20
जुलै/July, 2006	4.83	6.69	5.71	6.29	5.95
ऑगस्ट/August, 2006	5.12	6.30	6.14	6.53	6.21
सप्टेंबर/September, 2006	5.37	6.82	6.55	7.34	7.02
ऑक्टोबर/October, 2006	5.51	7.30	7.17	8.43	8.10
नोव्हेंबर/November, 2006	5.50 (P)	6.33	6.70	8.33	8.01
डिसेंबर/December, 2006	5.43 (P)	6.91	6.94	8.93	8.31
जानेवारी/January, 2007	6.21 (P)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available. (P) अस्थायी / Provisional

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months. ** १० महिन्यांची सरासरी / Average for 10 months.

टीप - चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ.

Note - Inflation rate = Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार - @ आर्थिक सल्लागार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे कार्यालय.

+ श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

@@ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - @ Office of Economic Advisor, Ministry of Commerce and Industry, Government of India, New Delhi

+ Labour Bureau, Government of India, Simla.

@@ Central Statistical Organisation, New Delhi.

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक

GROUPWISE CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN MAHARASHTRA

(पायाभूत वर्ष / Base Year 2003 = 100)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan,Supari and Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	चलनवाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार	45.80	1.54	10.28	7.51	34.87	100.00	...	Weight
२००४-०५	105	103	103	102	104	104	...	2004-05
२००५-०६	109	107	107	103	107	108	3.21	2005-06
२००५-०६*	110	106	107	102	107	108	3.53	2005-06*
२००६-०७*	119	112	108	104	109	113	4.85	2006-07 *
जानेवारी, २००६	108	108	107	102	108	107	2.30	January, 2006
फेब्रुवारी, २००६	108	108	107	102	108	107	2.35	February, 2006
मार्च, २००६	107	109	107	103	108	107	2.34	March, 2006
एप्रिल, २००६	110	110	107	104	108	109	2.84	April, 2006
मे, २००६	114	110	107	104	108	110	3.84	May, 2006
जून, २००६	117	111	108	104	109	112	4.77	June, 2006
जुलै, २००६	118	111	108	104	109	113	4.70	July, 2006
ऑगस्ट, २००६	120	112	108	104	109	114	4.87	August, 2006
सप्टेंबर, २००६	121	112	108	104	109	114	5.08	September, 2006
ऑक्टोबर, २००६	123	113	108	105	109	115	5.45	October, 2006
नोव्हेंबर, २००६	123	113	108	105	109	115	5.33	November, 2006
डिसेंबर, २००६	123	113	108	105	109	115	6.75	December, 2006

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक
GROUPWISE CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR RURAL MAHARASHTRA
 (पायाभूत वर्ष/Base Year 2003=100)

वर्ष/ महिना (1)	खाद्यपदार्थ Food (2)	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari and Tobacco (3)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Light (4)	कापड Clothing (5)	सर्काण Miscella- neous (6)	सर्व वस्तू All Commo- dities (7)	चलनवाढीचा दर Inflation rate (8)	Year/ Month (1)
भार	52.85	2.15	10.67	8.53	25.80	100.00	...	Weight
२००४-०५	104	105	103	102	102	104	...	2004-05
२००५-०६	109	109	108	103	105	107	3.80	2005-06
२००५-०६*	110	108	107	103	104	108	4.35	2005-06*
२००६-०७*	117	116	117	104	106	113	5.14	2006-07 *
जानेवारी, २००६	109	109	109	104	105	107	2.30	January, 2006
फेब्रुवारी, २००६	107	111	111	104	105	107	1.87	February, 2006
मार्च, २००६	107	113	112	103	105	107	2.16	March, 2006
एप्रिल, २००६	109	114	113	104	106	108	2.92	April, 2006
मे, २००६	113	114	114	104	106	110	4.57	May, 2006
जून, २००६	114	115	114	104	106	111	3.50	June, 2006
जुलै, २००६	115	115	115	104	106	112	3.54	July, 2006
ऑगस्ट, २००६	117	116	116	105	106	113	4.26	August, 2006
सप्टेंबर, २००६	119	116	117	105	106	114	4.86	September, 2006
ऑक्टोबर, २००६	121	118	120	105	107	116	6.16	October, 2006
नोव्हेंबर, २००६	122	118	121	105	107	117	7.58	November, 2006
डिसेंबर, २००६	123	119	124	105	108	118	8.70	December, 2006

* ९ महिन्यांची सरासरी / Average for 9 months

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics & Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 29

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION /
 FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA**

(परिमाण लाख टनात/ Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops (8)
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (2)	इतर जिल्हे Other districts (3)	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3) (4)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (5)	इतर जिल्हे Other districts (6)	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col.5+ Col.6) (7)	
2000-01 (एकूण/ Total)	0.03	3.91	3.94	0.05	6.59	6.64	46,756
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.03	3.77	3.80	0.04	6.38	6.42	...
2001-02 (एकूण/ Total)	0.02	5.16	5.18	0.05	8.48	8.53	48,655
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.02	5.01	5.02	0.04	8.27	8.31	...
2002-03 (एकूण/ Total)	0.08	6.72	6.80	0.14	11.46	11.60	49,502
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.05	6.62	6.67	0.07	11.38	11.45	...
2003-04 (एकूण/ Total)	0.06	7.15	7.21	0.16	13.25	13.41	49,921
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.06	7.10	7.16	0.09	12.95	13.04	...
2004-05 (एकूण/ Total)	0.09	8.42	8.51	0.25	14.77	15.02	50,160
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.07	8.35	8.42	0.16	14.43	14.59	...
2005-06 (एकूण/ Total)	0.09	9.37	9.46	0.55	14.99	15.54	50,019
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	0.07	9.27	9.34	0.10	13.66	14.42	...
2006-07 (एकूण/Total)	0.19	7.67	7.86	0.33	9.56	9.89	50,019
(डिसेंबर, २००६ पर्यंत/upto Dec., 2006)	0.06	7.50	7.56	0.06	9.03	9.09	...
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS							

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 30

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ALLOTTED BY GOVERNMENT OF INDIA TO
 MAHARASHTRA STATE**

(लाख टनात/Lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ Rice (2)	गहू Wheat (3)
2000-01 (एकूण/ Total)	7.91	14.66
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	5.22	9.69
2001-02 (एकूण/ Total)	9.23	17.12
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	6.54	12.16
2002-03 (एकूण/ Total)	27.20	50.37
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	9.60	17.38
2003-04 (एकूण/ Total)	26.10	48.34
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	9.61	17.83
2004-05 (एकूण/ Total)	26.96	47.48
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	10.46	16.96
2005-06 (एकूण/ Total)	27.40	45.47
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	10.90	16.53
2006-07 (एकूण/ Total)	20.48	15.06
(डिसेंबर, २००६ पर्यंत/upto Dec., 2006)		
पैकी, लसाविव्य / Of which, TPDS	9.60	10.98

टीप - अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत आकडेवारीमध्ये समाविष्ट केलेली आहे.

Note - Figures of Antyodaya Anna Yojana are included in Targeted Public Distribution System

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source- Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 31
भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base year 1993-94 = 100)

अनुक्रमांक	बाब	भार / Weight	1999-00	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	Item
Serial No. (1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	100.00	154.9	167.0	176.6	189.0	204.2	221.2	General Index
II	खाणकाम व दगड खाणकाम	10.47	126.7	131.9	139.6	146.9	153.2	154.5	Mining and quarrying
III	वस्तुनिर्माण	79.36	159.4	172.7	183.1	196.6	213.9	233.9	Manufacturing
	उद्योग गट								Industry groups
1	खाद्य उत्पादने	9.08	140.3	152.0	168.7	167.9	166.3	170.7	Food products
2	पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने	2.38	192.1	224.8	287.6	312.1	346.9	402.5	Beverages, tobacco and related products
3	सुती वस्त्रोद्योग	5.52	123.7	124.5	121.2	117.4	126.4	137.0	Cotton textiles
4	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र	2.26	197.8	218.5	225.1	240.5	247.0	249.4	Wool, silk & man made fibre textiles
5	ताग व इतर वनस्पतीजन्य धागावस्त्र (कापूस सोडून)	0.59	105.0	99.6	107.9	103.4	107.2	107.7	Jute & other veg. fibre textiles (except cotton)
6	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	2.54	156.1	166.3	190.3	184.3	217.9	255.6	Textile products (including wearing apparels)
7	लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर इ.	2.70	101.4	92.8	76.5	81.7	74.8	69.7	Wood, wood products and furniture etc.
8	कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन इ.	2.65	180.5	169.0	180.5	208.7	228.0	228.2	Paper and paper products & printing, publishing etc.
9	चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1.14	135.5	158.0	152.9	147.0	157.1	148.4	Leather & leather products
10	रसायने व रासायनिक उत्पादने (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून)	14.00	164.6	185.0	191.8	208.4	238.1	258.0	Chemicals and chemical products (except products of petroleum & coal)
11	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	5.73	137.2	170.4	179.7	187.7	191.6	200.4	Rubber, plastic, petroleum and coal products
12	अधातू खनिज उत्पादने	4.40	220.8	220.7	232.0	240.6	244.2	270.1	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग	7.45	146.9	156.0	170.4	186.0	196.5	226.9	Basic metal & alloys industries
14	धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून)	2.81	137.8	142.6	151.7	157.3	166.4	166.1	Metal products & parts (except machinery & equipment)
15	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	9.57	182.5	198.3	201.4	233.3	278.2	311.1	Machinery & equipment (except transport equipment)
16	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	3.98	194.1	203.3	232.9	272.6	282.6	319.1	Transport equipment and parts
17	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	2.56	142.5	173.2	173.3	186.6	216.8	275.3	Other manufacturing industries
IV	विद्युत	10.17	148.5	159.2	164.3	172.6	181.5	190.8	Electricity

आधार - केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source - Central Statistical Organisation, New Delhi.

IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

दोन अंकी उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (5)	एकूण उत्पादन Total output (6)	वापरलेला माल Material consumed (7)	एकूण निविष्टी Total input (8)	मूल्यवृद्धी Value added (9)	Industry groups at two digit level (1)
(1) सरकी काढणे, वटणी, सफाई इत्यादी (०१)	2003-04	116	60	18	777	665	724	38	Cotton ginning, cleaning etc. (01)
	2004-05	169	22	22	382	232	324	37	
(2) मिठाचे उत्पादन (१४)	2003-04	2	2	3	6	0	2	4	Extraction of salt. (14)
	2004-05	1	1	3	6	0	3	3	
(3) खाद्य उत्पादने व पेये (१५)	2003-04	8,210	2,472	606	27,879	18,431	24,348	2,792	Food products and beverages (15)
	2004-05	8,046	1,096	584	28,686	19,916	26,667	1,266	
(4) तंबाखू उत्पादने (१६)	2003-04	209	128	117	1,181	519	834	323	Tobacco products (16)
	2004-05	192	152	92	1,090	486	786	284	
(5) वस्त्रोद्योग (१७)	2003-04	6,781	-961	592	11,348	6,435	9,112	1,563	Textiles (17)
	2004-05	6,637	-80	597	13,108	7,863	11,678	818	
(6) परिधान करण्याची वस्त्रे (१८)	2003-04	265	188	65	1,630	705	1,268	327	Wearing apparel (18)
	2004-05	303	299	90	1,517	735	1,264	217	
(7) कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने (१९)	2003-04	30	42	8	240	122	195	41	Tanning and dressing of leather (19)
	2004-05	48	80	12	260	150	219	36	
(8) लाकूड व लाकडाची उत्पादने (२०)	2003-04	176	70	13	367	215	308	43	Wood and wood products (20)
	2004-05	176	62	14	571	326	513	43	
(9) कागद व कागदाची उत्पादने (२१)	2003-04	2,186	202	103	3,447	1,792	2,731	553	Paper and paper products (21)
	2004-05	2,636	334	113	3,961	2,375	3,412	336	
(10) प्रकाशन आणि मुद्रण (२२)	2003-04	1,044	348	90	2,596	1,115	1,726	752	Publishing and printing (22)
	2004-05	1,101	551	108	3,529	1,708	2,604	792	
(11) कोळसा, शुध्द पेट्रोलियम यांची उत्पादने इत्यादी. (२३)	2003-04	4,629	2,316	166	33,589	22,602	23,314	9,994	Coke, refined petroleum products etc. (23)
	2004-05	6,550	3,167	187	40,027	29,106	30,031	9,612	
(12) रसायने व रासायनिक उत्पादने इ. (२४)	2003-04	14,652	4,551	940	37,527	18,127	28,099	7,893	Chemicals and chemical products (24)
	2004-05	15,277	5,014	954	44,887	24,106	35,554	7,816	
(13) रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२५)	2003-04	3,796	1,459	240	7,541	4,510	5,836	1,350	Rubber and plastic products (25)
	2004-05	7,440	1,288	261	13,324	8,956	11,285	1,503	

(पुढे चालू /contd..)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 32 - (समाप्त/concltd)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

दोन अंकी उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (5)	एकूण उत्पादन Total output (6)	वापरलेला माल Material consumed (7)	एकूण निविष्टी Total input (8)	मूल्यवृद्धी Value added (9)	Industry groups at two digit level (1)
(14) इतर अधातू खनिज उत्पादने (२६)	2003-04	4,109	689	145	4,463	1,714	3,056	1,105	Other non-metallic mineral products (26)
	2004-05	3,430	626	140	3,909	1,475	2,979	662	
(15) मूलभूत धातू (२७)	2003-04	18,489	-982	346	24,673	16,153	21,275	2,568	Basic metals (27)
	2004-05	18,795	2,696	425	40,553	29,157	36,168	2,979	
(16) धातूच्या तयार वस्तू (२८)	2003-04	2,374	1,476	301	9,197	4,382	7,351	1,568	Fabricated metal products (28)
	2004-05	2,406	1,812	330	12,260	5,396	10,239	1,763	
(17) यंत्रे व यंत्रसामग्री (२९)	2003-04	4,353	2,091	618	16,379	8,746	12,575	3,265	Machinery and equipments (29)
	2004-05	4,908	2,886	684	22,689	12,373	18,273	3,794	
(18) कार्यालयीन, लेखांकन व संगणना यंत्रसामग्री (३०)	2003-04	118	40	13	513	391	451	48	Office, accounting and computing machinery (30)
	2004-05	129	116	17	880	630	751	84	
(19) विद्युत यंत्रसामग्री व उपकरणे (३१)	2003-04	1,888	1,039	243	6,740	3,647	5,040	1,440	Electrical machinery and apparatus (31)
	2004-05	1,851	1,108	273	8,425	5,076	6,506	1,691	
(20) रेडिओ, दूरदर्शन, दळणवळण सामग्री आणि उपकरणे (३२)	2003-04	2,711	1,173	82	5,281	3,270	4,277	705	Radio, T.V. and communication equipments and apparatus (32)
	2004-05	2,941	1,407	81	6,161	3,935	5,322	489	
(21) वैद्यकीय, अचूक मोजमापनाची व ऑप्टिकल साधने इत्यादी (३३)	2003-04	320	306	59	1,431	668	962	434	Medical, precision and optical instruments (33)
	2004-05	472	166	59	1,330	510	878	423	
(22) मोटार वाहने, ट्रेलर्स (३४)	2003-04	4,536	151	542	15,523	10,200	12,166	2,717	Motor vehicles, trailers (34)
	2004-05	7,160	-1,180	805	74,085	22,540	69,343	3,754	
(23) इतर परिवहन सामग्री (३५)	2003-04	1,890	79	227	7,755	4,945	5,945	1,523	Other transport equipments (35)
	2004-05	2,589	-450	281	12,884	8,319	9,869	2,673	
(24) फर्निचर (इतरत्र वर्गीकरण न केलेले) (३६)	2003-04	1,165	2,773	267	11,768	7,543	10,304	1,333	Furniture (not elsewhere classified) (36)
	2004-05	1,356	3,237	312	14,993	10,814	13,426	1,396	
(25) इतर	2003-04	1,008	-832	89	7,403	993	7,080	238	Others
	2004-05	1,227	-151	81	8,903	1,703	8,346	437	
एकूण	2003-04	85,056	18,880	5,892	2,39,255	1,37,889	1,88,979	42,617	Total
	2004-05	95,840	24,259	6,525	3,58,430	1,97,887	3,06,440	42,908	

टीप - २००४-०५ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत आणि त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.
 आधार - २००३-०४ ची आकडेवारी अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.
 २००४-०५ ची आकडेवारी केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, कोलकता.

Note - Figures for 2004-05 are provisional and are likely to change
 Source - 2003-04 data Directorate of Economics and Statistics, Mumbai
 2004-05 data Central Statistical Organisation, Kolkata

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००३-०४
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 2003-04**

उद्योग गट / Industry groups															
रोजगार आकार वर्ग	सरकी काढणे	मिठाचे उत्पादन	खाद्य उत्पादने	तंबाखू उत्पादने	वस्त्रोद्योग	परिधान करण्याची वस्त्रे	चामड्याची उत्पादने	लाकडाची उत्पादने	कागदाची उत्पादने	प्रकाशन, मुद्रण	कोळसा, पेट्रोलियम इत्यादी	रासायनिक उत्पादने	रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने	Size class of employment	
	Cotton ginning	Salt extraction	Food products	Tobacco products	Textiles	Wearing apparel	Products of leather	Wood products	Paper products	Publishing, printing	Coke, petroleum products	Chemical products	Rubber, plastic products		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(1)	
२० पेक्षा कमी ..	48.1	58.9	57.1	24.0	42.4	52.9	64.3	79.4	64.0	68.7	46.7	42.8	65.0	..	Below 20
२०-४९ ..	26.2	22.8	18.5	18.0	25.3	35.7	16.9	10.8	25.7	21.6	29.1	30.0	18.3	..	20-49
५०-९९ ..	21.1	13.3	9.1	16.3	14.2	6.4	16.6	6.7	5.9	4.3	16.0	12.0	11.1	..	50-99
१००-१९९ ..	4.2	5.0	5.1	13.5	7.5	4.3	1.1	1.6	3.0	4.2	3.7	8.6	2.4	..	100-199
२००-४९९ ..	0.4	0.0	5.8	10.0	6.5	0.8	1.1	1.5	0.7	1.0	1.8	4.8	2.4	..	200-499
५०० आणि जास्त ..	0.0	0.0	4.4	18.2	4.2	0.0	0.0	0.0	0.7	0.3	2.7	1.9	0.9	..	500 and above
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	..	Total

उद्योग गट / Industry groups														
रोजगार आकार वर्ग	अधातू उत्पादने	खनिज मूलभूत धातू	धातूच्या वस्तू	यंत्रे	कार्यालयीन यंत्रसामग्री	विद्युत यंत्रसामग्री	दळणवळण सामग्री	मोजमापाची साधने इ.	मोटर वाहने	इतर परिवहन सामग्री	फर्निचर	एकूण	Size class of employment	
	Non-metal mineral products	Basic metals	Metal products	Machinery	Office machinery	Electrical machinery	Communication equipments	Precision instruments etc	Motor vehicles	Other transport equipments	Furniture	Total		
(1)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(1)	
२० पेक्षा कमी ..	69.4	45.7	64.5	55.0	63.9	56.5	35.9	35.0	46.6	36.1	54.2	54.2	..	Below 20
२०-४९ ..	16.8	27.9	23.8	24.7	8.9	26.4	31.5	41.3	28.8	27.3	19.2	24.5	..	20-49
५०-९९ ..	6.9	13.7	6.2	10.5	22.8	7.2	9.9	14.3	9.2	22.5	10.0	10.4	..	50-99
१००-१९९ ..	2.6	6.1	2.5	5.4	0.0	4.9	15.9	6.9	8.9	4.9	7.6	5.3	..	100-199
२००-४९९ ..	2.8	4.0	2.2	3.2	4.4	3.6	3.7	1.3	5.1	5.4	8.5	3.7	..	200-499
५०० आणि जास्त ..	1.6	2.5	0.7	1.3	0.0	1.6	3.1	1.3	1.4	3.8	0.7	1.9	..	500 and above
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	..	Total

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 34

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी २००३-०४
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF FIXED CAPITAL
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 2003-04**

उद्योग गट / Industry groups														
स्थिर भांडवल आकार वर्ग (रूपये)	सरकी काढणे Cotton ginning	भिठाचे उत्पादन Salt extraction	खाद्य उत्पादने Food products	तंबाखू उत्पादने Tobacco products	वस्त्रोद्योग Textiles	परिधान करण्याची वस्त्रे Wearing apparel	चामड्याची उत्पादने Products of leather	लाकडाची उत्पादने Wood products	कागदाची उत्पादने Paper products	प्रकाशन, मुद्रण Publishing, printing	कोळसा, पेट्रोलियम इत्यादी Coke, petroleum products	रासायनिक उत्पादने Chemical products	रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने Rubber, plastic products	Size class of Fixed Capital (Rs.) (1)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी	31.0	79.0	18.4	44.2	15.6	23.6	22.0	44.4	13.4	10.0	3.2	6.0	15.3	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	8.6	7.1	7.1	4.2	3.8	11.4	0.0	11.7	4.4	10.3	7.4	5.8	12.0	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	8.2	0.0	7.5	2.7	6.5	7.0	19.9	1.0	12.6	6.0	0.0	4.3	4.9	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	5.9	0.0	5.1	1.8	6.2	4.1	11.0	9.2	6.3	4.7	1.8	4.2	5.1	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	14.8	5.9	6.3	5.9	6.6	7.5	4.4	3.9	9.9	5.9	0.0	8.1	5.3	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	5.8	2.7	4.1	2.4	3.8	5.5	2.8	3.3	5.8	7.5	0.0	5.0	8.8	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	13.4	2.7	15.6	10.8	18.2	24.6	15.7	5.0	20.3	26.2	31.0	18.2	19.5	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	8.0	2.7	11.3	14.3	10.5	5.1	16.6	10.6	10.7	10.4	18.3	11.6	10.7	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	4.5	0.0	11.8	9.9	17.1	10.2	7.5	6.9	11.6	13.4	16.4	18.8	13.0	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	0.0	0.0	12.7	3.7	11.7	1.1	0.0	4.0	4.9	5.5	21.9	17.9	5.5	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

(पुढे चालू /contd..)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 34 (समाप्त/Concl.)

स्थिर भांडवल आकार वर्ग (रूपये) (1)	उद्योग गट / Industry groups												Size class of Fixed Capital (Rs.) (1)
	अधातू खनिज उत्पादने	मूलभूत धातू	धातूच्या वस्तू	यंत्रे	कार्यालयीन यंत्रसामग्री	विद्युत यंत्रसामग्री	दळणवळण सामग्री	मोजमापाची साधने इ.	मोटर वाहने	इतर परिवहन सामग्री	फर्निचर	एकूण	
	Non-metal mineral products (15)	Basic metal (16)	Metal products (17)	Machi- nery (18)	Office machi- nery (19)	Electrical machi- nery (20)	Comm- unication equipments (21)	Precision instru- ments etc (22)	Motor vehicles (23)	Other transport equipments (24)	Furni- ture (25)	Total (26)	
२.५ लाखापेक्षा कमी	32.9	9.7	24.2	9.4	41.1	12.8	9.4	8.8	14.8	6.9	27.6	16.7	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	12.1	6.6	10.0	11.4	0.0	8.8	2.9	5.8	2.8	2.1	12.2	8.1	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	9.4	3.8	4.7	5.2	0.0	9.4	11.1	8.5	6.4	3.6	2.4	6.1	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	6.5	5.1	7.5	5.3	0.0	3.1	4.9	5.7	4.3	1.0	6.3	5.3	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	6.5	8.9	8.8	10.5	0.0	11.4	11.2	7.4	5.7	12.7	8.7	8.0	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	3.1	9.2	3.4	10.3	0.0	6.9	6.5	5.3	3.1	6.0	4.0	5.7	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	13.0	19.3	19.5	18.1	18.4	15.4	11.1	27.8	20.7	20.4	11.7	18.2	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	3.0	7.8	7.5	10.3	27.2	11.2	15.1	8.8	15.6	12.8	7.1	9.9	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	7.7	18.8	10.3	12.6	8.9	13.7	18.7	15.1	15.0	20.5	14.1	13.4	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	5.7	10.8	4.2	6.9	4.4	7.4	9.1	6.8	11.5	14.1	5.9	8.6	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 35

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे
IMPORTANT RATIOS FOR BROAD GROUPS OF INDUSTRY DIVISIONS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

ढोबळ उद्योग गट समूह	वर्ष Year	स्थिर, भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर Fixed capital to net value added ratio	स्थिर भांडवलाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Fixed capital to output ratio	निव्वळ मूल्यवृद्धीचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Net value added to output ratio	उत्पादनाचे निविष्टीशी गुणोत्तर Output to input ratio	वापरलेल्या मालाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Material input to output ratio	Broad groups of Industry divisions
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	2002-03	2.07	0.22	0.11	1.15	0.65	Food products, beverages and tobacco products
	2003-04	2.70	0.29	0.11	1.15	0.65	
	2004-05	5.32	0.28	0.05	1.08	0.69	
बस्त्रोद्योग, परिधान करण्याची वस्त्रे इ.	2002-03	4.28	0.51	0.12	1.20	0.55	Textiles, wearing apparels, etc.
	2003-04	3.71	0.52	0.14	1.24	0.57	
	2004-05	6.62	0.47	0.07	1.16	0.59	
चामडे आणि चामड्याची उत्पादने, लाकूड, कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ.	2002-03	3.70	0.63	0.17	1.30	0.47	Leather and leather products, wood, paper products, publishing, printing etc.
	2003-04	2.47	0.52	0.21	1.34	0.49	
	2004-05	2.04	0.23	0.11	1.16	0.66	
शुद्ध पेट्रोलियम, रसायने, रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने इ.	2002-03	1.31	0.30	0.23	1.34	0.60	Refined petroleum, chemicals, rubber and plastic products etc.
	2003-04	1.20	0.29	0.24	1.37	0.58	
	2004-05	1.55	0.30	0.19	1.27	0.63	
अधातू खनिज उत्पादने, मूलभूत आणि धातूच्या तयार वस्तू	2002-03	6.42	0.68	0.11	1.18	0.58	Non-metallic mineral products, basic metal and fabricated metal products
	2003-04	4.92	0.66	0.13	1.21	0.58	
	2004-05	4.56	0.43	0.10	1.15	0.64	
यंत्रे, परिवहन सामग्री आणि इतर यंत्र सामग्री	2002-03	2.05	0.31	0.15	1.24	0.62	Machinery, transport equipment and other equipment
	2003-04	1.58	0.29	0.19	1.29	0.60	
	2004-05	1.55	0.16	0.10	1.14	0.42	
सर्व उद्योग	2002-03	2.17	0.35	0.16	1.24	0.60	All Industries
महाराष्ट्र	2003-04	2.00	0.36	0.18	1.27	0.58	Maharashtra
	2004-05	2.23	0.27	0.12	1.17	0.55	
सर्व उद्योग	2002-03	2.57	0.39	0.15	1.23	0.62	All Industries
भारत	2003-04	2.16	0.37	0.17	1.26	0.61	India
	2004-05	2.31	0.30	0.13	1.19	0.61	

टीप -२००४-०५ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत आणि त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

Note - Figures for 2004-05 are provisional and are likely to change.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य
**FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS
 TO THE INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE**

(कोटी रुपये /Rs in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1990-91		2000-01		2003-04		2004-05		2005-06 (Provisional)		Financial institutions (2)	
		मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप		
		Sanctioned (3)	Disbursed (4)	Sanctioned (5)	Disbursed (6)	Sanctioned (7)	Disbursed (8)	Sanctioned (9)	Disbursed (10)	Sanctioned (11)	Disbursed (12)	Sanctioned (13)	Disbursed (14)		
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित	36.52	23.37	407.77	251.93	275.60 (16%)	288.49 (13%)			100.62 (36%)	00 (0%)	47.67 (52%)	00 (0%)	162.34 (87%)	Industrial Finance Corporation of India Ltd.
2	आयसीआयसीआय मर्यादित	85.00	52.00	1,113.43	379.30	55,815.19 (31%)	31,664.55 (27%)			N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	ICICI Ltd @	
3	भारतीय औद्योगिक विकास बँक	208.82	188.65	1,271.68	700.15	5,382.90 (22%)	4,216.20 (25%)	920.83 (33%)	659.76 (21%)	1,588.06 (11%)	1,452.34 (24%)	8,201.37 (30%)	4,128.79 (33%)	Industrial Development Bank of India *	
4	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक			306.73	227.24	2,081.87 (19%)	1,320.79 (21%)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	Small Industries Development Bank of India	
5	भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्या.	0.38		33.54	25.54	576.59 (27%)	560.27 (33%)	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	Industrial Investment Bank of India Ltd.	
6	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	157.97	94.61	68.63	47.12	2.49	1.56	14.49	5.28	0	1.12	Maharashtra State Financial Corporation	
7	सिकॉम मर्यादित	31.06	23.77	85.40	68.87	593.00	463.00	224.00	232.00	782.00	576.00	871.00	799.00	SICOM Ltd.	
8	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	1,006.27	901.58	22.00	6.00							Unit Trust of India @	
9	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	254.55	110.58	5,150.65 (47%)	3,919.12 (55%)	5,205.10 (19%)	7,097.30 (45%)	2,873.00 (22%)	2,745.90 (30%)	9,898.30 (39%)	8,629.70 (46%)	Life Insurance Corporation of India	
10	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ	17.20	27.40	108.34	52.25	61.41 (39%)	88.60 (56%)	316.00 (47%)	296.50 (45%)	1006.47 (19%)	1006.47 (19%)	767.92 (31%)	767.92 (31%)	General Insurance Corporation of India **	
	एकूण	445.90	376.44	4,745.68	2,812.05	70,027.84	42,574.14	6,668.42	8,387.74	6,264.02	5,833.66	19,738.59	14,488.87	Total	

* पुनर्वित्तसहाय्य, हुंडी पुनर्वटणावळ व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य/Aggregate Financial Assistance including refinance, bills financing and direct assistance. कंसातील आकडे एकूण संख्येसाठी (भारत) महाराष्ट्राची टक्केवारी दर्शवितात/ Figures in brackets indicate percentage of Maharashtra to all India total

@ युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया व आयसीआयसीआय मर्यादित या संस्थांनी उद्योगांना वित्तीय सहाय्य देणे थांबविले आहे. / UTI and ICICI Ltd. have stopped giving financial assistance to the industries

** यामध्ये वित्तीय संस्थांचे बॉन्ड्स व शासनाची हमी असलेल्या बॉन्ड्सचा अंतर्भाव आहे. / Includes Bonds of Financial Institutions and Government guaranteed Bonds.

आधार - ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था

Source - Financial institutions mentioned in this table.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन
MINERALS PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादन हजार टनात/Quantity in thousand tonnes)

(मूल्य हजार रुपयात/Value in thousand Rs.)

अ.क्र. Sr. No.	खनिज प्रदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961* (4)	1971* (5)	1980-81 (6)	1990-91 (7)	2000-01 (8)	2003-04 (9)	2004-05 (10)	2005-06 (Provisional) (11)	Quantity/ Value (3)	Minerals (2)
1	क्रोमाईट	उत्पादन	1	3	2	...	0.6	0.005	0.002	0	Quantity	Chromite
		मूल्य	108	468	539	...	792	21	10	0	Value	
2	कोळसा	उत्पादन	856	2,085	5,770	16,848	28,754	32,912	34,529	36,070	Quantity	Coal
		मूल्य	18,643	74,517	6,68,090	47,24,381	2,10,19,200	2,67,87,500	3,2139,938	3,35,74,316	Value	
3	कच्चे लोखंड	उत्पादन	362	613	1,456	645	22	118	669	517	Quantity	Iron ore
		मूल्य	5,099	6,933	65,657	38,427	3,097	17,904	50,683	77,863	Value	
4	चुनखडी	उत्पादन	55	363	715	5,135	6,066	10,212	10,369	880	Quantity	Limestone
		मूल्य	230	3,316	16,318	1,96,850	5,26,625	8,83,989	10,02,530	84,382	Value	
5	कच्चे मँगनीज	उत्पादन	179	218	232	276	363	453	561	511	Quantity	Manganese ore
		मूल्य	20,625	14,784	55,315	1,61,462	6,27,980	9,52,346	20,64,723	19,05,056	Value	
6	केओलिन(नैसर्गिक)	उत्पादन	2	3	5	3	0.2	0.06	0.89	0.23	Quantity	Kaolin(Natural)
		मूल्य	13	16	114	94	29	7	111	14	Value	
7	बॉक्साईट	उत्पादन	27	302	365	543	1,027	1,206	1,450	1239	Quantity	Bauxite
		मूल्य	199	2,052	13,742	44,263	1,70,492	2,28,473	2,76,183	4,92,690	Value	
8	मीठ	उत्पादन	384	472	540*	229*	148	204	183	193	Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	उत्पादन	6	5	27	28	65	85	109	115	Quantity	Dolomite
		मूल्य	38	53	750	2,667	14,538	10,598	13,855	15,063	Value	
10	सिलिका सॅंड	उत्पादन	5	27	89	197	168	239	243	299	Quantity	Silica sand
		मूल्य	34	346	2,474	8,717	22,845	35,542	35,531	45,579	Value	
11	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	उत्पादन	3	3	5	5	1	Quantity	Fluorite
		मूल्य	2,444	9,401	13,331	2,865	Value	(Graded)
12	लॅटेराईट	उत्पादन	85	83	254	172	113	Quantity	Laterite
		मूल्य	7,603	10,728	43,910	29,501	22,362	Value	
13	कायनाईट	उत्पादन	...	5	22	15	0.2	3	1	2	Quantity	Kyanite
		मूल्य	...	1,066	5,312	8,529	149	2,409	575	1,142	Value	
14	इतर	उत्पादन	...	4	544	912	306	477	755	832	Quantity	Others**
		मूल्य	...	36	2,717	19,610	4,855	11,814	24,537	27,248	Value	
	एकूण मूल्य (१ ते १४)		44,989	1,03,587	8,31,028	52,15,047	2,24,09,207	2,89,83,914	3,56,51,508	3,62,48,850	...	Total Value (1 to 14)†
			(100)	(230)	(611)	(11,592)	(26,774)	(66,203)	(79,245)	(80,572)	...	

* आकडे कॅलंडर वर्षाकरिता आहेत/Figures are for calendar year.

** कोरंडम, क्ले, पायरोफायलाईट, स्फाटिक, बाळू(इतर), सिलीमानाईट आणि शेल हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत

Others include minerals like Corundum, Clay, Pyrophyllite, Quartz, Sand (others), Sillimanite and Shale.

टीप - (१) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कॅसातील आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शावतात.

Note - (1) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(२) मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

(2) † Value of salt is not included in the total value.

आधार - (१) इंडियन ब्युरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

Source - (1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 38

कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
**TOTAL NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN
 MAHARASHTRA ACCORDING TO AGRICULTURAL CENSUSES**

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वहिती खातेदारांची संख्या Number of operational holdings (शंभरात/In hundred)				वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरसमध्ये) Area of operational holdings (In hundred hectares)				वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)			
		1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1995-96 (6)	1970-71 (7)	1980-81 (8)	1990-91 (9)	1995-96 (10)	1970-71 (11)	1980-81 (12)	1990-91 (13)	1995-96 (14)
1	Below 0.5 पेक्षा कमी	6,834	9,914	16,672	22,409	1,634	2,630	4,119	5,746	0.24	0.27	0.25	0.26
2	0.5—1.0	5,585	9,345	16,075	20,252	4,142	7,103	12,057	15,120	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0	8,783	15,409	27,276	31,755	12,842	23,337	39,833	46,059	1.46	1.51	1.46	1.45
4	2.0—3.0	6,266	10,275	13,969	14,745	15,386	25,363	33,689	35,420	2.46	2.47	2.41	2.40
5	3.0—4.0	4,606	6,583	7,289	6,774	15,920	22,815	25,108	23,303	3.46	3.47	3.44	3.44
6	4.0—5.0	3,576	4,601	4,469	3,874	15,961	20,556	19,864	17,210	4.46	4.47	4.44	4.44
7	5.0—10.0	8,715	9,316	7,241	5,558	61,213	63,937	48,700	37,150	7.02	6.86	6.73	6.68
8	10.0—20.0	4,180	2,819	1,530	1,029	56,302	37,213	19,749	13,514	13.47	13.20	12.91	13.13
9	20.0 व त्यापेक्षा अधिक/and above	961	363	176	132	28,394	10,662	6,129	5,274	29.55	29.37	34.82	39.95
एकूण / Total		49,506	68,625	94,697	1,06,528	2,11,794	2,13,616	2,09,248	1,98,796	4.28	3.11	2.21	1.87

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 39

महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी
LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र शंभर हेक्टरमध्ये/Area in hundred hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वनांखालील क्षेत्र Area under forests	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land			पडीत जमिनी Fallow lands		पिकांखालील क्षेत्र Cropped Area		पिकांखालील क्षेत्र एकूण क्षेत्र Gross cropped area	
			नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन Barren and uncultivable land	बिगर-शेती वा वापराखाली आणलेली जमीन Land put to non-agricultural uses	मशागत-योग्य पडीत जमीन Culturable waste land	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे Permanent pastures and grazing land	किरकोळ झाडे, यांच्या समूहा खालील क्षेत्र Miscellaneous tree crops and groves	चालू पड Current fallows	इतर पड Other fallows	निव्वळ पेरणी क्षेत्र Net sown area	दुसोटा/तिसोटा क्षेत्र Area sown more than once		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1986-87	...	3,07,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	1,80,038	23,202	2,03,240
1987-88	...	3,07,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	1,81,389	28,034	2,09,423
1988-89	...	3,07,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	1,82,187	32,671	2,14,858
1989-90	...	3,07,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	1,85,629	31,048	2,16,677
1990-91	...	3,07,583	51,279	16,217	10,910	9,659	11,248	3,009	8,983	10,631	1,85,647	32,947	2,18,594
1991-92	...	3,07,583	51,341	16,354	11,656	9,666	11,377	2,832	14,155	11,254	1,78,948	22,386	2,01,334
1992-93	...	3,07,583	51,447	15,906	11,866	9,479	11,803	2,874	13,064	10,941	1,80,203	31,683	2,11,886
1993-94	...	3,07,583	51,460	15,624	12,811	9,430	11,726	2,728	9,785	12,138	1,81,881	32,209	2,14,090
1994-95	...	3,07,583	51,471	15,423	13,170	9,475	11,733	2,795	9,118	13,868	1,80,530	33,046	2,13,576
1995-96	...	3,07,583	51,480	15,435	13,486	9,596	11,663	2,921	10,724	12,478	1,79,800	35,240	2,15,040
1996-97	...	3,07,583	51,486	15,435	13,501	9,577	11,737	3,080	10,278	14,006	1,78,483	39,876	2,18,359
1997-98	...	3,07,583	51,481	15,438	13,504	9,632	11,798	3,304	10,805	14,406	1,77,215	36,623	2,13,838
1998-99	...	3,07,583	51,497	15,440	13,520	9,586	11,678	3,275	11,318	12,861	1,78,408	37,481	2,15,889
1999-00	...	3,07,583	51,355	15,440	13,603	9,586	11,678	3,650	12,150	13,500	1,76,621	37,196	2,13,817
2000-01	...	3,07,583	52,958	16,957	13,010	9,029	13,410	2,256	11,886	11,713	1,76,364	46,194	2,22,558
2001-02	...	3,07,583	52,155	17,205	13,739	9,143	12,491	2,456	12,163	11,918	1,76,313	47,734	2,24,047
2002-03	...	3,07,583	52,140	17,195	13,799	9,150	12,486	2,468	12,547	12,004	1,75,794	48,081	2,23,875
2003-04	...	3,07,583	52,136	17,253	13,898	9,172	12,493	2,512	13,638	12,157	1,74,324	47,580	2,21,904
2004-05	...	3,07,583	52,128	17,261	13,925	9,178	12,505	2,487	13,158	12,042	1,74,899	48,776	2,23,675

टीप - २०००-०१ ते २००४-०५ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Note - The figures for 2000-01 to 2004-05 are provisional.

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
 IN MAHARASHTRA STATE**

(क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये/Area in thousand hectares,

उत्पादन शंभर टनामध्ये/Production in hundred tonnes,

दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अन्नधान्ये Foodgrains		भात/Paddy			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	...	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1970-71	...	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
3	1975-76	...	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
4	1980-81	...	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
5	1985-86	...	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
6	1990-91	...	1,597	23,436	1,467	867	9,093	1,049	6,300	59,292	941
7	1995-96	...	1,552	26,592	1,713	770	9,772	1,270	5,658	51,996	919
8	2000-01	...	1,512	19,297	1,277	754	9,476	1,256	5,094	39,878	783
9	2003-04	...	1,535	28,386	1,849	665	7,782	1,171	4,440	28,883	651
10	2004-05	...	1,509	21,472	1,423	756	10,168	1,345	4,756	36,233	762
11	2005-06	...	1,515	26,950	1,779	933	13,000	1,394	4,740	37,130	783

		बाजरी/Bajra			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	...	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1970-71	...	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
3	1975-76	...	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
4	1980-81	...	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
5	1985-86	...	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
6	1990-91	...	1,940	11,149	575	11,136	1,07,401	964	1,004	4,185	417
7	1995-96	...	1,732	9,718	561	10,120	1,02,818	1,016	1,039	6,055	583
8	2000-01	...	1,800	10,872	604	9,824	84,965	865	1,096	6,603	602
9	2003-04	...	1,325	8,963	676	8,568	83,670	977	1,046	6,930	662
10	2004-05	...	1,529	11,263	734	9,210	88,628	962	1,074	6,582	613
11	2005-06	...	1,434	9,320	650	9,309	98,090	1,054	1,100	7,920	720

		हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All foodgrains			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	...	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1970-71	...	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
3	1975-76	...	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
4	1980-81	...	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
5	1985-86	...	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
6	1990-91	...	668	3,548	532	3,257	14,409	442	14,393	1,21,810	846
7	1995-96	...	733	3,857	526	3,361	16,730	498	13,481	1,19,548	887
8	2000-01	...	676	3,508	519	3,557	16,369	460	13,382	1,01,334	757
9	2003-04	...	795	4,211	530	3,436	19,551	569	12,004	1,03,221	860
10	2004-05	...	830	4,662	562	3,385	16,682	493	12,595	1,05,310	836
11	2005-06	...	1,020	7,050	691	3,432	20,050	584	12,741	1,18,140	927

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.40 - (समाप्त/concl'd.)

नगदी पिके

(क्षेत्र हजार हेक्टरसमध्ये / Area in thousand hectares,

Cash crops

उत्पादन शंभर टनांमध्ये (कापसा व्यतिरिक्त) / Production in hundred tonnes (except cotton)

दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये / Yield per hectare in kilograms

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	कापूस(रुई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut		
		क्षेत्र Area (30)	उत्पादन १७० किलोच्या गासड्या मध्ये Production '00' bales of 170 Kgs (31)	दर हेक्टरी Yield per hectare (32)	क्षेत्र Area (33)	उत्पादन Production (34)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (35)
1	1960-61	2,500	1,673	114	1,083	7,999	739
2	1970-71	2,750	484	30	904	5,863	649
3	1975-76	2,307	780	58	854	6,925	811
4	1980-81	2,550	1,224	82	695	4,507	648
5	1985-86	2,709	1,984	125	670	4,906	732
6	1990-91	2,721	1,875	117	864	9,788	1,132
7	1995-96	3,065	2,799	155	590	6,424	1,089
8	2000-01	3,077	3,064	100	490	4,696	958
9	2003-04	2,762	3,080	190	390	4,532	1,162
10	2004-05	2,840	2,939	176	416	4,590	1,103
11	2005-06	2,875	3,160	187	428	4,160	958

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	ऊस/Sugarcane				तंबाखू/Tobacco			
		तोडणी क्षेत्र Harvested area (36A)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)	
1	1960-61	155	155	1,04,040	66,924	25	123	480	
2	1970-71	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448	
3	1975-76	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441	
4	1980-81	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648	
5	1985-86	265	355	2,32,682	87,771	10	79	775	
6	1990-91	442	536	3,81,544	86,400	8	79	1,039	
7	1995-96	527	657	4,41,944	83,800	5	52	1,040	
8	2000-01	595	687	4,95,687	83,267	8	93	1,148	
9	2003-04	526	442	2,69,817	51,315	6	69	1,113	
10	2004-05	327	N.A.	2,39,137	73,000	6	70	1,111	
11	2005-06	501	N.A.	3,88,530	78,000	N.A.	N.A.	N.A.	

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available

टीप - (१) माहिती अंतिम अनुमानावर आधारित आहे.

Note - (1) Information is based on final forecast.

(२) कापसाचे उत्पादन प्रति १७० किलोच्या '००' गासड्यामध्ये आहे.

(2) Production of cotton is in '00' bales of 170 Kgs.each

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 41

विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY VARIOUS SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरमध्ये / In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सिंचित क्षेत्र / Area irrigated				ओलिताखालील पिकांची सघनता Intensity of irrigated cropping	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect.)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	स्थूल सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	1960-61	595	477	1,072	1,220	114	542	1.10	18,823	6.48
2	1970-71	768	579	1,347	1,570	117	694	1.11	18,737	8.38
3	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	120	779	1.39	19,664	11.04
4	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
5	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
6	1990-91	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
7	1994-95	1,760	1,017	2,778	3,377	122	1,197	1.47	21,358	15.81
8	1995-96	1,870	1,010	2,880	3,550	123	1,229	1.52	21,504	16.51
9	1996-97	2,059	1,028	3,087	3,769	122	1,243	1.66	21,836	17.26
10	1997-98	2,090	1,050	3,140	3,693	118	1,276	1.64	21,384	17.27
11	1998-99	2,210	1,063	3,273	3,858	118	1,291	1.71	21,589	17.87
12	1999-00	2,228	1,012	3,240	3,873	123	1,310	1.70	22,382	16.39
13	2000-01	1,912	1,047	2,959	3,647	123	N.A.	N.A.	22,256	16.39
14	2001-02	1,922	1,053	2,975	3,667	123	N.A.	N.A.	22,405	16.37
15	2002-03	1,931	1,040	2,971	3,668	123	N.A.	N.A.	22,387	16.38
16	2003-04	1,914	1,030	2,944	3,636	124	N.A.	N.A.	22,190	16.39
17	2004-05	1,942	1,001	2,943	3,665	125	N.A.	N.A.	22,376	16.38

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
(२) स्तंभ क्र.७ मध्ये (स्तंभ क्र.६ ÷ स्तंभ क्र.५) X १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.
(३) २०००-०१ ते २००४-०५ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

N. A. = उपलब्ध नाही/Not available

Note - (1) Details may not add up to the totals due to rounding.
(2) Intensity under Col. No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) x 100.
(3) Figures for the years 2000-01 to 2004-05 are provisional.

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 42

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक
CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया : १९७९-८२ = १००/Triennial average - Base : 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार														Groups/Crops (1)
	Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1994-95 (6)	1997-98 (7)	1998-99 (8)	1999-00 (9)	2000-01 (10)	2001-02 (11)	2002-03 (12)	2003-04 (13)	2004-05 (14)	2005-06 (15)	
१. अन्नधान्ये-															1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये--															(a) Cereals—
(१) भात ..	9.49	87.4	79.8	106.1	109.0	109.4	113.7	115.9	87.4	120.1	84.0	128.6	97.2	122.0	(i) Paddy
(२) गहू ..	5.92	80.6	58.4	93.9	118.8	70.5	133.6	148.3	97.9	111.3	101.6	80.4	104.9	134.3	(ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	22.16	95.5	63.4	121.1	95.9	79.1	93.3	95.8	81.4	79.8	79.3	59.0	74.0	75.8	(iii) Jowar
(४) बाजरी ..	3.08	64.2	64.6	154.3	153.3	163.5	207.8	157.0	150.5	115.0	158.7	124.1	155.9	123.0	(iv) Bajra
(५) बार्ली ..	0.02	37.7	56.6	17.0	24.5	17.0	20.8	20.7	13.2	17.0	9.4	15.1	11.3	N.A.	(v) Barley
(६) मका ..	0.46	36.9	63.4	105.2	274.3	265.1	369.8	362.7	253.8	491.8	622.9	630.3	635.0	833.3	(vi) Maize
(७) नाचणी ..	0.85	92.0	70.5	98.4	80.6	70.0	76.3	79.4	60.8	85.8	58.7	80.4	69.6	62.5	(vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.05	73.7	61.9	66.6	48.9	28.3	47.7	47.7	43.6	34.2	41.3	28.3	34.2	27.1	(viii) Kodra
(९) इतर तृणधान्ये ..	0.19	76.7	83.7	150.8	83.9	112.5	120.9	91.4	162.5	94.9	49.1	51.7	59.5	58.1	(ix) Othercereals
एकूण - तृणधान्ये ..	42.22	88.5	66.7	115.7	107.7	92.8	114.6	114.6	91.9	100.4	94.5	88.9	95.4	106.1	Total - Cereals
(ब) कडधान्ये--															(b) Pulses—
(१) हरभरा ..	1.47	78.4	80.5	215.8	277.6	172.8	342.6	364.9	213.3	274.0	272.8	256.1	283.5	428.8	(i) Gram
(२) तूर ..	5.45	96.1	90.6	105.2	128.7	87.7	210.3	218.2	166.0	193.7	195.3	179.2	165.4	199.1	(ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	3.52	112.5	110.3	160.0	171.1	140.4	216.0	177.5	150.0	157.8	196.9	201.6	130.3	121.7	(iii) Otherpulses
एकूण - कडधान्ये ..	10.44	99.2	95.8	139.2	163.9	117.5	230.9	225.1	167.3	192.9	206.8	195.0	170.2	205.3	Total - Pulses
एकूण - अन्नधान्ये ..	52.66	90.6	72.5	120.4	118.8	97.7	137.6	136.5	106.8	118.8	116.8	109.9	110.2	125.8	Total - Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															2. Non-Foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये--															(a) Oil Seeds—
(१) भुईमूग ..	7.23	71.4	72.4	158.9	103.2	87.5	108.7	92.9	76.2	79.9	73.1	70.9	74.5	66.6	(i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.57	94.2	141.0	223.7	161.6	105.4	133.4	115.7	88.9	110.1	103.9	111.9	74.2	85.4	(ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस ..	0.78	73.4	66.0	86.5	72.8	27.8	52.5	52.6	30.8	39.8	23.5	29.1	23.2	37.2	(iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंडी ..	0.01	25.0	83.3	166.7	166.7	166.7	225.0	233.3	358.3	258.3	566.7	391.7	283.3	500.0	(iv) Castor seed
(५) सूर्यफूल ..	0.57	76.8	170.8	609.8	573.3	280.3	379.2	422.2	352.3	263.8	287.3	203.0	334.5	413.9	(v) Sunflower
एकूण - गळिताची धान्ये ..	9.16	73.3	82.3	184.8	133.5	95.6	122.4	111.5	90.6	90.0	84.6	78.5	86.5	87.3	Total - Oil seeds

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 42 - (समाप्त/*concl'd.*)

गट/पिके (1)	भार														Groups / Crops (1)
	Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1990-91 (5)	1994-95 (6)	1997-98 (7)	1998-99 (8)	1999-00 (9)	2000-01 (10)	2001-02 (11)	2002-03 (12)	2003-04 (13)	2004-05 (14)	2005-06 (15)	
(ब) तंतू पिके --															(b) Fibres—
(१) कापूस ..	9.89	110.4	61.9	128.6	158.2	116.2	180.1	212.5	123.6	184.4	178.0	211.2	201.5	216.6	(i) Cotton
(२) मेस्टा ..	0.04	44.5	44.0	38.0	36.3	24.6	4.7	42.4	36.5	34.5	28.2	25.6	26.2	18.5	(ii) Mesta
एकूण - तंतू पिके ..	9.93	110.1	61.9	128.2	157.7	115.8	179.4	211.8	123.2	183.8	177.4	210.4	200.8	215.8	Total - Fibres
(क) संकीर्ण															I. Miscellaneous—
(१) ऊस ..	25.97	114.3	99.6	158.2	167.1	147.3	205.8	200.3	186.9	170.2	160.7	96.8	90.2	146.5	(i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.14	68.3	142.6	117.3	179.7	133.7	68.3	163.4	138.1	98.0	139.6	102.5	111.4	N.A.	(ii) Tobacco
(३) बटाटा ..	0.22	84.2	110.8	120.9	113.7	115.5	130.3	119.9	121.9	129.7	127.8	125.6	125.6	126.1	(iii) Potato
(४) मिरची ..	1.92	107.1	82.6	102.2	87.6	84.9	77.6	79.7	82.0	79.3	71.6	59.7	64.1	68.9	(iv) Chilli
एकूण - संकीर्ण ..	28.25	113.3	98.7	153.9	161.3	142.8	195.8	191.3	179.0	163.4	154.3	94.5	88.8	140.3	Total- Miscellaneous
एकूण - अन्नधान्येतर..	47.34	104.9	87.8	154.5	155.2	128.0	178.2	180.2	150.2	153.4	145.6	115.7	111.8	145.9	Total - Non - Foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	97.4	79.7	136.5	136.1	112.0	156.8	157.2	127.4	135.2	130.4	112.7	111.0	135.3	All Crops

टीप - १९९९-२००० ते २००५-०६ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note - Index numbers for 1999-2000 to 2005-06 are provisional.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे

Source - Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक / TABLE No.43

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारत/In thousand)

अनु क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	गाई-बैल Cattle	म्हशी-रेडे Buffaloes	मेंढ्या आणि Sheep and goats		इतर* Other* live stock	एकूण पशुधन Total live stock	शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या. मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	पिकांखालील दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Live- stock per hundred hectares of net area cropped (No.)	दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of Live- stock per lakh of population	एकूण कोंबड्या व बदके Total poultry
				(8)	(9)			(10)			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,578	
2	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902	
3	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217	
4	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,791	
5	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,845	
6	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839	
7	1992	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187	
8	1997	18,071	6,073	14,802	692	39,638	1,104	223	50	35,392	
9	2003@	16,701	5,097	13,612	712	36,121	1,090	207	35	34,534	

* 'इतर पशुधन' या बाबीमध्ये डुकरे, घोडे व शिगरे, खेचरे, उंट, गाढवे आणि ससे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* 'Other livestock' includes pigs, horses and ponies, mules, camels, donkeys and rabbits.

@ अस्थायी आकडेवारीनुसार / Provisional Figures

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding

आधार - पशुधन गणना

Source- Livestock Census

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)
CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1995-96 (6)	2000-01 (7)	2003-04 (8)	2004-05 (9)	2005-06 (10)	Item (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या										
										Number of co-operative societies
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	39	29	31	34	34	34	34	35	35	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था*	21,400	20,420	18,577	19,565	20,137	20,551	21,000	21,091	21,162	Primary Agricultural credit societies*
(3) बिगर-कृषि पतसंस्था	1,630	2,964	5,474	11,291	17,671	22,014	25,664	26,145	26,189	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	344	410	423	931	1,044	1,115	1,222	1,314	1,380	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,306	6,810	14,327	28,954	37,380	39,070	40,885	41,699	42,892	Productive enterprises @
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	3,846	11,964	21,915	43,845	62,823	75,232	90,049	94,106	1,01,139	Social Services & Other Co-op. Societies @
एकूण	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,39,089	1,58,016	1,78,854	1,84,390	1,92,797	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)										
										Number of members (In thousand)
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	76	70	1,014	1,485	1,305	1,371	186	185	186	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies**
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	2,170	3,794	5,416	7,942	8,936	10,125	11,629	11,810	11,987	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर-कृषि पतसंस्था	1,087	2,438	3,759	9,302	14,488	18,467	19,547	19,243	19,531	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	141	282	471	745	888	840	917	1,076	1,092	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	323	959	2,124	3,974	5,246	6,339	6,695	6,770	6,871	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	394	1,038	1,999	3,455	4,907	5,880	6,127	6,739	6,840	Social Services & Other Co-op. Societies
एकूण	4,191	8,581	14,783	26,903	35,770	43,022	45,101	45,822	46,508	Total
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)										
										Working capital (In lakh Rs.)
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	11,907	61,317	1,83,052	8,80,554	17,83,481	39,26,678	52,32,214	54,58,995	58,32,084	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	5,812	34,329	52,746	1,85,100	3,29,138	6,98,824	10,46,727	11,69,865	11,73,309	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर-कृषि पतसंस्था	4,593	16,806	1,20,881	7,50,784	15,95,438	66,88,685	91,84,721	97,68,092	1,02,56,497	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	592	3,910	18,822	33,960	54,010	1,51,791	1,21,727	1,22,279	1,23,680	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,132	21,920	1,02,945	4,58,810	7,78,192	13,28,835	10,42,940	10,55,847	10,61,651	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	2,060	10,749	42,591	1,19,137	5,03,676	6,49,249	4,18,311	4,53,297	4,62,361	Social Services & Other Co-op. Societies
एकूण	29,096	1,49,031	5,21,037	24,28,345	50,43,935	1,34,44,062	1,70,46,640	1,80,28,376	1,89,09,583	Total

* यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

*Includes primary agricultural credit societies, primary land development banks and grain banks upto 1970-71

@ १९९५-९६ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश 'उत्पादक' ऐवजी समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.

@ Lift Irrigation societies are classified in Social Services & Other Co-op Societies category instead of 'Productive' category since 1995-96

(पुढे चालू /contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.44 - (समाप्त/concltd.)

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1995-96 (6)	2000-01 (7)	2003-04 (8)	2004-05 (9)	2005-06 (10)	Item (11)
IV. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)										
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	17,538	75,103	1,52,751	9,08,475	16,97,396	28,70,873	18,48,336	20,84,403	20,83,380	Advances (In lakh Rs.) Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	4,256	13,296	24,999	79,966	1,51,027	3,73,418	4,04,991	4,86,209	4,93,267	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर-कृषि पतसंस्था	4,703	20,443	1,12,948	5,17,816	12,00,097	39,26,791	54,25,248	57,34,780	60,21,519	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	347	327	349	845	1,564	1,813	358	358	376	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	71	328	1,208	1,678	5,844	10,273	8,696	12,411	12,994	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	84	374	1,218	6,029	17,540	23,476	22,390	24,275	25,488	Social Services & Other Co-op Societies
एकूण	26,999	1,09,871	2,93,473	15,14,809	30,73,468	72,06,644	77,10,019	83,42,435	86,37,024	Total
V. येणे कर्ज (लाख रुपये)										
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	8,714	47,803	1,13,677	5,88,901	11,00,931	23,12,013	26,06,451	26,06,465	28,13,566	Outstanding loans (In lakh Rs.) Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	4,788	28,410	38,367	1,31,021	2,31,023	5,30,833	7,43,755	8,57,174	9,00,032	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर-कृषि पतसंस्था	3,185	10,506	73,089	4,59,440	9,43,857	35,90,811	52,56,134	56,13,619	58,94,300	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	80	182	387	935	1,032	18,174	6,218	5,481	5,755	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	57	607	3,033	6,884	16,994	23,559	22,554	21,097	21,964	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	218	785	2,523	19,101	39,181	2,89,949	72,801	82,715	86,851	Social Services & Other Co-op Societies
एकूण	17,042	88,293	2,31,076	12,06,282	23,33,018	67,65,339	87,07,912	91,86,550	97,22,469	Total
VI. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)										
(1) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था										Turnover-Value of produced goods sold (In lakh Rs.) Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit societies
(2) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	1,005	5,097	14,623	23,948	47,052	1,01,159	29,284	35,422	36,130	Primary Agricultural credit societies
(3) बिगर-कृषि पतसंस्था	247	306	977		6,802	3,754	5,076	5,491	5,601	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	4,761	21,389	97,923	2,60,247	2,64,689	3,20,543	2,10,380	1,99,202	1,84,474	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	3,601	19,433	1,03,134	3,46,703	6,82,402	7,49,603	2,40,098	2,39,218	3,03,339	Productive enterprises
(6) समाजसेवा व इतर सहकारी संस्था	1,117	6,914	18,684	33,008	1,34,963	1,58,769	2,21,379	1,54,650	1,57,743	Social Services & Other Co-op Societies
एकूण	10,731	53,139	2,35,341	6,63,906	11,35,908	13,33,828	7,06,217	6,33,983	6,87,287	Total

टीप -- (१) २००५-०६ ची आकडेवारी अस्थायी आहे. (२) १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेर पर्यंतची असून १९९५-९६ पासून मार्च अखेरपर्यंतची आहे.

Note—(1) Figures for 2005-06 are provisional. (2) Figures upto 1990-91 are at the end of June and from 1995-96 onwards are at the end of March

आधार -- सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	2000-01 (7)	2002-03 (8)	2003-04 (9)	2004-05 (10)	2005-06 (11)	Item (1)
अ. स्थापित क्षमता (मेगॅवॉट)											A. Installed capacity (Mega Watt)
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-											A - 1 Installed Capacity in the State
(1) औष्णिक ..	443	1,051	1,401	2,771	6,462	8,075	8,075	8,075	8,075	8,075	Thermal
(2) तेलजन्य ..	34	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य ..	282	844	1,175	1,317	1,552	2,874	2,878	2,878	2,884	2,894	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	672	1,820	1,820	1,760	1,760	1,760	Natural Gas
(5) बंदिस्त विद्युत	908	Captive Power
(6) अपारंपारिक उर्जा	1,308	Non-conventional Energy
(7) अणुशक्तिजन्य	210	210	210	190	190	190	190	190	365	Nuclear
(महाराष्ट्राचा वाटा)											(Maharashtra's share)
एकूण (अ-१) ..	759	2,119	2,786	4,298	8,876	12,959	12,963	12,903	12,909	15,310	Total (A-1)
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा वाटा											A - 2 State's share in Installed Capacity of—
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	2,048*	2,052	2,052	2,052	2,052	National Thermal Power Corporation
(2) अणुशक्ती महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	137	137	137	137	137	Nuclear Power Corporation
एकूण (अ-२) ..	NA	NA	NA	NA	NA	2,185	2,189	2,189	2,189	2,189	Total (A-2)
एकूण (अ-१+अ-२) ..	759	1,304	2,119	2,786	7,091	15,144	15,152	15,092	15,098	17,499	Total (A-1 + A-2)
ब. उत्पादन											B. Generation
(दशलक्ष किलोवॉट तास)-											(Million Kilo Watt Hour)–
(1) औष्णिक ..	1,835	3,392	6,252	11,416	28,085	49,377	52,204	54,071	55,484	53,108	Thermal
(2) तेलजन्य ..	68	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य ..	1,365	4,533	4,753	6,448	5,615	4,889	5,534	5,425	5,514	7,671	Hydro
(4) नैसर्गिक व वायूजन्य	2,730	6,943	5,043	5,432	5,450	5,108	Natural Gas
(5) अणुशक्तिजन्य	1,209	1,047	887	881	1,097	1,158	1,131	1,176	1,740	Nuclear
(महाराष्ट्राचा वाटा)											(Maharashtra's share)
(6) बंदिस्त विद्युत	350	Captive Power
(7) अपारंपारिक उर्जा	888	Non-conventional Energy
एकूण ..	3,268	9,134	12,052	18,751	37,311	62,457 #	64,740 #	66,991 #	68,507 #	68,865	Total

(पुढे चालू / contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 45 - (समाप्त/ conclud.)

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	2000-01 (7)	2002-03 (8)	2003-04 (9)	2004-05 (10)	2005-06 (11)	Item (1)
क. वापर											
											C. Consumption
											(Million Kilo Watt Hour)—
(दशलक्ष किलोवॅट तास)											
(1) घरगुती ..	260	732	1,049	1,779	5,065	11,172	12,267	12,617	12,916	13,572	Domestic
(2) वाणिज्यिक ..	198	547	745	949	2,068	4,105	4,669	5,015	5,420	4,841	Commercial
(3) उद्योगधंद्याकरिता वीज ..	1,853	5,312	5,935	8,130	14,706	18,363	18,156	19,806	22,515	25,692	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	20	74	101	159	291	551	666	632	630	622	Public lighting
(5) रेल्वे कर्षण ..	339	421	658	766	970	1,581	1,748	1,749	1,850	1,861	Railways
(6) कृषि	15	356	803	1,723	6,604	9,940	10,642	10,572	10,733	11,094	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	35	146	196	330	N.A.	1,199	1,416	1,493	1,544	1,526	Public Water works
(8) संकीर्ण	...	62	3	198	267	378	381	349	76	79	Miscellaneous
एकूण ..	2,720	7,650	9,490	14,034	29,971	47,289	49,945	52,233	55,684	59,287	Total
ड. दरडोई विजेचा वापर -											
											D. Per capita consumption
											of electricity (KiloWatt Hour)
(किलोवॅट तास)											
(1) वाणिज्यिक	5.0	10.9	13.3	15.1	27.5	42.7	46.8	49.1	52.4	46.5	Commercial
(2) औद्योगिक	46.8	105.4	106.7	129.5	195.4	191.2	182.0	194.0	217.5	246.8	Industrial

Neg.—नगण्य / Negligible.

N.A. = उपलब्ध नाही / Not available.

- टीप - (१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत .
(२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.
(३) * यात राष्ट्रीय आर्थिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगॅवॅटचा अतिरिक्त वाटा समाविष्ट आहे.
(४) # यात बंदिस्त विद्युत व अपारंपरिक उर्जांची आकडेवारी समाविष्ट आहे.
- आधार - (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी, मुंबई.
(३) महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी, मुंबई.

- Note - (1) The above figures are related to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.
(3) *This includes additional share of 323 MW from NTPC/NPC which was unallocated share and surplus from Goa.
(4) # This includes figures of captive power and non-conventional energy.
- Source - (1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.
(2) Maharashtra State Electricity Generation Company Ltd., Mumbai.
(3) Maharashtra State Electricity Distribution Company Ltd., Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No.46

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी

(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)

ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE
(MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHADS)

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु.क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	1965-66	...	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2	1970-71	...	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	...	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	...	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5	1985-86	...	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	...	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,965
7	1992-93	...	2,949 @@	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,012
8	1993-94	...	2,953	31,947	40,142	40,440	65,379	1,80,861
9	1995-96	...	2,958	32,259	40,514	40,733	68,829	1,85,293
10	1996-97	...	2,958	32,359	41,081	41,043	70,134	1,87,575
11	1997-98	...	2,972	32,380	41,166	41,701	72,834	1,91,053
12	1998-99	...	3,399	33,223	45,016	42,973	82,280	2,06,891
13	1999-00	...	3,688	33,212	46,473	43,005	87,573	2,13,951
14	2000-01	...	3,688	33,212	46,751	43,696	89,599	2,16,946
15	2001-02	...	3,710	33,405	47,927	43,906	93,652	2,22,600
16	2002-03	...	3,710	33,705	48,192	44,183	95,150	2,24,940
17	2003-04	...	4,225	33,633	48,220	44,321	96,593	2,26,992
18	2004-05	...	4,367	33,406	48,824	44,792	97,913	2,29,302
19	2005-06	...	4,367	33,571	48,987	45,226	99,279	2,31,430

टीप - (१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note - (1) Unclassified roads included in village roads.

(२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जाव्रती झाल्याने रकाना क्र.७ मध्ये रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(2) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onwards it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.

(३) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं.४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(3) @@ Decline due to declassification of part of National Highway No.4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनु. क्र. Sr No.	वाहनांचा प्रकार (2)	1971 (3)	1981 (4)	1991 (5)	1996 (6)	2001 (7)	2003 (8)	2004 (9)	2005 (10)	2006 (11)	2007* (12)	Class of vehicles (2)
1	मोटर सायकली, स्कूटर व मोपेड	83,930	3,46,826	16,96,157	26,14,913	44,09,906	54,31,255	60,37,975	67,17,466	75,09,649	83,30,716	Motor-cycles, scooters & mopeds
2	मोटर गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स	1,22,508	2,24,752	4,23,505	5,28,154	9,01,278	10,65,035	11,62,978	12,97,632	17,48,557	19,33,099	Motor cars, Jeeps & Station wagons
3	टॅक्सी कॅबज्	17,806	31,302	43,168	58,662	86,438	89,958	99,389	1,10,666	1,27,049	1,41,545	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	3,049	29,474	1,26,049	2,21,789	4,07,660	4,55,897	4,82,343	5,08,158	5,24,882	5,51,181	Auto rickshaws
5	स्टेज कॅरेजेस-	10,250	13,789	18,203	22,923	27,286	26,742	28,155	28,332	31,536	32,621	Stage carriages—
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस		1,498	3,980	8,616	13,975	12,068	13,121	16,604	17,119	21,260	Contract carriages
7	मालमोटारी-											Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने-											A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी	10,878	23,719	33,065	@	@	@	@	@	@	@	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी	9,354	7,755	6,713	@	@	@	@	@	@	@	(ii) Petrol engine
	(ब) सार्वजनिक वाहने-											B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	24,109	63,360	1,47,818	2,35,842	3,41,334	4,48,301	4,88,211	5,42,785	6,05,695	6,76,120	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	12,437	10,250	7,061	30,019	57,317						(ii) Petrol engine
8	रुग्णावाहिका	441	925	2,233	3,024	4,025	4,371	4,674	5,310	6,206	6,744	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	491	594	1,025	1,371	1,714	1,984	2,296	2,770	3,275	3,627	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	810	2,171	4,622	7,787	5,815	6,352	6,323	7,197	8,425	9,681	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रॅलर)	7,075	23,173	60,858	1,01,073	1,67,856	1,84,456	1,89,049	1,92,072	2,01,633	2,14,625	Trailors
12	ट्रॅक्टर्स	7,821	24,079	61,088	1,00,521	1,72,578	1,92,211	1,99,707	2,07,029	2,24,527	2,43,866	Tractors
13	इतर	810	1,319	5,040	7,712	9,872	10,410	10,930	20,282	19,097	21,642	Others
	एकूण	3,11,669	8,04,986	26,40,585	39,42,406	66,07,054	79,29,040	87,25,151	96,56,303	1,10,27,651	1,21,86,727	Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	618	1,309	3,353	4,275	7,186	7,908	8,703	9,458	10,536	11,470	Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णावाहिकांची संख्या	0.9	1.5	2.8	3.5	4.4	4.4	4.7	5.2	5.9	6.3	Ambulances per lakh of population

T-54

टीप / Note - (१) वरील आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत./ Figures are as on 1st January of each year.

* अस्थायी/Provisional

(२) @ नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने सार्वजनिक वाहने या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत. / According to New Act, separate classification of private carrier has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.

(३) # पेट्रोल व डिझेल या दोन्ही वाहनांची संख्या समाविष्ट. / Includes petrol & diesel vehicles both.

आधार - परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Mumbai.

FACTORY EMPLOYMENT IN MAJOR INDUSTRY DIVISIONS IN MAHARASHTRA STATE

उद्योग गट (1)	सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily employment (No.)			एकूणशी टक्केवारी Percentage to total			Industry Division (1)
	1961 (2)	2004 (3)	2005 (4)	1961 (5)	2004 (6)	2005 (7)	
	(अ) ग्राहक वस्तू उद्योग	5,10,254	4,01,484	4,21,571	64.8	33.7	
1. खाद्य उत्पादने, पेये, व तंबाखूची उत्पादने	90,190	1,43,908	1,55,464	11.5	12.0	12.4	Food products, beverages and tobacco products
2. वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,69,157	1,82,087	1,91,670	46.9	15.3	15.2	Textiles (including wearing apparels)
3. लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	10,873	16,158	15,980	1.4	1.4	1.3	Wood and wood products
4. कागद आणि कागदाची उत्पादने प्रकाशन, मुद्रण इत्यादी	38,982	56,701	55,444	5.0	4.8	4.4	Paper and paper products, publishing, printing etc.
5. कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	1,052	2,630	3,013	0.1	0.2	0.2	Tanning and dressing of leather and leather products
(ब) पुर्ननिर्माण वस्तू उद्योग	1,29,631	3,81,677	3,94,592	16.5	32.0	31.4	B. Intermediate goods industries
6. रसायने व रासायनिक उत्पादने	34,048	1,40,308	1,44,222	4.3	11.8	11.5	Chemicals and chemical products
7. पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	17,379	65,922	63,691	2.2	5.5	5.1	Petroleum, rubber, plastic products
8. अधातू खनिज उत्पादने	28,351	30,769	33,227	3.6	2.6	2.6	Non-metallic mineral products
9. मूलभूत धातू, धातूच्या वस्तू	49,853	1,44,678	1,53,452	6.3	12.1	12.2	Basic metal and metal products
(क) भांडवली वस्तू उद्योग	1,21,920	3,16,764	3,39,883	15.5	26.6	27.0	C. Capital goods Industries
10. यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,67,822	1,74,921	7.5	14.1	13.9	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11. परिवहन सामग्री	46,867	93,021	95,528	6.0	7.8	7.6	Transport equipments
12. इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	15,657	55,921	69,434	2.0	4.7	5.5	Other manufacturing industries
(ड) इतर							D. Others
13. इतर	25,574	92,694	1,02,152	3.2	7.8	8.1	Others
एकूण	7,87,379	11,92,619	12,58,198	100.0	100.0	100.0	Total

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 49

महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार
WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजारात)
(Employment in thousand)

वर्ष	बाब ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण बिगर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० पेक्षा कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
१९६१	कारखाने / Factories	...	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	1961
	रोजगार / Employment	...	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
१९६६	कारखाने / Factories	...	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	1966
	रोजगार / Employment	...	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
१९७१	कारखाने / Factories	...	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	1971
	रोजगार / Employment	...	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
१९७६	कारखाने / Factories	...	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	1976
	रोजगार / Employment	...	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
१९८१	कारखाने / Factories	...	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	1981
	रोजगार / Employment	...	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
१९८६	कारखाने / Factories	...	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	1986
	रोजगार / Employment	...	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
१९९१	कारखाने / Factories	...	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	1991
	रोजगार / Employment	...	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
१९९६	कारखाने / Factories	...	14,710	3,757	18,467	9,168	33	9,201	23,878	3,790	27,668	1996
	रोजगार / Employment	...	245	985	1,231	45	4	48	290	989	1,279	

(पदे चाल/contd.)

वर्ष	बाब ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० पेक्षा कमी कामगार असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार असलेले Employing 50 or more workers	एकूण बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
२००१	कारखाने / Factories	...	15,977	3,929	19,906	8,393	25	8,418	24,370	3,954	28,324	2001
	रोजगार / Employment	...	266	891	1,157	42	2	44	308	893	1,201	
२००५	कारखाने / Factories	...	17,254	5,089	22,343	8,022	20	8,042	25,276	5,109	30,385	2005
	रोजगार / Employment	...	329	887	1,216	40	2	42	369	889	1,258	

** कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, रोजगार-रोजगारांची दैनिक सरासरी.

१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे.

टीप - (१) रोजगारात प्रपत्र न पाठविणा-या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमांखाली येणा-या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) २००५ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या शक्तीवर चालणा-या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

** Factories-Number of working factories, Employment-Average Daily Employment.

Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

Note - (1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures pertain to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for 2005 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 50
महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार
EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शभरात /In hundred)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग गट (2)	सरासरी दैनिक रोजगार Average daily employment										Industry Group (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	1996 (10)	2001 (11)	2005 (12)	
1	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	902	916	921	839	965	1,196	1,330	1,591	1,662	1,555	Food products, beverages and tobacco products
2	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,691	3,470	3,516	3,567	3,554	2,928	2,527	2,477	2,167	1,917	Textiles (including wearing apparels)
3	लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	109	111	75	62	75	152	152	153	154	160	Wood and wood products
4	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन	390	451	494	511	549	530	491	546	525	554	Paper, paper products, printing and publishing
5	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	11	13	14	23	25	27	35	36	25	30	Tanning and dressing of leather and leather products
6	रसायने व रासायनिक उत्पादने	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,361	1,299	1,442	Chemicals and chemical products
7	पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	174	245	349	353	421	464	482	563	535	637	Petroleum, rubber, plastic products
8	अधातू खनिज उत्पादने	284	339	402	403	403	399	423	368	317	332	Non-metallic mineral products
9	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,448	1,311	1,535	Basic metals, metal products
10	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,773	1,720	1,749	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11	परिवहन सामग्री	469	502	608	701	903	1,004	867	1,018	1,025	955	Transport equipments
12	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	301	395	694	Other manufacturing industries
13	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,152	870	1,022	Others
	एकूण	7,873	8,792	9,977	10,481	11,922	11,496	11,684	12,787	12,006	12,582	Total

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तता दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) २००५ चे आकडे अस्थायी आहेत.
आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note - (1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.
(3) Figures for 2005 are provisional.

Source - Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 51

राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या,
अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

**REGISTRATIONS IN THE EMPLOYMENT AND SELF EMPLOYMENT GUIDANCE CENTRES
IN THE STATE, THE VACANCIES NOTIFIED AND PLACEMENTS EFFECTED**

(हजारत/In thousand)

वर्ष Year	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या Number of registrations during reference year	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या Number of vacancies notified	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या Number of placements during reference year	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number of persons on live register as at the end of the year
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1991	591.8	64.8	30.3	3159.8
1992	596.6	55.9	29.1	3320.5
1993	599.7	55.4	24.1	3349.6
1994	635.8	52.1	24.7	3439.2
1995	720.1	49.7	18.7	3634.3
1996	688.7	53.7	22.6	3787.2
1997	692.8	47.4	22.9	3933.1
1998	729.3	37.9	16.8	4109.6
1999	861.1	50.9	16.2	4183.8
2000	750.8	43.9	18.1	4348.8
2001	623.2	32.3	12.5	4419.7
2002	622.7	30.9	9.5	4203.3
2003	819.1	59.6	16.4	4044.1
2004	880.3	43.4	15.1	4105.7
2005	645.2	44.2	13.9	4000.3
2006	608.1	68.3	14.8	3608.5

आधार - रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई.

Source - Directorate of Employment and Self - Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 52

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००६ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या
**NUMBER OF PERSONS ON THE LIVE REGISTER OF EMPLOYMENT AND
 SELF-EMPLOYMENT GUIDANCE CENTRES AS AT THE END OF DECEMBER, 2006**

अ.क्र. Sr.No.	शैक्षणिक पात्रता	व्यक्ती Persons	पैकी स्त्रिया of which, females	स्त्रियांची टक्केवारी Percentage of females	एकूण बेरजेची व्यक्तींची टक्केवारी Percentage of persons to grand total	शैक्षणिक पात्रता Educational Qualification
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरून)	5,53,964	74,379	13.42	15.35	Below S.S.C (including illiterates)
2.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	15,74,214	3,22,589	20.49	43.63	S.S.C. Passed
3.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	8,02,052	2,14,045	26.68	22.23	H.S.C. Passed
4.	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	1,36,939	7,862	5.74	3.80	I.T.I. trained and Apprentices
5.	पदविकाधारक					Diploma holder
5.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	43,848	4,243	9.67	1.22	Engineering/Technology
5.2	वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व फार्मसी	360	2	0.55	0.00	Medicine, DMLT and Pharmacy
5.3	इतर	16,873	1,995	11.82	0.47	Others
	एकूण (5.1 ते 5.3)	61,081	6,240	10.21	1.69	Total (5.1 to 5.3)
6.	पदवीधर					Graduate
6.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	27,674	6,260	22.62	0.77	Engineering/Technology
6.2	वैद्यकीय	5,124	1,847	36.04	0.14	Medicine
6.3	इतर	4,13,177	1,15,572	27.97	11.45	Others
	एकूण (6.1 ते 6.3)	4,45,975	1,23,679	27.73	12.36	Total (6.1 to 6.3)
7.	पदव्युत्तर पदवीधर					Post-Graduate
7.1	अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	280	55	19.64	*	Engineering/Technology
7.2	वैद्यकीय	183	40	21.85	*	Medicine
7.3	इतर	33,771	12,844	38.03	0.94	Others
	एकूण (7.1 ते 7.3)	34,234	12,939	37.79	0.94	Total (7.1 to 7.3)
	एकूण बेरीज	36,08,459	7,61,733	21.11	100.00	Grand Total

टीप / Note - * नगण्य / Negligible

आधार - रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई

Source - Directorate of Employment and Self-Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	2003-04		2004-05		2005-06		Category of work
	वर्षाअखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works	वर्षात झालेला खर्च Expenditure incurred during the year	वर्षाअखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works	वर्षात झालेला खर्च Expenditure incurred during the year	वर्षाअखेर पूर्ण केलेली एकूण कामे Number of completed works	वर्षात झालेला खर्च Expenditure incurred during the year	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन ...	1,286	17,015.81	2,314	13,714.78	1,226	11,321.99	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	36,819	49,201.89	54,644	51,825.51	15,149	36,773.49	Soil conservation and land development
3. वनीकरणाची कामे ...	2,857	7,498.29	3,218	13,294.27	933	9,120.52	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे ...	1,840	24,713.92	9,082	21,660.42	2,500	11,988.07	Roads
5. इतर कामे ...	25,980	3,495.56	2,774	255.18	837	810.81	Other works
6. इतर (कर्मचा-यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन, जवाहर विहिरी व फळबागा विकास, इत्यादी)	--	3,145.46	2,692	10,253.96	77	11,403.50	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, Jawahar wells, horticulture development, etc.)
			(Jawahar well)		(Jawahar well)		
					682		
					(Progressive well)		
			4,315 (Hect.) (Horticulture)	10,978.50	--	11,658.99	
				3,872.21 (Estt. Expenditure)	--	5,246.56 (Estt. Expenditure)	
एकूण	68,782	1,05,070.93	74,724 @	1,25,854.83	20,722	98,323.93	Total

T-61

@ फळबागा वगळून / Excluding Horticulture

आधार - नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणा-या केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांची प्रगती
**PERFORMANCE OF CENTRALLY SPONSORED EMPLOYMENT PROGRAMMES
 IMPLEMENTED IN MAHARASHTRA STATE**

अ.क्र. Sr.No.	रोजगार कार्यक्रम	2004-05	2005-06	डिसेंबर अखेरपर्यंत Upto end of December 2005-06 2006-07		Employment Programme
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(2)
१.	संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना					Sampoorna Gramin Rojgar Yojana
	अ) उपलब्ध निधी मागील वर्षाचा अर्जांचित निधी धरून (कोटी रुपये)	529.53	564.81	414.73	313.6	a) Funds available including unspent balance of last year (Crore Rs.)
	ब) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	496.85	533.61	285.84	248.42	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
	क) रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्यदिवस)	6.79	6.59	3.69	2.90	c) Employment generated (crore person days)
२.	स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना					Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana
२.१	एकूण स्वरोजगारी (संख्या)	70,146	73,839	36,081	39,273	2.1 Total Swarajgaries (Number)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (संख्या)	10,952	8,600	4,169	3,502	a) Individuals Swarajgaries (Number)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (संख्या)	59,194	65,239	31,912	35,771	b) SHG swarajgaries (Number)
२.२	स्वरोजगारींना एकूण अनुदान (कोटी रुपये)	69.56	69.06	34.90	38.01	2.2 Total subsidy to Swarajgaries (Crore Rs.)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	12.66	9.50	4.73	4.65	a) Individuals Swarajgaries (Crore Rs.)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	56.89	59.56	30.17	33.36	b) SHG swarajgaries (Crore Rs.)
२.३	स्वरोजगारींना एकूण कर्ज (कोटी रुपये)	110.58	117.45	57.60	66.80	2.3 Total credit to Swarajgaries (Crore Rs.)
	अ) वैयक्तिक स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	24.69	20.99	9.64	10.01	a) Individuals Swarajgaries (Crore Rs.)
	ब) स्वसहाय्य गट स्वरोजगारी (कोटी रुपये)	85.89	96.46	47.96	56.79	b) SHG swarajgaries (Crore Rs.)
२.४	सहाय्यीत स्वसहाय्य गट (संख्या)	5,603	6,191	2,999	3,446	2.4 Self Help Group Assisted (Number)
३.	स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना **					** Swarnajayanti Shahari Rojgar Yojana
३.१	उपलब्ध निधी					3.1 Funds available
	अ) केंद्र शासन (कोटी रुपये)	15.08	25.52	9.51	16.38	a) Central Government (Crore Rs..)
	ब) राज्य शासन (कोटी रुपये)	4.35	9.92	0.00	4.00	b) State Government (Crore Rs.)
३.२	शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम					3.2 Urban Self Employment Programme
	अ) लक्ष्य (लाभधारकांची संख्या)	14,807	14,689	*14,689	7,510	a) Target (Number of Beneficiaries)
	ब) साध्य (लाभधारकांची संख्या)	7,822	7,162	1,058	620	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	2.68	2.90	0.38	0.31	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
३.३	प्रशिक्षण					3.3 Training
	अ) लक्ष्य (प्रशिक्षणार्थींची संख्या)	23,350	23,150	23,150	22,530	a) Target (Number of Trainees)
	ब) साध्य (प्रशिक्षणार्थींची संख्या)	18,255	14,084	857	644	b) Achievement (Number of Beneficiaries)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	3.04	3.34	0.23	0.08	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
३.४	शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रम					3.4 Urban Wage Employment Programme
	अ) लक्ष्य (लाख मनुष्यदिवस)	5.00	5.14	5.14	0.75	a) Target (Lakh person days)
	ब) साध्य (रोजगार निर्मिती लाख मनुष्यदिवस)	2.44	1.70	0.64	0.23	b) Achievement (Employment generated lakh person days)
	क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	4.67	3.57	0.95	0.87	c) Expenditure incurred (Crore Rs.)
४.	पंतप्रधान रोजगार योजना					Prime Minister's Rojgar Yojana
	अ) मंजूर कर्ज (कोटी रुपये)	211.10	200.45	87.54	102.71	a) Loan sanctioned (Crore Rs.)
	ब) लाभधारक (संख्या)	37,007	36,000	15,637	15,191	b) Beneficiaries (Number)

* वार्षिक / Annual

** आकडे सप्टेंबर ०६ पर्यंतचे आहेत.

** Figures are upto September-2006

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद *
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(भाग घेतलेले कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शंभरात/
Workers participated and person days lost in hundred)

बाब	1961	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	2003	2004	जानेवारी ते ऑक्टोबर २००५	जानेवारी ते ऑक्टोबर २००६@	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(1)
1. कापड गिरण्या--													
Textile mills —													
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	34	156	72	66	28	10	11	12	6	6	7	5	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	172	3,197	955	564	108	61	38	86	17	17	51	16	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	356	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	5,492	4,533	5,666	3,063	1,589	593	(c) Person days lost
2. अभियांत्रिकी कारखाने--													
Engineering factories —													
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	57	211	143	119	65	59	47	28	12	9	2	5	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	122	469	276	412	140	110	184	65	25	30	3	7	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	1,071	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	26,720	25,786	25,317	18,024	6,532	2,217	(c) Person days lost
3. संकीर्ण--													
Miscellaneous —													
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	183	323	122	451	207	148	54	19	9	8	9	8	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	541	841	287	1,031	584	423	144	85	23	17	33	34	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	4,329	5,182	546	31,489	36,131	29,663	15,148	15,896	12,561	6,738	2,923	5,816	(c) Person days lost
4. एकूण--													
Total —													
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	274	690	337	636	300	217	112	59	27	23	18	18	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	834	4,507	1,519	2,007	831	594	366	237	65	63	88	57	(b) Workers participated
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	5,756	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	47,360	52,309	43,543	27,825	11,043	8,626	(c) Person days lost.

टीप - (१) @ २००६ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही.

(३) * राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note - (1) @ Figures for 2006 are provisional.

(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

Source - Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 56
महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रगती
PROGRESS OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार †	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	2000-01	2005-06(E)	2006-07(E)	Type of institutions †
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
१ प्राथमिक												Primary—
(१) संस्था	34,594	41,781	44,535	48,018	51,045	54,406	57,744	62,342	65,960	68,644	69,330	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	4,178	5,535	6,539	7,367	8,392	9,418	10,424	11,717	11,857	11,806	11,688	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	113	153	178	220	222	245	268	302	313	338	340	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	37	33	38	38	39	39	38	35	34	No. of students per teacher
२ माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह) @												Secondary (Including Higher Secondary) @
(१) संस्था	2,468	4,032	5,313	5,897	6,119	8,177	10,519	13,646	15,389	19,480	20,339	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	858	1,500	1,985	2,513	3,309	4,585	6,260	7,615	9,267	10,893	11,063	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारात)	35	57	75	94	114	146	194	229	255	285	291	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	26	27	29	31	32	33	36	38	38	No. of students per teacher
३ उच्च (सर्व प्रकारचे) *												Higher (All types) *
(१) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,339	1,528	1,654	1,677	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारात)	110	189	328	474	589	864	1,135	873	1,086	1,094	1,149	Enrolment (in thousand)

E - अंदाजित/Estimated.

† शालेय व पदवीपूर्व व्यवसाय शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level and pre-degree level vocational institutions.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे/From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि संस्था वगळल्या आहेत/From 1994-95 Medical, Engineering and Agricultural Institutions are excluded.

आधार - शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source - Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

राज्यातील वर्ष २००६-०७ मधील आरोग्य विज्ञान, परिचर्या महाविद्यालये / संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता
NUMBER OF HEALTH SCIENCE, NURSING COLLEGES/INSTITUTIONS IN THE STATE AND THEIR INTAKE
CAPACITY FOR THE YEAR 2006-07

विद्याशाखा	शासकीय Government @		शासन अनुदानित Government aided		विनाअनुदानित Unaided		एकूण Total		Faculty	
	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)	
अ) वैद्यकीय										
Medical										
Allopathic										
1. अॅलोपॅथिक	..									
1.1 पदवी	18	2,060	1	64	11	1,070	30	3,194	Graduate	
1.2 पदव्युत्तर	15	1,051	-	-	9	150	24	1,201	Post-Graduate	
Ayurvedic										
2. आयुर्वेदिक	..									
2.1 पदवी	4	220	16	800	33	1,645	53	2,665	Graduate	
2.2 पदव्युत्तर #	4	81	11	161	4	28	19	270	Post-Graduate #	
Homeopathic										
3. होमिओपॅथिक	..									
3.1 पदवी	-	-	-	-	43	3,085	43	3,085	Graduate	
3.2 पदव्युत्तर #	-	-	-	-	10	420	10	420	Post-Graduate #	
Unani										
4. युनानी	..									
4.1 पदवी	-	-	3	150	2	90	5	240	Graduate	
4.2 पदव्युत्तर #	-	-	1	12	-	-	1	12	Post-Graduate #	
Dental										
5. दंत चिकित्सा	..									
5.1 पदवी	4	240	-	-	19	1,490	23	1,730	Graduate	
5.2 पदव्युत्तर	4	48	-	-	2	42	6	90	Post-Graduate	
ब) परिचर्या *										
Nursing*										
Nursing Degree										
1. परिचर्या पदवी	..									
1.1 मूलभूत	2	80	-	-	33	1,420	35	1,500	Basic	
1.2 मूलभूत नंतर	2	38	-	-	5	135	7	173	Post Basic	
Nursing										
2. परिचर्या	..									
पदव्युत्तर	-	-	1	16	2	30	3	46	Post - Graduate	
3. सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण	..	28	817	-	-	88	2,303	116**	3,120	General Nursing and Midwifery Nursing Training
4. सहाय्यकारी परिचर्या/ प्रसविका प्रशिक्षण	..	23	460	-	-	79	1,780	102**	2,240	Auxiliary Nursing / Midwifery Nursing Training
5. सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण प्रमाणपत्रोत्तर शिक्षणक्रम	..	2	50	-	-	3	70	5	120	Post Certificate course after General Nursing and Midwifery Nursing Training

@ महानगरपालिका व शासकीय महाविद्यालये धरून / Including Municipal Corporation and Government Colleges.

** यात सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका आणि सहाय्यकारी परिचर्या व प्रसविकाच्या १९ संस्थांचा समावेश आहे./ This includes 19 institutions of G.N.M. & A.N.M.

आधार - संचालनालय वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source - Directorate of Medical Education & Research, Government of Maharashtra, Mumbai.

आयुर्वेद संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई * महाराष्ट्र परिचर्या परिषद, मुंबई.

Directorate of Ayurved, Government of Maharashtra, Mumbai. * Maharashtra Nursing Council, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 58

राज्यातील वर्ष २००६-०७ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
NUMBER OF TECHNICAL, ART COLLEGES/INSTITUTIONS IN THE STATE, THEIR INTAKE CAPACITY AND ADMITTED STUDENTS FOR THE YEAR 2006-07

विद्याशाखा	शासकीय Government			शासन अनुदानित Government aided			विनाअनुदानित Unaided			एकूण Total			Faculty
	संस्था Insti- tutions	प्रवेश- क्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Insti- tutions	प्रवेश- क्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Insti- tutions	प्रवेश- क्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Insti- tutions	प्रवेश- क्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(1)
1. अभियांत्रिकी													Engineering
1.1 पदविका	34	10,170	5,619	18	3,935	1,413	131	31,680	27,123	183	45,785	34,155	Diploma
1.2 पदवी	5	1,330	1,316	8	1,475	1,268	146	46,862	44,355	159	49,667	46,939	Graduate
1.3 पदव्युत्तर	3	646	N.A.	7	755	N.A.	36	1,649	N.A.	46	3,050	N.A.	Post-Graduate
2. वास्तुशास्त्र													Architecture
2.1 पदविका	-	-	-	-	-	-	2	120	110	2	120	110	Diploma
2.2 पदवी	-	-	-	3	167	167	34	1,650	945	37	1,817	1,112	Graduate
2.3 पदव्युत्तर	-	-	-	1	40	N.A.	9	360	N.A.	10	400	N.A.	Post-Graduate
3. व्यवस्थापन शास्त्र	1	60	60	9	690	664	106	7,725	7,549	116	8,475	8,273	Management Sciences
4. हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान													Hotel Management & Catering Technology
4.1 पदविका	2	120	123	-	-	-	16	980	212	18	1,100	335	Diploma
4.2 पदवी	-	-	-	1	40	21	8	430	354	9	470	375	Graduate
5. औषध निर्माणशास्त्र													Pharmaceutical Science
5.1 पदविका	4	210	117	21	1,240	838	155	9,270	6,153	180	10,720	7,108	Diploma
5.2 पदवी	3	160	151	6	270	264	98	5,795	5,143	107	6,225	5,558	Graduate
5.3 पदव्युत्तर	2	28	N.A.	5	174	26	25	522	153	32	724	179	Post-Graduate
6. मास्टर इन कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन	2	60	59	5	215	214	54	3,118	2,998	61	3,393	3,271	Master in Computer Application
7. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था *	369	67,240	49,273	-	-	-	191	23,496	14,117	560	90,736	63,390	Industrial Training * Institutes

(पुढे चालू /contd.)

तक्ता क्रमांक / TABLE No.58 (समाप्त/Concltd.)

राज्यातील वर्ष २००६-०७ मधील तंत्र, कला शिक्षणाची महाविद्यालये / संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रवेश दिलेले विद्यार्थी
 NUMBER OF TECHNICAL, ART COLLEGES/INSTITUTIONS IN THE STATE, THEIR INTAKE CAPACITY AND
 ADMITTED STUDENTS FOR THE YEAR 2006-07

विद्याराखा	शासकीय Government			शासन अनुदानित / विनाअनुदानित Govt. Aided / Unaided			एकूण Total			Faculty
	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	प्रवेश दिलेले विद्यार्थी Admitted students	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
8. रेखाकला व रंगकला, शिल्पकला, कला व शिल्प, उपयोजित कला										Drawing & Painting, Sculpture & Modelling, Art & Craft, Applied Art
8.1 पदवी	4	1,275	1,117	--	--	--	4	1,275	1,117	Graduate
मूलभूत, कला शिक्षक पदविका, रेखाकला व रंगकला, उपयोजित कला, शिल्पकला व प्रतिमानबंध, इंटेरिअर डेकोरेशन, वस्त्रकाम, धातूकाम, मातकाम, ए.एम.व डीप.ए.एड.										Foundation, Art Teacher Diploma, Drawing & Painting, Applied Art, Sculpture & Modelling, Interior Decoration, Textile, Metal Art, Ceramic, Art Master, Diploma in Art Education
8.2 पदविका	3	220	227	222	11,059	10,320	225	11,279	10,547	Diploma
एम.एफ.ए. (पेंटिंग), एम.एफ.ए. (उपयोजित कला)										Master of Fine Art (Painting), Master of Fine Art (Applied art)
8.3 पदव्युत्तर	2	54	50	--	--	--	2	54	50	Post-Graduate

आधार - (१) तंत्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई.
 (२) * व्यवसाय शिक्षण संचालनालय, मुंबई.
 (३) कला संचालनालय, मुंबई.

Source - (1) Directorate of Technical Education, Mumbai
 (2) * Directorate of Vocational Education, Mumbai
 (3) Directorate of Art , Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 59

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा
MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE
 (सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)
 (Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये	संस्थांतील खाटा (संख्या) Beds in Institu- tions (No.)	@@	दर लाख @ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of popula- tion
						आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)			
1	1971	299	1,372	388	1	72	43,823	88	
2	1976	423	1,502	409	220	90	48,748	105	
3	1981	530	1,776	454	400	90	71,385	114	
4	1986	769	1,782	1,539	81 ++	90	99,487	142	
5	1991	768	1,896	1,672	81	1,977	1,09,267	144	
6	1994	826	1,404 †	1,669	167	2,489	88,676	105	
7	1995	828	1,404 †	1,672	167	2,494	88,143	101	
8	1996	829	1,399*	1,675	167	2,497	88,530	99	
9	1997	839	1,388**	1,683	167	2,516	89,155	97	
10	1998	843	1,396	1,683	169	2,520	89,575	96	
11	1999	887	1,396	1,762	169	2,520	91,273	98	
12	2000	889	1,629	1,768	169	2,520	97,007	104	
13	2001	981	1,629	1,768	169	2,520	1,01,670	105	
14	2002	964	2,081	1,806	174	2,520	92,106	93	
15	2003	945	2,019	1,807	177	2,520	92,472	92	
16	2004	1,028\$	2,058	1,807	177	2,520	96,464\$	93	
17	2005	1,047	2,072	1,809	177	2,520	95,762\$\$	92	

@ @ फक्त सार्वजनिक व शासन सहाय्यित रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.
 Includes beds in General and Government Aided Hospitals only. Beds in Private Hospitals not included.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे. / Based on mid year projected population of respective year.

* नागरी दवाखाना कंधार, बिलोली, हदगाव, मुखेड (जि.नांदेड) बंद झाल्यामुळे.
 Due to Closure of Urban Dispensaries Kandhar, Biloli, Hadgaon, Mukhed (Dist.-Nanded)

** जिल्हा परिषद, यवतमाळ सेस फंडाअंतर्गत ११ अनुदानित दवाखान्यांचे अनुदान बंद केल्यामुळे संख्या कमी.
 Due to stopping of the aid from Zilla Parishad Cess Fund, 11 Dispensaries are reduced.

† जिल्हा परिषद, अमरावती सेस फंडाअंतर्गत २२ अनुदानित, दवाखाने सर्वसाधारण सभेतील ठरावानुसार बंद करण्यात आल्यामुळे संख्या कमी झाली.
 As per resolution passed in general body meeting 22 aided Dispensaries under Zilla Parishad Amaravati Cess Fund have been closed, hence reduction in number

++ प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणीवाढ झाल्यामुळे / Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centers.

\$ महाराष्ट्र आरोग्यसेवा विकास प्रकल्पांतर्गत रुग्णालये कार्यान्वित झाल्यामुळे संख्या वाढली आहे.
 Number has increased as Hospital under Maharashtra Health Services Development Board have started functioning.

\$\$ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची काही प्रसूतीगृहे व राज्यातील काही प्रसूतीपश्चात दक्षता केंद्रे बंद झाल्यामुळे.
 Due to closing of some Maternity hospitals in Mumbai & some aftercare centre in maharashtra.

आधार - आरोग्यसेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source - Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 60

तक्ता क्रमांक /
उपभोग्य वस्तूंच्या गटानुसार
MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE (MPCE)

उपभोग्य वस्तूंचे गट (1)	जुलै, १९९३ ते जून, १९९४/ July, 1993 to June, 1994						जुलै, १९९९ ते जून, २०००/		
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/
	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.
(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
1. तृणधान्ये ...	55.95	16.81	63.16	11.64	58.49	14.38	81.65	16.70	97.91
2. कडधान्ये ...	16.41	4.93	19.32	3.56	17.43	4.29	21.73	4.44	26.68
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ...	21.75	6.53	45.40	8.36	30.07	7.39	33.16	6.78	66.62
4. इतर अन्नपदार्थ ...	102.20	30.70	169.41	31.21	125.85	30.94	139.48	28.53	234.65
एकूण अन्नपदार्थ	196.31	58.97	297.29	54.77	231.84	57.00	276.02	56.45	425.86
5. कापड ...	22.56	6.78	25.23	4.65	23.50	5.78	36.37	7.44	55.90
6. इंधन व दिवाबत्ती ...	26.35	7.91	36.63	6.75	29.97	7.37	39.79	8.14	67.01
7. इतर अन्नपदार्थ ...	87.71	26.34	183.61	33.83	121.46	29.85	136.75	27.97	336.61
एकूण अन्नपदार्थ	136.62	41.03	245.47	45.23	174.93	43.00	212.91	43.55	459.52
एकूण	332.93	100.00	542.76	100.00	466.77	100.00	488.93	100.00	885.38

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या विविध राज्य नमुन्यातील फेऱ्यांच्या माहितीवर आधारित आहे. स्तंभ क्र. १४ ते १९ मधील आकडेवारी ६१ व्या फेरीच्या (जुलै, २००४ - जून, २००५) शीघ्र तक्तीकरणवर आधारित असून ती अस्थायी आहे.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 60

दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)

BY GROUP OF ITEMS OF CONSUMPTION

(द.मा.ख.रुपयात/MPCE in Rs.)

July, 1999 to June, 2000			जुलै, २००४ ते जून, २००५/July, 2004 to June, 2005							
Urban	राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State			
टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	Group of items of consumption (1)	
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)		
11.06	88.01	13.67	79.69	13.67	101.60	8.31	88.11	10.63	...	Cereals
3.01	23.66	3.67	20.89	3.58	27.68	2.26	23.50	2.83	...	Pulses
7.53	46.24	7.18	33.26	5.70	81.46	6.66	51.79	6.25	...	Milk and milk products
26.50	176.69	27.44	157.75	27.05	275.43	22.53	203.00	24.48	...	Other food items
48.10	334.60	51.96	291.59	50.00	486.17	39.76	366.40	44.19	...	Total - Food items
6.31	44.01	6.83	26.86	4.60	33.94	2.77	29.58	3.57	...	Clothing
7.57	50.43	7.83	64.81	11.11	121.65	9.95	86.66	10.45	...	Fuel and light
38.02	214.88	33.38	200.00	34.29	581.12	47.52	346.53	41.79	...	Other non-food items
51.90	309.32	48.04	291.67	50.00	736.71	60.24	462.77	55.81	...	Total - Non-food items
100.00	643.92	100.00	583.26	100.00	1,222.88	100.00	829.17	100.00	...	Total

Note - Figures are based on the State sample data of various rounds of the National Sample Survey. Figures in col. no. 14 to 19 are based on quick tabulation of 61st Round (July, 2004 - June, 2005) data and are provisional.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 61

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA
EXPENDITURE CLASS**

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपये) Monthly per capita expenditure class (Rs.) (1)	जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ July, 1993 to June, 1994			जुलै, १९९९ ते जून, २००० July, 1999 to June, 2000			जुलै, २००४ ते जून, २००५ July, 2004 to June, 2005		
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	राज्य State (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	राज्य State (10)
Below 100 पेक्षा कमी	0.15	0.01	0.10	0.07	0.00	0.04	0.16	0.00	0.10
100-200	16.25	3.29	11.69	1.72	0.10	1.08	0.71	0.18	0.51
200-400	61.55	38.01	53.27	37.32	10.17	26.72	28.40	6.15	19.85
400-600	15.64	28.37	20.12	42.08	23.81	34.94	38.15	15.04	29.27
600-800	3.83	14.91	7.73	12.17	21.48	15.81	17.33	17.33	17.33
800-1000	1.38	7.38	3.48	3.60	14.60	7.90	7.98	16.25	11.16
1000 आणि अधिक/ and above	1.20	8.03	3.61	3.04	29.84	13.51	7.27	45.05	21.78
एकूण / Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या विविध फे-यांच्या राज्य नमुन्यातील माहितीवर आधारित आहे. स्तंभ क्र. ८ ते १० मधील आकडेवारी ६१ व्या फेरीच्या (जुलै, २००४ - जून, २००५) शीघ्र तक्तीकरणवर आधारित असून ती अस्थायी आहे.

Note - Figures are based on the State sample data of various rounds of the National Sample Survey. Figures in col. no. 8 to 10 are based on quick tabulation of 61st Round data (July, 2004 - June, 2005) and are provisional

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 62
दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९० आणि १९९८
ECONOMIC CENSUS 1990 AND 1998 AT A GLANCE

(हजारत/In thousand)

बाब	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item
	1990	1998	शेकडा वाढ per cent increase	1990	1998	शेकडा वाढ per cent increase	1990	1998	शेकडा वाढ per cent increase	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. उपक्रमांची संख्या										I. No. of Enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,008	1,294	28.36	714	969	35.76	1,722	2,263	31.42	(a) Own Account Enterprises
(ब) आस्थापना*	300	319	6.30	602	652	8.38	902	971	7.69	(b) Establishments*
(क) एकूण	1,308	1,613	23.30	1,316	1,621	23.24	2,624	3,234	23.27	(c) Total
2. काम करणा-या व्यक्तींची संख्या										II. Persons usually working in—
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,375	2,008	46.09	998	1,305	30.71	2,373	3,313	39.62	(a) Own Account Enterprises
(ब) आस्थापना	1,472	1,680	14.10	5,115	5,452	6.62	6,587	7,132	8.26	(b) Establishments
(क) एकूण	2,847	3,688	29.55	6,113	6,757	10.52	8,960	10,445	16.57	(c) Total
3. प्रति उपक्रम काम करणा-यांची सरासरी संख्या	2.2	2.3	..	4.7	4.2	..	3.4	3.2	..	III. Average No. of workers per enterprise
4. प्रति आस्थापना काम करणा-यांची सरासरी संख्या	4.9	5.3	..	8.5	8.4	..	7.3	7.4	..	IV. Average No. of workers per establishment
5. एकूण आस्थापनांवरील मजुरीवरील व्यक्ती	1,332	1,495	12.25	4,561	4,782	4.83	5,893	6,277	6.50	V. Hired workers in all to establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार उपक्रमांची संख्या--										VI. No. of enterprises according principal characteristics
(१) हंगामी	163	137	(-) 16.13	38	23	(-) 37.19	201	160	(-) 20.08	(1) Seasonal
(२) परिसर नसलेले	231	218	(-) 5.88	156	226	44.73	387	444	14.54	(2) Without premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	218	239	9.46	304	363	19.44	522	602	15.27	(3) With power /fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social group of owner
(अ) अनुसूचित जाती	118	124	5.11	62	100	62.39	180	224	24.82	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	63	92	45.04	26	48	87.78	89	140	57.34	(b) Scheduled tribes
(५) मालकीचा प्रकार--										(5) Type of ownership
(अ) खाजगी	1,147	1,472	28.27	1,241	1,568	26.36	2,388	3,040	27.28	(a) Private
(ब) सहकारी	25	21	(-) 17.12	18	12	(-) 36.29	43	33	(-) 25.18	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	136	121	(-) 11.11	55	40	(-) 27.03	191	161	(-) 15.72	(c) Public

*आस्थापना -- ज्या उपक्रमात कमीत कमी एक तरी व्यक्ती मजुरीवर काम करते/ Establishment — enterprises with atleast one hired worker.

टीप/Note - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने टक्केवारी जुळतीलच असे नाही / Percentage may not tally due to rounding.

आधार/Source - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई / Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 63

प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या
NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS
 (आर्थिक गणना/ ECONOMIC CENSUS 1998)

प्रमुख उद्योग गट (1)	उपक्रमांची संख्या No. of enterprises			कामगारांची संख्या (हजारात) Persons usually working (In thousand)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारात) Hired persons usually working (In thousand)			Major industry groups (1)
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	एकूण Total (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	एकूण Total (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	एकूण Total (10)	
1. कृषि ...	4,88,692	28,840	5,17,532	903	65	968	54	19	73	... Agriculture
2. खाणकाम व दगड खाणकाम ...	2,361	507	2,868	22	22	44	19	21	40	... Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण व दुरुस्ती सेवा ...	2,15,909	2,27,936	4,43,845	861	1,547	2,408	533	1,245	1,778	... Manufacturing and repair services
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ...	600	671	1,271	9	22	31	9	22	31	... Electricity, gas and water supply
5. बांधकाम ...	38,002	20,306	58,308	70	67	137	18	42	60	... Construction
6. घाऊक व्यापार ...	21,984	65,658	87,642	54	214	268	24	129	153	... Wholesale trade
7. किरकोळ व्यापार...	3,99,319	6,87,286	10,86,605	634	1,365	1,999	93	497	590	... Retail trade
8. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स ...	46,052	77,256	1,23,308	112	349	461	43	248	291	... Restaurants and hotels
9. वाहतूक ...	34,533	84,929	1,19,462	64	323	387	23	232	255	... Transport
10. साठवण आणि गोदामे ...	1,606	9,258	10,864	5	30	35	4	21	25	... Storage and warehousing
11. दळणवळण ...	5,805	18,989	24,794	14	108	122	12	88	100	... Communications
12. वित्तीय, विमा, स्यावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	33,015	79,859	1,12,874	89	582	671	58	500	558	... Financial, insurance, real estate and business services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	3,25,474	3,19,175	6,44,649	852	2,062	2,914	605	1,718	2,323	... Community, social and personal services.
14. इतर (उल्लेख न केलेले उद्योग गट)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	... Others (Unspecified industry groups).
एकूण ...	16,13,352	16,20,670	32,34,022	3,689	6,756	10,445	1,495	4,782	6,277	... Total

T-74

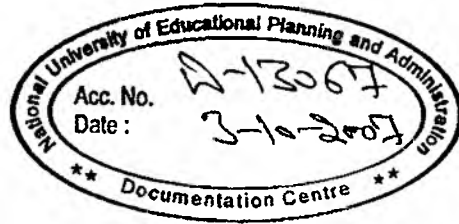
टीप - स्तंभ क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे संक्षिप्तता दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10
 आघार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source - Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

शुद्धिपत्रक/Errata

अ.क्र. Sr.No.	पृ.क्र./ Page No.	परिच्छेद क्र./ ParagraphNo./ Table No.	ओळ/Line	चूक/Incorrect	करावयाची दुरुस्ती/ Correct
१	1	१.१	२	२००६-०७ मध्ये	(२००६-०७ मध्ये)
२	2	१.११	६	६.३	६.६
३	65	त.९.१२	१	३.१६१	३.१६१
४	71	त.९.२०	३	पुरवठा	अंडीपुंज पुरवठा
५	202	त.९.7	Production खालील शीर्षक	2006-07 (Tentative)	2006-07 (Tentative)
६	202	त.९.7	Production खालील शीर्षक	2005-06 (Final)	2005-06 (Final forecast)
७	211	त.९.18	६ व ७	Safflower { 1,550 1,675	Cotton { 1,675 to 2,010
८	211	त.९.18	footnote	Upto 2006	Upto December, 2006
९	212	त.९.19	५	Gross	Grass
१०	212	त.९.20	३	Supply	DFLS supply
११	213	त.९.22	३	3.52	352
१२	230	11.26	११	MUTP	MUIP

NUEPA DC

D13067